Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТВОРИ В ШЕСТИ ТОМАХ

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

оцифровано Hurtom.com

У2
З-14

Четвертый том собрания сочинений известного украинского советского писателя П. А. Загребельного составляют два романа: «Евпраксия», в котором на фоне исторических событий конца XI — начала XII ст. показана трагическая судьба киевской княжны Евпраксии — внучки Ярослава Мудрого, вышедшей замуж за германского императора Генриха IV, и «День для грядущего», посвященный жизни советских архитекторов, проблемам современного градостроительства.

З $\frac{70303-064}{М205(04)-80}$ передплатне. 4702590200 © Видавництво «Дніпро», 1980 р.

ЄВПРАКСІЯ

Роман

«Євпраксія» — так зветься четвертий роман з моєї серії книжок про Київську Русь. Тепер, коли вже написано чотири романи, можна б, не лякаючись звинувачень у претензійності, сказати, що авторові хотілося, виходячи, ясна річ, з його скромних сил, здійснити своєрідні художні дослідження народних доль, кожна з яких не втратила свого значення й сьогодні. Отож «Диво» — це доля таланту, «Смерть у Києві» — доля державної ідеї, «Первоміст» — доля народної споруди. «Євпраксія» — роман про долю людини. А що доля людська, надто в трагічних її вимірах, найвиразніше простежується на прикладі жінки, то й написано цей роман про жінку, про трагедію розлуки з рідною землею, про трагедію втрати любові.

П. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Поруганіє же є слово лицемірно,
от супротивного супротивноє явленіє являє;
поруганіє же образі д: поруганіє,
похухнаніє, поіграніє, посміяніє;
і поруганіє єсть слово с укором глаголемо (ειρωνεια).

«ІЗБОРНИК» 1073

Тільки й єсть у нас ворог —
наше серце.
Благословіть, мамо,
шукати зілля.
Шукати зілля на
людське божевілля.

П. ТИЧИНА

БЕЗ НАДІЇ ПОВЕРНУТИСЯ

Несподівано відкрився їй жах коліс. Невпинне, безжальне, вперте обертання. Мовчазна безнадійність руху. Їхала, їхала, їхала... Куди, навіщо? Мов вигнаний дух, загублений у просторі, приречений блукати, тулятися, поневірятися, неспроможний зупинитись, пустити коріння. Людина створена сидіти на землі чи отак їхати безвісти? Досі здавалося Євпраксії, що все її дотеперішнє дванадцятилітнє життя — то добрі колеса, переїзди з Чернігова до Переяслава та до Києва, а там з одного князівського двору до другого, але то була їзда з надією, з поверненнями, там колеса крутилися від нижчого до вищого, від гріха до чистоти, до праведності й святості, від поразок до злетів, там завжди над нею було лагідне небо її дитинства, були земля і зело, були мамка Журина й ласкаві чеберяйчики, непомітні, але всюдисущі,— тепер усе лишалося безнадійно й безповоротно позаду, а жорстокі колеса безжально, в тупій упертості відвозили її далі й далі від Києва, від усього рідного, від землі й неба, і дороги стелилися ворожі й німі, земля не належала їй, дівчина не належала землі, лишала назавжди світ свого дитинства, а може, то дитинство полишало її, відрікалося від неї. На Євпраксію нападав темний шал, вона билася в княжому повозі, шматувала на собі коштовний одяг, кричала на Журину, замірялася на неї маленькими кулачками, тоді заходилася в безсилих риданнях. Куди везуть її, навіщо й чому? Як хотіла вона зостатися, відчути таємниці тої сили, яка скеровує життя, і яким відчаєм повнилася від думки про неможливість повернутися. Поїдеш — не вернешся. Ніколи, ніколи, ніколи!

Заливалися в небі радісні жайворонки, кричали у вечірніх травах деркачі, кумкали в теплій воді жаби, рипіли колеса, тривожно іржали коні, верблюди одчайно ревли, віддаляючись від звичних сухих степів. Роздратовано кричали погоничі. Дзвеніла зброєю київська дружина, яку великий князь виділив для

супроводу княжни Євпраксії. Перегукувалися між собою саксонські рицарі, послані маркграфом Генріхом Штаденським для охорони його невісти, яку звано тепер уже й не Євпраксією, а Пракседою, як то водиться в латинян. А вона не чула нічого. Дорога пролягла для неї, мов жах коліс, безнадійна, безкінечна й німа. Всі дороги будуть німими, коли покинеш рідну землю.

Княжну везли на волах повільно й обережно, як пиво, щоб не побовтати. Повіз, запряжений шістьма білими волами, висококолісний, з колясою, кованою зовні сріблом, усередині встеленою східними килимами (на білому тлі — зелена плутанина трав, гілля і пурпурові квіти), підвішеною на пасах з волової шкури, в кількоро складених. Обозові не було ні кінця ні краю. Дружина кінна й піша, саксонські рицарі, священики — київський і саксонський, княжі коморники, гридні, служебки, повози кінні, волові, двоколісні вози, запряжені небаченими в цих землях страхітливо смердючими верблюдами, коні, віслюки, верблюди під тороками — сила, багатство, розкіш, пишнота.

Коморники скакали поперед безкінечної валки, щоб на княжих осадах зготувати належний нічліг для княжни Євпраксії. Там розпалювали довкола вогнища, світили в осаді скіпки й свічі, а дорога однаково була для неї темною. Рвало за серце від дикості й сваволі, яких зустрічала щодалі більше. Мокрі ліси глузували з неї, перебігаючи поперед валки з місця на місце, вони затівали якусь шалену крутняву, ніби велетенські зелені колеса безнадії, і тоді Євпраксія не витримувала, веліла зупиняти повіз, стрибала на землю, ставала звичайною дванадцятилітньою дівчинкою, хотіла кудись бігти сама, йти без нікого, лишитися наодинці зі світом, з вітрами й небесами. Та небавом з гіркотою пересвідчувалася, що тільки й є в неї — земля під ногами, і земля та була така слизька, аж здавалося: світ розчахнеться на ній. У розпачі Євпраксія падала в багнюку, і тоді мамка Журина схилялася над нею, гладила її м'яке, мов дим, волосся і тихо казала:

— Дитино моя, жона єси...

Два сповідники, обидва кінні, обидва з мечами напоказ (а хрести десь заховані під чорними шатами): один з Києва, бородатий, увесь у пишному зарості, другий з Саксонії — обстрижений і слизько виголений, мов той угор,— виростали коло лежачої дитини, мали потішати її, бо для одного була вона княжною, для другого жоною його володаря — маркграфа, обидва відчували безпорадність власну й свого бога, бурмотіли розгублено: «Все, що від природи, сумісне з волею божою» (той, що з Києва), «Lamentes et flentes — стогнучи й плачучи» (той, що з Саксонії).

А безкінечний обоз тим часом уперто й невпинно просувався вперед і вперед по ледве означених дорогах; зоставалися позаду затаєні в пущах чотирилиці давні боги, вмирали чотирисонцеві розлого-степові дні, маліли чотиривітрові руські небеса. Втомливо-ляклива просонь струшувала шептання з трав, світ облягали тумани такі щільні, що в них не літали навіть янголи, а то зненацька роздиралося небо й падали на землю бурі і в несамовитих замахах розмітали все навсібіч, і тоді Євпраксія молилася в душі якійсь невідомій силі, щоб щезло все, нічого не зосталося, а вона щоб опинилася вдома, у Києві, на Красному дворі, щоб повернулася туди, куди вже ніколи не вернеться.

І тоді небеса зацвітали слізьми, і вітри реготали й телесувалися, а над усім панував безнадійно-вбивчий рух коліс.

Ще дитина, а вже мовби й жона. Що далі від Києва, то менше мало б зоставатися в ній дитинного світу, натомість нахабно вривався у душу світ дорослий, породжений оцим невпинним просуванням уперед і вперед, оновленням і зміною простору, борсанням поміж днями й ночами безберегого моря часу.

Чи ж безберегого? Навіть не озираючись, бачила Євпраксія київський берег своєї мандрівки, золоті верхи великого города, чула дзвони й гук людський, колотило її в людській суєті поміж тими, що чимдуж хотіли допхатися до учти й до дарів, якими щедро сипав великий князь київський Всеволод на честь заручин своєї доньки Євпраксії. Весільний обоз до далекої Саксонії починався коло Золотих воріт. Передбачливо зібраний і зготовлений, він ще десь ховався до часу на київських площах і в київських проїздах, а першою мала покинути Київ, пройти крізь Золоті ворота вона, молода княжна, власне, дитя недоросле, а вже й жона якогось невідомого маркграфа, багатства, могуття й зухвальства в якого стачило аж на те, щоб нахабно сягнути її руки.

Князь і княгиня, верховні ієреї церкви, мужі київські старші й молодші стали на заборолі перед надворітною церквою, верещали роги, гучали котли, крик бив у небо, а небо відлунювало мідним дзвоном, коли Євпраксія проходила через Золоті ворота. Князівська гідність не дозволяла їй іти пішо, їхати кінно годилося мужам, воли заклечані були для долання нудьги й тягаря довгої мандрівки, тоді ж як мáла покинути вельможна невіста головний гóрод землі своєї? Винесено її у відкритій золоченій лектиці, що нагадувала штудерний кораблик з різьбленим носом і круто стесаною кормою; лектику несли вісім атлетів-скороходів, несли легко, вправно, без щонайменшого схитування, так що Євпраксія й не сиділа, а стояла посеред нош, не торкаючись до стінок і не тримаючись руками — стояла в розпачливо-урочистій закам'янілості. З київського валу, із заборола, мовби з самого неба, летіли на неї квіти й вінки; квіти встеляли дорогу, вони росли позад неї, відгороджували Євпраксію від Києва,

може, й навіки. Ні озирнутися, ні заплакати, ні закричати тужно...

А позаду вже починав виходити з города обоз — одна половина з Золотих воріт, друга з Жидівських, обидві незабаром сполучилися на Білгородській дорозі. Євпраксія перебралася з лектики в кутий сріблом пишний свій повіз, білі воли з заквітчаними рогами, спокійно ремигаючи, потягли коштовний тягар. Усе потонуло в хмарах куряви, світ зник з-перед очей нещасної дівчини, і тоді вперше згадала вона про свою вельможність і в першому нападі шалу закричала:

— Наперед хочу!

До Білгорода під'їжджала попереду свого обозу, і міст через Ірпінь першими перейшли шість білих волів, які тягли сріблом кутий повіз, і далі обоз мав просуватися таким чином, хіба що випереджали його надвечір коморники, щоб зготувати нічліг, та нишпорила обабіч шляху дружина, запобігаючи несподіваним нападам. Завжди-бо знайдеться досить ласих до поживи, а про обоз княжни Євпраксії вже розліталися навсібіч чутки, здивування й захоплення, так ніби ховалися там краса й багатства з усієї землі руської: хутра соболині, бобряні, горностаєві, чорних кун, песців, білих вовків, стоси золотих штаб і пінязя, золотого й срібного начиння, дорогої зброї, садженої самоцвітами; золота було на возах і в тороках, як листя восени, а ще було без ліку всілякого їстівного припасу, славетного пива пшеничного, без якого слов'янській душі несила прожити бодай день, гнали цілі табуни говяда на заріз, отари овець, вели сотні скакунів, за кожного з яких можна б купити ціле село, везли корчаги меду, круги воску, шкіру, полотно, вовну, тут стачило б на безтурботно-розкішне життя не одній отакій тоненькій дівчинці, а тисячам людей.

Вгиналася під обозом земля, курява застеляла півсвіту, ночами сотні вогнищ рвалися навстріч зоряному небу; у болотах і багнах стелено нашвидкуруч мости, а коли від несподіваних злив зненацька творилося непрохіддя, тоді грузли воли й коні, тонули вози, мучилися без міри люди, проклинаючи й далеку дорогу, і князів, і самого господа бога, а бородатий сповідник молодої княжни, не наважуючись картати змучених людей за богохульство, покірливо підкидав їм до вжитку взяті зі священної книги слова, суті яких не міг дошукатися ніхто: «Проклинайте землю Мероз, проклинайте землю Мероз!»

Що то за земля, де вона й коли була така,— хто ж то відав? Євпраксії уявлялася вона Саксонією, отою Нордмаркою, що нею володів теперішній її муж граф Генріх Штаденський,— незнайомою і ворожою, чужою, як слово «Мероз». Проклинайте землю Мероз, прокляніть, прокляніть осадників її.

Хоч кутий сріблом повіз був тяжкий, шестеро білих волів тягли його дружно й уперто, погоничів добрано було вміло й передбачливо, та все ж і вони неминуче мали стомитися від

далекої дороги; одноманітність руху приспала пильність, і якось на непробитих путівцях посеред темних пущ княжий повіз потрапив у грузовисько. Попервах ніхто й не переймався занадто, воли собі брьохалися в трясовині, погоничі дружно гейкали на них, сподіваючись вихопитися на тверде, та ось помічено, що лискучо-біла шерсть на волах густіше й густіше вкривається брудними бризками, високі колеса глибше й глибше врізаються в пожадливу багнюку, а княжна тим часом, не лякаючись болота, не відаючи остраху перед сутінками, які вже насувалися, не дбаючи про замучених, знесилених дощенту людей, дивилася на їхнє борюкання, мов на забавку, ляскала в долоні, щоразу зверталася до мамки Журини, щоб спитати те чи інше, а тоді несподівано напав на неї гнів, зогидилися їй усі, звеліла забиратися всім геть, випрягти волів, залишити її саму з мамкою Журиною, бо вона хоче ночувати ось тут, посеред трясовини, закинута в пущі, загублена серед непробитих доріг, сама під небом, під місяцем, під зорями, як ночують і вічно живуть чеберяйчики.

— Правда, що чеберяйчики живуть так? — спитала вона в мамки Журини.

— І так живуть, дитино,— зітхнула Журина, відаючи гаразд, що примхам Євпраксії немає меж і тому не слід противитися її забаганкам.

Удвох зосталися вони в багатому повозі, світив з неба страхітливо величезний місяць, від баген тягнуло пронизливим холодом, від якого не рятували ні товсті килими, ні м'які хутра, бо мерзло посеред цієї самотньої неприкаяності вже й не тіло — мерзла сама душа.

ЛІТОПИС
ДОПОВНЕННЯ

Ганьби в літописи не заносили. Коли й написано, що Святослав сплодив сина з рабинею Малушею, то не вбачалося в тім нічого образливого, бо ж відомо було всім, кому треба: рабиня та — з князівського роду, донька древлянського князя Мала, упокореного нещадно-мстиво княгинею Ольгою, яка відторгнула Мала від його питомих Дерев і, полонивши, замкнула доживати вік свій у Любечі — мовби й князь і водночас раб, а донька, виходить, рабиня.

І коли написано, як Володимир, утікаючи від печенігів, розгубивши в сутичці всю свою дружину, сховався від смерті під містком у Василеві, то не вважалося те ганебним боягузтвом, а лиш винахідливістю й хитрощами великого князя, хитрощі ж у ті часи ставилися мало не вище за розум і відвагу.

І коли згадувано про кульгавість Ярославову, то не для приниження єства, а лиш для зайвого й недвозначного нагадування про те, що князь сей кульгавий був єством, але не духом.

Поштивість водила рукою літописця навіть тоді, коли розповідав він про втечу з Києва сина Ярославового Ізяслава, вигнаного киянами в спосіб недвозначно-ганебний за те, що не дав людям зброї для оборони землі своєї від половців. Зате промовчав літописець, як Ізяслав, тиняючись і туляючись по Європі, виторговував ціною землі своєї й народу свого можливість повернення до Києва і дійшов зі своїм торгом і до германського імператора Генріха, й до папи Григорія.

Може, літописець плакав від ганьби, сорому й приниження, але ніхто не бачив тих сліз.

Тому й не дивуймося, що ніхто з літописців не наважився загострити перо, розвести чорне залізо для незнищимого атраменту й записати на шкірі телячій, ягнячій а чи й ослячій про те, що літа тисяча шістдесят восьмого князь Всеволод, «п'ятимовне чудо», улюблений син Ярослава, внук Володимира, правнук Святослава, зять ромейського імператора Костянтина Мономаха, отець двох дітей від ромейської царівни — сина Володимира, прозваного на честь вельможного діда Мономахом, і доньки Анни, званої в народі просто Янкою, що цей, отже, відзначений високим походженням і не менш високими родинними зв'язками князь по смерті своєї першої дружини візьме собі в жони не принцесу, не сестру імператорську, не доньку королівську, князівську чи бодай боярську, а просту переяславську дівчину, доньку веселого чоловіка Ясеня, що сидів собі віддалік від князівського двору, гибів у підчерев'ї Переяслава, у недостойнім пониженні, у невідомості й нікчемності, знаний людям лише з того, що стругав дитячі колиски.

Ясень був вельми веселий чоловік, але в літописах годі шукати згадок про веселих людей, бо ж відомо, що тільки рівні сміються між собою, а літописи складалися для послідовно-впертого простеження й утвердження людської нерівності, що неминуче супроводжується урочистістю й надмірною поважністю.

Простий колискар був далекий від спроб з'ясувати свій веселий норов, він просто успадкував від предків звичай веселих проводів зими, старого року, смерті й нестатків, радісних зустрічей весни, ситих днів, коли колють свиней і ріжуть говяда або впольовують великого звіра. Не слід вдаватися до припущень, ніби Ясень мав конче усвідомлювати, що за сміхом ніколи не приховується насильство, що сміх не викликає крові й полум'я, що лицемірство й обман ніколи не сміються, а завжди надягають машкару поважності, що сміх знаменує не страх, а ствердження тої сили, яка походить від плодючості земної, народжень і вічних оновлень, від їдва й питва досхочу, що, в свою чергу, спричиняється до безсмертного тривання поколінь з діда-прадіда.

Де там! Ясень був задалекий від таких глибокодумностей. Він собі наспівував, посміювався в світлу, мов яснева стружка,

бороду та стругав колиски. Він знав, що колиску треба робити з дерева білого, легкого, як сон, і веселого, аби легко й щасливо вигойдувалися в таких колисках воїни, хлібороби, люди тямущі, ловці, прості люди й князі, дурні й генії, просторіки й недоріки. Щоправда, відомо було Ясеню й те, що з часом навіть щонайсвітліше дерево тьмяніє, бачив він колиски старі й темні, як віки, але з тим більшим запалом стругав нові, світлі й веселі, приказуючи щоразу: «Аби нам колиски, а дітей наробимо!»

Про Ясеня можна б і не згадувати, бо роботі його судилася безіменність, як і всьому, що йде людям у щоденний ужиток, а сам він, хоч і став (цілком випадково, не забудьмо) сватом князеві Всеволоду (згодом і не просто князеві, а великому київському князеві), ніколи до княжого двору допущений не був, його рідна донька відцуралася від батька і хтось вигадав згодом, ніби вона не з якогось там невідомого переяславського, а з славного половецького коліна, від хана Осеня. Безжальний час зробив своє, і згодом ніхто вже не міг розібратися: Ясень чи Осень. Всеволодове ж ім'я, таким чином, збережено було від зганьблення перед нащадками за такий дивний шлюб.

Власне, нічого дивного, коли згадати, що перша жона у Всеволода була ромейська царівна Марія Мономахівна, отож, од неї чи й просто завдяки своїй допитливості природній князь відав, як влаштовувалися шлюби імператорів грецьких. Довірені люди імператорові роз'їздилися по всіх усюдах, збирали з усієї безмежної держави найвродливіших дівчат, дбаючи, ясна річ, щоб були вони знатного роду, але щоразу роблячи винятки для особливо вродливих, звозили тих дівчат до Цареграда, ставили їх перед світлі очі всемогутнього василевса, і вже він обирав ту, голову якої мала прикрасити золота діадема імператриці. Переяславська земля — то не імперія ромеїв, розсилати безліч гінців тут, власне, й не було куди: за день один вершник може проскакати по всіх селах і городках і визирить все, що треба. Тому Всеволод шукав собі жону в спосіб майже таємничий, без зайвого розголосу й без зайвих свідків. Збирав дівчат з усієї переяславської землі перед ясні очі Всеволодові княжий улюблений дружинник, вродливий чоловік Жур. Він і знайшов Ясеневу доньку Ясю, якій судилося стати княгинею Анною, собі ж запримітив у далекій лісничівці коло Дніпра дівчину ще вродливішу за Ясеневу доньку, та до часу приховував її від князя, приберігаючи для самого себе. Одружитися зразу після князя не встиг, бо напали на Руську землю половці, великий князь Ізяслав покликав своїх братів Всеволода й Святослава йти проти степовиків, на Альті була битва, князівські дружини не втрималися, побігли, князі й собі побігли, опинилися аж у Києві, і ось тоді й сталося оте ганебне вигнання Ізяслава з Києва простим людом, який хотів боронити свою землю від зайд, а князь боявся довірити народові зброю. Утікав великий князь Ізяслав з синами й великим обозом, утікав Всеволод з

молодою своєю княгинею. Ізяслав ударився на захід, шукав притулку аж у польського князя Болеслава, а Всеволод опинився в Курську, у вотчині свого брата Святослава, бо в Переяславі не почувався безпечним ні від половців, ні від киян, які посадовили на стіл полоцького князя Всеслава, випущеного ними з порубу, де тримав його Ізяслав ось уже тривалий час. Сина свого Володимира Мономаха послав Всеволод із дружиною в Ростов, а сам то знову брався до Києва зустрічати старшого свого брата Ізяслава, який повернувся після вигнання й криваво скарав киян, то бігав до брата Святослава, з яким змовився, щоб вигнати Ізяслава, може, й назавжди з Києва, раз той не зумів тривко сидіти на столі великого Ярослава, отця їхнього, не дав ладу землі, не прогнав з неї половців, мстився на киянах аж так, що навіть ігумен Печерський мав утікати до Святослава в Чернігів.

Тоді як Ізяслав дбав лише про те, щоб повернутися на київський стіл і привів із собою полки польського князя Болеслава, Святослав самотою, з малою дружиною розбив коло Сновська дванадцять тисяч половців і став славен у землі своїй. Всеволод, хоч за життя Ярослава вважався найрозумнішим із синів і був найулюбленішим чадом великого князя, тепер ніяк не міг знайти собі місця, уже навіть син його Мономах ставав славніший за власного вітця; життя Всеволодове порушилося по смерті першої дружини, він метався туди й сюди, бігав із волості у волость, ніде не міг нагріти місця, кидався то до Ізяслава, то до Святослава, але старший брат був, може, й добрий чоловік, та мав лихих синів, надто ж старшого Мстислава, який не любив нікого й нічого на світі, отож не любив і свого високовченого стрия. Святослав же, виказуючи, коли треба, хоробрість, ніколи не забував про себе й зумів намовити Всеволода проти Ізяслава; молодші брати пішли на Київ, сіли спершу в Берестові, а коли Ізяслав виїхав із города, то Святослав перейшов до Києва, а Всеволоду віддав Чернігів.

За час цих метань народила нова княгиня Всеволоду сина Ростислава й доньку, яку названо по-грецьки Євпраксія, що значило: «Щаслива».

Дружинник Всеволодів Жур, хоч і з деякою прогайкою, але зумів-таки влучити хвилю й витягти з наддніпрянської пущі оту вогнистооку дівчину, яку запримітив, коли шукав жону для свого князя. Однаково ж дівчина не мала куди податися, сиділа в глухій своїй лісничівці й ждала, чи проб'ється хто крізь пущу й умкне її в широкий світ. Жур пробився раз, побачив, уподобав, поцілував, звелів ждати, згодом пробився ще раз, посадовив на коня — і ось уже вигиниста чорнява лісовичка стала Жу-

риною і вже спородила дружинникові сина, якого названо, аби не ламати занадто голову, Журилом.

І чи то запримітив занадто вродливу дружинницьку жону не байдужий до краси високоумний князь Всеволод і запрагнув мати її завжди перед очима, чи то свіжоспечена княгиня Анна зледащилася за ці три роки аж так, що геть забула своє походження, свого веселого батька Ясеня, свої предківські звичаї, забула про вигодуваного нею первенця свого — сина Ростислава, хоч як воно там було, а тільки сталося так, що Журину взято до князівського бабинця годувальницею маленької Євпраксії, і ось мала княжна, підростаючи, зватиме Журила «братиком», як і старшого княжича Ростислава, а просту дружинницьку жону Журину— «мамою», тоді як свою справжню матір Анну — «княгинею». Бо не та мати, що народила, а та, яка вигодувала.

ЧЕБЕРЯЙЧИКИ

Євпраксія озиралася довкола з подивом, обуренням і розпачем. Вона вслухалася в гамір і колотнечу валки і ще й досі не йняла віри, що від'їжджає від Києва далі й далі, виїжджає з рідної землі, прямує в якусь незвідану далеч, полишає все знайоме до схлипу в горлі, полишає своє дитинство, саму себе. А що ж тоді везе?! І хто біля неї, і що попереду?

Генріх Штаденський, названий мужем здаля й непевно, прислав, окрім сповідника, що мав бути також за тлумача, ще невеличку дружину з шести рицарів та сьомого воєводи, високого, вельми спесивого, хоч і привабливого лицем Рудигера.

Саксонці відзначалися червономордістю; залиті пивом по самі очиська, вони так і липли до повозів з бочками, пили й плямкали од самого Києва, плямкали навіть уві сні, кректали від вдоволення, не могли нахвалитися київським пшеничним пивом, та ще й не простим, а князівським, бо коли везеш княжну, то й пиво має бути відповідне. Рудигер, зовсім юний і, може, навіть сором'язливий десь там у душі, зовні намагався не відставати від своїх кнехтів, так само обпивався пивом до різачки в міхурі, розплямкано вигукував щось, пиндючився без міри.

Київські дружинники, числом вісім, дані Євпраксії для супроводу в далеку Саксонію, знай посміювалися з обпитих саксонців та виспівували лукаво:

Котилося яблучко до города,
А хто ж його взяв? Воєвода!

Натякали тут на отого графа, що винюхав аж так далеко гарне дитя Всеволодове — дитя зрівнювалося з яблуком, а графа, не маючи в пісні такого кострубатого слова, звано за звичкою воєводою, і справжній воєвода Кирпа, наставлений над

дружинниками, не брав цього на свій карб і в гадці не мав ображатися, бо належав до людей вдачі незлобивої, сказати б навіть — веселої, коли можна стосувати таке визначення до його суворого, часом жорстокого буття.

Кирпа дістався князеві Всеволодові від князя-колотника Олега Святославовича, він відбув зі своїм князем усі мандри й пригоди, які досі випадали на долю Гориславовича (як звано Олега в народі), але все це було колись, все це лежало поза межами пам'яті малої Євпраксії, вона могла сприймати людей зі свого оточення лиш як набридливі або приємні з'яви, не бачила за ними нічого, декого й зовсім не помічала — були для неї й не людьми, а мовби тінями. Рудигера мала знати, бо справляв обов'язки графа Штаденського при урочистих покладинах і навіть цілував її в ім'я далекого мужа під п'яні крики князівські. А Кирпа просто смішний був для дівчини: якийсь перекошений, одна рука звисає мало не до землі, друга підсмикнута догори, так ніби замахується мечем чи сокирою, плечі в нього теж наперекіс, сам невисокий, маслакуватий, а рамена аж розпихають корзно, очі світлі, поцятковані, мов пташине яйце, ніс довгий, рот завеликий і завжди випускає для усміху всі зуби, які має, та ще ж зуби ті великі, міцні, якісь мовби веселі, чи що, аж самій хочеться засміятися, глянувши на Кирпу.

Євпраксія допитувалася в Журини:

— Він чеберяйчик?

— Дитино, то ж воєвода Кирпа.

— А які чеберяйчики?

Про чеберяйчиків розповідала Журина. Давно-давно. Може, й не для Євпраксії, а для свого синочка Журила, та він тепер лишився в Києві, прийнятий після пострижин у князівську дружину — на знак особливої милості Всеволодової, а молода мати мала їхати в чужину з несвоєю дитиною, отак і лишалися чеберяйчики тільки їм двом, і, може, й мали вони тим часом самих чеберяйчиків бодай на малу втіху.

Та тільки ж які вони, ті чеберяйчики? Невже не схожі на вічно розвеселеного воєводу Кирпу?

Євпраксія не давала Журині спочинку:

— Розкажи про чеберяйчиків!

— А розказувала ж тобі.

— Щоразу неоднаково!

— Бо й чеберяйчики неоднакові.

— А чи є вони в цих лісах і травах?

— Мають бути, дитино.

— І скрізь будуть?

— Допоки й землі руської.

— А тоді?

— Тоді не буде.

— То ми їх покинемо?

— Або ми їх, або вони нас, дитино.

— А я не хочу! Не хочу! Зупиніть усе! Далі не їдемо! Не велю!

І валка зупинялася й стояла день і два, виходили до неї місцеві людове, несли малій княжні квіти, мед, співи, любов, а вона дивилася на них зачудовано, розпачливо хапалася за Журину.

— Це не чеберяйчики?

У поблизьких од Києва землях навстріч княжні дзвонили, били клепала, гуділи роги, бояри стрічали на межі своїх вотчин з припросинами й частуваннями, священики виходили з молитвою, люд проводжав дитину-княжну слізьми, дарами й клечанням.

Коли заради примхи Євпраксії затримувався обоз у лісових непрохіддях, то йшли привітати княжну або просто подивитися на неї вуглярі, смологони, лісовики, бортники, косарі, ликодрачі, цюпкарі — нещасні, обдерті, але такі добрі на вид, що дівчина мимоволі приймала їх за чеберяйчиків, відходила душею й веліла їхати далі.

А далі пішов люд не те що байдужий, а просто темний. Чийого ми князя? А хто ж то відає? Княжна київська проїжджає нашими пущами? То й хай собі.

Були непомітні, мовби й неприступні, як ніби справді чеберяйчики. Бо чеберяйчиків теж ніхто ніколи не бачив, хоч і відомо, що живуть вони в лісах і серед трав. Пастухи? Але пастухи ліниві од природи або від призвичаєння, тому ніколи й не надибують чеберяйчиків, хоч вічно шукають загублену худобину.

А чи існують взагалі чеберяйчики і які на те докази? Вони існують більше, ніж будь-що. Можна б навіть стверджувати, що вони вічні, бо породжені уявою. Людина вмирає, а дім, зроблений нею, стоїть, і пісня, складена нею, співається тисячу літ, і казка живе спервовіку. Витвори думки й уяви триваліші за саму людину. І правда про людину так само існує довше, ніж сама людина.

А яка ж правда про чеберяйчиків?

Мабуть, а може, й напевне, чеберяйчики всі однакові. Побачити одного — однаково, що побачити всіх. Тому ніхто не може сказати, чи вони вмирають, чи живуть вічно. Мабуть, вони просто є. Не живуть і не вмирають, а присутні на сім світі завжди, як правда й мрія. Бо що таке життя? Іти до смерті неминуче. Вмирати в часі, рухаючись разом із ним. Для чеберяйчиків час не рухається. Вічність нерухома, як ставкова вода. Завжди і нині й навпаки. Їм притаманна вічна сучасність, як богам. Але вони не боги, бо нікуди не йдуть і ні в що не втручаються. Їм невідомий поквап, не знають вони метушняви, колотнечі, все узгоджують із сонцем, з місяцем, з порами року, з їх повільними змінами. Вічний колобіг.

Чи є в них діти й дорослі? Ніхто не знає. Коли не вмирають, то нема старощів, а коли нема старощів, то навіщо рости?

Мабуть, вони завжди молоді, бо тільки молоді вважають себе безсмертними.

Їдять вони добре й часто, як у князя, хоч і не працюють. Що їдять? Може, росу, може, пахощі квітів. Коли так, то знають їх добре бджоли. Може, чеберяйчики й мандрують разом з бджолами, перелітаючи з місця на місце, щоб повсюди зустрічати людей, визираючи з-під кожного гриба, з-під кожної ягідки, з-під кожного листочка.

Яка в них робота? Дивуватися зі світу, з його чудес і багатств, ніколи не знаючи ні спочинку, ні втоми в цьому. Ще — розносять вони згуки. Луна — то справа чеберяйчиків. Вони залюбки підхоплюють кожен гарний звук і розносять його повсюди. Коли ж звук їм не подобається, вони нікуди не хочуть його нести і він умирає. Скажімо, хрюкання дика. Або лайка поганого чоловіка. Або...

Чи є в чеберяйчиків золото? У них є навіть те, що до часу приховане від людських очей. Усе сховане під землею й під водою, бо то найліпший сховок.

Чи є в них імена? Чи плачуть вони і чи лякаються? Чи мають спогади й молитви? Чи існує серед них любов? І чи є в них книги про непотрібність усього сущого й про необхідність усього сущого?

На це не може бути однозначних відповідей. Бо чеберяйчиків багато й вони хоч і однакові, та водночас і різні. Одні весь час ждуть чогось страшного, як ми — кінця світу. Другі сміються. Треті плачуть. Четверті тягнуть до свого житла всілякий надібок. П'яті люблять одягатися. Шості люблять роздягатися. Деякі лякаються темряви. Інші бояться тиші. Ще інші не переносять самотності. Але все це мудрі переляки. Гірше з тим, хто з переляку став невидимим навіть для самих чеберяйчиків. Тоді цим переляканим вішають на шию дзвіночки, щоб їх принаймні було чутно, коли вже не видно. Взимку вони переважно сплять. Бо прокинешся серед снігів — умреш від тиші й таємничості. Адже світ, хоч і дивний, але таємничий, і на це нема ради. Не поможуть ні молитви, ні книги, поможе хіба що мова. У мові вони кохаються. Кожен чеберяйчик має свою власну мову. Як розуміють один одного? Називають кожен своє. Той квітку, той струмок, той дерево. Тоді розповідають один одному, обмінюються словами-назвами. І все називається неоднаково, але всім зрозуміло.

Вони неймовірно терплячі, позбавлені злостивості, а коли так, то й не виказують своєї влади. У них кожен робить що хоче, нема слухняності й покірливості, але є розуміння потреб.

Чи є в них дурні? Важко сказати. Бо дурні завжди мовчать і ждуть, щоб їм сказали, що слід говорити.

Чи є в чеберяйчиків князі, тіуни, дружина, восьминники? Коли є насправді якийсь старший над іншими, то щоразу плаче, як вимушений завдати комусь прикрість. А той його втішає. Влада

виявляється в бажаннях, але ж у чеберяйчиків немає окреслених бажань. Коли, скажімо, хтось із них хоче понюхати квітку, то він ніколи не знає, яку саме. Тоді для визначення бажаної квітки збирається рада витончених примх, в яку входять чеберяйчики з потрібним досвідом і суворо обмеженою уявою. Бо необмеженість неприпустима, вона веде до зіпсуття. Заведе іноді занадто далеко. Відомо ж, що примхи в чеберяйчиків, хоч які несподівані, крутяться в усталеному колі узвичаєнь. Скажімо, ті, що живуть у травах, одягаються травами, харчуються травами, лікуються травами, насолоджуються травами. Все дуже просто. І кожен повинен жити просто, як усі чеберяйчики, тільки мудріше. Змагання в мудрості. А мудрість — це обмеження. Для того й існує рада витончених примх. Влади в чеберяйчиків немає, бо там над усім панує думка. Коли ж стикаються думка і влада, то думка, що від природи гнучкіша за владу, завжди зможе уникнути, вислизнути і часом наробити лиха. Ліпше не допускати таких небажаних зіткнень. Для цього в чеберяйчиків так само слугує рада витончених примх. Але ж ведеться так, що лише влада встановлює, хто мислить слушно й правдиво? Не в чеберяйчиків. Правда породжує неспокій, а вони над усе цінують спокій. Вони дарують його людям. Може, на те й існують у нашій землі.

А коли ти полишиш свою землю, що тоді? Тоді чеберяйчики теж полишать тебе.

І не помітиш цієї страшної хвилини, бо ж ніколи не бачила чеберяйчиків.

Лише через багато літ великий поет твого народу першим побачить чеберяйчика, а щоб йому повірили, то назове його... зайчиком:

Ой на горі-горі
сидить зайчик.
Ніжками чеберяє,
ручками чеберяє —
чеберяйчик.

Справді-бо: які ж ручки в зайчика? Чеберяйчик — і більше ніхто інший.

Та про поета тим часом не могли ще знати ні мамка Журина, ні мала Євпраксія.

Євпраксії хотілося забути, що вона княжна,— стати б знов дитиною і повірити, що то чеберяйчики послали з нею отого усміхненого від вуха до вуха косоплечого безтурботного Кирпу. Тоді б не чулося сумних виспівів про те, як «віддавали молоду в чужодальню сторону», а лиш веселе погукування Кирпи, коли проскакував на коні повз їхній сріблом кутий повіз: «Не журись, Журино!»

Гикало щось у коневі, гикало мовби й у самому Кирпі — дике й відчайдушне.

ЛІТОПИС НАГАДУВАННЯ

Князі люто гризлися за владу й славу. Кожен був задоволений самим собою і не дбав, чи хтось задоволений ним самим. Не лякалися ні бога, ні чорта, ні людських настанов честі й совісті.

Літописець мав би записати: «Князі гризлися за владу, мов вовки». Та лякливе його перо не зважувалося на таке, виводило лише: «Бога забули». Але ж бог — на небі, а на землі — королі й князі. Коли Ізяслава кияни ганебно вигнали з Києва за те, що не зміг захистити землю від чужинців, він невдовзі повернувся з військом польського князя Болеслава Сміливого, відомстив киянам, у кожному бачив свого майбутнього ворога, може, й супроти рідних братів мав лихі наміри — хто ж те знав? Зате брат його Святослав, який сидів у Чернігові, збагнув, що той самий Болеслав польський ще з більшою охотою поміг би здобути київський стіл йому, Святославу, бо ж мав жоною своєю доньку Святославову Вишеславу. Може, Святослав не просто думав про таку можливість, а й заручився словом Болеславовим, може, наштовхнула його на такі думки молода його дружина Ода, графиня саксонська,— про все те літописець міг би відати, але знов же таки лякливо змовчав, хоча згодом і вимушений був занести в пергаменти: «Святослав же бе начало вигнанью братню, желая большеє власті».

Святослав відчув силу, коли вдалося йому, як сказано вже було, з малою дружиною розбити коло Сновська дванадцять тисяч половців. Тоді прикликав із Переяслава брата свого Всеволода, найученішого, тихого, богобоязливого. Зустрів пишно, багато хвалив Всеволода, хвалила й княгиня Ода, руда білотіла саксонка, хвалили переяславського князя високовчені мужі, яких Святослав зібрав у себе в Чернігові для уложення «Ізборника» всіляких мудростей; влаштовано було багатоденні лови, тоді почалися учтування, де хвалено князів обох і Антонія Печерського, який утік з Києва від гонінь Ізяславових, що, виходить, розповсюдилися не тільки на простих киян, а й на високих отців церкви, людей святих. Святослав, кругловидий, з великими вусами, з підстриженою бородою, чубатий, як варяг, хилився до напахченого ромейськими пахощами Всеволода, запально шепотів: «Розумна справедливість вимагає, щоб найсильніші були приборкувані й щоб завдяки тому принадність миру й тиші розповсюджувалася однаково на всіх. Ізяслав хоче лиха й нам, брате, коли не випередимо його, то прожене він нас». «А що скажуть люди?» — обережно поцікавився Всеволод. Хотів ще додати: «А бог?», та Святослав не дав йому докінчити, ударив шепотінням ще запальнішим: «Люди? А що вони казали, коли виступав я супроти половців? І що б сказали, аби побіг з поля під Сновськом? Коли ти їм даєш князя смиренного, вони

називають його нікчемним; коли пропонуєш чоловіка з характером гордим, зовуть його пихатим; коли візьмеш неосвіченого, його засміють; коли ж, навпаки, буде вчений, як ти, його вченість примусить говорити, що надутий він чванством; коли буде суворий, його ненавидітимуть, як жорстокого; коли ж схоче бути поблажливим, звинуватять у надмірній слабкості; простого зневажатимуть, як слухняного пса; сповненого проникливості відтрутять, як хитруна; коли він точний, його назовуть дріб'язковим; коли він уміє прощати, звинуватять у недбальстві; коли в нього тонкий ум, йому припишуть марнослав'я; спокійного вважатимуть лінивим; коли поміркований, так і знай, що назовуть скупим; коли їстиме, щоб жити, прозвуть ненажерою; коли ж стане поститися, звинуватять у лицемірстві. Чи ж можна вгодити людям?»

«А бог?» — усе ж зумів прохопитися крізь оту зливу слів спокійний Всеволод. «Лиш те святе, що не може бути порушене ніякою ворожнечею,— відповів уже спокійніше Святослав.— Ізяслав же сповнений ворожнечі до всього, нікому не вірить, усіх запідозрює після того, як прогулявся аж до Болеслава. Задалеко бігав, аби ми з тобою, брате, могли сидіти тепер спокійно. Чи волієш побігати ще далі за Ізяслава?»

Брати з'єдналися дружинами й пішли проти Ізяслава. Спокійно сіли в Берестові, послали старшому братові вимогу: «Виїзди з Києва!» Куди — не казали, бо той уже знав, як і куди втікати, коли виганяють. Тільки й того, що виганяв спершу простий люд, тепер — княжі брати. Всеволод ще раз спробував повести примирливі розмови зі Святославом, але той при мовчазній присутності своєї княгині, яка, здається, так і не завчила бодай одного руського слова, відповів своєму високовченому братові так само вчено: «Що суворіша істина, то більше обурює проти себе той, хто її проповідує у всій оголеності».

Святослав сів у Києві, Всеволоду віддано Чернігів, Ізяслав побіг у Польщу, а тоді аж до германського імператора Генріха.

Донька Всеволода Євпраксія мала тоді два роки. Занадто мала, аби на неї витрачали атрамент і пергаментні хартії літописці. Згадувано про старшого брата її Володимира Мономаха, що на той час уже вславився своєю відвагою й справедливістю, зате нічого не знайдемо про чотирилітнього брата Ростислава і чотирнадцятилітню вже тоді сестру Анну, звану просто Янкою.

Янка, як і Мономах, була донькою Всеволода від ромейської царівни Марії, тож і не дивно, що вже восьмилітньою заручено її з сином ромейського імператора Костянтина Дуки, теж Костянтином. Царська кров мала з'єднатися з царською ж. Ромейський царевич підростав у далекому Цареграді, мала княжна в Переяславі ждала, коли сяде на уквітчану червону лодію під золотим парусом і попливе за Руське море. Незабаром прийшли вісті про смерть Костянтина Дуки — імператора і про те, що василевсами проголошено трьох його синів — Михаїла,

Костянтина й Андроніка, а що були малолітні, то встановлено регентство над ними матері їхньої імператриці Євдокії. Так Янка отримала можливість стати згодом одною з імператриць за умови, що в Цареграді правитимуть три брати-василевси, чому підтвердження вже було в недалекому минулому, коли за часів Ярослава ромеями правили брати — імператори Костянтин і Василій Македоняни. Однак восьмилітня Янка побула «імператрицею» лише одне літо, бо престол у Цареграді захопив Роман Діоген, який незабаром потрапив у полон до турків-сельджуків, після чого цареградці викричали василевсом уже не трьох братів Дук, а лиш одного Михаїла; Констянтина й Андроніка разом із матір'ю їхньою Євдокією відправлено, щоб не заважали й не чинили чвар, до монастиря — захід знов же таки звичний для передбачливих ромеїв. Це сталося тоді, як у Києві була колотнеча з поверненням Ізяслава, Всеволод переживав каламутні дні, не мав змоги подбати про дванадцятилітню свою доньку, та й що б міг удіяти? Заручена за ромейського царевича, що став тепер малолітнім монахом,— виходило, теж мала посвятити себе богові — цього вимагала князівська гідність. Аби той ромейський царевич помер, вважалася б вдовою недійшлою, тепер же мала розділити його долю. І мов на відшкодування такої тяжкої втрати для князя, того ж року народилася донька Євпраксія від нової княгині. Янка мала б зненавидіти свою зведену сестру від першої появи на світ, бо оте «Євпраксія», тобто по-грецьки — «Щаслива», кололо їй очі, натякаючи на власну долю, несправедливу й тяжку.

Літописцеві було не до душевних порухів малих княжен. Він-бо не встигав простежити за тим, як металися по землі князі, як племінники гризлися з дядьками, як спустошувалися землі від раті й продаж, як горіли городи, убожіли цілі волості.

Занотував літописець, що через три роки після захоплення київського столу Святослав помер від болячки на карку, яку розрізали досить невдало. Після смерті тіло Святослава перевезено до Чернігова й поховано в соборі Спаса — уперше київського великого князя поховано було поза Києвом, а ігумен Печерський Стефан навіть не велів поминати його в монастирі, бо ж «через закон седишу на столє».

Жона Святослава саксонка Ода повернулася до своєї землі і ось за кілька літ, мабуть, згадавши про малу Євпраксію, порадила родичеві своєму маркграфу Генріху Штаденському посватати київську княжну, з'єднати своє багатство з київським.

Чому Всеволод, який був тоді вже п'ять літ великим князем київським, згодився послати доньку в жони чоловікові, може, й багатому, але ж такому, що не міг ніяк дорівнятися значенням своїм і становищем його доньці? Ніхто не знає того, коли ж літописець і знав, то промовчав, вичікуючи, що з того вийде,

і лиш згодом, через багато літ зробив запис у хартіях про смерть Євпраксії, коли вона після тяжких поневірянь повернулася на рідну землю.

Та де ще той далекий рік, а тим часом дванадцятилітнє чисте й чесне дитя мало на догоду й вдоволення когось їхати в далеку далеч, і світ для нього поймався слізьми й безнадією; усі, хто оточував дівчинку, були безмірно старі, весь світ мовби постарів, а попереду теж могли ждати її лиш старощі й безнадія.

Її назвали Євпраксією, що означало: «Щаслива», і тепер це видавалося тяжкою насмішкою.

ОПУДАЛА

Був місяць червень, місяць згуби чеберяйчиків, коли в лісах викопують кущі дивала й, розлякуючи чеберяйчиків, струшують коріння, збираючи червець. З червеця робиться барва для можних світу сього, для шат князівських і королівських, червець збирають купці й везуть у світи, у багряних шатах викрасовуватимуться ті, хто міг здобутися на купівлю цієї барви, і нікому не буде діла до того, як і де добувається червець, в якій нужді живе той люд, і який щороку виникає переляк і страждання серед чеберяйчиків, бо ж для них смерть кожного кущика, кожної галузки відбивається болем і стражданням.

Абат Бодо, вузьконосий і гостроокий сповідник і тлумач Євпраксії, тяжко зносив незгоди путі, надто ж скаржився на цю дивну й дику, як на його розуміння, землю. Жаби заважали йому молитися, комарі доїдалися до кістки, від боліт, здавалося, вже зовсім осліп, незмірні простори, безмежні пущі, свавільні ріки — усе це сповнювало абата Бодо покірливим відчуттям своєї малості й безсилля. Він розпачливо хапався за думку про бога, але з жахом відчував, що в цій землі не помагає навіть бог, бо він чи то втонув у бездонних болотах, чи заблукав на манівцях між чорнолісами, чи був розметений свавільними могутніми ріками. Київський сповідник мав би каратися тяжче за свого саксонського співбрата, бо ж один повертався додому, у лоно своєї церкви, у звичність і усталеність, тоді як другий мандрував світ за очі, полишав рідну землю, їхав у непевність і невідомість. Але київський священик, поблискуючи золотим хрестом на заношених рудявих шатах, не дуже переймався тим, що ждало його попереду,— мандрував разом із своєю княжною охоче й навіть мовби звеселено, як отой дивний косоплечий київський воєвода, який знав лісові ходи, уміло знаходив князівські осади коло мостів і на шляхах, і вже йому там палено вогонь, печено хліби, ставлено мерщій пиво. І воїни в того воєводи були якісь прості й весело-приступні, саксонці ж відзнача-

лися задерикуватістю, зухвальством, непокірливістю, а вже барон Рудигер, що вважав себе у всьому намісником графа Генріха, доводив абата Бодо до крайніх меж душевної знемоги. Саксонці знай обпивалися й об'їдалися, допізна сиділи довкола вогнищ, варнякали всіляку гидоту, реготали від сороміцьких розповідей, не мали сорому перед служителем бога, може б, стримувалися бодай перед жінками, але в обозі, окрім княжни Євпраксії та Журини, не було жодної жінки, аби не викликати колотнечі серед чоловіків. Абат Бодо страждав безмірно. Лайка й регіт, похваляння й чавкання, чорні розкричані роти в зблисках міцних зубів, клекітливе хропіння, сморід від немитих чоловіків, солодкаво-нудотний запах кінського поту, зітхання волів, скавучання псів, яких кусали блохи, ревіння верблюдів, що тужили за сухими степами,— такі були ночі. А ранком саксонці звірячо позіхали, потягалися з тріском у суглобах, продирали горлянки лайкою і новими похвалянням. Рудигер надягав лискучий панцир, чіпляв коштовні прикраси і йшов питати княжну, як спалося, був нестерпно-зухвалий, як завжди. Княжна того не зауважувала, зате абат Бодо щоразу намагався злагіднити грубіянство Рудигера, бо хіба ж не покликані служителі бога на землю, щоб усе злагіднювати, трудне робити приступним, гірке — солодким для вищих користей?

Рудигер недбало поплескував абата по плечу, від чого Бодо щулився і карався ще більше, а свавільний недорослий барончик простував до своїх кнехтів, обмірковуючи якусь забаву на майбутній день — довгий, втомливий і нестерпний, якщо не скрашувати його то тим, то іншим.

У Києві Рудигер заступав самого графа Генріха фон Штаде, одягнений в золочений графський панцир, з коштовним мечем, з величезним німецьким шоломом на зігнутій у лікті лівій руці, став він разом з одягненою в багряні, ткані сутим золотом шати малою Євпраксією під церковне благословення, яке було мовби й справжнім, але й не могло вважатися доконче справжнім, бо ж не сам граф Генріх стояв у церкві Софії, а лиш його повноважний замінник. Звичай був такий, що не випадало, аби можновладець виїздив за межі своєї землі для взяття шлюбу, водночас невіста теж не могла мандрувати до свого прийшлого мужа без належних зашлюбин. Тож і заступав володаря його посол, який мав на якийсь час ставати мовби другою іпостассю свого хазяїна. Рудигер, що дорівнювався графові Генріхові й віком, і походженням, і багатствами, а може й нахабством, залюбки згодився відбути далеку подорож до Києва; мов справжній жених, стояв серед золотого блимання свічок у розспіваній Софії, посипано його разом з малолітньою невістою житом, пшеницею й усякою пашницею, приймав він дари і вручав князеві Всеволодові віно за Євпраксію, зі смаком і вмінням учтував з князями й боярами, слухав пісень про хміль і про «подушечку», разом з невістою відведений був у князівську ложницю,

щоб сповнити належним чином звичай покладин, бо ж тільки тоді шлюб вважатиметься справжнім і доконаним і княжна зможе вирушати в далеку путь до свого мужа.

Покладини вважалися здійсненими, аби лиш посол доторкнувся коліном до ложа, але знахабнілий Рудигер захотів повалятися на князівських перинах, застелених парчею; він вказав зляканій і розгубленій Євпраксії на широке ложе, кинув посередині оголений меч, завалився на перини просто в панцирі, і ось так лежали якийсь час, розділені лише оголеним мечем,— зіщулена й перестрашена дванадцятилітня золотоволоса дівчинка, у самій сорочці з тонкого, майже прозорого полотна, і довготелесий баронисько, закутий у залізо, в грубих чоботях, з нахабним усміхом на ще молодій, але вже достоту заматерілій мармизі.

Князь Всеволод, княгиня Анна, високі гості, які за звичаєм умовних покладин перебували в ложниці, вимушені були мовчки й покірливо спостерігати все те, вдавати захоплення й радість, а Рудигер від того ще більше розсвинячувався і вже навіть пробував у своїй сп'янілості перекотитися через меч до Євпраксії, пригнітити її кволеньке тільце своїм нещадним залізом.

Але князь Всеволод сказав тихо: «Годі!» — сказано ж було так, що баронисько вмить підхопився з ложа. Київський князь славився вченістю, його хвалили за добрість, за любов до святощів і до людей святих та церков з монастирями, однак той, кому треба було знати, відав ще й про те, як при цьому князі, що кохався в ромейських звичаях, випікано очі непокірливим, як виламувано зуби тим, хто не дотримувався встановлюваного церквою посту, як роздирано людей між деревами, як топлено в ополонках за непослух і непокору. Рудигер, хоч недійшлий віком, мав знати все про київського князя, тож і скорився одному лиш його тихому нагадуванню: «Годі!»

В путі над Рудигером не було нічиєї влади. Євпраксія? Але ж він мовби сповнює обов'язок її мужа, принаймні до тої хвилі, коли впаде перед замком Генріховим передбрамний міст, розчиниться брама й задуднять старі дубові дошки мосту під копитами коней. Не міг зважитися вигадувати веління для Євпраксії, відбувався ранковими й вечірніми поверховими чемностями, які, треба визнати відверто, давалися йому нелегко, зате поза тим вже ні від кого не залежав, збував неувагою і нехіттю абата Бодо, вигадував усілякі забави зі своїми кнехтами, з яких вирізняв найбільше кнехта на ймення Хундертхемде, тобто «Сто сорочок», бо той рицар усе, що здобув чесно чи безчесно (хоч і важко сказати, де й коли рицар міг добути щось чесно), носив на собі: сорочки надягав одну на одну, корзна так само, чоботи, зброю, посуд в'язав до сідла, напихав у торби, якими його чорний бахматий кінь обвішаний був, як городнє опудало брязкальцями.

Ні в Києві, ні у виснажливій цій путі не зміг Хундертхемде доп'ясти чогось путящого, бо коштовності пильно оберігалися в церквах і на князівських дворах, хутряний звір не давався до рук серед літа, не кажучи вже про те, що в літнього звіра й хутро нікчемне, руські невісти якось уміло вислизали з рук у здобичливих кнехтів, і Хундертхемде так і не спробував жодної з місцевих приваб. Тепер їхали вони краєм, де люд добував загадковий червець, сушив його на ряднах, готував для купців дорогий барвник. Хундертхемде спробував був набити кілька торб сушеним червецем, та збагнув незабаром, що з того мало поживку, бо хитрі русичі не казали, що ж треба ще зробити, щоб червець став отою червоною барвою для одягу, і кнехт з прокляттями й під регіт своїх товаришів вимушений був опорожнити свої торби, бо везти в Саксонію отих сушених черв'яків було однаково, що набити стільки ж торб саксонською вайдою, з якої, коли знаєш і вмієш, можна виготувати досить цінний синій барвник, та все те, бач, відоме лиш оцим землериям і землесидам, а не вільним рицарям, які покладаються лиш на вірність ока, міць руки й гостроту меча.

Аж нарешті доля змилосердилася над Хундертхемде, і якось уранці, коли ще лісові пташині щебети не поглинуті були клекотом і диханням валки, прискочив він до Рудигера, розчервонілий, з вилупленими очима, запінений від жадібності й зажерливості. Не міг вимовити слова, лиш показував кудись наперед товстою рукою, тяжко відсапував, так ніби не на коні їхав, а ніс коня на власній спині.

— Що?! — спитав згодом Рудигер.

— Там,— пробелькотав Хундертхемде,— там он...

— Грабіжники?

Хундертхемде сплюнув з недогадливості молодого барона.

— Там же ж! — страждаючи, здобувся він на вигук.

Валка лиш ладналася в путь. Торочено сакви, запрягано волів і коней, вози, наладовані небаченими багатствами, знов мали вирушати в свій похід; кожен із саксонських рицарів, сам Рудигер уже давно назирили собі той чи той віз і ждали тільки, коли обоз опиниться серед знайомих гір, щоб відчепити від валки уподобане, але про те кожен думав осібно, не змовляючись з іншими, те належало до тайнощів, і коли Рудигер уподобав собі повіз із золотими чашами й блюдами, а Хундертхемде — з чорними рідкісними хутрами, то не міг про те довідатися ні бог, ні диявол, отож молодий барон не мав запідозрювати у дурнуватому вигуку кнехта натяку на те, що настав час переполовинювати валку й що саме він, Хундертхемде, знайшов для того підхоже місце.

— Ну, що тобі?! — вже розгнівано перепитав Рудигер.

— Там галявина... Галявина з коноплею. Серед лісу... І конопля, як ліс,— Хундертхемде геть знесилився від такої тривалої мови.

— Конопля? — єхидно поглянув на нього Рудигер.— Ти хочеш сказати, що нанюхався коноплі й одурів? Але ж ти ніколи не відзначався великим розумом. Здуріти може розумний чоловік, а ти — Хундертхемде.

Саксонці досхочу посміялися над дотепом свого барона, однак Хундертхемде не образився. Він під'їхав до Рудигера, сказав йому майже пошепки:

— Посеред коноплі... стоять...

— Ну? — барон поглянув на кнехта вже трохи стривожено.— Хто стоїть?

— Стоять... У королівських шатах... Багряно-червоні шати... Неймовірне багатство...

— Хто стоїть? — засичав знетерпливлено Рудигер.— Ти хочеш сказати: нас хоче перехопити якийсь король? Забрати всі ці незліченні багатства?...

— Червоні шати... Новісінькі... стоять,— у Хундертхемде вже не було сили пояснювати нетямкуватому баронові.— Стоять посеред коноплі... Може, ці слов'яни відганяють горобців... Опудала... Але в новісіньких королівських шатах... Ціла здобич жде нас, бароне.

— І ти це сам бачив?

— Сам. Ще хіба лиш бог всевишній, та то вже знає наш абат Бодо.

— Тоді чому ж не забрав тих шат?

— Бароне, їх надто багато!

— Навіть для тебе, Хундертхемде?

— Навіть для мене!

— Тоді їдьмо вдвох!

Вони вдарили коней в боки й поскакали поперед валки. Ніхто не встиг за ними, та й не намагався того робити.

Галявина справді небавом відкрилася їм за високими березами, була довга й вузька, протилежний край її губився десь далеко, вдарив з галявини густий дух зелених зарошених конопель, дивно стеблистих, чорно-зелених, могутніх, мовби то й не коноплі, а якась лісова дика рослина, і над непробивною гущавиною звабливо червоніли справді королівськими шатами непорушні опудала. Сонце било з-за дерев просто на червінь тих шат, і на зеленому тлі рослин, у ламливій непорушності опудал навіть такі низькі душі, як Рудигер і Хундертхемде, готові були побачити цілий казковий світ ще живих і давно вмерлих володарів, які навіщось зібралися сюди з усієї землі, зодягнені в найкоштовніші строї, кожен клапоть з яких вартий був цілого села, а то й города. І що далі стояли опудала по галявині, то дужче яскріли на них багряні шати, то коштовнішими видавалися, то більшим володарям малися б належати.

— Бери тут, а я подамся далі! — гукнув Рудигер і погнав коня напролом крізь коноплю.

Галявина, сказано вже, була вузькою і довгою-довгою, як сон, якийсь час Хундертхемде вимушений був скакати за своїм бароном, тоді звернув до першого опудала, щоб обдерти його з усією вмілістю, на яку був здатен, а Рудигер поскакав далі й далі, проламлюючись крізь стіну конопель, метаючись між непорушною червоною сторожею, прямуючи до найдальших опудал, які чомусь припали баронові до смаку найбільше.

Так і не отямившись від незбагненності цієї, може, єдиної в його забіяцькому житті пригоди, Хундертхемде обдер одне опудало, недбало запхнув червоне князівське сукно до шкіряної торби, взявся був за друге опудало, щоб обдерти його ще з більшим спритом, як якась сила змусила його поглянути на барона. Не була то цікавість, а скорше заздрість і звичайне вояцьке намагання пересвідчитись, чи Рудигеру не дістанеться більше, однак барона він не побачив, побачив лише його коня, який, мов сліпий, скакнув ще двічі чи тричі вперед, тоді вдарився назад, крутнувся на місці, схарапуджено кинувся вбік. Рудигера не було видно. Впав з коня? Заплутався в коноплі? Побачив щось на землі? Хундертхемде не роздумував, бо ніколи не відчував у собі до того покликання. Він просто вдарив свого коня острогами і погнав туди, де крутився кінь Рудигера.

Барон лежав серед потолоченої коноплі обличчям униз, у шиї в нього стирчала коротка цупка стріла, він уже навіть не харчав, кров, яка, мабуть, першої миті вдарила потужним струменем з рани, тепер лиш тихо цебеніла, усе було таке загадкове й несподіване, що Хундертхемде навіть не встиг злякатися або подумати, що для нього так само приготовлена кимось хижа стріла. Він озирнувся знетямлено, але водночас і з належною пильністю, та не помітив нічого. Тихо біліли зі всіх боків галявини високі густолисті берези, запаморочливо пахла конопля, червоніли над нею містично-коштовні опудала, з-за беріз від недалекого шляху з-під сонця іржали коні, іскрилося в росах все довкола, молоком повнився цей руський ранок, який обіцяв бути таким розкішним для здобичливих саксонців, а став ранком смерті.

І зненацька на Хундертхемде напав дикий ляк.

— А-а-а! — закричав він, мовби криком прагнув відігнати від себе ті нечутні й невидимі стріли, які конче мали прилетіти на цю тиху галявину, й погнав коня до беріз, до шляху, до своїх саксонців, готов був падати в багно до ніг вузьконосому абатові Бодо, аби лиш вискочити звідси живим, вирватися, врятуватися.

Допав своїх, не міг мовити слова, крутив зшаленіло булькамн, хапав повітря, жадібно хлипав ротом, його ніхто й не питав ні про що, тоді він сам здобувся на слово, вичавив з себе те саме, що казав недавно Рудигеру:

— Там...

Тільки тепер це «там» сповнене було жаху, суцільного здригання, було в цьому щось таке потойбічне, що, не змовляючись,

київські дружинники й саксонські рицарі вдарили своїх коней і кинулися за берези, і вже лиш там побачили, що сталося, тоді обскочили всю галявину, обнишпорили все довкола, оглянули кожну березу. Ніде нічого. Ні сліду, ні знаку, ні духу чийогось. Мовби та стріла впала з неба і призначена була саме для Рудигера, бо ж одна-єдина з невідомості, а вже для такої знікчемнілості, як Хундертхемде, то не дісталося навіть стріли.

Кнехт пробував щось розповісти, белькотів про якісь королівські шати, про багряниці й скарлати, але посеред коноплища стояло кілька старих опудал. Сміх і сльози!..

Кнехта поставлено перед княжною Євпраксією. Безладно бурмотів він про багряні шати на галявині, абат Бодо тлумачив недоладну мову Хундертхемде, кнехти реготали до сліз, неспроможні стриматися навіть перед лицем смерті свого барона, це вже й геть розтелесувало невдалого шукача пригод, він кинувся розстібати свою торбу, нетерплячка тіпала ним, весь заслинився, захлинався й захлипувався, виштовхував з себе злі вигукування:

— Ось... Покажу... Пересвідчитеся!.. Дурні!.. Свині недовірливі!..

Рвав з торби те, що запихав туди зовсім недавно, коштовне скарлатне сукно, князівської гідності шати, висмикнув щось, майнув ним проти сонця, що мало б заяріти на тканині так, як яріло їм в очах з Рудигером, коли стали сьогодні вранці на краю галявини.

Сонце не заяріло. Ніхто не вигукував од захвату. Бо в руці в Хундертхемде був жмут старої змервленої соломи. Може, вперше в житті рука ця опустилася розгублено, кнехт злякався ще більше, ніж тоді, коло вбитого Рудигера, й безрадно спитав не знати й кого:

— Як же це?

— Conjuratores non gratis — свідки небажані,— промовив абат Бодо, вбиваючи погляд у землю, щоб погамувати в собі спокусу озирнутися назад, звідки їхали, або поглянути туди, куди прямували.

ЛІТОПИС
ВИКРИТТЯ

Про Всеволода записано так: «Князь змолоду був боголюбивий, любив правду, був милостивий до бідних, шанував єпископів і священиків, але особливо любив монахів, давав їм усе потрібне, був також воздержан і за те любимий отцем своїм. У Києві мав клопіт з племінниками, які просили волостей. Він усіх їх мирив, роздавав волості. До цих турбот прибавилися хворощі, старість, і став він любити молодих, радитися з ними, а молоді намагалися віддаляти його від старої

дружини, до людей перестала доходити княжа правда, тіуни стали грабувати, бра́ти несправедливо пені при суді, а Всеволод нічого цього не знав у своїх хворощах».

Про Ізяслава ще душевніше: «Був вродливий лицем, високий і повний, норову незлобивого, кривду ненавидів, правду любив, лестощів у ньому не було, прямий був чоловік і не мстивий. Скільки зла йому зробили кияни, самого вигнали, дім розграбували, а він не заплатив їм злом за зло, коли ж хто скаже: він карав Всеславових визволителів, то не він же це зробив, а його син. Потім брати прогнали його, і він ходив, блукав по чужій землі, а коли сів на своїм столі і Всеволод прибіг до нього поконаний, то Ізяслав не сказав йому: «А ви що мені зробили?» і не заплатив злом за зло, а втішив, сказав: «Ти, брате, показав до мене любов, ввів мене на стіл мій і назвав старшим — так і я тепер не пом'яну першої злоби: ти мені брат, а я тобі, і положу голову свою за тебе», що й сталося. Не сказав йому: «Скільки ви мені зла зробили, а ось тепер настала й твоя черга», не сказав: «Іди куди хочеш», але взяв на себе братню печаль і показав любов велику».

Невже літописець був так засліплений, що не побачив нічого, а чи так дорого йому заплачено за приховування істини, бо комусь надто залежало на тім, аби ввести в оману нащадків? Щоправда, події мовби й стверджують слова літописця, але ж події теж викладено ним саме так, щоб вони слугували для затемнення істини.

Коли вмер Святослав і в його зятя польського короля Болеслава не було вже причини, щоб не помогти Ізяславові знов повернутися до Києва, той дав вигнаному київському князеві військову поміч, і вдруге йшов старший Ярославів син на Київ, щоб, може, ще раз (і знов, мабуть, не своєю, а синовою рукою!) скарати непокірливих киян, але брат його Всеволод, чоловік справді вчений і, може, й незлобивий, коли йшлося про дужих, зустрів його на Волині з невеликою дружиною і без битви поступився місцем, сам запросив старшого свого брата зайняти великокнязівський стіл. Сам Всеволод сів у Чернігові. Туди незабаром приїхав Олег Святославович, вигнаний Ізяславом з Володимира-Волинського, відданого Ізяславовому синові Ярополку. Олег мав батькову вдачу, відзначався здобичливістю й непосидючістю, незабаром метнувся в Тмуторокань, де сидів ще один безземельний, ображений племінник, син покійного найстаршого Ярославового сина Вячеслава Борис. Разом із Борисом, підмовивши половців, племінники вдарили на дядька свого Всеволода, вибили його з Чернігова, чернігівці прийняли радо Олега; Всеволод, побитий і нещасний, разом із малими дітьми вночі втікав з города, біг до Києва, просив помочі в Ізяслава, і той справді, як записано в літописі, пішов на Чернігів, але не так для помочі Всеволоду, як з наміром покарати й провчити племінників.

Була битва на Ніжатиній ниві коло Чернігова, і там загинув Борис Вячеславович, але загинув неспогадано й Ізяслав, бо ніколи не може ніхто визначити наперед перебігу й кінця бодай щонайменшої битви.

Так Всеволод несподівано став великим київським князем, не маючи суперників. На радощах він поховав Ізяслава в Софії поряд з Ярославом, хоч син і не дорівнював ні в чому своєму великому батькові. Але й тут високовчений Всеволод діяв не без користі для себе. Бо ж поховання в Софії свідчило не так про велич небіжчика, як про великодушність наступника, а ще: це був натяк на те, щоб і його, Всеволода, вдячні нащадки поклали саме тут, у цьому найпишнішому храмі землі руської.

Аби не записано ніяких його безчесних учинків, подбав Всеволод, цілком ймовірно, також про те, щоб змовчано було про ті три літа, які Ізяслав бігав по Європі, торгуючи рідною землею, яку продавав і польському королеві, й германському імператору, і папі римському Григорію за єдину ціну: вороття на київський стіл. Будь-якою ціною, будь-якими приниженнями власними й усього народу свого — аби лиш вернутися!

Болеслав польський відмовив у помочі, ще й позбиткувався над Ізяславом, напустивши на нього ласих до поживи воїнів, і ті трохи поскубли київського князя, який вивіз із Києва безліч коштовностей. Тоді Дмитрій-Ізяслав прибув у Майнц і, як записав у своїй хроніці Ламберт Герсфельдський, приніс імператорові Генріху «неоціненні багатства в золотих, і срібних сосудах, і неймовірно коштовних шатах і просив його, щоб він надав йому допомогу проти його брата, який силою позбавив його влади і утримує її лютою тиранією».

Хоч Київ був задалеко від Майнца, аби імператор Генріх відразу збагнув, за кого подати свою руку, все ж послано було туди посольство на чолі з трірським пробстом Бурхардом. Звелено було посольству запропонувати Святославу покинути стіл, інакше, мовляв, доведеться йому «в найближчому майбутньому випробувати силу зброї й могутності германської держави».

Бурхард був рідний брат Оди, жони Святославової, вже це свідчило про несправжність погроз германського імператора. Коли ж посол розповів київському князеві про клопоти Генріхові з саксонцями й папою Григорієм, то гострий розумом Святослав одразу збагнув, що йому не погрожують — у нього просять. Дружини для помочі він не мав та й не міг послати аж у таку далеч, але багатствами поділився радо. Германський хроніст захоплено розповідав, що Бурхард «вернувся від короля руських з такими багатими дарами в золоті й сріблі й дорогих одежах, що ніхто й не згадає такого іншого випадку, щоб водночас у германську державу було ввезено таку силу-силенну».

Посольство їздило довго, та Ізяслав і не ждав, що воно привезе, а мерщій погнав свого сина Ярополка до самого папи

римського Григорія; просив допомоги, обіцяючи взамін зробити Русь леном святого Петра, інакше кажучи, продавав свою землю ще й римській церкві.

Папа допомагав не силою, а словом, слово ж папське втілювалося в послання до земних владик. Обдарував він таким посланням і «Дмитрія, короля руського», себто Ізяслава:

«Син ваш, відвідавши город апостольський, прийшов до нас і, бажаючи з рук наших отримати королівство в дар від святого Петра, висловив належну вірність тому ж блаженному Петру, князю апостолів. Ми згодилися на просьбу й обіцянки сина вашого, які здавалися нам справедливими, як тому, що дані за вашої згоди, так і по щирості відвідувача, й передали йому кормило управління над вашим королівством від імені блаженного Петра — з тим наміром і побажанням, щоб святий Петро своїм заступництвом перед богом хранив вас і ваше царство і всі ваші блага і сприяв вам до кінця життя вашого утримати царство ваше у всілякому мирі, честі й славі».

Послання вручене було Ізяславові папськими послами, які передали ще багато ненаписаного, і з усього того виходило й геть несподіване. Ізяслав втрачав владу, передану папою Ярополкові, мав прийняти католицтво сам і вся його Русь «за його сприянням». Виходило, що й влади нема, і сприяння подай цим зажерливим римським отцям.

Ізяслава порятувала від остаточного зганьблення й, може, вічного прокляття смерть Святославова. Забувши про свої обіцянки папі римському, Ярославів син кинувся додому, де без перешкод сів на стіл київський, а за два роки, як уже сказано було, поліг у битві під Черніговом і похований урочисто Всеволодом у Софії, так ніби мав перед землею руською щонайвищі заслуги.

У битві на Ніжатиній ниві поряд з багатьма незнаними й двома князями полягли також знані дружинники княжі Іван Жирославович, Туки, Чудинів брат, Порей і Жур — Всеволодів найдовіреніший чоловік, а водночас і муж Журини, мамки й годувальниці малої Євпраксії. І чи то вже так княгині Анні хотілося спровадити Журину геть з Києва, чи то старші діти Всеволодові Володимир та Янка захотіли пониження своєї молодшої сестри, чи й сам князь з якихось незбагненних міркувань вирішив позбутися своєї вродливої маленької доньки, але сталося так, що Євпраксію швидко й без вагань віддано за саксонського графа, родича Оди Святославової,— вчинок для київського великого князя дивний. Досі прості графині ставали княгинями, тепер княжна мала перетворитися на графиню — не було в тому ніякої честі для руської землі, не було честі й для Всеволода, глибоко нещасною почувалася Журина, відірвана від свого єдиного сина, мало втішена й гим, що князь узяв його до своєї молодшої дружини, ще нещаснішою за всіх була Євпраксія, хоч і названа була від народження: Щаслива, Добродія.

ПЕРЕМІНА

Зі смертю Рудигера з Євпраксії мовби знято було невидимий тягар. Відчула себе відразу вільною, повернувся до неї світ дитячих захоплень, охоче мандрувала тепер по безмежній землі, не переймаючись тим, куди їде й що покидає, могла милуватися квітами й травами, збирати листя й торішні жолуді, допитуватися в Журини, чи то не чеберяйчики ховаються під жолудевими шапочками. Відкрилася їй якось ніби одразу пуща, йшла назустріч розлегла, темна, в непрохідді трясовин і завалів, в запахах плісняви й гнилизни, повна пташиного щебету, ревіння зубрів, нічних потаємних тупотів, шелестів, тріскiв, шерехів.

Якось пильніше придивлялася до людей, що сиділи на придорожних осадах. Здичавілі самітники, суміш грабіжників і волоцюг, волохаті, немиті, збайдужілі до світу, який поводився з ними твердо й жорстоко, насилав сніги, бурі, лихих подорожніх, диких звірів, самотність, мор. Ніде не стріли ні жінки, ні дівчини: не могли втриматися серед дикості, втікали з осад, лишали самих чоловіків, бо тим від народження судилася самотність тяжких обов'язків. Одного разу все ж трапилася жінка. Була вже така стара, що й сама не відала: живе чи вмерла давно. Журина розпитувала її, Євпраксія злякано позирала на стару, не вірила: невже на світі буває ще й таке?

Вбиті сини, муж, вона хоче вмерти, а боги велять: «Живи!» І ось живе. Тягне хмиз до осади, зігріваються люди, коли проїжджають. Їсть? Що дадуть. Коли довго ніхто не їде? Тоді так живе.

Євпраксія вжахнулася. Звеліла скидати припаси з одного воза, з другого. Стара хитала головою. Нема зажерливішого за людину. Однаково ж не напасешся до смерті.

Ще довго згадувала Євпраксія стару, допитувалася в Журини: «А взимку? А вночі? Не страшно їй самій?»

Потім забула, може й назавжди. Бо ж мала князівську голівку, а князівські голови так влаштовані: більше забувати, аніж тримати в пам'яті.

Гостювала в невеличких городках і в таких великих городах, як Лучеськ, де сидів князь Ярополк, були високі вали над Стиром, похмурі вої з довгими списами, густі меди й набридливі молитви. Але не затримувалася ніде, хотіла їхати, просуватися вперед, бачити більше, насолоджуватися світом, радіти з життя, сміятися до сонця, до дерев, до рік і струмків. Далі, далі, далі!

Почалися передгір'я Карпат. Дорога пролягала мовби по дну велетенської миси, краї вивищувалися зеленими валами лісів, таких недосяжних, що хотілося плакати від безсилля. Тоді була шалена клекотнява гірських річок, похмурі верхи гір, хмари вгорі, хмари внизу під ногами, колючість ялиць, загадковість

широколистих папоротників, круглі лоби каміння в струмках, лизаного водою цілі віки.

Ночами Євпраксія не хотіла йти до осад, сиділа коло вогнища поряд з Журиною, священиками й Кирпою, який не відступався від Євпраксії ні на крок. Загадкова темрява причаєно обступала мідявий вогонь, стріляло паліччя, бахкало гранчастими гострими іскрами в чорну сутінь, душа вогню відлітала у високих сплесках полум'я, лишався жар, брався сивим попелом — так сиве шумування старості обступає молоде життя. Але Євпраксія була ще далека від тривог старіння, їй хотілося вогню ще й ще, сама підкидала паліччя до вогнища, підстрибувала від пустощів, обпікалася жаром, відскакувала з вереском, коли надто довгий пожадливий язик полум'я виривався з вогню і бив убік, а тоді шугав високо-високо в саме небо і, здавалося, вириває з пітьми довколишні задумливо-сонні гори, і гори були, як пітьма, а пітьма ставала довкруг, мов гори, і Євпраксії навіть хотілося б жити в отаких горах, якби не знала великих рівнин, які відбилися в її дитячій пам'яті зеленими хвилями довіку.

Шлях Євпраксії вів до Кракова, далі через Чеський ліс, до Праги, тоді до Естергома, до тітки Анастасії, колишньої королеви угорської, а вже звідти по Дунаю до Регенсбурга, де вже була Германська імперія. Цим шляхом їхала колись її тітка Анастасія, їхала й друга тітка Анна в жони до короля франків Генріха. Анна мала бути дружиною сина германського імператора Конрада, але Конрад відповів відмовою на послання Ярославове. У Майнці Анна зустрілася з Генріхом германським, який вельми шкодував, що дісталася вона в жони темному Генріху франкському, а не йому, та вже нічого не міг вдіяти. Тітки в Євпраксії мали долю ліпшу, усі три стали європейськими королевами, усіх трьох пошлюблено вже в зрілому віці, не довелося їм отак, як їй, дітьми міряти далекі дороги та ще й задля чого? Аби стати якоюсь графинею на окраїні імперії!

У горах дороги неминуче зводяться до одної або небагатьох, через що рух на них безугавний навіть уночі. Їдуть кудись вої, їдуть духовні особи, державні люди, гінці з грамотами, посли, збирачі данин, каравани купців, монахи-втікачі, вічно шукають пристановища нещасні раби, метаються грабіжники, волоцюги, наскакують кочівники, які живуть на конях, випереджають усі чутки й вітри, ведуть вовче життя.

До мандрівників у горах ставляться з пересторогою й острахом, осади тут будують на малоприступних верхах, ховають у гущавинах, за закрутами потоків; у горах життя завжди було нужденне навіть для тих, хто там освоївся так чи інакше, для замандрованих же людей, надто бідних, тут було просто лихо, і вони проклинали той день, коли вимушені були полишити свій дім.

Велетенський обоз руської княжни наповнив гори клекотом,

подивом, заздрощами. Коли хто й хотів би напасти на нього, неминуче напотикався на залізну стіну київських дружинників, розставлюваних воєводою Кирпою, звичним до далеких виправ, так уміло, що здавалося, ніби охороняє багатства київської княжни незліченне військо. Коли ж дехто з челядинців, злякаший далекою дорогою, сумуючи за домівкою або й просто бажаючи урвати з ласого обозу, пробував утікати з возом, або кінно, або на ослі чи верблюді, то його ловлено вже й не київськими дружинниками, а саксонцями, які воліли б повезти все до Саксонії і вже коли й розкрадати, то в себе вдома для себе, а не для когось.

Євпраксія збувала неувагою велике й заплутане життя свого обозовиська, то заглиблена була в свою дитинність, то зненацька вибухала в ній князівська пихатість, гнала тоді від себе навіть мамку Журину, зодягалася в паволоки, висідала з кутого сріблом візка, веліла нести себе в оббитій ромейськими золотними тканинами лектиці, і восьмеро дужих смердів легко несли маленьку княжну, а вона, підібгавши губенята, кидала навсібіч погірдливі погляди, так ніби справді зготовлялася володіти не якоюсь там германською окраїнною маркою, а цілим світом.

У Кракові на честь Євпраксії влаштовано було кількаденне учтування, були славетні слов'янські каші, меди холодні й гарячі, пива, печені, були зальоти вродливих і гордих воєвод, задаровувано Євпраксію, священиків, дружинників, Журину, влаштовано лови пташині для забави руської княжни, співано їй пісень веселих і сумних, як великі слов'янські рівнини; князь просив загостювати хоч і до весни, бо, власне, й не мала б куди квапитися, та Євпраксія була вперто-невблаганна: далі, далі, далі!

Сама не знала, куди поспішає, але по смерті Рудигера, коли спав їй залізний тягар з душі, коли щезло з-перед очей оте, як посол Генріха фон Штаде вгнічував залізним панциром княжі перини, наміряючись розчавити її тендітне тільце, вона мовби позбулася страшної мари. Не було тепер не тільки Рудигера з його нахабним залізом на беззахисно-м'якому київському ложі — не існував і сам граф Генріх. Не хотіла думати, хто прибрав Рудигера: чи то князь Всеволод, у якому, може, зворухнулася образа й біль за доньку, коли згадував знахабнілого рицаря на ложі коло неї, а чи й сам граф Генріх, який прибирав свідка, бо ж свідки, як сказав абат Бодо, завжди небажані. Євпраксія вже відала, як прибирають свідків. Коли графиня Ода по смерті Святославовій повернулася разом із сином своїм Ярославом до Германії, то вивезла всі багатства, призбирані київським князем. А що не могла довезти їх в таку далеч, то закопала десь на Волині, повбивавши всіх, хто помагав ховати скарби. Про те говорилося в Києві з таємним острахом серед простого люду і з хижим вдоволенням серед можних. Княжим дітям про те й не казано, але вони довідалися від мамки Журини,

яка не зносила щонайменшої несправедливості, а тут же йшлося про страшний злочин.

Та тепер Євпраксії навіть подобався отой германський звичай позбуватися свідків. Ненависного їй Рудигера усунуто, прибрано навіки, коли б вона могла те зробити сама, то не вагалася б жодної миті, бо ж почувалася нині вільною, вільною, вільною!

Гнала обоз, квапила, не давала перепочинку, забула про чеберяйчиків, не лякалася залишити рідну землю. Далі, далі, далі!

Куди, навіщо?

У Празі князь був ще добріший, ніж у Кракові, мовив до Євпраксії ласкаво, ніжно, видно, вважав її дитиною, а вона ж була київська княжна, германська графиня, шлюбна жона, вона везла стільки багатств, що могла б купити цілу державу.

У Празі на кам'яних будинках висічені були ведмежата, троянди й терези. Вулички такі, що їх можна перегородити списом. У тісних завулках ховалися закохані й грабіжники. Сірий камінь, залізні стебла кованих гратниць, чотирикутні похмурі вежі, вороння над вежами, піняві пороги на широкій Влтаві — все мовби нагадувало Київ, як і в Кракові, як у Луцьку, як повсюди, де проїздила, може, тому й утікала швидше далі від цих городів, утікала від спогадів, від дитинства, утікала в суворість, в чужу мову, билася об неї, ніби об камінь, обпікалася словами, неначе соромом, намагалася вирватися з її оболонки на волю, на широкий світ. Далі, далі, далі!

Гори кострубатилися чорнолісом і кам'яними вежами, гарцювали на вузьких курних дорогах чорні коні, яструби шугали з безмежжя піднебесь просто в очі, прямо в душу. Євпраксія заплющувала очі. Віддавали молоду в чужодальню сторону...

В Естергомі не знайшла тітки, молодий король відправив удову-королеву в її гірський замок Агмунд, і хоч Євпраксію приймано по-королівському, ставлено найкращі в усій Європі вина, вона не затрималася надовго, звеліла братися на Лабу, просто до Нордмарки Генріхової, відразу в Саксонію.

Гори й ліси супроводжували тепер її невідступно. Сірі, як сум, птахи круглооко дивилися на звивистий обоз, мовчки супроводжували малу Євпраксію, вузькоплечу дівчинку у довгій коштовній сорочці — ще в сорочці, а не порочці, бо непорочна, непорочна! А Євпраксії від тих сумовитих птахів захотілося високих трав, щоб з'єднати з ними піднесені руки, заплестися в них, загубитися, сховатися, може, й разом з чеберяйчиками. Де ж то вони, чеберяйчики?

Саксонці били в щити й кричали од щастя. Вночі сиділи коло вогню, обтинали ножами смачну печеню, жерли, рикали, запускали один в одного обгризеними маслаками, розвогненними очима зирили в темряву на повози, бачили там жбани й миси зі срібла, саджені дорогим камінням, золочені кубки, чари

з мінливого скла, дріт золотий і мідний, бісер і бурштин, паволоки з грифонами й довгохвостими райськими птахами, хутра такі пишні й густі, що не продмеш, мечі гнучкості такої, що, звинуті в обруч, не ламалися. Все те їхнє, все те для них, все те в Саксонію!

Уже на горах стояли тепер замки, мов сірі сови, будівлі були тяжкі й похмурі, на дорогах товклися нахабні рудогриві кобили з тупими залізними рицарями на них, кострубатилися покрівлі городів, мов сухі спини черепах, викинутих на сушу, хрипко стогнали дзвони над кам'яною землею, камінь давив зусюди так, що й серце, здавалося, б'ється не в груди, а в камінь.

Ще раз настала переміна в Євпраксії, тепер запанував над нею нелюдський жах, хотіла б закрити обличчя руками, втікати звідси світ за очі, втікати безтямно, чимдуж просити рятунку в усіх богів, нових і давніх, та було вже пізно. Камінь — сірий, безнадійний, жорстокий, і в тому камені живуть, мов дикуни чи розбійники, графи, барони, рицарі, живе їхній імператор, а десь удома білі ласкаві доми, зелена лагідна земля і Київ, знесений на тихих пагорбах під саме небо. Євпраксія плакала, не ховаючи сліз. Мамка Журина втішала її, називала дитиною знову, як давніше, воєвода Кирпа скособочився ще дужче, страждаючи разом із маленькою княжною, а тим часом чорні саксонські коні скакали поперед обозовиська навперейми сонцеві й чорним жирним тіням, падали над глибокими ровами з просмердїлою водою важкі дубові мости, гриміли іржаві товстезні ланцюги, голоси в замкової сторожі були так само іржаві, мов стояла вона тут віки цілі, граф Генріх не виїздив назустріч своїй жоні, сподіваючись, видáти, на Рудигера.

Люд стрічав молоду маркграфиню без захватів, збайдужіло й похмуро, зате замки ставали перед нею на кам'яні коліна, ліси вклонялися з найвищих верхів, відстані стискувалися, мовби провалювалися в гірських бескеттях; під грозами й дощами, під сонцем і вітром наближалася Євпраксія до свого мужа, ближче, ближче, ближче...

ЛІТОПИС ПОДИВ

Свої вмовкають, так і не розпочавши розповіді про Євпраксію і дивні її пригоди, зате чужі навперейми хапаються повідомити про прибуття до Саксонії доньки славетного руського царя, зятя ромейського імператора, брата французької королеви, свекра англійської принцеси, родича королів Швеції, Норвегії, Угорщини. У хроніці монастирів Розенфельденського й Хассенфельденсенського кострубатою своєю латиною виписує хроніст про те, що «донька руського царя прихо-

дить в сю землю з великою пишністю, з верблюдами, вантаженими розкішними шатами, коштовним камінням і взагалі незчисленним багатством». (Верблюд був таким дивоглядом, що, потрапивши, скажімо, до чеського города Пільзеня, як дарунок руського князя, навіки зостався в гербі сього міста).

І це сталося саме тоді, коли імператор Генріх поконав саксонських баронів, примусив їх укласти мир, а як писав згодом Отберт, єпископ Люттіхський, «такий закон про мир був так само корисний нещасним і добрим людям, як шкідливий негідникам і хижакам. Одним він давав шматок хліба, другим — голод і злидні. Ті, хто розтратив свою власність на військові приготування, намагаючись оточити себе звичною кількістю сподвижників і перевищити в цьому інших, повинні після позбавлення права на грабування — з їхнього дозволу будь сказано,— вступити в боротьбу із зубожінням, бо їхніми погребами заволоділи нестачі й бідність.

Ті, хто скакав перед тим на змиленому огиреві, змушені були вдовольнитися тепер селянською клячею. Хто ще недавно носив одяг не інакше як яскраво-пурпуровий, тепер вважав прекрасним мати одяг тої барви, яку дала йому природа. Золото радувалося, що його більше не втоптували в багнюку, бо бідність примусила носити остроги з заліза. Одним словом, усе, що погані нахили розвинули в тих людях суєтного й зайвого, відняла тепер у них учителька-нужда».

І ось тоді до маркграфа Північної марки, спрямованої проти слов'янських племен лютичів і венедів, до Генріха, який перед тим і так уже отримав у спадок великі багатства графині Оди, колишньої руської княгині, прибула прекрасна, як янгол, руська княжна з багатствами, за які можна було б купити всіх германських єпископів і баронів.

У першому нашому літописі під роком 1083 стоїть: «Приде Олег из Грек Тмутороканю, и я Давида и Володаря Ростиславовича, и седе Тмуторокани; иссече Козары, иже беша светници на убиенье брата его и на самого, а Давида и Володаря пусти».

І рідний брат по батькові Євпраксії, славетний Володимир Мономах, пишучи через десять літ своє «Поучення» синам своїм, жодним словом не згадає не те що нещасної своєї маленької сестрички, а й іншої сестри, Янки, народженої, як і він, від ромейської царівни. Згадує лиш невістку свою, шкодуючи, що не бачив за гріхи свої ні першої радості її, ні вінчання, і просить прислати її до нього, щоб з нею кінчав сльози свої та посадовив її на властивому місці, належному їй, і сяде, мовляв, вона, як горлиця на сухім дереві, скаржачись, а великий князь утішиться тим часом в бозі.

Як горлиця на сухім дереві. Належалося б так сказати про малу Євпраксію, та хто ж міг те зробити? Вдома викинуто її з пам'яті, а тут, на чужині, незграбна латина не надавалася до таких висловів, хроністи дивилися на світ суворими очима, при-

страсті не могли підступитися до грубезних монастирських мурів, всі жалі давно було розіп'ято на гострих вежах баронських замків.

Дитя було забуте, стало чуже, нічиє, багатства, привезені ним, так чи інакше мали розвіятися, як пісок на вітрі, а що ж мало зостатися?

COMPETENTIA ANNORUM [1]

Обоз, що прийшов з Євпраксією, не вмістився ні в замку Генріха фон Штаде, ні ще в трьох інших замках, куди його порозпихано. Сам маркграф, забувши й про жону свою чужинецьку, метався від замку до замку, жадібно перелічував посаг, погрожував зажерливим забіяцьким своїм кнехтам, знав-бо вельми гаразд звичай, за яким весь посаг належав невісті, нестачу ж мав би тепер відшкодувати муж, себто Генріх.

Генріх був безмірно довгий, тому й прозвано його Довгим, з маленькою, мов у смока, голівкою, дрібними рисами обличчя; було в ньому ще багато хлоп'ячого, недорослого, але водночас пробивалося досить виразно всезагальне зіпсуття, непомітне для Євпраксії, зате відразу зауважене досвідченою Журиною, яка аж здригнулася від ляку за свою вигодованку, за своє прекрасне дитя, за його чисту душу.

Подорож од Києва до Саксонії затягнулася на довгі місяці. З Києва виїжджали в травні, тепер надворі стояв уже жовтень, званий германцями місяцем вина, місяць плодів, щедрот земних, місяць, коли видавлено з виноградних грон молоде вино, зварено пиво з нового ячменю, закопчено перших гусей цього року, заколото годованих свиней і засмажено смачні ковбаси й реберця до пива,— місяць, коли в лісах в'яне лист, оголюються дерева, занурюються в сум і сон, а в долинах гіркнуть перестояні трави і втрачають соки, вклякають, мов старі люди. Та водночас осінь — то пора весіль, шлюбних учт п'ятнадцятиденних, утіх і розваг, зачать нового життя, що має прийти на зміну вмиранню в лісах, на горах, в долинах, у схолоділих водах.

Абат Бодо вельми радів тій обставині, що зміг доправити невісту для графа Генріха саме на цю пору щедрої, пишної осені; радість ця, щоправда, трохи тьмарилася при згадці про смерть Рудигера, але з усього видно було, що маркграф не дуже й переймався тою смертю, можна б навіть стверджувати, що він, так чи інакше, сприйняв звістку про таємниче вбивство барона з деякою втіхою, бо не стримався і, кривлячи ледь засіяну рудявим заростом губу, кинув: «Для шлюбних розваг на ложі баронів не потребую, правда ж, абате?»

---

[1] Повноліття *(лат.)*.

Абат трохи злякався за цього недорослого ще володаря марки, в побуті своєму неподільного й не підвладного нікому, готового, як видно, знехтувати навіть божим судом. Невже він має намір тягнути оте невинне дитя до брудного ложа? Обережно зауважив, що competentia annorum, себто справжнє повноліття, в жінок настає лиш в шістнадцять літ, Євпраксія ж має лиш дванадцять.

— Дванадцять років для дівчини — саме законний вік, legitima aetas,— нагадав йому маркграф,— чи абат забув закони?

— Але ж, сину мій, навіть монахинею жінка не може вступити до виповнення їй шістнадцяти років, себто competentia annorum! — вигукнув Бодо.— Ваш шлюб ніяк не може вважатися відразу доконаним, це має бути ніби шлюб і ніби весілля.

Розмова відбувалася в похмурій замковій залі, обидва стояли, обидва відчували, як починають ненавидіти один одного, а що в молодого ненависть завжди дужча й пробивається відразу назовні, то й вийшло так, що маркграф перший зірвався на крик і, зламавши свою високу постать над абатом, прохарчав йому в лице:

— Шістнадцятилітніх берете монахинями, аби приводили дітей од абатів! А я маю жону дванадцятилітню і хочу відразу консумації шлюбної! І хай мої піддані з радістю говорять: Генріх alreit hatte beschlofen Praxed[1]. Відкладати на чотири чи п'ять років те, що мені належиться за звичаєм і правом? Я вже завтра урочисто в'їду в свій замок з оголеним мечем у руці під бій котлів і звуки лютень і повезу свою невісту до єпископальної церкви, і мене супроводжуватимуть усі барони й рицарі Нордмарки, і хотів би я бачити, хто може стати мені на заваді!

«Недопес,— подумав абат Бодо,— чистісінький тобі недопес». Не сказав нічого, навіть зітхання притлумив і тихо відійшов од маркграфа, зник, як тінь.

До замку прибула графиня Ода з баронськими жонами, висока, білолиця — такою пам'ятала її Євпраксія ще в Києві, колишня княгиня не змінилася ні в чому, навіть одяг на ній був майже такий, як колись у Києві, коли сиділа на столі разом із Святославом, тільки золота навішано було на графині ще більше, ще тяжчого і владності в голосі так само чулося мовби більше навіть, аніж в часи князювання.

Всі звали тут Євпраксію на латинський кшталт Пракседою, ім'я втратило ласкавість, стало якесь грубе, ніби назвисько, дівчина щоразу лякливо щулилася, коли в неї над головою ляскало: «Праксед! Праксед!» Графиня Ода разом із Журиною вибрала весільні шати для Євпраксії: протканий легким золотом прозорий ромейський плат, накинутий на голову мовби недбало, але вміло й гарно зібраний довкола в м'які брижі, плат увінчано золотим вінцем, широкий глухий гіматій з довгими рукавами,

---

[1] Відразу переспав з Праксед *(старонімецьке)*.

на комірі й унизу — золоте шитво, пояс так само золотий. Під верхніми шатами — вузька сорочка александрійського полотна з дуже вузькими рукавами і золотими наручами. Сандалії пурпурові, як у ромейських царівен, круглоносі, саджені перлами й маргаритами. Євпраксія була легенька, мов хмаринка, сяяла вся золотом і молодістю, поряд з нею видавався геть недоречним і безглуздим довжезний маркграф зі зміїною своєю голівкою (шолом не міг надягти в церкві, тримав його на зігнутій лівій руці), у золоченому панцирі, з коштовним нашийником і нагрудником, садженими цілими купами самоцвітів, у червоних високих чоботях із золотими острогами, з грімкотливим мечем на коштовній перев'язі.

Єпископ, у понтифікальних шатах, з'єднав у соборі з належною, хоч і досить пісною, як на київські смаки, урочистістю руки зашлюбленим, передав повеління церкви, аби обоє жили згідно зі справедливістю і звичаями святого сакраменту шлюбного. Барони, що стояли позаду, відсапуючись від напруженості хвилі й копчених гусаків, якими вже зранку набиті були їхні ненажерливі шлунки, доповнили слова єпископа, радячи недвозначно маркграфу, аби він в обіймах молодої дружини, позбувшись рицарського духу, п'янів од невістиної розкоші; із собору пишний кортеж перебрався до замку на учту, яка тривала допізна, супроводжувана п'яними співами, грою на лютнях, забавами шпільманів, дикими, часто й сороміцькими плясами, а вже тоді, згідно із звичаєм, попровадили родичі новопошлюблену пару до ложниці весільної, щоб покласти їх у постіль поряд, але тут уже не було оголеного меча між молодими, як у Києві, не затримувалися гості в ложниці, аби не вганяти недоросле дитя в сором і ганьбу. З п'яними вигуками, із сопінням, силкуванням і шамотнею стягали з маркграфа його залізні обладунки, з Євпраксії зірвано золототкані шати, зоставивши її в самій сорочці. Генріх так само був уже тільки в довгій грубій сорочці, цибаючи на довгих тонких ногах, заточуючись, з п'яним реготом випихав із ложниці своїх гостей, озирався в темряві, чи ще нікого не лишилося, і тут забачив ту жінку, що приїхала з Києва разом з його малою Праксед. Він щось гукнув до жінки, але вона, видно, не зрозуміла, бо стояла посеред ложниці — стояла, відгороджуючи від нього Праксед, його законну жону, справжню жону, яка вже вступила в законний вік, legitima aetas, як кажуть усі ці зачухані абати. Маркграф махнув рукою коротко й зло, показуючи, щоб ота темна слов'янка щезла йому з-перед очей, але вона далі стовбичила, тоді Генріх майже впав на неї, обхопив обома руками, попхав до виходу, булькаючи горлом, заслинюючи жінці плат на голові, геть п'яний, здурілий і знахабнілий безмірно. Коли діткнувся цієї стегнастої, ще, власне, молодої і, здається ж, вельми привабливої чужинки, забув на мить про шлюбне ложе і про неторкану ніжну жону свою, зіпсуття вдарило йому в одурілу голову, та він вчасно схаменувся, відкинув

Журину за двері, гукнув рицарям, які оберігали вхід до ложниці, що зірве голову кожному, хто стане йому заважати, кількома пострибами допав Євпраксію, яка злякано стояла коло широкого й високого ложа, повалив її туди, вгнітив спиною в перини, з грубою нетерплячкою рвонув сорочку, але сорочка була вузька і з надто міцної тканини, щоб порватися відразу, не сорочка, а якийсь полотняний панцир. Генріх вилаявся люто й брудно, повалився на жону, але вона вислизнула з-під нього, скочила на коліна, в руці в неї блиснуло щось довге й тонке, маркграф, ще нічого не збагнувши, знову посунувся на неї, але в груди навпроти серця вперлося йому щось холодне й безжальне, а голос Праксед був ще безжальнішим. «Заколю!» — прошепотіла вона просто в вухо своєму мужеві, тоді зіскочила з ложа, відбігла до самих дверей, гукнула звідти щосили: «Заколю!», стала там, вся тряслася, тіпало нею, перелякано дивилася на мізерікордію в своїй руці. Ромейська мізерікордія, подарунок брата Ростислава, гарна, майже іграшкова річ, із золотим руків'ям, з тонким і гострим, як риб'яча кістка, лезом. Ростислав навчив, як ховати мізерікордію в рукаві, забіяцько підморгував маленькій сестричці: «Хто на тебе нападатиме, штрикни в груди — та й ото!»

Генріх п'яно вовтузився на ложі, мабуть, шукав Євпраксію, в його замалу глову не пробилося ще, видáти, усвідомлення того, що сталося. Він лаявся гидко й довго, а вона тряслася коло дверей, повнилася відчаєм і безнадією, не ждала нізвідки ні помочі, ні співчуття. «Заколотися?» — зринула думка. Але дівчинка прогнала ту думку. Не знала, як те робиться, та й жалко себе стало. Глянула на того, хто мав однині зватися її мужем. Сидів на ложі, біліло в темряві маслаччя довгих голих ніг, сорочка, видно, збилася йому, там, де мав бути живіт, темніло ніби провалля. Євпраксію знудило. Посунулася по стіні, вже втрачаючи свідомість, намацала рукою вузьке вікно, схилилася до отвору, вдихнула свіжості і вже коли трохи стямилася, почула внизу на дні вузького колодязя замкового двору відголоси запеклої бійки. Перехилилася більше, не дбаючи про Генріха, не лякаючись його, і при червоному світлі смолоскипів побачила, як унизу київський її воєвода Кирпа зі своїми дружинниками прорубується крізь саксонських кнехтів, мабуть, намагаючись дістатися до графської ложниці, щоб порятувати від наруги недорослу княжну, вирвати її з рук отого недопса, що брудно лається в неї за спиною.

Кирпа замахувався підкористо знизу навкіс, рубав замашисто, зі смаком, сам щоразу вправно ухилявся від ударів, а його дружинники, оті, чиїх навіть імен Євпраксія не хотіла запам'ятати за довгу путь од Києва до Саксонії, стояли зі своїм воєводою, рубалися на смерть, мовчки, затято, безнадійно, рубалися за неї, за свою княжну, за своє київське дитя. Вмить згадала їхні імена, незугарні й грубі, як їхні руки, звиклі до

меча та списа: Крамола, Мишка, Губа, Копит, Бабка, Баран, Чорнота, Кобилка, побачила кожного з них зосібна, почула голос, згадала усмішку з-під волохатих брів, у густому зарості вусів і бороди, лише тепер збагнула, як любили вони її, пошкодувала, що не відплатила вона їм теж любов'ю, зате ще не пізно було заявити їм про своє визнання, про свій захват їхньою силою, мужністю, їхнім благородством. Вона перегнулася з вікна, мало не падаючи донизу, закричала ламким голосом:

— Бийте їх! Бийте!

Відважно побігла до Генріха, вхопила його за сорочку, тягла до вікна, вже не боялася цього п'яного, гидкого, чужого чоловіка; голосом, сповненим владності, звеліла:

— Вгамуй своїх кнехтів!

І маркграф, дивно збайдужілий до всього, слухняно вихилився з вікна, п'яно гикнув униз, вижував кілька слів:

— Ей там! Я сказав!!

Євпраксія спала ту ніч з Журиною, а на ранок шлюбна учта продовжувалася і тривала, поки з'їдено було в замку все, тоді перебралися до іншого замку, об'їдали й обпивали околиці; похмурі селяни привозили свиней, вели бичків, несли гусей, кнехти відбирали в них живність, самих випихали із замкових воріт геть, щоб і духом не смерділо там, де п'ють та їдять можні.

У п'яних похвалянням і варняканнях все ж стало відомо про небажання Праксед зазнати шлюбних розваг на ложі. Графиня Ода мала розмову з абатом Бодо, тоді забажала поговорити з Євпраксією. Усамітнилися від пияків, сиділи дві неоднакові жінки, зв'язані спільними спогадами, а ще зв'язані, тепер розуміли обидві, ворожнечею.

— Твій стрий Святослав узяв мене, коли мала дванадцять літ, як і ти,— сказала Ода трохи ображено. Однак образа для такої події, здається, не личила, тому вона відразу й поправилася: — Але я була набагато міцнішою. Ти надто тендітна, у тобі ще справді... мало жіночого. Абат Бодо цілком слушно нагадує про competentia annorum. До шістнадцяти років тобі треба побути в Кведлінбурзі, де познайомишся з нашими звичаями, мовою й поводженням у землі твого мужа... Бідний Генріх, йому доведеться ждати ще цілих чотири роки!

Євпраксії хотілося гукнути: «Не діждеться!», але вона сказала інше:

— До Кведлінбурга поїду зі своїми людьми. Не відішлю їх до Києва, зостануться зі мною.

ЛІТОПИС ЗАБУТЕ

«Коли б серед мороку цього світу не блищав промінь науки, то все покрилося б ніччю»,— так запише в своїй «Хроніці слов'ян» через сто років після подій, про які тут йдеться, Гельмгольд, пресвітер з Бозова на Пльонськім озері в землі слов'янського племені вагірів, званій ще Холстинією. Київський великий князь Всеволод всіма визнавався мужем високовченим, покровителем наук, звано його «п'ятимовним чудом», бо знав п'ять найрозповсюджених в тодішньому світі мов, стежив він пильно за веденням літописання в монастирях Києва, Чернігова й Переяслава, немало пишався розлеглими родинними зв'язками з усіма владиками чужоземельними,— а чи ж відав, що наймолодшу свою доньку Євпраксію видає за чоловіка, який належить до найзапекліших нищителів слов'янства? І чи сягала вченість Всеволода бодай до простого знання того, що Нордмарку створено саме для завоювання нових земель у слов'янських племен? Та й сама імперія Германська виростала на землях слов'янських, бо споконвічні германські племена: бавари, шваби, франки, сакси, які творили імперію, тулилися на окраїнах безмежного океану слов'янства. Народжений у Мейссені (званому колись слов'янами Мишином) Адам Бременський за кілька років до приїзду Євпраксії в Саксонію писав: «Земля слов'ян — обширна область Германії, населена вінулами, яких давніше звали вандалами. Коли залічити до слов'ян нічим не відмітних від них ні по зовнішності, ні по мові богемців і розташованих по той бік Одеру полян, то їхня земля вдесятеро буде більша за нашу Саксонію. Ця земля сильна військом і зброєю, обильна всілякими товарами, з усіх боків оточена горами, покрита лісом і ріками, що творять її природні кордони».

Окрім згаданих тут вагірів, бодричів і лютичів, відомих ще під іменем вільців, у землях, що згодом вогнем і мечем були приєднані до Германської імперії, в межиріччях Лаби й Одри на всьому узбережжі званого тоді Скіфськими водами Балтійського моря жили полабінги, кучини, лінгони, варнаби, укряни, хіцціни, цірціпани, толозанти, ретари, гевельди, доксани, віліни, стодорани, ретарії, лужичі, пруси.

Через тисячу років од них уціліє лиш жменька лужицьких сербів та в назвах річок і городів вгадуватимуться слов'янські значення Бранденбург — Бранібор, Ратценбург — Ратибор, Любек — Любека, Траве — Трава, Мейссен — Мишин, Росток — Розтоки. А хроніст же писав колись з острахом: «Область слов'янської мови так обширна, що незмога уявити».

«Неприступні в своїх болотах, вони не хочуть визнавати ніяких володарів над собою,— писав Гельмгольд.— Очі в них голубі, обличчя червонувате, а волосся довге»,— такими полишилися в історії.

Ні мови їхньої, ні легенд, ні мудреців, ні сподівань, ні останніх слів. Винищені тільки тому, що їхня земля сподобалася зажерливим сусідам і ще зажерливішому їхньому богові, прикриваючись ім'ям якого, германські рицарі йшли на незахищені оселі слов'янські. Знаємо, що були людьми доброзичливими, розумними, правдолюбними, відзначалися твердістю духу й помірністю. Германський хроніст вимушений був визнати, що слов'яни, хоч «ще не просвіщені вірою, але обдаровані добрими природними властивостями, бо вельми жалісливі до тих, хто терпить нужду. Золото й срібло вони цінують мало і багаті найрідкіснішими, незнаними нам хутрами, пахощі яких влили смертоносну отруту гордощів у наше суспільство. Самі вони вважають ці хутра не дорожчими за всіляку погань і тим, я вважаю, виносять присуд над усіма нами, бо ж ми домагаємося хутер куниці, як найвищого блаженства».

Нордмарка, якою мав тепер володіти маркграф Генріх, муж Євпраксії, названої Пракседою, спрямована була в саме серце слов'янських земель. Чи відав про те високовчений князь Всеволод? Та чи й не байдуже було чоловікові до якихось там племен, коли він не пожалів навіть своєї маленької доньки...

КРИВАВЕ ВЕСІЛЛЯ

Широкозаді кобили несли крізь сірий дощ розкричаних, ще сповнених ситих згадувань про багатоденну весільну учту кнехтів. Хвалили свого маркграфа, виспівували: «Янголи на небо, пастухи до стайні, гой нам, гой!» Дощ не лякав кнехтів. Справжнього сакса не лякає ніщо, не може бути перепон і перешкод. «Ріки перепливемо, гори здолаємо, хитрощі переможемо, силу зламаємо, гой нам, гой!» Колись сакс прийшов до тюрінга, попросив виділити для себе трохи землі. Похмурий тюрінг не відзначався ні гостинністю, ні щедрістю. Сказав: бери в пелену сорочки — ото й уся тобі тут земля. Сакс набрав у пелену й став розтрушувати по крихті, і переляканий тюрінг побачив, що всі його гори покриті саксовою землею. «Гой нам, гой! А слов'янських свиней витнемо на пень, бо так треба, гой нам, гой! Знайдемо їхні осади в диких борах, на сирому корені, над ріками й озерами, не спитаємо назви, не дамо стямитися — ні вигуку, ні крику, ні плачу, ні пам'яті,— упадемо, як дощ на голову, принесемо свого бога, своє слово, свій меч! Гой!»

П'яно поблискували мечами, сікли дощ, реготали здуру, недорослий маркграф і собі встрявав до вояцьких жартів, похвалявся, обіцяв кнехтам розкішні забави зі слов'янськими свиньми. Найперше ж хотів утішитися сам після ганебної невдачі з непокірливою жоною, в якої, окрім царського титулу

та багатств, власне, й не було нічого привабливого для такого знатного чоловіка, як він.

Напали на селище лютичів так само зненацька, як зненацька постало перед ними, обмите дощем, розкидане понад довгастим озерцем, чисте й тихе, не зготовлене ні до оборони, ні до загибелі.

Маркграф кричав щось крізь дощ, кричав зопалу, по-дурному, його ніхто не слухав — вовки почули здобич, кожен летів засліплений, широкозаді кобили безжально місили зелену траву, лиснючі від дощу, від заліза й жорстокості, кнехти перли звідусюди на селище, гнали чимдуж, щоб не дати схаменутися, зібратися для опору, втекти, сховатися, летіли мовчки, тільки постогнувало щось тяжко в черевах кінських та чмокала під копитами твань.

Перша оселя. Вогонь — під покрівлю. Зіскакують з коней, висаджують двері, падають у хижу разом з дверима, сухо, тьмаво, пахне зіллям і хлібом, пусто.

Дим над хижею. Людей немає.

Друга хижа. Падають двері. Тьмавість, запах зілля й хліба. Нікого. Другий дим. Білий, плоско падає на землю, мокре дерево не хоче горіти, але загориться, бо ніхто так не вміє палити, як браві кнехти маркграфа Генріха, сина Удонового.

Третій дим, четвертий, п'ятий. Де люди? Де крики? Де стогони? Де плачі?

Із крайніх осель виганяють худобу, свиней, тягнуть збіжжя, шукають хутер, срібла, збирають зброю. Запихаються м'ясом, жадібно хлепчуть холодні меди й смачне слов'янське пиво — облиті бороди, заліплені вуса, розплямкані губи. Де люди? Де кров?

Ще дими, ще. І крик. Жіночий, пронизливий, безнадійний... Дими падають на землю, крик б'є в небо. Але теж падає, як підбитий птах. На жінку навалюється відразу троє. Гвалтують посеред вулиці, у багнюці, під дощем, хапливо, жадібно, страшно, гвалтують уже мертву, бо ж кричала, а кричати вони не дозволять тут нікому. Затоптують жінку кіньми, валять двері, підкладають вогонь під покрівлі, женуть худобу. Ага, хтось утікає! Бий! Навздогін! Списом! Дитина? Бий! Ще хтось утікає? Доганяй! Заганяй назад. Перепиняй усіх! Ще жінка? Вали на землю! З немовлям? За ноги й головою об стіну! Чоловік? По черепу!

Враз прискакав кнехт, величезний шолом з'їхав на вухо, мармиза перекривлена радісною нетерплячкою.

— Весілля!

— Яке? Де? Дурню!

— Тут. Весілля!

— У цих свиней?

— У собак слов'янських?

— Весілля! — ревів кнехт і далі, до маркграфа.

А з середини безтурботного досі селища, ще мить тому розгуляні й розвеселені, бігли жінки, рвали на собі волосся, хапали дітей, когось кликали, дітвора плакала, все бігло наосліп, просто під рицарські кобили, під мечі, на застави, якими заткнуто всі виходи з селища, чоловіки ще десь барилися, хто вискакував першим, то падав під ударами кнехтів, бо біг або ж голіруч, або самотою з дрюком чи коротким ножем, тоді надбігли ті, хто зумів ухопити довгий спис або сокиру на довгім держаку.

— По черепу!

— Бий!

Рубали, топтали кіньми, обеззброєних гнали докупи з худобою, свиньми, з псами; корови ревли, собаки вили, кричали десь зрозпачені жінки, чоловіки лежали з розрубаними черепами, валялися вбиті діти, прискакав з почтом маркграф, хижа нетерплячка била з його довгої постаті, закутої в залізо.

— Молода! Де молода? Де весілля, чорти його бери, громи й блискавиці, собачі свині, свинячі собаки! Де?

— Забігай!

— Переймай!

— Хапай!

— Не випускай!

По розхлюстаному багновищу важко скачуть кобили із залізними вершниками. Ніхто не втече, ніхто не порятується, ніхто не вціліє...

— А-а-а-а-а!

Маленька дівчинка вискочила з палаючої хижі, знетямлено закрутилася — чорні коні, рудий вогонь, ядучий дим, рикання чужинців, регіт, страх, смерть. Куди? Побігла до священного дуба, забилася в дупло, затулила рученятами очі, маленька, тоненька, біловолоса, як Євпраксія. Знайшли, витягли, убили коло дуба. Хтось хотів запалити дуба, інші наглили:

— Жени!

— Лови!

— Бий!

Молоді з родичами не вчинили навіть опору. Ждали милості. Вийшли з-за столів, повних наїдків і напитків, молода у віночку, в червоних слов'янських шатах, молодий — гожий, дужий, високий.

— В'яжи!

Рвали молодого від невісти, крутили ремінняччям, валили на землю весільних гостей, в'язали, хто вчиняв опір, того рубали. Швидко, вправно, хижо.

Маркграф зліз із кобили. Бігцем до весільної палати. Вразила його просторість і ошатність. Роги турів і лосів на стінах, хутра, килими, зброя. Лави й столи півколом. Посередині — священне вогнище. Триніг для котла. Бочка пива. Бочка меду. Конови з вином. Дзиглі триніжні з вигідними опертями. На

столах — гори наїдків. Печені поросята, гуси, журавлі, лебеді, ведмежатина, вепрятина, оленина, грибне — пахощі аж у шлунку! На кованих залізом скринях — великі медвежі шкури. Очі у ведмедів — бурштинові, світяться золотом. А хто тепер усьому хазяїн? Він, маркграф Генріх! Кнехти тримали невісту. Молодого не відводили. Хай бачить. Рвався з міцних рук, стогнав, рот мав зав'язаний шкураттям, страждання билося йому в очах. Страждання від безсилля. Невіста ще не могла стямитися. Не розуміла. Не вірила. На неї насувався високий, з гадючою голівкою. Величезний шолом пожбурив. Меч відкинув. Дряпав руками по панциру. Кнехти іржали, як жеребці:

— Не знімай панцира!

— Хай спробує нашого заліза!

— У маркграфа все залізне!

— Го-го-го!

— Га-га-га!

Невісту повалили на стіл. На журавлів і лебедів. Вінок злетів їй з голови. Тримали міцно, затулили рот. Очі — ні. Хай дивиться на маркграфа. І молодий хай дивиться, який мужчина їхній маркграф. Генріх важко впав на дівчину. Мав помститися за свою ганьбу з тією, що не піддалася йому на шлюбному ложі. Слов'янські собаки! Собачі свині й свинячі собаки!

Кнехти всовували до весільної палати волохаті морди. Кортіло побачити. Го-го-го! Гой нам, гой!

Гнали з селища свиней, худобу і людей, пов'язаних, безпорадних, нещасних. Позаду розкошував вогонь. Запанував над дощем, розпліскувався над покрівлями, над цілим селищем червоними озерами, і вузьке озеро коло селища теж, здавалося, горить, повниться кривавими відблисками смерті й нищення.

Дощ ішов і йшов. Коли вночі стали на перепочинок, не могли знайти сухого дерева для вогнища. Паліччя чаділо, стріляло, сичало, давило димом, вогню не було. Ні обігрітися, ні посушитися. Бо в темряві нападуть зненацька, не помітиш. Не нападав ніхто. Край перелякався. Вимер. Залізні вершники й кобили маркграфа витолочили все живе. Кнехти чхали від диму, витирали засльозені очі, обпивалися медами, нахабніли ще дужче, ніж удень. Гой нам, гой! Янголи на небо, а рицарі в поле!

...Сон звалив усіх, хропли, харчали, свистіли, лаялися уві сні, погрожували, випускали з себе гидкий дух, кобили теж випускали, все змішалося, не розбереш. Бранці ждали ранку, не спали, були разом зі своєю худобою, пси лизали їм руки й лиця, тихо скавчали: ой лихо, лихо...

Удосвіта вдарено з усіх боків. Тихо, вміло, безжально. Земля слов'янська має вуха й очі. Почуто, кинуто звідусіль навперейми воїв, йшли пішо через болота, через трясовини, через непрохіддя навпростець, навперейми, йшли слідами важких кобил, на гіркий запах диму, на звуки лайки й похвалянь. Списи такі довгі, що в тумані губиться другий кінець. Сокири на держаках

з півтора хлопа завбільшки. Луки палені дістають до бороди. Круглі щити, обтягнуті шкурою турів. Кобили іржали з перестраху. Кнехти безладно борюкалися, падали під вагою своїх панцирів, грузли в багновиську. Важкі сокири падали на шоломи, на залізо. Людей не видно, сокири падали мовби самі собою. Мечем нікого діставати. Гнуться шоломи. Тріскаються черепи.

— А-а-а-а!

Найтвердіших порубано, маркграфа зі здичавілими баронами обдерто з панцирів, у самих сорочках вигнано на узлісся, пов'язано ремінняччям, знятим з бранців, молодий і молода стали навпроти Генріха. Ніхто нічого. Все мовчки. Погнали нападників назад. Босих, напівголих, під дощем. По слідах їхніх кобил. Гнали довго й уперто. До спаленого весільного селища, до озера, що, мабуть, зберігало ще в своїх глибинах відсвіти вчорашніх жахів.

Озеро було джерельне. Навіть улітку вода, як лід. У такій воді водиться гарна сильна риба. Предки вміли вибирати місце. Восени вода ще холодніша. В цьому легко пересвідчитися його вельможності маркграфові. Генріха загнано у воду по саму шию. Хай охолоне від жару. Молодий і молода стояли на березі і дивилися, як синіє скривлена мордочка маркграфова. Коли пробував вибрідати, воїни брали його на рогатини, як ведмедя, знов заганяли на глиб. Так до вечора. Барони гибіли під дощем на березі. На ніч усіх відпущено. У самих сорочках погнали до болота, сплюнули вслід. Вертайтеся, звідки прийшли...

Мине чимало днів, доки маркграфа внесуть у його замок. Не битимуть у котли, не гратимуть лютні, не виблискуватиме маркграф оголеним мечем. Лежатиме трупом. І не поможуть ні мудрі абати з їхніми молитвами, ні привезені з самої Італії славетні лічці, ні кропивне сім'я з медом, ні дев'ятисил капуанський — скрутить йому всі його двісті дев'ятнадцять кісток, і вже не підведеться Генріх з ложа, не побачить своєї повнолітньої жони, не скреготатиме зубами, нахваляючись і похваляючись, що по викінченні непокірливій шістнадцяти літ припровадить її, як мисливського пса, до свого замку, а вмре якраз тоді, коли вихованка Кведлінбурзького монастиря Пракседа досягне competentia annorum.

ЛІТОПИС
ГЕНЕАЛОГІЯ

Замки будовано з примусу, собори — з набожності. Єпископи проклинали тих, хто приходив на будову не з побожності, а з любові до заробітків. Співати псалми, визнавати гріхи, класти камінь, намагаючись, аби його положення

було найнаближеніше до того, яке мав у скелі, що з неї вирубаний,— до цього заохочували святі отці, цьому всіляко сприяли імператори. Усе було хистке, непевне, тривожне, думка не закорінювалася в суттєве, вірилося в дива і страхи, тож камінь мав би стати мовби запорукою тривалості й міцності держави й церкви. Коли, скажімо, переселявся монастир в укріплену мурами будівлю, хроніст у захваті вигукував: «О щаслива годино! О блага хвиле! О дню вибавлення, коли господь вирішив перенести винницю свою з Єгипту, виявляючи над слугами своїми милосердя своє в місці обмурованім!» В укріплених замках споруджувано собори, в Кведлінбурзі, улюбленій резиденції германських імператорів Саксонської династії, засновано абатство для виховання доньок вельможних родин, вибудувано дві церкви місцевих святих — Серватіуса й Віперта. Дружина імператора Оттона I Адельгейда була покровителькою абатства, відтоді встановився звичай, що абатисою в Кведлінбурзі мала бути імператорська донька, багатьом від народження надавано ім'я Адельгейди в сподіванні високої честі, бо Кведлінбурзьке абатство було так само славне, як монастирі в Монте-Кассіно, Сенкт-Галлені, Рейхенау й Клюні. Коли помер останній з імператорів Саксонської династії Генріх II, прозваний італійцями Калікою, германські князі, видно, налякані занадто вченим імператором, зібравшись на свій з'їзд на Рейні, проголосили імператором зовсім неписьменного Конрада, який поклав початок Франконському дому. Капелан Віппон, який описав життя Конрада, навіть у неписьменності імператоровій вбачав цноту, коли говорив: «Воля божа восхотіла лишити тебе неосвіченим у науці, щоб ти, отримавши згодом небесну настанову, здобув християнську імперію». Діялося це тоді, як у Києві Ярослав розпочав будування Софії. Конрад теж пробував будувати, а що сам не знав, як те робиться, то поклався в усьому на духівництво. Віппон писав: «Хоча він і був неписьменний, але вмів розсудливо управляти духівництвом, зовні виказуючи йому люб'язність і щедрість, а потай підкоряючись його пристойній дисципліні». Конраду вельми сподобалася крипта святого Віперта в Кведлінбурзі: могутні склепінчасті арки, круглі колони й чотирикутні стовпи, усе вдавлене в землю, вгрузло під якимсь страшним тягарем, але від цього видається ще потужнішим, міцнішим, довговічнішим. Імператор не знав, як називаються арки, колони, стовпи, нави, зате мав у руках безмежну владу, тому звелів:

— Поставити отакий собор у Шпеєрі. Тільки більший.

На тому будівництві об'явився дивний чоловік. Прийшов спокутувати гріхи. Працював за всіх, а в кінці дня брав лиш один динар на хліб та воду. Це тоді, як носій каміння заробляв сім динарів, а муляр двадцять два. Працював той чоловік, як шалений, і прозвано його робітником святого Петра, і єпископ усім радив брати його за взірець. Та по восьми днях такої

дурної та запеклої праці хтось ударив шаленця тяжким молотом у потилицю і тіло його вкинули до Рейну. Розповідали, що риби винесли тіло його на поверхню, і на воді загорілося три запалені свічки, а над прахом з'явилася свята Варвара, покровителька будівничих, ішла по водах боса, у синьому хітоні і вказувала чи то на Шпеєр, чи й кудись далі. Коли б спробував хто розповідати про всі дива того часу, то незабаром забракло б йому сил. Тимчасом людям хотілося чудес не тільки небесних, а й земних. Рагімбольд з Кельна ламав собі голову, в який спосіб зробити кам'яного янгола, що пальцем завжди вказує на сонце, орла, що повертає голову в напрямку священика, який читає євангеліє, пристрій для обігрівання рук єпископа в час довгої меси.

Але яке все це має відношення до Кведлінбурга, в якому Євпраксія мала провести шість років свого життя — від дванадцятого до вісімнадцятого?

При франконських імператорах, сказано вже, Кведлінбург перестав бути улюбленим стольним городом. Генріх III може бути згаданий тут лише з тої причини, що його донька від першої жони Кунегільди — на ймення Адельгейда — була абатисою в Кведлінбурзі саме тоді, як привезено туди молоду маркграфиню Пракседу. Брат Адельгейди (по батькові, а не по матері), імператор Генріх IV був тоді в Італії, бо вже так повелося, що германські імператори майже всі свої зусилля спрямовували на приборкання непокірливих земель, про що буде осібна мова.

У Кведлінбурзі всі ті роки невпинно велося будівництво. В 1070 році згоріла стара кірха Серватіуса, і від неї лишилася тільки крипта. Над нею споруджено нову кірху, тринавову, з двома вежами, з трьома абсидами. Ставлено вежі, поновлювано палісади, вали, поглиблювано рови. У самому абатстві плекано сади й монастирські городи, там був чотирикутний став, улюблене місце для нічних прогулянок Адельгейди, влаштовано скрипторій для розмноження дорогих рукописів; ученим роздумуванням слугував чотирикутний двір, оточений кам'яними аркадами. Абатство височіло над городом, вирізнялося посеред замку, мов окрема держава мудрості, сили й привабливості, бо ж усі знали, що наповнене воно найвродливішими й найученішими невістами в усій Германії, і чимало шукачів щастя намагалися проникнути туди, і слід відзначити, що якісь мудрі будівничі подбали й про це, зробивши ряд вікон у абатстві мало не при самій землі, так що навіть череватий пивохльоб міг легко перевалитися в келію, коли його там ждали. Коли хтось захотів замурувати вікна, барони зчинили гвалт: «Ці монахи хочуть ув'язнити наших доньок і сестер! Поки бог живий, не допустимо того!»

ШЕСТИЛІТТЯ

Осінь у Києві — у палахкотінні листя і багать, у щедрих ловах, у радості від споглядання розкішних вершників, у важких об'їданнях дичиною. А тут осінь — суцільний смуток. Сіра, як свинець на покрівлях монастирських.

Удома князь Всеволод любив монастирі й монахів, старша сестра Янка, змирившись з грізним своїм призначенням, теж схилилася душею до високого, божественного, малі ж Євпраксія і брат її Ростислав не могли збагнути таких схильностей, видно, кров переяславського Ясеня бунтувалася в них дужче за тихість князівську. Ростислав уже змалку вигадував усілякі витівки з монахами, якось у Печерській обителі він так налякав ченців, що кадили вони в церкві по тому цілий місяць і читали покаянні й очисні молитви, а згодом про ту загадкову подію записано було навіть у Печерський патерик, мовляв, під час всенощного бдіння багатьох недбайливих ченців хилило до сну. Один старець побачив, що то біс в образі маленького ляшка в золоченій одежі ходить по церкві й кидає з-за пазухи квітки, звані «ліпками» або «смолками». До кого прилипає ця квітка, той западає в сон.

Той світ, простий і довірливий, утрачений тепер був для Євпраксії назавжди й безнадійно. Тут не знали жартів, окрім найгрубіших, віра не мала нічого спільного з довірливістю. Абатиса Адельгейда, висока, уся в чорному, стара й молода водночас, бо літ мала вже над сорок, а обличчя ніби в дівчини, привітала Євпраксію, як рівну, називала лише княжною, сказала, що для успішного поводження княжні треба оволодіти німецькою і латиною, читати Вергілія і Горація, знайомитися зі старими кодексами й хроніками, головне ж: призвичаюватися до вміння володарювати, яке германськими імператорами і їхніми князями доведено до найвищої досконалості.

— А навіщо? — спитала Євпраксія і не отримала відповіді, лише погірдливий усміх високої жінки, яка щохвилини пам'ятала, що в неї брат — імператор Генріх, могутній володар, який залізною рукою підкорив саксонських баронів, виступив проти самого папи римського, всесильного Гільдебранда. Та все те для малої Євпраксії не могло мати ні значення, ні звичайної цікавості. Хіба що вражена вона була в саме серце грубістю всіх цих людей, брутальністю й зневагою, яких зазнала вже від свого мужа Генріха, а тепер спостерігала в Кведлінбурзі, де товклося щодня безліч осіб світських і духовних, власне, людей непростих, зі значенням, але всі вони нагадували їй маркграфа, нагадували отого мордатого кнехта Хундертхемде, що мозолив очі від самого Києва, прості кнехти нагадували розбійників, барони налітали зі своїми поплічниками на абатство, мов на ворожу твердиню: єпископ, що раз на тиждень мав чинити відправу в церкві святого Серватіуса, був такий завзятий ловець, що ви-

голошував казання в ловецькому строї, а його служки тримали напоготові тут же в церкві псів і соколів. Душа Євпраксії змаліла, мов зерня, дівчинка западала щодалі в глибший сум, лякалася грубих голосів, іржання коней, церковних дзвонів, лякала її Адельгейда, що з'являлася завжди несподівано, в урочисто-чорних своїх шатах, висока, горда, сповнена пихи імператорського походження, перевчена і мовби пересичена життям. Журина втішала дитину, щодня розповідала їй, як ведеться дружинникам, як прилаштувалися вони, аби не нудьгувати, за монастирських дроворубів, показувала смішного чоловічка, званого калефактором, попросту пічкуром, бо топив усі монастирські печі, пробувала нагадувати про чеберяйчиків, та Євпраксія сприймала все те байдуже.

Іноді несподівано питала Журину:

— Ти чула про святу Макрину?

— Бог з тобою, моя дитино,— лякливо дивилася на неї жінка.— Де б же я про неї чула?

— А правда, ніби Макрина вже в дванадцять років потрясала усіх своєю красою? — допитувалася княжна.

— Спитай абатису,— радила Журина.

— Це ж вона мені й сказала.

Осінь не мала тут, здавалося, кінця. Була осінь приїзду Євпраксії до Саксонії, осінь її нещасного шлюбу, осінь кривавої виправи маркграфа Генріха на лютичів і відплати йому за те, осінь у Кведлінбурзі, сповненому спогадів про минулу велич, про бучні імператорські наїзди, про прийоми іноземних володарів, про найвищі святощі. Тут жили спогадами і новими сподіваннями величі. Осінь пахла дощами, прив'ялим листям, гнилизною боліт, кислими кожухами, дикою звіриною, якої бито цілі купи для імператорських запасів, бо імператор міг повернутися з Італії і завітати для спочинку саме сюди, до своєї сестри Адельгейди.

Іноді Євпраксія пробувала ходити на молитви до каплиці Віперта, але її лякала похмурість підземелля, камінь давив і гнітив; круглі світильники горіли з якоюсь похмурою несамовитістю, коли нагорі світ вражав своєю жорстокістю, то тут, унизу, у цих вікових святощах він убивав у тобі останні надії.

Абат Бодо, який приїхав до Кведлінбурга, щоб виконувати обов'язки тлумача й сповідника Євпраксії, присилав їй книги грецькі, латинські, з гарними мініатюрами, книги дорогі, розкішні, даровані абатству впродовж цілого століття імператорами і єпископами.

Читати не хотілося, цілими днями сиділа за пюпітром, розглядала барвисті мініатюри богів, янголів, імператорів, рицарів, усе було пишне, святкове, навіть муки Христові зображено в такому розкошуванні тонів золотих, червоних, небесно-синіх, що видавалося все те й не муками, а мовби великим, неземним

святом. Подобалися їй мініатюри з псалтиря. До сімдесят шостого псалма додавалося зображення виходу з Єгипту, коло сімдесят сьомого намальовано зображення чудес і язв єгипетських, а до сто двадцять шостого йшло стовпотворіння вавілонське, яке можна було розглядати хоч і цілий день.

Абат Бодо суворо пояснював молодій маркграфині:

— У псалмах одкровення майбутнього, повістування про минуле, правила життя і душевне заспокоєння, це посередники миру й вічна поміч у нічних жахах, головне ж — псалми містять у собі все богослів'я.

Євпраксії смішний був цар Давид, зображеннями якого наповнено було псалтир. Переляканий, бородатий царьок молився, каявся, ласим оком позирав на чужу жону, сполохано дивився на зрадливого сина свого Авесалома. А то натрапляла вона й геть на дивні зображення. Христос на горі, яку обступили воли несамовиті. Або єдинорог, який переслідує чоловіка. Чоловік рятується на дереві. Дві миші, чорна й біла, себто ніч і день, гризуть дерево, а дракон жде, коли ж чоловік упаде. Що б то мало значити?

Тоді приходив київський її сповідник отець Северіан, бородатий і забрьоханий, лихий на абата Бодо, який чинив усілякі перешкоди, не допускаючи його до княжни, сідав у кутку великої білої келії, бубонів:

— То нагадування про суєтність і ницість людського життя. Бо що є чоловік? Чоловік є цвіт одноденний, тінь бігуча, образ божий і тварь.

— А чому при воскресінні мертві встають із могил і савани їхні барвисті, як весільні шати в невіст? — допитувалася Євпраксія.

Отець Северіан тяжко відсапувався, гнівно потрясав бородою, видно, посилаючи прокльони невідомому художникові, пояснити ж до пуття не міг. Та й як пояснити те, про що питає дитя? Відомо ж, устами младенця глаголе коли й не істина, то невинність світу сущого. Навіть точний розум абата Бодо був безсилий перед чистотою Євпраксії. Чому цар Навуходоносор зображений ведмедем? Чому звуть блудницею Фамар, яка спокусила свекра, а свекра називають блаженним?

Для Євпраксії відведено було доволі помешкань. Там був навіть невеликий рефектар, де могли обідати гості, були келії для читання, для зберігання книг, для припасів, одягу, коштовностей. Як іще кілька багатих молодих жінок, що виховувалися в монастирі, Євпраксія не мала підлягати суворим монастирським регулам, однак навіть кведлінбурзькі черниці своїм грубим чорним шатам надавали такого крою, аби якомога випукліше вимальовувалися їхні кшталти. Своєю свободою від родинних зв'язків вони користалися лише для зручнішого вдоволення гріховних пристрастей, про що Євпраксія попервах ще не відала нічого, лише дивувалася вельми з того, що в абатстві завжди

чомусь товчеться більше чоловіків, аніж перебуває там жіноцтва.

Отця Северіана під усілякими приводами до Євпраксії не пускано, видно, потурбувався про те абат Бодо, який ставився до свого київського співбрата з неприхованою ворожнечею. Северіан же навмисне підкреслював свою несхожість на цих голених абатів, лякав усіх своєю бородищею, рудими старими чобітьми, зношеними дощенту, вицвілими шатами, важучим золотим хрестом, з якого можна б зробити з десяток отих худорлявих хрестиків, що теліпаються на запалих грудях абата Бодо. Він прокрадався до княжни в найнесподіваніший час, іноді заставав у своєї духовної доньки супротивника, тоді вони обидва забували про малу княжну, вона могла собі розглядати мініатюри, могла йти в монастирські сади, могла лягти спати, а вони зчіплялися в своїх безглуздих суперечках за віру, око в око, лоб у лоб, гриміли звинуваченнями, обмінювалися прокльонами, лайками, мало не плювалися, дати б їм мечі — то й не знати, чи не порубали б один одного.

— Погрязли-бо єсте у заблудах! — потрясав величезними кулаками перед маленьким сухим личком Бодо отець Северіан.— Вживаєте опрісноки, єже яві єсть жидівського служіння вірі і від многі єресі начаток і корінь прият. Не дотримуєте посту в першу неділю чотиридесятниці, не дозволяєте священикам брати шлюб, забороняєте священикам творити таїнство миропомазання, додаєте до символу віри «І від сина», а то єресь і всіх злих верх.

— А ви продаєте дари божі, як симоніани,— вилічував гріхи грецької церкви абат Бодо,— робите євнухами пришельців, як валезіани, і поставляєте їх не тільки в клірики, а й в єпископи. Подібно до нечестивих аріан, ви перехрещуєте християн, хрещених в ім'я святої тройці. Мов донатисти, ви стверджуєте, ніби немає іншої церкви, окрім вашої. Подібно до ніколаїтів, дозволяєте шлюб служителям вівтаря. Мов северіани, порицаєте закон Мойсея. Як духобори й богоборці, виключили з символу, що дух святий ісходить і від сина. З маніхеями ви кажете, що все квасне одушевлене. Подібно до назореїв, дотримуєтеся жидівських очищень, раніше восьми днів не дозволяєте хрестити младенців, хоч би вони й умирали нехрещеними, не даєте причастя родильницям і не допускаєте до свого спілкування тих, хто стриже волосся й бороду за звичаєм римської церкви!

Тоді отець Северіан вмить вилічував усі єресі, які він знаходив у латинян: савеліанство, жидівство, македоніанство, аполінаризм, армянство, монофелітство, монофізитство, аріанство, несторіанство, іконоборство.

Євпраксія навіть у гадці не мала, що на світі може існувати стільки незрозумілих і, як на те пішло, геть непотрібних, безглуздих, дурних слів. Їй хотілося сміятися з отих двох старих, одурілих від взаємних звинувачень чоловіків, а ті тимчасом

розпалювалися ще більше, забували про свої святощі, ставали схожими чи то на п'яних кнехтів, чи просто на шаленців.

— Ти забув про свої обов'язки,— гримів абат Бодо на Северіана,— і, водимий невгамовною хтивістю, будучи глухішим за осла, страшно гавкаєш на святу римську апостольську церкву. Ти не пресвітер, а застарілий во злі, проклятий столітній мул! Тебе можна швидше прийняти за поганого Епікура, ніж за священика, не в імператорському монастирі тобі перебувати, а в амфітеатрі коло звірів або ж у лупанарії!

— Замовкни,— огризався отець Северіан,— прикуси, нечестивцю, свій собачий язик! Не розумієш, що кажеш і що стверджуєш! Ти дурний, а вважаєш себе розумнішим за сім мудреців. Навчись же хоч мовчати, коли й досі не навчився говорити, а лиш гавкаєш, мов шолудивий пес!

Євпраксія ляскала в долоні від захвату такими добірними словами, тоді дзвонила в срібний бубонець, кликала Журину й веліла дати отцям святим пива.

За пивом пристрасті вмовкали, сповідники позирали один на одного з-за кухлів, душі їхні, пом'якшені міцним напоєм, готові були до замирення, обидва згадували й про Євпраксію, зніяковіло всміхалися до княжни, а вона виходила від них, випрямлена, холодна, неприступна, щоб за дверима впасти на руки Журини, зайтися дитячими слізьми, здригатися невтішно всім тілом. Нащо це їй усе? І скільки триватиме?

То пробуджувалася в ній жадоба життя, перемірювала вбрання, милувалася своїми прикрасами, перебирала коштовності, тоді знов падала у відчай, кликала Журину, плакала перед нею: «Навіщо все це?» Так ніби та знала. Була простою жінкою, мала свої болі (син Журило навіки зостався відірваний од матері, а такий же, як Євпраксія,— дванадцятилітній), в абатстві повно було в неї клопотів: топила печі, готувала лампади, свічки, вимітала сміття, чистила овочі, варила їжу, слугувала в трапезній. Про те, що й вона жінка, якось забували всі, вона ж — найперше, мабуть. Коли б лишалася довше в замку маркграфа, не знати, як воно було б, а тут — схована від усіх, заклопотана, прив'язана до малої княжни, повинна була відректися від усього, що судилося б ще їй, жінці достоту привабливій, досвідченій, умілій. Час тягнувся повільно й тяжко. Сім разів на добу монастирський дзвін відбивав канонічні години для молитов. Свічками доба ділилася на двадцять часів: згорало двадцять свічок білого воску. В баронських доньок свічок горіло тільки по сім. Для ощадливості й для приховування того, що доводиться приховувати. У Євпраксії горіли всі двадцять — удень і вночі. Щоб темряви не було ніколи. Бо можуть обидити дитину. Бо ж у світі панує великий блуд, панують мечі й сокири, бурі й вовки, а люди — теж як вовки. В абатстві було багато молитов, але вони плавали зверху, не проринали ні в душі, ні

в побут, та ще молитви чужі, малозрозумілі. Євпраксія ними не переймалася. Журина й геть зненавиділа. Попинів бачила мало не щодня, а дружинників своїх лиш випадком. Питала Кирпу співчутливо і ласкаво:

— Як тобі?

— Живу! — пересмикував той косими плечима.— Ні пес, ні видра.

Сказати їй більше не наважувався. А хотілося сказати ще од Києва. Таке вже дружинницьке життя. То бігаєш зі своїм князем, то кидає тебе князь і ти бігаєш сам. Ні пес, ні видра. Ніколи ніхто якось не міг вірити, ніби Кирпа вміє рубнути мечем і розсадити чоловіка на дві половини. А яка б жінка побачила в косоплечому любов?

Його дружинники сумували за Києвом. Сумувати за цілим городом чоловік не може. А згадати те чи се — ось тобі й сум. Один згадує жону, другий пса, третій чоботи, які зносив уже давно в Києві, а в того було точильце для меча, ох же ж і точильце було, тут такого не знайдеш, хоч каменю гибіль. Головне ж, у Києві — люд свій, нелічений, а тут їх восьмеро всього та дев'ятий воєвода Кирпа. І всім видно, що життя немає. Ще було в Києві чисте поле, а де воно тут? Куди поїдеш? Треба сидіти й ждати, аж княжна завчить усі мови й розмови. Завчить, а тоді?

Журина співала таке: «Ой поїдьмо, брате, свічок купувати. Щоб перва горіла, як я заболіла, а друга палала, як я умирала». Євпраксія відчувала, як у ній завмирає мова. Ось була вона в ній до дванадцяти літ, тепер пропала. Та мова була молода, як вона сама. Латина ж стара, як світ або камінь. І головне в ній і не слова, а отой дріб'язок, що поміж ними. Завчиш дріб'язок — і все сказане розумітимеш. Те саме й з мовою германців. Там самий дріб'язок лише й помічався. Бо мова в кожного була своя. У баронів одна, у абатів друга, у кнехтів третя, в селян ще не така. Ніхто нікого й не розумів до пуття. А Євпраксії легко відкривалося все сказане. Бо схоплювала оте, що розставлене поміж словами. Раділа своїй умілості, тоді чула спів мамки Журини. «А друга палала, як я умирала...» Була довкола нудьга, а жити хотілося.

Дні були неоднакові: то прозорі, то пойняті смерком, притемнені, похмурі, то знов лагідні, пронизані золотим блиском, такі прекрасні, що життя б ціле готова була віддати за один лиш з них.

Десь був Київ, десь були чеберяйчики, тепер вони зрівнялися в своїй невидимості й незбагненності з Києвом. Ще мала вона десь мужа маркграфа, що вмирав у безсилій злості, чужий і ворожий чоловік. Абатиса Адельгейда щоразу, як зустрічалася з руською княжною, заповідала приїзд свого брата імператора до Кведлінбурга, про саму ж Адельгейду розповідали: ходить ночами до юнаків, яких уподобала. Темними ночами приходить

гаряча й несамовита, як диявол, а лице має янгольське. Мовляв, така кров імператорська. І в сестри, і в брата.

Іноді Євпраксії ставало цікаво: який же той імператор? Але він не їхав до Кведлінбурга.

ЛІТОПИС ІМПЕРАТОРСЬКИЙ

Про Генріха казано:

«Став імператором, коли ще тім'я не заросло». Його батько, імператор Генріх III, помер, виснажений безкінечними походами проти непокірливих італійців, в Італії втратив першу свою жону і сина від неї, в Італії переживав невдачі, ганьбу, приниження, в Пармі довелося втікати йому. Вистрибуючи з вікна, поламав ногу й прозваний був мстивими італійцями «Калікою», з другою жоною Агнесою з Савойського дому прожив заледве що п'ять років і помер все в тій же Італії, на яку витратив усе своє життя.

Генріха III звано Linea justitiae — путь правди. Ще звано Чорним, а також Калікою. Для кого що зробив, той так і називав імператора. Так ведеться здавен.

Смерть володаря завжди несподівана. Настає короткочасна розгубленість, тоді всі враз кидаються на те, що зветься владою. Адам Бременський так писав про ці події: «Управління державою, за правом спадкоємства, перейшло на велику шкоду для всіх до рук жінки й дитяти. Князі, відкидаючи з обуренням правління жінки і владу дитяти, попервах, щоб не лишитися під гнітом такого рабства, повернули собі давні вольності, а тоді почали між собою суперечку, хто з них могутніший, і нарешті підняли зброю проти свого государя з наміром скинути його з престолу. Все це легше було бачити очима, ніж тепер описати пером».

Усе скінчилося тим, що наймогутніші духовні владики германські архієпископи Адальберт Бременський і Ганно Кельнський були проголошені правителями, які мали опікуватися малолітнім королем. «Хоча на словах,— як зазначає хроніст,— вони були миролюбні, серця їхні билися смертельною ненавистю один до одного». Обидва вони, забуваючи про свої духовні обов'язки, відзначалися передовсім не святощами, а любов'ю до суєти, цієї служниці знатних людей. Обидва, як то сказано колись було про Ксеркса, замріяли перейти море і перепливти землю. Кожен розумів, що перевищити свого співправителя можна тільки одним способом: захопити владу над малолітнім імператором. І ось, забувши про свій сан, викрадає Генріха спершу Ганно, ховаючи його і від матері, й від свого суперника, згодом те саме робить Адальберт. Ганно намагався впливати на

малого імператора суворістю, Адельберт, навпаки, поступливістю. Той пригнічував душу недорослому правителеві, викохуючи в ньому звіра, інший розбещував його молоду душу і теж пробуджував у ній все звіряче. Магдебурзький клірик Бруно, який не належав до прихильників імператора, склав життєпис його дитинства і юності і вимушений був вдатися до слів прикрих. Мовляв, Генріх зіпсований був уже самим своїм народженням, бо людина може зробитися імператором і це ліпше, ніж тоді, коли вона вже народжується ним. Малий імператор більше чванився своїми високими володарськими гідностями, ніж намагався досягти успіхів у мудрості перед богом і людьми. Ганно занадто круто взявся за виховання короля, керуючись словами писання про те, що цар непокараний погубить люди своя. Та коли Генріх, як пише хроніст, «переступив вік простодушного дитинства і досягнув юності, яка має такий простір для всього поганого, і коли, таким чином, побачив себе в тім пункті, де самоська буква розходиться в два боки, він, полишаючи без уваги її праву тісну і круту лінію, вибрав собі ліву дорогу, широку й зручну, ухилився рішуче від стезі доброчинства і вознамірився всеціло віддатися своїм пристрастям».

Самоською буквою звалося грецьке іпсилон, з яким самосець Піфагор зрівнював дорогу людського життя: спершу загальна дорога життя, згодом правобіч тонка і вузька лінія добра, а ліворуч — широка путь зла. Як бачимо, прості клірики в ті часи вже полюбляли пишні вислови, надто ж коли вели мову про вищі особистості держави.

Не занедбувано й звичайного анекдота. Так, коли Адальберт Бременський на розкішні страви для малого імператора витратив усі запаси і стольник не мав за що зготувати обід, архієпископ, як розповідає Бруно, просто собі сховався в капелі й удав, що ревно молиться. Стольник став стукати в двері. Тоді архієпископ упав на підлогу, мовби для ще запальнішої молитви. Стольник, увійшовши до капели, став покашлювати, аби звернути на себе увагу. Все намарно. Тоді стольник і собі розпростерся поряд з Адальбертом і став шепотіти йому на вухо: «Помоліться, щоб вам було що сьогодні попоїсти, бо досі нічого немає, що б можна з честю поставити на ваш стіл». Адальберт скочив на ноги. «Дурню! Що ти наробив! Ти перервав мою бесіду з богом! Коли б ти бачив хоч раз мою бесіду з янголами, як того сподобився мій живописець Трансмунд, ти б ніколи не насмілився наближатися до мене в час молитви!..»

Клірик Бруно не знаходить для Генріха жодного співчутливого слова. «До чого звик чоловік у дитинстві,— наводить він слова царя Соломона,— того не покине і в старості!»

Люттіхський єпископ Отберт написав історію життя Генріха, можна б сказати, всупереч озлобленості каноніка Бруно. Лише говорячи про архієпископів Адальберта й Ганно, він згоджується з кліриком: «Найгірше, що вони давали повну волю

юнацьким захопленням Генріха, замість зберігати його, як за печаттю».

Однак тут же Отберт квапливо додає: «Ставши самостійним, Генріх засудив багато зі свого минулого і виправив те, що було можливе. Став переслідувати ворожнечу, насильство, хижацтво».

І вже далі про імператора тільки таке: «Він володів світом, бідні володіли ним, йому слугував світ, а він — бідним».

Або: «У натовпі князів він видимо видавався над усіма й здавався вищим, а в грізних рисах обличчя проглядало якесь достоїнство».

І ще: «Він бачив мовби очима рисі, у кого на серці до нього любов, у кого — ненависть».

Не забуто й таке: «Генріх уважно слухав чужу мову, але сам говорив мало і, лиш виждавши думку інших, висловлював свою».

При ньому, мовляв: «Правда мала силу і влада — право».

Через дев'ятсот років важко судити, хто ж мав слушність, де істина, який насправді був імператор? Однак не слід квапитися з висновками, бо той же Отберт, що такими високими словами розпочинає свою історію життя Генріхового, далі пише: «На цьому я хотів би урвати мову, бо тепер доводиться торкнутися чвар, підступності, злодіянь, про які писати правду небезпечно, а брехати злочинно».

Тут починається суцільна заплутаність і, сказати б, уривчастість як у долі самого Генріха, так і в його думках. Життя його сповнене було таких пригод, що їх вистачало б для сотні, а то й тисячі імператорів. Однак прізвиська ніякого він не отримав ні від сучасних, ні від потомних. Не зміг він окреслити своїх намірів і, може, саме завдяки тому й уберігся від прізвиська, яке передає завжди суть чоловіка діяльного, але неминуче обмеженого в своїх діяннях. Обмеженість ще можна б назвати визначеністю. Цим Генріх не прославився. Змінювався впродовж цілого свого життя. Скільки разів — не згадає й сам.

Гадюка скидає з себе стару шкуру он як часто. Щоб скинути, треба щоразу за щось зачепитися. За тверду бадилину, за палицю, за камінь. Боляче, а треба тертися й обдиратися. Не вийшло за одним замахом, ще й ще. Він був усяким, а тяжіло над ним від самого народження одне слово: імператор. Кидався в примхи, в безчинства, в розпусту, в жорстокість і звірства. Тоді ставав хитрим, обережним, обачливим. Не витерпів довго. Понесло його, закрутило, захотілося безмежної волі для самого себе, щедрот і благородства для люду. Надовго? Поки поконав ворога найстрашнішого і наймогутнішого в усі часи: самого римського папу. Знесилився, виснажився, отримав назавжди слово, яке знаменує найвищу ступінь людського упокорення: Каносса. Тисячу років потім казатимуть «Іти в Каноссу». А то він ходив — імператор Генріх. З ким ходив? З жоною, з мало-

літнім сином і із Заубушем. Про Заубуша ніде нічого не сказано. Бо що таке Заубуш? Барон без підданих, чоловік без значення, обрубана тінь імператора Генріха.

ШЕСТИЛІТТЯ

(продовження)

Кведлінбурзьке абатство намагалося зрівнятися своїми садами зі славетним абатством Рейхенау, щодо городів, то тут йому не могло бути ніде рівних, надто ж коли з'явилася в абатстві Журина. Від весни й до пізньої осені вона не відривалася від теплої землі, і хоч земля не була така щедра, як у Києві, все ж старання й дбання не могли пропасти намарно; маленькі клаптики монастирських городів, порозкидувані між ставками й садами, приголомшували кожного своєю язичеською буйністю, там кущилося, збивалося в зелені гущавини, дивувало соковитістю, первозданністю барв, ніжністю й неповторністю, там не стачало вже місця для отих щедрот земних, доводилося ставити підпори й тички, пускати виткі рослини вгору, тим самим мовби піднімаючи городи в повітря, і тоді огірки росли десь над землею, огудиння п'ялося до сонця, творячи прозоро-зелені стіни. Найбільшу ж утіху давала Журині квасоля, найхимерніша рослина, яка закудлювалася, обпліталася довкола густо поставлених дерев'яних тичок і підпорок, розпростувала на всі боки виткі батоги своїх стебел, квасоля нагадувала знайомий ще з дитинства лісовий хміль, однак без тої шорсткості листя й стебел, була ніжно-оксамитова, мов дотики дитячих пальчиків, закрученими кінчиками своїх батіжків лоскотала тебе за вухом, то грайливо торкалася шиї, то пустотливо пробиралася й за пазуху, і тоді Журина мимоволі пашіла лицем, притискувала схрещені руки до вирізу сорочки, лякливо озиралася довкола, так ніби була й не жона зріла, а дівчинка, поставлена відразу перед сотнею безсоромних очей. Квасоля була пожадливо неспинна в своїм розростанні, її шовковисто-зелені зарості творили в горо́дах свої вулички, якісь потаємні сховки, неприступні для стороннього ока втечища. Щоразу виникала потреба ставити нові тички для квасолі, і тоді Журина кликала воєводу Кирпу, просила його помочі, питала за звичкою:

— Як ся маєш, Кирпо?

— Ні пес, ні видра! — віджартовувався Кирпа, тупцювався коло квасолі, зазирав ув оті вулички, в оту затаєність і затіненість, тоді кидав погляд на Журину, погляд мовби й звичайний, випадковий, але жінці ставало млосно від отого миттєвого шмугляння по ній пильних воєводиних очей, вона квапилася відвернути його від того, про що він міг би заговорити або хоч подумати, казала:

— Дивись — квасоля. Правда ж, як наша?

— А ми чиї?

Вона змовчувала. Сама не належала собі. Чия? Нічия. Та чи й буде вже чиясь?

Кирпа вміло ставив тички. Він, правда, все на світі робив уміло, швидко й охоче.

Земля була м'яка, тепла, тепло панувало вже он який час, навіть не було набридливих дощів, од яких у чоловіка розмокають тут навіки маслаки. Кирпа якось мовби розм'якав од тепла й од такого буденного заняття, в ньому нічого не зоставалося від воїна, пропадала шорстка косоплечість, він стояв у довгій сорочці, у зношених портах, босий, простоволосий, був якийсь зовсім домашній.

Раз не витримав. Чи пожартував, як завжди, чи й справді? Сказав з якоюсь безнадійною гіркотою:

— Прийшла б ти сюди вночі, в оці гущавини.

Вона вдала, ніби не розуміє:

— Вже я тут, нащо вночі приходити?

— Тоді б і я, може, прийшов...

— І ти вже тут.

— Вже тут, а ще й не тут...

Вона промовчала. Билася жилка на шиї, млость поймала всю, солодка байдужість запанувала в усьому тілі. Хай станеться, як має статись і що має статись.

Але Кирпа взявся до роботи, вправно вбивав гострі тички в м'яку землю і виходило так, ніби віддаляється з кожною забитою тичкою від Журини. Коли вбив останню, трохи постояв, не озираючись, глухо спитав:

— То як? Прийдеш?

— Про віщо ти, Кирпо? — перепитала, відразу й пошкодувала, але він обернувся до неї, показав в усміхові свої сліпучі зуби:

— Ну, не при сонці будь сказано...

І, замахнувшись так самісінько, як для рубання мечем, косоплечо посунувся на неї, і вона опинилася в його обіймах, вдарилася об нього тілом, сорочка на сорочку, груди на груди.

— Господи, сором же ж!

Він не міг відірватися від неї, та й вона так само не мала такої сили, але в жінці завжди живе сором'язливість, страх і нерішучість.

— Побачать же! Що ти робиш, Кирпо!

Він відчахнувся од неї, сп'яніло відсунувся, перекосило його ще більше, ніж звичайно, сказав твердо:

— Жду тебе тут, як стемніє.

Мовчазну згоду вичитав у великих її очах.

Так само мовчки й покрадьки зійшлися вночі, відразу відшукали одне одного, забилися в глибини зелених нетрів, м'яка земля ласкаво прийняла їх; вони доторкувалися одне до одного з пожадливістю сліпих, що спіткалися після довгих блукань у

безлюдній пустелі, мова перейшла в пальці, в руки, слова стали дотиками, вони впізнавали одне одного й не впізнавали, задихалися від ніжності, тонули в ній, стогнали, відчуваючи, що ось-ось загинуть. Чом так пізно зустрілися, чом так довго не могли знайти одне одного, чом, чом, чом? Довгі коси Журини розсипалися по землі, обплітали воєводу, були неначе живі, з них мовби вилітали іскри, їхній зелений сховок осяювався якимсь дивним світлом, тиша панувала довкола така, ніби все на світі вмерло, тільки вони живуть, бо тільки вони справді живуть, а більше ніхто.

Земля була м'яка, клаптик землі, накритий густим безшелесним зеленим світом доброї до них квасолі, такої ж самої, як у далекому Києві, і земля в темряві нагадувала мовби щось київське, хоч від згадувань вони обоє були далекі, бо й навіщо? Нічого тепер не поможе, позаду немає нічого, вони тут, нині й прісно і вовіки віків, нині, нині, нині!

Кирпа обводив долонями Журину, те місце, де вона лежала, той клапоть землі, що був під нею.

— Ось. Б'ються люди за землю. А землі кожному — аби вмістилася на ній кохана жінка. Більше й не треба.

Журина тихо засміялася.

— А квасоля?

— Квасоля хай росте вгорі. Як груші.

Журині хотілося плакати. Ну, чому вони так довго не могли знайти одне одного, чому? Таке коротке життя і таке жорстоке. Б'ються люди. Моляться. Страждають. Князь стоїть над усіма, платить тим, хто вбиває, і тим, хто лікує. Що може бути безглуздіше й страшніше? А життя ж коротке...

Вона лежала на спині, дивилася в темряву, чомусь гадалося, що не квасоля росте десь у темряві довкола, а молодо шумить весняна пуща, був у її очах рух дерев, шепотіння листя, спів птахів, які не мають печалі, бо невідомі їм болі й страждання людські.

Кирпа мовби вгадав її думки, гладив її тихо, гладив обережно, несхожим якимсь голосом казав:

— Не можу в камені... Тягне мене до лісу, аби там лягти під деревом по-звірячому і слухати, як шелестить жито на узліссі...

Вона хотіла сказати: «Слухай квасолю», а подумалось: «Слухай мене». Сама ж слухала його. Ось тобі й косоплечий! Ось тобі й зубатий та розсміяний!

Так почалося між ними. Удень усе звичне, лише ждання ночі нетерпляче, гарячкове, лякливе, так ніби могла знайтися якась невідома сила і прибрати ночі з-над абатства.

— Я думала, черниці такі дурні. Бо хто ж розумний замкнеться на ціле життя в цей камінь? А тепер і сама б звідси нікуди не рвалася.

— Ми ж з тобою не в камені — у квасолі.

— Цей сховок для нас міцніший за камінь.

— У квасолі — й таке щастя! А я казав: ні пес, ні видра.
— Урвав ти мені коріння серця...
— Проберу ось прозирку в квасолі, вгадай, що побачиш?
— Не знаю.
— Зірку. Та ще таку низьку, хоч простягай руки й бери.
— Зорі — то для нас. А зійде місяць — то вже для абатиси.
— Правда, ніби вона при місяцеві ходить гола довкола ставів?
— Не кажи так: гріх.
— А що то таке?
— Ніхто не бачив, чи ходить Адельгейда, чи ні.
— Не треба й бачити — можна здогадатися.
— Вона ж не заважає нам.
— Сама кажеш: заважатиме місяць.
— Ну, так, він ворожий до нас.
— Прокрадатимемось і під місяцем.
— Мовчи! Накличеш. Сови кричать над абатством...
— А що нам сови!

Він був безжурний і відважний. А що нам сови!

А сови кричали над абатством, старі, сиві, сліпі. Не віщували щастя нікому, нагадували про темряву й нещастя на світі, нагадували про смерті, про вбивання, про війни. Імператор не повертався з Італії, імператор вів свої війни проти папи, проти графів, проти гір і рівнин, проти людей простих, проти батьків дітей убитих і дітей ще не вбитих, а тоді брався й за дітей. Війна не мала кінця, бо батьки, що втратили своїх дітей, хотіли, щоб інші батьки так само втратили своїх дітей, інакше не мислили собі справедливості. Війна була мовби безперервне, вічне відомщення не знати й кого, не знати кому. Але нарешті імператор дочекався смерті свого найлютішого ворога папи Григорія. Вигнаний з Риму, без влади й без впливу, власне, полонений Рожером Сіцілійським, чоловік, який десять років потрясав цілими імперіями, поклав початок, може, й тисячолітньому розколу Європи, більше не жив, можна було заспокоїтися на час, спочити від трудів великих. Імператор повертався з півдня, ніхто не знав, де він з'явиться перше: у Госларі, улюбленій столиці його батька, який вибудував цей город на місці водяного млина, чи у Вормсі, чи в Майнці, чи в старовинній столиці германській Бамберзі, а чи й у Кведлінбурзі, де не треба сидіти в незатишному імператорському палаці, а можна сховатися від трудів і клопотів у тихому абатстві сестри Адельгейди.

У Кведлінбурзі кололи свиней, наготовляли ковбас і копченостей, ловили перепілок, бо перепілки по-кведлінбурзьки були улюбленою стравою Генріха, все жило очікуванням високої хвилини, коли розчиниться брама, загримлять мостові ланцюги, ударять котли, заграють лютні, задзвенить зброя, замайорять стяги імператорські, засяє золото, загримить звитяжне залізо.

Коли прийшла звістка про смерть маркграфа Штаденського,

Євпраксія надягла жалобу. В усьому чорному стала ще тонша, гінкіша, кількох літ, проведених в абатстві, й не помічалося на ній, така сама дитина, хоч уже й удова, хоч і в жалобі, хоч і... Зрівнялася долею своєю з сестрою Янкою в Києві. Тій отець спорудив монастир, зібрала вона туди дівчат з багатих родин, хотіла навчити всіляких наук, мабуть, усе про бога хотіла навчити, а Євпраксія? Що мала тепер робити? Залишатися навіки у монастирі? Повернувся до неї багатий її посаг, привезений з Києва, мала коло себе Журину, отця Северіана-сповідника, кількох дружинників з Кирпою. Ні землі, ні притулку. Вози, коні, верблюди, колеса.

Втішала Адельгейда:

— Ось приїде імператор.

А що їй імператор? За віком, здається, такий, як князь Всеволод. За значенням? А що їй чиєсь значення? Від великого князя з Києва не мала нічого: ні вістей, ні порад, ні співчуття. Імператор не знав її, вона не знала імператора. Чула про нього — ото й усе. Тоді почула ще: в імператора вмерла жона Берта. Лишила двох синів Генріхові. Конрад — такий, як Євпраксія. Другий — Генріх, менший. Адельгейда казала:

— В імператора немає дітей.

— А хто ж то? — питала Євпраксія.

— Спадкоємці. В нього й жони не було.

— Хто ж?

— Імператриця. Ненавидів її.

— Він усіх ненавидів?

Адельгейда не відповіла. Знала про брата більше, ніж будь-хто. Ще коли мав сімнадцять літ, у своїх безчинствах сягнув так далеко, що підмовив гидкого свого напарника в усьому злому Заубуша (досі не могла згадувати цього без жаху й огиди) згвалтувати вже не якусь просту дівчину чи жону чужу, а її, імператорську доньку, абатису Кведлінбурзьку Адельгейду. Влітку, вночі, коло чотирикутного ставу, виманивши її туди, напали вдвох, імператор тримав сестру за руки, а той хапливо рвав на ній одяг, м'яв її неторкане тіло, із страху вже й не за себе, а за імператора вона й не кричала, тільки глухо стогнала, а Генріх насміхався і над нею і над гвалтівником:

— Заубуш, я триматиму тільки руки. З ногами справляйся сам. Ноги в жінки не надаються до оборони. Вони створені природою для покірливості й для насолоди чоловікам.

Вона мала б проклясти Генріха, а вийшло? Саксонські князі, шукаючи приводів для війни проти імператора, двічі збиралися для обговорення ганебного гвалту над рідною сестрою. Адельгейда відмовилася оскаржувати брата. Відчувала: падає туди, де кишать дияволи і де для такої, як вона тепер, знайдеться місце, однак святощі імператорського імені були для неї вищі за все. Жертвувала собою і не для Генріха — для самої ідеї імператорства, отож, якоюсь мірою, і для самої себе.

Генріх схаменувся, може, й злякався свого вчинку. Покликав Заубуша до себе в Гарцбург. Той вирушив з Гослара навіть без зброєносця, вважаючи, що йдеться про таємну раду в імператора, і пишаючись, отже, високою довірою. По дорозі в лісі Заубуш помітив засідку і, хоч не подумав, що то проти нього, але на всяк випадок сховався в поблизькій церкві. Бургграф Мейссенський Бурхард поїхав за ним і дав слово честі, що з Заубушем нічого не станеться, коли він вийде з церкви. Заубуш не повірив, але гаразд відав, що святість церкви не зупинить нападників, коли вони мають належні веління від самого імператора, тому вийшов і віддався Бурхарду. Його загнали в глухі хащі й посікли мечами. Імператор повідомив сестрі, що вона відомщена, а тоді довідався, що Заубуш вижив. Позбувся ноги, був увесь у рубцях, однак живий! Вищі сили оберігали цього зіпсованого вкрай, але й дорогого водночас імператорові чоловіка.

Генріх провідав ще недужого Заубуша, подарував йому баронський титул, щоправда, тим часом без землі й без підданих, наблизив до себе ще більше — відтоді цей чоловік став найдовіренішим слугою Генріха. Втекти не міг, бо одноногий, зрадити теж не міг, бо й для кого? Покинути? Але ж не мав ніякого майна, всі домагання щось одержати давно вже припинив, бо імператор щоразу сміявся:

— Навіщо земля тому, кому належать всі свинячі жеровиська? [1] Після імператора ти наймогутніший чоловік в імперії!

Щоразу, як приїздив до Кведлінбурга, Генріх зіштовхував Адельгейду з Заубушем. Він любив, коли люди ненавидять одне одного. Привозив Заубуша, щоб той ненавидів Адельгейду зблизька. Жінку можна ненавидіти лише зблизька. Адельгейда ненавиділа Заубуша охоче, добровільно, без примусу. А що закохуються люди так само, то з часом ні вона, ні Заубуш вже й не могли розрізнити, чи то між ними ворожнеча, чи любов? І ждала Адельгейда приїздів імператора до Кведлінбурга і з острахом, і з ненавистю, а водночас і з затаєним нетерпінням: бо ж з Генріхом неминуче мав приїхати й Заубуш.

Настала зима, не знати вже й яка зима на чужині для Євпраксії. Пори року — повільні, однаково сумні, мов плакучі верби, не приносили їй нічого, навіть звістка про смерть маркграфа не здивувала, бо вмер він для неї ще тоді першої ночі, коли боролася з ним і у відчаї хотіла покінчити з собою.

Дні сповнені були звичного безглуздя канонічних суперечок отців Северіана й Бодо, стриманих розмов з Адельгейдою, нудьгування, дратівливості, коли не хотіла нікого бачити, навіть Журину гнала від себе, не читала книг, не згадувала ніякої мови, ні нових — одної та другої, ні своєї дитячої, бо й згадати тяжко: летюча тінь від слів лишилася — і більше нічого.

[1] Гра слів. По-німецьки Saubusch означає: лісові хащі, де дикі кабани їдять жолуді.

Ночами кричали над абатством сови, було страшно й самотньо, ждала нетерпляче снів, бо то було її єдине багатство. Її сни брели через ріки, прослизали попід зеленим віттям пущ, линули через долини, шукали Києва, причаєного в золотому смутку церков.

Зимової ночі приснився їй білий янгол. І руки в нього світилися золотистим вогнем. Від радості прокинулася й побачила Журину з свічкою в руці.

— У мене вже горить одна,— сонно сказала Євпраксія.

— Принесла ще одну.

— Навіщо аж дві?

— Кажуть, імператор в'їхав у Кведлінбург. Хай горить у тебе дві свічки. Ти ж княжна.

— Я вже забула про це. А імператор де?

— Не знаю. Не бачила його. Бачила безногого.

— Хто це?

— Не відаю, дитино. Страшно стало. Понесла тобі свічку.

— Ти не бійся,— сказала Євпраксія.

— Не боюся, а страшно.

Про безногого обидві вдавали, ніби нічого не знають. А знали ж давно: одна від Адельгейди і баронських дочок, друга — від черниць. Та й очікувано всі ці роки в Кведлінбурзі чи то імператора, чи, може, більше Заубуша. Адельгейда — зі змішаним почуттям давньої ненависті й пізнішого захвату, жіноцтво — з лінивою цікавістю. Чи ходитиме Адельгейда нагою коло ставів? Надто ж коло того, чотирикутного.

Але імператор приїхав неочікувано, серед зими, приїхав у жалобі, поховавши жону, в'їхав у Кведлінбург тихо, замкнувся в палаці, не дав знати сестрі, хоч, здавалося б, мав ділити жалобу разом з нею, та й місце для того в абатстві відповідніше, ніж у великому, пустельному палаці, холодному, темному, зчужілому.

Де взявся в абатстві Заубуш і чому опинився там уже в ніч їхнього приїзду? Журина проходила двором абатства, в темряві тьмаво біліли кам'яні аркади, вона нечутно ступала по плитах, ще мала пройти попід аркадами, тоді завернути на половину Євпраксії, але її мовби ждали в притемненому переході, назустріч схитнулася висока гнучка чорна постать, почувся уривчастий стук об камінь: стук-стук, і вона якось відразу здогадалася, що то Заубуш, хоч ніколи не бачила його й не чула стуку дерев'янки, навіть не знала, чи носить дерев'янку, чи просто стрибає на одній нозі, чи, може, носять його, як вельможу й першого прибічного імператора, в золоченій лектиці. Його чорна постать, отой стукіт дерев'янки, несподівана нічна поява під пустинними аркадами — все було таке несподіване, що Журина чомусь злякалася й стала. А він підійшов до неї, в темряві видивився їй у лице, очі мав так само великі й темні, як Журина, здається, що відзначався неабиякою чоловічою вродою, хоч

їй було не до того, щоб помічати ще чиюсь вроду, а ще: відразу потвердив усі розповіді про себе й найгірші припущення, бо нахабно простягнув руку до її обличчя, взяв за підборіддя, спитав чи то здивовано, чи недовірливо:

— То це ти — княжна руська?

— Не бачиш. Мати її.

— Ще ліпше. Наблизься.

Несподівано вселилася в неї зухвалість.

— Наближайся сам! — відповіла з викликом.

Він засміявся.

— Дерев'янка не дає. Хочу, аби ти.

— Я не хочу.

— Змушу.

— Ніхто не змусить.

— Мені це подобається. Поглянь на мене. Я — Заубуш. Чула?

— Здогадалася.

— Тоді домовились.— Він спробував ухопити її за руку. Журина ухилилася.

— Не зі мною.

Побігла від страшного барона, мов перелякане дівчисько. Навздогін почула:

— Сто тисяч свиней! Знайду тебе!..

Такий справді знайде. Вистукуватиме своєю дерев'янкою по кам'яних підлогах цілу ніч, поки добереться до її келійки, і ніхто не прийде на поміч, і воєвода її не відатиме нічого, не прибіжить, не замахнеться косоплечо мечем. Розгублена й перестрашена, запалила свічку, пішла до ложниці Євпраксії, тепер ось розбудила княжну, вигадувала щось про дві свічки на честь прибуття імператора, а в самій усе тремтіло від темного передчуття.

— Посиджу трохи коло тебе,— попросилася.— Бо спати не можу, тривога якась у серці, темно довкола, все чуже нам.

— А мені снився янгол і руки в нього світилися,— сказала, усміхаючись радісно, Євпраксія.— Чи я спала, чи й не спала. Бо то твої руки світилися. Від свічки.

— Ти вся світишся чистотою, моя дитино, ото й сниться тобі.

— Часто сняться страхи. І Київ теж сниться. І твої пісні журливі чуються крізь сни. Найчастіше ота: степами брестиму, як голубка густиму...

Залишок ночі вони провели між сном і просонню, Журина більше й більше занурювалася в тривогу, готова була ще до настання світанку бігти в город до дружинницького помешкання, розбуркати Кирпу, переповісти йому все, що з нею сталося, Євпраксія ж блукала уявою десь далеко звідси, бачила й не бачила Журину, чула й не чула її притишений голос, бо вчувалося їй щось інше, серце ждало чогось, дивувалася, чому бариться ранок, так ніби саме цей ранок мав змінити все її життя,

покінчити з оцим невизначеним, розпачливим буттям монастирським і чужинецьким.

Ранок настав сірий, холодний і безнадійний. Шмаття мокрого туману завалило абатство, змішалося з каменем — і не добереш, де туман, а де камінь. Гнітило душу, вбивало бажання й надії, хотілося вернути ніч, сон, забуття.

День був такий самий, нічого не приніс, абатство, завалене шматтям туману, завмерло, ждало, прислухалося.

Не почули нічого. Нічого не сталося. До Євпраксії не навідалися навіть її святі отці. Журина не знайшла Кирпи і тривожилася ще більше. У тумані над вежами Кведлінбурга розпачливо кричала галич. Десь по брудних грузьких дорогах тяглися, мабуть, до Кведлінбурга обози з живністю, і похмурі селяни проклинали негоду, імператора й господа бога.

Імператор замкнувся в палаці, нікому не показувався, нікого не хотів бачити, нікого не підпускав, нікого не випускав і не відпускав. Як же вирвався від нього вже першої ночі Заубуш? А може, його й не було? Може, то з'ява стала перед Журиною? Бо ніхто більше в абатстві не згадував про барона. Спитати? Але ж кого? Та чи й треба?

Ще день минув і ще кілька, і нічого не ставалося, і дні ті були довші за всі роки ждання й нудьги на чужині для Євпраксії, для Журини ж ставали вони делалі тяжчими, бо тривога в ній не згасала, а побільшувалася й гострішала.

І несподівано: імператор обідає в абатиси Адельгейди. Запрошено єпископа, абатів, будуть барони й графи, запрошено Євпраксію, може, єдину з шляхетних вихованок абатства, бо ж ніхто не міг зрівнятися з нею походженням.

Вона була в чорному, тонка, висока, така юна, що видавалася з-поміж усіх дівчиськом. І всі були в чорному, бо ж в імператора — жалоба. Не було пишної стрічі, бо — жалоба. Він зліз з коня коло брами, швидко перейшов двір, не дивлячись, скинув комусь на руки важке провологле хутро, зостався в чорному, високий, з запалими грудьми, весь у рудявому зарості, не мав на собі нічого з імператорських відзнак, окрім грубого золотого ланцюга на грудях, і той ланцюг мовби гнув його, пригорблював, зсутулював, а може, то роки, бо ж Генріх мав мало не стільки літ, як великий князь Всеволод, годився б Євпраксії в батьки.

Генріх був імператором уже тридцять літ. Незмога навіть уявити. І хоч не були то легкі й веселі роки, хоч простягалося багато рук до його корони, хоч проклинали його в церквах і навіть у Римі, але ж тридцять літ на такій висоті, в такій самотині?

У ньому змішалося все: примхи, призвичаєння, потреби, неминучість, неприступність, велич, упертість, зарозумілість, недовір'я, підозріливість. Ніколи не обертався, дивився тільки перед собою, погляд мав важкий, падав він у нього згори вниз,

гнітив, розчавлював, не смів ніхто попадати під той погляд, хто ж попадав — мав неминуче загинути. Чи він бачив що-небудь і кого-небудь? Важко сказати. За довгі роки навчився пускати погляд боковий, побіжний. Це помагало помічати багато прихованого, скажімо, жіночі очі. Але останнім часом прийшло тривожне відчуття, що помічати жіночі очі вже не хочеться. Дратують і щоразу зринає: «Навіщо?» Заубушу було звелено щодо жінок твердо: «Зневажати!» Той зло жартував серед обпитих баронів: «Імператор об'ївся свіжиною, перейшов на солонину!»

Адельгейда хотіла повітати імператора високими словами, він нетерпляче відмахнувся:

— Відаєш, що не люблю безглуздих криків. Алілуя, осанна — полиш для своїх єпископів.

Абатиса несміливо спитала, чи не помолиться він у церкві святого Серватіуса. Генріх сказав, що не піде.

— Але ж чому, ваша імператорська величність?

— Спитай Заубуша,— кинув насмішкувато Генріх.— Він скаже тобі, що бог — це сто тисяч свиней!

Усі вітри й дими Європи були в його рудуватій борідці. Він намагався бути образливо-грубим, щоб відлякувати від себе душі низькі й обмежені, і цим якось відразу сподобався Євпраксії. Вона зрозуміла його подратованість і оту втомлену пригорбленість. Бо то від сумної величі. А сумна, бо непотрібна йому самому. Всім іншим — так. Йому — ні. Ще сподобалося їй відразу, що імператор висловлювався саме отими звуками, які розставляються між словами. Просте ніщо, якесь гмикання чи покашлювання перетворював на сповнене глибокого значення слово.

Ось так і дивилася Євпраксія на Генріха своїми сірими очима, і він наштовхнувся на ті очі, бо зухвалості в них було більше, ніж у нього самого, він навіть не міг збагнути, що воно перед ним. Ноги й волосся. Волосся вибивається золотими пасмами з-під чорного жалобного накриття, а ноги і є цією істотою, дивною, чужою, яка з'явилася тут, мовби втілена образа імператорської гідності, виклик, натяк, дратування.

Високому духу личить радість, гнів належиться йому за становищем. Імператор спитав невиразно, без радості, але й без гніву:

— Хто така?

Адельгейда підвела Євпраксію. Та вдала поклін. Мати схильність ще не означає схиляти голову. Зухвальство неабияке. Треба було зневажити й змаловажити, але подумав, що мати перед очима отаке чисте створіння ліпше, ніж дивитись щодень на баронів, з вухами чорними від невмивання. З жалем і острахом зрозумів, який він старий. Троянди не пахнуть, пси не гавкають, жони не люблять, любов охолола, зло перемагає.

Він пустив на Євпраксію скісний погляд, поглянув на неї

майже крадькома. Її очі напливали на нього, мов два сірі довгасті птахи. Тоді Генріх подав княжні руку.

— Будете моєю дамою за столом. Германський імператор знати не хоче нічого германського. До того ж ми обоє в жалобі. Прийміть мої співчуття. Маркграф був вірний мій слуга.

— Я нічого не знаю про імператрицю,— відмовила Євпраксія.

— Вона вмерла.

— Так. І це, мабуть, дуже сумно.

— Мабуть? — Генріх не міг стямитися від такої наївності.— Мабуть? Смерть — це гірше, ніж сто тисяч свиней, як каже Заубуш! Треба жити!

— А хто живе на сім світі? — спитала тихо дівчина.

— Хто? Я живу! Заубуш живе! Всі ми живі, поки живі!

— Багато мертвих живуть і досі, натомість безліч живих слід вважати давно вмерлими. Дехто вмирає, так і не народившись.

— Ти говориш добре, але вкрай невдало, Праксед. Не відаєш, що то — життя?

— Не відаю.

— Мав би звати її «твоє непороччя»,— докинув Заубуш, сподіваючись розвеселити імператора, але той тупнув ногою:

— Не смій!

І Адельгейда, скориставшись нагодою, просичала до Заубуша:

— Диявол!

Той зневажливо кривив соковиті губи, недбало закидав свою дерев'янку мало не поперед імператора, але вмовк, не огризався, бо вельми добре знав норов Генріха й побачив: дратувати того сьогодні не слід. Треба перечекати — ось і все. Імператор не здатний на чомусь зосереджуватися, він весь у полоні несталості, у перескоках настроїв і думок.

Були вже в монастирському рефектарі. Єпископ сотворив коротку молитву, на столах — важкі срібні миси, золотий посуд для пиття. Копчені гуси, печеня з хріном, каплуни в розсолі, з часником, перепілки, голуби, лебеді, засмажені цілими в коронах, тепле пиво, меди-вина, які литимуться, мов на млинові кола. Ось сяде імператор за цей стіл і забуде все на світі. Пам'ятатиме лише про владу. Бо все — у владі, все прах, окрім влади, безмежності влади, це єдиний сенс життя, виправдання всього, свято, захват!

І мовби на виправдання думок Заубуша, Генріх, сідаючи за стіл між Євпраксією і Адельгейдою, сказав тихо, не знати до кого й звертаючись:

— Я імператором уже тридцять літ!

ЛІТОПИС ІМПЕРАТОРСЬКИЙ

Ще змалку він потопав у морі людської непевності й невизначеності. Хоч народився імператорським сином і вже трилітнім одержав королівську корону (випадок рідкісний навіть на ті каламутні часи), тяжів над ним страх загубитися в безмірі держави й незліченності люду. Випадки, які ставалися з ним, грізно вказували на таку можливість, і він гарячково шукав власних способів піднесення над юрбою, над землями, над цілою імперією, бо все, що стосувалося імператора донині, видавалося йому хистким, ненадійним і занадто умовним.

Не міг забути, як на пишних ловах, влаштованих йому архієпископом Адальбертом, білий його кінь, злякавшись звіра, поніс просто на вершників, що наганяли дичину збоку. Генріх не втримався в сідлі, звалився на землю безпорадно й незграбно, упав під копита розпалених гоном коней, вершники нічого не могли вдіяти з розтелесованими тваринами, а коні, не розбираючи, де імператор, де простий чоловік, промчали над поверженим Генріхом, і велетенські, як падаюче небо, копита здіймалися над ним, падали мовби на нього, він провалювався разом з ними в смерть і знищення, він міг бути розтоптаний десять і сто разів, знищений без сліду, перетворений на розплющений корж кривавого м'яса, але сталося так, що лиш двічі чи тричі черкнуто його краєм копита, розірвано одяг, подряпано бік — і все. Адальберт дякував богові за чудо, імператор похмуро думав про ту невловиму грань, яка щойно ділила його від смерті.

Іншим разом мав пригоду, про яку нікому й не розповідав, бо там було більше ганьби, ніж загрози. Період той клірик Бруно, який прагнув точного вислову, визначає так: «Коли Генріх, подібно до незагнузданого коня, пустився щодуху по дорозі розпусти». Одружений уже шістнадцятилітнім з Бертою Савойською, «благородною й прекрасною», як назвав її той самий Бруно, Генріх мав коханок і наложниць по всій імперії. «Коли чув, що хтось має молоду й вродливу доньку або жону, то, на випадок невдачі звабления, велів брати силою»,— це знов усезнаючий Бруно. Мав звичай уночі в супроводі одного або двох вірних поплічників вирушати на «лови». І ось одного разу перепинили його лісові люди. Приятелі божі й недруги цілого світу. Не знали, хто він, куди прямує, чого й навіщо. Не знали й не хотіли знати. Вискочили з-за темних дерев, самі темні й невловимі, незлічимі, як мурашва, зашамоталися, завирували, зачервились, вмить стягнули з коней імператора і його недолугого супутника, що навіть мечем не встиг зблиснути, рвали зі своїх бранців зброю, прикраси, одяг. Той дурень врешті вимурмотів, що будуть покарані тяжко, бо ж сам імператор перед ними. З Генріха якийсь волоцюга саме знімав тяжкого золотого лан-

цюга. Почув, зареготав, б'ючи просто в лице імператорові кислим духом:

— Го-го! А ось тепер я буду ним! У кого золотий ланцюг, той імператор!

Генріх щедро обіцяв їм найтяжчі кари. Варити в котлах на повільнім вогні. Зашити у вузькі мішки й повішати живцем коптитися, аби вчилися нести яйця. Порозвішувати на гіллі вниз головами. З нього глузували просто в ніс. Бо що їм якийсь там імператор? Вони зелені братове, серед зелених лісів, під зеленими вітрами!

Тоді він не вспокоївся, поки й не переловили всіх грабіжників. З вірьовками на шиях, вони побачили його знов, був увесь у золоті, оточений пишним почтом, залізними рицарями, пішими щитоносцями, вимушені були немало подивуватися:

— Диви! Справді імператор!

Ще був у нього випадок на Лабі. Після ловів у землях маркграфа Мейссенського імператорові захотілося переправитися на другий бік ріки. Приготовлено човни, встелено килимами, заквітчано, на одні посаджено збройний почет, на другі — імператорських шпільманів для звеселення гостей; Генріх мав пливти в першому човні разом із маркграфом, Заубушем, двома баронами й гребцями. Готування було мовби й незабарливе, бо ж вдовольнялося бажання самого імператора, але й не таке швидке, аби про нього якимсь дивним чином не змогли довідатися на тім березі річки. Там справді стало відомо, і хмари люду висипали на зелений берег, позабрідали в воду, нетерпляче ждали човнів, вимахували на радощах зброєю, чи то квітами, чи там чимось.

Але те, що здаля видавалося радісною привітністю, насправді виявилось дикою ворожістю. У воді й на березі стовбичили похмурі драби, з розкричаними мордами, тягнулися до підпливаючих човнів довгими гаками, розмахували важучими сокирами, вмить зачіпляли човен, що виривався наперед інших, цурпелили його на мілке, гахали сокирами в дно, ревли:

— Рубай!

— Бий!

— Трощи!

— Сто тисяч свиней! — закричав Заубуш.— Це човен імператора германського! Назад, падлюки!

— Лайно там твій імператор,— зачіпаючи човна відразу трьома гаками, відповіли йому нахаби.

— Це берег барона Кальбе! — кричали інші.

— Нікого не пустимо!

— Усіх порубаємо!

Імператорський човен порубано так само, як і інші, Генріхові довелося по коліна в воді вибрьохуватися на берег, де його ждав сам барон Кальбе, неприступний у своїй знахабнілості.

Що? Імператор? А яке йому діло? Берег належить йому і вода до самої середини річки належить йому. Маркграф Мейссенський? Тому належить берег протилежний і вода коло нього до середини річки. Що належить імператорові? А звідки має знати барон Кальбе? Може, імператорові нічого не належить, а може — оте, що розділяє річку. Невловима лінія, себто ніщо. Барон реготав, аж підстрибував:

— Гух-гіх-гіх! Цієї води не нап'єшся! Бо то й не вода — ніщо!

Генріхова лють ще більше розвеселяла барона. Барон стояв на своїй землі, на своєму березі, коло своєї води, а імператор? Мав усе і нічого не мав, володів мовби цілою імперією, а сам міг хіба що обхопити руками власні коліна. Радості, як у пса, що тільки й може понюхати в себе під хвостом.

Сталося так, що всі прикрощі спіткали Генріха в Саксонії, і відтоді ця земля стала для нього мовби приваблива жінка, якою хочеш заволодіти, а вона ніяк не піддається. Блукав з города в город, ніде не затримувався, намагався охопити всю підвладну йому землю, ріки, ліси, гори; гір було багато, вся Саксонія уявлялася мов безладно й густо розсипані зелені вершини, які панують над цією землею, купаються в невисокому небі, тягнуться до сонця, а десь коло підніжжя тих вершин кублиться люд, змагаються барони, метушаться городяни, вперто дряпають землю селяни, і все це прагне вище й вище, кожен хоче добратися до вершин, щоб захопити їх, запанувати, не допустити нікого, навіть імператора.

Якийсь розумний чоловік вигадав колись ставити на вершинах гір кам'яні неприступні замки. Замки видавалися юному Генріху островами порятунку в морі людської зажерливості, невизначеності й ненадійності.

У найнеприступніших, але й наймальовничіших горах Саксонії він ставить замок свого серця, найулюбленішу свою кріпость Гарцбург, виростають замки Вігунсштейн, Мозбург, Засенштейн, Шпатенберг, Гайменбург, Азенберг.

Саксонські барони сполошилися. На раді у Вормслебені маркграф Оттон Нордгеймський сказав про Генріха: «Він набудував силу неприступних кріпостей у наших місцях, укріплених самою природою, і розташував у них великі гарнізони своїх слуг, озброєних до зубів. І ці кріпості слугуватимуть не проти невірних слов'ян, які спустошують наші прикордонні землі, а проти нас, що ви всі незабаром відчуєте на собі. Майно наше викрадається й тягнеться в кріпості, з вашими доньками й жонами королівські міністеріали-фамулюси нав'язують злочинні стосунки. Вони примушують служити собі ваших рабів і вашу робочу скотину, а вас самих — носити на своїх благородних плечах усілякі тягарі. Та коли я подумаю, що ще жде нас попереду, то все перелічене видається дрібницею! Адже він має намір позбавити нас не частки, а всього нашого майна і роздати

його своїм зайдам, а нас, вільних людей, примусити служити рабами у них». Ця промова записана в історії клірика Бруно. А в анналах монаха Герсфельдського монастиря Ламберта так само читаємо: «Між тим розміщені в кріпостях королівські слуги валили на люд нестерпний тягар. Вони серед білого дня викрадали все, що знаходили на полях і в оселях, вимагали незвичайних і тяжких платежів і внесків за користування полями й лісами, часто під приводом несплати десятини вони заганяли цілі табуни. Коли хто обурювався на таке зло і насмілювався полегшити біль душі скаргою, його кидали в ув'язнення як злочинця проти короля і він не міг вибратися з тюрми, допоки не викуповував свого життя ціною всього свого майна».

На всі скарги Генріх відповідав, що він чинить згідно з законом за несплату десятини. І жартував при тому, що не можна до кінця знати свою землю, не побувавши в її в'язницях.

Саксонці скаржилися: «Нас змушують платити за воду, яку ми п'ємо, за дрова, які ми збираємо в наших лісах». Давніше вони не платили. Вважали своїм, даним від бога. Де взявся король, заявив: це моє! Якийсь поземельний королівський податок.

Поки імператорами були представники Саксонської династії, вони обминали Саксонію, тепер Генріх добрався й до неї. Переніс столицю в Гослар, будував бурги, ображав баронів і графів, образи намножувалися, клірик Бруно в своїх записках скаржиться, що неспроможний і перелічити всіх образ, бо «не вистачило б ні пам'яті, ні знарядь для писання».

Насправді все було значно простіше. Вистачало пальців на руках, аби перелічити. Єпископ Гальберштадський Бурхард скаржився, що Генріх відняв у знатного, на ймення Бодо, майно, яке належало Гальберштадській церкві.

Пфальцграф Фрідріх скаржився, що за велінням короля у нього відібрано бенефіцій, який він одержав од Герсфельдського абатства.

Маркграф Деді говорив про незаконну конфіскату в нього королем спадкових володінь.

Граф Геріман розповів, що король захопив належний йому за правом спадку укріплений город Люнебург.

Оттон Нордгеймський скаржився, що король відняв у нього, ні в чому неповинного, герцогство Баварське.

А насправді?

Баварію Генріх відняв у Оттона за державну зраду. За цю ж провину віднято землі в Деді й маркграфа Тюрінгського, які підняли заколот проти Генріха. Люнебург приєднано як належність корони з міркувань державної цілісності й безпеки.

Перший заколот Оттона Нордгеймського Генріх подавив досить легко: забрав у Оттона Баварію і частину майна, а його союзник саксонський герцог Магнус Білєлунг був позбавлений прав герцогства і ув'язнений. Тоді проти Генріха об'єдналася

вся саксонська знать. Єпископи Гальберштадський і Гільдесгеймський, саксонський герцог Герріман, граф Генріх, архієпископи Магдебурзький, Мінденський, Падерборнський, маркграф Уто, маркграф Екберт. Простий люд, вільності якого було загрожувано щодень, теж приєднався до знаті. З тих відлеглих часів збереглася написана латиною «Пісня про Саксонське повстання»:

По всій землі розсилають вершників з оголеними мечами
Збирати на війну весь народ
Для захисту себе і свого майна.
Селяни переробляють знаряддя землеробства на зброю.
Вони виковують двосічні мечі
З твердих кирок і лопат.
З кіс наточують вістря для списів.
Одні ладнають легкі панцирі для лівої руки,
Другі вкривають металом шоломи для вершників,
Треті готують для бою дубці,
Роблячи важчими їхні кінці свинцем і залізом.
Тисячі хліборобів озброюються для війни,
мовби справжнє військо.
Запущено поля, покинуто все,
кожен спішить на війну, дбає про зброю.
Зібралося сила люду — скільки море несе води,
Скільки в полі — колосся.

Саксонія бунтувала цілих три роки. Несподівано впали на цю лагідну землю страшні морози, вимерзли ріки, зупинилися млини, не стало хліба, погано зодягнені селяни страждали від холоду й від голоду. Коли брано приступом якийсь із королівських замків, то руйновано його до самих підвалин і каміння розкидувано, щоб і сліду не зоставалося.

Прихильний до Генріха єпископ Люттіхський Отберт писав пізніше: «Король, усвідомлюючи свою погибель, яку очікує малочисельність в боротьбі з масами, вважав своє життя вищим за славу, порятунок вищим за безумну відвагу, і з необхідності втік».

Саксонці нарешті добралися й до улюбленого Генріхового замку Гарцбурга, знищили там усе, зруйнували церкву, розігнали жіночий монастир, викопали із землі тіло Генріхового сина й викинули диким звірам.

Коли ж селянське військо саксонців нарешті зустрілося з вірними Генріху рицарями і в гарячий червневий день у долині річки Унштрут коло Гомбурга спалахнула битва, то багато баронів, єпископи Гальберштадський і Гільдесгеймський, якийсь Фрідріх де Монте, що найголосніше скаржився колись проти імператора, зрадили селян і переметнулися на бік Генріха. Вони сміялися з тих, хто ще вчора, кинувши весь свій нужденний надібок, підтримував їх: «Це не воїни, а грубі мужлани, які годяться ходити за плугом, а не воювати».

Тисячі простих саксонців лягло в тій страшній битві. По трупах можна було перейти Унштрут.

«Та,— як пише Отберт Люттіхський,— переміг він (Генріх),— військо, а не впертість бунтівників. Вони бачили, що обурсиям можна лише дратувати короля, але не перемогти, що повстання завдасть йому прикрощів, але не зламає, бо війська його незламні, а тому, щоб захитати владу Генріха, вони стали вигадувати й приписувати йому злодіяння й такі ганебні вчинки, які тільки й може вигадати ненависть і злоба. Все це було б неймовірно тяжко мені писати, аби я наважився повторити всі вигадки. Перемішавши правду й брехню, вони скаржилися на Генріха римському первосвятителю Григорію VII».

ШЕСТИЛІТТЯ

(продовження)

У державного мужа кожен вчинок, кожен крок розрахований на майбутнє. Минуле згадується лише тоді, коли воно так чи інакше слугує цій єдиній меті. Тим дивнішими б мали видаватися Генріхові несподівані бажання, що заволоділи ним у Кведлінбурзі. Йому неспогадано й несподівано захотілося розповісти про все, що зазнав од покійного тепер уже папи, і розповісти не комусь там, а руській княжні. І це тоді, коли вже не хотілося вловлювати злукавлених жіночих поглядів, коли все набридло, утратило привабливість і значення. Нез'ясовану прихильність імператорову до Праксед потрактовано всіма, передовсім усезнаючим Заубушем, як звичайну примху, і ніхто не надав цьому ніякого значення, ніхто не подивувався, нікого не вкинуло те ні в схвильованість, ні в підозру. Хоч, власне, мали б дивуватися, бо ж оте дівчисько трактувало імператора досить зухвало й без належної шанобливості, він мав запобігати перед ним, напрошувався на розмови й побачення, коли ж пробував так чи інакше звернути мову на своє минуле, на свої поневіряння, на все, чого зазнав од саксонських баронів, а тоді — незміримо більше й гірше — від папи Григорія, вона просто відмовлялася слухати, посилаючись на те, що все те відбувалося або ж до її приходу на світ, або в час її дитинства, коли сприймала світ в його найпростіших виявах, лише як місце побуту чеберяйчиків, про яких, ясна річ, імператор ніколи не чув і суті яких йому не дано збагнути, попри всі його високі й важливі переживання, подвиги, вчинки.

І дивна річ: імператора не відштовхувала така виразна нехіть до його особи і його життя, він ще більше тяжів до Праксед, добивався щоденних зустрічей, вигадував то пишні прийоми в своєму палаці, то відвідини абатства, то імператорські лови, то виїзди в гори. І хоч зима не перестала бути імлисто-сумною, вся в рудій багнюці, у захмареності й пронизливій сльоті, для Євпраксії мовби щось висвітилося, уперше в цій землі стало цікаво жити, вона ждала ранку, день наповнював-

ся, забувалася нудьга, зникло плачливе самозаглиблення, до якого спонукала безнадія монастирського існування.

Генріх мовби розвіював свою показну жалобу по імператриці поряд з цією тонкою дівчиною. Міг хоч і півдня невтомно ходити з нею під аркадами абатства, довкола кам'яного дворика, і тоді все мало сховатися, щезнути, лишалися тільки ці двоє, без свідків, без наглядачів і спостерігачів, могли досхочу слухати одне одного, дивитися одне на одного, відчувати взаємну близькість чи взаємну відчуженість, хто ж то знає! Імператор дивувався, що й досі не міг збагнути, що саме тримає його коло цієї істоти, яка складається з самих ніг та золотистого волосся, якій так личать чорні шати, яка вміє слухати, але ще ліпше вміє говорити, заперечувати, сперечатися, виказувати дикий непослух. Нагадувала, може, його самого, коли мав стільки років, як вона. Могла бути його донькою, сестрою, жоною. Хоч, власне, й не мав потреби в жодній. Був сам завжди від самих початків свого володарювання.

А Євпраксія ніяк не могла стямитися, що коло неї сам імператор. Кілька років безнадійної самотини, жахного ждання, що вийде з отого борюкання маркграфа Генріха зі смертю, відразливі спогади про першу шлюбну ніч з маркграфом, тепер майже несподівана воля і ще несподіваніше — цей імператор поряд з нею, слухняний, мов той малий Журило з Києва, з яким бігали в дитинстві на Краснім дворі або в Звіринці, шукаючи чеберяйчиків. Де то тепер її чеберяйчики?

Дивилася на імператора. Високий, тонкий у стані, рвучкі рухи, крок сягнистий, хижий, навіть ніби нахабний, а очі — вперті, безбарвно-голубі, линяло-голубі, аж смокче під ложечкою, як глянеш у них. Очі шаленця. Виснаженість вичитується вже в самому погляді Генріха. А ще оті впалі груди, придушені тяжким золотим ланцюгом. Чоловік, вичерпаний до краю.

Євпраксії було незвично й лячно поряд з цим чоловіком і водночас мовби очікувала чогось від цих зустрічей, від ходінь під аркадами, від розмов.

Заубуш, якого недвозначно було прогнано, аби не вистукував по кам'яних плитах своєю дерев'янкою, отже, щоб не підслухував і не був свідком нічого, сидів тим часом у Адельгейди, пив старі монастирські меди, зневажливо казав:

— Усі ці розбалакування не варті виїденого яйця. Колись нас обох з імператором звали кведлінбурзькими цицькарями. Дівок душили, як перепілок. А тепер? Сто тисяч свиней!

Він би спробував прилаштувати цю руську княжну для власних утіх, в яких не знав ні краю, ні міри, аби ж не сам імператор прилип до неї, не знати й чого. Лишалася баронові Журина, до якої ще не міг приступитися, щоправда, та вважав те справою тимчасовою, бо тій жінці, зважаючи на її вік, так само нікуди подітися від нього. Придивлявся до імператора, бо ніяк не міг збагнути його поведінки. Може, змінила його смерть жо-

ш? Може, справді, хоче якось розвіяти жалобу по імператриці?

Але ж пам'ятав Заубуш, як Генріх колись будь-що намагався розв'язати від неї руки. Шістнадцятилітнім, на веління й домагання можних, проти власної волі Генріх вимушений був узяти в жони Берту Савойську. Була йому така ненависна, що не міг бачити її після весілля, та й весілля відбуто для відбутку.

Аби збезчестити королеву і добитися з нею розлучення, звелів Заубушу за будь-яку нагороду добитися прихильності в Берти. Заубуш, тоді ще двоногий, вродливий, як сам диявол, був пострахом і затаєним пожаданням усіх жон. Чи могла стати винятком королева? Вона призначила Заубушу нічне побачення в своїх покоях королівського палацу. З ним, за домовою, пішов і Генріх. На перший стук королева, не гаючись, відчинила двері, і Генріх у темряві, щоб устигнути застукати зрадників, мерщій прошмигнув повз неї. Однак Берта вмить зачинила двері, не впустивши спокусника Заубуша, хоч як той рвався. Тоді гукнула служниць й веліла бити нічного зайду палицями, стільцями, хто чим попав.

— Падлюко! — проказувала Берта.— Звідки народилася в тобі зухвалість образити королеву, яка має такого сильного мужа?

— Я твій муж,— кричав, метаючись у темряві, в намаганні ухилитися від нещадних ударів, Генріх.— Я Генріх!

— Не може бути мужем той, хто по-злодійському крадеться до жони. Мій Генріх прийшов би відкрито. Бийте його!

Побитий до напівсмерті, Генріх вимушений був удати хворого і місяць пролежав, поки зійшли синці.

Тепер Берта мертва. Імператор вільний. Заубуш знав ще й інше: Генріх вільний від пожадань, жіноцтво йому тепер ні до чого. Тоді навіщо ж ці дурні ходіння, сидіння, розбалакування з руською?

Для Адельгейди несподівано з'явилася можливість помститися Заубушу. Вона відразу помітила, як дратується барон отими загадковими розмовами імператора з Праксед. Ось де помста! Поїла барона медами, ненавиділа його ще більше, кликала Праксед, просила при Заубушу:

— Проведи імператорську величність по всіх стежках абатства...

— Покажи імператорській величності монастирський скрипторій...

— Запроси імператорську величність на вечірню молитву до монастирської каплиці...

— Сто тисяч свиней! — безсило скреготав зубами Заубуш. Відірваний від імператора, втрачав усю свою силу й значення. Ставав чимось подібним до імператорських шпільманів Шальке й Рюде, яких помічано лиш тоді, коли розважали Генріха. Що? Він — барон для розваг? Ще побачимо!

Сидячи якось у каплиці, імператор і Євпраксія почули позаду сердите стукання баронової дерев'янки, голосне сопіння, вмощування на молитовній лаві. Генріх насмішкувато спитав темряву:

— Ти зважився на молитву, Заубуш?

— Сто тисяч свиней! Де мій імператор, там і я!

— Чому ж запізнився?

— Лагодив свою дерев'яну ногу.

— Я подарував тобі замість відрубаної золоту ногу.

— Вона заважка для носіння. Ще важча, ніж служба в імператора...

Шепіт злий, сухий, ніби хтось у воду попіл сипав.

Імператорові завжди потрібні слухачі. Уста — це влада. Покірливість, слухняність — вуха. Слухачів йому ніколи не бракувало. Але то все — примусово. А добровільно? Мати поряд таку молоду жінку, незалежну, водночас не володіючи звичайними засобами зробити її твоєю добровільною спільницею чи бодай слухачкою. Це нестерпно й для простого чоловіка, що ж казати про імператора! Чоловіки в жінках прагнуть знайти порятунок від самотності, а знаходять самотність ще розпачливішу. Тоді йдуть від одної до другої вперто, невситимо, напомацки, наосліп, невидющо, бездумно. А коли відібрано й це? Що зостається? Що мав він, імператор? Дороги, мандри, битви — ось і все життя. Більше нічого. Все для нього визначалося словом «колись». Ох, колись. Ще зовсім недавно. Тепер все не те й не так. Його чоловіча сутність може вилитися лише в оцих розповідях. Вилити душу, висповідатися. Ніколи не мав коло себе сповідників, гнав їх, ненавидів, а тут — мовби сам напрошувався.

Вона ж усе переводила на жарт. Про минуле? Не хочу, не хочу. Від надміру минулого люди старіють. Тоді говорити про нинішнє? Але ж нинішнього немає, воно невловиме. Чи знає імператор пояснення Алкуїна Карлові Великому про різницю в словах saeculum, aevum і tempus? Звідки знаю Алкуїна? Не марнувала часу в Кведлінбурзі. Яка людина? Як лампадка на вітрі. Що становить свободу людини? Невинність. Що таке віра? Упевненість у тому, чого не знаєш і що вважаєш чудесним. Що таке коріння? Друзі медиків і слава кухарів [1]. Колись королі вчилися самі й примушували вчитися інших. Для імператора це й не навчання — лиш нагадування. Алкуїн писав так: «Ми розрізняємо три часи: минулий, теперішній і майбутній. Але, власне, для нас не існує теперішнього, бо ми маємо тільки минулий і майбутній. Поки я вимовляю перший склад слова, другий склад стає для мене майбутнім. Для бога ж нема ні минулого, ні майбутнього, саме теперішнє, як він сказав своєму рабові

---

[1] З відомих діалогів між ученим VIII ст. Алкуїном і сином Карла Великого Піпіном. Така діалогічна форма навчання запроваджена була Алкуїном у славетній Палатинській школі.

Мойсею: Ego sum, qui sum[1]. Але, пускаючись у подальші тонкощі, легко помітити, що два слова deus aeternus (вічний бог) самі по собі не вічні, а вічне лиш те, що ними означається. Взагалі слова, якими говоримо, суть не що інше, як знаки речей, сприйманих умом, які служать для передачі нашого сприйняття іншим».

Ця молода жінка, окрім вроди й загадковості, мала ще досить вільного часу, щоб стати мудрою, а він володів лиш одним: владою. Віддав боротьбі за владу все своє життя, не мав більше нічого, був, власне, й не самим собою, а мовби живим втіленням влади, міг говорити, невтомно й без кінця, про владу й про владу. Люди втомлюються від науки, від мудрості, від піднесеного й незвичайного, найбільше ж від непослідовності й нетривкості. Тяжіють до сталості й певності. Сталість їм обіцяє лиш сильна влада. Влада ж може бути тільки одна. Двовладдя неможливе й небажане. Тому або графська й баронська сваволя, коли немає законів і немає народу, або папа з тисячами виконавців своєї волі і об'єднаним самою вірою народом, або ж імператор, коли народ міцно збитий докупи державою. Але саме тоді, як молодий король Генріх змагався з саксонськими баронами, у Римі помер папа Александр II і мотлох римський викричав папою п'ятдесятилітнього Гільдебранда, миршавого сина теслі з Родоакуму. Дванадцять літ сидів цей чоловік в Латерані, тряс церквою, просунув на папський престол п'ятьох пап, тепер сам захотів потрясати світом. У голові в Григорія зродився намір створити духовну імперію. Він пересвідчився, приглядаючись пильно до світу, що людина, яка шукає правди, щоб жити в правді, прагне до якоїсь спільності, і ось тут королі й імператори пропонують їй спільноту державну. Але держави гинуть, виникають знову, вони нетривкі, їхня непостійність кидає тінь також і на володарів, а може, навпаки, бо все це опирається на хисткі засади щоденного життя з його потребами, церква ж спроможна перевищити всіх, пропонуючи для опертя безсмертну душу. Натомість державні мужі ведуть злочинний торг безсмертною душею взамін за можливості світські. Не можна отримати на сім світі нічого, що не було б відібране в когось іншого. Найбільше відібрати можна лише в того, хто володіє найбільшим. Таким був імператор Генріх, який, власне, ще не отримав корони від римського первосвященика, себто мав зватися просто — королем. Коли ще папа Александр був при смерті, Гільдебранд звелів (нечуване досі) королеві Генріху з'явитися до Рима, щоб скласти звіт у своїй поведінці й виправдатися в звинуваченні в симонії перед трибуналом первосвященика. Обраний папою, він називається Григорієм VII, не жде затвердження імператорського. Він пише іспанським графам, що іспанська держава з давніх часів є власністю святого Петра

[1] Я є той, що є *(лат.)*.

і належить папському престолу. Він пише королеві Угорщини, що його держава є власністю святої церкви відтоді, як король Стефан передав усі права і всю владу над своєю церквою святому Петрові.

Він дозволяє французам не підкорятися своєму королю, коли король не відмовиться від злочину симонії. Він зазіхає навіть на Русь, передаючи владу над нею вигнаному Ізяславу-Дмитрію і його синові за умови, що вони стануть ленниками папи. На півдні він зав'язує дружбу з Робертом Гвіскаром і норманнами, даючи їхнім завоюванням апостольське благословення, яке мало перетворювати насильство на право, викрадення — на закон. В Італії він робить своєю прибічницею і коханкою Матільду Тосканську, багату молоду вдову, яка стане згодом прокляттям для Генріха. Він добився влади над Сардінією і Корсікою. Примусив чеського князя Вратислава визнати себе васалом папи. Він простягає руки до Англії, домагаючись відплати за поміч Вільгельмові Завойовнику, до Данії, Ірландії, Апулії й Калабрії, Купії і Провансу, Польщі й Далмації, Хорватії й Арагону.

Цей зловісний папа сприйняв зоднаковіння за порядок, непорушність — за рівновагу, дисципліну — за гармонію і всезагальне пригнічення — за мир.

Генріх не покорився Григорію-Гільдебранду. Він викривав у листах нечисті наміри Гільдебранда. «Твоя мисль,— писав він папі,— так зіпсована задавненим божевіллям, що ти не звертаєш уваги ні на свої діла, ні на свої слова...»

Тоді папа вдався до останнього вчинку. У соборі, вбраний в понтифікальні шати, оточений дванадцятьма прелатами, по числу апостолів, тримаючи в руках запалену свічку, він став на східцях великого вівтаря, підніс свічку в похмурій і загрозливій урочистості. Лунав повільний спів псалма, бито лиш в один берег дзвона. Під той зловісний звук папа прорік: «Владою святої трійці, священного апостольського престолу, семи соборів і всієї католицької церкви королеві германському Генріхові анафема!

Проклятий будь він з усіма, хто будь-яким способом дасть йому пораду й поміч. Проклятий хай буде в дому й на дворі, проклятий у городі й у селі, проклятий на землі й на водах.

Кожному, хто наміриться вперто суперечити вірі святого апостольського римського престолу, хай буде анафема, маранафа і хай не почитається християнином, а єретиком-прозелітом».

По тому папа згасив свічку й кинув геть, мовби на знак, що проклятий має так згаснути в пам'яті церкви і люду.

Коли почуття провини зависає над людьми, над світом, треба кинути його на когось. Гарячкові пошуки цього спровиненого перед цілим світом — і ось папа знаходить імператора і кидає на нього прокляття. Тягар завеликий, щоб його витримав простий чоловік. Анафему проголошено було на всіх прибічників Генріха: на єпископів, графів, баронів, простих рицарів. Але

папі йшлося про сили найбільші. Тому він не зупинився перед відлученням від церкви Генріха.

Генріх метався, щоб скинути з себе тягар провини, як вовк — капкан. П'ятдесят п'ятий псалом: боязнь з дрожем прийшла на мене і вкрила мене тривогою.

Від Генріха відвернулися всі. Під страхом церковного відлучення боялися мати з ним справу. Ніхто не хотів помогти. Він вирішив іти до папи з жоною і п'ятилітнім сином Конрадом узимку, за кілька днів до різдва, майже таємно, бо й не мав кому про те казати. Навіть інші відлучені, які поспішали в Італію за прощенням, не наважувалися прийняти короля в своє товариство. Генріх насилу добув засобів на дорогу. Його супроводжував тільки безногий Заубуш. Навіть шпільмани втекли від короля. Зима була незвично сувора. Починаючи вже з дня святого Мартина — від листопада аж до початку квітня по Рейну, покритому льодом, можна було ходити.

У багатьох прирейнських долинах вимерзли виноградники. На шляху до Італії Генріх святкував різдво в Бургундії в містечку Бізенцуні в графа Вільгельма, родича своєї матері, яка, до речі, відреклася від сина й сиділа в Римі коло папи Григорія. До Бургундії довелося завернути через те, що герцоги Рудольф, Вельф і Бертольд по всіх дорогах і гірських проходах-клузах поставили сторожу, щоб перехопити короля й потягти його в Аугсбург, де хотіли позбавити його корони. З Бізенцуна вирушив після нового року. В містечку Цініс його зустріла теща Адельгейда Савойська зі своїм сином Амадеєм, який мав там велику силу й славу. Прийняли вони короля з честю, але згодилися пропустити через свої володіння не інакше, як за поступку їм у Італії п'яти єпископств, суміжних з їхніми землями — плата за проводи. Після довгих переговорів, трати часу й зусиль йому насилу вдалося вмовити їх задовольнитися одною бургундською провінцією. Зима, як сказано вже, була неймовірно сувора, і Велетенські гори [1], через які неминуче лежав його шлях, з вершинами, схованими в хмарах, були до того вкриті снігом і льодом, що ні на коні, ні пішки без небезпеки не можна було спуститися по їхніх слизьких і урвистих крутизнах. А вже наближався день річниці його відлучення. Коли б він до того дня не звільнився від відлучення, то князі, за загальним присудом, назавжди позбавили б його королівського сану. Тому Генріх за високу платню найняв гірських провідників. То повзком, то спираючись на плечі провідників, чоловіки перебралися через обледенілі гори. Королеву з жінками, які їй слугували, посадили на волячу шкуру і спустили вниз з допомогою провідників. Коней деяких спустили, деяких просто скотили по снігу, перев'язавши їм ноги. Багато загинуло й покалічилося, лише небагатьох вдалося переправити.

---

[1] Так звано тоді Альпи.

Він подолав такі непрохіддя, що з'явився в Італії, мовби впав з неба. Чутка про це розлетілася повсюди, до нього звідусіль стали стікатися селяни, городяни, графи і єпископи, скрізь приймали його з почестями й надіями, за кілька днів довкола Генріха зібралося величезне військо, всі вважали, що король хоче скинути папу, і зраділи нагоді помститися Григорієві за безчестя, за міжусобиці, розбої й колотнечу, які він викликав в Італії.

А Григорій поспішав до Аугсбурга, щоб разом з германськими князями остаточно знищити Генріха. Його супроводжувала Матільда Тосканська, яка, довідавшись про несподіване з'явлення короля в Італії, сховала папу в своєму неприступному замку Каносса. Григорій ще не знав, чи прийшов Генріх за прощенням, чи для відплати. Заспокоїла його поява германських єпископів і мирян, відлучених від церкви. Багато з них попало в клузах до рук сторожі Вельфа Баварського, але дехто все ж добрався до Італії, вони знайшли папу в Каноссі і принижено, босі, у власяницях просили прощення. Папа об'явив їм, що тим, хто щиро кається і оплакує свої гріхи, в милосерді не може бути відмови, але тривалий непослух і глибоко закорінене духовне зіпсуття можуть бути винищені лише вогнем тривалого покаяння. І тому, коли вони справді покаялися, то повинні з готовністю знести очисний вогонь церковного покарання, який він прикладе для зцілення їхніх виразок, щоб легкість прощення їхньої тяжкої провини не змаловажила в їхніх очах злочинів супроти апостольського престолу.

Тоді розсадовлено єпископів по окремих келіях, заборонено говорити один з одним, дозволено мізерні порції води та їжі вечорами. На мирян накладено єпітимію відповідно з віком кожного й силами. За кілька днів папа прикликав їх до себе, зняв церковне відлучення, звелів уникати стосунків із Генріхом, поки той не покається, але всім дозволено говорити з Генріхом з метою схилити його до покаяння.

Король запросив до себе Матільду Тосканську. Ненавидів ту жінку, ще не бачивши, коли ж побачив, то зненавидів до могили. Невисока чорнява жіночка, з ляскучим голосом, уся обнизана коштовностями, говорячи, всьорбувала в себе повітря, аж приахкуючи, так ніби намірялася ковтнути тебе, і Генріх, хоч який був упосліджений і хоч як залежав од Матільди, з огидою подумав, що не хотів би бути всьорбнутий оцією коротконіжкою, яка нагадувала маленького собачку. Його врятувало тільки те, що Матільда страшенно радувалася своїй значливості й хотіла бути посередницею між двома наймогутнішими чоловіками в Європі. Може, за нею стояли цілі тисячоліття, може... Вона згодилася помогти Генріху, і він послав з нею до папи свою тещу з сином, маркграфа Еццо, батька ворожого йому Вельфа Баварського й абата Клюнійського з просьбою звільнити його від церковного відлучення і не вірити німецьким князям,

які возводять на нього звинувачення більше від заздрощів, аніж від справедливості.

Папа сказав, що без звинувачів справу розглядати негоже, тому ліпше королеві в призначений час, на стрітення богородиці, з'явитися в Аугсбург, і там він, Григорій, після розгляду справи обох сторін, без ненависті й упередження, відокремивши праве від неправого, згідно з церковними законами винесе свій безпристрасний присуд.

Посли нагадували про те, що минає річниця відлучення: «Король найвище в світі цінує думку папи й упевнений, що папа — невблаганний каратель неправди і непідкупний захисник правди, а незабаром настане рік його відлучення, імперські ж князі тільки того й ждуть, щоби на випадок, коли він не буде звільнений від відлучення до того строку, оголосити його, згідно з імперськими законами, негідним королівського сану і надалі не приймати від нього ніяких виправдань».

Папа довго не поступався. Тоді сказав: «Коли він справді покаявся в своєму вчинку, то хай передасть нам на доказ щирості свого каяття корону і всі інші знаки королівського сану і в покару за свій злочин хай об'явить сам себе негідним королівського звання».

Посланці попросили справедливості, не ламати тростинки приломленої, папа нарешті дозволив Генріхові з'явитися в Каноссу, коли той принесе щире каяття.

25 січня року 1077 (Євпраксія мала тоді шість років) король прибув до Каносси. Замок мав потрійні мури. Генріха впущено за другу стіну, почет лишився зовні. Між мурами, на морозі, знявши всі королівські прикраси, без будь-якої пишноти, простоволосий, босий, стояв він, очікуючи присуду папи, постився з ранку до вечора, стояв без сну, непорушно, заклякло, ніби вмер. Так тривало три дні. Лише на четвертий день його допущено до папи. Після довгої розмови і прийняття Генріхом ганебних умов папа зняв відлучення.

Коли стояв у дворі Каносси, під снігом, на морозі,— упокорювався? Несвідомо поєднувався зі своїм ворогом, почуваючись нижчим за папу і відданим йому назавжди? Ні!

Він боровся з папою далі. Узяв собі в спільники простий люд, селян. Чому? Вони прагнуть так мало. Ні особистої волі, бо навіки прикуті до землі, ні ліпшого життя, бо так мало бачили світу.

Чим кінчилося майже десятиліття запеклої боротьби між папою й імператором? Григорій, вигнаний Генріхом з Рима, помер серед норманнів і сарацинів Гвіскара зі словами: «Я любив правду, ненавидів неправду, а тому вмираю на вигнанні». Коли ж сидів на апостольському престолі, вигукував: «Будь проклят, хто меч свій тримає здаля від крові!»

Як часто доля світу залежить від того, хто кого переможе!

Розповідь складалася впродовж багатьох днів, вона вимагала самотності, яку імператорові, хоч мав, здавалося, неподільну владу над усіма і всім, щоразу важко було виборювати, йому набридали коли й не з справами, з якими всіх відсилано до Заубуша, так з виявами покори й відданості, а це вже той випадок, коли стає безсилим навіть всевладний чоловік, відомо також і те, що людині завжди тяжко дається саме те, що їй найнеобхідніше.

Ворогів не боявся ніколи. Густу траву легше косити. Що більше ворогів, то ліпше для справжнього воїна. Та стаєш безрадний, коли не знаєш, з ким боротися, що долати. Імператорові хотілося усамотнюватися з руською княжною, а довколишній світ мовби затявся в намаганні перешкоджати в цьому, і що найболючіше для Генріха, так це те, що сама Євпраксія охочіше йшла назустріч не його бажанням, а несвідомим силам, які ставали на заваді. Коли попервах Євпраксія сама рвалася до імператора, молодеча її пиха мала хіба ж таку поживу з тої уваги, якою Генріх обдаровував її, досі забуту всіма, закинуту в чужину, то тепер вона частіше й частіше виказувала суто жіночий норов, непослідовність і, слід сказати прямо, невдячність.

Молодість завжди невдячна, коли ж стрічається вона зі зрілістю, коли її безтурботність хочуть порушити картинами нещасть, переживань, поневірянь, коли хочуть, може, бодай не співчуття від неї, а простої уваги, тоді ця молодість стає майже жорстокою, вона нічого не хоче знати, сама не маючи минулого, вона не вірить у його існування в інших, їй тяжко зосередитися на теперішньому, бо тоді неминуче треба буде знову ж таки повертатися до минулого давнього чи недавнього, її цікавить лише прийдешнє, лише те, що буде з нею, бо все її життя попереду, вона не починала ще жити, вона вважає, що все належить тільки їй.

Щоправда, можна подивитися на справу й інакше, приписавши молодості риси порядності й благородства, бо хто ж більше заслуговує цього? І коли Євпраксія почула від Генріха про його тяжке, сповнене змагань і неймовірного напруження життя, коли побачила наповненість того життя і подумала про своє власне й не розпочате ще, легке, позбавлене турбот, затьмарене лиш прикрощами й розлукою з рідною землею, розлукою, до речі кажучи, майже добровільною, бо ж Євпраксію питали про згоду піти в жони маркграфу Генріху і вона ту згоду давала двічі: у Києві й Саксонії, то от коли вона подумала лиш про можливість поставити своє життя поряд з Генріховим, то побачила, що не має чого ставити. Співчувати йому? Але де ж у неї право і сила? Жаліти його? Повинна бути могутньою жінкою з такими ж незвичайними переживаннями, як він сам. Прийти йому на поміч? Він сам ось уже тридцять років справляється з усіма перешкодами, щоразу вміло знаходячи собі союзників і поміч-

ників. Може, побачив у ній союзника? А які тому докази? Просто хоче забавитися з нею, мов з цяцькою? Робив би це без загайки, брутально й твердо, як звик робити все в житті. Хоч як там було, у ній прокинулася жінка, стурбована за свою добру славу, не байдужа до свого майбуття, жінка, яка не втратила надій, бо смішно говорити про це, маючи сімнадцять неповних літ, будучи вродливою, розумною, освіченою, багатою, незалежною.

Євпраксія злукавлено уникала Генріха. Робити це могла досить уміло й легко. Нездужає. Має пильну розмову з тим або тим сповідником своїм. Має клопоти господарські. Просто не в настрої, бо може дозволити собі й таку розкіш, випробовуючи терплячість Генріхову.

Імператор справді терпів, зносив, сам собі дивувався, але його підтримувала абатиса Адельгейда, всіляко розписуючи цноти руської княжни, щоб розпалити брата, бо ж вельми добре відала, що цнотливості він не терпів ніколи і ламав її одним замахом.

Тридцять років нікому не дарував жодної миті на власне життя. А чи сам що-небудь мав од того? Відбирав у них не для себе, бо водночас відбирав і в самого себе. Жив уривками. Хапливо. Дико. Мов лісовий звір. Тепер мав сподівання великого спокою, і відкрилося йому зненацька, що той спокій якимось чином пов'язаний з руською княжною.

Генріх ждав Євпраксію терпляче, нестерпно хотів бачити її, мати коло себе, мов бархатисту квітку, яку хочеться погладити чи бодай доторкнутися, лютився на її уникання, проклинав усе на світі, вона знала про це або здогадувалася і ще впертіше сиділа в своїх келіях. Рятівна відстань, одвічні жіночі хитрощі.

Він ждав її, а вона сиділа й розглядала прикраси, свої, київські, перебирала їх, мов спогади дитинства. Найбільше подобалася їй прозора куля на золотому низенькому триніжку. Привезена князеві Всеволоду хто зна й звідки. Євпраксія вдивлялася в глибину кулі, бачила там далекі, навіки втрачені світи, весни розквітали в глибинах кулі, сяяло золотом сонця літо, в розблисках сліз поставало прощання з дитинством, чистотою, чеберяйчиками — цими передвісниками життя радісного, розкованого, піднесеного.

Генріх при зустрічах сміявся з її чеберяйчиків. Це нагадувало йому баєчки про шварцвальдське озеро Муммельзее. Розповідають, ніби там живе підземне плем'я чоловічків, німфи, наяди, які позичають селянам хліб, припаси, гроші. Але хто б у те повірив? Тоді Євпраксія ображалася за своїх чеберяйчиків. Багато було таких, що не вірили. Одна жінка пізньої осені народила дитину в полі. Ніхто їй не помагав, не було чого підстелити на голу землю. Тоді з'явився чеберяйчик і дав жінці оберемок соломи. Вона відмовилася. Дитя — на грубу солому? А вдома

знайшла соломинку, що пристала до одягу. Соломина була з щирого золота. Ось які в нас чеберяйчики!

А тим часом довкола панувало життя грубе, брутальне, жорстоке. Імператор з усіма в абатстві був холодно-стриманий. Неприступність снігової вершини. Неприступний і неприсутній, сказати б. Високомірністю й стриманістю він мовби підкреслював рівність між собою і Євпраксією і недвозначно вказував на належну низькість усіх інших, не минаючи й Заубуша. Але барон не вельми переймався показною зневагою імператора, бо вже давно навчився видобувати собі користь навіть з цього. Візьми пороки вищих і нещастя тих, хто внизу,— і матимеш для себе якийсь зиск. Заубуш був твердо переконаний, що головне в житті — задоволення, бо й саме життя не що інше як задоволення. Хтивість і зажерливість пробивалися в баронові на кожному кроці, розумова нікчемність цього чоловіка перевищувала в ньому навіть марнослав'я, невситимості своєї він не міг приховати навіть перед імператором і Євпраксією. Але Євпраксія готова була дарувати Заубушу ці вади, підсвідомо вважаючи, що такий обтесаний майже наполовину чоловік повинен одержати своє відшкодування у цього жорстокого, але водночас сповненого приваб і чарівливості життя.

Заубуш не був аж таким добрим, аби думати ще й про інших. Його дратувала невластива поведінка імператора, він не раз, хоч і надаремно, пробував натякнути Генріхові на те, що ласі шматочки треба ковтати без роздумів і прогайки. Говорилося й про те, що меч іржавіє, коли його довго не виймати з піхов. Імператор змаловажував безсоромні натяки Заубуша. Натомість велів показати винні погреби абатства, без супроводу, навіть без вірного барона, тільки з Євпраксією спускався туди. Блукали вони там вузькими проходами між велетенськими сірими бочками, цідив імператор червоне вино, наливав у келихи із зеленкуватого сірійського скла, дивилися одне на одного крізь скло, крізь вино, крізь тьмавість підземелля. Що бачили? Які світи?

Абатиса Адельгейда, мабуть, першою збагнула, що імператорські зальоти до руської княжни зайшли задалеко. Тепер щосили намагалася довести, ніби абатство її — не що інше, як притулок науки й гідності. Це найбільше дратувало Заубуша. Поки імператор вів свої дурні безкінечні розбалакування з руською княжною, барон мав перебувати в постійному напруженні. Прагнув задоволень, але вимушений був їх лякатися, поки імператор так дивно поводився. Нестерпно було жити серед такої сили молодого жіноцтва, не маючи змоги володіти бодай одною.

Заубуш уперто домагався прихильності Журини, але жінка не піддавалася, велася обережно, коли ж і вимушена була виходити з абатства, то намагалася те робити в супроводі Кирпи й ще когось із своїх дружинників. І хоч ні Кирпу, ні дружинни-

ків барон не міг вважати своїми суперниками, він поклав за ліпше усунути й цю хай і незначну перешкоду, і вони зникли. Першим це виявив отець Северіан, який не розділив долі дружинників тільки з огляду на його духовний сан, але так само почувся загроженим, тому мерщій подався до Євпраксії й повідомив їй, що люди її, себто воєвода з дружинниками, безслідно щезли. Євпраксія спитала Адельгейду. Та не знала нічого. Ніхто в Кведлінбурзі не відав, куди могли подітися руські. Жили мирно, були привітні, доброзичливі, може, якийсь з них і притиснув у темному місці товстоногу дівку, та робилося те з належною таємничістю, по-вояцьки вміло й швидко. Ніхто нічого не мав проти цих добрих людей. Ще вміли варити пшеничне пиво, чого тут ніхто не вмів; пиво те вельми смакувало кведлінбурзцям, то хто б же підняв руку на таких умільців?

Кілька день ждання нічого не принесли. Журина плакала, не ховаючись. Євпраксія засумувала, була обурена й роздратована, на всі запросини імператора відказувала різкою відмовою, аж він здивувався й прислав спитати, що з нею, тоді вона передала йому листа, в якому скаржилася на допущене насильство і просила, щоб він своєю владою поміг їй віднайти справедливість.

Знов їй усе тут сприкрилося, задихалася від стисків холодного каменю, гнітило її вічно низьке небо, мокра погорблена земля, лякали чорні ліси. Стояли чорні, мов погорілі, а між деревами така пуста далина, мов між чужими людьми. Була тут чужою всім, такою й зосталася. «І пізнаєте правду, а правда вас вільними зробить». Загрози скрізь, загрози завжди невідворотні й жорстокі — ось і вся правда. Імператор розповідав їй про свої боріння. Заради чого всі його битви? Щоб щезали отак люди? Щоб маркграфи гнали в рабство сусідів-слов'ян, пов'язаних, мов мисливські пси? Зникли дорогі для неї люди. Усі дев'ятеро. Подія сама по собі загрозливо-зловісна, а ще коли ж взяти до уваги, що більше вона не має нікого. У це страшно повірити! Що сказав би імператор, коли, прокинувшись, не знайшов би в своїй державі жодного підданого, жодної живої душі? А в її маленькій державі зроблено майже таке спустошення.

Генріх нічого не знав. Імператор ніколи нічого не знає про долю окремих людей. Не відає, де що береться, куди дівається. Не заглиблюється в дрібні зміни, не хвилюють його окремі долі. В його руці сила узагальнення, вища сила, вищий порядок. Душами окремих людей хай опікуються священики, для нього є люд. Воїнів у битві хай розставляють барони, для нього існує лиш військо. Бургграфи хай чинять суд кожен у своєму городі, він провадить лиш суди імперські. Він узагальнює, наглядає, тримає в руках сув'язі всієї держави. Заглибитися в поодинокі з'явиська, спробувати осягнути суть кожної події, зійти з висот до низу, зануритися в набридливу щоденність — однаково, що

повернутися в первісний стан, до тих перших днів, з яких починав своє сходження на неприступні вершини влади.

Однак цього разу він повинен був втрутитися, зацікавитися, довідатись. Штовхало його до цього те не з'ясоване ще почуття, під владою якого перебував тут, у Кведлінбурзі, та дивна сила, що прикувала його до руської княжни, змусила на час навіть змінити свої узвичаєння, свою натуру, мало не запобігати перед цим, власне, дівчиськом — і це тоді, коли поконані всі супротивники, коли він вивищився над усіма, коли наставляє князів, єпископів, самого папу, коли городи покірливо розчиняють перед ним брами, сусідні володарі шлють послів, заморські королі запобігають його ласки.

Генріх покликав Заубуша, нетерпляче метався по холодному палацовому покої, гримів мечем по кам'яних плитах підлоги, з нехіттю позирав на оббиту золоченою шкірою стелю, на незграбні різьблені стільці — спадок саксонських імператорів, на велетенський стіл, під яким спали імператорські мисливські пси, напускаючи важкого духу в цьому непривітному помешканні.

Барон пристукав своєю дерев'янкою знудьгований і засняділий. Пито було в ці дні багато й охоче, сам Генріх пив зі своїми баронами, тепер мовби забув, сердито гримнув на Заубуша:

— Пив?

— Пив,— спокійно сказав Заубуш.

— Кому служиш — забув?

— Пам'ятаю.

— Безчинствуєш?

— Сто тисяч свиней, хто скаржиться?

Імператор підбіг до барона, пожбурив йому в обличчя лист.

— Де?

Згорнута у рурку хартія полетіла на підлогу. Заубуш незграбно нахилився над нею, навмисне вдавав із себе незграбного, хоч Генріх знав його гнучкість і вправність навіть з дерев'яною ногою. Не дав баронові часу спам'ятатися, вдарив новим погрозливим:

— Руські де?!

— Руські?! — Заубуш нарешті дістав хартію, ще не розгортав її, дивився на імператора. Знали один одного багато років. Гнів імператора бував страшний, але барон за ці багато років збагнув: без нього Генріх не зможе. Навіть пси покинули імператора, коли перебирався через гори, кваплячись вимолити прощення в Гільдебранда. А Заубуш був з ним. Був і в тій римській церкві, де напали на Генріха два з оголеними мечами. Напад був несподіваний тим, що найстрашніший ворог імператора Гільдебранд був тоді вже мертвий. Але зосталися вороги менші. Ніколи не бійся ворогів великих — лякайся дрібних. Вони й наслали підкуплених убивць на месу. Вбивці не зважили на барона. Каліка. Це їх згубило. Бо Заубуш вправно підставив одному

з них дерев'янку, і поки той летів сторч головою, другий падав від Заубушевого меча. Каліко, не здавайся! Після того імператор згодився з бароном, що молитву слід полишити для священиків. До церкви пішов лише тут, у Кведлінбурзі. Здається, затягла його туди княжна. Тепер вона знов. Звинувачує його, Заубуша. Його ніхто не звинувачував уже багато літ. Не наважувались. Не сміли.

— Тут написано про мене? — спокійно спитав імператора.

— Написано, що написано,— в очах у Генріха народжувалася пустота. Барон знав, що це перший передвісник шаленства, він не дуже боявся таких нападів, але тут замішана була ця жінка, тому мав бути обачливим.

— Коли це про руських свиней...— почав обережно.

— Рицарі княжни Праксед! Де вони?

— Довідаюсь, коли цікавишся, імператоре.

— Велю! Де? Твоя робота — знаю!

— Не втручався сам, та, дбаючи...

— Де вони?

— Тут, у Кведлінбурзі. Довелося...

— Веди, показуй!

— Може, завтра, імператоре? Ніч...

— Веди! Гей, хто там!

Не допитувався в Заубуша, чи знає, куди вести. Повинен знати. Цей усе знає. Горіли смолоскипи, поблискувала тьмяно зброя. Нетерпляче дихав імператор. Заубуш навмисне повільно волочив свою дерев'янку. Не було куди квапитися. Таке не показують і простим смертним, яким судилося на сім світі все найгірше, то навіщо ж воно імператорові? Сто тисяч свиней з цією руською дівкою!

Пройшли винні погреби Кведлінбурга, ті самі, де імператор пив з Євпраксією вино їхнього мовчазного причастя до спільної великої долі, спускалися кудись нижче, заглиблювалися в таємничі підземелля, гриміли ковані залізом двері, дихало вільгістю, мороком, смерділо столітнім брудом, лякало потойбічністю. Оттони вміли будувати не лише крипти святих мучеників, але й глибокі кам'яні мішки для мучеників живих. Камінь сльозився водою, бив диким холодом, морок волохато накочувався звідусіль, гнітив людей, гасив вогонь. Ще двері, ще, гримить набубнявіла ляда, морок ще страшніший, розверзається кам'яна паща, звідти плюскотить вода, десь далеко, ніби в самому центрі землі, якісь шерехи долинають звідти, якісь зітхання. Невже там люди?

— Гей, хто там? Живі?

Сам германський імператор питає, річ небувала й неймовірна, але тим, хто внизу, однаково, їм до всього байдуже, вони плюскотять у чорній холоднечі, брьохаються в невидимій воді, блукають у пітьмі, а може, давно вже вмерли і то вода носить

їхні тіла, плавають вони серед нечистот, здохлих пацюків, уламків і залишків давніх злочинів і проклять.

Імператор поглянув на Заубуша, і той злякався вперше після того, як на нього нападали в лісі під Гарцбургом. Коли справді ті, що внизу, вмерли, то ще й не знати, чи вийде звідси барон.

— Ей, сто тисяч свиней! — заревів униз Заубуш.— Тут Генріх, імператор, він вас питає! Відповідайте!

Мовчанка тривала, плюскотіло внизу й далі, плюскотіло мертво й страшно, імператор знов поглянув на Заубуша, і той вичитав у збілілих очах Генріха свій присуд. Готовий був стрибнути туди сам, брьохнутися у воду, аби лиш переконатися, що ті — ще живі. Тоді ті, внизу, мовби зглянувшись над одноногим, подали звідти голос:

— Чого імператорові?

Генріх відскочив од отвору, затис руків'я меча, так ніби мав рубатися.

— Видобути всіх! Миттю!

— Зробимо, імператоре,— Заубуш зігнав із себе звичну насмішкуватість, став слухняний і покірливий.— Зробимо все, як звелиш. Тобі ліпше не бути тут. Дорогоцінне твоє здоров'я...

— Моє здоров'я, не твоє. Лишуся тут.

— Імператоре!

— Сказав!

Принесено в'язану драбину, вузлувато звісилася вона в глибину, звідти довго ніхто не видобувався, тоді по одному стали з'являтися. Дзюрчала з лахміття брудна вода. Зсиніле від холоду тіло. Розкудлані бороди. Несамовиті очі. Не люди — мерці. Дев'ятеро. Усі цілі. Усі тримаються на ногах. Якою силою? Попереду — косоплечий, ширококостий, зблискує зубами чи то в посміху, чи від ненависті, яку не може та й не хоче приховувати.

— За віщо ти їх? — спитав спокійно Генріх Заубуша. Не цікавився, хто кинув сюди руських, бо знав і без того. Барон теж знав, що викручуватися не слід. Треба сказати все. Але що мав казати? Про дику руську жінку? Замкнули її в абатстві. Він хотів її ощасливити — не далася через дурість. Але про таке імператорові не кажуть. Про його ненависть до слов'янських свиней? Це слід полишити для іншого разу. Він не задумувався.

— Звичайна справа.

— Знаєш закон, який забороняє кидати камінь у бика, впряженого в плуг, і міцно затягувати йому ярмо?

— Була підозра...

— Яка?

Заубуш зам'явся.

— Кажи!

— Княжна...

— Ну!

— Зневажала германських мужчин. Не піддалася навіть своєму мужеві на шлюбнім ложі. Тримала коло себе цих. Як мужчин.

— Брешеш!..

— Слово, імператоре!

Несподівано ступив уперед Кирпа.

— Хочу сказати.

— Знаєш нашу мову? — не повірив імператор.

— Сидів тут п'ять літ. Голова на плечах є.

— Що хочеш сказати?

— Твій барон бреше!

— Поясню́й.

— Княжна чиста, як сльоза.

Імператор мовчав. Дивився на Заубуша. Тоді сказав:

— Іди геть.

— Імператоре!

— Геть!

А руський добивав барона:

— Вона невинна, клянусь хрестом.

І впав на коліна. І ті восьмеро теж упали на коліна. Підвестися вже не могли, не мали сил.

Тоді Генріх зупинив Заубуша:

— Стій і слухай. І хай знають усі. Я руську княжну беру в жони.

— Імператоре!

— Вона стане імператрицею!

Коли вже вимовив ці слова, збагнув, що жили вони в ньому всі дні, жили несвідомо, не могли ніяк народитися, потрібен був поштовх, струс, якась незвична подія. І ось сталося. Знов, як завжди, поміг Заубуш. Поміг не думаючи. Був майже вдячний баронові, поглянув на нього мало не зласкавлено. Той відвернув погляд. Страх йому вже минувся, вмить вловив зміну настрою в Генріха, тепер імператор ждатиме слів хвали за його несподіване і, сказати прямо, досить безглузде вирішення. Зробити цю руську видру імператрицею? За які цноти? І як же про це буде оголошено світові? Імператор зробив заяву. Де, й перед ким, і як? Все, все гине. Перед цим заради нікчемних руських свиней мало не принесено було в жертву його, Заубуша. Стільки злочинів вчинено за тридцять років володарювання Генріха, що до них нічого не додає ще один геть незначний. Знищено многі тисячі, вбито таких високодостойних мужів, що якісь там п'ять чи дев'ять чужинецьких заброд не варті печеної воші. Генріх забув, що він імператор Священної Римської імперії, знехтував своєю гідністю, мало не сам витягав цих брудних свиней звідти, де їм належалося бути за всіма законами земними й небесними, а тоді ще й така заява! Барон сопів розгнівано, стукотів дерев'янкою, враження складалося, ніби вже й не Генріх імператор,

а цей барон сягнув найвищої влади, однак імператор мовби й не помічав роздратованості свого поплічника.

Нарешті йому відкрилося те, що було сховане від нього. Стане імператрицею Праксед. Бачив її вже не такою, як досі. Поставала перед ним у імператорських шатах, у короні й горностаях, гарна й на вроду, і на зріст, красноперса, чиста, як сніг, молода на вигляд, з прекрасними бровами, носом і обличчям, жовто-русява, великоока, радісна, солодкоголоса, чудове явище поміж жінок. Сповнена цнотливості хода, рухи, повороти голови. Народжена бути імператрицею. Слугувати для ще більшого возвишення Генріхового. В ній кров ромейських імператорів і руських царів. За нею стоїть могутня половина світу — велика, багата, загадкова Русь, якій немає краю, перед якою запобігають усі. Абатиса Адельгейда не знати з якими намірами — добрими чи лихими — турчала в ухо братові своєму про походження, цноти, привабу руської княжни, може, за звичаєм своїм, намагалася підсунути імператорові підложницю, як то робила щоразу по його приїзді до Кведлінбурга, але цього разу сталося не так, він зробить цю дівчину імператрицею і завдячує цим насамперед своїй нещасній сестрі. Вдячність же його буде в тому, що при возведенні на престол дасть Праксед ім'я Адельгейди. Він уміє бути великодушним.

— Ви мої перші гості сьогодні! — гукнув до руських. Тоді до Заубуша: — Купелю й одяг для моїх гостей!

У таку ніч не могло бути сну. Порушено всі звичаї, поламано регули абатства, імператор забув про своє становище, він мовби повернувся в свою безладну молодість, коли не вибирав собі товаришів для застілля, весь світ йому стояв одкритий, приступний, без обмежень, умовностей і становиськ. Адельгейда прибула до палацу з Праксед, але ж була разом з ними й Журина, бо ж вона мамка-годувальниця майбутньої імператриці, до того ж була дружинницькою жоною, що дорівнює дружині знатного рицаря. Були на нічній учті руські дружинники з воєводою Кирпою, розбуджено й припроваджено до палацу обох сповідників Євпраксії — абата Бодо й отця Северіана, накликано знатних, які на той час були в Кведлінбурзі; горіли товсті свічі, палали смолоскипи у великій замковій палаті, незграбні тіні металися по кам'яних стінах, все видавалося побільшеним, якимсь надто урочистим, коли ж з'явився Генріх, у короні й горностаях, переперезаний імператорським мечем, весь у жирному золоті, зблідлий і хижий, все заклякло, завмерло, імператор швидко пішов туди, де стояла Адельгейда з Праксед, взяв руську княжну за руку, підняв ту білу тонку руку, мовби закликаючи всіх помилуватися її красою, здавленим голосом прокричав:

— Ваша імператриця!

Не питав Євпраксії, не радився ні з ким, не ждав нічиєї згоди. Барони й кнехти вельми гаразд знали норов свого імператора, вони не чекали подальших його слів, покрили Генріхову

заяву радісним ревищем. Ревів зраділо й Заубуш, водночас пильно спостерігаючи за Праксед, шпільмани заграли на лютнях, служки понесли вино, подали імператорові й Праксед обнизані коштовним камінням імператорські келихи, Генріх повів Євпраксію до столу, усі посунули до столів, усідалися швидко й охоче, наливали вже самі, пили, їли, плямкали, забувши, задля чого сюди прийшли і що відбулося перед їхніми очима. Євпраксія не могла стямитися. Що це? Жорстокий жарт? Чи напад божевілля в імператора?

— Ти не спитав мене, імператоре,— сказала вона, коли Генріх посадовив її за стіл, тоді обережно й поштиво сів поряд.

— Імператор проголошує свою волю,— засміявся він,— такі переваги цього високого становища.

— Мене ти не спитав,— уперто повторила вона, не доторкуючись ні до чого.

— Питаю при всіх.

— Не знаю, що тобі відповісти.

— Відпий з келиха — це й буде твоя відповідь.

— Чи не замало?

— Для мене досить.

Він вівся, мов юний закоханий. Євпраксія не мала ніякого досвіду із закоханими. Вона поглянула на Журину, на отця Северіана, ті ждали вирішення від неї самої. Тоді знайшла серед кнехтів Кирпу, не впізнала його попервах, бо був у германських обладунках, якийсь схудлий, аж світився, вимучений, однак бадьорий, як завжди. Кирпа блиснув їй здалеку своїми веселими зубами, вона й далі дивилася на нього, дивуючись і його несподіваній появі після зникнення, і отому дивному строю, вона мовби забула про слова імператора, які змінювали все її життя, їй конче треба було перемовитися зі своїм безтурботним воєводою. Євпраксія мовби зворухнулася, ніби хотіла підвестися, покинути імператора в таку урочисту хвилину й підійти до Кирпи, але Кирпа, видно, теж відчув той порух, миттю скочив на ноги, підбіг з того боку столу, став навпроти імператора і Євпраксії, став боком, наставляючи косе плече своє чи то на Генріха, чи то на Заубуша, який сидів коло Адельгейди, тоді так само невиразно тицьнув рукою, знову ж таки чи то в імператора, чи в Заубуша, чи в Адельгейду, сказав голосно:

— Княжна, тебе хотіли обмовити.

Рука його впала туди, де мав бути меч, але меча в Кирпи не було. Ніякої зброї.

— Невдячний! — гукнув через стіл Генріх.— Ти свідок, що я не повірив! Я назвав Праксед імператрицею!

Кирпа не сходив з місця. Тепер він показав на Заубуша, і всі те побачили.

— Євпраксіє, цей чоловік зводив на тебе наклеп. При імператорові.

— А цей чоловік,— показав Генріх на Кирпу,— відкинув, і я повірив йому і...

— Вірю,— тихо промовила Євпраксія. Вже мовби була імператрицею, повнилася силою влади, готова була до велінь.— Спасибі, Кирпо. Іди.

Воєвода пішов на своє місце, Євпраксія піднесла келих, глянула поверх нього своїми великими очима на Генріха, надпила. Той одним ковтком осушив свій.

— Шпільмани! Шальке! Рюде!

Барони ревли на радощах, грали лютні, співано вояцьких пісень, отці, кожен по-своєму, пробували затягнути псалми, але їх перекривали сороміцькі приспівки, учта набирала розмаху, пси під столами гризлися за кістки, слуги в кутках ждали недоїдків; гикання, плямкання, рицарі важко відвалювалися від столів, ситі й п'яні, тоді знов хапалися за нові потрави, Генріх пив і кричав, як хлопчисько, Адельгейда, тяжко ненавидячи, може, не так за ту наругу, яку вчинив над нею багато років тому, як за неувагу, що виказував згодом, недвозначно тулилася до барона, підставляючи йому пишний свій бік. Лише Євпраксія сиділа, як свята, неторкана й неприступна, над усім брудом, гидотою, крикнявою, і Заубуш не стерпів, плюнув:

— Сто тисяч свиней! Бачили, чистюля київська!

Адельгейда змовчала. Могла стати спільницею Заубуша, аби той забажав, могла тримати сторону імператора, що було б цілком природно. Барон теж не пробував більше зачіпати абатиси. Цю спільницю не хотів купувати ніякою ціною. Занадто вже зужита. До того ж ще й відзначається курячим розумом, бо це вона натурчала імператорові про руську княжну, і тепер незмога передбачити подальший хід подій.

Справді, Заубуш ніяк не міг передбачити того, що сталося майже відразу після його презирливих слів.

Євпраксія нахилилася до Генріха і показала, що хоче говорити, але гамір їй заважає.

— Тих-хо! — вдарив імператор рукою по столу.

І все втихло, так ніби не було тут ні п'яних, ні одурілих, ні безпутних. Навіть пси під столами стихли прислухаючись.

— Я хочу звернутися до тебе, імператоре,— почала Євпраксія,— і до всіх твоїх рицарів, які тут присутні. Знаю звичаї твоєї землі, пам'ятаю звичаї Русі. Вони не різняться в тій справі, про яку йтиме мова. Що то за звичаї? Коли хтось пускає наклеп і виявляється його брехливість, то суд рицарський виносить наклепникові залізти під стіл або лаву і відгавкати свою обмову. Найвищі особистості не можуть уникнути такого вироку, бо честь рицаря — над усе!

Імператор підвівся. Очі йому шалено зблискували, щоб утишити дрож в руках, міцно вхопився ними за коштовне наголів'я меча, дивився на Заубуша. Мовчки, зловісно, гнітюче. Барон став підводитися. Не вимовлено було ніким його ім'я, але він

знав, що цього не треба чекати, підводився незграбно, невміло, аж стало його жалко, відставляв далеко вбік свою дерев'янку, намагався витримати погляд імператора і легко витримав би його, аби не було тут отієї ясноволосої з диявольською силою й чарами.

Генріх відірвав одну руку від меча, коротко показав баронові під стіл. Заубуш, ні слова не кажучи, поліз під стіл. Рицарі, вмить протверезілі, зі страхом спостерігали те, що відбувалося. Всемогутнього Заубуша заганяли під стіл, як пса! Хто б у це міг повірити? І хто може передбачити наслідки пониження цього страшного чоловіка? Невже оця тоненька руська має таку зухвалість і таку силу?

Адельгейда помагала баронові. Нахилилася над ним, притримувала його дерев'янку, він стиха лаявся, не хотів нічиєї помочі, готовий був провалитися крізь кам'яні плити, вмерти отут під столом серед псів, але від нього ждали не смерті. Ганьба не кінчалася самим залізанням під стіл. Усі це знали, знав і Заубуш. Задихаючись од ненависті до Євпраксії й до імператора, він хапливо прокричав: «Збрехав, як пес!», а тоді тричі гавкнув по-собачому.

Вилазив з-під столу червоний, весь спітнілий, скреготав зубами. Імператор підсунув йому кубок з вином.

— Випий!

Заубуш зачепив кубок, перевернув, вино розлилося, червоне, як кров. Усі здригнулися від лихого передчуття. Проллється чиясь кров. Або й ще гірше.

ЛІТОПИС

ЦИТАТА

«Історик або ж намагається дослідити істину содіяного і, таким чином, розпалює ненависть до себе багатьох, або, бажаючи уникнути невдоволення, замовчує цілий ряд подій. Але це вже порок, бо намагатися обійти істину і мати намір приховати її визнається противним обов'язкам історика. Однак досліджувати діяння, не викривляючи їх і не відступаючи від правил істини, означає, найчастіше, викликати обурення, як то висловлено: «Друзів — догідливість, а істина — ворогів родить».

Коли ж хто, лестячи іншому, безсоромно підмішує до того, що сталося насправді, брехню, то подібний вчинок вважається до того принизливим, що такий історик не повинен допускатися в середовище письменників. Затаювати істину діянь недозволено і противно обов'язкам письменника. Тим більше грішно плямувати істину брехнею, а брехливе передавати легковірним нащадкам.

Є одна і навіть жахливіша небезпека, якої слід уникати щосили тим, хто пише історію: вони зобов'язані не допускати, щоб сухість мови і бідність змісту принизили гідність діянь. Слово повинне відповідати ділові, про яке мовиться, і мова письменника не повинна відставати від возвишеності предмета».

Вільгельм Тірський.
Historia rerum in partibus transmarinis gestarum. 1184 р.

ІМПЕРАТРИЦЯ

Не можна сказати, що вона була стурбована незвичайною новиною,— треба вжити слово «приголомшена», не про жінку будь сказано. Станеш імператрицею — ощасливиш світ. Ощасливиш себе чи світ? Думаючи про світ, думаєш про себе. В ній прокинулася жінка, яка знає про свою вроду, вважає, що тільки вона обдарована найвищими чеснотами, лише вона гідна зайняти найвище становище. Генріх — імператор за походженням. Народився імператором і ніякої заслуги в тім. Простий випадок. Вона ж стане вище за всіх жінок завдяки самій собі. Бо така вона є, а ліпшої за неї немає на всій землі!..

Все, що тобі судилося, живе в тобі несвідомо. Ще недавно думала про те, що не завжди вдається безкарно бути донькою великого князя. І ось усе змінилося. Вона стане імператрицею і відбере в Генріха якусь там долю германської грубості, передавши йому навзамін руську лагідність. Ощасливить світ, ощасливить.

Імператор поїхав і приїхав. Повернувся до Кведлінбурга, коли в горах запанувала весна, коли природа встановила довкола своє зелене царство, над яким не владні ніякі королі й імператори.

Євпраксії хотілося в гори, хоч перед тим ніколи не любила їх, були їй чужі й непривітні.

...Виїздили з Кведлінбурга в пишноті й веселощах. Білі коні, золоті імператорські стяги, рицарі в золочених панцирах, двірські дами в чорно-червоних шатах, білі плюмажі, багряний одяг Євпраксії, біло-золотий помолоділий імператор.

Виривалися з вузьких поплутаних вуличок Кведлінбурга, пролітали через села, розлякуючи дітлашню, псів, курей, врізалися в гори, розсипалися навсібіч, щоб згодом зібратися на поклик ловецьких рогів. Імператор усамітнювався з Євпраксією; він гнав коней далі й далі, йому завжди хотілося вище, вгору, до вершин, може, й туди, де колись стояв його улюблений Гарцбург, а тепер руїни, забиті густим зелом, а Євпраксії кортіло лишитися тут, унизу, в цьому тисячобарвному світі. Сп'яніла від рослин, від листя, від кошлатості кущів, від спраглості росту,

вона зіскакувала з коня, припадала до якоїсь стеблинки. Генріх, знудьгований, глухий і сліпий до всього, що її захоплювало, нетерпеливився: «Швидше! Швидше! Швидше!» Ще ж так багато треба проїхати. А вона не могла цього збагнути. Ніщо не відбувається швидше, ніж тому належиться. Проростання дерев, кільчення насіння, вилуплювання пташеняти з яєчка, плетення гнізда, схід і захід сонця, сірий дощ і сивий туман, кущі, дерева, квіти, гілля, стебла, коріння — усе говорило про неквап, про вічний спокій, про лагідь і приховану прекрасну силу. Бо сила прекрасна саме тоді, коли вона прихована. Жолудь велетенського дуба дає блідий і нікчемний росточок, а маленьке пшеничне зерно кільчиться рожевим, мов дитяче личко, зубчиком. Їй хотілося мати в собі оту невідому й всемогутню силу, яка викликає найвище почуття на світі. Народилося бажання примусити імператора закохатися в неї, хотіла б стати лавром, як Дафна, соняшником, як Клітія, кущем калини або тополею — усе в ім'я найвищої правди, ім'я якої — Любов.

Наслухалася тривожних розповідей баронських дочок про імператора, обережних натяків абатиси Адельгейди про нестримність дикого норову Генріхового, але не лякалася тепер нічого, сміливо занурювалася в світ гір наодинці з імператором, готова була до всього, навіть — гріх казати — до збезчещення, бо хіба ж у поєднанні чоловіка з жінкою не найвища таємничність людських сполучень з природою, зі світом! Та чиста душа її й не мала в собі темних підозр або страху. Євпраксія переконана була в своїй недоторканності, бо хіба ж сама суть вищої влади — не в найвищій порядності? Volenti non sit iniuria — тому, хто не хоче, не діється кривди.

До князя Всеволода споряджено послів. Мали подолати гірке бездоріжжя, неймовірну далеч, привезти від загадкового й майже таємничого для всіх тут чоловіка благословення на шлюб його доньки з імператором, хоч потребою те й не викликалося: Євпраксія вважалася вдовою по маркграфу Генріху, а ще — domina dotalitalis, тобто пані посагова, бо за існуючим звичаєм муж додавав до віна, принесеного жоною, маєток такої самої високості, так званий dotalitium, тож руська княжна, окрім права самостійно розпоряджатися власною долею, мала ще й такі достатки, що ставала чи не найбагатшою жінкою в Європі. Однак імператорові йшлося ще й про те (а може, передовсім про те), щоб поєднатися з руським князем перед цілим світом, відкрито, добровільно з обох боків: то нічого, що доводилося ще ждати — він був терплячий у нещастях, буде терплячим і в сподіванні щастя.

Не знала Євпраксія, що ще взимку спорядив імператор гінців до Італії, де мав свого власного папу Климента, архієпископа Равеннського Віберта, вибраного на скликаному в Брешії

імператором соборі. Антипапа Климент мав би помогти імператорові подолати наступника Гільдебрандового в Римі папу Віктора. І ось прекрасна нагода для перемоги над Римом! Імператор поєднувався з далеким руським царем, а Климент мав, скориставшись цим, докласти всіх зусиль для об'єднання церков! Задум зухвалий, але грандіозний! Навіть Григорію-Гільдебранду не вдавалося відірвати від Константинополя Руської держави, а імператор зробить це, з'єднає два світи — західний і східний, і тоді його могуття не матиме меж.

Ще над Кведлінбургом не кричали захриплі від весняної радості журавлі, а вже з Равенни вирушив до Києва посланець Климента кардинал Григорій з церкви святого Віталіса, наділений, сказати б, подвійними дипломатичними повноваженнями — матримоніальними й конфесіональними. Мав просити в князя Всеволода руки його доньки для германського імператора Генріха і повести переговори про возз'єднання руської церкви з латинською. Всеволод нічого не мав проти шлюбу Євпраксії, бо коли з легким серцем видавав за нікому не відомого маркграфа, то чому б став противитися поєднанню доньки із самим імператором германським? Що ж до церков, то тут вирішальне слово належало передовсім митрополиту Іоанну, а той у своїй ромейській затятості не те що не міг погодитися на такий злочинний акт, але й засудив видання дочок заміж «во іну страну, ідеже служать опрісноки і скверноєденію не отметаються». Митрополит посварився з князем Всеволодом, мерщій спорядив своє посольство в Царград з порадою порвати стосунки з імператором Генріхом і його антипапою Климентом, які хотіли завдати ромейському імператорові удару в спину.

Генріх ще не відав про все це, коли споряджав з Кведлінбурга своїх послів: не таємних — урочистих, пишних, з багатими дарами, з посланням імператорським до великого князя київського, з проводами, напучуваннями й нетерплячим жданням повороту.

На чолі посольства поставлено барона Заубуша. Цим імператор мовби хотів показати, якої ваги надає справі, як високо ставить свою невісту, бо ж відриває від себе найвірнішого чоловіка, з яким, здається, не розлучався впродовж тридцяти років не те що на кілька місяців, а навіть на кілька днів. Зі Заубушем мали їхати й руські дружинники. Бо вже знали дорогу, а ще: були найпершою запорукою добровільної згоди княжни на шлюб і добрих намірів імператора.

Кирпа прийшов прощатися до Євпраксії. Журина не могла його вловити на самоті, вимушена була прощатися при княжні, не стримувала сліз, та й княжна теж плакала, бо ж свій чоловік і який же чоловік. Кирпа вклонився Євпраксії, а Журину обійняв і поцілував, вельми подивувавши тим княжну, хоч мала б давно вже згадати про те, що Журина теж жінка, ще молода, гожа, а літа летять, як хижі стріли, а жити хочеться.

Кирпа погладив Журину по чорному її волоссю, зітхнув, засміявся:

— Не виросте вже така квасоля, як при мені.

Євпраксія нічого не могла збагнути. Яка квасоля?

— Дитина ще ти, княжно,— сказала ласкаво Журина й знов заплакала.

А може, воно й ліпше — так довго лишатися дитиною.

Кирпа приніс із собою якусь скриньку, подав Євпраксії.

— Може, не повернуся сюди, бо дружинницьке життя таке: до якого князя їдеш, той і велить. Сюди приїхав — ти лишила коло себе. До Києва повернуся — князь Всеволод скаже: зоставайся, йди туди, бий того. Ось так і живу. А тобі, Євпраксіє, хай буде мій дарунок весільний. Дісталася мені ця скринька від ромейського катепана в Тмуторокані. Сірійська річ, старовинна й рідкісна. Хай буде тобі захистом від лихих людей, бо в цій землі лихого більше, ніж доброго, надто ж для гарної молодої жінки, та ще такої доброї й незіпсованої, як ти в нас. Ось тут маєш для власних потреб дзеркало зі щирого золота, мазі ромейські, притирання, усе для краси. А тут відкривається потаємне дно і лежить шість золотих келихів. Не пий сама з них ніколи! Коли ж виникне потреба збороти смертельного ворога, налий йому вина в цей келих... І згадай Кирпу.

— Повертайся, Кирпо,— попросила Євпраксія.

До отця Северіана, який теж прощався, бо їхав до Києва, не зверталася з таким щирим проханням, і той тупцювався майже сором'язливо, бурмотів, що полишає духовну дщерь свою з богом, на що Кирпа досить дошкульно зауважив, що його бог чомусь не завжди все бачить і ніколи якось не квапиться на поміч ні дітям, ні жінкам, ні тим, хто потрапляє в біду.

— У ромеїв є звичай полювати на малих пташок, обмазуючи гілля дерев клеєм,— сказав він.— Остерігайся, Євпраксіє, такого гілля. Бо ти ж для нас завжди будеш маленькою гарною пташкою!

Виїздило посольство з Кведлінбурга в теплий весняний день. Мжичив весняний дощ, лисніли кінські крупи, грали лютні, трубили труби. Кирпа їхав поруч із Заубушем, який тримався на коні так хвацько, мовби мав цілі дві ноги. Їх проводжав сам імператор з почтом, Євпраксія, як заручена з Генріхом, абатиса Адельгейда; одні раділи, другі плакали, треті безжурно гукали щось услід. Кирпа, їдучи повз Євпраксію, моргнув, показав на Заубуша:

— Осел слухає лютню, а свиня [1] — трубу!

То був день сумний, але водночас і радісно-піднесений. Посольство їхатиме через усю Саксонію, через Чеський ліс, Польщу, Русь, і скрізь питатимуть, хто й куди, і їм відповідатимуть,

---

[1] З а у — по-німецьки — свиня.

що везуть грамоти германського імператора до руського князя, аби той видав свою доньку за Генріха.

Імператриця, імператриця — і про це знатиме вся Європа і цілий світ незабаром! Готування до високого шлюбу чимось нагадує війну. Гудіння флейт, грюкіт брам, палання смолоскипів, брязкіт зброї, їдуть кудись озброєні вершники. Сказано Зевсом про жон:

Зло подарую я їм замість вогню, й вони забавлятись
Будуть ним досхочу, власним нещастям своїм задоволені.

Євпраксія не хотіла вірити ні в зло, ні в нещастя. Коли й було, то минулося. Попереду — радість, любов, сонце. Кликала Журину, читала їй уголос ромейські книги про кохання, заховані серед священних текстів, записані нашвидкуруч, з помилками, як то завжди буває при таємному й поквапливому переписуванні, але зате захищені від надмірно суворих поглядів священними текстами псалмів Давидових. «Куди піду від духу твого й від лиця твого куди втечу? Чи зійду на небо — ти там, чи спущуся під землю — і там ти. Чи візьму крила зорі й спочину край моря, і там рука твоя попровадить мене й утримає мене десниця твоя». «Ерот виливає свій вогонь і на птахів, і на плазунів, і на рослини, і навіть на камені. Принаймні магнісійська руда любить залізо, і як тільки вона побачить його, так і тягне до себе, мовби всередині в ній живе любов. Чи ж не є то поцілунок руди й заліза, любимого нею? Серед фінікових пальм одні чоловічі, другі жіночі. І ось мужська любить жіночу, і коли далеко розсаджені, то закоханий сохне. Але селянин розуміє горе дерева. Помітивши, в який бік хилиться пальма, він виліковує страждання пальми. Бере живець жіночої й прививає до серця пальми мужської. Цим він полегшує душу рослин, і вмираюче тіло знов оживає і воскресає, радіючи злиттю з коханою. У людей же є велика радість у самих тільки поглядах. Погляди, взаємно переплітаючись, відбивають, мов у дзеркалі, образи тіл. Витікання краси, яке струменить через очі в душу, посідає в собі якесь поєднання, хоча б тіла і віддалені були одне від одного. І це поєднання солодше поєднання тілесного. Адже це мовби нове сплетіння тіл».

Журина зітхала. Для неї Євпраксія ще лишалася дитиною і не знати, може й не хотілося, щоб ставала вона жінкою, хоч це й неминуче.

Зате абатиса Адельгейда мстилася за своє розчарування бодай тим, що всіляко лякала Євпраксію. Розхвалювала невинність руської княжни братові, сподіваючись, що той пожадливо накинеться на дівчину, а випивши з цієї чистої криниці, кине її, як то робив досі. Сталося не так. Генріх перемінився в Італії, щось найшло на нього і не було ради. Навіть Заубуша забрано в неї й відіслано на край світу, тож єдину насолоду мала в тому, щоб лякати майбутню імператрицю, вказуючи їй мудро

й обачливо на те, яка доля чекає тих жінок, що покидають тихі обителі миру й спокою і занурюються в життя світське, де підстерігають їх нещастя, лиха і — о, моє серце, не розірвись від смутку! — злочини! Ось злочини жінок: намисто Еріфіли, учта Філомели, наклеп Сфенебеї, злодійство Аеропи, вбивство Прокни! Як побажав Агамемнон приваб Хрисеїди, так на еллінів чуму навів. Як побажав Ахілл приваб Брисеїди, так собі горе придбав. Ось добув собі прекрасну жону Кандавл, і вбиває Кандавла жона. Вогні Єлениного весілля запалили на горі Трої новий вогонь, а шлюб Пенелопи — скількох женихів призвів до загибелі. Вбила Іполита Федра, бо любила його, а Клітемнестра — Агамемнона, бо не любила його. О, жінки! Коли вони люблять, то вбивають, і коли не люблять — теж убивають.

Євпраксія чула й не чула. Страхи, нещастя, злочини? То не про неї й не для неї. Повторювала біблійний вірш: «Душа моя жадає бога». Поспішала, вагалася, дерзала, трепетала, відчаювалася, гнітилася, любила, ждала, нетерпеливилася. Бо ж прийшла її пора.

Генріх, здавалося, й не ждав повернення посольства. Він послав, відповідь буде сприятлива, а коли — не має значення. Все було б прекрасно, але саксонські графи й барони знов забунтували, і маркграф Екберт, влучивши хвилину, коли імператора не було в Кведлінбурзі, спробував захопити імператорську невісту й абатису Адельгейду, оточив замок, нагнав переляку на всіх: імператор мерщій послав на виручку магдебурзького архієпископа Гартвіга з військом, але Екберт відвернув своїх рицарів од Кведлінбурга, напав на самого Генріха, що тримав в облозі його замок Глейхен у Тюрінгії, розбив, розсіяв його рицарство, мовби нагадавши тим про вічну непокірливість саксонців, про хисткість імператорської влади й ненадійність усього, на що той опирається.

Це прискорило те, що мало статися рано чи пізно. Генріх не захотів ждати повернення посольства. Та чи й діждеться? Ніхто не знав, що в одній із грамот, запечатаній червоною імператорською печаттю, він писав до князя Всеволода таке: «Знай, що ти нічим ліпше не доведеш своєї дружби до мене, як влаштувавши все так, щоб мій посол барон Заубуш ніколи не вертався в мою державу. Мені однаково, який ти вибереш засіб: чи довічне ув'язнення в темниці, чи смерть». Та й імператор не знав до кінця свого барона, бо той узяв із собою чоловіка, який умів різати печаті, взято було також умілих писців, бо яке ж то посольство імператорське, коли б не змогло воно спорудити при потребі відповідного писання? Коли вже виїхали за межі імперії, Заубуш потай перечитав усе, що понаписував імператор, вкинув зловісну грамотку у вогонь, інші запечатав новими печатями, що нічим не різнилися від справжніх, а до них додав ще одну хартію, в якій висловлювалася імператорська просьба прийняти його, Заубуша, як брата Генріхового. Гостював у Києві

довго й гарно, а Генріх, вважаючи, що Всеволод прислухався до його прохання, не дуже й переймався затримкою посольства і вичікував кілька місяців, аби збути необхідний час, що його вимагала пристойність.

Маркграф Екберт своїм бунтарством підштовхнув імператора. Чотирнадцятого серпня Генріх оголосив маніфест про свій шлюб і про молитву за нову імператрицю.

Знов неспокійно було в самій Германії і в Італії, у Польщі й Чехії, знов імператор вимушений був поспішати в останню мить, хоч, здавалося б, мав досить часу приготуватися до шлюбу, скакав із своїми рицарями-мілітес до Кельна, де вирішив відбути урочистості. Євпраксія в супроводі двірських дам, з великою охороною їхала окремо. Коло Кельна, на тім боці, за римським мостом, ждав імператора й імператрицю величний дворогий намет, в якому стояв подвійний трон, покритий східним килимом, що сягав аж назовні. Довкола імператорського намету — ціле полотняне містечко, тріпотіли на легенькому вітерці різнобарвні стяги, небо над Рейном було чисте, голубе, сонце світило яскраво, серпень був у розпалі, на рейнських горах дозрівав виноград, дороги обставлені цікавим людом, до Кельна стяглося мало не пів-Германії — усім кортіло побачити. Хто не вмістився в самому городі, ставав по обидва береги Рейну, побіля виїздів на міст, товпився коло полотняного містечка для можних, зібралася сила-силенна духівництва, бо ж на коронації й вінчанні мали бути присутні всі архієпископи імперії — Кельнський і Магдебурзький, Бременський і Трірський, товсті монахи й прогонисті каноніки відтручували неповоротких селян, мабуть, забуваючи, що для прогодівлі одного лиш монаха потрібен труд шістнадцяти отаких селюків. Там були рицарі-мілітес, городяни — probi homines, безліч жіноцтва; молоді мілітес влаштували посеред наметового містечка турнір і вигарцьовували, поки імператор, який зустрічав коло свого намету Євпраксію-Адельгейду, не махнув їм рукою.

Він був у червоній, тороченій горностаями мантії, з короною на голові, мав на собі коронаційний меч, який германські імператори зняли з тіла Карла Великого в Аахені, відкривши його гробницю. Євпраксія ще не мала на собі імператорських шат, була вбрана в київську червону сорочку із золотим поясом і широким шитвом унизу, на голові мала князівський вінець поверх червоного фацеліта, так само шитого золотом і низаного перлами. Висока, майже як Генріх, ставна, дивно вродлива, вона вбирала всі погляди, сама не бачила нічого: ні натовпів, ні полотняного білого містечка зі стягами, гербами, барвами земель, ні синів імператора, з яких Конрад був її однолітком і, вперше зустрівши свою мачуху, прикипів до неї поглядом, ні навіть самого імператора... Все пливло їй перед очима, грало, крутилося, здавалося навіть, ніби задля неї розгладжено зморшкувату германську землю і по цей бік Рейну вистелено зелену

безмежну рівнину. Тисячолітній Кельн нагадував Київ, навіть собори, здавалося, мовби такі самі; запам'ятала натовпи на шляху, пишноту вулиць, громове рокотання органів, солодке дрижання й м'який спів сопілей, аромати й куріння. Всі вийшли назустріч східній квітці, яку імператор збирався посадити в імператорському саду.

У соборі серед гучання органів і урочистих латинських співів магдебурзький архієпископ Гартвіг (бо кельнський Геррман, який недавно став архієпископом, ще не мав такого високого права) щось питав у Євпраксії, називаючи її Адельгейдою, здається, допитувався, чи піклуватиметься вона про добробут підданих і чи віддасть своє життя для імперії й служінню богові, вона відповідала ствердно, бо й як мала б відповідати. Тоді Гартвіг досить брутально оголив її плечі й мазнув їх єлеєм, доторкнувся масними пальцями і її чола, після чого надягнуто на неї корону імператриці й накрито плечі такою самою, як і в Генріха, горностаєвою мантією. Люд кричав радісно й піднесено, а вони стали перед архієпископом уже з імператором, і почався не так урочистий, як обтяжливий обряд вінчання, бо тут знов питано Євпраксію і треба було відповідати, окрім того, довелося вислухати коротке казання архієпископа Гартвіга, з якого Євпраксія нічого не могла втямити, бо той казав таке: «Господь удостоює покарання кожного, кого приємле, і йому буває потрібно спершу принизити того, кого він поклав возвисити. Так бог принизив свого раба Авраама і, принизивши, прославив. Так допустив він рабові своєму Давиду, якого згодом зробив найславетнішим царем в Ізраїлі, перетерпіти гнів царя Саула, його переслідування, заздрість. По допущенню божому Давид повинен був ховатися від Саула в печері, рятуватися втечею і залишити вітчизну. Щасливий той, хто переніс випробування, бо він буде увінчаний».

Про кого казано? Про імператора чи про неї? Вона не ховалася, хоч переслідувань мовби й зазнала. Не було в неї ворогів, але виходило, що втікала вона, бо ж утекла з рідної землі й ось стає імператрицею в землі чужій. З блискучою короною на золотистому волоссі, з очима, потемнілими від ляку й зворушення, в червоній з горностаями мантії, молода й прекрасна, стояла вона коло Генріха, і всім, мабуть, впало в око, який він старий і виснажений поряд з цією руською царівною, хоч тоді ще ніхто, окрім самого імператора, не знав меж того виснаження й вичерпаності.

Євпраксія ж не помічала нічого. Цілували їй руку два герцоги, чотири архієпископи, дванадцять маркграфів, п'ятнадцять єпископів, баронів і кліриків без ліку. Шлейф її вбрання несли чотири барони в золотих панцирах. Герольди дули в роги. Шпільмани й жонглери грали на лютнях і сопілях. Слуги розкривали важкі скрині, сягали в шкіряні міхи, метали в натовпи коронаційні срібні денарії й золоті соліди, сам імператор

дарував визначним гостям шати, оздоблені хутрами, вона обдаровувала багатих двірських дам. Голоси вибухали від радості. З собору урочиста процесія пройшла вулицями просто до Рейну, де ждали імператора й імператрицю заквітчані судна з білими наметами на палубах. Кораблі, зв'язані докупи, щоб умістилися всі вельможні гості, попливли по Рейну суцільною масою, сунулися проти течії повільно, берегом скакали на конях рицарі, коні іржали, рицарі вигукували щось радісно-піднесене, у невеличких містечках приставали до берега, і там молода імператриця на представлення місцевих єпископів дарувала міністеріалам маєтності.

У Вормсі, де мала бути перша велика учта, імператрицю стрічали двірські жони числом сімсот, усі високого роду, поважні, сановиті, Генріх називав їх, вони кланялися, імператриця роздавала дарунки. Весілля мало тривати сімнадцять днів, щоб перевищити графські весілля, на які відводилося рівно два тижні. Були учти на рейнських кораблях, у Вормсі і Майнці, на ніч імператора й імператрицю урочисто відводили в призначені для них покої, але виходило чомусь так, що спали вони порізно, видно, так велів звичай, а може, до того спричинялася втома, бо Євпраксія, хоч молодша за Генріха вдвічі, та й то відчувала, що ще день-два — і вона не винесе більше урочистостей, стояння на ногах, дурних розмов, повітальних вигуків, п'яного верзяння баронів, безкінечних переїздів по гірських дорогах, відвідин усіх колишніх столиць германських, які Генріх заповзявся їй показати, а столиць тих було без ліку.

Знов, як колись, городи ставали перед нею на кам'яні коліна, вклонялися з найвищих верхів ліси, ріки несли її на своїх струменисто-шовкових плечах. Так прибули до Бамберга, одного з єпископських городів імперії, зустрічав їх новий бамберзький єпископ Рупрехт (бо єпископ Отто перебудовував у Шпеєрі підмитий Рейном собор), зустрічав їх ще на околицях, унизу під городом, там, куди не пробивається сонце і де жалюгідно животіє чорний люд. Зустрічав, аби не затримувалася внизу, не зачіпалася ні за що, швидше вгору, де в саме небо врізається замок германських імператорів, твердо стоять палаци, собори, монастирі, де імператора ждуть ліпші мужі, а імператрицю прагнуть побачити високородні жони.

Поквап був такий, що не зауважено ніким, як з другого боку під'їжджає до Бамберга ще одна валка вершників і повозів, не така численна й пишна, та коли придивитися, то й не без значення, бо не бракувало тут ні породистих коней, ні коштовних прикрас, ні багатої зброї, а попереду їхало двоє: один старіший, з баронським, садженим перлами й камінням нагрудником поверх панцира, а другий молодий, біляве волосся до пліч, розсипається кільцями, розкочується, мовби заморські перли, легкий одяг на ньому барви молодої трави, чоботи зі зеленого хза. Кілька роззяв лінькувато розглядали юного красеня, а якась

дівка, вигукнувши: «Смерть моя!», чимдуж кинулася брудною вуличкою втікати від двох вершників, власне, від того молодого, у зеленому, як трава, з волоссям, розсипано-розкоченим, як заморські перли.

То поверталося імператорське посольство з далекого Києва, поверталося з тим самим Заубушем, тільки в барона тепер кінь був не білий, а золотистий, степовий — подарунок князя Всеволода, а поряд із бароном їхав не Кирпа, зоставлений із своїми дружинниками, як і передбачав він, у Києві, а юний дружинник князя Всеволода на ймення Журило — несподіванка для його матері Журини та й для Євпраксії. Вертався з посольством і отець Северіан, який віз князівське благословення для Євпраксії, а вже по тому мав назавжди повертатися до Києва, коли б стачило йому на те сил, вичерпаних затяжливими й виснажливими переїздами через усю Європу, і коли б витримали його вічні, поруділі до краю чоботиська та латана-перелатана вилиняла й споловіла ряса.

Посольство ніхто не стрічав, бо ніхто й не знав про його прибуття, до того ж усе нині кинуто було на зустріч імператора, городи захлиналися від захвату й повітань, про все було забуто, відкладено справи, викинуто з голови клопоти, відсунуто чвари, затамовано ворожнечу. По всій Германії читано маніфест імператорський із закликом молитися за нову імператрицю Адельгейду. Заубуш у дорозі вже чув цей маніфест, знав про весільну подорож імператора, не дуже й поспішав до Генріха, слушно розмірковуючи, що той, хто просив київського князя притримати барона довіку, не вельми зрадіє, побачивши чоловіка, який знає забагато і впливи має завеликі. Ніколи не треба поспішати туди, де тебе не ждуть. Заубуш всіляко відтягував день зустрічі з імператором, себто день прибуття посольства з Києва, надто ж що Генріх не діждався згоди князя Всеволода на шлюб з його донькою, а княжна не дочекалася батьківського благословення.

Посольство їхало повільно, поважно, трохи втомлене, але водночас бадьоре, бо ж везло вісті гарні, та ще й стрічалося з імператором у таку високу хвилину його життя. Але сказано вже, що в Бамберзі ніхто не ждав посольства, ніхто його не вітав, до замку впущено було воно після втомливих перемов із сторожею, але й на загайку Заубуш не погнівався, тільки крізь зуби кидав своє улюблене: «Сто тисяч свиней!»; тоді довго розташовувалися на імператорському дворі, чистилися після дороги, барон затіяв навіть переодягання, порадивши зробити те саме й Журилові, та той лиш стріпнувся, як птах, пустив волосся ще крутішими кільцями, сипнув ним на плечі ще веселіше й розкішніше і заявив, що готовий до стрічі не те що з імператором, а навіть із самим латинським їхнім господом-богом. Йому подобався барон. Заубуш іще більше вподобав Журила, довга путь здружила їх, не почувалися вони батьком і сином (хоч за

віком могли б ними бути) — просто два товариші, заводіяцькі, безтурботні, насмішкуваті.

— Казав я тобі, бароне, чи забув,— потираючи руки, розправляючи плечі, намагаючись якось мовби подорослішати, крикнув Журило,— завтра саме сповнюється вісімнадцять літ Праксі, а ми з нею народилися в один день.

— Пракся? Хто така? — поспитав Заубуш навмисне, хоч чув не раз це ім'я і знав вельми добре.

— Казав же тобі: княжна Євпраксія.

— Маєш називати тепер її імператрицею Адельгейдою. Ніякої княжни, ніякої Праксі.

— Так я ж... Малим із нею був... І вона мала...

— Забудь! Тут усе вмирає.

— Так я ж живий!

— Сто тисяч свиней! Ти живий аж занадто! На те й привіз я тебе сюди. Покажу декому.

Заубуш вилаявся зло й коротко, гукнув своїх рицарів і повів Журила до палацу, де вже давно тривала весільна учта, десята чи п'ятнадцята після вінчання в Кельні — хто там міг полічити.

Серед гамору, тяжких випарів, тісняви й штовханини вони вперто пробиралися повз бічні столи, поминали п'яних, розкричаних, ненажерливих, уникали масних рук, пожадливих жіночих поглядів, спрямованих на Журила, відкидали чобітьми псів, які крутилися під ногами, безжально топтали забруднене до краю червоне сукно, що ним встелено було підлогу в залі, йшли мовчки, з належною урочистістю. За Заубушем і Журилом несено важкі скрині з подарунками від київського великого князя, ніхто не міг збагнути, що то за люди, з чим вони пробираються до імператорського столу; хто пробував розпитувати, не отримував у відповідь нічого, окрім зневаги, хто ставав на шляху, усувався безжально й швидко залізною рукою Заубуша й веселим плечем Журила, од якого так усе й одскакувало. І ось так вони стали перед імператорським столом саме тоді, як подано дев'яту переміну, їству дев'ятую — лебедятину, Генріхові і Євпраксії поставлено на золотих підносах двох лебедів — білого й чорного, із золотими коронами на головах, імператриця мала тепер золотим ножем розрізати лебедя, і вона простягла руку за ножем, але руку не праву, а ліву, бо розгубилася від того, що побачила перед собою, по той бік столу. Сяйнуло їй не золотисте волосся, розсипане до самих плечей, вдарило в очі не барвою зеленої трави, скаламутився світ не від погляду на юнака, що стояв поряд з Заубушем, ні! — відкрилося їй зненацька те, про що мовби забула, що відтручувала від себе, відганяла в найглухіші закутки пам'яті й розуму: є світ молодий і прекрасний, і вона теж молода й прекрасна і повинна б належати такому світові, як і сама, і ніхто не може сказати, чому опинилася серед оцих зужитих, старих, нахабно-безсилих людей, навіщо всі проводи, зустрічі, переїзди, повітання, гуки й крики, обжирання до розпу-

ки, пиятики, розкричані роти, розбігані очі, купи самоцвітів, оберемки золота, гори дорогих тканин, нащо все, коли немає найдорожчого — молодості, юності, свіжості, справжньої краси!.. Підкотилося їй щось під серце, затьмарилися очі, ліва рука з золотим ножем прокреслила непевне півколо в повітрі, ніж креснув по правій руці, на білій шкірі краплисто виступило червоне... Імператор, який з неприхованим гнівом дивився на Заубуша, тепер поглянув на руку імператриці, не встиг нічого сказати, бо поглянули на кров ще й інші, пролунало слово «кров!», ударив розпачливий вигук:

— Кров на імператриці!

— Кров!

Вискакували з-за столів, перевертали столи, розмахували зброєю, кричали погрозливо й розпачливо, усе змішалося, усе завирувало, а коло імператорського столу спокійно стояли посли. Імператор ще сидів, розгублено спостерігаючи, як збільшуються червоні краплі на порізаній руці імператриці, а Євпраксія, не відчуваючи болю, забувши про все на світі, дивилася на отого золотоволосого, у зеленому, як молода трава, одязі, самими губами вимовляла:

— Журило!..

Журило, забувши про застереження Заубуша, й собі розтулив був уста й вимовив навіть «Пра...», але вчасно схаменувся й замовк.

Заубуш усміхався мстиво й зловісно.

— Дозволь, імператоре,— пересилюючи гамір і гук, ламаючи звичай, за яким не мав права говорити першим, викрикнув він і вдав, ніби хоче впасти на коліно, для чого відкинув убік дерев'янку й змахнув руками.

Генріх недбало стримав його, аж тоді спам'ятався, відірвав від своєї тканої золотом сорочки шмат і приклав його до рани Адельгейди.

Тканина була цупка, золоті ниті дряпали ніжну шкіру, кров проступила й на руку Генріхові, Євпраксія ж не зворухнулася...

ЛІТОПИС
ДРІБ'ЯЗКОВІСТЬ

«Звернути увагу на те, щоб жеребець ніяким чином не застоювався на місці і через те не псувався. Коли ж виявиться жеребець непридатний або старий, то дати нам знати про те завчасно, перш ніж настане час випускати кобил».

Із Капітулярія Карла Великого
«De villis» — про маєтки. VIII ст.

ПРОЗРІННЯ

Прозріння було запізніле, недоречне й марне. У Кведлібурзі шість років жила мовби в якомусь напівсні, серед бурмотіння молитов, старовинних текстів, безглуздих переляків, легенд, недомовок, натяків, пліток, усе довкола було безнадійно старе, усе в спогадах про минувшину, про святих, імператорів, абатис, втрачені надії, затруте життя. Знала, що вродлива, і більше нічого. «Заглибся в себе й дивись без кінця. Відкинь усе, що надмірне, випростуй усе, що викривлене, освіти все, що затемнене, та невпинно дбай про те, щоб усе це стало єдиним сяйвом краси. І ні на мить не переставай різьбити свою статую, аж поки не побачиш у ній досконалість доброти...»

Їй судилося стільки смутку з дитинства, що всі ті шість років жахного думання про неминуче повернення до маркграфа намагалася відкидати від себе дрібні клопоти щоденності, жила своєю ніжністю, своєю вродою, тією всемогутньою силою життя, яка намножувалася в ній з кожним новим днем і мала пролитися рясним дощем нестримно й щедро. Здушене каменем життя вибухає з силою ще більшою. Так за́мок, складений з брил дикого каміння, мертво-неприступний, тяжкий, як ночі, однаково заростає зелом, задавлюється, задушується зеленим тінявим світом, непереможним і всесильним. За нею стояли віки, несхитна сила життя, незнищенність плодючості й проростання, чужі тимчасовому дріб'язкові клопотів і метушні. Тому так легко й охоче пішла назустріч Генріхові, бо за тим, здавалося, стоїть цілий світ. Станеш імператрицею — ощасливиш світ...

Не помітила вичерпаності Генріхової, його передчасних старощів, не знала, що входить по саму шию в мертві води високих державних клопотів, де для людських пристрастей немає ні місця, ні часу, ні снаги. Стала жоною імператора, лякливо, палаючи від сорому, ждала, коли він зробить її жінкою, ждала тої хвилини, коли залишаться вони наодинці, двоє в цілому світі, і все зникне, лиш вони двоє зостануться; земля, небо, води слугуватимуть лиш для них, цвістимуть сади й співатимуть птахи, і небесні сфери звучатимуть для них, і він скаже їй: «Юна красуне, мудре створіння, богом сотворена в такій небаченій красі! Звідки в тебе такі чудові очі? Хто вклав у них цей погляд, що викликає любов? Хто оточив їх небесними віями? Хто дав тобі такі гарні руки? Де взяла ти рожеві устоньки і чи твої се ніжні пальчики? Хто накреслив цю білу шию і стрункий ряд зубів? Звідки в тебе цей небесний голос? Скажи, бо я прийшов сюди лише для того, щоб дізнатися про це і, дізнавшись, полишити тебе в спокої».

Вона не захоче того спокою, вона скаже йому: «Груди мої ніжні, скромні, їхня біла шкіра не знає плям, на них два солодкі духмяні яблука, вони зірвані з дерева життя, що стоїть посеред раю... Я обперезана Задоволенням, Чистотою і Ніжністю.

Ніжність простерла прозору, як кристал, одежу. Там обитає Непорочність в золотій блискучій гірлянді неторканості. Вона лякається, коли говорять про неї...»

Він не говоритиме нічого, а коли й говоритиме, то тихо, щоб не сполохати Непорочності, між ними виникне прекрасна війна, яка увінчається ще прекраснішим миром, освяченим Еротом.

Маленький товстопузий божок пустотливо підняв руки й натягав на них крильця, а крильця його нагадували чомусь закучерявлене зелене листя, буйно-вічне й загадкове. Стріла впала додолу, божок наступив на неї ніжкою. Невже йому не муляє?

...Їхали через усю Германію, гриміли повітання, ночі знищувалися в учтах, імператорові й імператриці стелили під ноги червоне сукно, у кам'яних соборах виспівували молитви, рицарі виблискували залізом, зеленіли ліси; усе було так, як гадалося, окрім того потаємного, стидкого, даного людям, аби відчували в собі поряд із богом ще й звіриний світ, поєднували непоєднане, не надаючи переваги ні тому, ні другому, лякаючись однобокості, прагнучи до високої досконалості живого.

Не було, не було, не було. Ні спроб, ні натяків, ні виправдань, ні обіцянь. День, другий, десятий... Імператор не знав ні її одягання, ні роздягання. Він був увесь створений лиш для пишноти, нічим не наповненої, пустої, безглуздої і, виходить, непотрібної.

І тоді настало прозріння. Побачила перед імператорським столом Журила, вмить упізнала його, хоч минуло так багато років для їхнього короткого ще життя, зродилися в ній усі спогади, усе дитяче, вічно молоде, давні, навіки втрачені світи поверталися до неї в помахах пташиних крил, у лоскоті трав, у ярінні сонця. І те зелене київське сонце, що вдарило їй в очі від Журила, висвітило всі старощі й занепад довколишнього люду, імператора, єпископів, графів, баронів, рицарів. Вирізнилися в ньому лиш Журило та старший син імператорів Конрад, несміливий і уважливий до неї всі ті дні, зневажуваний імператором, погірдливо не зауважуваний чомусь нею. Як могла вона бути такою сліпою? Як не помічала отої блідості імператорової, отої майже мертвої шкіри на його обличчі, отого рудявого заросту, запалих грудей, різкого, неприємного голосу, хижо-безсилих зблисків очей? І чи муж він їй, чи вони лиш жертви якоїсь безглуздої гри, затіяної не знати ким і не знати навіщо?

Імператор ще день-два тому хвалився перед нею соборами в Майнці й Шпеєрі. Привчений до думок про вічність, він ненавидів усе, що не з каменю, а вона дивилася на той сірий камінь, і здавалося, ніби лежить він там спервовіку, як і вся ця земля, що не знає молодості, весняного вітру, незайманості, дикого захвату волі. Камінь ще лиш кладеться в абсиду, підмиту водами Рейну, а вже старий, і споруда мовби тисячолітня, і все довкола одряхліле. А вона ж, мов земля її рідна, молода, розкута, їй так хочеться жити, вона рветься з цієї закутості, з цих кам'яних

стисків. Станеш імператрицею — ощасливиш світ... Чи можна ощасливити камінь? Над ним можна лише підвестися: вирвавшись з-під його влади, злетіти, визволитися, розпростерти крила-руки.

Вона змахнула руками, блиснув золотий ніж, пролилася її молода червона кров.

Подія, сказано вже, збурила всю учту. В отому ненавмисному пораненні — та ще, зауважмо, правої руки лівою — вчувався недвозначний натяк на щось гріховне й приховане. Може, нетерплячка, невдоволення, обурення, подив, відчай, коли жінка хоче привернути до себе увагу, нагадати про себе, виказати палкість своєї крові. Бо ж пішов уже розголос про те, що імператор не був з імператрицею в ложниці, не сповнив свого мужського призначення, не приборкав, отже, цієї молодої і, як видно, вельми норовистої руської кобилиці.

Тому й вибухнули в крикові рицарі, барони, єпископи, графи. Не могли перенести такого виклику їхній мужській гідності — германська раса була загрожена, поганьблено найвищі святощі, десятиденна імператриця з одного лиш скинення оком закохується в прийшлого варвара в зеленому строї, не лякається виказати своє захоплення, забувши про те, що поряд із нею сам імператор!.. Ясна річ, є святощі недоторканні, імператриця так само належить тепер до святощів, хоч дехто й не визнає справжності коронування, бо ж архієпископ Гартвіг відлучений на соборі церковних сановників, ворожих імператорові. Але кара повинна впасти неминуче, і хай вона впаде на голову отого молодого варвара!

Ревли, репетували, тупотіли, домагалися! Хрипкі хрестоносці півночі, рицарі завошивлені, байстрюки безіменні, виверти безкорінні, харпаки забезпечені. Перевертали столи, відкидали важкі дубові дошки, вимахували мечами, хряпали об підлогу посудом.

Пролилася кров імператорська, тож повинна пролитися й ще чиясь!

Генріх гамував Євпраксії кров і не міг погамувати. Тоді підвівся повільно й загрозливо, став над ревищем баронів, з обличчям, набряклим від влади й погорди. Стояв мовчки, без руху, поки все втихло. Імператор сів, кивнув послам, щоб говорили, почувся голос Заубуша:

— Імператоре, я привів твоє посольство з Києва.

І молодий дзвінкий голос руського дружинника:

— Посли від великого князя київського Всеволода!

І не було ніякої кари, не було винних, нічого не сталося. Сприйнято належно благословення князя Всеволода, приймано дари, послам дано стільці, виказавши найвищу честь; навіть Журина, яка пробилася до імператорського столу звідкілясь, не насмілилася порушити урочистий спокій хвилини, стояла збоку, дивилася на свого сина, все в ній билося й співало, мала б

умерти від радості, але не вмирала, не крикнула, не забилася в радісному плачі, здолала в собі любов, горе й надію.

Імператор був радий нагоді відвернути увагу від того, що сталося, прийомом послів, віддався церемонії з незвичною для нього ретельністю і, сказати б, запопадливістю.

Він найперший з усіх знав, що колись має настати те, що розблисло ось тут яскравими краплями Адельгейдиної крові, відмахувався від неминучості, намагався замінити пишнотою і державними радощами ту радість, якої замінити нікому й нічим не дано. Можеш мати владу над щонайбільшою країною, але зупиняєшся безрадний перед однією людиною. Особливо болісне безсилля перед жінкою. Вона стає страшнішою за найчисленніше військо. Військо можна розбити — жінку ніколи. Мабуть, він відчував це ще змолоду, кидаючись на жінок жадібно й невситимо. Найвродливіші жони імперії дарували йому свої розкоші, але запекле змагання за владу забирало щодалі більше сил, і він зненацька відчув, що більше розполовинюватися незмога. Настало вичерпання, доводилося зосередитися на одному. Він вибрав владу, бо вища за повноту життя й усміх жони гідність володаря. Можна б сказати так: розкоші короткочасні, гідність вічна. Тіло стало для нього мерзким і страшним, а дух, поранений владою, конав і здригався і в судомах своїх прагнув довершення чи то найтяжчого злочину, а чи найбільшої зухвалості. Творячи велике, спускаєш з припону диких коней сваволі, і вони розтрощують колісницю світу, і тоді настає пітьма, якої вже несила побороти, відкривається скриня Пандори, вилітають з неї демони руйнувань, доцищують залишки життя в тобі самому. Що таке людина? Він вважав, що то прекрасна суміш звіра й бога в одній іпостасі. Бог стримує звіра, дух облагороджує тіло. Коли всі молоді звірі полишили його, Генріх не мав потреби стримувати своє тіло. Лишався бог, а що в нім для чоловіка? І ось прийшла ця юна руська княжна, і Генріхові видалося, ніби все повертається: радощі дня, смак поцілунку, голоси світу, барви життя. Ще світить йому сонце! І не треба більше виправдань перед самим собою, бо коли вимушений будеш виправдуватися ще й перед світом, тоді кінець, бо світ безжальний і не простить тобі одної невзятої жінки навіть тоді, коли ти завоював усі його кріпості, замки й святощі.

Спалах був короткочасний, його вистачило тільки на те, щоб Генріх наважився обрати собі нову імператрицю. Вже після заручин знов відчув, як занепадає його природа. Ще сподівався на чудо, на літо, на щедроти життя, йшов до весілля вперто, наосліп, відіслав навіки від себе єдиного свідка своїх молодечих нестримностей і свого нинішнього пониження — Заубуша, і нічого! Лякався своєї жони, не лягав з нею в шлюбне ложе, не мав надії лягти, а тепер, коли вона перед усіма поглядами вдарила себе ножем, боявся поглянути на неї, щось спитати, обмінятися бодай словом.

Порятунок шукав там, де зазнав найбільшої поразки: у послах, у Заубуша, в тому дивної вроди руському, в учтуванні невтримному, безмірному, дикому, до самого ранку. Імператриця не витримала, її відведено в приготовану шлюбну постіль, а він ще лишався зі своїми баронами, він хотів бодай чимось прилучитися до чоловічого світу, виказати свою силу й бравість; коли ж під ранок звалився сп'янілий і вичерпаний, то відведено його вже й не в імператорську ложницю, бо впирався і погрожував карами тим, хто б насмілився турбувати й будити Адельгейду.

Спав чи й не спав у п'яному запамороченні. Видавалося йому, ніби тримає в обіймах могутню жінку, жінка стогне від солодких захватів, стогне знесилено, рве йому серце своїм стогнанням, сповнює всього розкошами й гордістю за його чоловічу силу... Обливаючись потом безсилля, мало не вмираючи, він прокинувся, не міг збагнути, де й що з ним, згадав жінку, яку мовби ще тримав у обіймах, подумав, що то був сон, але знову виразно вчулися йому солодкі стогони, невгавні, настирливі, болісні, він зірвався на ноги, метнувся по палаті, підбіг до вузького високого вікна, визирнув у залите сонцем замкове подвір'я, ковзнув каламутними очима по кам'яних карнизах, весь затіпався від шаленства. Під вікном двоє голубів захлиналися від любовних стогонів, милувалися, струшували пір'ям. І під його вікном, і далі, й нижче, на всіх виступах, на кам'яних виріжках вигравали проти сонця голуби, стогнали, туркотіли, захлиналися від повноти щастя.

— Заубуш! Барон! — заревів імператор так, ніби барон не відлучувався від нього й на день, ніби не їздив десь цілого півроку, ніби й не було наміру спровадити його від себе назавжди.

І той, мов вірний пес, який простив усе своєму хазяїнові тільки за те, що сподобився знову спати коло його порога, вмить зродився десь у глибині палацу, застукотів по кам'яній підлозі своєю дерев'янкою.

— Сто тисяч свиней! Хто потурбував так рано його величність імператора?

— Лучників! — побілілими очима втупився в нього Генріх, щойно Заубуш з'явився в дверях.— Розставити в замковому дворі, на мурах, на вежах лучників і щоб стріляли голубів, щоб вибили до єдиного. І довкола палацу, і в Бамберзі, і скрізь, де буду! Бити цих тварюк, цих жирних, гидких, ворожих...

Барон підшкутильгав до вікна, визирнув, прислухався, усе зрозумів.

— Вони не варті печеної воші, ці голуби, імператоре.

— Перебити всіх. І щоб не прилітав сюди жоден! Тримати лучників з напнутими тятивами. Таке веління!

Імператриця, відсвіжена після сну, блукала по палацових покоях серед розіспаних людей, серед безладдя й занедбаності.

Вона ввійшла туди, де були імператор і Заубуш, стала в дверях, не помічена ними, почула останні слова Генріха, мовчки пішла до вікна, визирнула так само, як перед цим імператор і Заубуш, сказала ні до кого:

— На вікнах сідають янголи і їх гріх проганяти...

Барон передбачливо зник. Генріх ніяк не міг втямити, звідки взялася тут Адельгейда.

— Адельгейдо...— пробурмотів змішано.

— Як вам спалося, імператоре? — спитала вона ласкаво.

— Імператор не спить, він і вночі виконує свій обов'язок...

— Перед ким? — поцікавилася вона тепер уже лукаво.

— Перед державою.

— Це тяжко?

— Вельми.

— А перед життям?

Він не зрозумів.

— Що — перед життям?

— Сповнення обов'язків перед життям, я хотіла сказати.

— А що таке життя? — сердито спитав він.

— Життя — це повнота часів. Повнота всього сущого. Радість.

— Радість — це влада.

— Яка ж радість од влади? Сама лиш утома.

Він поглянув на неї стривожено. Звідки вона знає? Вгадала чи вже все збагнула?

— Життя саме по собі не варте нічого,— пробурмотів.— Вартість надається йому змістом діянь, наповненості високим.

Вона його не чула. Говорила мовби сама до себе, нечутно пропливла од дверей до вікна, у білій довгій сорочці, з горностаями на плечах, дитина й імператриця, ніжність і мудрість.

— Чи люди знають те, що трава про землю, птах про небо і звір про безмір самотності? — прошепотіла гірко й відчаєно і зникла, зоставивши імператора в його безсилій розгубленості.

ЛІТОПИС
ПУСТІ РОКИ

Коли тебе дванадцятилітньою вивезено з рідної землі, кинуто в ці мокрі гори, позбавлено надій, доведено до розпачу, коли ти, здавалося, назавжди загубилася в горах і коли зненацька доля порятувала тебе від забуття і підняла на ту височінь, з якої можна б озирнутися назад, то що побачиш там? Для тебе — пусті роки, дні без подій, змарнований час, а для людей? Прісне слово «Європа» не давало тобі нічого, але було ще червоне слово «Русь», був зелений Київ, було

незабутнє, навіки втрачене, а тепер мовби знов віднайдене з прибуттям посольства з Києва, від її отця Всеволода.

Літописець руський, не маючи що сказати про деякі роки, писатиме так: «У літо 6429. У літо 6430. У літо 6431. У літо 6432. У літо 6433. У літо 6434. У літо 6435. У літо 6436. У літо 6442. У літо 6443». І ніяких подій. Нічого. Пусті роки... Ріки виходили з берегів, нещадно палило сонце, голод стояв у землі, мор налітав, мерли люди, горіли села й городи, плакали матері над убитими синами — для літописця то все були пусті роки, бо не зачіпало ні князів, ні єпископів, ні пресвітерів, ні бояр та воєвод.

Для Євпраксії шість років життя в Германії теж видавалися пустими. Не знала ні нещасть, ні радощів сього люду, не заглиблювалася в те, що відбувалося довкола, замикалася в своєму власному лихові, страждала сама і вважала, що мав би страждати цілий світ, отож роки ці могли б ще зватися роками страждань.

Та ось прибуло посольство з Києва, приїхав Журило, з яким колись збирали квіти, ловили метеликів, слухали про чеберяйчиків, лякалися темряви, бігали по таємничих закутках Красного двору, спорудженого в Києві князем Всеволодом, а тепер Журило — дружинник і посол князя Всеволода, він з Києва, він був там усі шість літ, він знає все і може розповісти, заповнити оту шестилітню пустоту, зносити яку вже незмога.

І Журила покликано до імператриці.

Імператорський двір лишався в Бамберзі, про який у хроніках лишиться єдина згадка, що імператор по представленню своєї жони і єпископів Рупрехта Бамберзького й Удальріха Ейхштадського дарував маєтки міністеріалу Бамберзької церкви Майнгеру. Більше нічого. Ще не було ворожнечі між Євпраксією і Генріхом, ще не втрачено сподівань. Двір, як і належалося, розподілявся на дві частини, розполовинювався, чоловіче — до імператора, жіноче — до імператриці; розполовиненість була вигідна Генріху, несла кривду й невдоволеність для молодої імператриці, але зрештою й вона теж мала з цього якусь користь, могла зосередитися на минулому, минуле ж, як відомо, завжди наявне і корисне людині тим, що з ним легко можна поєднати своє горе.

Так було покликано до імператриці Журила.

Була там Журина, яка при всіх не наважувалася підійти до сина, виказати своє материнство, були двірські дами, які щосили наставляли вуха, поглинали слова, погляди, щонайменші рухи, намагаючись вловити бодай натяк на щось гріховне між імператрицею і цим молодим, дивно вродливим варваром, від одного скинення оком на якого Адельгейда врізала собі руку.

Нічого не зрозуміли, нічого не зауважили, нічого не вловили.

Відстань, холод, урочистість.

Імператриця сиділа на високому стільці, що мав слугувати за трон, двірські дами тулилися внизу на переносних ремінних стільчиках, Журилові стільця не подано, хоч послові такого великого володаря, як київський князь, і належалася висока честь сидіння навіть перед імператором. Перед імператором, та не перед імператрицею. Перед сановною жінкою мали стояти всі чоловіки.

Журило стояв весело, безтурботно, пересмикував широкими плечима, струшував своїм пишним волоссям, дивувався: невже ота холодна, неприступна молода жінка в золотій короні — то Євпраксія, Пракся, з якою він... Гай-гай, ліпше не згадувати, а мовчати й казати лише те, що від нього хочуть почути.

— Що казати? — питав майже нахабно, розбещений уважливістю київських жон.

Аби ж то Євпраксія знала, про що питати. Зате знав Журило. Раз княжна, то й треба їй про князів. Про братів її та отця, та дядьків, та матір, та пресвітерів, та... Ну, то ось... Тоді, як вона поїхала сюди, з греків прибіг у Тмуторокань Олег Святославович, кинув у поруб братів Ростиславовичів — Давида й Володаря, посік козарів, які запроторили його до ромеїв, Ростиславовичів випустив, засів у Тмуторокані. Ростиславовичі ж кинулися на Русь, вигнали з Володимира Ярополка Ізяславовича, той прибіг до князя Всеволода просити помочі, великий князь послав сина свого Володимира Мономаха з дружиною, вигнали Ростиславовичів й посадовили знов Ярополка у Володимирі. Тоді й він, Журило, ходив з дружиною. А через рік Ярополк, піддавшись злим намовам, пішов супроти самого великого князя Всеволода, і знов послано до Лучеська молодого князя Мономаха, і знов Журило ходив туди з дружиною, Ярополк утік до ляхів, а вони взяли Лучеськ, і матір Ярополкову Гертруду, і жону його Ірину, і дружину привели до Києва в полон, чи що. Ще рік минув, Ярополк прийшов і став миритися з Всеволодом. Знов дано йому Лучеськ, а Мономах повернувся до Чернігова. Та не вгамувався Ярополк, пішов на Звенигород, а в путі, коли спав він на возі, набіг на нього якийсь Нерадець, увігнав йому в серце меч і втік, що ніхто й не стямився. Скочив Ярополк, вирвав із рани меч, закричав розпачливо: «Ох, ти ж мене, вороже, доконав!» І вмер. Ну, привезли його до Києва, поклали в раку мармурову в церкві святого Петра, яку сам воздвиг по намові своєї матері Гертруди, що молилася римській церкві святого Петра. Ото й усе.

Тоді приїхали посли аж з самого Рима чи там звідки до князя Всеволода й митрополита Іоанна. Митрополит послів не прийняв, посварився й зі самим князем Всеволодом і вмер, а був, кажуть, вельми вчений. Після того Янка, княжна й ігуменя Андріївського монастиря, пішла в греки й привезла звідти нового митрополита Іоанна-скопця. Кажуть, невчений і дурний, та

він, Журило, уже того не знає, бо тут прибули посли від імператора і йому звелено їхати з ними сюди.

Ні про матір Анну, ні про рідного брата Ростислава, ні про Київ, ні про Красний двір, ні про те, що знали тільки вони двоє шість літ тому, ні про чеберяйчиків...

Євпраксія не сміла питати, Журило не смів казати.

Холод, відчуженість, нездоланна відстань.

Лише вирвавшись з холодної палати, зітхнувши й розправивши плечі, не відчуваючи на собі гострих поглядів двірських дам, закричить Журило своїй матері про те, що Євпраксія нещасна, що він не допустить, щоб вона була такою нещасною, що завезе її назад до Києва, до князя Всеволода, до...

А Журина покладе йому руку на голову, скаже тихо й болісно:

— Ну, що ти ото, дитино моя! А князь?

— То я вернуся в Київ, скажу князеві Всеволоду, а тоді знов прискочу й вивезу Євпраксію з цієї землі!

Журина мовчки всміхалася на такі нерозважливі крики свого хлопчика, бо й так знала: нічого не буде. І цей рік буде занесено в пусті роки, а коли й настануть наповнені, то ще й не знати, чим вони повнитимуться: щастям чи лихом.

І про це не буде нічого ні в літописах, ні в хроніках, лиш темні натяки і невиразні згадки.

ПОРОЗУМІННЯ

Знов були наодинці, але тепер уже не випадково, а на вимогу імператора зійшлися в тронному залі бамберзького палацу; входили туди мовби дві розсварені держави, до самих дверей кожного з них супроводжували наближені, які мали зостатися за порогом, бо таке було найвище веління. Імператор бажав мати розмову з імператрицею. Про що? Кому ж те знати?

Був увесь у чорному, як колись у Кведлінбурзі, високий, худий, золотий ланцюг теліпався йому на впалих грудях, як нашийник на ловецькому псові, не сідав на троні, бігав з кінця в кінець безмежного похмурого залу, Євпраксія стояла, стежила за ним самими очима, була спокійна й, сказати б, байдужа.

— Ми затрималися в Бамберзі, бо я ждав вістей з Італії,— почав імператор, не дивлячись на свою жону, голос мав особливо різкий і уривчастий.

Євпраксія мовчала. Вісті з Італії не обходили її. Нізвідки не ждала вістей.

— Я отримав вісті і не можу сказати, що вони надто втішні. Я сподівався...

Генріх став, видивився на Євпраксію, вона лишалася так само байдужою. Усе в ній умерло до цього чоловіка, не наро-

дившись. Чого йому ще треба від неї? Імператор вловив її настрій, змінив напрямок розмови.

— Київський цар, ваш отець, у грамотах до мене просить, аби ви на свій розсуд могли розпоряджатися його послами. Ви можете лишити їх собі для прислуги, можете відіслати назад до Києва. Він вважає, що вам приємно буде мати коло себе слов'янські душі. До того ж він послав молодих. Кажуть, він кохається в молодих. Так само, як і ви.

— А також ви, імператоре,— додала Євпраксія.

— Я? — здивувався Генріх.— Хіба то я порізав собі руку на учті, забачивши молоду жону?

— Ви мене вибрали імператрицею, а я не належу до старих. Може, занадто молода.

Їй хотілося сказати: «Обурливо молода й неторкана», але вона стрималася, тільки метнула на нього погляд, ковзнула по ньому своїми сірими очима, від погляду яких у іншого чоловіка зайшлося б серце, а Генріх тільки зціпив зуби і швидше забігав з кінця в кінець залу.

— У київського царя, як мені сказано, злочинна пристрасть до молодих...

— Вас це не має турбувати.

— Ну, так, але ви його донька.

— Я імператриця германська.

— Саме тому... Ви обманули мене, імператора..

— Може, ви помиляєтесь?

— Саме так, саме так... Я вважав, що в ваших жилах тече кров грецьких імператорів...

— Я цього не казала нікому...

— Так, але я вважав...

— Треба було спитати мене.

— Є речі, про які не питають. Відомо було, що руський цар одружений з грецькою царівною. Але ніхто не знав про те, що вона вмерла і що він узяв собі в жони дівчину з підлого роду...

— З простого...

— Однаково.

— Не для мене.

— То ось: я жорстоко обманувся.

— Ви можете оголосити новий маніфест. Скасувати свій попередній і закликати люд молитися за якусь нову імператрицю. З грецькою кров'ю в жилах. Сподіваюся, ви вже знайшли таку?

— Я сподівався на поєднання церков, вже й у цьому мені відмовлено. Київська церква відкинула руку церкви римської.

— Нічим не можу зарадити. Навіть не розрізняю церкви нашої і вашої.

— Розрізняти — справа кліра. Але для держави... Колись король остготів Теодоріх у листі до короля франків Кло-

довея казав, що бог з'єднує королів святими узами родинності для того, щоб на їхніх миролюбних взаєминах заснувати бажаний спокій народів. Бо лиш те святе, що не може бути порушене ніякою ворожнечею. Королі родичаються для того, щоб народи, розділені між собою, могли мати єдину волю і щоб через ці узи, як провідника згоди, об'єдналися думи народів.

— Уже чула про долі держави. Хотіла б почути про себе.

— Я сказав.

— Хочете почути й від мене?

Генріх знов став, дивився на неї насторожено, майже злякано. У ній билася юність, якій немає кінця.

— Про що?

— Про вас.

— Імператор може говорити лише про державу. Про владу. Більше ні про що.

Їй хотілося закричати: «А Кведлінбург!» Закусила губи, стиснула руки. Винні погреби Кведлінбурзького абатства. Сірі круглобокі бочки, вузький прохід між ними, вино наточується просто в келихи — і келих об келих. Чи згодна стати імператрицею? Так. А потім крипта святого Віперта, капелан, вузьконосий абат Бодо. Чи згодна, чи згодні обоє? Так, так. І келих об келих. А свідком — сонце, що сідає за горами. І це все для неї: сонце, вино, крипта, голос капелана і його голос. Він вище гір, лісів, неба, дощів, громів. Бо те було вічно й буде. А він — лиш раз на світі. Не було й не буде. Тільки є. Колись був малий, як і вона, міг зливатися з травами, з листям, забувати в обіймах весь світ, тепер піднявся над усім, мов небожитель. Імператор, і вона імператриця. Станеш імператрицею — ощасливиш світ... Пам'ятала кожний міцний потиск його руки, кожне слово, вимовлене з затаєним смислом, кожний погляд, подарований їй. Мала б тепер спитати його: де те все? Навіщо було? І чи було?

Спитала інше:

— У тій державі яке мені місце?

— Ви — імператриця. Матимете свій двір. Своїх наближених. Усе, що треба. Владу. Сказав уже про київських людей. Ви можете вибрати з них. Того, у зеленому, коли захочете. Може, стольником?

— Тоді вже спальником! — вона засміялася.— Хочу Журила моїм спальником!

Вона вже відчувала, як можна помститися, помститися найдошкульніше. Генріх, пометавшись ще по залі, присів на краєчок трону, стомлено перегнувся наперед, дивився собі на ноги. Мовби вперше зауважив, які вони в нього довгі й тонкі. Ніби й не імператорські ноги, а конячі чи оленячі. Бо в імператора повинні мати належну повноту, круглість, стійкість. А в нього ніби в хлопчиська. На жаль, самі лиш ноги. Бо згодився б заради цієї жінки стати хлопчиськом, тим безпутним юнаком, для

якого колись ридання збезчещених жінок були мов дощ на спраглу ниву. Вчувалися тоді в них ридання цілого світу. Бо коли ще не владен над світом, упокори бодай одну жінку. Так велося спервовіку.

Тепер володів імперією, жінкою ж заволодіти не міг, відмовлено йому в тім, на що здатен найостанніший чоловік у його державі. Що він міг сказати цій жінці? І чому мав казати, виправдовуватися, переконувати? Його володарювання харчувалося натовпами. Не займався ніколи окремими людьми. Переконувати й умовляти кожного зокрема — то занадто обтяжливо і загайливо. І людям, помітив, так само подобалося згуртування, збирання докупи, аби відчувати свою велич, численність, огром, при якому кожен може розчинитися, зникнути з очей, ухилитися від гніву, від кари, від загребущих рук володаря. Він збирав натовпи, вів їх за собою. Проти баронів, проти папи. Селяни йшли в похід не більше, як на сорок днів, бо їх ждало поле. П'ятниця, субота, неділя відводилися для молитов. Коли ж воювати? Як запобігти розпорошенню люду? Збирав для військових оглядів, повітань, шумували стяги, гарцювали коні, ревли труби. Збирав люд у соборах, скупчував його, збивав докупи, не давав розпорошитися, прагнув перемог, не думав про поразки, власне тіло сприймалося ним як його міць і влада. Поразка означала смерть. Тільки перемоги, скрізь і завжди! І ось поразка тіла, але дух не зломлено, і сонце світить, і треба жити далі й перемагати знов! Він не може зносити невдач і повинен шукати нових шляхів для успіхів. Так знайшов Адельгейду. Самою долею...

Він сказав уголос:

— Самою долею визначено... Ви — імператриця... Я зробив вас нею.

Вона засміялася здалеку, невловима, непідвладна його словам.

— Доля може зробити імператрицею. А жоною?

Генріх знов заціпенів на своєму незручному сідалі. Думки билися йому в голові безладно й гарячково. Він вівся з нею недоладно. Утікав ночами з імператорської ложниці — сором і ганьба. Що мені й тобі, жоно? Ще не настав мій час. Треба б інакше. Вона ж дівчина. Зовсім юна. Непорочна. Віргіна. Не піддалася Кведлінбурзькому зіпсуттю. І кров. Образив її. Не має в собі крові грецьких імператорів, зате має кров руських царів. Він сам імператор ще тільки в третьому коліні. Його дід Конрад, перш ніж став імператором, був звичайним маркграфом, до того ж неписьменним. Тому барони й викричали його імператором, сподіваючись, що дурним легше крутитимуть. А в неї — триста чи й тисяча років тривання царського роду. І руська імперія не має меж. І неприступна в своїй загадковості. З Адельгейдою треба інакше. А як? Попри все, вона все ж таки жінка. Адам і Єва були в раю всього лиш сім годин. Чому

не довше? Бо негайно по сотворінню жінка зрадила. Щойно сотворена (в шосту годину) жінка тут же спробувала плоду й подала його чоловікові, який з'їв його з любові до неї. Ось: любов! Він любить Адельгейду, тому й зробив її імператрицею.

— Я люблю вас! — вигукнув Генріх і скочив із трону, випростався, ухопився за золотий ланцюг обома руками, так ніби хотів зірвати його з шиї.

— Дякую. Ще не чула від вас цих слів.

— Тепер ви їх почули! — він кричав і далі. Уже не міг спинитися.— І тому... І тому я велю... Я сам прожену всіх ваших руських! Я відправлю їх назад, до Києва! Усіх, усіх! Нікого не залишу! Ні стольників, ні...

Хотів додати «спальників», але стримався і для потвердження своїх слів тупнув ногою.

— Усі з радістю підкоряться вашим велінням, імператоре.

— Усі? А ви?

— Я також.

— Ми завтра їдемо до Майнца! Ні, до Вормса, ми поїдемо в Шпеєр!

— Ми поїдемо туди, куди ви звелите, імператоре.

Він втомлено згорбився, сказав мало не жебруюче:

— Адельгейдо...

— Я б теж хотіла назвати не імператором, а просто Генріхом, надто що для мого роду це ім'я, сказати б, звично-щасливе. Адже тітка моя Анна стала жоною французького короля Генріха.

— Не імператора — тільки короля.

Євпраксія полоснула його своїм сіро-сталевим поглядом, з неприхованою погордою до його нікчемної пихатості говорила далі, говорила своє, не знати було, до чого веде і, отже, як мав ставитися до її слів імператор.

— Моя тітка Анна в час церемонії коронаційної присягалася на євангелії, вивезеному з Києва, писаному по-руськи.

Він хотів не без єхидства докинути, що його жона цю нагоду втратила безповоротно, але Євпраксія не допустила його до мови владним порухом руки, ніби вгадуючи його слова, сумовито сказала:

— Мене привезено в цю землю дитиною, і ніхто не підказав наслідувати тітку Анну. Мала б я це зробити ще перед тим Генріхом, маркграфом,— не зробила. Сповідник мій отець Северіан згодом карався вельми, бо то була його провина. Я простила йому, але гіркота в серці моєму залишилася.

— Я вас не можу зрозуміти,— нарешті здався імператор.

— Хотіла нагадати вам, що я — донька великого князя київського, народ мій має свою віру, отож, повинна користуватися послугами духівника цієї віри, а не вашої. Можете відсилати руських людей, але священика...

— Нікого! — закричав Генріх.— Усіх руських назад! Усіх додому! Цей бородатий найшкідливіший! Я змушу вас до послуху! Я ваш муж! Імператор!

— Ви чули мої слова, імператоре,— спокійно поглянула Євпраксія на нього.— Я боротимуся за своє право.

ЛІТОПИС
ЛИЦЕМІРСТВО

«У Страсбурзі зненацька повалився дім, у якому король творив народові суд. Ніхто при цьому не зазнав шкоди, окрім священика, який недозволеним чином жив разом із жоною одного відлученого. Внаслідок того, бувши найбільш винним з усіх присутніх, він і поплатився життям: йому переламано всі кістки.

Яке приємне описування справ благочестивих! Як підіймають вони наш дух! Як радують вони нас, коли ми сприймаємо їх і слухом нашим, і зором! І все ж через жорстокість свого серця ми, нещасні, зостаємося при своїх лінощах».

Із «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького
1018 рік

БОЖЕВІЛЛЯ

Усе зоднаковіло, не могла второпати, чи то Майнц, чи Вормс, чи Шпеєр, над усіма городами повисла густа стіна осіннього дощу, життя її теж стало затьмарене, мов осіннє небо, лишалася сама, відірвано від неї всіх, окрім Журини, тепер жила тільки згадуваннями, мандрувала в рідну землю все частіше й частіше своєю змученою уявою, а тут нічого не бачила, не могла збагнути, де вона й навіщо. Там, удома, радіють пришестю дощів, а тут дощі спадають прокляттям. Там ніжність ніколи не знає каламутних вод, а тут усе спливає глиною, брудом, глузливими водами втоми.

Нестерпними стали ночі, коли зненацька прокидалася, з жахом згадувала все, що з нею сталося, бігала по темній, безмежно просторій імператорській ложниці, плакала. Імператриця, сягнула найвище за всіх і самотніша за всіх. Ось спала, як той Яків, що поклав у голови камінь і приснилася йому драбина, поставлена на землю, а верх її сягав аж неба. Символ уявлень про світ: сходження знизу вгору, розділення на висоту й пониження, хто піднявся, той уже не повинен опускатися, бруд унизу, нагорі світло, чистота, благородство.

А вона що вище піднімалася, то в більший бруд попадала. Жила серед самотності, пересудів, вкрадливих поглядів, тихих

шепотів, брудних натяків. Безсила будь-що зробити, будь-чим зарадити.

Для всіх людей любов — це вибавлення, радість, найвищі захвати, для неї ж оберталася прокляттям. Люди, які любили її, приносили їй завжди страждання. Батько, мати, брат, навіть Журина, хоч яка добра. Вона поселила в ній знання про чеберяйчиків, яких не дано нікому й ніколи бачити. Мабуть, існує воля злих сил. Звідки вона? І чи над кожним? І чому? І чи є рятунок? Чи є сподівання вибавлення? Чи можна уникнути, усунутися, сховатися, дати перепочинок змученій жертві?

Воля злих сил нависає, мов загроза. Над усіма й завжди, але скупчується лише над окремими. Звуть їх нещасними. Колись вона вважала, що досить поїхати далеко — і тоді втечеш од злої сили і від власного нещастя. Що далі їхала, то більше заплутувалася в сіті нещастя. Воля злих сил... Чому скупчилася на ній? Відплата за вроду? За походження високе чи за низьке? Чи відомщення за матір, яка знехтувала своїм родом і переповнилася князівською пихою, а це не минає безкарно ні для кого. Над нею тяжіла зла воля від самих народин, тепер переконалася в тому.

Двірські дами перешіптувалися: чого їй ще треба? На пишних прийомах сиділа на подвійному троні поряд з імператором, мала на золотистому своєму волоссі золоту корону імперії, перед нею падали навколішки, їй цілували руку найдостойніші мужі, за неї пито на учтах, за неї молилися в соборах. Чого їй треба?

Ніхто не бачив того, що не дано бачити. Бо життя щоденне розполовинене на видиме й приховане. Ніхто не бачив її дикої самотності, розпачливої безнадії, була коло неї тільки Журина, разом плакали потай, аби ніхто не бачив і не чув, хоч, здається, чути й не було кому: імператор несподівано оглух. Напади глухоти почалися в нього ще після отого триденного стояння на морозі в Каноссі, приходили завжди з настанням дощової пори, холоду й пронизливої вільгості. Легко міг приховувати свою глухоту, бо ж був імператор, належалося йому повелівати, наказувати, кого б мав слухати? Він був імператор — більше ніхто. Керувався голосом власного розуму й серця, а їх почує навіть глухий.

Імператор повинен так чи інакше бути відокремлений від низького світу, йому потрібен спокій для думання, для високих вирішень, об нього, як об підніжжя високої гори, хай б'ються тисячі людей з їхніми дрібними клопотами, метушнею, нікчемністю, а він повинен перебувати в хмарах, у гордій самотині. Єдиний Заубуш знав про глухоту імператорову, як і про все інше, але він уміло уникав у такі дні мовлення, а лиш слухав і ляпав повіками на знак зрозуміння й покірливості. Євпраксія не знала цього, тому в неї почалися химерні розмови з Генрі-

хом, од яких, вона відчувала це виразно, неминуче мала збожеволіти.

Вона. Невже у всій вашій імперії ллє отакий нудний дощ?

Він. Становище імператриці зобов'язує.

Вона. Я не люблю води. Серед води людина завжди надто гостро відчуває свою самотність.

Він. Сьогодні я пришлю вам нові прикраси. Їх привезено від французького короля. Я шкодую, що померла ваша тітка Агнес, яка була королевою Франції. Прийміть мої співчуття.

Вона. Мені хочеться жити.

Він *(усміхаючись)*. Страх підданих — річ зрозуміла, а на примхи жінок-володарок нема ради.

Вона. Боже мій, невже це примхи?

Він. Ми нікуди більше не поїдемо.

Вона. Я нікуди й не хочу, бо від себе нікуди не втечеш. Але мені сумно й гірко!..

Він. Імператорові доводиться любити більше за́мки, ніж ситі городи, воїнів більше, ніж купців, битви більше, ніж мир.

Вона. Боже, я ніколи не знала, що доля імператриці може бути такою тяжкою!

Він. Церква вимагає віри, а я хочу суперечки.

Вона. Людина повинна жити красою, добром, правдою, інакше навіщо ж жити!

Він. Велич виснажує, до цього треба бути готовим завжди. Велич — це звір, який вимагає щораз нової поживи. Зате нічого не може бути вищого!

Вона. А хто відвзаємнить мої зітхання, мій крик, мій цілунок?

Він. У Саксонії знову бунтують барони. А ця всесвітня блудниця Матільда Тосканська одружила зі собою дурнуватого хлопчиська — Вельфа Баварського.

Вона. Я нічого не хочу знати про цих людей! Що мені до них?

Він. Про Карла Великого казано, що він більше уваги надавав користі держави, ніж упертості окремої особи. Хотів би нагадати вам ще й те, що Карл вельми любив чужоземців і виявляв велику турботу при їхньому прийомі, так що численність їхня видавалася небезпідставно обтяжливою не тільки для двору, але й для цілої держави. Та він, по величі своєї душі, не надавав ваги таким міркуванням, бо й найбільші невигоди в цьому випадку винагороджувалися славою щедрості і ціною доброго імені. Германські імператори мали за жон грецьких царівен, але руської царівни не мав ще жоден. Я перший і ви — перша. Що може бути прекрасніше?

Вона. Стати імператрицею і перестати бути людиною? Чи людське заказане для імператорів?

Він. Люд завжди нетерпеливиться, бо йому не видно, що попереду.

Вона. Мені теж не видно! Нічого не видно! Не сподіваюся ні на що! Не жду нічого!

Генріх дивився на безсоромне підняття брів імператриці, замкнений у собі, неприступний для пристрастей, які роздирали жінку. Хто не сіє, в того не вродить. Глухота відрізала його від світу остаточно, у ньому поселилася якась байдужість до можливої одноманітності часу й речей, так ніби знесений був у повітря, де зникає безмежна неоднаковість всього земного. Тривожно думав про імператрицю. Все життя прагнув самотності, а коли вона прийшла, з дурної примхи забагнув мати коло себе цю ніжну істоту. Тепер карався й лютився безмірно. Жона — помічник, однодумець, друга половина твого єства, твоє доповнення, спільник у всіх твоїх замірах, сила, що стає на твій захист, хоча б для цього треба змагатися супроти всього світу. Може бути й ворогом, прихованим, запеклим, непідкупно-затятим, страшним у своїй незбагненності й непослідовності. Але й тоді легше, бо знаєш, що і як. Найгірше, коли непевність, невловимість, незбагненність, загадковість. Тоді загрози звідусюди, а звідки — не збагнеш і не відгадаєш, і жона в своїй настирливій причіпливості стає мовби жалюгідним сном, від стисків якого задихаєшся, але вивільнитися неспроможен, як не дано тобі й задихнутися до кінця,— отак і маєш мучитися і немає краю.

Покликаний був Заубуш і його спитано, чи виконується й тут веління імператорове про те, щоб жодного голуба не було коло палацу? Барон поляпав повіками, усміхнувся самими очима. Імператор був мов покинутий і забутий дім: цілий і неушкоджений, а ніхто в нім не живе. Хотілося підійти, закричати Генріхові на вухо: «Вилікую тебе, імператоре! Я, барон Заубуш, це зроблю!» Але вирішив ждати. Час — це канат, протягнутий між сходом і заходом. На ніч він складається і від того зношується. Треба почекати, коли перетреться канат, розпадуться всі сув'язі.

Дочекався. Ніхто не бачив того, що сталося, але довідалися всі, Заубуш — найперше. Імператриця нарешті дізналася про глухоту імператорову. Нічого в тому б страшного й не було, бо глухота все ж ліпше, ніж глупота, але Генріх не міг потерпіти, щоб його таємницю було розкрито. Сталося страшне.

Євпраксія, нехтуючи звичаєм, мала звичку в часи, вільні від дворових прийомів, блукати по палацу з розпущеним волоссям. Корона вінчала ці золотисті хвилі, вона втрачала свою тяжкість і символічність, сприймалася просто коштовною оздобою. В блуканнях своїх Євпраксія набрела на Генріха. Стояв коло вікна, спина видавала його напруження, скупченість на чомусь: чи то вдивлявся пильно в щось, чи то мучила якась думка. Їй стало шкода його, покликала тихо:

— Імператоре!

Мовчав.

— Ваша величність!

Нічого.

— Генріху! — сказала голосно.

Ніякого враження.

— Мужу! — гукнула щосили.— Чуєш мене?

Він не чув.

Коли зайшла збоку так, що він не міг її не помітити, десь по той бік звернутих до неї його очей промайнув переляк, чорно розколюючи зіниці, метнувся тривогою, неспокоєм, може, соромом, але не насмілився пробитися на поверхню погляду, затаївся, пірнув у глибини. Мав би сказати їй, що задумався, через те не чув. Але він, розгублений, ошалілий від несподіваного викриття, а може, від отого розпущеного зміїсто-золотого волосся, кинувся на неї, мов дикий звір, вчепився в волосся, хотів знищити оці теплі хвилі слов'янського сяяння, рвав, смикав, вона кричала, але він не чув, а чого не чує імператор, того не чує ніхто. Врешті вона видерлася йому з рук, відбігла до дверей, мовчки вдарила його зненавистю в погляді й обіцянкою ворожості довіку.

З того дня почалося божевілля. Ще звечора вона плакала досхочу з Журиною, ніхто їм не перешкоджав, а після нічної учти Генріх виявив бажання йти спати до імператорської ложниці разом з імператрицею, і їх супроводжували маркграфи й барони, спальники імператорські й чашники, величезна ложниця не могла вмістити всіх челядинців, бо подія мала, сказати б, вагу державну — перші відкриті покладини імператора з імператрицею; з'явився навіть сповідник Адельгейди абат Бодо і, хоч до ложниці не пішов, але поблагословив свою духовну дщерь, урочисте роздягання й покладання в постіль затягнулося на час досить тривалий, Євпраксія мовби здерев'яніла, тіло їй затерпло, не відчувала нічого, усе затоптане було грубими чобітьми баронів, п'яних, смердючих, огидних. Невже навіть це має відбуватися в отакій ганьбі, невже й чутливість людська має бути принесена в жертву імператорським умовностям і незбагненним вимогам державності? Адже пожадання живе в людині спервовіку, при всіх державах, королях і богах, але випускати цього звіра прийнято потаємно, неписана угода між людьми вимагає темряви, прихованості, щоб усе відбувалося лише між двома, і тільки для цих двох хай відкриються потреби тіла, вимоги тіла, голос тіла, крик тіла, здригання тіла...

Вони юрмилися в ложниці нестерпно довго, нахабно зирили, обмінювалися кривими усмішками, масно плямкали, брудно гмикали, топталися по мозаїчній підлозі, а Євпраксії видавалося, ніби топчуться їй по серцю. Високі червоні свічі палали з обох боків широкого імператорського ложа в узголов'ї й коло ніг, збоку поставлено золотий столик з двома імператорськими келихами на ньому й золотим глеком, повним густого бургундського вина. Сидячи в постелі, у самих сорочках, прикриті до

пояса легким хутряним коцом, імператор і Євпраксія надпили з поданих їм келихів, мовчки віддали їх назад, тоді Генріх помахом руки спровадив усіх з ложниці, і ті, товплячись у дверях, озираючись, випхалися всі, полишивши нарешті цих двох. Євпраксія ще сиділа, дивилася на свого мужа. Той поволі вивільнився з-під хутряного накриття, пішов у темну глибочінь ложниці, йшов босий по затоптаній підлозі, високо піднімаючи ноги, скрадаючись навшпиньках, бо камінь неприємно холодив підошви. Повернувся з товстою книгою в руках, заліз під хутро, розгорнув, пошукав щось, став читати хриплим, різучим голосом.

Євпраксія відразу впізнала «Пісню пісень» Соломонову. «Лоно твоє — сад гранатових яблук, з плодом досконалим, кипри із нардами, нард і шафран, пахуча тростина й кориця з усіма деревами ладану, мирра й алое зо всіма найзапашнішими пахощами...» Трохи почитавши, імператор поклав книгу коло ложа на підлогу, притулився сухими холодними губами до щоки Євпраксії, сказав безвиразно:

— На добраніч.

І ліг горілиць, відразу заплющивши очі. Вона не мала що робити, посиділа трохи мовчки, бо ж казати щось оглухлому вважала даремним, тоді лягла й собі, теж горілиць, але очей не заплющувала, намагалася пробитися поглядом до високої темної стелі, не відаючи, для чого, але не могла проникнути аж у таку височінь, а товсті свічі не просвітлювали вгору, розсіваючи своє світло більше вбоки, осяваючи ложе з цими двома, з мужем і жоною, правдивіше — з імператором та імператрицею. Тоді повернулася спиною до Генріха й склепила повіки.

Таке спання тривало тиждень, а може й місяць — Євпраксія згубила лік дням. Все повторювалося, так само імператор щоночі читав їй з «Пісні пісень», щоразу те саме, аж вона не витримала і забувши про його глухоту, сказала:

— Ви могли б уже читати без книги.

І дивно: глухота в нього, видно, уже минула, він почув її слова, бо відразу й відповів, і до ладу:

— Книга дає певність.

— Хіба в імператора могла бути коли-небудь непевність? — поцікавилася вона.

— Певність є завжди, але завжди її слід зміцнювати.

— Ви щовечора читаєте про жіночу вроду. Навіщо?

— Нагадати вам про вашу вродливість.

— Я знаю це й так.

— Нагадування не зашкодить.

— Мені приємно, що ви віднайшли слух.

Він відклав книгу. Ліг. Сказав:

— На добраніч, імператрице.

Тепер мав слух, треба було відповідати чемністю на чемність.

— На добраніч, імператоре.

То була остання для неї добра ніч. Наступної ночі Генріх сказав їй:

— Ми підемо в собор.

— Коли?

— Сьогодні.

— Уночі?

— Так. Хіба ви не звикли молитися в Кведлінбурзі також і вночі?

— Я знала вашу нехіть до молитов.

— Хай то буде моєю турботою. Вас зодягнуть належним чином.

— Може, дозволено мені буде самій вибрати належне вбрання?

— Мої камерарії дадуть вам поради.

Станеш імператрицею — ощасливиш світ... Це сприймалося тепер гіркою насмішкою. Бо жила весь цей час, мовби на площі, відкрита всім поглядам, не належала собі ні в чому, усе перетворювалося на державні акти: звичайний сніданок, лежання в постелі, молитва в церкві. Навіть для плачу потрібна була тут неабияка мужність і сприт, бо завжди могли знайтися свідки, а свідки ж, як казав абат Бодо, небажані. Не мала ніколи самотності для себе, водночас будучи глибоко самотньою в душі. Спробувала знайти свою Журину, але й того не змогла. Імператорські камерарії принесли їй якесь широке чорне накриття, підбите червоним, шанобливо закутали її. Генріх був у такому самому вбранні, без ніяких ознак імператорської гідності, подав руку жоні, повів по палацових переходах, і тільки тоді вона помітила, що йдуть без супроводу, це мало б викликати полегкість, але чомусь зродилася тривога, яка не полишала Євпраксію ні в палаці, ні на темних плитах палацового двору, ні в притворі під могутніми склепінчастими арками собору.

Там їх зустріли якісь чорні тіні, теж загорнуті в широке й, здається, чорне, у руках тримали жахливо чорні свічі, повели імператорську пару повз товсті круглі колони й чотирикутні стовпи, які тяжкістю своєю давили Євпраксії на душу, усі йшли швидко, так швидко, що молода жінка стала задихатися, Генріх стискував їй руку мало не з жорстокістю, коли вона спробувала вивільнитися, він стиснув ще дужче, стиск був кістлявий, наче в смерті. «Вони ведуть мене вбивати!» — подумала вона, але не злякалася. Ліпше вмерти, ніж таке життя, ще й не життя, а тільки його початок, тоді чого ж має чекати від подальшого? Життя ще й не починалося, а вже його нема. Воно зайшло в глухий кут, зупинилося, а це — гірше за смерть.

Що є життя? Добрі душі дерев, трав, вічна таємниця зеленого листя, спалахи квітів, пронизлива жадоба буття в кожному запахові, в кожній барві. Світ живе в запахах і барвах. А тут був кінець. Сухий запах каменю й безнадійність чорноти. Ти ще

дихаєш, ще кудись ідеш, ще ждеш чогось, а вже мовби й нежива, і тягар кам'яних стовпів гнітить тобі серце, мов здушена лють, мов тамована зненависть тисячоліть.

Все ж вирвалася зі стиску колон, темний простір розблискував блідавими вогниками свічок, тяжко ворушилися чорні постаті з боків, за підвищенням, схожим на церковний табернакулум, заклякло стояв хтось — чи то чоловік, чи то витесана з каменю чорна подобизна; імператора й імператрицю посаджено на церковний трон, різьблений з каменю, холодний і слизький. Генріх не випускав її руки, тиснув дужче й дужче, аж вона застогнала тихенько, але він не звернув уваги або ж не почув, бо глухота могла знов наплинути на нього, як пітьма. Тіней побільшало, мертві вогники свічок червилися, мов лісові гнилячки, постать за табернакулумом схитнулася, було в ній чорне й червоне; з-під гострого накриття, чорного, як усі свічі в цій загрозливій похмурості, спадало на самі очі того чоловіка червоне, закривало очі, спускалося до самого носа, до густого рудявого, як у імператора, заросту, і ось той заріст заворушився, розтулилися губи, видобулися з них слова: «Domine, non sum dignis [1] — господи, я недостойний», тоді чоловік різко скинув із своєї голови чорне накриття, тепер мав якийсь чорний клинець, що спускався до міжбрів'я, а над тим клинцем стирчали маленькі червоні ріжки. «Диявол!» — прошепотіла Євпраксія. Генріх знову стиснув їй руку. Сидів випростуваний, приплющившись до високої кам'яної спинки; коли б не ці кістляві стиски його руки, вона б могла подумати, що мертвий. Ні поруху, ні згуку голосу, ні шелесту дихання. Той, з ріжками, здіймаючи руки в чорних перснях, виголошував казання. А може, то лише здавалося. Може, тільки здіймав руки, а промовляв хтось інший — багатоголосо, твердо, переконано, звичною церковною латиною. Слова падали, мов чорні кам'яні кулі, котилися в просторі, слова виправдання чогось таємного, забороненого, злочинного. Молитва чи закляття, звинувачення чи благання, вказівка чи упередження?..

«Бог існує скрізь, в усьому: і в зеленому листкові, і в янгелові однаково. Він існує також у людині, отож усі діяння людські насправді є діяння божі й не можуть бути гріховними. Але боги є добрі й злі. Світ невидимий, духовний створений богом добрим, світ видимий, тілесний — творіння бога злого. Душа людська — частка світлого, небесного світу знемагає в тілі, як у темниці. Змішання духовного й тілесного призводять до муки, до торжества зла в світі. Треба вивільняти дух, віддаючи тілові тілесне. Тому ніякі обмеження не мають влади над людьми. Усі ж заповіді божі в святім письмі — суть плоди прокляття, і всякий вільний від прокляття вільний також і від заповідей. Гріха немає. Слава господня як у святості, так і в гріхові. Людина

[1] Звичайна формула, якою католицькі священики починали молитви.

може знати бога, чи вірити в бога, чи молитися йому, однак це є бог, що живе в людині, який сам себе і впізнає, і вірить у себе, і молиться сам собі. Тому немає ні неба, ні пекла, а є тільки те, що міститься в людині. Тож хай гряде час, коли запеклі, святі, набожні, самовпевнені, що в своїй праведності по-церковному вірять, умруть за свою святість і віру так само, як умруть злодії, вбивці, святотатці й розпусники, які не вірили ні в що, та однаково мали в собі бога, бо були зіткані з його волі. Хіба ж не сказано в «Капітуляріях» Карла Великого, що мораль у чистому вигляді належить до царини свободи, тому закон про неї мовчить? Заблуд людський полягає в намаганні прикритися одягом навіть без потреби. Що ж таке одіж? Одіж була знаком утраченої невинності, зародженої гріхопадінням свідомості, що є добро і зло, і, отже, знаком прокляття, яким супроводжувалося саме це усвідомлення. Повернення до наготи означає, що прокляття знято й обмеження відкинуто. Адам у часи невинності був нагим і не соромився власної наготи...»

Вибух світла різонув Євпраксію по очах, аж вона затулилася рукою, вільною від Генріхового стиску, лякалася поглянути на те, що було попереду, не насмілювалася вірити отому білому пронизливому світлу, яке бачила й не бачила, але імператор шарпнув її грубо й нетерпляче, вона мало не впала зі слизького високого сидіння, рука їй зіслизнула з очей, і тоді почалося те божевілля, що від нього вже не могла вивільнитися до кінця життя. Побачила імператора, перегнутого, нахиленого наперед, втупленого кудись і в щось, почула його хапливий віддих, запримітила хтиве движання його ніздрів, висвітлених знизу чорною свічкою, що стояла з того боку тронного сидіння, її погляд мимоволі помандрував туди, куди були втуплені очі Генріхові.

Там металися сполохані язички свічок, мов велетенські кажани, злітали чорно-червоні накриття з людей, а натомість било несамовито біле світло людської наготи, било від проповідника, від усіх, хто чаївся збоку, по всіх закутках. Обличчя Євпраксія не бачила, не розрізняла, лиш голі тіла, безліч тіл, ніби підвелися всі мертві світу і прийшли на страшний суд — сплетіння жіночої чистоти з чоловічою смаглявістю, білість і бруд, ніжність і жорстокість, а з усього зненацька стали вирізнятися обличчя, вона впізнавала графів, баронів, єпископів, своїх двірських дам; абатису Адельгейду; проповідник, відкинувши в темряву свій плащ, не вмовкав, здіймав свій настирливий голос над брудом і безсоромністю, говорив уже, здається, про тих двох, єдиних тут, хто ще зберіг на собі одяг, захованих одягом, відокремлених від усіх, неприступних поглядам і збезчещенню.

...«Державний муж уподібнюється мостові через велику ріку. Як міст, він поєднує людей і цілі землі, його призначення відкрите всім, воно величне, хоч і сумне, бо не посідає в собі ніжної краси. Натомість жінка народжується для святощів ніжності й краси. Тому нагадує вона собор. Усі йдуть до неї, як до

собору, і вмирають од захватів її красою, як у святинях. У собор входять многі, а не належить він жодному. Бо те, що видається власністю всіх, не може нікому й належати. У соборі панує бог, у жінці — любов. Тож хай запанує любов сьогодні!..»

Дикий зойк покрив слова проповідника, крізь сплетіння голих тіл і чорних тіней пробивалися до світла якісь чоловіки; у метанні чорних тіней, нагих тіл, у зловісності й поквапі бігло четверо, знесамовитіло тягнули якусь ношу, рвали її в боки, розсмикували, розшарпували, проповідник відступився від табернакулума, мовби звільняючи місце для отих розшалілих, жіночий зойк безсило борсався під склепіннями собору...

Євпраксія нарешті побачила, що ті четверо несуть жінку, вона відбивається, довге чорне волосся тягнеться по кам'яній підлозі, розметалося по обличчю, по грудях, прикриваючи бодай трохи наготу, тіло в жінки було чи не найбіліше з усіх жіночих тіл, а може, близькість безлічі свічок робила його таким, темні тіні звабливо тепліли по тому тілі, волосся металося навсібіч і здавалося, що й воно кричить від наруги, скаржиться, обурюється; чоловіки поклали жінку на табернакулум, тримали її міцно й жорстоко, як Авраам свого сина Ісаака, жертвуючи богові, жінка билася в їхніх руках, норовиста й дужа, волосся врешті впало кудись униз, сяйнуло жіноче обличчя!.. Євпраксія ще не вірила тому, що побачила, але тої ж миті почула знайомий стукіт дерев'янки об кам'яну підлогу. Дерев'янка стукотіла хапливо, гарячково, торжествуюче, барон Заубуш, з червоною машкарою на очах, зовсім нагий, розсуваючи всіх, ішов урочисто на ту розкладену безпомічно жінку, і тут Євпраксія впізнала в ній свою Журину і впала в непам'ять...

ЛІТОПИС БЕЗСИЛЛЯ

Не мала часу на хворощі. Повинна була боротися! Хто міг прийти на поміч Євпраксії?

Імператора залічувала до таких самих насильників, як і Заубуш. З Журиною могла колись хоч плакати, тепер Журини не було: кинулася в Рейн, і її поховали навіть без церковного відспівування як самогубцю... Лишалася церква, у стінах якої сталося найстрашніше, заплямована так само, як і вона, Євпраксія, але однаково всемогутня, бо ж імператор усе своє життя віддав боротьбі з нею і здолати, як видно було, не зміг.

В безсилій люті до своєї жони Генріх позбавив її привілею всіх, хто наділений високим походженням: відібрав у Євпраксії духівника київського, лишивши абата Бодо, присутність якого можна було терпіти тільки за умови, що імператриця мала б коло себе і отця Северіана. Євпраксія сподівалася на відомщен-

ня імператору, вірила, що пригадається колись йому ще й цей негідний учинок, уперто уникала зустрічей з абатом Бодо, щоразу домагаючись у Генріха повернення її привілею.

Та коли ти в тяжкім горі, тоді не до привілеїв. Зрозпачена Євпраксія покликала абата Бодо і, коли той прийшов, розповіла йому про ту гидоту і той жах, яких зазнала від імператора і його прислужників, питала в абата поради, вимагала підтримки його бога.

Він спробував її втішити, спростовуючи зловчення. Було сказано таке: «Передовсім слід звернути увагу на ті слова апостола, які він виголосив, передбачаючи майбуття: «Єресі потрібні, щоб випробувати тих, хто перебуває у вірі». Ось з чого головним чином видно їхнє безумство і відсутність у них будь-яких пізнань і розуму, коли вони стверджують, ніби бог не є творцем усього сущого. Кожен відає, що будь-яка річ, хоч якої ваги чи величини, коли існує щось ще більше, повинна походити від того, що перевищує величиною все інше. І це справедливо однаково і для речей тілесних, і для предметів безтілесних, бо й тілесне й безтілесне, піддаючись змінам закону випадковості, руху, розвитку, однаково відрізняється від будь-якого винуватця, а тому повинне походити й мати кінець, щойно набуде спокійного стану. Коли ж тільки єдиний творець по своїй суті незмінний, по своїй суті благий і водночас справедливий, і він один у своїй всемогутності спроможний влаштувати різноманіття природи й розподілити все в порядку, то, крім нього, суще ніде не може знайти свого первісного спокою і вертається туди, де набуло свого початку.

Відомо також, що у всесвіті в творця ніщо не згинуло, окрім того, що дерзновенно порушило начертані ним межі природи. А тому всяка річ ліпша й істинніша, що твердіше й міцніше перебуває вона в порядку, визначенім для власної її природи, завдяки ж тому все, що незмінно підлягає приписам творця, постійно слугуватиме йому. Коли ж що-небудь, ухиляючись од його волі, зазнає падіння, то воно тим самим служить уроком для всього іншого. Між усіма тварями рід людський займає середину, а саме: людина вища від усіх інших тварин і нижча від небесних духів, займаючи середину між вищими й нижчими істотами, людина уподібнюється тим або іншим, залежно від того, куди більше схиляється. Отож, людина що більше наслідує властивості небесних духів, то стає вищою й ліпшою за тварин. Тільки людині дано досягти блаженства порівняно з іншими тваринами. Зате коли вона його не заслуговує, їй судилося стати жалюгіднішою за дикого звіра. Благость всемогутнього творця, передбачаючи від початку часів, що за такої умови свого існування людина дуже часто може спадати до глибини, призначила час од часу творити чудеса для вибавлення падшого людства. Доводом цього слугує кожна книга святого письма, кожна його сторінка, та найбільше те стає ясним з особливого

милосердя всемогутнього отця, з яким він послав добровільно на землю сина свого, єдиного з ним по величі й божественності, себто Ісуса Христа. Разом з отцем, слугуючи початком усякого життя, істини й блага, він віддав себе на спасіння всім живущим...»

То були пусті слова.

ЖАХ

Сором розтоптано, життя розтоптано, пустка запанувала довкола, розпачливіша за смерть. І смерть мовби доторкнулася Євпраксії своїм крижаним крилом — суцільні здригання, відраза, зненависть... Не хотіла нікого бачити, не їла кілька днів, зависла між маренням й дійсністю. «Імператриця нездужає» — це всіх задовольняло. Життя точилося далі, може, знову щоночі збиралися оті чорні в підземеллях собору й творили свої нелюдські оргії і щоночі сидів на холоднім кам'янім підвищенні Генріх і розвогненними очима жадібно вхлинав те, що втрачене було для нього, може, й назавжди.

Євпраксія бачила Журину. Не там, у похмурих підземеллях, не розтерзаною на табернакулумі для одного барона — бачила її молодою, як сама нині, коли вибігала на узлісся невдягнена, боса, з росою на смаглявих литках. Бо ж проїжджав князь київський з дружиною; грали роги, червоніли щити, дзвеніла зброя і збруя, мигтіли, мінилися барви — усе було й не було; інший світ, високий і далекий, як небо недосяжний. І проклятий. Хай буде прокляте все, проклята дружина, в якій був Жур, хай буде проклят кня...

Сором'язливість захищала Євпраксію, мов щит семишкірний. Тепер немає нічого. І винна сама. Віддала їм Журину. Віддалася сама. Не відкинула домагань імператорових із презирством і зневагою. Мала б ненавидіти всіх чоловіків після маркграфа. Повинна була заколотися ще тоді, у похмурій маркграфській ложниці. Тепер опинилася в ложниці імператорській. Безсоромно ждала цього, перебирала в Кведлінбурзі сторінки ромейських любовних книг, повторювала без кінця: «І знову став цілувати її, знову стискував у обіймах, притягав усю її до себе, мовби вбирав у серце, стискував пальцями, усю кусав, усю її впивав губами і весь приник до неї, мов плющ до кипариса. Сплітався з дівчиною, як дерева корінням, намагався злитися з нею воєдино, жадав усю її поглинути і всю її притягнув і, мов із сот, з губ її пив губами солодкий мед. А вона в цю мить кусає мій рот, усі свої зуби втоплює в нього, а в мені в душі виростають Ероти, лютіші за гігантів...»

Раділа своїй стрункотілості, білолікотності, білоколінності. Жінка з тілом білим, мов дерево без кори. Дерево вмирає без кори. Журина вмерла, коли розтоптали її сором. Імператриця ж

не вмерла. «Імператриця нездужає». Чому не вмерла? Навіщо жити?

Імператор приходив щодня. Терпляче ждав її видужання. Став мовби таким, як був у Кведлінбурзі. Може, сам вжахнувся? Може, кається? Боїться церковного суду, суду божого, коли людським знехтував? Колись вона шукала в ньому чогось високого, незбагненного, шукала пристрасно, вперто. Бо тільки ж починала справжнє життя, сподівалася на нього. Тепер тьмарився світ перед чорними тінями, які від нього падали. Заплющувала очі, щоб не бачити Генріха, а він вважав, що то вона приховує гріх, який б'є з її очей потужними струменями. Були часи, коли він готов був цілувати жінкам ноги. Згадував це, як кошмарний сон. Ось лежить перед ним ніжна, молода, врода рветься з її лиця тобі навстріч, а він готовий задушити цю жінку. Сам не знав, що його стримує. Далекий від ніжності, чужий жалощам, несподівано відкрив у собі терплячість, уміння чекати. Чого ще ждав од життя, окрім влади й змагання за владу?

Доторкнувся до руки Євпраксії, казав тихо, майже проникливо:

— Тільки старі люди вміють чекати, бо вони ближчі до вічності. Молодість нетерпляча.

Вона відкидала його руку. Здрібніла їй душа, усю поглинала якась брудна твань, але ще хотіла боротися, не віддаватися, бити зневагою, відразою, гордістю. Чи покине коли-небудь її гордість? Ліпше вмерти, але зостатися вільною, незалежною, чистою, вернути свою душу богові, природі, первісним світам такою ж чистою, як отримала її при народженні, не принизитися ні в чому, не дозволяти заплямувати себе брудом. Навіщо народжувалася? Аби стати святою і говорити з янголами а чи страждати отут на землі? Не вибирала страждань — отримала їх якоюсь вищою владою і має нести цей тягар, поки й стане снаги...

Її краса стане предметом захватів. Оспівуватимуть її прекрасне золоте волосся, лоб, біліший за лілеї, білі руки з тонкими, довгими й гладенькими пальцями, молоде, прекрасне й ласкаве тіло... Та коли являєш якусь цінність для світу, то ніколи не зможеш уникнути образ. Імператор повітав її перший вихід після недуги досить дивним, сказати б, зловісним чином.

— Сподіваюся, ви вже маєте силу супроводити мене до собору? — спитав він.

Євпраксія затіпалася в німому крикові: «Ні, ні, ні!..»

— Тоді чому ви в чорному? — поспитав він.

— Я в жалобі по моїй годувальниці.

— Як довго триватиме ваша жалоба?

— Так, як велить звичай моєї землі.

— Сподіваюся, це все ж не завадить вам супроводжувати мене в собор?

Він знущався відверто й жорстоко. Вона відповіла йому тим самим:

— Тільки мертвою!

— Мені потрібна жива жона. Мертві мої воїни. Маю їх задосить. Вони слухняніші за живих і не мають примх.

— Ви робите мертвим усе, до чого доторкаєтесь, як цар Мідас!

— Він перетворював усе на золото.

— А золото мертве. Тільки людина живе, і тільки тоді, коли вона чиста.

Він похмикав собі в рудяву борідку, ніщо його не могло збентежити.

— Сподіваюсь, ви не збунтуєтесь, коли я прийду до ложниці.

— Це ваше право.

— Прекрасно! І ніхто не зможе стати мені на перешкоді!

Уночі знов було те саме. Нахабні челядники, роздягання й покладання, важка книга в руках у Генріха. Невже можна зберігати спокій після всього, що сталося тої ночі?

— Що читатимете, ваша величність?

Ненавиділа й зневажала тепер імператора, як може це робити жінка молода, повна сил і бажань, але водночас і огиди до такого чоловіка. Видерла в нього з рук важку книгу, яку він уперто тягнув у постіль, розгорнула там, де було від пророка Осії.

— Читай оце!

Не стала ждати, прочитала йому сама. Голосно, майже криком: «Збір п'яниць звироднілих учинився розпусним, їхні провідники покохали нечистість». І ще: «І глибоко вгрузли в розпусту».

Генріх зісмикнув з неї покривало, вхопився за сорочку на грудях. Євпраксія, зайнята важкою книгою, ніяк не могла вивільнитися, щоб оборонитися, він розпанахав на ній сорочку, сичав ляскучо в обличчя:

— Поставлю такою, як у день народин!

— Не смій!

— Бачити тебе нагою!

— Пусти!

Вирвалася, зіскочила з ложа, відбігла за поставець з вином і келихами, з яких ще й не пили жодного разу в дружбі й любові, здригалася від холоду, несподіванки, страху. За віщо такі муки? Нема на землі ні правди, ні милості!

А він розтелесовано зістрибнув з ложа, побіг до дверей, кричав, забувши про високу гідність:

— Не будь нічия! Не будь нічия!

У самій сорочці, босий, без свічки, по нічному палацу з цим божевільним криком. Імператор? Чи, може, то сниться? І смерть Журини — теж сон? І безнадійна самотність і безпомічність —

теж сон? Де знайти силу? Де поміч? Боже мій, запали мене!..

Аби володіла властивістю й умінням відштовхувати від себе, була б, мабуть, щасливою. Покалічитися, попсувати свою вроду, знищити її — будеш щасливою. Але такої ціни платити не могла. Не приходило їй на гадку таке ніколи. Бо вродливість була для неї способом життя, призначенням на цій землі, як для інших буває призначення імператорами, святими, геніями, шаленцями й мучениками. Власне, була мученицею, бо врода варта того. Так замкнулося коло: врода й мучеництво.

Вицокуючи зубами, Євпраксія перехилила золотий глек, влила в келих трохи вина, відпила, сподіваючись бодай трохи зігрітися. Скинула з себе недодерту імператором сорочку, пожбурила її на підлогу, залізла під хутряне покривало, зігнулася, мало не торкаючись коліньми підборіддя, заклякла, намагаючись забутися. Цілющість непам'яті не приходила. На сон сподівань не було. Потріскували вогники свічок. Мертва тиша лежала в темному палаці.

Тиша давила на неї, може, тому й не почула ні шереху, ні шелесту, ні лоскоту босих ніг по кам'яних підлогах, майже вмерла від жаху, коли з обох боків імператорського ложа виникли з темряви зовсім голі юнаки, бігли від дверей, оббігали ложе, охоплювали його, озвіріло, хтиво тягнулися до неї, один, два, три, чотири, п'ять... Мов кинуті якоюсь злою силою, послані й наслані, може, й поза власним бажанням, може, корилися злій силі й злочинній волі, боятися мали там, за дверима, тут не було для них ніякого страху, хіба що юнацька ніяковість, яку скинули разом з одягом, а тут мали здолати швидкістю, рішучістю, нахабством. Євпраксія вмить збагнула свою цілковиту безборонність. Не мала в постелі навіть мізерікордії, подарованої колись братом Ростиславом. Один раз захистилася, вдруге вже не вийде. Та й що б могла вдіяти проти п'ятьох. Слаба істота, обезвладнена й зрозпачена.

— Стійте! — гукнула до нападників.

Вони мовчки рвали з неї покривало. Вхопилися з обох боків ложа, кожен тягнув до себе, тільки це ще рятувало Євпраксію.

— Не смійте!!

Сміли, знали свою безкарність тут, у ложниці, велено їм недвозначно й погрозливо, мали вчинити те, до чого кликала їх надсила. Кублитися, гніздитися, верлюжитися! У кубла! У ложа! На кораблі розкошів і невситимості! Імператор знав, кого посилати. Діяв безпомильно. Не відступлять, поки не зроблять свого. Інакше за дверима жде смерть. Голих візьмуть у мечі тверді й суворі воїни.

— Візьміть її,— кричав він їм, і всі слухали.— Візьміть її так, як тільки можете взяти. Їй не досить імператора! Цій розпусниці нічого не досить! Це всесвітня блудниця! Хай здригається під вами всіма! Туди! Швидко! Негайно!

Євпраксія знала, що це кінець. Покривало тріснуло, розповзалося, напасники побачили її тіло, її наготу, її всю. Тоді вона стрибнула просто на них, через них, за них, випручалася, вив'юнилася, забігла за той самий поставець з вином, за яким уже ховалася від імператора, гукнула їм з тою владністю, на яку спромоглася в цю жахну хвилину:

— Стривайте! Чого вам треба? Ви хочете взяти мене? Але ж вас п'ятеро. Хто перший?

Сама не вірила, що може таке казати, але знала: це остання надія на порятунок. Ті п'ятеро, збившись в купу голих відворотних тіл, розгублено мовчали. Справді, хто ж з них перший? Вони не вміли про це подумати, імператор теж забув. Хто ж?

— Ви рицарі, а не пси,— кидала вона їм зневажливо й погордливо.— Перед вами жінка. І ваша імператриця. Хто може вважати себе найдостойнішим?

Справді: хто? І чому той, а не інший? Були просто голі й молоді, не було тут ні походження, ні становища, ні багатства, ні впливу. Однаково голі, з однаковими велiннями від імператора.

— Слухайте мене,— уже наказувала Євпраксія,— я даю вам вино. Ви повинні випити зі мною ось з цього імператорського жбана. Із золотих келихів. Я питиму разом із вами. Хто перщий опорожнить свій келих, той буде перший для мене. Принесіть мені он ту скриньку!

Вони кинулися всі відразу, усі вхопилися за скриньку, подаровану імператриці косоплечим Кирпою, так донесли до Євпраксії, поставили їй до ніг. Вона спокійно відкрила Кирпин подарунок, дістала золоте дзеркало й глянула в нього, мовби була сама в ложниці й неквапливо підбирала собі розтріпане волосся. Тоді відкрила потайне дно. Тьмяним золотом блиснули довгасті вузькі келихи. Вона діставала їх по одному, брала лише двома пальцями, ставила коло келихів імператорських — один... два... п'ять... Лишався ще й шостий. Взяти й собі? Налити, випити, не знати більше нічого? Відчути полегкість навіки? Глянула на тих, жадібних, нахабних, безсоромних, власне, уже й неживих, зотлілих покидьків світу. Хіба заради таких варто вкорочувати собі віку? Життя прекрасне, воно все в грі чистих сил, то чому ж вона має відбирати в нього свою пречисту силу?..

Наливала вино в келихи твердо й уміло, налила собі у величезний імператорський, саджений смарагдами й рубінами, піднесла його.

— Беріть!

Хапали, штовхалися, мурчали, як звірі, хлептали наввипередки, посуваючись до неї ближче й ближче, аби не втратити свого, аби випередити іншого, аби допастися першим, може, й не так у бажанні розкошів жіночих, як милості від імператора. Вона дивилася на них поверх свого келиха, дивилася холодними, примруженими очима, відступала поволі, ждала, чи не підвів

її Кирпа, чи не обманув його ромей з Тмуторокані, чи станеться те, на що вона сподівалася, доведена до відчаю й безвиході.

Вони стали всі враз, мовби гуркнулися об камінь. Ще були подивовані, ще не вірили своїй раптовій закляклості, ще стояли, а вже були мертві. Тіла їхні вбиті були отрутою, мозок ще діяв, мозок підказував єдине, що міг підказати цим сановним рабам, цьому посліду людському, мозок підказував просити, благати прощення, милості, милосердя. Усі вони попадали на коліна, спробували повзти до Євпраксії, лизали холодну кам'яну підлогу, вхлинали в себе виткі рослини, барвистих птахів, чудернацьких звірів, викладених з різнобарвних мозаїк, вони ще не вірили, що вмирають, хоч були мертві, ще не вскочивши до ложниці й не кинувшись на цю чисту й неторкану ніким жінку. Отрута ромейська діяла швидко й безжально. Судомило члени, вилазили з орбіт очі, чорніли нігті. Євпраксія вже не відступала, бо не мала сил. Тремтіла дрібно-дрібно, як осичина в безвітряний день. Затиснутий у руці келих перехилився, червоне вино лилося їй на тіло, на стегна, на живіт; вона не зауважувала того, стояла в червоних краплях вина, з розширеними від ляку величезними очима, з розтріпаним довгим білявим волоссям, прекрасна й ніжна, мов янгол гріху й злочинів, і такою побачив її імператор, який тихо прокрався до ложниці, сподіваючись на інше видовище. Він мовчки, хижо й уміло перестрибнув через мертвих, допався до жони, згріб її в обійми, з риком і гарчанням поніс до ложа, келих загримів по підлозі, руки Євпраксії звисли безсило, була мов мертва, але Генріх вже нічого не помічав, задихався від захвату, від щастя, і тут сталося між ними болісне, тяжке, стидке й огидне...

ЛІТОПИС
ІСТОРІЯ Й ЛЕГЕНДА

Події, навіть найвірогідніші, у ті віддалені часи часто поступалися місцем благочестивому обману. Істину шукали в словесних запевненнях і віроломних присягах. З поваги до минулого намагалися зобразити його не таким, як воно було насправді, а таким, як воно мало бути. Брехали королі, брехали єпископи, брехали монахи-хроністи, усіх затьмарили брехливістю папи римські, оголосивши підроблений документ, так звані «лжеісідорові декреталії» про дар імператором Костянтином верховної влади римському єпископу.

Правди боялися, її всіляко ховали, надто ж коли йшлося про високих особистостей.

Люттіхський єпископ Отберт, який 1106 року написав панегіричну історію життя імператора Генріха, здогадуючись, що правда рано чи пізно стане знаною, вирішив випередити всіх тих, хто дошукуватиметься істини, забразивши події з тою мірою

уяви, яка була відпущена йому природою і продиктована церковним лицемірством:

«В опочивальні Генріха лежали сліпі, криві, всілякі болящі. Сам імператор роззував їх, укладав спати. Вночі вставав і вкривав їх, не остерігаючись доторкнутися й до тих, хто за самим характером своїх хворощів бруднив постіль».

Та незалежні уми існували за всіх часів, і ось, обурюючись незграбною брехнею єпископа Отберта, подає до нас голос його сучасник, полеміст Гергог:

«До участі в цих таїнствах була притягнута нова імператриця, яка нічого про них не відала. Випробувавши цей культ нечестя і на інших, і на собі, попервах вона мовчала через жіночу сором'язливість, а коли величина злочинів подолала жіноче терпіння, вона розкрила цю справу священикам і єпископам і стала шукати нагоди для втечі».

Писання Отберта названі «Історія», гірка правда Гергогова занесена до реєстру легенд. Виходить, що легенди бувають правдивіші за історію.

ВТЕЧА

Ніжність потоптано, сором відібрано, гордість осміяно — що ж лишилося? Між Євпраксією і Генріхом розверзлася прірва така безмежна, що годі було й думати тепер чимось її заповнити. Життя цілого не досить, а що є в людині, окрім життя?

Зрозпачена, безсила, змучена, Євпраксія плакала впродовж багатьох днів, не приховувала сліз, зробила свої сльози викликом, погрозою, зброєю. Ніколи не гадала, що вистачить у неї мужності на такий плач. Хай почують усі! Хай побачать її пречисті сльози і вжахнуться від того бруду, серед якого живуть разом із своїм імператором! Хай ввірветься її плач в бурмотіння єпископів, у скрипіння пер у монастирських скрипторіях, хай заглушить він нахабне дзвеніння зброї й іржання войовничих рицарських кобил! Вона принесла ці дитячі сльози з далекої далечі, із своєї молодої землі, з молодою мовою і незатьмареними звичаями. І хоч тіло її набуло дорослості, у душі лишалася дитиною, бо що таке дитина? Просто маленька людина. Так само як дорослий повинен вважатися дитиною великою. Ці ж тут вихвалялися своїми старощами, своїм триванням аж од самого Риму, своєю історією, а що мали насправді? Бруд, ганьбу, нікчемність. І коли така їхня історія, коли такий час, у якому вони тривають, сповнені пихи, то нащо вони їй? Вирватися, випручатися, вискочити!

Куди і як — Євпраксія не думала і не відала. Не могла в ті розпачливі дні збагнути й того, що людина не може жити поза історією, як не може не дихати. Та й не хотіла більше ніякого

знання, бо вже переконалася, що знання — то гіркота, небезпека і що за надмір знання неминуче настає відплата.

Хотіла вирватися, втікати, бігти світ за очі. Не мала помічників, нікому не могла відкритися, навіть сповідникові своєму Бодо не сказати нічого, бо вже переконалася в його нещирості й безсиллі. Виборола собі недоторканість слізьми, імператор після тої ночі смерті, ганьби й болю лякався, видно, Євпраксії, щосили вдавав заклопотаність державними справами, навіть Заубуш виказував всіляку поштивість, хоч плата йому від імператриці завжди та сама: зневага й погорда. Сльози ж слугували проти всіх. Світ закрутився в сльозах.

Дні належали їй. Імператор вершив імперські суди, приймав послів, розсилав гінців повсюди, закладав перші камені майбутніх замків, палаців, соборів, надто ж соборів, бо мав збирати в них люд, не давати йому розпорошуватися, забувати про державну спільноту. А ще: імператор, як завжди, готувався до війни, бо ж імператори те й знають, що йдуть на війну або повертаються з війни. У собори людей збирано іменем і так званою всемогутністю бога, до себе ж імператор прихиляти спільників мав ласкою, щедрістю, панібратством. Тому ночі гинули в гучних учтах, холодні похмурі палацові зали затоплювало криваве палання смолоскипів, змерзлі й голодні барони з стуком-грюком падали за столи, єпископи квапливо благословляли трапезу, імператор відривав перший шматок, відпивав перший ковток, імператриця теж мала сидіти поряд, бо так велів звичай і вимагала держава, яка вимагає од усіх, нікого не звільняючи від обов'язків, і обов'язки тим ті вищі і обтяжливіші, що вище стоїш ти в загальній ієрархії, аж іноді здається, ніби немає ієрархії прав, існує тільки ієрархія обов'язків.

Євпраксія сиділа на учтах заплакана. Попервах це щоразу бентежило баронів, бо де ж це бачено: імператриця показує всім свої сльози! Та учта набирала розмаху й розгону, пилося щедро й пожадливо, їлося ще пожадливіше, червоніли морди, хижо виблискували очі, важко падали на дубові стільниці набряклі кулаки, у заводіяцькому крикові чорно зіпали роти, запановувало єднання пияків, солідарність ненажер, спільнота темних пристрастей, розклекотаність, роззухваленість, розсвиняченість... Згортали зі столів кухлі з пивом, наїдки, нахвалялися, лаялися, погрожували. Вискакували на столи, вигецували, топтали страви, посуд, під п'яний регіт намагалися поціляти в голови, у пики, ті, хто сидів, хапали розтанцьованих, рвали за ноги, валили разом зі столами, у грюкоті, прокльонах, реготняві все переверталося, світ перевертався... Не хотілося жити в такому світі, він вартий був хіба що сліз. Але обпилих баронів уже не бентежили сльози імператриці, як то було на початку учти. Сприймали її заплакане личко як щось недоречне, дивне, чуже. Навіть не дивувалися — обурювалися:

— Імператриця — і в сльозах?

— Чом вона плаче?
— Як сміє?
— Тут ніхто не плаче!
— Не повинен!
— Не має права!

Генріх і собі підкрикував баронам. Голос у нього був високий, ляскучий, голос для відстаней, голос для всіх одразу і ні для кого зосібна. Принаймні не для неї, ні, ні! Про що мала говорити з цим жорстоким і брудним чоловіком після тої наруги, якої зазнала від нього? І що їх єднало? Імперія, спільна безвихідь чи ота страшна ніч смерті, ганьби й жорстокого сорому? Генріх намагався бути уважливим бодай на учтах, перед баронами. Євпраксія була байдужа. Байдужість виказувала навіть у своєму плачі. Слізьми, мов прозорою запоною, відгороджувалася від усього, хотіла вберегтися від ще більшого бруду, неминучого, поки ти серед цих п'яно-зажерливих, хижих, невситимих.

— Ви не прикликуєте мене до себе,— ображався Генріх.
— Ні!
— Не хочете бачити свого імператора?
— Було б злочином одривати вас від державних справ.
— Це вдень, а вночі?
— Вночі ви вриваєтеся без запросин.
— Я просто приходжу, бо маю право. Імператорові належить усе.
— Є межа, якої переступити нікому не дано.
— Що це за межа?
— Людська душа. Серце. Туди ніхто не може пробитися силоміць. Хоч би мав усіх воїнів світу.
— Мені здається, я зазирнув колись у вашу душу.
— Сталося непорозуміння. Більше не буде.
— Знайте ще й те, що всі шляхи до жіночого серця ведуть через її тіло. Тіло — це справді фортеця, часом непереборна. Але ж відомо, що думки й наміри мужа жона приймає лише з любов'ю, доповненою тілесно.
— З любов'ю ж!
— А що таке любов? Невловимість, як і душа. Я не люблю невловимостей.
— Вам більше до смаку брутальність. Я вже зазнала, з мене досить. Наші розмови не приведуть ні до чого. Ніщо вже не приведе.

Він відступився. Не тягнув Євпраксії на нічні зборища до крипти собору, не вривався до ложниці, знов заліг у своєму безсиллі, збирав сили на цю жінку, тим часом давши їй спокій.

Була вже зима. Майже без морозів, якась несправжня, іноді вночі падав сніжок, до ранку залягав у ровах, на вежах, на покрівлях, але відлига з'їдала його за день, і земля знов була гола, голий камінь, голі дерева, усе мов суцільне здригання.

Було самотньо, сумно, тяжко, нестерпно тоскно. Хотілося завалистих, безгучних снігів, у яких вмирають всі відголоси, і великого червоного сонця над ними, спокійного і приступно-лагідного. Вкутана в м'які сніги далека рідна земля і ледь притрушена олив'яно-сірим, мовби цокітливим інеєм, ця кам'яниста пустеля, уся в холодних корчах з маленьким кривавим сонцем у пронизливо-мерзлякуватих безмежностях. Скільки й жила Євпраксія в цій землі — сонце щоразу мовби маліло й маліло, загрозливо й недвозначно, так ніби наближався кінець світу. Та молода жінка чи й спроможна відчути виміри світові, зате розтривожено вловлює безжальне вкорочення власного життя, що впійманою птицею зіщулюється, стискується й маліє, мов оте чуже сонце на чужому небі.

Що роблять чеберяйчики, коли їм сумно?..

І хоч не цвіла весна, не кликали пташиним співом зелені ліси, не стелилися просонцені дороги, ніщо не вабило до мандрів, Євпраксія запрагла прогулянок, подорожувань, знайомства з близькими, а то й віддаленими краями. Воля імператриці священна. Що може стати на заваді її щонайнесподіванішим забаганкам? Імператор сам випроводжав Євпраксію зі Шпеєра, тоді зустрічав у Вормсі, жваво обговорював напрямки її мандрів, розсилав гінців із велінням, аби належно прийняли імператрицю там і там; виділено було великий почет, відправлено обози з припасами, везено скарбець з інсигніями й коштовностями імператриці. Невідлучно був коло Євпраксії нестаріючий вузьконосий абат Бодо, якого не збентежило ні розкриття імператрицею злочинних нічних таїнств Генріха й Заубуша, ні безсилля зарадити будь-чим. І не відступався від свого сповідництва, вперто, тупо, з відразливим сластолюбством допитувався в нещасної жінки на сповіді:

— Чи ти робила, як це мають звичай робити деякі жінки?

Не соромився слів, здатних зробити розпусною найчистішу душу, брав їх уже готовими з покаянної книги вормського єпископа Бурхарда «Corrector», а той, складаючи свою безжально-цинічну книгу, яку радив сповідникам для бесід з прихожанами про їхні гріхи, виправдовувався тим, що у Вормській єпархії занепадає моральність...

Щойно залишаючись віч-на-віч із своїм духівником, Євпраксія вже знала, що почує щось святенницько-хтиве. А що могла вдіяти віддана в наругу спершу маркграфові, тоді імператорові, а ще богові, церкві, її слугам, оцьому вузьконосому абатові, приставленому до неї вже й не богом, а всіма дияволами світу!

Хотіла позбутися абата, пишного почту, всього супроводу, металася туди й сюди по Франконії, по Швабії, по Баварії. Не могла ні вирватися, ні втекти, ні забутися. Її зустрічали, перехоплювали, усі прагнули мати в себе таку високу гостю. Барони-кроволюби влаштовували на честь імператриці турніри й лови. Лилася кров людська й звірина. Барони жували м'ясо коло

дикого вогню, розкладуваного серед каміння. Вогонь рвався з каменю, а її душа рвалася звідси, від цих рицарів, від єпископів, пурпурових, мов те вино, що ним обпивалися, від кострубатих замків і камінної тяжкості соборів.

Опинитися б у своєму недосяжному дитинстві, стати вільною від прискіпливості запитань, провин і ляків! Але світ був безжальний до неї. Світ, сповнений таємниць, нещасть і болю. Може, біль даний людині як сторож і опікун життя? Без болю й самого життя не було б. Навіть дерево відчуває біль. Навіть камінь. А страждання? Чи всьому сущому судилися страждання?

Ішли свята зимового дерева. Дерево хвали, святощів, здоблене, радісне, ясніло серед смутків і нещасть, простий люд впивався пивом, втішався повільним співом, ще повільнішими танками — хоппельдейом, рідеванцом. Одні кружляли довкола прикрашеного дерева, другі притупували, приляпували. Знали ці люди неволю, биття, голод. Було їх завжди забагато, аби наїдатися досхочу. Але не заламувалися, не впадали в розпач, уперто громадили камінь, вибудовували села, городи, замки, собори, вміло прикрашали камінь зображеннями овочів, квітів, чужих і своїх святих, мили, чистили, шкребли — неоковирні, неповороткі, але роботящі, вперті, ласі на чуже, жадібні до життя, спраглі продовження свого роду.

Клали дітей спати під колисками, щоб сховати від злої Перхтель, на роздоріжжях виставляли вівсяну кашу для безжальної Берти з залізним носом: хай бачить, що люд не їсть скоромного, бо ж відомо, що Берта розпотрошує нескоромлені животи й набиває їх січкою. Аби досягти в новому році більшого, ніж торік, сідали, перепоясані мечами, на покрівлях або на волячих шкурах на перехрестях доріг. По селах водили Клапербока — перебраного в козлячу шкуру чоловіка з дерев'яною головою. Го-го, козел, го-го, сірий! Співали про якесь гірське царство, куди не залітають вітри й де не плющать дощі, такі остогидлі в долинах. Було в цьому всьому щось вельми гарне, чисте й невинне. Євпраксії хотілося сміятися й плакати водночас. А то зіскочити зі своєї білої імператорської кобили, сплестися руками з отими розвеселено-незграбними, заспівати й собі: «Біла кобила березу везла, на льоду впала й розбила. З гори покотилась, на пень настромилась...»

А в баронських замках знов нескінченні учти, виснаження величчю, нестерпна запобігливість. Там вірили в чуда, перебирали без кінця сни, лякалися невиразних жахів, кожен замок мав свої легенди, своїх привидів, свої кошмари. Десь когось убили, замучили, втопили, розрубали на шмаття, задушили, десь хтось щез безслідно, щоб з'явитися саме сьогодні, саме цеї ночі, саме тут, саме... Лякали її, а не було страшно. Страх був позаду, у поверненні, у неможливості уникнення своєї долі — гіркої долі. А названо ж її Євпраксією — Щасливою, а тут —

Адельгейдою, мовби для усталення нерозривності з усіма отими Адельгейдами, що були імператрицями, жили в пишноті, поховані в пишних імператорських криптах, увічнені в книгах і на золотом писаних мініатюрах. Думка загубитися серед цих людей викликала в ній жах.

І ось тоді вночі прийшли до неї чеберяйчики і сказали: «Втікай!» Не знала, де вона і в який бік має попровадити свого коня. Не вміла осідлати коня, та й не годилося імператриці самій це робити. Не бачила чеберяйчиків, не була певна, що то вони, але виразно чула голос, а хто б ще міг його подати? Батько? Забув про доньку в своїх державних турботах і вічній змаганині з ласими до волостей племінниками. Мати? Впивалася своїм князівським становищем, як солодким трунком, забула про все: звідки вийшла, кого привела на світ. Журину не вберегла. Косоплечий Кирпа, може, скльований десь хижим птаством після невдалої битви. Був ще Журило. Лякалася згадки про нього. Ховала пасмугу від ножа на правій руці. Виказала себе відразу, після вже не змогла втримати дружинника коло себе. А він сказав на прощання: «Золоті твої очі, Євпраксіє!» Не він тепер подавав голос, не він, хоч і сказав отоді про золоті очі...

Тоді лишилося тільки одне: чеберяйчики. Повірила відразу, сповнилася рішучістю, відвагою, не ждала ранку, зібрала свої коштовності, взяла імператорські інсигнії, десь когось знайшла, розштовхала, розбудила, звеліла коротко: «Коня мені!» Знетямлений чоловік робив, що велено, осідлав, поміг забратися в сідло, тримаючи коня за вуздечку, довів до брами, мовчки махнув сторожі, вклонився услід. Бо ж імператриця! А всі її забаганки — священні. Куди поїхала, чи надовго, чому вночі, чому сама? Хто б те зміг спитати. Вранці вість про несподіваний від'їзд імператриці сполошила всіх.

Абат Бодо клекотів од люті, хоч і відав, що від бога ніхто не втече. Як то? Випустити слабу жінку самотню, без супроводу, серед ночі? А вона поїхала, не порадившись зі своїм духівником, не спитавши його думки, не натякнувши навіть? Підступність і невірність — ім'я твоє, жінко! Абат кинувся до господаря замку. Червономордий барон, хоч і збентежений несподіванкою, усе ж намагався вдати спокій. Імператор? А що йому імператор? Просив прийняти імператрицю — було зроблено. Схотіла поїхати деінде, то й хай. Три речі людина може вважати своєю власністю: багатство, тіло й час. Коштовності Адельгейда взяла, тіло своє має завжди при собі і може обдарувати кого захоче, часом своїм теж порядкує, поки й жива. Не остеріг її духівник? Га-га, дух божий понад землею літає, обійдеться без абата Бодо!

Все ж квапливо споряджено гінців навсібіч, послано тривожне звідомлення Генріху. Зникла імператриця! Пропала, втекла, щезла! Де шукати? Як наздогнати? Що з нею? Чи жива?

А Євпраксія гнала коня наосліп, боліли їй стегна від підскакування, земля їздила на боки, чорний страх бив із гір, з долин, звідусюди, все було вороже, весь світ був ворожий до втікачки, бо втікачі не належать нікому, їм судилося переслідування, гонитва, погрози, поневолення, коли й не смерть. Проти втікача завжди і земля, і небо, і люди, і боги; втікачі викинуті з життя, з існування, вони роблять це добровільно, не витримавши примусу й упосліджень, з якими інші миряться впродовж цілого життя. Щастя — у втечі, у волі, у непідвладності! Світ широкий — воля! Куди ноги несуть і куди очі дивляться. Втікати, втікати, втікати від усього: від принижень, від визисків, від ганьби, від голоду, від жорстокостей, від богів і царів, од самої смерті! Куди втікати, ніхто ніколи не знає. Туди, де нас нема. Де земля товща. Де хліб пишніший. Де м'ясо жирніше. Може, через те втікачі ловляться. Коли й не людьми, то смертю...

Євпраксія не хотіла вмирати. Жити! У сонці, у травах, у пташиному щебеті, у місячному сяйві. Жити! Молилася в душі не знати й кому. Сховай мене! Не дай мене! Порятуй мене! Відішли додому. Не належала до невиразного племені втікачів з невизначеністю їхніх мандрів. Знала, куди втікати. Додому! До рідниени! На схід сонця! До свого сонця — великого й прекрасного! А це маленьке нехай лишається тут. Кожному своє сонце миле. Додому! До Києва! Була малою, дурною, необачною, покинувши свою землю. Не мала часу ні для каяття, ні для жалю. Додому!

І тоді побачила першого чеберяйчика. Першого — і вперше. Стояв попереду, далеко чи близько — не збагнеш. Був якраз на путі в коня, на його бігу, мав би потрапити під копита — не лякався. У непробивній темряві ночі світився, ніби мав на собі сонячний промінь. Такий маленький, що сховався б у жолудевій шапочці, видався Євпраксії більшим за все довкола — чи то він миттю побільшав, затуливши собою півсвіта, чи вона змаліла до його розмірів і відбула мандрівку туди й назад, до чеберяйчика і знов на коня в одне змигнення ока, як та свята Бригітта, що здійснила подорож з Ірландії до Італії, встигнувши лиш раз моргнути.

Який він — старий, молодий, як зодягнений, як стояв, як дивився, не могла помітити. Вдарила їй у серце його лагідність, вразив тихий, але виразний голос, голос був молодий і мова молода, рідна, забута-презабута.

— Отак і їдь,— сказав чеберяйчик. І махнув рукою. Бо мав руки, ноги, все як у людей, тільки поменшене. Адже мала дитина має в собі все, як доросла людина, а очі їй даються відразу на все життя — вони не ростуть, не більшають, є такі, як їх дано. У чеберяйчика теж були людські очі. Великі, гарні, може, й чеберяйчика не було, а самі тільки очі? Золоті. То не в неї золоті очі, а в чеберяйчика. Журило помилився, сказавши: «Золоті твої очі, Євпраксіє!»

Їхала далі без страху, бо сяяли їй попереду золоті очі, чеберяйчик мовби відбігав перед нею, відсовувався, відлітав, був як гори, як ліси — всюдисущий, добрий, турботливий.

— Як це ти можеш? — спитала вона його.

— Я не той, я інший,— відповів їй чеберяйчик.— Перший лишився. Там, де ти його бачила.

— А ти ж який?

— ...цятий.

— Скільки ж вас?

— ...сот і тисяча. Скільки треба, стільки й буде.

— І вам не страшно тут?

— Ми не відаємо, що то таке.

Вона їхала далі, чеберяйчики значили їй путь, виходили з лісових горіхів, виступали з серцевини дубів, із сирого кореня, з палого листя, з трави-переступня. Коли переїжджала через ріки, потішали її пісенькою: «Ой під мостом риба з хвостом, а на мості молода...» Коли треба було їй перепочити, проганяли від Євпраксії несплячки, насилали на неї дрімливиці й сонливиці. Коли хотіла їсти, давали їй золоту хусточку, від одного помаху якої розчинялися брами замків і городів. Коли хотіла міняти коня, приводили сіру козу, примовляли: «Козо, козо, стрепенися!» З кози сипалося золото. Євпраксія купувала нового коня, а коза все була ціла. Бив мороз — чеберяйчики заводили сумовитої: «Сьогодні річечка бистрою йшла, на завтра річечка тихенька. Притиснув її лютий мороз. Сьогодні Пракся весела була, на завтра Пракся смутненька. Обняла її чужина...»

Відстані, пустища, ворожнеча, порожнеча... У лісі-недоборі блудило блудців сімсот молодців і чотири. А всі вони — чеберяйчики.

Серед безлюддя й безгоміння постала перед Євпраксією скляна гора. Світилася прозорістю, сяяла небесно, а ставало чомусь страшно. Зляканий кінь густо перебирав ногами, визмінював тугу шию, ловив засльозено прекрасним оком погляд своєї несамовитої вершниці.

Вона спитала чеберяйчиків:

— Об'їхати?

— Їдь прямо.

Кінь не йшов. Не свій кінь — чужий, лякливий і зрадливий. Вона ще спитала:

— Може, об'їхати?

— Прямо їдь!

— А як спробувати?

— Їдь, як кажемо.

Кінь не йшов. Втрачалося те, що не вертається ніколи: час. Час належить людині або не належить. Чеберяйчики тут безсилі. Вони заплакали золотими слізьми з золотих очей, сказали Євпраксії:

— Прощай.

І опинилися в рідній землі, де їх не дано нікому бачити, але про їхню присутність відають усі.

А Євпраксію вже наздоганяли. Прискакали захекані, перестрашені, розгублені, безпорадні, мовби аж добрі. Наздогнали, затримали, завернули. З належною поштивістю, з поклонами, з перепросинами, з запобіганнями. Імператор виїхав навстріч жоні. З першими князями імперії, з архієпископами, єпископами, рицарями. Всі хотіли цілувати їй руку. Сам імператор цілував руку Адельгейді. Грали лютні, кричали рицарі, били в щити від радості. Знайшлася, знайшлася! Порятована, вибавлена! Скакали за нею кілька днів. Далеко встигла відбігти. Далеко, але не задалеко. Втекти не дано нікому. Хоч пробують многі. Людина слаба. Це стверджують найвищі князі церкви. Адельгейді скаже про це вузьконосий абат Бодо. Нагадає. Що є людина? Очеретина під вітром.

Євпраксія чула й не чула. Слаба? Але вона може бути твердою. Може й повинна!

Сиділа коло коня, плакала, кінь пирхав, обдавав теплом з ніздрів, мовби співчував. Безглуздя! Безумство!

Імператор зістрибнув з коня, нахилився, цілував її руку.

— Ваша величність, що сталося?

Безглуздя, безумство! А може, просто заблукала? І не було ні чеберяйчиків, ні золотих їхніх очей, ні скляної гори, ні золотих сліз?

— Ваша величність, вас шукали цілий тиждень!

— Я мала подвійну насолоду від голоду й самотності.

— Моє серце обливається...

— У вас є серце?

— Ваша величність, я прошу вас... Сідайте на коня... Вам дадуть нового... Імперія дивиться на вас...

— А мені? Теж дивитися на неї?

— Імперія не дає спокою. Вимушений покинути вас. В Італії бунтують графи. Матільда знов плете свої сіті. Я повинен їхати до Італії... А ви...

— А я?

— Ви затримуєте мене своїми...

— Своїми — чим?

— Так, своїми витівками. Я — імператор. Я не можу витрачати свій час. Він належить імперії.

— А що належить мені? Коли вам належить імперія, то, може, мені належить бодай мій власний час?

Генріх глянув на неї стомлено, майже благально:

— Я вимушений... Італія... Сподіваюся, що ви поїдете разом зі мною...

Їхав на коні недбало зсутулений, якийсь мовби байдужий до всього довкола, водночас заклопотаний і втомлено-добрий. Чи можуть байдужі бути добрими?

Усе життя метався, воював, боровся, знемагав. Тоді спробу-

вав заспокоїтися, втомившись і вичерпавшись. Прикрашав собори, сидів у скрипторіях, дивився, як переписують і оздоблюють книги, закохався в цю руську княжну, зробив її імператрицею, побачив, що не здолає молодої жінки, знову мав кидатися в биятику, бо не лишалося для нього іншого щастя. Загарбаєш багато — не втримаєш нічого. Така доля всіх завойовників.

...Повернулися до того самого замку, з якого Євпраксія втікала. Була дика учта, бо нічого іншого вигадати ніхто не вмів. Імператор не пив, беріг сили, сподівався на чудо, хотів узяти імператрицю тут, у цьому замку після втечі, впійману спіймати ще більше, назавжди, навіки, ввійти в неї, як у завойований город, ввійти в серце, в душу. Коли повів її до ложниці, вона спокійно сказала:

— Можете взяти мене лише силою.

Він збив її з ніг, вона зламалася, впала на постіль, дивилася на нього ненависно, з огидою й відразою, Генріх стояв ледь нахилений над Євпраксією, золотий ланцюг теліпався йому на впалих грудях, пожадання било йому з очей, але якесь дивне, мовби летюче, пронизувало йому очі, пролітало крізь нього всього невловимою хвилею, відлітало, нічого не зоставляючи, окрім пустки.

Імператор застогнав, тяжко зворухнувся і пішов до дверей. Євпраксія мовчала. Мала б стогнати вона — хто почує?

У замках на людей налягають сни. Снам нікуди подітися; задавлені каменем, вони гнітять людину, знестямлюють її, лякають або ж ваблять нездійсненністю. Вночі Євпраксія побачила сон. Ту саму ложницю, в якій спала, те саме ложе, тільки піднесене вище, на зріст людини.

...Стояла на ложі у довгій сорочці, з довгими-предовгими рукавами, а внизу, ледь дотягуючись поглядом до її ніг, безпорадно й несміливо тупцював Генріх, невміло простягав угору довгі свої руки, але не до неї, а до маленької дівчинки, яка теж стояла на ложі, у такій самій сорочці, як у Євпраксії, власне, й не дівчинка, а маленька Євпраксія, ще безмовна, ще лиш у лепетанні, і Генріх тягнувся до малої, незграбно тупцював, врешті вхопився за її рученята, потанцював довкола ложа, приспівуючи. Тоді маленька Євпраксія несподівано випручала свої рученята і кинулася до Євпраксії великої і промовила: «Ма!..» І Євпраксію всю затрясло: дитя, її дитя! Вона війнула довгими рукавами, хотіла простягнути дитяті руки і з жахом відчула, що не має рук. Рукави були порожні...

Прокинулася вмить, лежала, задавлена жахом, тоді стрепенулася, ожила, засміялася в темряві сама до себе, до ночі, до простору, до всього сущого. Бо почула, як круглиться в ній плід.

У ній — життя! Що їй до якихось там високих справ? Вона в собі — земля, держава, влада, всесвіт, вічність. Як не розуміють цього чоловіки? І які жалюгідні вони в своїх намаганнях виказати свою силу. Прагнучи вивищитися, лише принижуються.

Може, й вона пішла навстріч невиразним домаганням Генріха тому, що сподівалася на його незвичайність, вищість, піднесеність над щоденністю, над брудом, над ницістю. Не терпіла ницості ще змалку, хотіла б жити в світі чеберяйчиків, вичарованих доброю Журиною з небуття, бо хто бодай раз зазнає щастя зазирнути в чарівливий світ чеберяйчиків, той навіки втратить охоту до життя звичайного.

Вона зготовлялася до незвичайного. Несла в собі життя, дарувала світові дитя — сама ще дитина.

Буде ще одна Євпраксія, так само вродлива, але щасливіша, зазнає щастя сама, даруватиме щастя і радість усьому сущому. Полями їде — поля леліють від неї, лісами їде — ліси зеленіють від неї, понад ріками їде — ріки шумлять від неї.

На ранок дала знати імператорові, що хоче з ним говорити. Генріх з'явився знахабніло-зраділий. Мова Євпраксії була коротка:

— Ваша величність, священний стан мого здоров'я не дає мені змоги взимку супроводжувати вас в далеку дорогу.

Імператор знетямлено дивився на неї. Не вірив. Не наважувався повірити. Може, знов налягла на нього глухота?

— Ви справді сказали те, що я почув? — спитав з незвичайною для самого себе несміливістю.

Євпраксія не відповіла. Слухала, як круглиться в ній плід...

ЛІТОПИС ІМПЕРАТОРСЬКИЙ

Коли влада опиняється в руках воїнів, тоді вона створює війни, яких потребує для свого існування. Про імператора казано так: «Він узяв залізну зброю, сів на чорного коня і поїхав на війну». На війну або з війни — більше нікуди, бо імператора й тримають можні лише для того — як тримають бойових коней. Імператор, попри його високе становище, живе як сорока на гнучкій лозі: довго на місці не всидить. У чому суть володарювання? Знати, вгадувати, передбачати, встигати, не давати підняти голову, втихомирити, вгамувати, подавити. Генріх метався все життя — і не встигав, запізнювався, події випереджали його. Іноді йому щастило навіть тоді, коли здавалося, що вже все втрачено. Так було в час сутички з папою Гільдебрандом. Тоді простий саксонський люд, усі ті, кого імператор так безжально покарав за повстання проти нього, несподівано стали на його бік, допомогли йому звалити найстрашнішого, найзапеклішого ворога. Чому пішов за ним простий люд, Генріх не знав. Не мав часу для роздумів. Ідуть за ним — отже, з ним. І так буде і бути має завжди.

Але пішли охоче тільки проти Гільдебранда. Мабуть, поба-

чили загрозу для себе ще більшу, ніж од імператора. Знехтували навіть вірою в бога, посланником якого вважався папа, бо ніщо не викликає такої стривоженості у віруючих, як наявність у намірах церкви відвертих зазіхань на владу та ще й на світову. Коли князі церкви не йдуть за вірою, а підкоряють її собі, своїм потребам, тоді народ повстає і проти них, і проти самої віри. Хоч і неусвідомлено, люд не міг простити Гільдебранду намагань розхитати держави. Бо тоді б тисячі місцевих тиранів умить скористалися слабкістю верховної влади. Ліпше мати одного короля, ніж тисячі нестримуваних феодалів.

Відчуття і розуміння власної величі живе в народі спервовіку, народ знає також, що велич вимагає зусиль. Не можна дозволити роз'єднати себе. Дрібні землі завжди наповнені дрібними людьми, пройдисвітами, ошуканцями, чварами, негідними пристрастями. Людську моральність і запас сил для майбуття найбільше збирає і оберігає сильна держава, а не окремі городи й князівства, на які хотів розбити всю Європу папа Григорій-Гільдебранд. Сподівався на підтримку феодалів, а підняв проти себе весь люд, який пішов за імператором Генріхом.

Це була прикра несподіванка для папи. Протягом віків церква не знала супротивників, невігластво було надто безумовним, покірливість занадто рабською, віра — занадто сліпою. Ніщо не вказувало на зміни, не віщувало настання нових часів, тому папа так, сказати б, нахабно замахнувся на всезагальне панування, уже наперед смакуючи звитягу.

Гільдебранд завчасно святкував перемогу. Матільда Тосканська нестримною запопадливістю своєю доконала свого улюбленого папу, вигукнувши: «Ви повинні насолодитися цим папством, яке дарував вам бог!»

Слова іноді мають злі крила. Розлітаючись, вони повертаються, щоб убивати. Слова захвату Матільди Тосканської стали передвісником згуби Гільдебранда.

Генріх вважав, що то він подолав папу. Залишив у Римі свого власного папу Климента, повернувся до Германії, але щось сталося незбагненне в Італії: по смерті Гільдебрандового наступника Віктора з'явився ще один папа, назвався Урбаном; виходило так, що саме він — справжній, а Климент — антипапа, самозванець, без влади, без впливу, без значення. Рожер Сіцілійський визнав себе ленником Урбана, зрадливі римляни теж стали на його бік. Урбан урочисто в'їхав у апостольську столицю, а Климент вимушений був ганебно втікати до Равенни. Матільда Тосканська, яка вперто стояла на боці пап, ворожих Генріхові, звабила своїми незліченними багатствами молодого баварського герцога Вельфа, такого скупого, що заради смачного обіду міг перебратися через щонайвищі гори. Молодий Вельф одружився з підстаркуватою тосканською графинею, ворожі імператорові сили Італії з'єдналися з усіма непокірливими, що купчилися у Верхній Германії; простий люд байдуже спостерігав

ці чвари, не мав з кого вибирати, усе йому було вороже, чуже, усе гнітило, намагалося урвати, здерти, обкласти данинами, яких назбиралося вже стільки, що несила і перелічити.

Данини звалися: поволове, поральне, плугове, сторожове, подимне, помічне, подушне, повозове, подворове, разове, мостове поборне, переводне (в горах і пущах), митне, позовне, присяжне, торгове, ланове, польове, лісове, станове, рогове, піший слід, погоня, підвода, просіка, нарубне, чопове, обіднє, млинове (від водяних млинів), сухомельщина — од млинів, порушуваних вітром, кіньми або волами. А ще ж треба було годувати ловців, стрільців і так собі молодців, іти до імператорського й земельного ополчення, купувати для себе зброю, вмирати, гинути, а за що? Казано завжди, що імператор вирушає захищати істину, виборювати правду. Ось там у Італії знову збунтувалися графи, єпископи, сам папа — і їх треба покарати.

Істина — по сей бік Велетенських гір, неправда — по той. Смішна правда, яка обмежується горою або рікою. Люд не йшов за імператором. Надто довго веде він війни, занадто багато вбитих. Вже й не знати, кого більше — вбитих чи живих — і над ким Генріх імператор. Вбиті не хочуть самотності, вони вимагають від імператора, щоб він збільшував їхнє число. Окрім того, імператор гаразд відав, що слід остерігатися розмноження простого люду, бо заколоти — завжди наслідки занадто великої його лічби. Дітей треба відбирати й посилати на війну, на смерть, на знищення. Ще стародавні знали: що менше любиш дітей, то дужче відданий державі. Справжній чоловік повинен сидіти на бойовому коні. А серед справжніх найперший — імператор. Генріхові лишалася тільки війна; шпільмани, яких годував і поїв, склали про нього глузливу пісеньку, і та пісенька пішла гуляти повсюди, мовляв, наш імператор не мав гумору ні до арфи, ні до роздавання перснів, ні до розкошів з жінкою, ні до спокус світу. До чого ж мав гумор і охоту? До війни, лиш до війни. А на війну ніхто не хотів іти з імператором.

Генріх злостився, лютував, скаженів. Люди найбільше пам'ятають невдачі й умить забувають про успіхи. Їм досить було повалити Гільдебранда й вони вспокоїлися, а він, імператор, хотів позбутися папства, цього злого духа, який не має тіла й лякає лиш забобонних, тоді як розумні люди мали б сміятися з нього. Імператор вимушений був запобігати ласки в своїх графів, баронів, єпископів. У хроніках писано: «Він вспокоював їх солодкістю дарів і приємністю обітниць». Ще писано: «Приймав усіх приязно, а серце йому було повне сичливих змій». Не проганяв нікого, не відмовляв ні в милостях, ні в захисті, ні в ласці: ані постарілим воїнам, ані вигнаним із дому дочкам, ані безнадійним боржникам, ані пограбованим купцям. Єпископ Отберт Люттіхський писав ще й таке: «Коли неврожайний рік приносив голод, король давав утримання багатьом тисячам

народу, керуючись божественним приписом: «Набувайте друзів собі від багатства неправедного, щоб, коли проминеться воно, прийняли вас до вічних осель». Годував тих, хто йшов у його ополчення. Набував друзів не для миру — для війни. Бо лишався йому на цім світі гнів і меч, а більше нічого, тому мав зібрати військо, ще раз і знову зібрати військо і вдарити туди, за Велетенські гори, вдарити без загайки, швидко, безжально, жорстоко. Зиму згаяв на готування. Перейшов через гори лиш наприкінці місяця хмизу [1], і перехід той зостався не простежений хроністами не через те, що був надто швидкий, і не через неприхильність, бо тяжко звинуватити у ворожості до Генріха, скажімо, єпископа Отберта Люттіхського, який писав року 1106: «Зі смертю імператора не стало на землі справедливості, відлетів мир, і місце вірності зайняло віроломство».

Непростеженим зостався похід Генріха, бо йшов імператор з великою силою, сила ж виказується лиш у наслідках, у здобутках. Натомість безсилля викликає цікавість, іноді співчуття, а часто й просто зловтіху. Народ у своїх піснях прославляє героїв, обминаючи ганьбу, хроністи ж проливають лицемірні сльози над невдачами і нишком призбирують усі сторінки ганьби й приниження.

Ламберт Герсфельдський описав у щонайменших подробицях безславний похід Генріхів у Каноссу, шлях каяття був простежений від початку до кінця. Коли ж згодом імператор раз і вдруге перескакував засніжені гори, ведучи за собою військо, про те вже не писано. Бо що військо? Тимчасовість і нетривалість. Ганьба ж, каяття — вічні. А той самий Ламберт Герсфельдський, розділивши всю історію на шість часів, вважав шостий час, у який йому довелося жити, призначеним для боротьби з усім тимчасовим. Мовляв, час, у який живемо, не обмежений ніяким числом поколінь або років і закінчиться після досягнення належного віку з закінченням усього тимчасового.

Не написав ніхто й про те, що Генріх все ж примусив Євпраксію їхати разом із ним до Італії. Зима йшла на спад, за Велетенськими горами ждала їх тепла блакитна весна, до того ж жінки не повинні подорожувати самотою, бо на своїй путі стрічають занадто багато нагод до гріха.

— Я спробую,— сказала Євпраксія,— однак попереджаю вашу величність, що повернуся назад, коли в горах буде великий холод.

— Хіба ви лякаєтеся холоду? — не повірив імператор.— І хіба гіперборейці не живуть серед снігів?

— У мені ще одне життя,— нагадала вона.— Я повинна берегти його.

— Хіба можна зберегти те, чого ще немає?

---

[1] У давніх германців — лютий.

— Уже є. Воно в мені. Воно належить світові. Світ тому й великий, що зберігає кожну свою піщинку. Вам цього не збагнути, бо ви руйнуєте більше, ніж зберігаєте.

Говорили як чужі, бо вже ніщо не могло їх наблизити одне до одного. Євпраксія знаходила силу й опертя в своєму дитяті, Генріх, незвиклий до чулості, пам'ятав лиш про те, що він — власник, володар, повелитель цієї молодої, дивно білої, неповторної жони, власності ж своєї не звик віддавати нікому.

— Ви втікали від мене. Імператриця втікала від свого імператора. Ганьба, яка не може більше повторитися.

— Коли ви поїдете до Італії, не буде потреби від вас утікати. Бо що таке втеча? Намагання створити якусь відстань між людьми. Нас розділятиме відстань.

— Ви поїдете разом зі мною.

— Я поїду тоді, як ви спорядите посольство до великого князя Всеволода.

— Посольство? До Києва? Але ж це так далеко! Я не маю часу на приготування посольства.

— Хіба ви не хочете звістити про мій священний стан?

— З мене сміятимуться!

— Навпаки — хвалитимуть. Ви мали б звістити про це всіх: імператора грецького, короля французького, султана африканського, римського папу.

— Я йду проти папи.

— Ви йдете проти Урбана. Але у вас є власний папа — Климент. Звістіть його. Хай молиться за священний плід.

Намагалася бути зухвалою: нічого іншого не мала для цього зненавидженого чоловіка, з яким зв'язана тепер була навіки. Розуміла непотрібність своїх домагань, але не могла пропустити нагоду бодай трохи познущатися з його зарозумілості. Бо ж так чи інакше зрештою мала коритися йому як жона, як імператриця.

Військо збиралося тяжко, забарливо, неохоче. Війни́ намагаються уникнути навіть тоді, коли вона вже на порозі дому, коли ж вона десь далеко, то схилити до неї великі маси люду й геть обтяжливо. Імператор вимушений був обіцяти рицарям землі по той бік Велетенських гір. Було урочисто проголошено імператорське покровительство над усіма, хто не міг сплатити борги, над злодіями, грабіжниками, браконьєрами, вбивцями, втікачами від правосуддя — і все лиш за одну плату: участь у поході в Італію.

Перед імператорським палацом на площі стояли бочки з вином, роздавано бідним гроші й хліб, ста дівчатам імператор дарував посаг, сотням бідняків давано одяг, жебракам даровано право просити милостиню на вулицях усіх імператорських городів і на всіх дорогах імперії. Мовляв, не слід лишати без уваги бідних, бо коли ми будемо зневажати їх, бог зневажатиме нас.

Підступами, ласкою, погрозами, обіцянками зібрав Генріх значну силу на кінець зими і вирушив через гори разом з усім своїм двором, з маркграфами, єпископами, баронами, рицарями, шпільманами, пажами; двір імператриці, хоч не такий чисельний, так само вирушив у належній пишноті й урочистості, переходи робили короткі, щоб не втомлювати імператрицю, і мовби примірюючись до того найголовнішого, що їм належало зробити: перескочити через неприступні, закуті в сніг і кригу гори.

Зима, хоч і мала вже йти на спад, була того року дивно суворою, клятою. Вдень попускало, сонце в перегір'ях гріло по-весняному, коні звечора вгрузали в глину, а на ранок вмерзали копитами так, що вирвати їх не було сили й доводилося вбивати примерзлого до землі коня, здираючи з нього бодай шкуру. Про ці гори було багато лихих чуток. Вірили, що там живе злий дух — Gespenst. З'являється щоразу в різних личинах: то монах у габіті, то старий горець, то гарний кінь, то півень, то крук, то велика жаба-ропуха. Зводить людей.

По дорозі неминуче мали проїхати повз гору Пілата. Вона стоїть над похмурим гірським озером, з якого, коли кинеш камінь, то вилізе велетенський дракон і полетить, аж темно стане довкола. Посередині того озера щоп'ятниці сідає Пілат, сповитий у червоний плащ, і так сидить. Хто його побачить — не проживе й року.

Євпраксію пригнічувало все: і дикий гірський холод, і жахи, переповідувані двірськими дамами, і безлад, який панував у незліченному обозовиську, і самотність, що ставала особливо відчутною серед тисяч чужих людей.

Ще вчора вона почувалася б просто беззахисною жертвою, сьогодні була імператрицею. Несла в собі плід імператорів, несла нове життя, повнилася силою, рішучістю. Повзти через ці обледенілі гори на колінах? Нащо їй такий поспіх? Завернула свій двір, пославши імператорові звістку про своє вирішення, спустилася в долини, стала на перепочинок.

Генріх гнав гінців, допитувався, чому не йде з ним. Відповіла: настане тепло, тоді прибуду до Італії. Абат Бодо жував свої тонкі губи, мовчав до часу, не наважувався нагадувати своїй духовній доньці про покору перед всевишнім, хоч мала б пам'ятати великі взірці з минулого. Скажімо, імператор Генріх III, отець нинішнього імператора, навіть корони ніколи не надівав, не порадившись із своїм сповідником. Слов'янська душа імператриці не належить, на жаль, до покірливих, але все впокорюється на цьому світі рано чи пізно. Non dum hora mea, mulier — ще не настав мій час, жоно. Але настане. Однаково настане.

ГОРЕ

Трави проростають у кінських слідах, у порожніх полях лежать убиті, ніхто не повертається додому, імператор теж не повертається, мало не вся Ойкумена гуде від дзвону зброї, стогонів і ридань.

Імператриця вибрала для свого двору Гослар. Не хотіла на Рейн, де зазнала стільки страждань, охоче зупинилася б у Кведлінбурзі, але знала, що там докучатиме їй абатиса Адельгейда, а Гослар вибрала не з якихось там замилувань, а просто від безвиході.

Однако гінці імператорські знайшли її й там. Добулися з Італії за двадцять два дні. Несли вісті про перші успіхи Генріха на війні, про взяття перших городів і замків, а заодно принесено й нетерпеливе повеління, аби імператриця без прогайки вирушала до Італії. Бо вже весна, вже тепло, все наповнюється й розповнюється, тож не можна допустити, щоб імператорський дім був так незрозуміло розполовинений.

Євпраксія не відповіла імператорові. Хотіла б викинути його з пам'яті, щосили чіплялася за свою самотність, забувала навіть про те, що визріває в ній нове життя, поселилася в ній нехіть до всього, лінивість, знудьгованість. Блукала по палацових покоях, полишала повсюди, мов гадюка шкуру, свій одяг, безладно розкиданий, він ще зберігав кшталти її тіла, її запахи, дух. У пошуках імператриці тинявся по палацу абат Бодо, наштовхувався щоразу на її сліди, у безсилій старечій хтивості вхлинав запахи жінки, які йшли від одягу, бурмотів молитви, сичав на неповоротких двірських дам і камеристок. Приїздили до імператриці єпископи — Госларський, Майнцський, Вормський, Шпеєрський. З хрестами й мечами, як зарізяки. Готові б розтерзати її за непослух. Як то? Імператор велить їхати, а її величність відкладає переїзд? Які причини? І чи можуть бути причини? У неї не досить двірських дам? Вона не може з таким супроводом вирушати в дальню путь? Цьому легко зарадити. Усі жони імперії радо слугували б своїй імператриці.

По тому присилано їй баронських доньок, аби вибрала, уподобала, наблизила, довірилася. Негарні, аж плакати хотілося, обділені всім, крім походження, власне, зіпсовані своїм походженням безнадійно й назавжди. Нащо вони їй?

Старі, пожовані часом двірські дами по-гусячому надимали вола, гостро пильнували, аби не поступитися нікому в бундючності, витрачали на це весь запал, всі свої сили, розуму втрачати не могли, бо від постійного напруження в тілі доступ туди йому був заборонений від самих початків. Змагалися між собою в кількості золотих і срібних прикрас, у кого багатші шати, у кого ширший виріз для шиї, щоб запакувати його золотом і самоцвітами. На одні лиш шати для баронської жони йшло

стільки тканини, що за неї можна було придбати три робочі воли.

Дріб'язок, марнослів'я, нікчемність. Самотність кричала над Євпраксією, як дикий птах, гула, як буря, а єпископи нахабніли, а єпископи домагалися покори, абат Бодо щодня нагадував про волю імператорову, імператорські гінці летіли через гори, везли веління тверді, безжальні, гнівливі.

Євпраксія розпачливо шукала душу людську, за яку могла б зачепитися в своїй розпуці. Безнадійно озиралася довкола себе, нізвідки не ждала ні помочі, ні рятунку, ні підтримки, силу давало їй хіба що нове життя, що визрівало в ній, але те нове щодалі відштовхувало її від Генріха й ненависною була сама лиш думка про те, щоб знов дивитися на його рудяву борідку, чути ляскучий голос, бачити різкі недоладні рухи.

І ось тоді серед суцільного мороку й безнадії заяскріли зрозпаченій імператриці чиїсь очі, почувся голос, війнулася гнучка молода постать. Донька бідного рицаря, що поліг за імператора. Сирота, отже. Зовуть Вільтруд. Гарна, як янгол. Біловолоса, мов сама Євпраксія, ніжна, уважна, зболено-добра. Очі — правдиві, як прозора вода. Євпраксія відразу повірила тим очам, забувши, що й у найчистішій воді можна втонути.

Вільтруд стала найближчою істотою для імператриці. Вранці, увечері, упродовж цілого дня мала бути коло Євпраксії. І вона була. Ніхто не знав, ким послана, як добулася до палацу, потрапила перед очі. Ніхто б не міг пояснити, чому саме вона сподобилася, бо хіба ж мало гарних дівочих личок у Германії? Але вже сталося, і тепер сам абат Бодо мав приступ до імператриці лише через Вільтруд. Від неї залежало: дозволити чи ні, пустити чи прогнати геть, передати якісь слова чи змовчати.

З імператрицею Вільтруд розмовляла лише пошепки.

— Ваша величність, ви сьогодні ще прекрасніші.

— Чому ти шепочеш, Вільтруд? Говори голосно.

— Я не насмілююсь.

— Але ж я дозволяю тобі.

— Однаково я ніколи не наважусь.

— Чи, може, ти хочеш перевищити самого абата Бодо? Він теж завжди говорить притишеним голосом.

— Ах, абат Бодо такий суворий! Мені здається, він нікого не любить.

— А ти? Кого ти любиш, Вільтруд?

— Найперше вас, ваша величність.

— А ще? Кого ще?

— І цілий світ. Я готова полюбити цілий світ, ваша величність!

— Цілий світ полюбити незмога. Неминуче все зводиться до суворого обмеження, до одного чоловіка, як ведеться повсюди, і тоді настає розчарування або й справжнє горе. Ти ще не знаєш горя, бо молода...

Вільтруд дивилася на імператрицю своїми пречистими очима. Вона молода! Одній дев'ятнадцять років, другій двадцять років, то хто ж з них може називати іншу молодою? Та й ще: хіба ж імператриці, якій належить увесь світ, скаржитися на долю?

Так само пошепки, з такою самою пречистістю в ясних очах переповідала Вільтруд абатові Бодо всі свої розмови з імператрицею. Ті, що були, і ті, яких не було. А вже абат додавав ще й зі свого боку, і так зроджувалося те, що мало впасти на молоде життя Євпраксії гнітючим тягарем наклепу й обмови. Хто перший посіяв брехливі слова, які мали протривати цілі століття, записані в хроніки, повторювані безчесними людьми й навіть деякими з тих, хто насмілювався називати себе істориками? Мовляв, імператриця заявила, що не наважується їхати до імператора в Італію, сохне від скорботи, бо так розпущена своїм мужем, що тепер навіть не знає, від кого несе в собі плід.

Ці люди не мали нічого святого в душах. Знали про злочинні пристрасті імператора — і мовчали. Знали про потаємні збориша нічні в соборах — вдавали ігнорацію. Відали про чистість Євпраксії — і всіляко намагалися втоптати її в бруд, так ніби сподівалися такою ціною очистити ім'я Генріха.

Відірвана від питомих джерел, полишена на саму себе, на власні сили, позбавлена будь-чиєї помочі, нещасна молода жінка не мала сподівань ні на що. Оточували її чужі, жорстокі, ворожі люди, сипали в її молоде життя холодним дощем, крапливим, як повісплений злий чоловік, шкрябали грубими пальцями по самому дну серця, нахабно дерлися в беззахисність її очей, а вона нічого не могла, тільки безпорадно затискувала кулачки, безсилі, майже дитячі свої кулачки, але що дужче їх затискувала, то більше відчувала в них сили, була в них опора її волі, твердість, відчаєність. Чи можна самотою перемогти чуже оточення? Перемогти незмога, перевищити — треба.

Прикликала свого сповідника.

— Чи не занадто обтяжливі для вас були дні в Госларі?

— Доволі в кожного дня лиха свого,— невиразно промурмотів абат Бодо.

— Я прийняла рішення їхати до Італії. Яка буде ваша порада, отче?

— Beati misericordes [1].

— Не лежить мені серце до безкінечних мандрувань. Хто живе скрізь, той ніде не живе. Мій нинішній стан вимагає спокою і усталеності. Але я довго думала про вимоги державності. Вони не полишають людину в спокої, хоч би яке високе становище вона посідала. Тому я вирішила відбути до Італії, аби там дарувати імператорові сина.

— Beati mundo corde [2],— вибурмотів абат.

[1] Блаженні милостиві.
[2] Блаженні чисті серцем.

— Передайте єпископам моє вирішення,— звеліла імператриця.

Тепер всі дороги для неї будуть німими. Зате розлунюватиметься повсюди: «Імператриця вирушила до Італії, аби дарувати імператорові сина!»

Ще недавно вірила в красу й любов. Завдяки існуванню любові можна перетерпіти всю нікчемність світу. Та любов у неї відібрано, ще й не дарувавши, обібрано душу, тіло потоптано. Не дано їй довідатися про спокусу й могутність власного тіла, нічого не дано. Вона ж має дати імператорові сина. Не дати — дарувати...

Відчаєно кинулася Євпраксія через гори. Дух не повинен лишати тіло самотнім, він має дорівнятися йому, коли воно прекрасне, і зробити його кращим, коли воно не підноситься до висот духа. Вічні муки або вічне блаженство однаково судилося і для духа, і для тіла. Вибору не було. Сподівань теж. А все ж сподівалася: може, по той бік гір якийсь інший світ?

З пишним супроводом урочисто вглиблювалася в царство гір. Тримала коло себе невідлучно Вільтруд і тоді, коли була в повозі, і тоді, як несли її в лектиці. З однаковим захопленням спостерігали світ гір, цю колиску великих рік, хмар і неба.

Громаддя склубочених хмар пливли коло їхніх ніг, пересувалися перед самими очима, здавалося, навіть волого доторкувалися до облич. Вгорі виднілося дивно темне небо, так ніби становило воно заслону темряви, що віддаляла вічну сферу вогню. Довкола дрижали голубі відблиски каміння, по якому ступали люди, виблискувало, мовби всипане діамантами, і розкидало навсібіч сліпуче сяйво. Ніколи ще не бачила Євпраксія такого яскравого світла, яке заламувалося на крижаних верхів'ях гір і ніяк не могло дістатися до глибоких долин, де спервовіку живуть люди. Тоді молочна ріка хмар поволі відпливла набік, відтуляючи інші верхів'я і розшарпаний ланцюг височенних гір, покритих снігом, скупаних у сліпучості сонця. А тимчасом снігові площини, скелі, й темні урвища, й бездонні прірви, що гинули у вічному затінку, стали пойматися тою дрижачою блакиттю, якою насичене було повітря, і Євпраксія відчула, що й сама мовби сповнюється тої чистої блакиті, занурюється в неї, опускається у вічно блакитний світ Італії, де, може, знайде полегкість для своєї зболеної душі.

Імператор не зустрічав Євпраксії. Визначено їй зупинитися двором у Вероні, двір Генріха був у Падуї, але самого імператора там ніхто не знайшов би, бо він десь брав ще одне італійське місто або ще один замок. На чорних шляхах війни пізнав Генріх, що таке влада, держава, імперія і життя людське, вірив тільки у війну — більше ні в що. Корабель слугує для плавання, щит для оборони, меч для удару! Зло називай завжди злом і не давай спокою своїм ворогам. Рідко добуває собі маслак вовк, дрімаючи, і перемогу воїн, коли спить.

Імператор вів свою війну, і не було сили, яка б одірвала його від того заняття. Билися за якийсь горбик землі або за рівчак, билися вперто й запекло, гинуло багато люду, а імператор посилав туди ще більше, бо його супротивники теж намагалися послати більше, ніж було вбито, горбик або рівчак безліч разів переходили з рук у руки, і якось нікому не приходило на розум: що вони здобувають або що втрачають? Хіба що шукають чужих та своїх нещасть — і більше нічого.

Дивно було, що імператор так нетерпляче домагався переїзду жони до Італії, коли ж вона подолала Велетенські гори, то відразу чи то вспокоївся, чи збайдужів, що не зміг відірватися від своєї війни і бодай для повітання зустрітися з імператрицею. Євпраксія не переймалася цим, навіть зраділа, що не треба їй витрачати сили ще й на розмови з тим зненавидженим чоловіком, але для оточення неувага імператорська стала мовби злою прикметою, і розтривоженість запанувала у Вероні від першого дня перебування там імператриці.

Ще не відала Євпраксія, що судилося їй бути в цьому місті кілька найтяжчих літ її життя, зазнати тут неволі й найбільшої безнадії. Коли б знала, то, може, зненавиділа б те місто відразу, а так — роззиралася цікавим оком, жадібно вбирала всі барви й форми нового світу, раділа сонцеві, безмежності неба, громаддям гір, що замикали кам'янисту рівнину, деревам, квітам, тваринам.

Голубе півколо гір зоставалося позаду, коло їхнього підніжжя спокійно темніли прозорі води озера Бенако, чисті джерела з шумом спадали в озеро з гір, десь попереду, із кам'янистих долин каламутними валами котилася навстріч подорожнім спека, але мовби розбивалася об вугласті вежі кріпості Песк'єра, поставленої на березі озера. Власне, вже від Песк'єри починалися володіння Верони; кожен камінь, кожна знесена в небо вежа належала містові, до якого їхала Євпраксія, належала йому й залежала від нього. Земля тут була суха, пропечена сонцем, спалена й злиняла, щось ніби мертве було навіть у зелені дерев, позбавлених соковитості, вражав камінь — сухий, без мохів, без вологої землі під ним, невеличкі городки й поодинокі кріпостиці кострубатилися вежами, високими, тонкими, дивно гранчастими. Тут не було замків круглих і опецькуватих, як налиті пивом по саме горло германські барони, тут панувала вугластість, чотирикутність, люди, які виїхали навстріч для супроводу імператриці, теж відзначалися висушеністю, мали на лицях смаглявість, здавалося, обпечені не лише зовні, а постійно палені вогнем ізсередини.

Що далі вглиблювалася в італійську землю Євпраксія, то більше й дужче гнітили її оті дивні вежі, що виростали звідусюди. Кожен багатий феодал ставив тут вежу, як знак могуття. Імператриці перелічувано роди, які мають свої вежі тут і по всій Романії й Тоскані, і в Тревізській марці, і в Лаціумі: Ска-

ла, Каррара, Вісконті, Соффредінгі, Торкарезі, Убальдіні, Герардінгі. Хіба всіх перелічиш? Імператор брав городи й замки, мав би руйнувати вежі за непослух їхніх власників, але не робив цього, бо вежі згодяться то для оборони, а то для в'язниць, бо імператори завжди оберігають в'язниці дбайливіше за людей.

Верона ховалася в глибокій долині ріки Адідже. Закрут коричневих несамовитих вод Адідже зміїстим стиском охоплював зубчасті стіни й вежі города. Рожевів камінь будівель, золотисті відсвіти кидали високі дзвіниці церков, клетотіла вода довкола тяжких кам'яних опор римського мосту, що поєднував місто з пагорбом Сан-П'єтро. Непробивні стіни вінчали пагорб Сан-П'єтро, суворі вежі стерегли імператорський палац, збудований, як і вся кріпость, не знати й ким: чи ще Цезарем, який дарував колись веронцям титул римських громадян, чи королем готів Теодоріхом, чи лангобардським королем Албуїном, які обирали Верону своєю резиденцією. Генріхові теж Верона припала до серця найбільше і саме тому, як пояснював він у посланні до своєї жони, він побажав, аби це місто стало гідним місцем для перебування імператриці в цій землі на той час, поки імператор зайнятий буде своїми військовими трудами.

Коло підніжжя Сан-П'єтро яскравіла на сонці велетенська біла підкова римського амфітеатра. Білі кам'яні лави, несміливі кущики мирта між каменем, уламки прикрас, мармурові звалища аж до самого берега Адідже і зненацька з-за тих звалищ просто назустріч супроводу імператриці викотилося несамовите юрмище голих людей.

Стрибали по камінню, вив'юнювалися між поодинокими кипарисами, гнали навпростець, мчали навперейми один одному, мовчки, затято, в дикому, незбагненному шаленстві — хто, звідки, куди? Навіть незворушний абат Бодо, який тримався своїм конем неподалік від лектики, в якій несено імператрицю, не зміг утримати свого здивування і пробурмотів майже вголос: «Чи з пекла, чи в пекло поспішають ці смертні?»

Євпраксія розширеними від жаху очима дивилася на знавіснілих бігунів, від такого видовища можна було збожеволіти, бо ж нагадувало воно оте страшне збировисько в крипті нічного собору, де навіки збезчещено її чисту душу, де зганьблено Журину, де потоптано всі святощі, які збирала в своїй душі від народження і оберігала пильно й дбайливо. «Вільтруд! — простогнала вона.— Не дивися! Заплющ очі! Відвернися!» А сама вже падала в непам'ять, світ їй ішов у круговерть, усе замикалося в безвиході. Ганьба, сором, кінець усьому.

Веронці, які супроводжували імператрицю від Песк'єри, трохи збентежені цією несподіванкою, пробували розповісти про тих голяків. Бо в тім нічого нема лихого, самий сміх. Щороку тут влаштовуються такі змагання бігунів з неодмінною умовою: бігти мають лише голі. Переможець отримує штуку зеленого

сукна. Його просто урочисто загортають у зелене сукно — то вже й гумор. Той, хто прибіжить останній, одержує півня, якого (таки ж голим!) має нести в город по римському мосту Понте П'єтра. Багато сміху з цього, бо веронці люблять сміятися. Хай їхня величність належно поцінує цю здатність веронців.

Юрмисько пробігло, мовби нічого й не було, а в Євпраксії тремтіла кожна жилочка від щойно баченого й знов пережитого жаху, що гнався за нею, виходить, і сюди, через Велетенські гори. Не вбережуть від нього й ці вугласті вежі, ніщо не вбереже, коли сама не знайдеш у собі сили. А де взяти ту силу?

Прислухалася, як тяжко перекидається, б'ється в ній син, її кров, але й кров Генріхова, хоч це не могло мати ніякого значення. Життя було в ній, життя належало їй. Плід уже не круглився, він жив, нагадував про себе, він домагався уваги. Прислухайся до нього, забудь про все, збудь неувагою, знехтуй, вслухайся в себе, стань над усім, подолай, перевищ, звитяж.

Євпраксія стримала млість, не впала в непам'ять від видовища отих голих бігунів, спробувала навіть усміхнутися на розповідь веселого веронця, хотілося б веселощів у цьому городі й для неї, хоч не вірила більше ні в які веселощі після всього, що зазнала там, за горами, в землі, званій цими веселими веронцями мовби насмішкувато: Манія. І вже й вона не була імператриця германська, а просто: манська. Імператор же міг зватися хоч і маніяцьким імператором або ще простіше: маніяком... Справді веселе місто Верона.

У палацових покоях панувала метушня, штовхалося без діла безліч розкричаних нероб, пхалися під ноги то занадто запобігливі, то вельми цікаві, не було кінця суперечкам, як ліпше влаштувати побут імператриці, як забезпечити їй спокій і найліпші можливості для того високого вичину, задля якого вона сюди прибула. Сновигали в понурих переходах голені абати, закислі баронські жони, з'явилися темнолиці мегери, беззубі й безголосі,— пупорізки, повивальниці, столітні свідки появи на світ нових людей, зустрічальниці й проводжальниці життя нового й життя зникомого.

Товклися там ще вічно рицарі, чиїми кіньми забито було стайні й двори кріпості, здіймали куряву на тісному чотирикутнику турнірної дільниці, чи то бажаючи розважити знудьговану імператрицю, чи просто знічев'я і з жиру. Приїздили й від'їздили гінці, приймав вищих духовних осіб абат Бодо. Євпраксія сприймала те без зацікавлення, була байдужою до всього, германські жони навіть не змогли намовити її власноручно зшити бодай одну сорочечку для сина, хоч так велося здавна і всі, мовляв, молоді матері мали від того найвищу втіху.

Ранками Євпраксія виходила в той закуток палацового двору, де між стіною з двома чотирикутними вежами й палацом чиясь дбайлива рука посадовила кілька грядочок квітів, оточених високими кущами троянд. З гір віяв прохолодний вітрець,

краплиста роса виблискувала на зеленому листі й пелюстках квітів, охололий за ніч камінь дихав свіжістю, було тихо, пустельно, непередавано гарно й просто, як у раю. Позаду навшпиньках нечутно ступала Вільтруд, зоріли її пречисті очі, здавалося, що весь світ отакий чистий, трохи суворий, як камінь на вежах, але водночас простий і приступний.

Вдень починалась дика спека, з Ломбардської рівнини котився сухий ядучий пил, все живе ховалося в затінок, Євпраксія забивалася в найглибші нетрі кам'яного палацу, ждала ночі, ждала ранку, ждала тої хвилини, коли... Не знала, як те відбувається, не мала досвіду, ніхто не вчив, ніхто не розказував, навіть про чеберяйчиків на час забула, бо ж і вони, здається, не знають цього священного стану. Кожна жінка має сама перейти через це, тільки так приходить досвідчення і не інакше.

Десь за спекою, за горами, рівнинами, оливковими гаями, камінням і безнадією був імператор, війна міцно тримала його там, і Євпраксія була вдячна війні. Найняті крикуни й далі горлали про те, що вона дарує імператорові сина, її не обходило те горлання, була заглиблена в себе, з кожним днем відчувала, як тяжчає тілом, стає неповороткою, чужою самій собі, але водночас мовби народжувався в ній якийсь дивний вітер, легкість сповнювала її серце й душу, якась неймовірна летючість поймала її всю, ще трохи, ще — і полетить вона не знати й куди, в які краї, полишить усю ганьбу, усі злочини, усю підступність, весь бруд, які оточують імператора і його наближених.

Летючості набув також той час, який належав їй неподільно. Хоч видатися могло, ніби всі дні сповнені одноманітності й нудьги, й від безкінечного їхнього повторення час зупинився, насправді Євпраксію не полишало відчуття, що все мчить кудись з такою неймовірною швидкістю, аж втрачала здатність відлічувати дні й тижні, час підхоплював її на свої всемогутні крила й ніс кудись далеко, на цілі роки наперед, і вона озиралася назад з подивом і невеселим співчуттям до того, що полишала.

Час закручувався в тугіший і тугіший скрутень, в цьому вже відчувалося якесь шаленство, якась безжальна загроза, яка мала прорватися тоді, коли ніхто й не жде, бо не може людина ось так безкарно відриватися від усього сущого й летіти в неозначеність і безмежжя. Людина прикута до землі, до надр землі, звідти йде її сила, звідти ж приходять і сили руйнування, яких ніколи не ждеш, надто ж коли ти заглиблена в споглядання того таємничого могуття, що його маєш подарувати світові.

Сталося вночі, у тиші, коли, здавалося, вмерли всі вітри й відлетіло з землі все повітря, не стало чим дихати, вмерло все життя, заціпенів увесь світ, а тоді могутній корч пройшов по всьому, перекосив, перекривив усю землю, потряс земні надра, вдарив у гори й у рівнини, захиталися гірські верхи, розкололося небо, тріскався камінь, мости падали в ріки, розвалювалися

замки, палаци, собори, вежі, дзвіниці, чорні янголи сипалися на землю важким дощем, металися в зблисках пекельного полум'я; вогонь краяв усе довкола, палив, нищив, а йому на поміч ішли хвилями струси, судомився світ, громи й згуки, пролунав крик новородка, дитя подало голос, звістило про свій прихід на світ, металися в пітьмі старі мегери, десь хтось бурмотів молитви, десь хтось кудись щось відносив, переносив, заносив.

Темні й поплутані палацові переходи. Рідко прорізані вікна не дають світла. Високі двері, в які може в'їхати вершник, легко випускають і пропускають. Ніч, земля потрясалася в своїх надрах, все гинуло і все народжувалося, крик дитяти пролунав і замовк, натомість упали в пітьму якісь латинські слова, ніким не почуті, нікому не потрібні.

На ранок Євпраксія спам'яталася. Перше, що побачила,— були ясні правдиві очі Вільтруд.

— Ваша величність, вам боляче?

— Не дивись на мене, ти ще мала.

— Тепер вам буде легше, ваша величність.

— Що було вночі?

— Вночі? Я не знаю, ваша величність. Я спала. Але ви... щасливо...

— Хіба не тряслася земля?

— Земля? Може, й справді тряслася. Але я не чула. Зате ви...

Не було нічого. Ні земних корчів, ні розколеного неба, ні зсунутих гір. Стояли мости, клекотіла під ними Адідже, височіли вежі й дзвіниці, Сан-П'єтро врізався в блакитне небо над Вероною, жоден камінь не схитнувся в палаці. А вона стала важкою, як камінь. Тіло втратило свою вже звичну обважнілість і кшталтність, а летючість духу змінилася пригніченістю, якоюсь нелюдською тяжкістю і втомою.

— Син. Де мій син?

— Я покличу абата Бодо, ваша величність.

Довго не було нічого, цілу вічність. Тепер час уже не летів для неї, лежав поряд мертво й непотрібно, і вона заплющила очі, щоб не помічати того. Коли підняла повіки, побачила десь мовби в повітрі майже безтілесну постать абата.

— Де мій син? — спитала.

Абат ворушив губами, але звук з них не видобувався.

— Дитя моє де?

Бодо щось вимовляв, здається, слово «beati» — блаженні. Не знав більше нічого, крім цього слова. Блаженні убогі серцем. Блаженні миротворці. Блаженні.

— Де?

Блаженні, хто не питає. Блаженні, хто не жадає. Блаженні...

— Де?

— Beati, quorum tecta sunt peccata! — Блаженні, чиї гріхи покриті.

— Де син мій?

— Його нема,— врешті сказав абат.

— Де він? Я чула його голос.

Не могла сказати: бачила. Бо пітьма. Бо кінець світу. Бо розколювалися земля і небо. Але серед грюкоту нищення чула голос. Його голос. Незнаний, але вже впізнаний. Голос її сина, її дитяти.

— Де?

— Він вмер. Народився занадто слабий. У великих муках. Не мав у собі досить життя. Блаженні, хто...

Вона знала, хто блаженний на цій землі. Підземні вітри знов ударили їй у груди, в зболену душу, знов судомився світ, панахався, розколювався, нищився, і вона знищувалася з усім сущим, але світ існував далі, і Євпраксія невдовзі підвелася, так ніби й не було хворощів, не було горя й жаху втрати ще й не здобутого дитяти, тепер це вже не була заглиблена в себе молода жінка — стала в один день всевладною імператрицею, звеліла слати гінців до імператора з вістю про те, що вона, його жона, хоче зустрітися з ним і вже вирушила для цього з Верони.

Імператор тим часом усі сили до кінця віддавав справі свого життя. А що є справою життя для державного мужа? Віддавання сил до кінця. Імператор уперто нищив своїх супротивників в ім'я так званої справедливості. Ті робили те саме з тих самих високих міркувань. Не побільшало від тої затяжливої війни правди на світі, не поменшало голоду. На землі сиділи ті самі селяни, тільки й того, що змінювалися в них час від часу хазяї. Над усіма хазяями стояли двоє: імператор і папа. Прихильники імператора славили його за те, що він як lex animata in terris, себто як дух законів на землі, покриває собою всі окремі городи, землі й народи. У нього немає визначеної резиденції, немає ненажерливої столиці, цього невситимого молоха, якого ніхто й ніщо не може нагодувати й задовольнити. Він скрізь присутній особисто, де тільки виникає потреба його діяння.

Натомість папа своїм авторитетом зупиняє руку тирана, відвертає насильство, захищає народи від гніту, приборкує переможців, пом'ягшує долю поконаних, наглядає за добрими звичаями, стежить за поведінкою вищих духовних осіб, а також і світських володарів, суворо переслідує всілякі поблазні й погані взірці.

І ось імператор Генріх і папа Урбан йшли один проти одного, Генріх сам керував військом, папа посилав своїх єпископів і графів, один сидів десь у латеранськім палаці, збудованому на тому місці, де імператор Нерон виригнув з себе жабу, а другий брав один за одним городи й замки, підбирався вже й до тричі проклятої Каносси, де зазнав колись ганьби від папи Гільдебранда, тимчасом ховався від спеки й бліх не в якомусь замку й не в городі, а в звичайній селянській хижі, складеній з дикого

каменю, нікого не підпускав до себе, крім вірного Заубуша, зчорнілого, висушеного на сонці, хижо вродливого, як диявол.

Так і прибула імператриця до свого мужа. Знайшла його в кам'яній хижі, загубленій серед старих оливин; халупа була темна, без вікон, низька, двері, як нора,— не зайдеш, щоб не нагнутися. Десь на краю неба мрів замок, що його тримав у облозі імператор, трохи ближче було наметове містечко його рицарів, брудні полотнища наметів, пошарпані стяги, побиті чотирикутні штандарти, жалюгідні трикутні значки на древках списів. Тут було трохи імператорської сторожі, у халупі поряд, видно, жив Заубуш. Євпраксія не хотіла б мовити й слова з цим зогидженим бароном, але ж прибула до імператора, до свого мужа, не менш зогидженого, та визначеного їй долею.

— Де імператор? — не виходячи з лектики, спитала погірдливо Заубуша.— Хочу його бачити.

Заубуш гаразд відав, що не слід довго місити тісто, аби з'їсти пиріг. Він хижо всміхнувся і, пхаючи в низький отвір халупи свою дерев'янку, поліз у прохолодну сутінь імператорського притулку.

— Прибула імператриця,— сказав на запитливий погляд Генріха. Голос мав буденний, ніби там перед халупою літала звичайна муха, а не стояла імператриця. Генріх був так само обурливо спокійний, як і його барон.

— Коли прибула, то хай увійде,— звелів він. Зручніше всівся на ремінному стільці, вигідно випростав ноги, втупився в низький отвір дверей, з мстивою насолодою очікуючи тої хвилини, коли ця непокірлива слов'янка нагне свою голову коли й не перед ним — германським імператором, то принаймні перед цим диким каменем.

Бачив голубе небо в отворі, тоді знов затемніла постать Заубуша.

— Вели, щоб увійшла! — гукнув навстріч, не допускаючи його до мови.

Заубуш повернувся до Євпраксії:

— Імператор велів, щоб ваша величність...

— Піди й скажи йому, що вмер наш син.

Барон стиха вилаявся, бо ще ніколи ним так не перекидалися, знов був поткнувся до імператора, але вилетів звідти ще лихіший. Однак стримався, сказав з невластивою м'якістю в голосі:

— Імператор просить, аби ваша величність...

— Скажи йому: наш син умер! Умер наш син! Умер!

Вона кричала й не могла вже зупинитися, прорвалося в ній усе горе, весь біль, яким була сповнена, несвідомо прагнула позбутися тої зболеності, хоч розділити її з кимось, вимовляла страшне слово про смерть з сліпою впертістю, затято, майже жорстоко.

Лише тоді з'явився на денне світло сам Генріх. Змушений був сам нахиляти голову перед Євпраксією. Кліпав очима від

різучого світла, був зужитий, злинялий, навіть золотий ланцюг на грудях якось мовби потьмянів. Хотів принизити жону, тепер зазнав приниження сам. А вона, здавалося, того не зауважувала.

— Умер наш син, імператоре.

— Ви вже сказали.

— З ним умерло все.

Він дивився на неї з неприхованою ворожістю.

— Все вмерти ніколи не може. Завжди лишається справа, справа життя.

В його погляді виразно вичитувалася несамовитість. Справа життя! Коли вмирають твої діти, ти й сам стаєш мертвий, і все довкола тебе мертвіє, усі твої справи, усі наміри, твоє існування, твоє призначення на цій землі втратило сенс. Невже він не розуміє?

— Ви для мене теж умерли, імператоре. А я для вас. Усе вмерло віднині.

Супроводила свої слова усміхом, який, здавалося, вибачає все зло на світі. Генріх був поза тим. Поза і над. Зліший за зло. Ненависніший за ненависть. А що їй до того?

Він все ж залишався імператором.

— Ми звелимо дзвонити в усіх церквах по нашому сину. А на честь вашого прибуття сьогодні ввечері мої війська увійдуть в он той замок. Заубуш, як зветься замок?

— Якесь Монте,— знизав плечима барон,— чи то Монтебелло, чи то Монтевегліо, чи то ще якесь Монте. Хіба не однаково, імператоре?

Замок чи то взято силою, чи то він сам піддався. Переможці заповнили його розвеселеним гамором, смородом, нахабством, папські прибічники втікали, лякливо тулилися десь у сутінках, імператорське військо зухвало розпанахувало ніч червоними вогнями смолоскипів; палили вогнища, на яких пекли цілих биків, котили бочки з вином, тягли під ніж упертих баранів, шкодували, що в цій засушеній на кістку Італії нема свиней, а свинина ж обіцяна мужнім германцям навіть у раю. Ще вельми невдоволені були тим, що тут довкола багато пустої землі, а селян надто мало і нікого обдирати, бо що таке війна, як не обдирання тих, хто шкрябає землю. Папа хотів би всю землю загарбати для церкви, для єпископів, монастирів, абатів, а навіщо? Церква, тримаючи землю, розведе свої балачки про те, що власність зло, а бідність благо, що царство небесне належить тим, хто, як птиці небесні, не сіє й не жне, і цими дурними розбазікуваннями неминуче наштовхне тупоумних селян на думку захопити цю землю для себе. Вони дарують церкві благо, махнувши на свою долю рукою, погрязаючи во злі, бо ж ліпше погрязнути во злі, маючи землю, аніж не маючи нічого. Дурний би був імператор із своїми баронами, коли б став спокійно ждати, що з того всього вийде. Ні, він візьме всю землю в свій

залізний кулак, а всім єпископам, капеланам і їхньому папі — дзузьки!

Змагання папи з імператором нагадувало дитячу гру, коли діти кладуть поперемінно одну руку на другу, так що нижня рука стає верхньою і навпаки — чия зверху! Тимчасом зверху було — імператорове. Імператор втішався перемогами, його не зачепило горе, привезене жоною. Дітей народжують жони, хай оплакують їхню смерть також вони!

Нічна учта в замку нічим не різнилася від того, що вже бачила Євпраксія в Германії, переконалася ще раз: не мають ці люди ні совісті, ні сорому, черстві душею, тверді серцем усі вкупі із своїм імператором. Змушена була сидіти поряд із Генріхом, виблискувало в кривавих вогнях золото їхніх корон, барони й рицарі ревли від захвату своєю силою, похвалялися, як доберуться до Каносси й витягнуть звідти оту суку Матільду разом з її недорослим Вельфом, а тоді вдарять на Рим і виженуть звідти лисого Урбана, а тоді... Генріх і собі кричав. Про те, що вони відважні. Що вони з ним, а він з ними. Що вони завжди прийдуть туди, куди підуть. І що міцно триматимуть те, що візьмуть. Як справжній великий володар, імператор умів найбільші дурниці виголошувати ніби одкровення. Бо ж дурні іншого й не жадають. Вони харчуються звичайною їжею.

На обличчі в Євпраксії завмер усміх, яким, здавалося, вибачала вона все зло цього світу. Почувалася цілком вільною тепер од усього: од цих людей, од їхніх вигуків, од їхніх дурощів, од їхнього імператора. Горе своє вона перенесе сама, зате має втіху від того, що сказала Генріхові. Приїхала, аби сказати йому все. Заради цього можна перетерпіти навіть дику ніч у щойно взятому замку. Більше вже не забруднишся серед цього бруду. Далі нікуди.

Імператор помітив її усмішку. Не знав, чим зарадити, стала ця жінка тепер для нього ще загадковішою і неприступнішою, тому мав рятуватися лиш своїм звичним нахабством.

— Заубуш! — гукнув до барона.— Де шпільмани? Шальке, Рюде, чорти його бери, поснули?

Справді, де ж імператорські улюбленці Шальке й Рюде? Генріх без них був так само безпорадний і невтішний, як без Заубуша. Всі троє мовби доповнювали одне одного, були таким собі триголовим вірним псом імператорським, хоч ніколи ще земля не народжувала таких неоднакових людей. Про Заубуша вже сказано, він не змінювався, не старів, не знесилювався ніколи й ніде, мав у собі справді щось від усіх дияволів землі й неба, жив тільки імператором, не вислужив собі ні маєтності, ні родини, не мав нікого близького. Генріх, п'яніючи на учтах, жартома обіцяв:

— Ось примушу по всій імперії давати тобі за випаси в лісах кожну сьому свиню і станеш тоді найбагатшим чоловіком: Заубуш — сьома свиня!

Реготали барони, реготав сам Заубуш, віджартовувався: «Згоден бути й не сьомою, а десятою свинею!»

Шальке, мабуть, перевищував розумом навіть Заубуша, але стримувався, розуміючи вельми гаразд, що поперед барона пхатися не слід, і пускав свій природний і доволі злий розум на всілякі витівки, гидоти, паскудства, немало звеселяючи тим імператора. То вхитрявся прив'язати єпископові під його широченні шати козу, і та під час казання в соборі починала жалібно мекати. То прибивав рицаря гвіздком до підлоги в той час, як кнехт стояв непорушно перед імператором, а тоді рицар не міг зійти з місця і падав на коліна, лякаючись, що йому відібрало ноги. То під час учти підносив од імені імператора якому-небудь баронові келих, наповнений сечею, і бідолаха мав пити до дна, хоч йому кишки в горло лізли.

Шальке був високий, з шиєю такою довгою, що здавалося, ніби то мало не цілий його тулуб уперто оголюється, вилазить угору з вирізу в сорочці, враження нахабно-безсоромної наготи доповнювалося й обличчям Шальке, на якому не росло жодної волосинки, надто ж голими були його очі — без вій, блудливі, безбарвні й безвиразні, як у гадюки.

Коли сила Шальке полягала в нахабнім розумі, то в Рюде вона вся скупчилася в його руках. На відміну від Шальке, Рюде був важкий, головатий, морду мав, як підрешіток, відзначався придуркуватістю, зате ніхто не міг дорівнятися йому в силі. Якось застав свою жону в лазні голою з якимсь рицарем, перевернув дерев'яну лазню, одкрив тих нагих, щоб усі побачили. Меч скручував руками, як посторонок. Сидячи верхи, хапався в брамі за верхню перекладину і відривав коня від землі. Танцював на учтах довкола столу з бочкою пива на плечах. Видавлював у жмені олію з горіхів. Голову мав таку міцну, що висаджував нею брами, як тараном.

Найдивніше ж: у цій твердій, як довбешка, голові могли народжуватися веселі пісеньки. Шальке вмить прибринькував своєму товаришеві на лютні, і ось уже імператор потішений, і всі розвеселені їхньою новою пісенькою, яка складалася в них на кожний випадок.

Шальке! Рюде! Вони стали, як були. Один у своїй безсоромній наготі, другий у бичачій тупості, бринькнули струни в два голоси — один ляскучо-зривистий, другий хрипкий і густий — почато й доведено до кінця, хоч ніколи не гадала Євпраксія, що імператор може дозволити своїм блазням так топтатися по її горю, по душі й серцю.

Імператор мовчав, і всі мовчали, а ті двоє виспівували:

Жив собі кнехт і мав жону
Вродливу, гожу, недурну.
Ходив, бувало, на війну,
Жону тоді лишав одну.
Просив її: «Не забувай.
З походу радісно стрічай.

Рубатимусь за короля».
Жона йому: «Тра-ля-ля-ля».
В землі далекій років з три
Сьорбає кнехт чужі вітри.
Жона тим часом — тра-та-ля —
З мужами різними гуля.
Ченці, жонглери, пілігрими,
Абати, шпільмани і міми,
Купці, ловці, гравці, смільці
І розвеселі молодці —
Доволі їх для пишних втіх —
То й ставсь з жоною тою гріх.
Нестримно пухне їй живіт,
І ось синок прийшов на світ.
Кнехт трудиться для короля,
А вдома жде його маля.
От і тру-ля, от і ля-ля,
От і старайсь для короля!
Вернувся кнехт з чужих країн,
Роззявив рота: «Чи це син?»
Жона йому: «То ж не дитина.
Цей хлопчик — снігова людина.
Без тебе тут я настраждалась,
По горах і лісах металась,
Самотня, кинута всіма,
А мужа все нема й нема.
Раз якось в горах, заблукавши,
Від спраги снігу в рот узявши,
Мало не крикнула я: «Пробі!»,
Відчувши плід в своїй утробі.
О страх, о жах! Через сніжину
Я мала привести дитину!
Поки мечем ти десь махав,
В мені малятко сніг зачав».
Кнехт змовчав, посопів, а вранці
Відніс синка він голодранцям.
Ще й марку срібла — на додачу.
Жоні сказав: «Чого ти плачеш?..
Поклав я хлопця на віконці,
Забув, що тане сніг на сонці.
Перетворивсь він на калюжу,
Щоб ти... не зраджувала мужу».

З смішної пісня ставала зловісною. Збагнули це навіть обпиті барони, ніхто не сміявся, імператор теж не сміявся, але й не звелів своїм шпільманам вчасно вмовкнути, давав доспівати гидку пісеньку до кінця, заохочував своєю мовчанкою, своєю холодною байдужістю до горя своєї молодої прекрасної жони. Не їхнього спільного горя, а тільки її власного, бо для цього чоловіка вже ніщо людське не існувало.

— Я ненавиджу вас, імператоре,— сказала вона, підводячись. Але Генріх випередив її, скочив, заляскав у долоні:

— Дари для імператриці! Дари!

Шпільманів усунуто негайно й безжально, понесено в урочистім неквапі багаті дари для Євпраксії, не знати коли й зготовлені Генріхом.

За день повсюди, де стояли Генріхові війська, дзвонили в усіх церквах на знак жалоби по вмерлому імператорському синові. Розлетілася чутка, що імператор підніс імператриці щедрі дари, щоб пом'якшити біль утрати й злагіднити бодай чимось тяжку жалобу. Простий люд ламав голову, що ж то воно за дари і яких ще коштовностей не вистачає тій жінці, для якої збирано багатства з усього світу.

А тим часом Євпраксія, бідніша душею за найубогішого жебрака, поверталася з пишним почтом до Верони, де не ждало її нічого, окрім нагадування про горе й розпуку.

ЛІТОПИС ІМПЕРАТОРСЬКИЙ

У війні завжди має комусь щастити. Поперваx щастило Генріхові. Брав уже не самі лиш горбки й сухі кам'янисті русла струмків. Піддалася йому Мантуя, не втрималася кріпость Мінервія. Матільда Тосканська зі своїм Вельфом не змогли захистити навіть папу Урбана, той утік з Рима на південь під руку сіцілійських норманнів, а Генріхів папа Климент зайняв апостольську столицю. Імператор став зі своїм двором у Падуї, заповідався прибути до Верони, але не квапився з тим, а Євпраксія його не чекала. Події не обходили її, ніщо не обходило. Весь цей химерний чоловічий світ особливо виразно постав їй перед очима тут, у землі, наїжаченій темними камінними вежами, що були такі непотрібні й смішні під лагідним блакитним небом. Чоловіки металися, билися, різалися, лилася кров, жорстокості щодень прибувало, щастя на землі меншало, горя більшало. Чому? Навіщо? Євпраксія вважала, що тільки нездатність до справжнього життя штовхає людей на злочини, вбивства, жорстокість. Всі вони, так чи інакше, нездатні й непридатні — і Генріх, якого знала, і папа, що його ніколи не бачила. Молодий Вельф так само нездатен ні на що, незважаючи на те, що молодий, і підступна Матільда може крутити ним як завгодно.

Жінки потрясають світом. Вони мстяться чоловічому світові за його неповноцінність, однобокість, обмеженість, вони гноблять його своєю великою здатністю до життя, дарованою їм природою, а чоловіки, неспроможні збагнути справжніх причин, шукають їх там, де не знайдеш нічого, і знов і знов проливають кров, завойовують городи й замки, так ніби людина може стати щасливішою, коли замість одного каменя володітиме двома або трьома.

Імператорові щастило у війні проти папи й Матільди Тосканської, але тимчасом він безповоротно втратив серце своєї молодої жони, втратив, так і не здобувши, і стало воно для нього мовби отою оточеною трьома рядами непробивних мурів Каноссою,

яку хотів здобути не раз протягом цілого життя, але здобув лиш ціною власного пониження за часів Гільдебранда, а далі мав каратися цим до самої смерті, безсилий і безпорадний.

КУРРАДО

Є вогонь вільний, дико-розкований, не стримуваний і не обмежуваний нічим, дим і попіл відлітають від нього, полум'я рветься легко й нестримно, він сам летить без упину й перешкод.

А в печі вогонь змішується з димом, давиться, корчиться в стисках у тісняві, у безвиході, він гнітиться власною силою, задихається від нерозтраченого шалу, рветься навсібіч, б'ється в камінь, гризе його, жалить і падає безсилий і знікчемнілий.

Так і людина, позбавлена волі діяння, замкнена у власному горі, як у кам'яному мішку, кинута на дно розпачу невідшкодованістю втрат, неможливістю повернень до минулого щастя, навіть коли щастя те примарливо-невловиме. Не вирвешся на волю, бо неволя в тобі самій, ти прикута обов'язком, становищем, призначенням, прикута міцно, навіки — ніхто не визволить, не порятує, не зарадить.

Ось тоді несподівано з'явився в палаці він. Все в цій землі дивувало, іноді захоплювало, іноді навіть лякало. В ньому, здавалося, зібралися всі захоплення, несподіванки й ляки цієї землі. Мав у обличчі щось мовби потойбічне, не бралася йому шкіра смаглявістю, був хворобливо-блідий, аж прозорий, весь світився чи то затаєними захватами, чи то неміччю, принаймні Євпраксія, що звикла думати про минущість і нетривкість всього сущого, ніби відразу побачила в ньому пророцтво близького кінця і мимоволі здригнулася від жалю, бо ж був ще так само молодий, як і вона, мав ті самі двадцять літ, не торкнулося його життя, далекий був од зіпсуття, що ним пронизаний вже наскрізь його батько імператор. Син імператора Конрад, званий тут ласкаво й гарно: Куррадо.

— Ваша величність, я прийшов до вас як син.

— Мій син помер.

— Але я теж ваш син.

— Ви! Син? Ні, мій син помер.

— Хотів би знайти для вас слова втіхи.

— Неможливо.

— Германська жінка була завжди вищою за відчай.

— Я слов'янська жінка.

— Але германська імператриця.

Вона гірко засміялася.

— Тут кажуть: манська.

— Мене тут звуть Куррадо, але хіба від того змінюється моя сутність?

— Ви знаєте, у чому ваша сутність?

— Намагаюся довідатися. Впізнаєш себе не в метушняві, не в пустих словах, не в тому, чим з таким захопленням займається переважна більшість смертних. Вибудувати треба в себе в душі...

— Вибудувати що? Вежу? Таку, як тут складає з каменю кожен феодал?

— Це дивна земля, ваша величність. Коли хочете, я покажу вам дещо. Не просто розвієте нудьгу, виїхавши з цього палацу, але й осягнете велич цього краю. Тут справді багато безмовних веж, але безліч інших, які дзвонами промовляють до неба й до самого бога. Між Вероною і Тріденто на Адідже є обвал, який стався в час смерті Христа, коли здригнулася вся земля і потряслися її найглибші надра.

— Я зазнала цього страшного відчуття. Бачити — то вже незмога.

Куррадо був поступливо-нерішучий. Стояв перед нею високий, з тонкими рисами обличчя, нервово перебирав тонкими гарними пальцями коштовну перев'язь меча, меч йому ніяк не личив, ще менше личили золоті остроги, аж Євпраксія мимоволі всміхнулася й спитала:

— Ви любите їздити верхи?

— Мені більше до вподоби бувати в місцевих церквах, бо вони неповторні і в кожній зазнаєш дивного відчуття наближеності до джерел. Але я рицар, мене освячено в германські королі, я мав би за найвищу честь слугувати вам, ваша величність. Ваш син і слуга.

— Для цього треба питати мого сповідника абата Бодо?

— Ми можемо брати його з собою. Хіба не очиститься він душею в цих тихих притулках?

Ясна річ, вузьконосий абат радо згодився познайомитися з святощами Верони. Імператрицю полишати без нагляду й охорони ніхто б не наважився і навіть імператорському синові не дозволено брати її з палацу без належного супроводу й почту. Хіба що перед церквою чи собором усі ці вершники мали собі спокійно стояти й не пхатися досередини, досить, що тих двох супроводжував абат Бодо, а ще виходили навстріч капелани й каноніки, шанобливо вклонялися, тоді непомітно усувалися в нетрі святинь, аби не заважати спілкуватися з богом таким високим особам.

Щоразу потрапляла Євпраксія мовби в якийсь новий світ. У маленькій церкві Санта-Марія панувала напівтьма, печерність, не полишало враження, ніби тебе загорнуто в смугастий жовтуватий камінь і ти навіки зостанешся в цьому притулку людської нерішучості, лякливості, у цьому тихому втечищі від суворого грізного світу. Церква Сан-Лоренцо з двома круглими вежами нагадувала кріпость, всередині теж вузька довга нава мовби стискувала тебе, намагалася розчавити, камінь

нагадував про жорстокість не лише земного світу, але й небесного, про безжальність і суворість вищої сили, яка нависає над людиною повсюди.

Зате в церкві Сан-Зено, поставленій на честь покровителя Верони святого Зеновія, нарешті можна було розпростати дух і тіло, тут був простір, краса, радісно золотився камінь, рожево сяяли безмежно високі колони; головна нава, здавалося, сягає мало не до самого неба, була над головою відкритість простору, воля, велич.

І все ж Євпраксія з більшою охотою просто їздила вулицями Верони, хотілося їй вирватися з тісної долини, хотілося в гори, у трави, у квіти. Залюбки зносила вона сморід на вулицях, який усі тут вважали цілком природною річчю і пересилювали його за допомогою сили-силенної пахощів. Терпіла вона стукіт возів по вибоїстих вулицях, колотнечі убогих жінок, прокльони носіїв, бридоту й гамір торгів, занедбаність будівель, засмічені вулиці, виття бездомних псів, гострі крики городської сторожі. Їй подобалися багаті веронські жінки, які відзначалися зухвалістю, злагодженою хіттю до життя. Жінки мали ясне волосся, округлі кшталти, розложисті стегна, що ліниво вигойдувалися під складками широкого одягу. Тонкостанність підкреслювано буфистими, багато гаптованими рукавами. На повних, молочно-білих шиях іноді полискував рубін, ніби велика крапля крові, а золоті ланцюги на високих грудях подзенькували тихо в міру того, як їхні володарки ступали сонно, замислено й провокуюче.

Фіалкові аметисти вони носили на пальцях, змагаючись у тому з єпископами. Дивися в прозору глибину каменя, ні про що не думай, витвори пустку в собі і всі ті образи, які там виникають, можуть надатися навіть до пророкувань майбуття, і що менш пов'язані між собою твої видіння, то значимішими видаватимуться тому, кому їх назовеш...

Жінки, чоловіки, діти — усе йшло повз Євпраксію, ніщо не могло, не вміло й не сміло до неї наблизитися, незаповнювана прірва зяяла між нею і всім довколишнім, і прірва та поширювалася з кожним днем, місяцем, роком ще відтоді, як вирушила вона з Києва в далеку свою мандрівку, власне, вже й тоді не помічаючи нічого, чіпляючись думкою хіба що за власний розпач та за чеберяйчиків. Але чи ж досить людині самих чеберяйчиків і чи можна виповнити ними ціле своє життя?

Ще лишався їй зелений світ пращурів, спрага росту, що синім димом б'є з сонних квітів, кільчення насіння в плідній вогкості, спалахи роси на вранішніх садах. Надсила природи, мабуть, визволила Євпраксію від тягаря горя ще й тому, що настала для неї перша весна в цій землі. Молода радісна зелень спливала з усіх узбіч долин, свіжий повів легко нахиляв верхівки оливкових дерев, над смарагдовими травами мовби розпилив хтось сріблясту піну. На тлі золотих прочерків доріг зносилися темні випростані кипариси, сосни довгими віялами своїх гілок

маячили в темно-блакитнім небі, промені сонця ще не мали того сліпучо-білого блиску, що влітку, і нагадували золоті стріли, забарвлені блакитом, мовби скупані в крапельках ранкової роси. На узгір'ях у повітрі ще відчувалися сліди прохолоди, яка вже поступалася гарячим пахощам диких квітів.

Пахуче розріджене повітря вдаряло в голову молодій жінці, ніби легке вино, занадто квапливо випите, горбаті янголи лісу звабливо манили її до себе, вона забувала про своє становище, про осудливо підібгані вузькі губи абата Бодо, хотілося б їй бодай на короткий час відірвати Конрада від його самозаглиблення, та вдовольнялася й тим, що могла взяти з собою легеньку й слухняну Вільтруд; дівчина розуміла й відчувала кожен порух душі своєї повелительки, її пречисті очі ясно зоріли, мовби вспокоюючи Євпраксію, насилаючи на неї благословенне забуття, тоді молода жінка зрештою забувала й про дівчину, пам'ятала лиш про квіти, задумливо збирала їх, вони мовби лащилися до неї, самі собою виростали там, де вона зупинялася, їй досить було раз або двічі погорнути довкола траву — і вже було біле, червоне, синє, жовте, і вона гладила темні голівки квіток, мов дитячі голови, вона ніби сама вростала в квіти. Її пальці, волосся, все тіло ставало суцільною духмяною квіткою, Євпраксія радо б зосталася такою навіки, та тільки хто збагне те прагнення і хто на нього пристане? Хіба що чеберяйчики, але й вони не могли подати їй голосу в цю далеч за Велетенські гори.

Імператор, хоч би й став поряд з нею на оцій квітучій луці, лишався б незмірно чужим і далеким. В душу не вскочиш, коли тебе виселено звідти, вступ туди заборонено. Може, прийняла б у свою душу юного Конрада, нагадував своєю потойбічністю її власну слабість, але відірваний назавжди від коренів живого життя, він не міг збагнути її тяжіння до джерел, до основ, до глибин, до головного призначення жінки на землі, до земного захмеління, до сплетіння кучерявого листя, вростання коренів, спалахів роси. Жінка в двадцять років хотіла б замінити зорі на шепіт, а Конрад прагнув зір не в самому небі, а й довкола, в собі самому, він перебував десь у інших світах, мертво-вигаданих, викликуваних хворобливою уявою, пригніченою, мабуть, змалку пустим екстазом молитов, виповнених гучністю слів, не закорінених ні в чому і через те особливо страшних, бо, повернуті на нетривке серце, вони з'їдали його, призводили до самознищення.

Конрад мовби відроджувався в кам'яному присмерку веронських церков, натомість губився в щедрому світі природи, відверто нудьгував, майже з таким самим осудом, як абат Бодо, позирав на дитячі пустощі Євпраксії, не міг ні збагнути її, ні простити. Душа її жадала волі, але хіба ж воля в тім, щоб вигарцьовувати в траві подібно до дикої серни? І коли поверталися до палацу, поки коні волочили в стременах убитий час,

Конрад з запалом, близьким до шаленства, намагався відкрити Євпраксії справжнє призначення справжньої людини. «Є палац, збудований з чудового алмазу, незрівнянної краси й чистоти. Палац той у нашій душі, ми можемо ввійти в нього, але путь довга й тяжка. Треба пройти сім обителей, путь пролягає через сім ступенів молитви. Перша обитель найлегша, бо досягається усною молитвою. Друга — обитель молитви мисленої, мова внутрішня замінює зовнішню. Молитва споглядальна відзначає третю ступінь. Там слід багато любити не думаючи. Молитва заспокоєння вводить у четверту обитель. Душа вже нічого не дає, вона тільки отримує. Істина з'являється несподівано й раптово. Квіти ледь розкрили свої чашечки, вони розлили тільки перші пахощі. У шостій обителі, у молитві захоплення, досягається цілковитий екстаз. Чуєш, але навіть щонайменший рух неможливий. Сьома обитель — паріння ума. Це вже по той бік екстазу. Божество схоже на чистий і надзвичайно прозорий алмаз, набагато більший усього видимого світу. Коли ж по всьому повертаєшся на землю, знов стаєш, мов той маленький віслюк на пасовиську...»

— Куррадо,— ласкаво казала йому Євпраксія,— ви нездужаєте, Куррадо. Згадайте бодай про те, що вас коронували германським королем.

— Мене пригнічує грубість і нагла сила тілесного життя,— скаржився Конрад.

Він був дивний, але з ним Євпраксія почувалася ліпше, тепер могла боротися з самотністю і коли й не бачила нічого попереду, то вдовольнялася бодай тим, що мала. Пробувала допитатися у Вільтруд, що та думає про молодого короля, але дівчина лякливо ховала очі.

— Хіба я смію, ваша величність!

— А коли звелю тобі?

— То й тоді не насмілюся ніколи.

— Згадай, що ти донька рицаря. Кожен рицар може стати і королем, і навіть імператором, як дід імператора Генріха.

— Коли він стає, тоді стає. Я ж — лиш донька вбитого на війні кнехта.

Це дівча не зносило оголеності слів. Євпраксія відступалася.

Імператорові стало відомо про дружбу між жоною і сином. Він покликав Конрада до себе, той не підкорився. Зостався у Вероні, далі їздили з Євпраксією і належним почтом то в гори, то до озера Бенако, то до церков і абатств, і молода жінка вдячна була цьому хворобливому і трохи дивному Куррадо за його уважливість, за те, що дарував їй з усіх чоловіків світу хоч і не зовсім звичайну, а все ж чоловічість. Жінка створена для очей і доторків. Доторки судилися їй лиш найгрубіші й найбезжальніші, то чому ж мала відмовитися бодай від очей і поглядів? А від Куррадо мала саме погляди, й виходило, що навіть цього іноді достатньо для щастя.

Ось тоді й прибув до Верони імператор, прибув з усім своїм численним двором, мабуть, надовго, прибув без попереджень і заповідань, мав коло себе всіх улюбленців, помагайлів, лакуз і придурків, але відразу з-поміж усіх помічено й нового наближеного, навіть і не наближеного, як, скажімо, звичний здавен Заубуш, а мовби притуленого до Генріха, бо ніде не розлучався з імператором, стояв позад нього, мов тінь, весь у чорному, без ніяких прикрас, без щонайменшої зброї, високий, худий, аж кістки світилися, з відблисками якогось пекельного полум'я на впалих щоках і палючим поглядом. Чоловік володів усіма можливими мовами, і вже це видавало в ньому пройдисвіта. Він мав нахабство втручатися в усі розмови імператора, навіть у його розмову з жоною,— з цього зроблено висновок, що його вплив на Генріха не має меж. Згодом стало зрозуміло, що й до Верони імператор приїхав спонукуваний цим чоловіком, принаймні це збагнула Євпраксія.

Ясна річ, імператор передовсім зустрівся з імператрицею, бо виходило, ніби він приїхав до неї в гості, чи що. Після належних повітань Генріх не стримався і досить виразно натякнув, що прибув сюди за порадою одного свого вельми цінного друга й помічника. Євпраксія промовчала. Сказати йому, що мав би керуватися власними спонуками? Але навіщо говорити про це? Між ними вмерло все й двічі вмерло з загибеллю сина.

— Казано мені, ви забавлялися тут з королем Конрадом? — досить грубо спитав Генріх.

— Ми відвідували церкви.

— Аж на озері Бенако!

— Там є церква на острові. Вона підлягає відразу трьом єпископам: веронському, тріденському й брешійському.

— Сподіваюся, усі три єпископи виїздили вам назустріч?

— На жаль, їх ніхто не попередив.

— Тоді навіщо ж вам сповідник абат Бодо?

— Для відбирання сповіді від мене, ваша величність. Хіба ви вже не маєте свого сповідника?

За день імператор оглух. Чи був у нього звичайний напад глухоти, а чи просто вдавав з себе глухого, аби познущатися з Євпраксії. Покликав її для розмови, відіслав усіх свідків і підслухів і знову відбулося між ними те дивне й дике, що вже відбувалося безліч разів ще в Германії. Євпраксія, ще не здогадуючись про стан Генріха, почала спокійно говорити про те, як поміг їй Конрад у тяжкі хвилини й дні, висловила надію, що імператор не стане на заваді їхнім розмовам з його сином, відвідинам околиць Верони.

— Я не шукав мого нового друга,— несподівано сказав імператор,— він знайшов мене сам. Хтось пустив гидку чутку про мою таємну недугу, і ось цей чоловік поспішив до мене, аби допомогти.

Євпраксія стривожено поглянула на імператора. Який чоловік? Яка недуга? Хіба що всезагальне зіпсуття вважати недугою?

— Ваша величність, я чула, що в тутешніх болотах легко підхопити лихоманку,— з простого людського співчуття промовила вона.

— Він запевняє мене, що все повернеться,— сказав імператор, уперто вліплюючи погляд у свою молоду жону. Про що це? Може, про послів, яких немає з Києва ось уже рік чи й більше?

— Я не маю вістей з Києва вже так давно. Чи не спорядили б ви, ваша величність, ще одне посольство до мого отця? А чи зробити це мені самій, найнявши відповідних людей? Однак, що тоді скажуть про імператора?

Він не чув її, не хотів слухати, аж тепер вона збагнула нарешті! Бо вперто вів про своє, про того загадкового чоловіка і про свою ще загадковішу для її чистої душі неміч. Мовляв, страждали цим многі. Ще персидські царі. Грецькі й сіракузькі тирани. Римські імператори. Мало не всі. І коли сам великий Цезар, а потім цей невдаха Антоній кидалися в обійми до єгипетської блудниці Клеопатри, то робили те в сподіванні збороти вичерпність, яка неминуче настає у великих державних мужів. Він імператор уже тридцять п'ять літ. Дорівнявся в цьому Августові й Карлові Великому. Простому смертному незнане таке тривале напруження. Виграючи битви, неминуче маєш програвати щось інше. Але хто бере цілі міста й землі, повинен уміти взяти й власну жону. Це його обов'язок. Для того й прибув до нього новий друг. Треба сподіватися...

До Євпраксії суть цієї заплутаної мови пробивалася мовби через гірське непрохіддя. Темні слова, темні натяки, щось гидке, липке, зловісне. Знов угадувався за всім одноногий Заубуш так само, як у отих соборних нічних збировиськах, як у отих п'яти нагих, що хотіли збезчестити її, як у всьому, що стосувалося імператора і його молодої жони. За тим хижооким пройдисвітом теж стоїть Заубуш, але що їй тепер до всього? Вона імператриця, але не жона цьому чоловікові! Не жона й не буде ніколи.

Мовчки підвелася й пішла до дверей, не дослухавши Генріха.

— Я ще не все сказав! — гукнув він услід.— Ви ще не все почули!

Як зручно, коли ти можеш дозволити розкіш чути, коли хочеш, і примушувати слухати навіть тоді, як ніхто б не хотів цього робити. Але тут Генріхова зброя обернулася проти нього. Тепер Євпраксія не схотіла його слухати. Не вдавала глухої — просто йшла від нього, полишаючи імператора наодинці з його недолугим бурмотінням!

— Я забороняю вам розмови з Конрадом! — женучись за

нею, крикнув Генріх.— Все забороняю! Не дозволяю нічого! І я прийду до вашої ложниці сьогодні вночі!

Конрад виїхав із замку без Євпраксії. Мабуть, молився в церкві Санта-Марія, уклякав на холодній кам'яній підлозі, загорнутий у камінь, придавлений пітьмою і моторошною самотністю, надвечір повернувся, був ще прозоріший, ще блідіший, ніж звичайно, вибачливо всміхався прибрамній сторожі, стривожено поглядав на муравлисько розкричаних рицарів на палацовому дворищі. За ним, видно, пильно стежили чиїсь ворожі очі, бо імператорові повідомлено було, коли виїхав германський король і коли повернувся, повідомлено також, що при поверненні супроводжував Конрада собака. Власне, й не собака, а невеличкий чорний песик, який, покручуючи хвостиком, убіг слідом за конем Конрада в замкову браму, сторожа його пропустила, не наважуючись прогнати, бо пес такої високої особи мимоволі теж набуває значимості. Про пса імператорові доповідав, ясна річ, Заубуш. Бо хто б ще насмілився?

— Де пес? — спитав різко Генріх.

Заубуш не квапився з відповіддю. «Пес» могло стосуватися однаково й того бездомного собаки і... прямо скажемо, сина імператорського, який останнім часом виказував занадто небезпечну близькість до імператриці.

— Пес в замку,— сказав Заубуш з таким лукавим виразом на своєму вродливому обличчі, що залюбки міг приписати того пса й самому собі.

— Питаю про собаку! — вже розгнівано крикнув імператор.

— І я кажу про собаку,— відповів барон.

— Кажеш, він у замку?

— Так, імператоре.

— Приблудний пес?

— Всі ознаки свідчать про це.

— І ти спокійно стоїш переді мною?

Тут дозволив собі подивуватися навіть Заубуш. Невже він старіє?

— Не зрозумів, імператоре?

— Цього пса могла підіслати сама Матільда!

— Не стрелило мені в дурну голову.

— Може, він скажений, може, заніс сюди морову пошесть! Може, забрався вже десь в імператорську ложницю! Пес у замку, а мої люди байдуже спостерігають цю страшну картину!

— Ваша величність, я справді не подумав. Але мене проймає жах: пес в імператорській ложниці!

Той пройдисвіт, якого знайшов для імператора Заубуш, стояв позаду Генріха, притулений до нього, як чорна тінь, мовчав, лиш поблискував своїми очиськами, але барон міг би заприсягтися, що вигадка з псом належить йому. От тільки коли він устиг шепнути імператорові — це лишилося непростеженим.

Невже барон справді так постарів, що вже втрачав спостережливість.

— Я зроблю необхідні розпорядження, імператоре,— сказав він.

Генріх увесь затрусився.

— Знайти собаку! Перевернути весь палац! Весь замок! Всю Верону! Може, то сама Матільда перекинулася в пса! Або Урбан! Шукайте! Миттю підняти всіх на ноги! Послати до мене Конрада! Де Конрад? Де імператриця?

Крик, тупіт, брязкіт зброї. На замкових дворах шикувалися кінні рицарі в повнім бойовім обладунку, так ніби мали відбивати напад численних ворогів. Металися люди з смолоскипами. Вогні пересувалися в гарячковому безладді внизу, на стінах замку, світилося у вежах, безжально вирубувано кущі троянд на грядках квітів, де любила гуляти Євпраксія. Скрізь міг ховатися пес! В палаці металося з сотню переляканих людей. Поперед усіх скакали Шальке й Рюде, залітали повсюди, ввірвалися до Євпраксії, перевернули підставку для книги, яку вона читала, наполохали Вільтруд, бігали довкола імператриці, кричали розгублено:

— Де собака? Гав-гав!

— Де песик? Тяв-тяв!

— Де? Гав!

— Де? Тяв!

Вона зрозуміла: Заубуш мститься за оте своє ганебне відгавкування під столом на учті. Мовчки вказала шпільманам на двері. Коли ті й далі гасали по покою, блазнюючи, тупнула ногою:

— Геть!

Появився абат Бодо, суворо видивився на придурків, ті зникли, понесли свій гавкіт далі по палацу.

— Дочко моя,— стурбовано мовив абат,— у палаці справді приблудний собака.

— Ви сповідник чи собаколов? — вколола його Євпраксія.

— А що, коли він скажений? Небезпека передовсім для вас, дочко моя. Бо жінка завжди беззахисна перед стихіями.

— Це просто гидка витівка Заубуша.

— Але всі бачили, як пес убіг до замку слідом за королем Конрадом.

— Вигадка! Не міг Конрад привести якогось скаженого... Отче, вас прислано?

— Мене прислав сюди обов'язок.

Знов улетіли Шальке й Рюде, знов загавкали, але слідом за ними увійшов Заубуш і стала зрозумілою нахабність шпільманів.

— Ми ніде не можемо знайти цього клятого пса, ваша величність,— розвів руками барон.

— Я не питала вас про це,— холодно зауважила Євпраксія.

— Даруйте, ваша величність. Про пса в мене вирвалося мимоволі. Вас просить до себе імператор.

— Чи не занадто пізно?

— Для імператора час не важить.

— Скажіть йому, що ми поговоримо завтра.

— Він просить вас негайно... У нього вже...— Заубуш трохи помовчав, смакуючи те, що мав додати, тоді сказав: — У нього вже король Конрад. Вони обидва просять вас.

— Вам треба йти, дочко моя,— втрутився абат Бодо.

— А як же буде з нічною молитвою? — глузливо поспитала Євпраксія.

— Молитися ніколи не пізно.

Вона покликала Вільтруд і пішла до імператорських покоїв. Приставлені Заубушем рицарі освітлювали смолоскипами переходи. Ще гасали по палацу люди, досі шукали й не знаходили того таємничого пса. Імператриця йшла гордо, високо несла голову в ясній короні волосся. Вільтруд з трисвічником лякливо трималася ледь позаду, коло імператорських покоїв десь вміло відстала, як відстали всі, бо далі не смів іти ніхто, окрім Євпраксії.

У великім троннім залі, тьмяно освітленім товстими свічами по кутках, Євпраксія застала двох: батька й сина. Генріх відіслав свою невідлучну тінь, свідки були небажані, він сидів на троні якось розкарячено, руки йому звисали мало не до підлоги, очі втуплені були в щось невидиме, Конрад стояв збоку, високий, тонкий, мовби неприсутній тут духом, обидва скинулися очима назустріч Євпраксії, в одного погляд був самозаглиблений, але уважний, у другого каламутно-несамовитий, а вона йшла відразу до двох і ні до кого — обличчя нервове, різке, очі, ніс, губи — все мовби рвалося їм обом назустріч, блиском, яскравістю, виразливістю, нетерпінням. Обидва мимоволі подалися до неї, хоч обидва вмить, якимсь підсвідомим чуттям, збагнули: не до них вона йде й ніколи не йтиме. Конрад сприйняв це відкриття покірливо й безсило, як сприймав життя взагалі. Генріх, не звиклий до поразок, не міг і не вмів упокорюватися. Для нього відкрилося при погляді на цю неймовірно принадливу жінку, що вже не знати йому минущої найсутнішої сили, що не пити ніколи відтіль, де квітне сад і б'ють джерела, що немає для нього там нічого. Збагнув це відразу своїм гострим, точним розумом, але змиритися не міг.

— Ви знайшли пса, імператоре? — насмішкувато спитала вона.

Запитання невинне й цілком природне, зважаючи на те, що творилося в палаці. Але Генріхом воно струснуло так, ніби захиталася під ним земля. Він злетів з трону, розкарячено став навпроти Євпраксії, по-бичачому нахилив голову, спопеляв її поглядом. Вона не горіла, не ставала соляним стовпом, була

обурливо жива й прекрасна, незнищима, непідвладна його силі, його владі, його жорстокості.

— Ось пес! — гукнув імператор, незграбно перехиляючись в бік Конрада, мовби намагаючись дістати його довгою своєю рукою.— Ось твій пес, ти, суко!

Він лаявся так уперше при ній, хоч те, що робив колись, було тяжче за лайку. Євпраксія розгубилася від такої несподіванки, не була зготована до цього, брудне слово штовхнуло її в груди, аж вона відступилася. Але Генріх вловив той її порух, вмить підскочив до Євпраксії, вчепився їй у волосся, як тоді, коли вперше виявила його глухоту, тягнув до Конрада, сичав у обличчя:

— Іди до нього! Йди! На злягання! На кублення! На...

Вона вирвалася, відбігла від шаленця, але Генріх гнався за нею, тягнув до неї загребущі руки, страшний, знавіснілий, невідступний.

— Знайшли пса твого! — хрипів він запекло.— Віддайся йому! Не хочеш імператора, хочеш пса!

І гнався за нею, невідступний, як смерть, а той, зблідлий, перестрашений, не вмів захистити ні молодої жінки, ні себе самого, не міг зворухнутися, ні подати голосу, і Євпраксія жіночим чуттям збагнула той єдиний захист, який ще лишався для неї, останню спробу відбитися від ненависного імператора тепер, може, й назавжди. Не втікала більше, відважно стріла його очі на очі, закричала, перекриваючи його хрипке клекотіння:

— Чого ти хочеш? Аби я сказала? Готова віддатися йому! Я віддамся йому! Чуєш: йому, не тобі! Не тобі, не тобі, не тобі!

Генріх ніби ждав цих слів, не розгубився, якось мовби зраділо кинувся до Конрада, вхопив його за руки, потягнув до Євпраксії.

— Чуєш: вона готова тобі віддатися! Чому ж стоїш? Біжи й ляж з нею! Я покличу камераріїв, хай вони поможуть тобі ввійти до неї в постіль!

Конрад був холодний, як сніг у горах. Спокійно вивільнився з чіпких Генріхових рук, тихо промовив:

— Не осоромлюйтеся, ваша величність. Навіть найбільша любов не дозволила б мені осквернити ложе мого отця.

— Це я — твій отець? — зареготав імператор.— Сто тисяч свиней, як каже мій Заубуш! Твоя мати сплодила тебе з Рудольфом Швабським, і всі це знають, як знають, якою сукою була твоя мати! Що скажеш ще, виплодку!

Конрад упав на коліна перед закляклою від усього чутого Євпраксією.

— Благаю вас... не слухайте його... На нього найшло затьмарення... Це вплив тосканських боліт... Простіть... Самі не знають, що творять... Ви — свята... Єдина й свята. До кінця мого життя найсвятіша...

Поцілував їй руку, підвівся, вийшов з незвичною для нього рішучістю. Імператор знесилено поплентався до трону. Майже впав на нього. Голова йому звісилася, видовжилася довга худа шия, міг би викликати жалість, коли б не був такий огидний.

Не мовлено було більше й слова. Євпраксія пішла слідом за Конрадом. Вільтруд, яка з'являлася завжди напрочуд вчасно, уважливо підтримувала імператрицю під руку, тихо схлипувала в темряві, мабуть, здогадуючись про те, що сталося в троннім залі, але Євпраксія не чула тих схлипувань, не чула й не бачила нікого, темне коріння болю проростало крізь її серце, а з-над того коріння безмовно поставало розпачливе: «Коли ж буде кінець усьому? І чи буде?»

А Генріх, відсапавши, знову зірвався з місця, забігав по залу, загукав:

— Заубуш! Заубуш!

Барона чомусь не було незвично довго. Ще ловив, мабуть, собаку в палаці, перевертав усе догори ногами, цей не відступиться, цей знайде навіть те, чого нема! Коли не було того пса, то його слід було вигадати, хай йому чорт!

— Заубуш!

Стукіт дерев'янки зродився десь далеко, але не квапливий і запопадливий, а якийсь мовби недбалий.

— Заубуш! Сто тисяч свиней! Чи ви забули про обіцяну сьому свиню!

— Слухаю, імператоре.

— Нікого не випускати з замку!

— Як буде звелено.

— Не буде, а вже звелів! Нікого не випускати!

— Зроблено.

— Де Конрад?

— Король германський?

— Конрад де? Цей Куррадо?

— Він виїхав.

— Виїхав? Як то? Куди? Чому? Хто дозволив?

— Він виїхав щойно, нікому нічого не сказавши.

— Хто випустив?

— Імператоре, він ваш син.

— Хто тобі сказав, що він мій син?

— Про це всі кажуть. І ви.

— І я? Де він?

— Сказав уже: виїхав. Він германський король... Його ніхто не...

— Германський король? Хто це сказав?

— Ви самі коронували його чотири роки тому, імператоре.

— Справді коронував. А тепер зніму корону. Наздогнати й вернути.

— Але як, імператоре?

— Моє веління!

— Потрібна печать, імператоре! В такому ділі слів не досить.

— Ти — сьома свиня! Чи ти не хочеш бути сьомою свинею? Наздогнати цього пса! Ось мій перстень! Тут ніхто мене не слухає! Немає вірних людей. Де мій лікар? Він єдиний...

— Він теж виїхав, імператоре.

— Він?.. Як то?.. Коли?..

— Відразу, як ми почали шукати собаку.

— Наздогнати й вернути!

— Це неможливо. Він не вернеться. Знайти його незмога. Він загубився назавжди. Його налякала імператриця.

— Налякала? Чим?

— Красою і молодістю, імператоре. Так він сказав мені.

— І сказав, ніби я старий?

— Він не смів цього сказати, імператоре, але ми з вами й так знаємо, які ми старі...

Генріх знову безсило впав на трон. Довго мовчав. Тоді хрипко промовив:

— Іди геть. Спробуй наздогнати й завернути. Хоч обох, хоч одного, хоч нікого...

Заубуш закинув свою дерев'янку, постукотів до виходу. Довго ще долинав до імператора стукіт дерев'янки. Вперше в житті барон не поспішав. Імператор хижо перекривив уста. Він ще покаже всім. Всі здригнуться від його вигадки! Заубуш уже нездатен, але він здатен, він може все!

ЛІТОПИС
НОВЕ Й СТАРЕ

«Її поведінка незабаром викликала його підозри, і він подумав, що партнером у її гріхові є рідний старший син Конрад, коронований 1087 року германським королем». (Британська енциклопедія, т. II, стор. 429).

Чи думали Дідро й Даламбер, випускаючи перший том своєї славетної «Енциклопедії», що їхнє славне дітище може бути колись використане для переповідання історичних пліток вельми сумнівної вартості?

Але авторів Британської енциклопедії, власне, важко звинувачувати, коли взяти до уваги, що й сам Генріх вірив у свої підозри і справді спорядив погоню за сином і Конрада було затримано в Ломбардії десь за рікою По, та вже тут скористалася з цього супротивна сторона — Матільда Тосканська, яка не спускала ока з імператора, кинула все, щоб визволити втікача. Конрада урочисто допроваджено до Каносси й незабаром з належним розголосом короновано королем Італії. Син пішов проти батька. Пішов не сам, а підштовхуваний уміло й вправно.

Виходило ж так, ніби все те сталося через жінку, яка опинилася між ними — жона одному, мати другому, насправді — ні жона, ні мати, молода двадцятилітня княжна з Києва, для якої життя ще не починалося, а вже зайшло в глухий кут так, що нікому несила розібратися, навіть усім енциклопедистам світу.

Люди звикли скаржитися на труднощі тих часів, у які їм випало жити, але, здається, ніколи не лунали ті скарги так одностайно, як тоді. Французький монах Радульф Глабер, себто лисий, пишучи історію свого часу, розпачливо вигукував: «У цей час скрізь, як у церкві, так і в світі, панувало презирство до законів і правосуддя. Всі віддавалися найгрубішим покликам пристрастей. Ніхто не міг ні в чому бути впевнений: чесність, ця тверда основа всього доброго, не визначалася ніким. Так що не слід сумніватися більше, що земні гріхи скоро втомлять небо і, по слову пророка, неправда народів намножилася до того, що чинилися вбивства за вбивствами. Порок шанувався всіма класами в державі. Рятівні заходи неухильної твердості були забуті, і до наших народів справедливо можна було віднести відомі слова апостола: «Всюди чутно, що між вами перелюб, і то такий перелюб, який і між поганими незнаний». Безсоромне користолюбство заволоділо серцями всіх; віра потрясена, і звідси виникли найпостидніші пороки: срамота, вбивства, засліплена боротьба пристрастей, грабіж і блуд. О небо! Хто повірить тому?»

Глаберові вторить Ордерік-Віталій, який пише через сто років після нього, але не помічає довкола ніяких змін на ліпше. Де там! «В рік од втілення господнього 1094 смути і бранна тривога хвилювали майже всю вселенну: смертні безжально наносили один одному найбільші бідування вбивствами і грабуванням. Злоба у всіх проявах дійшла до крайніх меж і завдавала тим, хто був сповнений нею, незчисленних бід».

ВЕЖА П'ЯНОГО КЕНТАВРА

Імператор заліг у глибинах палацу, мов Мінотавр у Лабіринті. Кого зжере першим? Розсилав погоню за Конрадом, все для нього скупчилося на одному: упіймають чи не упіймають? Тоді не витримав, не дочекався, у грізному брязкоті зброї появився у Євпраксії, оточений залізними рицарями, сам залізно-твердий, ніби ставав не супроти слабої жінки, а проти цілого ворожого війська, спитав з викликом:

— Де Конрад?

— Він ваш син.

— А ваш коханець!

Сказано було вже не наодинці, кинуто у вуха рицарям, щедро дано ласий харч для страшної плітки. Євпраксія поблідла, голос її затремтів:

— Соромтесь казати неправду, імператоре!

— Ідіть за мною,— кричав він, пінячись од злості, яка за ці дні ще побільшала.

— Куди?

— Підете, куди я звелю!

— Це — насильство?

— Називайте як хочете. Не підете — вас поведуть! Понесуть!

— Може, мертву?

— І мертву! Віднесуть!

Що страшніше — груба мова чи грубий дотик? Для неї тепер усе було однакове. Ще сподівалася вберегти рештки гідності, мовчки пішла за ним. Оточені півколом залізних рицарів,— імператор і його жона. Видимість згоди. Ішли через палацові двори, піднімалися в якусь вежу, опинилися на замковій стіні. Євпраксія ніколи там не була. Вразив її несподівано широкий перехід між кам'яними зубцями. Перехід з'єднував дві вежі: меншу, нижчу, крізь яку піднялися, і вищу, широку, темну, до якої Генріх повів імператрицю вже без свідків. Охорона лишилася позаду, у тій малій вежі.

— Віднині це й будуть ваші володіння! — кинув імператор із зловтіхою, визираючи крізь зубці стіни.— Там, унизу,— ваш трояндовий сад, яким можете милуватися досхочу.

Вирубаний — можна було б додати, але Євпраксія мовчала. Вірила й не вірила. Всього ждала від цього чоловіка, але він перевершив найпохмуріші припущення. Вів її просто до тої вежі, що затуляла тепер од Євпраксії півсвіту, цілий світ, і вона йшла покірливо, чи то сонно, чи то в злих чарах, не бачила нічого, тільки темний камінь поперед себе.

Проїхати півсвіту, віддати цим чужим людям півжиття, зазнати болючих невідшкодовних втрат, страждань, принижень, мучитися й поневірятися без міри і все лиш на те, аби тебе замкнули в цій похмурій чотирикутній вежі, складеній з сірого дикого каменю не знати ким і не знати навіщо?

Видно, щоб хоч трохи зарадити неминучій похмурості цього мертвого каміння, над низеньким входом до вежі якийсь добрий і веселий чоловік приладнав колись карбованого зі старої бронзи кентавра. То був не зовсім звичний кентавр — напівкінь, напівчоловік. Вбиваючись задніми копитами в міцний камінь (завдяки цьому й тримався в повітрі рівнобіжно до вимощеного плитами палацового гульбища), він пустив передні ноги веселим і недбалим розкидом, бо був п'яний давно і навіки, мочив свою коротку, як у імператора, борідку в чаші з вином, а що чашу доводилося чимось тримати, то мав для того, на відміну від усіх можливих а чи ймовірних кентаврів, ще й дві руки. Кентавр з руками та ще й п'яний! Видовище вельми веселе, надто ж для тих, хто сам, розвеселений після палацових учт, виходив на широкі плити гульбища і споглядав у себе над голо-

вою оту давню бронзу, таку давню, що лисніла, мов стара кістка з випадкових викопалиськ.

Генріх не поминув увагою бронзової химери, він навіть став на короткий час, аби помилуватися витівками п'яного кентавра, тоді показав Євпраксії на низькі двері, відступився, даючи їй змогу ввійти туди, голосом, наставленим на великі віддалі, прокричав:

— Вас не випустять звідси, доки не скажете, де Конрад!

Євпраксія поминула його з мовчазною погордою. Була чиста не самим тілом — душею, серцем, не забруднила жодного свого помислу, може, й ліпше, що сховається в цій вежі, знесеній високо в небо, куди не дістане з землі ніякий бруд?

Мало не бігцем здолала перші кам'яні сходи в темряві. Але в першім же, освітленім вузькими прорізами в стінах приміщенні замість сподіваної дикості й занедбаності зустрілася з суто палацовим убранством, на додачу всього злого зоріли їй назустріч нескаламучені очі Вільтруд.

— Як? І ти? — вишепотіла до дівчини, а та кинулася до імператриці, мовби нічого не сталося, ніби все так і мало бути.

— Ваша величність, я проведу вас. Ваші покої вгорі. Там усе для вас. Абат Бодо жде вас там.

Абат жде. Він теж тут. Все зготовлене й приготовлене дбайливо, з холодним серцем. Ніхто не захистив її. Всі згодилися. Вільтруд — це так. Але абат? За ним церква, бог. Хіба й бог хоче того, що Генріх? Тепер не було ніяких надій. Не зоставалося нічого. Життя спалахнуло, мов високе полум'я, закуте в тісний камінь. Вище! Вище! Вище! Мало не бігцем долала безкінечні кам'яні східці. Вільтруд не встигала за імператрицею. Вище! Далі! До самих хмар! До неба! Впала, коли вже не було в тілі нічого. Вмерло все. І вона вмерла для всього. Не чула, як бурмотів молитву абат Бодо, як роздягала її, вкладаючи в постіль, Вільтруд, не бачила сліз. Чиїх? Своїх чи тої дівчини, яка добровільно давала себе закути в камінь разом із своєю імператрицею?

Знов, як при народженні дитини, потряслися всі надра землі, розколювалося небо, валилися гори, клекотіли дикі води, тривало це довго — тиждень, місяць, рік. Хіба вона могла знати?.. Коли стала на ноги, здивувалася: мала в собі відчуття призвичаєності до цієї вежі, до ув'язнення, до тісних меж свого світу, не рвалася на волю, сприймала все як даність. Коли ж могла звикнути? І як це могло статися? Чи в час лихоманкового забуття натурчав їй у вуха абат Бодо про покірливість, і вона несвідомо сприйняла його научення? Блаженні убогі духом. Блаженні, хто не жадає. Блаженні, хто не бунтується. Блаженні покірливі духом. Невже вона так легко далася вмовити? Невже так постаріла душею, що вже не жадає волі! Ще ж зовсім недавно жадала волі тільки для себе, тільки собі, не задумуючись, чи є така воля на світі. Абат Бодо бурмотів про те, що людина

повинна прагнути душею бога, навіть Куррадо говорив їй лиш про бога, а вона слухала їх і не чула, бо для неї богом були — воля, розкутість, безмежжя жадань і життя. Не терпіла насильства, чужа покорі, далека від обов'язків — тепер мала призвичаїтися до всього враз, і хтось зробив це за неї, уклавши в це ліжко, приспавши душу й мозок.

Байдужість до всього заволоділа Євпраксією. Не слухала намовлянь доброї Вільтруд: спуститися з високостей вежі й прогулятися по стіні, куди вечорами долинали пахощі квітів з тих грядочок, що збереглися між голими понурими стінами замку і після того плюндрування в ніч пошуків собаки тепер чиїмись дбайливими руками знов доглянутих, политих, прибраних. Не могла ходити між своєю вежею і тою, де засіли охоронці. Здогадувалася, що Генріх не довірив її охорону італійцям, бо в тих надто багато серця, доброти, розуму. Ні, він посадив там своїх червономордих кнехтів, тупих, упертих, від народження переконаних, що для чоловіка головне — здоров'я, а не розум. Надивилася їх досхочу, більше не хотіла бачити, не хотіла ганьбитися, показувати перед ними свою неволю. Ні! Сидітиме тут довіку і не зворухнеться нікуди.

— Я теж буду з вами, ваша величність,— казала Вільтруд.

— Ти можеш виходити на волю і повинна це робити.

— Але як я полишатиму вас бодай на хвилину? І як смію дихати волею, коли ви позбавлені цього?

— Не повинна каратися своєю вищістю наді мною. Завжди хтось над кимось вищий у чомусь. Сприймай усе належно, як робить це абат Бодо. Адже він вільно ходить туди й сюди, пробує втішати мене в моїй неволі, тоді полишає мене наодинці з неволею, для себе вибираючи свободу. Чи ти помітила в ньому болі й страждання від необхідності цих вимушених змін?

— Він завжди однаковий.

— Будь і ти такою.

— Хіба ж можна спокійно спостерігати, як ви страждаєте, ваша величність!

— Хто сказав тобі, що я страждаю?

— А ця вежа? Така гнітюча, страшна, тісна.

— Жінкам судилося терпіння. Все треба здолати. Коли вежа, то й вежа.

— Я винесла з палацу всі ваші імператорські прикраси, ваша величність. Це поможе вам.

Євпраксія погладила її ясне волосся. Хто б міг сказати, що тут поможе?

Поки лежала в лихоманці, не знала, що діялося внизу, тепер, хоч і відмовлялась бодай трохи розширити свій звужений до краю світ, все ж із вікон свого високого притулку добре бачила весь пагорб Сан-П'єтро, Адідже з римським мостом, пильнованим з того боку темною кам'яною вежею, веронський

старий собор на тім боці, церкви, будинки, камінний ліс веж над городом.

Чи Генріх увесь цей час проводив у пишності й забавах, чи довідався, може, про видужання Євпраксії і тепер, знаючи, як невідривно стежитиме вона із своєї в'язниці за життям на свободі, навмисне влаштовував щодня всілякі урочистості, так ніби лиш для того приїхав до Італії й зупинився у Вероні. То затіяно моління в соборі, і довгий шлях між собором і замком — тисяча сімсот кроків — заслонено від спеки білими полотняними накриттями, на стінах будинків навішано гірлянди квітів, килими, люд примушено стрічати імператора в час переїзду вітальними вигуками, співанням псалмів, поклонами. То вся Верона вирувала в площадних грищах і карнавалах, Генріх велів відчиняти браму замку і всі двері палацу, розвеселений натовп біг по палацових переходах аж до імператорської ложниці, де, простягнувшись на тканому золотом покритті ложа, лежав Генріх, загорнутий у білі імператорські горностаї, закостенілий від влади, з оголеним мечем в одній руці і з берлом у другій. Сам, один, на широкому ложі, в безмежній своїй державі. А де ж імператриця?

То між нагими понурими стінами замку рубано голови непокірливим, настромлювано на палі, виставлювано на сонці. Кого лякано? Веронців чи ту, що сиділа в кам'яній вежі і в розпачі дивилася на те, що відбувається на землі?

Пишні виїзди на лови, прийом послів, турніри, коні, стяги, лютні, крики. Усе під вежею, мовби навмисне дратували Євпраксію. Може, від нестерпної розпуки не витримає і кинеться з вікна вниз?

Не кидалася. У безодню кидається лише той, хто лякається безодні. А вона тепер не боялася нічого. Коли й навчило її життя чого-небудь, то це — не боятися. Хіба ж боїться чого-небудь трава, або вітер, або квітка? Євпраксію відірвано від землі, від тисняви й захватів люду, її кинуто в порожнечу, де не було опертя, де грають смертними тучі й вітер. Та чи ж відірвано? І чи дратувала б вона марно богів, намагаючись приторкнутися тім'ям до зірок, забувши про землю?

Звикла до свого нового стану, линула думкою й відчуттям туди, де зеленіла трава, шуміли ліси, падали роси, текла вода. Там була її сила, там була запорука тривання. З своєї безмежної висоти вперто розгадувала мову трави і повертала собі втрачену безпосередність життя, хай навіть досконало-нестерпного, як у неї нині. З вежі світ був видимий виразніше, він виявився набагато ширшим, барвистішим, дні були сповнені сонцем і всемогутністю зелені, яка пробивалася повсюди крізь найміцніший камінь, зелено-сонячний світ не зникав і вночі, лиш набирав інших барв, ставав щільнішим, насиченішим, у просторі запановувала таємничість шерехів, шелестів, дихань, поєднань, зачать, народжень, криків, стогонів, зітхань і мовчан-

ня. Наставало царювання місячного сяйва, яке все зрівнювало, зупиняло будь-який рух, вганяло в тривожний сон. Тоді крізь кошлатість тіней у різьблено-сріблястому світі долинали до Євпраксії теплі згуки трав, материнське дихання теплих туманів, од яких хотілося плакати дитячими безпричинними слізьми.

Людина створена з віри й розпачу. Коли відібрано віру, що лишається? Євпраксія щосили боролася з розпачем, сиділа коло вікна непорушно й невідривно, линула поглядом у безвість слідом за птахами, страждання поглиблювало її цікавість, помічала, збирала в своїй пам'яті все, що дарували їй очі: ріку, кам'янисту рівнину з маленькими селищами, ланцюг донебесних гір, горби білі й темні, хатини, такі низькі, що, входячи, треба пригинатися, високі дзвіниці-кампаніли, поля чергувалися з оливковими гаями, дерева зеленіли на сіро-сухих похилостях, у долинах сіяли пшеницю і ячмінь, далі, під гори, густо зеленіли ліси, і звідти дихало прохолодою.

З вежі, здавалося, побачиш півсвіту. Її чотирикутність давала відчуття різноманітності, була мовби вказівником сторін світу: ось там Германія, там море одне, а там друге, а там, десь далеко-далеко, Русь. Піднята над землею, над світом, часами відчувала себе Євпраксія мало не всемогутньою, а то впадала в розпач. Бо що таке оцей камінний чотирикутник? Ніколи не думала, що світ може звузитися до таких нікчемних меж. Життя саме по собі не має цінності. Життя — це тільки свобода! Більше нічого. Ні мрії, ні вознесення, ні краса, ні насолоди, ні так зване щастя. Тільки свобода!

Краса її зосталася з нею, страждання належалося за становищем, мало не за самим народженням, волі не було. Навіть у спогадах. Тільки в напівзабутих розповідях Журини про чеберяйчиків.

А як повелися б у такій вежі чеберяйчики? Ніяк. Чеберяйчики не живуть у камені. Вони знають дерева, трави, квіти, і того для них досить.

Людина зберігає в собі дитяче впродовж усього життя. У двадцять літ ти ще наполовину дитина. Забути б про все нестерпно-тяжке, вирватися з каменю, забігти в далеку далеч, сховатися, присісти в траві, у зеленому світі, стати неземною...

Відібрано було у Євпраксії найдорожче. Гіркий досвід переслідував її вже від народження, так ніби судилося їй випробувати сутність гучно відшумілих у світі діянь не так у високих благах, як у пониженнях і злочинності. Рятувалася тільки дитинністю, лиш тим, що в найтяжчі й безнадійніші хвилини свого життя уміла побачити велич і красу світу. Навіть у цій страшній вежі не зламалася, билася об відчай, як об твердий жорстокий камінь, а тоді зітхала в радісному розчуленні: який прекрасний світ! Ранки, вмиті росою, пташині перельоти, молоді вітри з гір, вітри сухі до дзвеніння і вітри вологі з запахом дикого звіра. Вона вивчила шляхи вітрів, дала кожному вітрові

наймення, не маючи дітей, називала вітри, бо вони були для неї мов живі, близькі істоти.

Вона любила спати зіщулившись. Стуляла долоні, так ніби тримала там пташку, і затискувала їх між колінами: щоб пташка не випурхнула.

Вежа вся жила в лоскоті пташиних крил. Вночі безшелесно шугали сови, ранками над вікнами-прозирками, ніби виграючи на дитячу дудочку, жирували якісь незнані Євпраксії пташки, іноді ворон виникав нізвідки і важко висів на розпростаних крилах над вежею, так ніби ждав чиєїсь смерті. Опівночі у Вероні виспівували сонні півні, а вже з самого досвітку тиша змінювалася таким пташиним щебетом, ніби то виспівувало саме небо. Висвистували дрозди, ластівки, синьо зблискуючи перед очима, розсипали свою скоромовку, зозуля прилітала і плакала в кам'яній невидимості над чиїмись змарнованими літами...

День починався і кінчався. Передвечірні тіні злодійкувато прошмигували в долину, а тоді краяли її з катівською жорстокістю, ковтали рештки світла, наповнювали долину каламуттю. А на небі, над горами, клекотіли вогні, мовби перед кінцем світу, а тоді вмить умирало сонце, і небо ставало чорне, як пекло, і зорі на ньому горіли мертво й насмішкувато, лежали коло самого вікна вежі — простягни руку і доторкнешся.

Доторкнешся — не доторкнешся. Євпраксія непорушно сиділа коло вікна. За день могла нічого не взяти в рот. Або покришити трохи хліба, запити водою. Вільтруд плакала: «Ваша величність, на мене впаде смертний гріх за вас. Благаю вас, з'їжте хоч трохи». Увечері вона запалювала товсту свічу, нечутно входячи до помешкання ув'язненої імператриці — просторе, високе, аж до верха вежі, десь у мороці під стелею, мов летючі дияволи, ховаються кажани, коло стіни грубо складена з кам'яних валунів закіптюжена піч, ложе, підставка для книг, дві скрині для одягу, кілька лавок, поставець для посуду. Багато чи мало? Як для кого. Досить для звичайного побуту, але замало для людського життя. Бо все тут нагадує про неволю, а найбільше — сама імператриця, що днями непорушно сидить коло вікна, жадібно вхлинаючи поглядом довколишній світ.

— Ваша величність, може, вам щось треба.

— Спасибі, Вільтруд, нічого.

— Все для вас зроблю, ваша величність. Аби лиш ви...

— Не турбуйся, моя дитино, усе гаразд.

Сиділа коло вікна заклякло, закам'яніло. Тугий чорний шовк стомлено обпинав її коліна. На високій білій шиї кривавилося намисто з великих рубінів. Руки з гарними довгими пальцями мертво лежали на колінах. Хоч і в неволі, а все ж імператриця. Вільтруд падала на коліна. Влада має дію таємничо-незбагненну.

— Коли що треба, ваша величність, я внизу. Лиш гукніть мене...

Євпраксія болісно всміхалася, «Ваша величність», «Дитино моя»... Ніби не була вона й сама так само молода, так само дитина, як Вільтруд! Молода, мов трава, що виросла за ніч, мов перший весняний листок, мов блискавиця в грозу. Молодість — це блискавиця, непередаване сяяння, блиск, свіжість — така вузенька смужечка, а видається ширшою і глибшою за все суще.

У грозу тут дзвонили на всіх кампанілах. Чи нагадували про обачність, попереджали про небезпеку, чи радувалися громовим дощам? Дзвони розлунювалися на далекі далечі, вони нагадували плач, зойки, у них чулися немічність, кволість, безнадія. Вгадувався в тих дзвонах сум по заблуканих подорожніх, заблуканих у житті, страчених, спалених блискавицями життя, забитих громами нещасть.

Блискавиці гострі, як гнів, трипалі, п'ятипалі, колючогіллясті розтинали хмари, мережили старе небо своєю чистістю, молодістю, грім гримів обвалами любові, земля здригалася, мов жінка в обіймах. Розколювався світ, і крізь лихоманкову ламанину блискавиць прозирало щось таке первісно-чисте, як невинність, навіки втрачена людьми. О, коли бодай одна блискавка вдарила б сюди і розсипала на порох цю вежу! Злетіти б у небо вогняним стовпом, розсіятися зоряним пилом, стати світлистим туманом, ніжним і серпанково-прозорим! Ось де щастя, ось де порятунок від понурої щоденності неволі...

Суперечливі бажання роздирали їй душу. То хотілося святощів і чистоти, за які готова була вмерти, а то бунтувалася вона вся, дика воля до життя народжувалася в ній, штовхала на вчинки нерозсудливі. Євпраксія блукала по своїй вежі, виходила на стіну, наближалася навіть до сторожової вежі, жадібно вдихала терпке повітря волі. Бути святою? Ні! Живою і тільки живою!

Билася в тісняві своєї в'язниці, жадібно вглядалася в те, що внизу: чи нема змін, які віщують їй свободу? Було те саме: кнехти, одурілі від вина й рудявого сонця, город кострубатих веж, показної святості, ящірок між нагрітим камінням, спеки й знудьгованості, спесивість імператорських безугавних урочистостей, синьо-зелені мухи, які злітали догори вельми рідко й неохоче, приваблювані ройовиськами бруду й покидьків унизу.

Все, що кидають, летить донизу. Може, тому, караючи, людей теж кидають у підземелля. Вона возносилася над простим людом вже від свого народження і ось навіть у карі своїй не зазнала звичного пониження, а піднята в саме небо. Кара! За віщо ж? За невпокорення? За те, що хотіла стати на захист вищої правди життя, яку дано захищати лише жінці, бо тільки вона стоїть коло джерел. Абат Бодо каже, що жінкам не належить захищати істину. Що ж, коли їм не дають змоги захищати істину, вони готові вмерти за неї. Без милосердя! Без милосердя!

Абат Бодо бурмотів, що тільки божественне милосердя може порятувати й переродити людину, вибавивши її від найтяжчих випробувань. Євпраксія уперто мовчала, не приймала його слів, нещирих і облудних, принесених звідти, де було джерело її неволі й приниження, твердо вірила у свободу своєї людської волі, заради якої наважилася б навіть на свідомий і зухвалий відступ не тільки від законів цієї держави, що трималася на мечах, але й від законів самого бога.

Слово мовлене часто викликає спротив не через свою суть, а залежно від того, хто, як і коли його мовить. Тому часто ліпше залишити людину наодинці з книгою, і тоді потрібні слова самі проникнуть у душу, зроблять те непомітно, тихо, потаємно. Абат, не маючи чого приносити молодій імператриці з волі, якою користувався з обурливою несправедливістю порівняно з Євпраксією, щоразу приносив із собою книги, надто ж що його духовна дочка здавна виказувала постійну охоту до читання. Але Бодо вчасно помітив, що Євпраксію дратують щедро розмальовані манускрипти. Вони мовби пробуджували своєю нестримною барвистістю заздрощі до вільного земного життя, ще дужче підкреслювали безнадійність неволі молодої жінки. Коли й розглядала охоче Євпраксія щось з мініатюр, то лиш те, що написане було в її маленькому псалтирчику за час короткого перебування колись у Лучеську, у князя Ярополка Ізяславовича. В нього при дворі трудився тоді якийсь зайшлий митець, ще молодий, з блаженними очима, русобородий, босий і бідний, як усі справжні митці. Він здобив псалтир для Ярополкової матері Гертруди, залюбки зохотився полишити щось з свого вмільства і в псалтирику малої Євпраксії, швидко і вправно намалював царя Давида з голодно-заздрісними очима, пишно-зелений вертоград сусідський і прекрасну Вірсавію в тому саду. Тоді якось Євпраксія не звернула ніякої уваги на те здоблення, псалтирик лежав забутий, хоч і возила вона його посеред кількох своїх найдорожчих книг. Здається, лиш тут, у вежі, вперше вдарило їй у саме серце творіння блаженного митця. Все було там витримане в таких нестримних буйнощах поганської зелені, що від самого погляду зроджувалися в твоїй пам'яті не тільки дерева, сади й гаї рідної землі, а шуміли найбільші пущі, стелилися між обріями трави, поймався всемогутньою зеленістю весь видимий світ. Коли Євпраксії ставало нестерпно-тяжко, покрадьки, щоб ніхто й не помітив, позирала вона на ту буйну празелень, і здавалося, ніби відлягає від серця, знов хочеться жити й сподіватися. Гостроокий абат Бодо жодного разу не запримітив замилування Євпраксії тими зеленими хартіями, бачачи ж нехіть до пишних манускриптів Сенкт-Галлена, Рейхенау, Еммерама чи Кведлінбурга, став носити їй суворі в своїй простоті священні тексти, коли ж і це недбало відкладалося нерозгорнуте, тоді, згадавши про деякі кведлінбурзькі уподобання, підкладав імператриці Арістотеля, Ціцерона, Вергілія.

Не лякало його, що то були язичники. Бо хіба ж у четвертій еклозі своїх «Буколік» Вергілій, пишучи про народження сина в Азінія Полліона, не пророкував пришестя на землю Христа?

Серед інших книг потрапив до Євпраксії і трактат «Втішання філософією», написаний християнином Боецієм в темниці, коли він уже був засуджений на смерть. Філософ і невдалий царедворець готського короля Теодоріха. Вже п'ять віків спочиває його тіло в Чельродо, десь у цій кам'янистій землі, між кипарисами й морем. Тіло зазнало мученицької смерті, дух живе й понині. Мучеників було завжди багато, мудреців мало. Ждучи смерті, у темниці, у безнадії, Боецій не закликав ні до багатства, ні до почестей, влади, тілесної краси, насолод. Розкриваючи всю брехливість світу, він закликав утішатися філософією, пізнанням, розумінням будови світу й дії стихій, початку, кінця й середини часу, колобігу років і констеляцій зірок, природи тварин і властивостей звірів, устремлінь вітрів і людських думок, безмежного багатства рослин і нез'ясованої сили коріння. Мудрого не зламає лихо і не зіпсує щастя. Схиляючись перед загальним для всіх законом, що неминуче веде до блага, він сповнює свій обов'язок, бо все, що видається випадковим і позбавленим змісту, насправді підлягає необхідності й доцільності. Часто навіть влада, яка дісталася людям порочним, завдяки їхньому відворотному прикладу, сприяє вихованню доброчинства у багатьох. Бо доброчинство, благо присутнє завжди, воно нерозчленоване, досконале й несотворне, воно в тобі самому, воно в лінії твоєї долі, яка здійснює впорядковані зміни буття, відновлює життя всього сущого, даруючи подібне через запліднення сім'ям, через народження й смерть.

А що ж лишається людині? Пізнавати, вдосконалюватися в цьому, жадати й відкидати, себто здійснювати вибір між добром і злом. Тоді, може, те, що говорить їй абат Бодо: «Ліпше більше любити й менше розуміти, ніж розуміти багато й зовсім не любити»? Але ж навіть бог закликав людину до мислення, до напруження думки! У євангелії розповідається, як бог дав двом рабам по таланту і похвалив того, хто свій талант зумів подвоїти, засудивши другого, який не зумів цього зробити. Все повинне підкорятися зусиллям розуму, навіть випадок, казус, який стається теж, як стверджував ще Стагірит, коли щось влаштовується задля якогось визначеного наслідку, але з якихось причин виходить щось інакше. Життя — це пізнання світу, інакше людині не треба було й народжуватися.

А коли тебе замкнено в камінь — яке тут пізнання? Боецій закликає втішатися філософією, абат Бодо нагадує про прекрасну можливість самоочищення. Навіть щонайменші гріхи скинеш з себе, відцуравшись від пристрастей. Хоч матимеш гріхів, як у морі піску, на дереві листя, на землі трави, на небі зірок, то всі тобі відпущені будуть.

Євпраксія не почувала за собою ніяких гріхів. Навіть ота

дика підозра імператорова щодо Конрада не могла пристати до молодої жінки, вона хіба що могла дивуватися мовчанці абата Бодо: адже був їхнім супутником, бачив усе, знав, чому не сказав імператорові правди про його сина і жону? Чому не спростував підозр, не відкинув обмови? Де ж тоді святощі, де правда?

Так зроджувалася в ній нехіть до всього, що походило від абата Бодо, відкидала книги, знов на цілі тижні вклякала коло вікна, майже не спала, забувала про їжу, вганяла в плач добросерду Вільтруд.

Проти власної волі починала лічити камені, якими вимощені були замкові дворища, палацові гульбища, тоді довкола палацу, тоді на вулиці, що вела до мосту через Адідже, на всіх вулицях Верони, у всіх городах Італії, у руслах висохлих од спеки потоків і річок, на морських узбережжях. Коли відривали її від цього заняття, вона зазнавала розпуки і відчувала майже страждання. В числах було забуття, іноді заспокоєння, іноді тривога. Число «тисяча» вселяло в душу Євпраксії жах, тому вона обминала його, доходила тільки до сотень, складала їх з допомогою абаки, громадила в сотні сотень, сотні сот сотень і ще в сотні сот сот сотень, і так без кінця, до цілковитого знезмістовлення свого дивного заняття, яке помагало вбивати час — цього найстрашнішого ворога всіх ув'язнених.

Перетривати в часі й утримати в собі все ліпше, що ти мала. Духовна вищість, навіть покарана, однаково лишається вищістю. Але ж до чого може знадобиться твоя вищість і досконалість, коли тебе відірвано від життя, та ще такою молодою? У самому розповні сил? Дорога, по якій не їздять, заростає травою й кущами.

Та хоч як тяжко й нестерпно велося їй, хоч який розпач терзав іноді їй серце, Євпраксія хотіла жити, сподівалася без надій, ждала, сама не відаючи чого. У всіх речей, що перебувають у часі, завжди є майбутнє, хоч воно їм недоступне. Невільною людина є лише тоді, коли вона порочна. Пороки ж породжуються незнанням, тому дурість і безрозсудство — найгірші з пороків. Так само як доброчинствами найважливішими слід вважати мудрість, розсудливість, твердість розуму, спокій духу. В цьому людина може досягти блаженства, але блаженство дається тільки життям за життя, тому не слід квапити біг крилатих коней смерті.

Жити! Вона хотіла жити! Повинна була жити!

Її жахлива здатність до вразливості призводила до того, що нестерпний біль душі викликався речами найпростішими: голосом вітру, променем сонця, людським криком, посвистом пташиного крила. Звикала і не могла звикнути до всього, що відкривалося її очам з висоти вежі. Несамовиті світанки в горах, а захід сонця — мов кінець світу. Телесування сухих гарячих вітрів довкола вежі, а десь у долинах — волога прохолода і шелест

пшениць. Часто сизувата імла повивала ліси й гори, і щоразу це видавалося дивним, Євпраксія не могла ніяк звикнути до цього і не мала сили позбутися гнітючого настрою.

Усі стіни вежі були пошкрябані написами. Людина, навчившись писати, уже неспроможна зупинитися. Це ніби якісь приємні хворощі. У писанні намагається чоловік бодай частково передати той огром життя, який звалюється на нього і якому не завжди вміє зарадити. Тут і нестримність радості, і гнітючий сум, і намагання передати мудрість, і гостре зухвальство, і тупі дурощі, смішна похвальба. Писанням засвідчуєш про свою нерозривність зі світом і водночас борешся проти самотності. Розмовляєш з людьми, з вітрами, з небом і з каменем, коли тебе кинуто в камінь, закуто, ув'язнено. Скільки душ рвалося з цього каменю, з цієї вежі, рвалися на волю, а може, й на смерть, відчаєно видряпували на твердому камені свої імена, знаки хреста і відомих лиш їм заклять, переходили у вічність, може, тільки цими подряпинами, яких ніхто ніколи не прочитає, не помітить, а коли й зауважить, то однаково не збагне.

Євпраксія діамантом свого імператорського персня дбайливо й терпляче нашкрябала коло вікна, щоб було видно читати: «Євпракс...» Вона хотіла написати ще «Адельгейд», але в цьому імені, до якого так і не зуміла звикнути за ці кілька років, було щось неприємне, якесь булькання, немов од утопленика. Найліпше було б написати просто «Пракся». Так звано її малою, звала так Журина, звав Журило, брат Ростислав, хоч ні сестра Янка, ні брат Володимир не вживали цього імені, а лише грецьке «Євпраксія», бо ж обоє були від грецької принцеси і ніколи не забували про це. «Пракся» тут не годилося. Ніхто ніколи не збагне, що то за слово і якій мові належить, а для самої Євпраксії воно й геть заказане, бо приведе лиш до давніх спогадів і викличе болісні пристрасті, яких ліпше всіляко уникати. Київ був далеко, він мовчав, імператор не слав туди послів, злий на князя Всеволода за небажання прилучитися до римської церкви, князь не слав своїх послів до імператора, не маючи в тому потреб, про власну ж доньку, видно, забув за державними клопотами, бо всі володарі, виходить, найперше дбають про справи державні, так ніби держава населена й не живими людьми, а якимись тінями, що їх має пересувати туди й сюди князь чи король, та й самі королі, князі, імператори, як пересвідчилася Євпраксія, були не чим іншим, як тінями, що не тільки нічого спільного не мали з живим життям, а навпаки — були ворожі до нього.

З усіх людей, що полишила в Києві, мала двох справді живих: Журила і воєводу Кирпу. Не знала, чи Кирпа знається на письмі, тож вимушена була обмежитися самим Журилом. У хвилини, коли було особливо тяжко і не могла ні читати, ні дивитися у вікно, ні спати, не знала, куди й подітися, писала Журилові листи. Не справжні листи, не пергаментні хартії з

печатями імператриці германської на червоному воску, двосторонніми, з так званою контрасигіляцією, себто витисками з обох боків. То були дивні листи. Писані й неписані. Ніколи не відправлені. Бо й відправляти не було чого. Листи в умі. Короткі й дивні, зрозумілі тільки їм двом, а іноді — самій лиш Євпраксії.

«Весна кінчається, і плачуть птахи. А може, то я плачу?»

«Коли тоне дзвін, тоне й луна від нього».

«Навіщо літає вороння над вежами?»

«Однолист — чи чув ти про таку рослину? А ще є одолень. І є приворотне зілля, зване тут anacampserum. Розповідають, як один муж задумав убити жону свою і повів її до лісу, а вона, йдучи, урвала того зілля й тримала в руці, аж муж стратив свій злий намір. І так було й удруге, й утретє».

«Сонце висушило травневі дощі».

«Як посилали до бога звістку про своє життя? Чоловік спорядив сокола-винозора, і той зразу й долетів. А жінка послала сову. Та сова що пуститься в путь уночі, а вже й день. Сова — на землю і спить цілий день. Надвечір схоплюється, летить, летить цілу ніч, а почне світати — зборює її сон. Так звістка й досі не долетіла».

«Цвіркун відлічує час, і з жахом думаю про сиве волосся».

«Пам'ятаєш, як разом дивилися на сніг? І цього року він, мабуть, знов упав на Київ».

«Я сумую в глуху осінь».

«Колись ми з тобою були в Софії на княжих хорах і дряпали там на стіні. Що ми там писали? Прочитай, Журиле!»

ЛІТОПИС
ДВІ ПАРАЛЕЛІ

У той самий час, як Євпраксія вперше почула, що круглиться в ній плід, у Бургундії, у замку рицаря Тесцеліна Фонтень, жона рицарева Алета відчула те саме, але, як напише згодом про це монах Вільгельм, «їй приснилося предзнамення майбутнього, а саме: що вона заключає в своїй утробі білого собачку з рудуватою спинкою і собачка гавкає». Налякана таким сном, Алета звернулася до свого духівника, але той заспокоїв її, пригадавши слова Давида до бога про його неписьменних, але затятих пророків: «Щоб ти полоскав ноги твої в крові, а для язиків псів твоїх була з ворогів частина їх». Духівник сказав жінці: «Не бійся: це добре, ти будеш матір'ю знаменитого собаки, який зробиться стражем дому господнього і візьметься голосно гавкати на ворогів віри. Це буде славетний проповідник і, як добрий собака, зцілювальними властивостями свого язика вилікує многі хвороби душі в багатьох».

Син Євпраксії помер, щойно народившись, бо був надто слабий, зачатий у муках, так само народився, так само зійшов зі світу.

Рицарська жона в Бургундії привела на світ свого сина в той самий день, що й германська імператриця, але рицарський син вижив, хоч і мав природу знікчемнілу до краю. Названо його Бернардом, видно, вибравши ім'я, сказати б, вільне для святощів, бо на той час багато імен уже були зайняті святими покровителями різних ремесел і занять. Юрій був покровителем рицарів, Іоанн і Августин — теологів, Козьма і Дам'ян — лікарів, Катерина — філософів, ораторів і поетів, Лука — малярів, Цецілія — музик, Фрументцій і Гвідон — купців, Григорій — студентів, Варвара — будівничих, Юліан — коханців. Від пошесті оберігали святі Антоній, Себастян, Адріан і Христофор, від падучої — Валентин, від лихоманки — Петронела, від болю зубів — Аполлонія, від каменів у нирках — Ліберій.

Ім'я Бернарда було, як видно, ще вільне, тож мати, вірячи в пророкування свого сповідника, надала його своєму кволому новородку. З Бернарда не було ніякої користі в житті, тому він прилучився до людей, ні на що не здатних,— до монахів. Став монахом-цистерціанцем в Ціто, коло Діжона, і відразу відзначився такою нікчемністю свого тіла, що його слід було вважати або напівтрупом, або святим. Проживши рік у келії, він не помітив, чи була там стеля. Побувавши у тому чи іншому монастирському приміщенні, не міг ніколи сказати: одне там вікно, два, три і чи взагалі є вікна. Вільгельм пише про це так: «Умертвивши в собі будь-яку цікавість, він не одержував нізвідки вражень». Про природу Бернардову Вільгельм пише таке: «Шлунок його був такий зіпсований, що він негайно низвергав ротом ще неперетравлену їжу. Коли ж випадком дещо встигало перетравитися і силою природи виходило звичним шляхом, то при слабості нижніх частин тіла і це відбувалося з неймовірними стражданнями».

Здавалося б: навіщо стільки уваги такому недосконалому створінню? Але саме такі збочення від здорової природи часто цінуються деякими людьми. Абат монастиря Ціто Стефан, так само як духівник рицарської жони Алети, побачив у недужому Бернарді щось майже святе і послав його на чолі частини братії, щоб заснував монастир у Клерво, у Полинній долині ріки Об, здавна відомій як пристанище злодіїв. Так незнаний нікому Бернард став Бернардом Клервоським. Це був той самий Бернард Клервоський, який сколотив усю Європу в другий хрестовий похід, власноручно нашивав хрести на шати рицарів і королів, розірвав для цього власний одяг, здобув славу зцілителя від недугів і нещасть; натовпи, вірячи в його святість, обривали на ньому одіж, цілували ноги, просили життя і спокою. А він, не маючи сам ні людського життя, ні спокою, метався по всіх землях, знесамовитілий, ошалілий, гнав тисячі на смерть, на страж-

дання, на злочини. І ніхто не назвав його злочинцем — називали святим.

Двоє невдало народжених того самого дня, того самого року. Один помер відразу. Другий ліпше б помер, ніж мав принести людям стільки лиха.

Між ними не було ніякої дотичності, ніякого зв'язку, просто часовий збіг — більше нічого.

Друга паралель зачіпає двох жінок, різних за віком, але багато в чому однакових: у становищі, в багатстві, в освіченості, у впливовості. Відразу ж слід зауважити, що однаковість та суто поверхова, бо кожна з двох жінок по-своєму розпорядилася перевагами свого становища і, як наслідок, одну забуто, так ніби й не було її на світі, і лиш у давніх хроніках можна знайти скупі рядки про її страждання, а друга міцно посіла своє місце в історії.

Одна з цих жінок — Євпраксія. Друга — графиня Матільда Тосканська. Власне, Матільда, як жінка передбачлива, не покладалася на випадкове сумління істориків, а тримала коло себе в замку Каносса схильного до укладання латинських віршів монаха Доніцо, який під пильним наглядом графині неквапливо й з належною шанобливістю написав поему, названу «Життя Матільди» (Vita Mathildis), сто з чимось пергаментних хартій по двадцять два рядки в кожній, коштовні мініатюри — золото, кіновар, блакить, зелена, брунатна, чорна барва, стиль біблійно-заплутаний, спрямування епічно-панегіричне. Творіння Доніцо (рукопис зберігається у Ватіканській бібліотеці), видане 1724 року в Мілані в п'ятому томі творів давніх італійських письменників, і тепер примірник його можна знайти у великих державних публічних бібліотеках у відділі, який зветься «мораторій», себто відділ рідкісних книг, мертвих для сучасників, потрібних іноді хіба що таким дивакам, як автор цього роману. Але мова тим часом не про Доніцо, а про Матільду.

Народилася вона 1046 року, себто було старшою за Євпраксію на 25 років. Прадід Матільди був граф Реджіо, Модени й Мантуї. Дід здобув у власність Феррару й Брешчію, одружившись з маркграфинею північної італійської марки. Батько Боніфацій з'єднав марку з Тосканою і герцогством Сполето, завдяки чому став одним з найбільших князів Італії. 1030 року він одружився з Беатрисою, донькою Фрідріха з берегів Лорану, вперше порушив традицію дому Каносса бути лояльним до імператора і став бунтувати проти Генріха III. У 1052 році був таємно вбитий. У наступні три роки так само таємно були вбиті його старша донька Беатріче і син Фредерік. Матільда стала власницею величезного спадку. Генріх III кинув Матільду з матір'ю до в'язниці в Германії, але саме тоді помер, і двох вельможних жінок незабаром випущено. З ув'язнення Матільда вийшла навіки ворожою до всіх германських імператорів. Тому дім

Каносса відразу став на боці папи Григорія-Гільдебранда в його конфлікті з імператором за інвеституру.

Матільда одружилася з бароном Годфрі, але шлюб той був досить дивний: Годфрі сидів у своїх ломбардських маєтках, не маючи ніякого бажання переправлятися через ріку По, а графиня Тосканська приймала в Каноссі папу Гільдебранда, і вся Європа гула чутками про їхні таємничі нічні сходини. Маленький папа і маленька чорнява графиня. Вимагав целібату для всіх священиків своєї церкви і відкрито замешкував у оточеному потрійними мурами замку з жінкою, яка на той час стала вдовою, бо барон Годфрі десь тихо помер у своїх володіннях, відповідно намноживши багатства Матільди.

Важко навіть сказати: хто кого наблизив до себе — папа Матільду чи Матільда папу. Обдарована розумом і відповідними хитрощами, жінка знає, що часто ліпше бути посередницею, ніж повелителькою, на яку неминуче падає тягар відповідальності. Матільда без кінця повторювала: «Ми з найсвятішим папою», «Найсвятіший папа велів передати», «Найсвятіший папа вважає...» Могла вкладати в свої завідомлення будь-що, і все це йшло мовби від самого папи. Могла виказувати коштом папи владність, непоступливість, жорстокість або милосердя, залежно від потреб і обставин. В січні 1077 спостерігала в Каноссі принизливу сцену каяття імператора Генріха. Вдавала, що співчуває імператорові, клопоталася перед папою за його прощення, хоч сама ж привела Генріха до Каносси, платячи за кривди, нанесені їй і її родові ще його батьком.

(В рукопису Доніцо є відповідна мініатюра: Генріх стоїть на колінах перед Матільдою, що велично возсідає на високому графському троні. Золота живописець поклав на Генріха й Матільду однаково, зате обділив імператора багрянцем, увесь віддавши графині).

Коли Гільдебранд помер, Матільда не розгубилася. Підтримувала його наступника Віктора, тоді — Урбана, якого намовила розпочати війну проти імператора. Одружилася з баварським герцогом Вельфом, підняла всіх невдоволених германських князів, не злякали її військові успіхи Генріхові, який привів до Італії велике військо й захопив багато городів і замків. Він узяв Мантую, Пізу, Лукку, сплюндрував маєтки Матільди. Неминуче мав бути покараний. Простежувала через своїх вивідників кожен вчинок, кожен крок Генріхів, як тільки-но ображений безпідставними підозрами імператора син його Конрад виїхав з Верони, його зустріли посланці Матільди, коли ж потрапив він до рук імператорської погоні, визволили його знов-таки люди Матільди і Вельфа, з великими урочистостями зустрінуто Конрада в Каноссі і незабаром за благословенням самого папи Урбана короновано в Мілані королем Італії.

Син пішов проти батька. Тепер папська (власне, Матільдина) сторона мала свого главу, проголошеного публічно, Генріх

відразу віднув наслідки такого хитрого Матільдиного кроку, від нього відпадали город за городом, замок за замком, йому зраджували, від нього втікали, він вимушений був відступати, вже не сиділося спокійно й безтурботно в Вероні, мав знову, як у молодості, метатися, битися, знесилюватися.

Євпраксія сиділа у вежі, забута імператором, але не забута Матільдою. Та розуміла, якою силою стануть проти Генріха дві такі жінки, як вона й імператриця, коли з'єднаються.

І маленька графиня стала готувати це поєднання. Дбала не про Євпраксію — керувалася зненавистю до імператора. Він уперто відмовляв своїй жоні спорядити посольство до Києва? Гаразд, вона пошле до князя Всеволода своїх людей з дарами й вістями про дочку і матиме незабаром звідти вісті. Він ув'язнив імператрицю в кам'яній вежі, сховавши молоду жінку від усього світу, так що ніхто вже й не знає, жива вона чи мертва? Гаразд, Матільда визволить імператрицю, хоч би для цього довелося розвалити вежі половини Італії!

Негоже, коли такі дві жінки роз'єднані. Надто ж, коли вони живуть у тій самій землі.

Так переплітаються стежки життя, і ще й не знати, чи не послав би Бернард Клервоський у хрестовий похід сина Євпраксії, коли б той не вмер у день свого народження, а вижив і став імператором, королем або й просто власником золотих острог.

СОКОЛИНА ВЕЖА

Похмура зима роздягла дерева, оголила землю, била в камінь холодною пронизливістю вітрів, од яких здригалася й стогнала вежа. Порятунок був тільки у вогні, який розкладала в кам'яній печі Вільтруд, приносячи дрова від кнехтів з їхньої вежі, де було все: вино, жирна їжа, паливо, зброя, п'яні вигуки, регіт, смачний сон, бездумність і безтурботність. Але дрова, хоч звідки принесені, однаково горять і зігрівають, вогонь весело потріскує, теплий дим наповнює вежу, нагадуючи дим лісових багать, викликаючи спогади про все втрачене. Чомусь згадувала Євпраксія, вдивляючись у теплий вогонь, як ще малою, у Переяславі, повіз її вже й не пам'ятає хто на ламання калини. Їхали довго травами, летючі сліди кінські відбивалися в траві, трава в кінських слідах була відкинута назад, а в людських — почовгана, прим'ята наперед. У перелісках уже падало листя. Червоніло між деревами, мов мертві лисиці після вдалих ловів. Калина росла в низині, коло річки. Поки мала Євпраксія зі своїм супроводом добралася туди, жінки вже почали ламати калину, в'язали її в пучечки, наповнювали лозові розложисті кошики червоною стиглістю,— калиново-стиглі жінки, з піснями затаєно-гріховними, повними лукавих натяків на щось бентежне й п'янливе. Тоді мала Євпраксія нічого ще не вміла збагнути,

тепер лишався самий спогад перед цим вогнем у камені, червоним, як давня калина з дитинства.

Все ж зима, попри її непривітність, якось ніби помагала легше зносити неволю, забувати про неї, бо час розполовинений був між холодом і жданням тепла на ранок, коли вогонь у печі давно вже затухав; жар поймався сірим попелом, камінь нахолоняв, і з-під хутряного покривала страшно було виткнути навіть носа, Євпраксія не думала ні про що, окрім тепла, нетерпляче ждала появи Вільтруд, думала про ту хвилю, коли знов у печі загоготить полум'я, і теплі хвилі тепла торкнуться її обличчя, і вежа сповниться життям і надією.

Пори року тут мовби зливалися, не було ні весни, ні осені,— тільки безкінечне літо з одноманіттям спеки і оця недовга зима, що, здавалось би, мала лякати ув'язнених, несучи їм загрозу холоду, а насправді несла полегкість, бо коли людина занурюється в клопоти найпростіші, дбає лише про потреби свого тіла, тоді зболена душа її має спочинок і сили притікають до неї, як весняні соки в живе буйне дерево.

Зима тут потопала в потоках холодної води, невідповідність дощів порі року мимоволі навертала Євпраксію на спогад забутої вже давно розповіді Журининої. Мовляв, дощі пускає глухий янгол. Бог йому каже: «Йди туди, де чорно», а він, не розчувши, падає, «де вчора», бог: «Іди туди, де просять», а той сипле «де косять», бог: «Іди, де ждуть», а той ллє, «де жнуть».

Мабуть, той химерний глухий янгол, заливаючи тут різдво потоками дощу, пригнав за тим дощем до Верони і Генріха з його прибічним папою Климентом. Імператор, виказуючи поштивість до церкви, урочисто зробив великі вклади в два веронські абатства на пам'ять своїх рідних і покійної імператриці Берти. Про живу було забуто. Щоправда, барон Заубуш за повелінням імператора перевірив сторожу, побував навіть у Вежі п'яного кентавра, але не піднявся нагору, бо коли перелякана Вільтруд прискочила до Євпраксії з вістю, що у вежі з'явився страшний одноногий барон, імператриця послала її вниз попередити Заубуша, щоб не смів з'являтися перед нею.

Дівчина скотилася по східцях, мало не впала на Заубуша, той не розгубився і не здивувався вельми, притримав її коло себе, не дав розтулити рота, сказав загадково-притишеним голосом:

— Даремно бігаєш. Не до імператриці прийшов — до тебе.

— До мене?

— Тихо. Ніхто на сім світі не повинен про це знати.

— Тоді як же? Мене вб'ють!

— Житимеш, дурна! Ще й як житимеш! Дякуватимеш старому Заубушеві...

Євпраксія не знала нічого про ту розмову. Та й про що могла знати? Гордий дух її призвичаївся до відокремленості й цілковитої відірваності від щоденного життя, яке текло внизу,

не поповнювала звідти ні своїх знань, ні снаги, живилася якимсь таємним запасом душевних сил, що був, виходить, невичерпний, коли змогла вже стільки просидіти у вежі.

Не бачила, як імператор у неділю ставав із своїми п'яними баронами коло собору і стежив, як веронці в святкових убраннях обережно обходять калюжі. Тоді ставав, широко розставивши ноги, коло калюжі і, колупаючи кінцем меча в багнистому дні, норовив обляпати болотом особливо ошатно одягнених. Чоловіки мовчки зносили наругу, жінки з вищанням утікали, але їх обприскували багнюкою імператорські прибічні, що з реготом ганялися за втікачками.

Не чула, як хвалився Генріх на учті, одурівши від пиятики: «Ось витягну імператрицю з вежі й піддам її карі за розпусту. Звелю поставити на кладовищі з піднесеними догори руками, опертими на двох схрещених мітлах. Хай вийдуть з неї слов'янські гордощі!»

Не знала, що імператор замкнений у Вероні, оточений звідусіль, зіпхнутий на самий край Італії, коли ж хотів стрітися з угорським королем Владиславом, аби зажадати помочі, то Матільдин муж Вельф не пропустив його крізь гірські проходи.

Іноді людині ліпше не бачити, не чути, не знати. Тоді можеш зосередитися на собі самій, спитати себе: що я можу знати? Що повинна робити? На що сподіватися?

Спитала про це абата Бодо. Той відбувся звичним: блаженні, хто діє в ім'я господнє.

— А хто діє? — зухвало поцікавилася вона.

— Ті, хто йдуть по путі господній.

— Хто ж іде?

Бодо стривожено глянув на імператрицю. Не звик до суперечок тут, у вежі. Приходив, говорив. Євпраксія мовчала. Сповідатися не мала в чому. Гріхів не мала ніяких, хіба що в гордині своїй вважала, що цілий світ завинив перед нею. Але абат уникав такої розмови, бо звик у житті до обережності, а тут, розумів це, потрібна була обережність просто неймовірна.

— Зима довга, дочко моя,— сказав по змозі м'яко,— я хотів би знайти для вас такі книги, які принесли б вам утіху в самотності.

— А чому ви не приносите мені благословення від найсвятішого папи?

— Я хотів би це зробити, але...

— І як то може бути: бог один і його намісник на землі має бути один, а в Італії відразу два папи? Здається, бувало відразу й по три? Як то, отче?

— Дочко моя...

— Ви боїтеся відповісти, отче? Я спитала, хто ж іде по путі господній? Чи той папа, що з імператором, чи той, що з Матільдою?

— Я не можу вам цього сказати.

— Не знаєте чи боїтеся?

— Не можу, дочко моя. Скажу вам лише: папи Климента не бачу, не допущений, нікуди не допущений, бо маю спільну долю з тобою, дочко моя. Плоть моя має вихід з сеї вежі, а дух перебуває тут постійно.

— Я мала б відчувати це якось.

— Для того потрібен час. І терпіння.

— Скільки ж? І того й того вже було задосить!

— Терпінню немає меж.

— А знанню?

— Знання — то і є терпіння. Що досконаліша істота, то вразливіша вона до страждань.

— А до насолод?

— Лише грубі натури. Грубі й порочні.

— Все ж мені було б радісно відчути себе тут несамотньою. Відчути ваш дух.

— Думай про дух божий, дочко моя. Блаженні, хто...

Це вже Євпраксія знала давно. Відвернулася досить непошпиво, знаючи, що судити її за це ніхто не зможе. Щоправда, співчуття від абата теж не очікувала, бо таке почуття йому було чуже.

А з духом справді спізналася вже повесні, та був то не той дух, що про нього святобливо говорив абат.

Могутній дух волі в хижому посвисті пташиних крил об'явився Євпраксії звідти, звідки й не ждала ніколи — зі сторожової вежі. Кнехти гніздилися внизу, пильнували стінного переходу, верх вежі весь цей час був вільний, а з весни поселився там чоловік майже так само самотній, як Євпраксія, але не цим він привернув її увагу, а своїми соколами. Чоловік був сокольником. Чий — імператорський, баронський, єпископський, а чи сам по собі? — не важило. Видно, так само відвик від людей, як і вона, звик до мовчання, до самотності, наклало це на нього печать суворості й навіть, сказати б, хижості, надто ж у погляді глибоких чорних очей, але різнився він од імператриці, що мала б загинути від неробства, своєю неймовірною зайнятістю. Бо вчив соколів. Не літати, ні,— до цього привчені були від народження. Але гнатися саме за тою здобиччю, на яку вкаже чоловік, і летіти не кудись, а куди вкаже чоловік, і летіти не якось, а якнайвище, найголовніше ж: не втікати від людей, щоразу повертатися до господаря, всідатися на шкіряну рукавицю, слухняно ждати нових спонук.

Соколів годилося ростити саме у високій вежі, щоб звикали високо злітати. Ось і вибрав ту вежу сокольник, і віднині вона стала для Євпраксії Соколиною вежею.

Соколи вилітали просто в неї з-перед очей, здавалося, відчуває на своєму лиці вітер від їхніх крил, вони вишугували в піднебесся з такою нагальністю, з таким завзяттям, аж ніби в тобі теж щось зривалося й летіло за ними, разом з ними, спільно

з отим невпокореним могутнім духом жадоби волі, простору, безмежжя.

Завжди неуважлива до занять простого люду, Євпраксія тепер з якимсь болючим вдоволенням стежила за всім, що робить сокольник. Незабаром не було для неї ніяких таємниць ні про того чоловіка, ні про його сірих вихованців. Все ж таки більше приглядалася до соколів, бо й що чоловік та ще усамотнений? Мало спить, мало їсть, ні з ким не говорить, суворість — спосіб його буття, у клопотах — порятунок од розпачу.

Вразила Євпраксію жорстокість сокольника. Не могла без гніву й обурення бачити, як пускав він своїх соколів на перелітне птаство, на диких гусей, на журавлів, на лебедів. Може, летіли вони й до Києва, може, ждуть їх там такі малі діти, як була колись вона, прислухаються, чи не заячить у темному весняному небі, чи не закурличе. А журавель ніколи не долетить, і лебідь не прилетить на дніпровські плеса, бо збитий хижим соколом на цю тверду кам'янисту землю. І повинен у тім суворий сокольник, який не знає жалості.

Однак згодом вона все ж простила сокольникові його вимушену жорстокість, збагнувши, що за волю доводиться завжди платити. Іноді й чиєюсь смертю. Для сокола захват волі, а для лебедя — смерть. В одних крилах — посвист розкованості, хижої нестримності, голос безмежжя, в інших — приреченість. Не може бути волі взагалі й для всього. Отримуючи волю для себе, неминуче відбираєш її в когось, не маючи ніяких обмежень, тим самим обмежуєш безліч інших істот, може, саме через те так охоче кидають до в'язниць простих людей всі королі й імператори: тоді почуваються вільнішими. І Генріх замкнув її до вежі для того, щоб не мати коло себе ще одної коронованої голови, надто ж, що не мав у ній потреби, як у жінці. Але ж імператор не сокіл, хоч так само хижий.

Соколів треба було годувати пташками, ставити свіжу воду, щоб купалися й сушилися на сонці. Сокіл повинен мало спати, тоді він зліший і слухняніший. Сокольник часто годував птахів, накладав їм на голову шкіряні каптурці, путав ноги й носив на тонкім обручі, щоб не спали і втрачали дикість. Літати попервах пускав на шнурі-довжику, щоб поверталися до вежі. Після цього знов годував і підставляв воду для купання. Згодом став пускати вже й без шнура, вимахував з вікна вежі чимось сірим на довгій мотузці, видно, приваблював птахів назад.

Євпраксія спершу не дивилася на все те, неспроможна збороти відразу до вежі, де сиділа її сторожа, та згодом несила було їй відірватися від споглядання соколиного життя, яке розгорталося перед її очима.

У високих вежах вигодовують соколів. Забирають соколят з гнізда і привчають платити неволею за ліпше знання волі, за хиже вміння насолоджуватися нею, осягати всю її безмежну обмеженість. Чи не так склалося і її життя? Мов маленьке

соколя, вирвано її з рідного гнізда, кинуто в холодну чужину, приборкувано, затуляно очі чорним каптуром, зв'язувано руки й ноги, закуто, врешті, у камінь. Може, хоч всемогутній дух соколиної свободи якось порятує її, дасть снагу, терпіння й надії?

Тепер не відривалася від споглядання того, що діялося в Соколиній вежі, аж врешті помітив те похмурий сокольник, а може, помічав те давно, та тільки через свою відлюдькуватість не виказував. Однак, хоч який ти відлюдько, а маєш знати, що дивиться на тебе сама імператриця, до того ж молода й гожа жінка, опріч того — ув'язнена, нещасна, безпомічна. Яке ж треба мати серце, щоб лишатися байдужим перед такою жінкою?

І одного ранку, щойно Євпраксія з'явилася коло вікна своєї вежі, похмурий сокольник поштиво вклонився їй. Вона чи не помітила, чи подумала, ніби їй видалося, але сокольник вклонився й назавтра, і ще, й ще, тепер уже вона відповідала цьому чоловікові, повільно прикриваючи очі повіками, даючи йому зрозуміти, що помічає його поштивість і належно її цінує.

Якось удень Вільтруд, захекана й розпашіла, прискочила знизу, несучи якісь дивні речі. Мовчки подала їх імператриці, та мало не відсахнулася.

— Що то?

— Ваша величність, передано вам.

Якась груба шкіряна рукавиця, вся подряпана, так ніби точили об неї пазури самі дияволи. Два скріплені між собою пташині крила з прив'язаною до них брудною, замуцьованою мотузкою.

— Хто передав? Навіщо ти це принесла сюди?

— Сокольник, ваша величність. Просив прийняти.

— Оце все? Що маю з ним робити?

— Він дарує вам сокола, ваша величність.

— Ти хотіла сказати — оці крила?

— Ні, живого сокола. Він просить вас надягти рукавицю і ждати, поки він пустить з своєї вежі сокола. Тоді треба розмахувати цими прив'язаними крилами. Це зветься вабило. Сокіл, приваблений крилами, прилетить до вас і сяде вам на руку.

— Але я не вмію махати цим. І... не хочу.

— Ваша величність, дозвольте мені.

Євпраксія вказала їй на вікно.

— Але прошу вас — надягніть рукавицю. Бо сокіл так і впаде.

— Звідки ти знаєш?

Вільтруд не відповіла: висунувшись з вікна, щосили крутила вабилом. Тоді зашепотіла злякано:

— Летить, падає, ваша величність!

Євпраксія невміло надягла шорстку рукавицю. Смішно, але хвилювалася, так ніби вперше надягала шати імператриці. Кинулась до вікна, відтрутила Вільтруд, наставила рукавицю.

Птах, наближаючись до землі, опускає хвіст, розпростує його пір'я, підносить голову і легко й швидко вдаряє крилами, щоб пригасити швидкість і сісти лагідно. Сокіл падав каменем. Чи й запримічав висунуту з вікна рукавицю, чи запам'ятав, звідки викручувалося вабило, летів зі свистом, так ніби намірявся врізатися в камінь вежі й розприскатися бризками. Євпраксія мало не закричала від страху за сокола, але він попередив її, шугнув побіля обличчя, вчепився в рукавицю, круглооко втупився в жінку, мабуть, дивуючись такій зміні господаря, хижо наставив на неї жорстокого дзьоба, стрепенувся, мовби зриваючись до льоту, але тут Вільтруд вправно накинула йому на голову шкіряний каптурець, і засліплений птах з криком задряпався по рукавиці, вже неспроможний злетіти, безпорадний і слухняний.

— Він буде наш! — вигукнула Вільтруд.

— А що з ним робитимемо?

— Я годуватиму його, купатиму. Ви пускатимете до самого неба. Сокольник дасть нам пташок для годівлі. Я поставлю для сокола воду.

— А що скаже абат Бодо? — всміхнулася Євпраксія.

— Хіба бог — проти птаства? Адже й божий дух злітає птахом.

— Не соколом же — голубом.

— Це коли він ні з ким не воює. А в Германії єпископи постійно воюють. Тут, виходить, теж. Хіба то не божий дух штовхає їх до того?

— Спитай абата Бодо.

— Я боюся його. Він такий суворий.

— Сокіл суворіший, а ти не злякалася. Бачиш, які в нього пазури. А крила? Мов залізні.

— Однаково це птах.

— А коли помітить у нас сокола сторожа?

— Ваша величність, вони не помітять!

— Чому так вважаєш?

— Вони ніколи не дивляться вгору.

— Як ти довідалася?

— Ваша величність, вони не можуть дивитися вгору. Так само, як... як ви не можете дивитися вниз.

— Не вигадуй, Вільтруд, ліпше нагодуй сокола.

Так встановився зв'язок між вежею П'яного кентавра і Соколиною вежею. Мовчазна виміна поклонів і поглядів, перельоти птахів, нестримний дух волі. Забуто про сум, про самотність, відкладено книги, не зауважувано тепер ні трав, ні квітів, ні зелених дерев, ні щедрот літа — у небо, у небо, тільки в небо!

І, як то завжди буває, що більше прагнеш до неба, то болючіше доводиться відчувати тверду землю суворої безжальності. Євпраксію відкинуто було несподівано, ніщо не вказувало на те, що мало статися, колись вона нетерпляче ждала змін, їх не

було, тепер не жадала нічого — і зненацька поставлена була перед вибором.

Але перш ніж вибирати, мала пройти ще одне коло свого пекла, свого мучеництва. Хоч спала Євпраксія мало, але десь передсвітом все ж западала в міцний сон, який того разу був порушений брутально й незвично. Тепер чи спала, чи й не спала, бачила, чи, може, марила, а то й просто згадувала, хоч, сказати відверто, час був не для згадувань і не для нагадувань. Може, то було й не з нею, бо вже за кілька десятків літ нібито сталося з одним безпутним монахом, і він описав з'яву, поклавши тим своїм описом початок традиції, яка вже не мала кінця і прилучала до цієї дивної справи людей навіть геніальних. Ще в Квед-лінбурзі, де було зібрано все рідкісне, що вийшло будь-де з монастирських скрипторіїв, Євпраксія могла прочитати ту книгу лисого безпутного монаха, могла й не прочитати, це не важило, бо ж однаково судилося їй пережити те саме і побачити в своїй вежі ще й духа злоби.

Воно з'явилося перед сонною Євпраксією на світанні. Маленьке й відворотне страховисько, що ледь нагадувало людську подобу. Воно було невеличке на зріст, з довгою і худою шиєю, спитим на синець лицем, чорними очима, лоб мало зморшкуватий і вузький, плоский ніс, величезний рот, товсті губи, підборіддя коротке й загострене, цапину борідку, вуха прямі й гострі, волосся брудне й сторчком, зуби мовби собачі, потилиця звужена на клинець, випуклі груди, горб на спині, відвислий зад і смердючий одяг. Все його тіло здавалося зсудомлене від руху. Страховисько вхопилося за край її ложа, страшно потрясло його і стало кричати: «Ти недовго зостанешся тут!»

Євпраксія прокинулася від жаху. Коло її ліжка стояла в темряві Вільтруд, біліла в пітьмі чистим своїм лицем, тихо кликала:

— Ваша величність, ваша величність!

— Що тобі? Налякала.

— Дозвольте, ваша величність.

— Що сталося? Ти з'явилася мені в образі злого духа. Досі вискакує серце з грудей, як згадаю те, що бачила щойно. Чому не спиш?

— Дозвольте йому ввійти, ваша величність.

— Кому? Хто тебе прислав?

— Він хоче вам добра, ваша величність. І я завжди хотіла вам добра.

— Хто? Про кого ти?

— Там барон Заубуш, ваша величність.

— Барон? Уночі? Тут? Чого йому треба?

— Дозвольте йому сказати, ваша величність?

Євпраксія прокинулася остаточно. Побачити наяву диявола, мало не доторкнувшись до нього рукою, і почути, що десь тут Заубуш? Забагато навіть для неї, хоч уже відвикла дивуватися.

Але Вільтруд просила так улесливо й принизливо, що й не схоже було на одноногого барона. Хіба він просив коли-небудь, хіба вдавався до послуг таких безпомічних посланців?

— Чого йому тут треба? Не бажаю бачити цього чоловіка.

— Він дуже просить, ваша величність. І я прошу теж.

— І ти? За Заубуша? Чи знаєш його як слід?

— Дозвольте, ваша величність.

Видно було, що не відстане. Ось так, ухопившись за край ложа, мов той нечистий з видіння, стоятиме й до ранку, й цілий день, благатиме за того барона, який, власне, міг би ввірватися й без попереджень, без благань, за своїм звичаєм.

— Де той барон?

— Він тут.

— Хай увійде. Але ти зостанься.

— Не смію, ваша величність.

— Велю тобі.

Вільтруд зникла. У вежі ще панував морок, і хоч очі Євпраксії були призвичаєні до нього, все ж вона чи й помітила Заубуша, який з'явився нечутно, не стукав нахабно своєю дерев'янкою, став якийсь мовби нижчий, менший, може, то й не барон, а знов злий дух? Поклала мовчати вперто й затято, послухати, чого йому треба, хто прислав сюди, що вони там ще затівають.

Здалеку долинув до неї голос. Належав Заубушу, у цьому не було сумніву, але чомусь без звичного для барона нахабства й різкості.

— Ваша величність!

Євпраксія мовчала.

— Що ви думаєте про мене, я знаю. Але ж ваша величність!

Вона не озивалася.

— Заубуш — брудна свиня, всі це знають і всі це кажуть. Йдеться не про Заубуша. Про вас, ваша величність.

Кожному завжди йдеться про нього самого. Чи задля цього треба було будити її?

— Ваша величність, ви не хочете мене слухати?

Мовчить — отже, слухає. Вже цього задосить для такого брудного чоловіка.

— Я виступаю не від свого імені, ваша величність.

Ніколи не виступає від свого імені. Всі це знають. Не таємниця для неї.

— За мною стоять аж он які сили, ваша величність! Більші за самого імператора!

Що їй до імператора, і до тих сил, і до всього на світі? Вже звикла покладатися на власні сили, черпати з власних джерел. Аби лиш не зміліли, не всохли, не зникли!

— Ви пошкодуєте, ваша величність!

Навіть не дивилася в його бік. Одвернута плечима, втуплена в кам'яну стіну, за якою був безмежний простір. Линула туди серцем, душею. За гори, поза небеса, додому! Чому там, удома,

вчили її тільки добра? Чому ніхто не вчив суворості? Змалечку, від самого народження, від першого крику вчити, що світ жорстокий, безжальний, твердий і треба вміти змагатися з ним, опиратися йому, виступати при потребі проти нього, знаходячи для цього сили. Виступати хоч проти всього світу! Відважно, зухвало, відчайдушно! А вона не вміла навіть спопелити поглядом, убити словом якогось там Заубуша. Зневажала, ненавиділа, але мовчки, безсило, власне, лякливо. Бо ще й не знати, які наміри в того негідника. Може, посланий для вивідництва, може, задумали з імператором ще тяжчий злочин проти неї? А вона безсила.

Заубуш зник так само нечутно, всупереч своєму призвичаєнню, не лаявся сотнею тисяч свиней і не гримів дерев'янкою, майже відразу по його зникненню знов зродилася коло імператрициного ложа ясноволоса Вільтруд, упала на коліна, вхопила руку Євпраксії, цілувала, плакала.

— Ваша величність, ваша величність! Чому ви не захотіли його слухати?

— Дурна ти, Вільтруд. Адже я слухала. Чула все, що говорив цей чоловік.

— Але ж ви мовчали, ваша величність!

— Я не хочу говорити з негідником.

— Ви несправедливі до нього, ваша величність!

— Несправедлива до Заубуша? Вільтруд, ти ще надто мало знаєш.

— Я... я знаю все. Він хоче вас визволити, ваша величність.

— Заубуш? Визволити?

— Так. А ви...

Дівчина заплакала ще дужче. Не могла вже й говорити.

— Заспокойся, Вільтруд. Йдеться ж про моє визволення. Чого маєш плакати? Ти вільна.

— Ви не захотіли... для мене...

— Для тебе? Що для тебе, Вільтруд? Кажи. Я допоможу, коли матиму змогу.

— Від вашої волі... моє щастя...

— Дякую тобі, моя дівчинко. Але ти можеш бути щасливою й так. Ждати моєї волі?

— Барон звелів, аби я... Мала намовити вас...

— Намовити? До чого ж, моя дівчинко?

Вільтруд витерла очі. Сяйнула ними сумно й жалібно.

— Він обіцяє взяти м е н е в ж о н и.

— Тебе в жони? Кому ж?

— Собі. Адже він ще ніколи не мав жони. Нічого не мав. Він глибоко нещасний.

«Нещасний» ніяк не тулилося до Заубуша, не мало з ним нічого спільного. Але ж яку треба було мати душу, щоб побачити щось людське в баронові?

— Він обіцяв узяти тебе в жони?

— Так. За однієї умови. Аби я намовила вас утекти з вежі.

— Мене? Намовити? Утекти?

— Він вам допоможе. Він уже все підготував. Він добрий і гарний. А ви... відмовляєтеся. Чому ви відмовляєтеся, ваша величність?

Євпраксія не могла стямитися. Вже переконалася, що в цьому світі чиєсь щастя і чиясь воля можливі тільки коштом чужих нещасть і ув'язнень, тепер несподівано поставало перед нею геть неочікуване: хтось може бути щасливий завдяки її звільненню! Дивне щастя і ще дивніша воля, отримана такою ціною. Але ж не жорстока ціна, а добра, якась особливо людяна, хоч, коли задуматися, однаково є в ній щось не зовсім чисте, коли замішано тут такого чоловіка, як Заубуш, та й маленька Вільтруд плаче не тому, що її імператриця лишається в вежі, а через поруйнування своїх сподівань на щастя. Нічого нема безкорисливого на світі. У своїй доброті ця дівчинка з янгольськими очима так само безжально-жорстока, як і Заубуш, як імператор, як усі ті, хто дбає передовсім про себе, про власну вигоду, власні наміри, власну пиху. У кожного по-своєму називається, а все те саме.

Що мала казати? Втішати Вільтруд? Ти мені, я тобі, давай мінятися, мов діти? Вже наближався ранок. Негодований сокіл гнівно шкрябався в скрині, куди його замикано на ніч. Чи й годуватимуть тепер вони і чи пускатимуть сокола зі своєї вежі? Хоч ще нічого не сталося, але вже й змінилося щось, уперше настала така зміна, або хоч заповідалося, і Євпраксія розуміла, що це — єдиний вихід. Навіть коли загрожує страх або розчарування заповітних змін, треба радіти, бо таким чином стаєш володарем власної долі, вириваєшся з тенет понурої щоденності, за яку немає нічого огиднішого.

Несподівано рано прийшов абат Бодо. Так ніби теж не спав ніч, хоч з його потемнілого, ретельно виголеного обличчя важко було щось вичитати. Він суворо насупився на Вільтруд, і та щезла вмить, забувши про всі свої сподівання стати баронською жоною, суворістю хотів абат якось вплинути і на Євпраксію, але з того не вийшло нічого, бо імператриця відразу поскаржилася:

— Цієї ночі мене відвідав злий дух, отче.

Бодо злякався так, що не вмів того приховати.

— Не всі ті духи злі, які нам видаються злими, дочко моя. Блаженні...

— Цей не належав до блаженних. Маєте знати, як виглядає, аби збороти його молитвами, коли зустрінете.

Вона описала йому свого нічного гостя, після чого абат трохи вспокоївся.

— Сподіваюся, ти зборола його молитвою?

— Він сам щез. Прокричав: «Ти недовго зостанешся тут»,— і щез. Як те розуміти?

— Іноді, дочко моя, найнахабніші демони, за законом божественної премудрості, можуть возвіщати людям істину. Лжею і обманом лишається тільки те, що вони кажуть од самих себе. І коли їхні пророцтва частково збуваються, то це тому, що їхня поява не зовсім некорислива для людей, надто коли боже провидіння подбає, щоб знешкодити дію їхніх підступів. Явлення такі, за свідченням святого Григорія, звіщають одних про їхню погибель, а другим слугують попередженням про зміну способу життя.

— А мені? Що звіщає мені?

— Молитимуся за спасіння твоєї душі.

— Вона вельми пильно оберігається від загроз і спокус. І душа, і тіло. Але я ще не все вам сказала, отче.

— Хто почав, той дійшов уже до середини.

— Отже, ви знаєте про відвідини барона? І про те, що він говорив?

— Шануючи вуха твої, не переповідатиму всього.

— І як я повелася, теж знаєте?

— Хіба можуть про щось свідчити вчинки людини, так довго й несправедливо позбавленої волі?

— Несправедливо? Ви ніколи цього не казали, отче!

— Бо не наставав мій час.

— А тепер настав?

— Так.

— Чий же? Ваш чи барона Заубуша?

— Твій час настав, дочко.

Вона трохи налякано підвелася, відступила від сповідника.

— Як це розуміти, отче? Ви... теж з бароном?

— З тобою, дочко!

— Але як Заубуш? Звідки взявся цей диявол? Не вірю!

— Дияволів немає, дочко моя,— є природа людська. А все, що поза тим, або ж боже, або...

— Нічиє? Нема на світі нічийого! І безкорисливого нема! Скрізь і у всьому користь! І від мого визволення, від моєї... Що це має бути? Втеча?

— Вибавлення.

— Але як? Утекти? Вночі, тихо, по-злодійському? Перевдягатися, затуляти своє обличчя. Від кого? І куди втікати? До кого?

— Нас послав найсвятіший папа, дочко.

— Папа? Який? Їх два!

— Один справжній. Той, що в апостольській столиці. Урбан.

— Де він? У Римі чи в Каноссі? Всі папи сидять у Каноссі коло Матільди. Ніколи не бачила цієї жінки, але вона здається мені вищою за всіх. Може, то її дух являвся мені сьогодні вночі? І мене з цієї вежі повезуть просто до Каносси?

— Дочко моя, приніс тобі благословення від найсвятішого папи. Тебе ждуть народи. Ти гідна найвищої долі.

Євпраксія впала на коліна, поцілувала руку абатові, усе в ній здригалося. Сокіл оскаженіло дряпався в темній скрині, вона не чула нічого. Тоді спам'яталася, відчинила скриню, винесла птаха на рукавиці до вікна, випустила. Лети! Лети й не вертайся, впивайся свободою, живи волею, бо тільки то є справжнє життя. Вправлялася з соколом з умінням досвідченого ловецького. Абат подумав, як, власне, мало він знає цю жінку. Мабуть, вміє вона кидати спис у звіра, сідлати коня, рубатися мечем. Загадкова слов'янська душа.

— Я б хотіла вийти звідси вдень, коли світить сонце, аби всі бачили, і від'їхати з Верони в пишноті ще більшій, ніж прибула сюди.

Ось безмежність жіночих примх!

— На жаль, дочко моя, це неможливо. Ми вимушені дотримуватися обережності. Але вже за Вероною тебе зустріне почет, гідний твого сану і твоєї чистоти.

— Коли це буде?

— Коли звелиш.

— Так усе просто?

— Твої недостойні слуги все підготували.

— І можна вже сьогодні?

— Вдосвіта найліпше, дочко моя.

— Чому не звечора бодай?

— Найліпший час — передсвітанкова пора. Сплять чисті душі, але сплять і негідники.

— Хто прийде за мною?

— Коли дозволено буде, ми обидва.

— Ви і Заубуш? Без нього не можна? Не хотіла б його бачити. Але зате вельми хоче його бачити моя Вільтруд. Гаразд. Я згодна.

— Веліть дівчині готуватися в путь. Ми візьмемо все найцінніше, що тут є.

— Небагато маю тут. Усе лишається імператорові.

— Про твоє майно подбають згодом, дочко моя.

Євпраксія покликала Вільтруд. Абат тихо зник. Дві пари очей зустрілися поглядами. Дві спільниці. Залежні одна від одної, незважаючи на різницю в становищі. Бо хіба є хтось незалежний на цім світі?

— Що ми братимемо? Ваша величність? — захапалася Вільтруд.— Ми заберемо все, все. Ви не турбуйтеся, я подбаю, я...

— Ми нічого не візьмемо звідси. Тут на всьому печать неволі. Не хочу більше неволі. Полиш усе! Подай мені он той псалтирик! Більше не хочу нічого.

Цілий день Євпраксія не їла, не підходила до вікна, боялася визирнути, боялася зустрітися поглядом з сокольником: ану ж запримітить, як лихоманково зблискують їй очі, ану ж попередить сторожу! Нетерплячка била її, сповнювала нез'ясованим

роздратуванням, злістю не знати й на кого. Коли ж, чи довго ще, чому не йдуть? А може, все те брехня? Може, нові підступи імператора? Може, Заубуш затягнув до своїх злочинів і абата Бодо? Бо що таке абат? Чи вона знала цього чоловіка? Знала його молитви, пусті слова про блаженних, намагання виправдати все на світі. А тимчасом світ сповнений такої неправди, що не хочеться й жити на ньому.

Нарешті дочекалася. Прийшли одразу обидва. Були поштиві й уважні, Вільтруд крутилася десь позад них, готова до послуг і допомоги, так само нетерпляча в очікуванні свого щастя. Дивне щастя, але на те нема ради.

Заубуш виступив трохи наперед. Змінився до невпізнання. Постарів, побільшало рубців на обличчі, важче тягнув свою дерев'янку, якось мовби навіть злагіднів увесь. Чи то їй тільки здається? А може, й не винен? І Журина, і колись сестра Генріхова Адельгейда, то все злочинна воля імператорова, а барон лише слухняне знаряддя? У германців знаряддя виною не обтяжується. Навіть шибеницю звуть святим деревом.

Не час було про чиїсь провини. Час визволення — для дій.

— Ваша величність,— вклонився Заубуш,— дозвольте я проведу вас через сторожову вежу...

— Соколину,— поправила його Євпраксія.

— Прошу? — барон справді був невпізнанний...

— Я сказала: Соколина вежа. Так вирішила її назвати.

— Ваша воля, ваша величність.

— Окрім того, не хочу, щоб мене вели. Пройду сама.

— Ваша величність, сторожа...

— Я — імператриця. Хто може йти поперед мене?

— Так, ваша величність. Але сторожа... Вона нічого не знає.

— То й ліпше.

— Вона звикла пропускати мене. Коли ж побачать вас... Небезпечно будити сплячого собаку.

— Я зроблю так, як вважаю за ліпше. Гідність моя не може бути зашкоджена.

Втрутився абат Бодо.

— Дочко моя, ми повинні бути обачливі.

Але Євпраксія затялася на своєму. Вона не хоче нічиєї милості. В кожного ув'язненого лишається єдине право: право на втечу. Може, вона давно вже б скористалася з цього права, але пригнічувала її непотрібність світові й людям. Куди втече, що вона світові й навіщо? Тепер прийшла звістка, що її десь ждуть, що її долею клопочуться найвищі особистості, вона вдячна була і тим, і цим, які сповістили їй. Але перший крок хотіла зробити сама. Навіть загинути в останню мить, але зберегти гордість, полишити по собі добру славу. Це ліпше, ніж у ганьбі й пониженні діставати власну свободу з таких злочинних рук, як у цього барона.

— Вільтруд! — покликала дівчину.— Одяг і інсигнії імператриці!

Дівчина метнулася до скринь, хапливо діставала одяг, прикраси, корону, золото, самоцвіти. Шурхіт коштовних тканин, тьмаве сяяння золота, зблиски діамантів у сутіні вежі. Вдруге в житті надягала Євпраксія урочисті шати імператриці з піднесеністю, що межувала з непам'яттю. Вперше це було перед вінчанням у Кельні і ось тепер, коли відважилася вбратися так, щоб здобути собі волю.

Одягання забрало багато часу, і чоловіки вже неприховано тривожилися, але Євпраксія була мов суцільний спокій.

— Тепер можемо йти.

Кинула на обох чоловіків погляд, повний погорди, стала спускатися першою, не озираючись, вийшла в перехід між вежами.

Рукатий кентавр проводжав Євпраксію і веселощі його тепер уже не видавалися недоречно-навмисними, як тої днини, коли імператрицю ув'язнено в цю похмуру вежу.

Таки ж недаремно, виходить, викарбувано було цю бронзу для нагадування про веселощі й красу життя.

Євпраксія не озиралася, не дивилася, знала все про кентавра, бачила веселий розкид його копит, химерну борідку, чашу з вином. Так само не дивлячись, знала, що в найвищім отворі Соколиної вежі непорушно стоїть мовчазний похмурий чоловік, стоїть перед безмежним темним простором, сам темний постаттю й лицем у передсвітанковім мороці, але світилося їй те лице аж сюди буйним подихом волі, зоріли для неї очі сокольника, мабуть, ладнався він випустити відразу мало не всіх своїх соколів на честь її визволення, щоб почалося воно у розсвисті дужих крил, в нестримності й захваті.

Імператриця дивно схитнула головою, тьмавий блиск од корони вдарив кудись угору, ніхто й не зауважив того, не побачили, як уклонився востаннє Євпраксії сокольник з своєї вежі, зате молода жінка знала про те, бо хода її відразу зробилася легкою, мовби летючою.

— Benedictus, qui venit in nomine Domini [1],— пробурмотів абат Бодо, а Заубуш проказав якусь із своїх найтяжчих лайок. Буде йому сто тисяч свиней, коли через ослячу впертість цієї жінки все загине!

А Євпраксія вже ступила в Соколину вежу. Не Євпраксія — Адельгейда, імператриця. Була ув'язнена як проста жінка. Всі в'язні однакові. Їх об'єднує неволя. Звання не важать. Охоронці звикають до своєї зверхності, пильновані трактуються ними як упосліджені, скинуті на саме дно існування істоти, яким уже ніколи не дано піднятися. І коли й може бути для них вихід, то лиш в єдиному напрямку: до смерті.

---

[1] Блаженний, хто йде в ім'я господнє *(лат.)*.

Кнехти за велінням імператора берегли у вежі П'яного кентавра його жону. Ніколи не бачили її, звикли до думки, що то просто жінка Генріхова, імператорська гідність Адельгейди чи й пам'яталася цим збайдужілим до всього на світі, окрім італійського вина та смаженого на дикому вогні м'яса, германським воїнам. Тож якою несподіванкою мала стати поява перед ними Адельгейди, в урочистих шатах, в короні, з усіма інсигніями, належними сану імператриці! Знетямлення сонних охоронців було таке велике, що вони не спромоглися навіть заступити дорогу імператриці, лиш старший з них, схаменувшись, спробував був нахилити спис, показуючи, що далі йти невільно, але імператриця гордо повела рукою і владно сказала:

— Що маєте чинити, забачивши імператрицю?

І тоді охоронці впали на коліна.

Важили й не слова імператриці, і не імператорські інсигнії — пам'ятали кнехти гаразд непостійність свого імператора. Хто ж то знає: може, імператор простив свою жону і тепер кожен, хто спротивиться його новому велінню, поплатиться власною головою. Надто, що й найближчий до імператора чоловік барон Заубуш теж супроводжує імператрицю і тримається від неї аж он на якій поштивій відстані!

У палацовому дворі їх уже ждали коні. Для імператриці тримали золотистого коня. Сідло — єдвабне, у квітах, вуздечка з нитяного золота і єдвабу, із шнурками золотими і повіддям єдвабним, чепрак пурпуровий, з китицями. Закуті в залізо, рицарі готувалися до супроводу. Твердогубі коні нетерпляче обпінювали золочені залізні вудила. Брама замкова вже стояла отвором, глухо задуднів дерев'яний міст під копитами, викресалися іскри підковами на веронському камені. Невеличка купка вершників швидко віддалялася від Верони, від замку, від веж. Мабуть, мовчазний сокольник стежив за тими вершниками з своєї вежі, може, зітхнув, може, всміхнувся, а тоді випустив одразу цілий десяток соколів у передранкове небо. Хай летять, хай дихають волею, бо нема в цім житті нічого дорожчого.

А Євпраксія, коли вже повірила, що на волі, коли відчула, що не буде більше вежі, заплакала тихо й гірко. Не вірила, що жива. Той страшний чоловік, який вважався її мужем і звався імператором, був здатен на все найлихіше. Міг замучити її голодом, замурувавши у вежі. Задушити вночі або й удень. Скинути з вежі й сказати, що заподіяла собі смерть сама. Аж дивно, що не здогадався це вчинити. Може, злякався, що весь світ повстане проти нього за такий злочин? А чи повстав би? Чи помічено було б її зникнення?..

Коли сходило сонце, їх зустріло ціле військо. Заплакана Євпраксія була така знесилена від щастя й минулих страхів, що вже й не змогла налякатися, подумавши, що то імператор випередив їх, щоб перехопити втікачку.

Ні, то був посланий Матільдою Вельф. На вороному жереб-

ці, в золотому панцирі, по якому пущено було срібні трави, огрядний, щокатий, кучерявий (бо шолом зняв і вимахував ним на повітання); баварський молодий герцог підскочив до імператриці, на мить скам'янів, вирячившись на її вродливе, хоч і змарніле лице, тоді вправно зістрибнув на землю, став на коліно, коло стремена імператриці, викрикнув:

— Вітаємо тебе, імператрице!

Аж тепер відчула себе справді вільною. Хоч знову оточена мало не самими германцями, хоч чула їхню важку мову, хоч молодий Вельф нічим не різнився зовні від імператорських баронів, вірила: ці люди збережуть їй свободу. Бо стояла за ними десь невидима, але всемогутня жінка, Матільда Тосканська, це вона простягнула руку порятунку їй, жінка побачила жінку і помогла їй, ось так, як Євпраксія помогла своїй Вільтруд, а Вільтруд помогла їй. Тільки ж яку ціну захоче графиня Матільда за своє доброчинство? Що багатша й могутніша людина, то вищої ціни жадає, бо про мале вже давно забула. Яка ж ціна? Бо нічого безкорисливого нема на цім світі.

Коні скакали легко, охоче, якось ніби розвеселено. Далекі гірські обрії скакали разом із кіньми під небом такого кольору і яскравості, що їх людські очі не могли знести, тому час від часу біліла на ньому якась хмаринка. Городи на верхів'ях гір, замки шкірять один до одного зубці мурів, скелясті гнізда, наїжачені оборонними вежами, мирні кампаніли в долинах, буйнощі виноградників, сірувато-приглушена зелень оливкових гаїв, по вузькій дорозі назустріч пишним вершникам маленький ослик несе на собі чорнооку дівчину. Пустотливий вітер завіває дівчині на голову її широкий чорний одяг, сліпучо-біле тіло, регіт воїв: «Го-го-го!» Але ж сміх! Людський сміх! Сміх вільних людей. І вона серед них. Вільна, як сокіл. Назавжди!

ЛІТОПИС
НЕМИНУЧІСТЬ

Незнання часто рятує людину. Ув'язнені теж бувають схожі на ігнорантів, себто невідаючих, бо й ті, й ті, кожен по-своєму, замкнені чи в своєму невігластві, чи в неволі, і виходить, що ріка часу тече десь у невідомості, а вони, викинуті на її хисткі береги, мовби рятуються від тих неминучих змін, втрат і нищень, які завдає всемогутній плин вічності. Коли до людини не доходять ніякі вісті, їй здається, що довкола нічого не відбувається, що час зупинився, усе лишається досі так, як було вчора, місяць, рік тому. Лік ведеться з того дня, коли тебе роз'єднано зі світом, ти заглиблюєшся в самого себе, відзначаєш найнепомітніші стани своєї душі, помічаєш щонайменші

зміни в своєму настроєві й перебігу думок, а величезне довколишнє життя зупинилося для тебе, стало якимсь несправжнім, позбавленим цікавості.

А тоді приходить пізнання і приносить біль.

Євпраксію визволено з вежі не тоді, коли ще не було ніяких вістей для неї, хоч, сказати слід, визволення могло б прийти вже давно і не треба було б молодій жінці сидіти в жахливій своїй самотині понад два роки. Та люди, які клопоталися долею імператриці, не належали до простих людей, які роблять добро, не задумуючись, з природної потреби. Це були вищі особистості — сам папа Урбан, графиня Матільда, а вищі особистості творять доброчинство лиш керуючись вищими цілями. А яка була вища мета для папи Урбана і його вірної, добровільної помічниці Матільди Тосканської? Утвердження віри в боротьбі з тими, хто хотів би зректися віри. А ще: утримання віри в чистоті. Бо віра, щойно зародившись, потребує розповсюдження і дбання про чистоту. Без цього вона не може існувати. Народившись всупереч здоровому глузду, всупереч думці, всупереч істині, віра неминуче повинна довіку ворогувати з ними. Погублю мудрість мудреців і розум розумних відкину, сказав один з тих темних, але запекло-впертих апостолів, які першими почали розповсюджувати нову віру.

Найбільше багатство в кожної людини, дароване їй самою природою,— думка, отже, з самого початку ставала ворожою вірі, тому часто була знищувана носіями християнства разом з її непокірними власниками. Вірю, бо не смію не вірити. Відмовившись від єдиного свого багатства — думки, отримуєш навзамін велич церкви, її авторитетів, настанови. Але де велич, хто авторитети і які настанови виконувати? Церква вже від перших своїх початків, окрім запеклої боротьби з єресями, розпочала боротьбу, сказати б, сама в собі, роздвоївшись на цареградську і римську. В кожній сидів свій первосвященик, і кожен намагався довести свою вищість. Так тривало кількасот років, аж поки за патріарха Керулларія і папи Лева церкви остаточно розокремились на східну й західну, або, як казано — грецьку й латинську. Розкол стався сорок років тому, християнський світ досі не втішився в своїх змаганнях, отож папа Урбан ще мав сподівання прилучити до своєї церкви все те, що так чи інакше можна було б відірвати від греків. Русь була найласішим шматком, величезна ця держава, приєднавшись туди або туди, відразу вирішувала питання вищості тої чи іншої церкви, ось чому змагалися в своїх зазіханнях на Русь, і Рим, і Царград. Ромейський імператор Олексій Комнін звільнив ув'язненого на острові Родос князя Олега Святославовича, невгамовного бунтаря і зухвальця, посадовив на корабель і відправив до Тмутороканя, давши воїнів і золота, щоб той знов збунтував Русь, пішов на Київ, захопив стіл, був відданий імператорові, не виявляючи такої стриманості й незалежності, як великий князь Всеволод.

Та Олег умів лиш бунтувати, на більше не був здатний, з тої затії Комніна нічого не вийшло, Русь віддалилася від Царграда ще більше, і, мовби з почуття помсти за це, донька Олексієва Анна Комніна, пишучи згодом свою книгу «Алексіада»,— здається, чи не найоб'ємнішу з усіх написаних в ті часи хронік,— жодним словом не згадала ні Києва, ні київського князя, ні народу руського, ні величезної і могутньої держави Русі. Шкода, коли ті, хто пише історію, керуються негідними й дрібними почуттями помсти й ворожнечі.

Можна б сказати, що християни у своїй взаємній ворожнечі перевищили всіх. Поки тривало змагання між східною і західною церквами, поки ромейські імператори намагалися запанувати в своїй частині світу, на заході запекло змагалися між собою папа й германський імператор, і кожен змагався за віру, за її утвердження й чистоту, кожен намагався відблиски божества потягнути на свої корогви й штандарти. Що то за віра, яка може щоразу хитатися й навіть змінюватися, залежно від примхливості пап, насильств імператорів і королів, несправедливості і чвар, між тими, хто проголошує себе носіями і захисниками її? Яка віра, який бог може існувати серед чвар, брудних пристрастей, брехливості, жорстокості? Невинні, чисті, прекрасні люди гинули на полях битв, а нікчеми процвітали тимчасом тільки тому, що назвали себе служителями віри і були послідовно безжалісні до всіх і всього, окрім себе й свого бога.

Папа Урбан виявився хитрішим за грецького імператора Комніна. Він розумів, що близького ворога треба знищувати силою, супротивника ж далекого, недосяжного слід спробувати схилити на свій бік хитрощами, вмовляннями, ласкою. Тому з імператором Генріхом велася жорстока, нещадна війна, яка часом видавалася навіть безнадійною, але іншого виходу тут не було. Що ж до такого володаря як далекий руський князь, загадковий, могутній і бажаний всіляко, то тут застосовано спосіб, сказати б, лагідний, як свого часу вже було зроблено, даруючи королівську корону польському князеві, а тоді угорському, чим навіки було прилучено ці землі до римської церкви.

Однак корону дарують тоді, коли її просять. Руський князь не просив. До того ж чутки були, ніби в руських володарів корона вже давно була — чи то якась своя, чи то дарована Константинополем. Хоч як там було, уже тривалий час, починаючи від Ярослава Мудрого, руських володарів звано в Європі царями. Іншого слова автори хронік не вживали. Тоді що ж? І ось папі Урбану трапилося відразу дві нагоди. 1087 року італійські купці з города Барі викрали в Мірах Лікійських мощі Миколи-чудотворця, святого, яким пишалася грецька церква і який чомусь користувався великою прихильністю Русі. Викрадено мощі й перевезено в Барі, мовляв, для захисту від сельджуків, насправді ж це був звичайнісінький грабунок, бо викрадали тоді й грабували не тільки багатства й городи, а й святі реліквії,

гробниці, навіть святих; мовляв, у якої церкви більше святих і вони значиміші, та церква, виходить, теж могутніша. Відразу ж, крім свята зимнього Миколи, яке відзначалося 6 грудня, встановлено було свято Миколи весняного — 9 травня, день викрадення мощей. Грецька церква засудила цей грабунок і не захотіла прийняти весняного свята. А як руські? І ось тут папі Урбану помогло використати цю нагоду те, що донька руського царя, імператриця германська, була кинута Генріхом у вежу, потребувала захисту, співчуття, допомоги, про це мали довідатися в Києві, і негайно було споряджено туди пишне посольство на чолі з єпископом Федором, а що руського володаря ніякими дарами ніхто не міг здивувати, та ще ж треба було якось злагіднити сумну вість про неволю його доньки (окрім папських запевнень, що зусиллями апостольськими вона буде визволена), то й послано з Федором до Києва у золотому ковчежці, з прозорим скляним верхом, одну маленьку кісточку з мощей Миколи-чудотворця. Кісточка, слід зазначити, була така малюсінька, ніби й не від чоловіка, а заяча або пташина, та важила тут не величина дарунка, а його, сказати б, висока суть і свідчення щедрості римського первосвященика. Бо ж константинопольський патріарх, відаючи про особливу любов до Миколи на Русі, міг би, маючи цілі мощі чудотворця, давно вже послати до Києва такий дарунок, а бач — не послав. Рим натомість виказував щедрість. Рим далеко бачив, його знання розповсюджувалися безмежно, його впливи були нездоланні,— це мав би вичитати руський цар з непоказного, здавалося б, але сповненого значимості дарунка.

Посольство їздило довго, бо далеко, бо русичі загадкові люди, бо справи віри не терплять поквапу. Євпраксія тимчасом мала сидіти в своїй вежі, і то щастя, що Генріх просто тримав її там, не вдаючись ні до чого лихішого. А міг би через свою нестримність, жорстокість, надто ж коли став терпіти поразки, був зіпхнутий на самий край Італії, втратив спільників, втратив надії, мав проти себе власного сина, а за себе — нічого. В хвилини розпуки, напившись до одуріння, хотів відібрати собі життя. Знову врятував його Заубуш, ранячи собі долоні, рискуючи одержати від імператора смертельний удар, видер у нього з рук оголений меч, яким той хотів пронизати собі груди, і ось тоді одноногий барон намірився не те що зрадити свого володаря, а просто втекти від нього, переметнутися до переможців, запропонувавши їм не себе (бо кому він потрібен сам по собі — немаєтний, невпливовий, звичайний прислужник Генріхів і не більше!), а Євпраксію, яку взявся вивести з вежі.

Усе збіглося в часі якнайліпше. З Києва повернулися папське посольство разом із посольством від київського князя і з таким самим єпископом, як і папський, навіть звалися єпископи однаково. Київський князь мовби натякав цим на можливість порозуміння, прихильність же свою до римської церкви виказав

тим, що прийняв на додачу до зимнього свята Миколи також і свято весняне. Посольство привезло вісті й не дуже втішні, але то вже стосувалося Євпраксії, лихі вісті призначалися для неї, отож настав час визволити її з вежі, Заубуш запропонував свої послуги саме тоді, як у них виникла потреба. Абат Бодо, довірена людина римської церкви, домовився з бароном, і вони здійснили те, що мали здійснити: імператрицю передано під опіку самого Вельфа, її ждала в Каноссі графиня Матільда, готуючи зустріч таку пишну, яку тільки могла приготувати, бо ж імператриці передовсім належалася пишнота, а вже згодом — вісті про ті зміни в світі, про які вона в своєму ув'язненні не могла відати і від яких була, сказати б, щасливо відокремлена. Тепер кінчалася неволя, але наставав кінець і незацікавленості в подіях. Людина ж безкарно не може довго ухилятися з тих чи інших причин від участі в подіях, успіхах і нещастях життя. І що довше вона перебуває в незнанні, то болючішим, страшнішим буде повернення до життя.

Так було з Євпраксією. Не помітила урочистостей, не схвилювала її пишнота, не вразила велич і неприступність замку, не розчулилася, коли замість понурості вежі віддано їй справді королівські покої в Каносському палаці, бо все те було звичне для неї, усе було марнотою порівняно до тих сотень безкінечних днів, проведених у камені й безнадії. Не здригнулося її серце й тоді, коли вперше за багато літ почула з уст київського єпископа Федора благословення мовою слов'янською, а не сухою латиною абата Бодо. Не вельми здивувалася навіть тоді, коли наблизився до неї слідом за київським єпископом прибулий з посольством руський воєвода, блиснув веселозубо, мовби знайомий і водночас незнаний, ніби й Кирпа давній, добрий косоплечий рубака, а ніби й не він, бо усмішка та сама, і очі ті самі, а косоплечості немає, кудись зникла, а заодно неначе й сам чоловік коли й не зникнув, то змінився до невпізнання, плечі його вирівнялися, трохи звузилися, і лише згодом Євпраксія збагнула, що в Кирпи немає правої руки, що він обрубаний, обтесаний, скалічений. Тож не було здивування, що Кирпа знов перед нею, бо мав бути або він, або той Журило з його перлистими кучерями, але й радості не було через каліцтво воєводине.

Ще менше радості було від вістей з Києва. Це вже вразило її в саме серце, від цього здригнулася, це наповнило її майже таким жахом, з яким, скажімо, довідалася б про день своєї смерті.

Бо в Києві вмер великий князь Всеволод. Єпископ Федір розповідав Євпраксії, що, як помер великий князь, то дзвонів київських не було чутно від плачу людського. Вважав, що бодай цим потішить доньку Всеволода, не відаючи, якою жорстокою мудрістю сповнило життя душу цій молодій жінці. Вона чомусь подумала, що, коли б померла, то й по ній плакало б

безліч люду. Мертвих завжди люблять більше, ніж живих. Як сказано: життя сповнене ворожнечею і ненавистю, а смерть — любов'ю і повагою. І що менше чоловік сумує по мертвому, то більшу скорботу він може виказувати, бо так годиться. За князем же плачуть гірко й невтішно, лякаючись, що по його смерті прийде гірший. Бо новий князь прийде неминуче, а який — ніхто не відає.

Невдовзі по смерті батька Євпраксії загинув улюблений брат її Ростислав. Покараний був за богохульство і неповагу до святих людей. Перед тим, як іти йому з братом Володимиром проти половців, утопив у Дніпрі лаврського ченця Григорія, а тоді й сам, утікаючи після невдалої битви коло Треполя, утонув з конем своїм у Стугні, і брат Мономах мало не втонув, намагаючись порятувати Ростислава, та нічого не зміг удіяти, бо вже тут діяли закони божі, а не людські. Сказано ж: як живеш, так і вмреш. По Ростиславу теж плакав гірко весь люд київський, бо завжди жалко молодого життя.

Після тяжких вістей про такі втрати мала б Євпраксія втішитися хоч трохи, довідавшись, скажімо, що на столі київському по смерті Всеволодової сів його син, а її старший брат Мономах, перший захисник землі руської з-поміж усіх інших князів. Але й тут ждало її розчарування, бо Мономах, мовляв, заявив, що слід дотримуватися ряду, встановленого їхнім дідом Ярославом Мудрим: стіл займають по старшинству. З онуків же Ярославових мав таке право Святополк, єдиний уцілілий син Ізяслава, найстаршого з синів Мудрого.

І вже посольство це прийшло від Святополка, якого Євпраксія майже й не пам'ятала, могла згадати хіба що його матір Олісаву, та й то через те, що з нею здружена була її мати княгиня Анна, бо обидві мали однакове походження — з чорного люду,— обох князі взяли за їхню вроду, обидві почувалися попервах осамотненими й чужими в князівському оточенні, тому й горнулись одна до одної.

Ще пам'ятала Євпраксія, що вже змалку Святополк відзначався неймовірною скупістю, за що з нього знущався щедрий і веселий Ростислав. Бо для Ростислава, як і для Євпраксії, скупість у князів видавалася річчю найбезглуздішою. Скільки бачили діти князів, то те й знали, що ті сідали на коней, злазили з коней, молилися, пили, їли, усі були з мечами і в золоті. На конях і в золоті — до чого ж тут скупість? Стрибаючи на одній нозі, любили вони приспівувати складену Ростиславом приспівку:

Князь-князяка,
Кінь-коняка,
Князь-конязь,
З золота злазь!

Княгиня Анна, почувши якось ту примовку, страшенно обурилася: «Яка страмота!».

А ось тепер скупий Святополк, увесь у золоті, сів на золотий стіл, сів на золото, і вже цей не злізе із золота нізащо!

Як усі скупі (а також обмежені) люди, Святополк відзначався багатослів'ям, ніколи не шкодував слів — цього єдиного скарбу, за який не треба платити нікому й нічим. Він прислав Євпраксії розлогу грамоту, де говорив і про любов, і про ту радість, якої зазнав, що сестра його високовельможна перебуває під покровительством і захистом римської церкви і її першого єпископа; щедро дарував Святополк поради, настанови, побажання, ще додавав до цього любов, закликав до покори перед богом, отже, й перед папою. Все як слід, усе саме так, як того бажалося. Поради, та ще здалеку, давати найліпше, це не вимагає ні зусиль, ні мужності, ні витрат. Євпраксія зрозуміла, що самотність її ще не кінчалася визволенням з вежі. Тяжкі вісті звалилися на неї зненацька, безжально, враз, ніхто не поможе їй знести їхню жорстокість, навіть добрий Кирпа тут безсилий, бо має свого горя задосить, ще навіть не знаючи про смерть Журини.

Абат Бодо? Хто він — друг, помічник чи ворог найперший? Звик лізти до неї в душу ім'ям божим, повторюючи слова псалма: «Господь знає думки людські, бо вони суєтні». Він не радить — допитується, з ним не дійдеш до істини, бо йому нетерпеливиться вилічити всі твої гріхи.

Так неминуче опинилася Євпраксія віч-на-віч з Матільдою Тосканською.

ПІДЛЯГАЄ ОСКАРЖЕННЮ

Вони були поряд з першого дня по прибуттю Євпраксії до Каносси — висока білява слов'янка, бліда, з величезними сірими очима, погляду яких ніхто не витримував, і маленька чорнява графиня, з якимись темними пасмугами на обличчі — чи то сліди давніх пристрастей, чи невтолених пожадань, чи відблиски сатанинського вогню, який незгасно горів у цім маленькім тілі ось уже двадцять чи й тридцять літ, запалюючи пожежі чвар, сутичок, найзапекліших війн між визнавцями тої самої віри.

Були поруч і в час усіх затяжних і втомливих повітань імператриці, і на богослужіннях урочистих в єпископській церкві, і на нескінченних учтах, які, треба відразу сказати, відзначалися витонченістю й смаком, ні в чому не схожі були на грубі обжирання і обпивання у Генріха. Але всі ті дні між молодою імператрицею і підстаркуватою графинею утримувалася невидима відстань, якесь неминуче відчуження, урочиста зустріч мовби навмисне затягувалася, здавалося, не буде кінця новим та новим вигадкам Матільди, все в цьому дивному замку заповзялося слугувати тільки імператриці, та що далі тривало все це, то

більше впевнювалася Євпраксія в навмисності й нещирості всіх отих високих слів, молитов, поклонів, рицарських летючих турнірів на її честь, запобігливості Матільди, улесливості оточення графининого, рабського упослідження слуг, до яких долучилася і її Вільтруд, яка відразу ж перейнялася панівним духом Каноссі. Дух же цей був: нещире плазування.

Євпраксії мовби хотіли нагадати: усього цього так багато тільки тому, що воно не може тривати довго, надто ж — вічно. Неминуче по святах мають настати будні, бо навіть найвищі особистості на цій землі покликані не до відбування урочистостей, а до сповнення обов'язків. За все треба платити. У Каноссі теж. Мова може йти лише про характер і розмір плати. Напевне, усе вже визначено, і Матільда лише жде нагоди сказати про це імператриці, тому Євпраксія не стала відкладати і першою попросилася на розмову з графинею.

— Я запрошую вас до бібліотеки, ваша величність,— сказала Матільда.

Слід зауважити, що Каносса, не кажучи вже про неприступність цього вміщеного на високій великій горі, оточеного потрійними, непробивними мурами замку, становила собою мовби окремішній, самодостатній світ, який вражає і красою, і вишуканістю, і доцільністю у всьому. Євпраксія ні з чим не могла б порівняти цього витонченого, майже досконалого витвору людського вміння. Навіть Красний двір Всеволодів, який на відміну від понурості германських замків поставав у її пам'яті як втілення пишноти, багатства, таємничості, видавався тепер свідченням несмаку, пустої пихи й цілковитої непристосованості як до князівських високих урочистостей, так і до звичайних людських потреб.

Тут було все просторе, привітне, вишукане, єдине в світі в своїй неповторності: різнобарвні мармури стін, арок, портиків і колон, мозаїки підлог і плафонів, різьблений камінь, легкий, летючий, прохолода і затишок, простір, чистота, дзеркальний полиск підлог, важка обстава з дерева темного, світлого, у різьблених квітах, травах, звірах, знаках небесних, хрестах і символах, килими, золочена шкіра, пахуче дерево, слонова кістка, рідкісний посуд, срібло й золото.

Каносса вражала безліччю приміщень іноді найхимернішого призначення. Скажімо, приміщення для прийняття нових книг. Величезний зал із високими вікнами, коштовні мозаїки на підлогах, на стінах — барвні зображення постатей чотирьох євангелістів, на стелі — рух небесних сфер, з творцем-вседержителем посередині. У залі — нічого, лиш одна підставка для книг, зроблена з потемнілого дерева, така стара, що, може, користався нею ще Вергілій або й сам Арістотель. І ось нову книгу кладено на підставку, і графиня Матільда, запрошуючи всіх гостей, які на той час були в Каноссі, йшла, гортала пергамент-

ні хартії, вичитувала то се, то те, захоплено всьорбувала повітря:

— Ми з абатом,— (чи там з ким іншим),— давно намірилися мати сю книгу...

Тут панував точний розподіл місця перебування залежно від становища людини, замок був ніби втілення держави й тодішнього світу, чорний люд не допускався за треті мури зовсім, хіба що для необхідних послуг та, може, у таємничі підземелля, де були кам'яні мішки, бездонні колодязі, жахливі в'язниці, місця тортур, знущань, таємних страт; простим рицарям відводилося місце між потрійними мурами, де мали нести варту, впливовіших пускано далі, хоч знов же не сміли переступити порога палацу самої графині, особистої резиденції найсвятішого папи, палацу для найвищих гостей. Навіть церкви тут були для вищих і для нижчих, була звичайна, була єпископська, були палацові, так ніби й сама віра в суті своїй була неоднаковою для простого люду, рицарів, феодалів, єпископів і владик світу. Власне, хіба не так воно велося насправді? І коли не впадало в око надто виразно через безмежність світу, то в цьому замку, який пиховито заявляв про своє право втілювати весь існуючий порядок і лад, ніщо не могло приховатися і поставало таким, яким було насправді.

Навіть герцог Вельф мав коритися духові Каносси. Жадібного червономордого баварця тримано на поштивій віддалі від графині Матільди, всіляко підкреслюючи, що союз їхній тримається не звичайною і, сказати б, принизливо-негідною людською близькістю, а лиш ненавистю до спільного ворога імператора. Матільда хотіла здобути від Вельфа військову силу, герцог намірявся урвати в графині дещицю від її багатств, не дбаючи більше ні про що. Водночас, попри умовність їхнього шлюбу, Матільда гостро пильнувала за моральністю Вельфа, через що не допускала його, скажімо, до Євпраксії без свідків, коли ж спробував був поткнутися до бібліотеки, де для бесіди зійшлися графиня з імператрицею, то був ганебно вигнаний звідти як такий, що нічого спільного не має і не може мати з мудрістю, бібліотека ж, як відомо,— це притулок мудрості найвищої. Щоправда, на стелі бібліотеки викарбувано було великими літерами слова апостола: «Наша мудрість — лиш безумство перед лицем бога», і Євпраксія вказала на той напис Матільді, зауваживши, що він не зовсім відповідає духові цього приміщення, де, судячи з усього, зібрано безцінні скарби людської мудрості. Але графиня анітрохи не збентежилась.

— Ми вибрали ці слова з найсвятішим папою Григорієм,— замість пояснення, сказала вона, мовляв, самим папою освячено і багаті книжкові зібрання, і її відданість богові, який стоїть над мудрістю і над усім сущим.

Євпраксія вже помітила, що Матільда майже ніколи не вдається, сказати б, до одноосібного мовлення: для більшої

значимості своїх слів вона неодмінно знаходить собі спільника. І тоді виходить: «Ми з найсвятішим папою...», «Ми з герцогом...», «Ми з єпископом». Видно було, що вона вельми шкодує, не маючи змоги об'єднати в такім висловлюванні ще й імператора: «Ми з імператором...», але тепер могла втішитися тим, що має в своєму розпорядженні імператрицю, отож щоразу повторюватиме: «Ми з імператрицею...» Коли б цим лиш обмежилася плата за її визволення, то Євпраксія мала б усі підстави лишатися спокійною. Та чи ж вдовольниться графиня такою мізерією? Вже невдовзі, після початку їхньої розмови, в затишку величезної бібліотеки, серед тиші, що мала запах старої шкіри, Євпраксія збагнула, що Матільда вживає вислів «Ми з...» не для підкреслення власної малості й незначності — навпаки, у ній промовляє жорстока власниця, вона тим самим уперто підкреслює, що володіє на цьому світі всіма: папою, єпископами, королями, герцогами, графами. Не добралася ще до імператорів, але ось — має вже в своєму розпорядженні імператрицю. Про власність свою говорила поштиво, ласкаво і неодмінно з повторенням: «Їхня святість, їхня святість...», «Ваша величність, ваша величність...», затуркувала словами, приголомшувала несамовитим натиском з перших слів, і Євпраксії стало страшно цієї жінки.

— Ми з найсвятішим папою співчуваємо вам, ваша величність... Вам випало таке тяжке життя. У вас не було порадника. Абат Бодо? Він не порадник — лиш сповідник. Його місце в сповідальні-парлаторіумі. До речі, у Каноссі прекрасні парлаторіуми. Ліпші, ніж будь-де. У свій час ми з найсвятішим папою Григорієм подбали про це. Ви, ваша величність, матимете власний парлаторіум, це так прекрасно, ваша величність. Кожному треба помагати знести тягар свого життя. Бесіда з богом — що може бути ліпше?

Євпраксія спробувала повести мову про те, що все її майно лишилося в імператора, хоч він не має на нього ніякого права. Але в Каноссі вона — без нічого, а як буде далі?

— Я знаю, ваша величність, ви були найбагатшою жінкою в Європі. Багатшою навіть за мене — хай це вас потішить.

— Гадаєте, це може мене потішити?

— Все ж ліпше бути багатою, ніж бідною. Це дає великі можливості для доброчинства.

— У вежі я перечитувала старі манускрипти. Серед них був один, написаний чоловіком, який сидів у в'язниці й ждав смерті. Він назвав свій трактат «Про втішення філософією».

— Мене знають усі філософи Європи, ваша величність. Ансельм Кентерберійський прислав мені свої «Медитації». Петро Пустельник склав молитву про мене. Ви чули про Петра Пустельника, ваша величність?

— На жаль, ні.

— Ми з найсвятішим папою Урбаном знайшли цього чоловіка, ми почули його праведний голос, послали йому благословення, підняли його з пониження і забуття. Тепер він піднімає всіх віруючих у святий похід на захист гробу господнього.

— Ще одна війна? Ще несправедливість?

— Ваша величність, ваша величність, святі війни приносять на землю найвищу справедливість. Нам пощастило, що саме в наш час винайдено остроги й підкови. Завдяки стременам воїни в залізних латах змогли засідлати бойових коней, а підкова поможе нашим коням дійти до святої землі, до самого Єрусалима.

— Яке мені до цього діло? Чи не вважаєте, що й мені доведеться йти разом з рицарями аж до святої землі? Чи, може, запропонувати себе в жертву для успіху цієї справи?

Матільда засміялася. Вона вміла сміятися, і виходило це в неї приємно, без очікуваної від такої жінки зловісності.

— Ваша величність, ради попутного вітру для походу проти Трої Агамемнон приніс у жертву власну дочку Іфігенію.

— Артеміда не дала цього зробити. Вона замінила дівчину ланню, а Іфігенію перенесла в Тавріду, де та стала жрицею. Тавріда — у моїй землі. Вважайте, що я не створена для пожертов.

— Але можете бути жрицею, ваша величність. Це прекрасно! Ми з найсвятішим папою віримо, що ви станете на захист високої справедливості. Ви перебуваєте в притулку, де найперше шанується справедливість, право. Я подбала про те, щоб Європі став знаний кодекс Юстиніана. Цей імператор прославився не тільки спорудженням Софійського храму в Константинополі, але й кодифікацією римського права. Чи не прекрасно, що будівники великих соборів водночас дбають і про право, ваша величність, ваша величність!

«А хто пише закони для журавлів?» — хотіла спитати Євпраксія, але розмова вже вгрузла в такі глибокі колії, що видобутися з них було несила, тому доводилося котитися туди, куди котилося.

— Мій дід Ярослав, прозваний Мудрим, теж спорудив у Києві церкву Софії, яка майже не поступається константинопольській, і уклав для своєї держави «Руську правду».

— І все ж найвища правда — від господа, бо й людина створена, щоб дивитися на небо, ваша величність.

— Я люблю дивитися на квіти й трави,— нарешті порушуючи течію розмови, сказала Євпраксія.

Ці прості слова налякали графиню.

— Ваша величність, ваша величність, ми з герцогом Вельфом такі раді вашому визволенню! Його святість папа безмірно втішиться цією вістю. Все щасливо збіглося. Ви маєте послання з Києва, від руського царя, вашого брата.

— Мій брат загинув.

— Один загинув, так, і ми сумуємо разом із вами. Але другий володарює...

— Другий — просто князь...

— Але третій...

Матільду не могла збити ніяка сила. Євпраксія вмовкла.

— Але третій... Михаїл[1] шле вам свою любов і свої поради...

— Очевидно, я повинна спитати поради у вас, графине. Бо Київ задалеко звідси. Як я маю вестися? У мене є воля, але більше нічого. Як вплинути на імператора, аби він віддав моє майно? Я б хотіла повернутися додому. До Києва.

— Ваша величність, ви питаєте поради, я рада її дати вам. Напишіть скаргу на імператора!

— Скаргу? Кому?

— Найсвятішому папі.

— А хіба може папа втручатися в такі справи?

— Тоді ще ліпше: зверніться з скаргою на імператора до собору. Незабаром у Констанці зібрано буде собор. Ми з найсвятішим папою послали легата Гебгарда, аби він подбав про влаштування собору. Там будуть вельможні сановники з усієї Європи. Ви можете, ваша величність, особисто оскаржити в Констанці негідну поведінку імператора.

— Їхати в Германію? Знов повертатися в ту землю? Ніколи!

— Тоді складіть скаргу.

— Але як? І чи годиться таке робити?

— У вас є порадник. Абат Бодо. Ми з найсвятішим папою знаємо цього божого слугу, віримо йому.

— Ви ж самі казали, графине, що він лише сповідник — не порадник.

— Коли слуги божі виявляють найвищу відданість до земних владик, це треба цінувати, ваша величність. Я хотіла, аби ви почули достойного Доніцо, який ось уже багато років складає поему про труди цього світу.

Вона покалатала в срібний дзвоник, і в бібліотеці, мовби ховався до часу серед товстезних шкіряних книг, виник дивний монах. Маленький чоловік з величезним обличчям, босий, у підперезаному брудним мотузком брунатному габіті, посувався до них нечутно, мов привид, ніс поперед себе велику пергаментну книгу, заздалегідь розгорнену, так ніби монах уже здалеку зготовлявся до читання. Справляв таке враження, ніби все, що їсть, лишається йому в роті. Тому обличчя розросталося до розмірів небачених, а тіло було майже дитячим. Матільда, як помітила Євпраксія, любила оточувати себе такими недомірками, як і сама. Дивно, що могла одружитися з величезним грубим баварцем, але, видно, саме через те не підпускала його близько до себе.

---

[1] Михаїл — ім'я князя Святополка при хрещенні.

— Маєте щось для прочитання, отче? — спитала Матільда монаха. Той мовчки зворухнув головою, бо коли б кивнув, то могла йому відірватися від мізерного тулуба. Сковтнув слину, жирно відкашлявся.

— Читайте,— милостиво звеліла Євпраксія.

Доніцо став читати. Жирно булькотів його голос, латина в його поемі мовби вмирала, так і не народившись, це був яскраво виражений убивця мови, поезії, думки, він нахабно грабував усе, що існувало до нього, беручи звідти найгірше, висмикуючи як попало, впихаючи в своє писання, найбільше черпав він з біблії, аби догодити своїй володарці, тому марно було б шукати в його поемі хоча б звичайних називань того, про що йдеться. Булькаючи жирно, він прочитав таке: «Нова Дебора побачила, що настав час низвергнути Сисару і, подібно до Яїлі, вона ввігнала вістря в його скроню».

Євпраксія нічого не збагнула, але Матільда, вчасно вичувши це, прийшла на поміч.

— Отець Доніцо в щедротах своїх називає мене іменем іудейської войовниці Дебори, в Сисарі ж ваша величність легко може впізнати негідного германського імператора. Ми з найсвятішим папою і герцогом Вельфом утримувалися від того, щоб завдати нищівного удару імператорові, поки не визволили вас, бо ніхто не знає, на що здатен той негідний чоловік у своєму падінні. Але тепер настав час, як слушно пише в своїй високонатхненній поемі отець Доніцо. У вашій поемі, отче, має бути відведено належне місце також і для імператриці.

Євпраксія злякалася.

— Навіщо, графине? Чи ж годиться відвертати увагу отця Доніцо від предмета його оспівування? Він пише про ваше життя і повинен писати лише про вас.

— Ваша величність, ваша величність, хіба я можу? Коли для вас це видається обтяжливим, отець Доніцо порадиться з абатом Бодо. Звертайтеся до абата Бодо, отче Доніцо, він скаже вам усе, що слід.

Монах знову вдав, що кланяється, і поніс свою величезну мордяку між шкіряних фоліантів, нечутно ступаючи босими ногами по мозаїчній підлозі. Мабуть, нездарність завжди отак нечутно прослизає в життя. Євпраксії так кортіло спитати, чому Доніцо босий, але стрималася, вчасно згадавши, що вона ж усетаки імператриця. Хоч навряд чи це тут щось важило, коли навіть для поеми цього нездарного Доніцо вона сама не могла нічого дати, а мав промовляти від її імені абат Бодо. Один розповість, другий напише. Про всі знущання, яких вона зазнала від Генріха, мордатий монах відбудеться брудним натяком: «Хай про це змовчить мій вірш, аби не занадто зіпсуватися».

Тепер не згадувала більше свого: «Станеш імператрицею — ощасливиш світ». Перш ніж братися за цілий світ, спробуй ощасливити бодай себе. Втекла з вежі, з неволі, а вскочила

в нову неволю, Каносса теж нагадувала вежу, тільки просторішу й вишуканішу, а що з того? Залізна впорядкованість каносського життя мертвим стиском здавлювала душу, тверда розмежованість людей не давала змоги зустрітися з тим, з ким хотіла, ось і вийшло так, що Євпраксія не могла зустрітися з воєводою Кирпою, зате вимушена була щодня слухати вистукування Заубушевої дерев'янки, бо барона приставлено до неї в сподіванні, що він слугуватиме імператриці так само, як робив це для імператора. Чи вона визволялася з вежі, щоб зрівнятися з нікчемністю й підлістю цього чоловіка? Євпраксія не підпускала барона до себе, усі розпорядження передавала через Вільтруд, але та незабаром, мовби перейнявши спосіб мовлення самої Матільди, незмінно говорила:

— Ми з бароном...

Готувалися до весілля. Мало не сам папа Урбан, прибувши до Каносси, мав з'єднати руки рицарської доньки і Заубуша, барон намагався щосили довести Євпраксії, як він змінився, яке оновлення найшло на нього, починаючи з тої ночі, коли визволив він імператрицю з неволі, а вона згадувала червоний морок соборної крипти, різуче світло від нагого Журининого тіла, брудну смаглявість цього проклятого розпусника... Проклятий, навіки проклятий!

Абат Бодо обережно нагадав про скаргу. Чи імператриця сама укладе, чи?..

— Не знаю і не хочу! — майже простогнала Євпраксія.

— Не турбуйтеся, дочко моя, вам допоможуть. Коли дозволите, я покажу вам написане.

Її недосвідченість не знала меж.

— А можна, щоб мені й не показувати? — спитала.

— Ні, ні, дочко моя. Цього не можна. Скарга не дійсна без вашої печаті.

— Я дам свою печать.

Але абат не відступався:

— Однаково ви повинні ствердити все власноручно.

Він приніс скаргу вже наступного дня. Там, власне, й не було нічого страшного. Звичайне звертання жінки, ображеної і пограбованої. Вимога, щоб імператор повернув усе, що їй належить. Вона підписала і дала поставити свою печать.

— Можуть виникнути деякі ускладнення,— сказав абат,— не всі, хто буде на соборі, знають історію вашого життя. Вимагатимуть пояснень. Хтось повинен дати ці пояснення. Найліпше це зробити вам.

— Ніколи!

— Тоді хтось, хто добре знає.

— Але хто?

— Кому ви довіряєте, дочко моя.

— Кому ж, кому? — вона справді не знала, кому вірити на цім світі.

— Ви забули про найдовіренішого і найвірнішого вам,— ображено нагадав Бодо.

— Про вас? А хіба ви могли б, отче?

— Як син церкви, я повинен поїхати на собор. Моє місце там.

— Я не знала. Тоді прошу вас. Коли виникне потреба.

— Так. Тільки тоді, як виникне потреба.

Несподівано Євпраксії сяйнула думка.

— Отче, а коли б з вами поїхали туди й київські посли? Єпископ Федір, воєвода Кирпа. Єпископ — особа духовна, воєводу ви знаєте давно, він, коли треба, теж міг би посвідчити...

Абат вислухав Євпраксію без захвату.

— Не знаю, чи захочуть їх слухати на соборі.

— Говоритимете ви. А вони просто мовчазні свідки. Мені легше буде, коли там і руські люди... Зрозумійте мене, отче.

— Я подумаю, дочко моя.

— Мені не хотілося б почути відмову. Вважайте, що це моя вимога.

— Ніхто не може вимагати у святої церкви.

Євпраксія відвернулася. Абат зрозумів, що в цьому вона не відступить. Сидіння в вежі навчило її твердості. Хоч не в усьому й не завжди, але навчило. Довелося абатові брати з собою в Констанцу також і руських послів.

А Євпраксія знов змушена була поринути в кількамісячну нудьгу і самотність, хоч усі довкола щосили намагалися виказувати їй увагу, навіть захват, та все те несправжнє, вдаване, за всім стояло вичікування плати від неї, але ціну не називано, і це пригнічувало найбільше. Чого від неї хочуть? Навіщо тримають у цьому почесному ув'язненні? Чому не відгукується Матільда на її прохання поїхати куди-небудь — чи то до тітки, колишньої угорської королеви, а чи додому, в Київ? Принаймні могли б відпустити її на якийсь час до короля Італії Конрада, знаного їй більше під ім'ям Куррадо, але вже тут Євпраксії недвозначно заявлено графинею, що Конрад одружується з нормандською принцесою Констанцією, ведуться переговори про шлюб, отож не годилося б... Виходило, що її визволили з вежі, куди була кинута через брудні підозри Генріхові щодо Куррадо, а тепер самі ті підозри поділяють?.. Жорстокий світ і немає з нього виходу.

Могла б радіти за свою Вільтруд, яка, здається, знайшла своє щастя, але тут був Заубуш. Барон не діждався прибуття папи до Каносси, вибрано час, коли в замку був Вельф із своїми баварцями, баронові урочисто даровано маєтність десь у Баварії, не знати, щоправда, яку,— може, якісь голі скелі, та однаково віднині вже не був Заубуш — свиня сьома, а справжній маєтний феодал, нарешті міг мати жону, завести родину, покінчити зі своїм ганебним сервілістичним трибом життя, з прислужника перетворитися на людину повновартісну, незалежну,

а отже, порядну. Єпископ поєднав Заубуша з Вільтруд, вони цілували хрест і дали необхідні запевнення шлюбної вірності, після чого почалося весілля, справжнє баронське весілля, на яке за звичаєм відводилося два тижні, яке мали прикрашати пишні учти, лови на звіра або принаймні на птаство, рицарські турніри. Лови влаштовувано на перепілок, які саме летіли з північних країв і, стомлені, обліплювали всі мури Каносси, вкривали всі довколишні пагорби, падали на землю сірими безсилими грудочками, а там з реготом накривали їх густими сітями п'яні рицарі, і сам Заубуш виказував у цьому ділі особливий сприт. Вільтруд ходила всі дні розпишніла, поблідла, з синцями під своїми пречистими очима, якось ніби забула про свою запобігливість перед імператрицею, бо ж була тепер не донька загиблого бідного рицаря, а баронська жона. Зате Заубуш за всіма забавами і дурощами не забував про Адельгейду, всіляко підкреслював її високий стан, а десь на десятий чи одинадцятий день весільних забав, влучивши мить, коли імператриця була поряд з графинею Матільдою, упав перед Євпраксією на коліно, звів на неї благальний погляд.

— Простіть, ваша величність.

Був вродливий, попри своє каліцтво, в його вкляканні не відчулося приниження, цьому дивному чоловікові якось усе ніби личило: і високі зльоти, і неймовірні злочини, і каяття.

— За що вам прощати, бароне?

— За все, ваша величність. Ця чиста душа поєднала своє життя з моїм, коло неї я теж очищаюся, повірте, ваша величність.

— Скільки чистих душ ви забруднили,— чи то спитала, чи ствердила Євпраксія, уникаючи дивитися на Заубуша, хоч він однаково пхався їй перед очі, якийсь змолоділий і майже такий нахабний, як при імператорові.

— Я виконував веління імператора, ваша величність.

— Тільки веління?

— Тільки і завжди, ваша величність.

— А в соборі? Журина. Її смерть.

— Веління імператора. Ви не знаєте меж падіння цього чоловіка, ваша величність. Все коло нього неминуче забруднюється, псується. Тільки ви вбереглися від зіпсуття, зберегли свою чистість. Ви — свята.

Він упав на підлогу й поцілував її черевики. Вільтруд вирвалася з оточення двірських дам, стала цілувати край одягу Євпраксії. Усе вмовкло, усі погляди звернуті на імператрицю, всі ждали від неї або ж прощення цьому порубаному життям і вже, власне, тим нещасному чоловікові, або ж гнівливої відмови, рівнозначної жорстокості. Витончене знущання. Замкнути тебе в почесному ув'язненні, яке від своєї почесності ув'язненням бути не перестає, обкласти, оточити з усіх боків, позбавити змоги бодай ступнути вільно, без нагляду, самочинно, а тоді підсилати

таку мерзенну душу, як цей барон, за прощенням. Так ніби від її прощення або гніву щось залежить. Карають і милують лиш ті, хто має силу, владу, можливість. Навіть прокляття мають вагу лиш тоді, коли ти маєш якусь вагу і твоїх проклять можуть лякатися. А що може вона? Безсилий гнів викликає тільки співчуття, а то й сміх. Милосердя? А що це таке, коли за ним нічого не стоїть? Заубуша прийняли милостиво володарі Каносси, йому щедро виділено баронство десь у Германії, йому влаштовують бучне весілля, розважаються, а тоді згадують, що є тут вона, імператриця. Титул пустий, а тепер, виходить, ще й ганебно-обтяжливий.

Графиня Матільда наблизилася до Євпраксії так, ніби хотіла сказати їй щось потаємне, але сичливі її слова почули всі:

— Ваша величність, ваша величність, ми з найсвятішим папою завжди виявляємо милосердя, завжди...

З неї видавлювали те слово, якого вона ніколи б не кинула Заубушеві, не відстануть, не відчепляться, сьорбатиме повітря маленька графиня з сатанинськими пасмугами смаги на личку, сичатиме, свистітиме: «Ми з найсвятішим папою...»

— Я прощаю вам, бароне, коли ви завинили не своєю волею,— холодно промовила імператриця.

Прощений, прощений! Слово вимовлено. Та чи поможе тут слово?

Заубуш зірвався з підлоги. Змолоділий, вродливий, мало не благородний у своєму покаліченні. Вільтруд горнулася до нього з радісною одвертістю. Вклоняючись, задкувала від Євпраксії. Невже щасливі? Але як може глибоко нещасна жінка робити когось щасливим? Чи таким людям для щастя потрібна лиш крихта, лиш слово, якась мізерія?

Чимось шлюб Заубуша і Вільтруд нагадав їй одруження з імператором. Та сама неоднаковість, та сама прірва років, яку загатити нічим не дано, та сама випадковість зустрічі. Увечері, зустрівшись з графинею, хотіла сказати про це, але повела мову про свою нехіть далі вважатися жоною Генріха, виконувати пусті обов'язки імператриці без імперії, взагалі носити цей обтяжливий і осоружний їй титул. Матільда кинулась вмовляти Євпраксію, нагадала їй, що повинна відібрати в Генріха все, що їй належить, почекати наслідків своєї скарги на соборі в Констанці, бо наслідки повинні бути, наслідки прекрасні, щонайпрекрасніші. Але Євпраксія не відступалася від свого наміру, і графиня захотіла бути доброю:

— Ми з вами проситимемо найсвятішого папу. Він своєю милістю і владою може скасувати шлюб. Але ваша скарга на соборі... Потрібен час. І терпіння, ваша величність, терпіння...

Євпраксія гірко зітхнула.

— Ваша світлість, графиня, мабуть, пам'ятає, що афіняни колись вирішили, аби мули, які перевозили тягарі на спорудженні храму, були випущені на волю і могли пастися де

захочуть. Людина іноді може позаздрити цим мулам. Я б хотіла звільнитися від свого титулу без будь-яких умов, без очікувань наслідків тої скарги соборові. Повірте, ваша світлість, що мені хочеться повернутися в рідну землю. Я знаю, що германський імператор колись був кинув вас з вашою високорідною матір'ю в темницю. Згадайте, чи не рвалася тоді ваша душа і з темниці, і з тої чужої землі? Згадайте — і ви зрозумієте все.

— Ваша величність, ваша величність,— прошепотіла Матільда,— хіба ж я не розумію вас? Але ж скарга, і собор, і найсвятіший папа...

Не було ради — доводилося ждати.

З собору повернулися, перш ніж папа прибув до Каносси. Абат Бодо був у захопленні, яке йому навіть не личило. Єпископ Федір, який зовсім не знав латини і хіба що міг там перекинутися з двома-трьома прелатами, що тямили по-грецьки, жував бороду, бурмотів, що на соборі було «вельми і вельми...», воєвода Кирпа зневажливо махнув єдиною своєю рукою.

— Ні пес, ні видра, імператрице. Обмовив тебе на соборі абат Бодо.

Сказав це при сповіднику і при єпископі Федорі, отож при свідках,— Євпраксія стривожилася.

— Отче,— звернулася до Бодо,— ви не сказали суті. Про мою скаргу. Про наслідки.

— Блаженні,— завів свою пісню абат, але Євпраксія зупинила його рішуче й недвозначно:

— Воєвода сказав, ніби ви мовили на соборі слова негідні. Чи то правда?

— Дочко моя, звідки цей чоловік знає, що я мовив? Адже йому недоступне розуміння...

— Вважаєш мене ігнорантом у латині,— втрутився Кирпа,— та забув про шість літ, проведених мною в Кведлінбурзі. Що мовив ти на соборі про імператрицю? Може, повториш?

— Дочко моя, там вимагали пояснень,— трохи змішався абат,— там конче вимагалися пояснення, і мені довелося їх дати, як ми й домовлялися з тобою.

— Які ж пояснення?

— Він обмовив тебе, Євпраксіє,— виступив наперед воєвода,— поганьбив тебе тяжко. Ніби всі роки з імператором провела в блуді. Уста мої не вимовлять того. Бо знаю, що ти завжди була чиста і такою зосталася: хрест на цьому покласти можу.

Упав на коліна, поклав на себе хрест, дивний хрест — ліворукий. Абат Бодо не збентежився навіть цим.

— Дочко моя,— сказав спокійно,— хіба ви не скаржилися про дім розпусти, в який вас затягнув імператор?

— Імператор же. Йшлося тоді не про мене, а про імператора, про мою Журину. І вдруге, коли імператор наслав на мене нагих. Знов не про мене. Знаєте все, абате. Як же могли мене — в той бруд? І перед собором? Це — пояснення?

— Коли тільки очі бачили, то вже,— пробурмотів абат, але Євпраксія гнівно показала йому на двері.

— Я скаржитимуся на вас найсвятішому папі. Тепер підлягає оскарженню і моя скарга до собору, і ваші негідні дії, абате. Ви розголосили таємницю сповіді, та ще й неправдиво. Це гріх подвійний.

— Ваша величність, у вас замало свідків для такого тяжкого...

— Важить не число свідків. Ідіть.

Сама підвела Кирпу з колін. Єпископ Федір злякано дивився на все.

— Чи гоже, дочко моя, так чинити? — поспитав.

— Ніхто не захистить моєї честі, коли не захищу її сама,— твердо відповіла Євпраксія.— Сподіватимуся, єпископе, на вашу правдивість, коли повернетеся додому.

Відправила і єпископа. Зоставила в себе воєводу. Тепер могла нехтувати узвичаєннями Каносси, бо вже нічого не сподівалася від її володарів. Купували все. Купили Заубуша, заплативши йому більше, ніж давав чи обіцяв імператор, купили абата Бодо, який прикипіло тримався коло неї упродовж стількох років, видно, вичікуючи, хто ж запропонує більшу ціну. Купили навіть її ціною так званої волі, щоб потім зганьбити і її ганьбою донищити імператора перед очима всієї Європи. Що їм до її чистості, її душі, болю і страждань її? Що їм до правди, до істини? Вони пристосували істину до своїх потреб, до своєї жерливості, невситимості — ось і все. Вельфові — уся Германія, Матільді — уся Італія, папа, а через нього — цілий світ. На заваді — недогромлений ще імператор. Звалити його остаточно поганьбленням. А починати це — поганьбленням імператриці, потоптанням її жіночої честі. Ось і скарга, ось і собор, ось і пророче передбачення абата Бодо про неминучість пояснень на соборі. Пояснення. Яке невинне слово і яким може стати злочинним...

— Ти так мені й досі нічого не пояснила про Журину,— мовби вгадавши її сплутані думки, сказав Кирпа.

— Вона вмерла.

— Ну так. Знаю про це. Але ось почув про щось там у імператора. Про ганьбу. Про Журину. Не розберу.

— Я розповім тобі все, Кирпо. Будеш моїм свідком. Хоч один правдивий свідок. Бо абат, якому на сповіді відкривалася в усьому, потоптав правду.

Вона стала згадувати все те, до чого б ніколи не хотіла більше повертатися пам'яттю. Кирпа стояв поблідлий, мовби напівмертвий, зникла його веселість, не було зухвало-молодецької косоплечості, усе зникло, усе в минулому, а що попереду?

— Не казав тобі, Євпраксіє, ким була мені Журина, та й вона, видно, не відкрилася, бо то наше. Тепер не знаю, що мені й робити. Поки не знав про Заубуша, то й нічого, а взнав...

— Я простила Заубушеві все. Він одружився з Вільтруд, яка була зі мною в найтяжчому... Треба бути милосердними...

— Хіба кажу — не треба? І я простив його, ще й не знаючи нічого. Бо обидва ми з ним обрубані. Не знаю, хто там його покалічив, а мене половчанин рубнув раз по руці, а тоді ще й по ребрах, аж прорубав там віконечко, що й душу видно. А може, вона вже й витрусилася крізь те віконце, хіба ж зрозумієш? І ти простила баронові, і я простив, а тут вийде так, ніби душа моя витруситься в ту дірку і опинюся перед Заубушем без душі й без милосердя, то як тоді? Хто порадить і хто порятує нас двох, калік і недорік? Може, знаєш, Євпраксіє?

Що вона могла знати?

— У дитинстві Журина вселила в мене віру про добрих чеберяйчиків,— сказала вона Кирпі.— Живуть у нашій землі, ніхто їх не бачить, а присутні повсюди. Доброта ж від них так і розпромінюється.

— Чеберяйчики? — всміхнувся воєвода.— Це ті, з великими бородами?

— Вони безбороді. Молоді вічно.

— Де ж таке бачено — вічно молоді? Вічно молодими бувають тільки дурні. Ось навіть ти змінилася. Бо вже не та маленька дівчинка, яку віз колись із Києва до Саксонії. Щодо того, що від чеберяйчиків доброта розпромінюється, то прожив більше за тебе, а не бачив. І не тільки тут, а й удома. Гризуться — так. Ріжуться, душать за горло бідного чоловіка, хоч з нього вже все видушено. Князі їдять на золоті, бояри — з срібного начиння, монахи з олов'яних мис, воїни з мідних котеликів, а простий люд — з дерев'яних ложок. Ось так і ведеться. А доброта? Як сказано? Роззявленій пащі, карканню ворона, хрюканню вепра, летючій стрілі, скрученій у кільце гадюці, грі ведмедя — не вір ніколи! Або ще кажуть: день хвали увечері, меч — випробувавши, лід, коли переїдеш по ньому, пиво — випивши. Скрізь тяжко, а все ж удома ліпше. Поїдемо до Києва, Євпраксіє!

Ось так недбало, майже по-давньому весело розправився воєвода з її чеберяйчиками, зате розбудив її приспану душу нагадуванням про те, що ніколи не забувається людиною, хоч би де вона була і ким стала — нагадуванням про Київ, про рідну землю і небо над нею рідне. Мовби заново зродилася в ній та подорож, що відбула колись з Києва до чужої Саксонії. Бачила забуте, затаєне, заховане, навіть те, що тоді, здавалося, лишилося непоміченим, постало тепер перед нею у всій виразності, чіткості й красі.

Земле рідна! Лежиш ти без меж, незмірима й незглибима, як цілий світ, багата, прекрасна, добра і єдина. Поля і сонце, ліси й ріки, люди й городи, звір і бджола, ум і чесність, щастя й спокій — може, усе те є ще десь, може, його більше або менше, може пишніше, та ніде не може воно бути таке, як удома, бо там — неповторно-рідне, бо тільки те дає снагу серцеві, роз-

кіш окові, неспокій розумові. Голоси лунають звідти незабутні, навіть коли належать тим, хто пішов з життя, барви панують там лагідні й несамовиті водночас, сили там стільки, що вдихаєш її навіть на чужині, уже гинучи без надії, у безвиході, і зможеш стрепенутися і довершити те, чого вже не сподівалися від тебе ні найтяжчі вороги, ні навіть найбільші друзі.

ЛІТОПИС ПАПСЬКИЙ

З Ордеріка-Віталія: «У той же час страшна посуха спалила траву на лугах. Вона винищила жнив'яне і овочі і тим створила жахливий голод. Імператор Генріх оголосив війну римській церкві і з божим попущенням упав під ударами численних неприятелів, які справедливо повстали проти нього. Папа Урбан скликав собор у Плаценції і на ньому займався утвердженням миру та іншими питаннями, корисними для церкви.

У рік од втілення господнього 1095, у середу, у 25 день квітня місяця, багато хто бачив такий сильний рух між зорями, що не будь вони світлими — сприйняти можна було їх за град. Дехто вважав, що всі ті зорі падали на сповнення слів святого письма, де сказано: «І зорі впадуть з неба». Гізельберт, єпископ з Лізіо, старий знавець медицини, досвідчений у багатьох науках, мав звичай здавна спостерігати ночами течію зірок і, будучи вельми вмілим в укладанні гороскопів, він умів визначати їхні констеляції. З великим неспокоєм спостерігав він і згадане небесне чудо і покликав до себе сторожа, який залишався там, коли вже всі давно спали.

— Готьє,— сказав він йому,— чи ти бачиш оті чудесні знаки?

— Бачу, але не розумію їхнього значення.

— Я гадаю, вони пророкують переселення народів з одної держави в іншу. Багато хто вирушить, щоб ніколи не вернутися, аж поки зорі знов увійдуть у те коло, з якого вони падають нині, як то мені бачиться виразно. Інші залишаться на місці, святім і високім, як ті зорі, що й далі горять на тверді небесній.

...Філіп, король французів, викрав Бертранду, анжуйську графиню, і, покинувши свою благородну жону, постидно одружився з порушницею шлюбного союзу. Попри докори прелатів Франції за свавільне полишення своєї жони і за полишення Бертрандою мужа, він відмовився принести покаяння в содіянні такого ненависного злочину і, пригноблений літами й хворощами, скорботно кінчив життя, занурений у перелюбство.

У час правління Філіпа прибув до Франції папа Урбан. Тоді Нормандія і Франція були обтяжені великою смертністю, яка

спустошила безліч домів, а жорстокий голод довів бідування до крайніх меж.

Того самого року, у місяці листопаді, той самий папа скликав усіх єпископів Франції та Іспанії і відкрив великий собор у Клермонті, городі Оверна, який називався в давнину Арверном.

На соборі було видано багато постановлень з метою поліпшення звичаїв.

Присутніх було 13 архієпископів і 225 єпископів з силою абатів та інших осіб, яким довірено дбання про святі церкви...»

З хроніки Альберта Аахенського:

«У рік од втілення господнього 1095, четвертого індикта, у сорок третій рік королівства і тринадцятий імперії Генріха IV як короля, Генріха III як імператора римлян і Августа, при папі Урбані II, давніше званому Одо (Odarus), у восьмий день березня Вальтер (по-французьки Готьє), званий Голяком, славетний лицар у супроводі великої лічби піших франків з Галлії, маючи з собою всього вісім лицарів, вступив, піддавшись переконанням Петра Пустельника, в Угорщину і спрямував путь свою до Єрусалима. Государ Каломан, найхристиянніший король угрів, довідавшись про його мужні наміри і їхню мету, зустрів його прихильно і дав йому дозвіл пройти через свої землі».

У папських літописах — лиш невиразні згадки про перемоги над імператором, але всі перемоги — чужими руками. Також і руками Євпраксії, яку вимусять виступити на соборі в П'яченці, званій хроністами Плаценцією. Так святіше. Противник надто могутній, проти нього потрібні засоби незвичні, несподівані, відомо ж бо: проти нової зброї ніколи немає надійного захисту.

Короля французького чи там когось іншого можна звалити за таку саму розпусту, що й імператора, власними силами. Надто що імператора повержено остаточно з допомогою його власної жони, після чого західний світ мав неминуче визнати єдиним своїм володарем і проводирем не тільки духовним, а й світським — папу. Духовне зливалося з світським. Щоб утвердити це вперше здобуте папством, таке пожадане від віків, злиття, потрібне було ще одне, але неодмінно високе і несподіване зусилля. Десятки пап зготовлялися до цього, останнім, хто найбільше зробив, був Григорій-Гільдебранд, Урбантові досить було простягнути руку і кинути заклик.

Священна війна, хрестовий похід проти невірних, об'єднуються всі, знищуються межі держав і володінь, усі світські володарі віднині матимуть силу тільки тоді, коли візьмуть з рук папи хрест і понесуть його на чолі своїх рицарів і простого люду до святої землі, до Єрусалима, а над усіма ними стоятиме папа. Стоятиме, повеліватиме, слатиме на битву з невірними нові й нові натовпи. Понад сто років триватиме в Західній Європі цей дикий шал. Вирушатимуть світ за очі мститися за свої

гріхи. Намагатимуться занести бруд свого життя за море, у чужі землі. Не перша спроба в діях людства і так само марна, як усі попередні й наступні. Самі королі й рицарі, ясна річ, не наважилися б на таке божевілля, хай навіть освячене самим папою. Простого люду несила погнати в далеку чужину ні силою, ні святощами. Та була ще бідність, було зубожіння, був вічний голод, згадками про який рясніють хроніки,— і це діяло найпевніше. Людина втікає від нещасть, сподіваючись на порятунок. Що довша путь, то триваліше засліплення. Обідраний до краю, селянин не стане сподіватися на те, що здобуде щастя в сусідньому селі, знаючи, яка там бідність, зате охоче приєднається до натовпу войовників за віру, бо йти треба далеко, у невідомі землі, де обіцяно і здобич, і багатство, і щастя, і вічну славу. Ні Матільда Тосканська, ні її муж герцог Вельф, ні, скажімо, багатий рід Монтефілекторі, що мали землі від Матільди, не вирушали за море в хрестовий похід за віру. Мали йти туди всі оті знедолені, упосліджені носії простих селянських прізвищ Рільярді, Бенчівенні, Франкуччі, Убіцінні, мали туди йти Мадалотто, Деотайотті й Райнері, бо в них відібрано було і землю, й доми за те, що не мали змоги доставити через неврожай оливкової олії на лампаду церкви святого Мартина. Вимушений був іти в хрестовий похід селянин Уголіно Анджіоріні, який під заклад своєї земельної ділянки взяв позику в 12 солідів в Уго, пресвітера монастиря святого Зенона в Пістойї, обіцяючи виплатити позику після повернення з походу зі здобиччю, на випадок же смерті пресвітерові діставалася земля, а дружина й син Уголіно ставали його рабами.

Люди були такі бідні, що не могли купити прозорого покривала, щоб закутати вмерлого. Тому їм, як найвища єпископська милість, дозволялося використовувати покривала з тканин гірших сортів. Продавали землю, усе майно, самих себе, як спокійно записують хроністи,— pro necessitate famis — через необхідність.

Необхідність завжди жене людей не знати й куди. Володарям слід лиш вміло скористатися з цього і спрямувати ті людські потоки в своїх цілях. Папа Урбан прикривав свої цілі найвищими святощами. Приховувалася за тим невситима жадоба влади, цей понурий звір, що ніколи не вдовольняється жертвами, хоч як багато їх буде і хоч які ті жертви.

Одною з жертв мала стати нещасна Євпраксія.

БЕЗ ЄПІТИМІЇ

Колись відкрився їй жах коліс. Невпинне, безжальне, вперте обертання. Мовчазна безнадійність руху. Тоді малій Євпраксії здавалося, що така невблаганність властива тільки тим колесам, які везуть її з Києва до Саксонії, усі ж інші

мають крутитися від нижчого до вищого, від гріха до чистоти, до праведності й святості, від поразок і злетів. Гірке досвідчення переконало її, як тяжко вона помилялася. Раз попавши у владу коліс, уже несила звільнитися. Вони розростаються до велетенських розмірів, цілий світ видається потворним колесом, небесні сфери обертаються не під лагідні звуки піфагорейської музики, а в нелюдському скреготі загроз і кар для всього земного, усе суще закручене в неосяжно-велетенському колі буття, усе нерозривне, усе залежне, ніщо не може вивільнитися, випручатися, вирватися.

Колесо фортуни, цей страхітливий вияв неминучості долі в земному людському світі стало мірою нещасть для Євпраксії з тої самої миті, коли помітила його невпинне обертання і коли збагнула, що вже ніколи з нього не випручається, не виломиться на волю.

Сумне коло життя. Невже це все, що дано людині? Нескінченні випробування, загрози, кари, зло, несправедливість. Кажуть, що, очистившись від пристрастей, людина видаляє себе із світу випадковостей і тоді сміливо підкоряється будь-якій долі. Адже фортуна змінює лиш зовнішні обставини життя, сутності людини вона не зачіпає, колесо дволикої сліпої богині крутиться мовби само по собі, а ти однаково лишаєшся незмінним у своїй людській особистості, і не може воно злого зробити добрим, скупого щедрим, жорстокого милостивим. Тому наберися терпіння й спокою, піднімися над випробуваннями, намагайся побачити в тій самій миті і згубу, і щастя, бодай краєм душі доторкнися до вічності — це дасть тобі змогу вирватися з рухомого сплетіння випадковостей часового ладу, бо час безкінечний, але не вічний, адже має він минуле, теперішнє і майбутнє, вічність же охоплює всю повноту необмеженого життя і володіє нею, їй не бракує нічого в майбутньому, вона не витікає в минуле, власна її природа — завжди бути сучасним і вміщати в собі істинну безкінечність плину часу. Ще Августин закликав до байдужої покірливості, бо, мовляв, згідно з розумним порядком правосуддя кара й випробування є благо, людина не може жити згідно з своїми устремліннями, а тому повинна стати сліпим знаряддям в руках божества. Виходило, ніби збайдужіння вело до волі, насправді ж дорівнювалося смерті.

Євпраксія не могла спокійно стежити за безжальним рухом колеса життя, за його розростанням, невпинним побільшенням, десять років жила в цьому суцільному жахові, кінця не бачила, кінця ніхто не обіцяв, треба було битися самій, своїми власними силами, стверджуватися й утверджуватися власною сутністю, піднести свою чистість і або піднестися самій, або загинути. Вона ще не знала, що то вершина, останній порив її недовгого, багатостраждального життя. Билася, борсалася, рвалася, мов риба в сітях, як птиця в перевісах, ніби лань у шорстких руках. Так в останньому сплеску високо здіймається хвиля, перш ніж

розбитися на бризки, так яскраво спалахує вогонь перед тим, як згаснути.

Вона не хотіла ні розбризнутися, ні згаснути. Жити! Хіба ж для того стільки витерпіла, щоб тепер впокоритися й ждати кінця? Двадцять три роки, повна сил, вродлива, жадібна до краси й добра — і стільки страждань, який жах позаду! Розтоптано життя, усе понищено, убито всі заміри, відібрано віру в усе святе й благородне, високі пристрасті поганьблено, нічого не лишилося, але треба жити, треба вірити в людину, піднести людське в собі, піднятися над цим світом, показати йому: є ще святощі, є надії, є найвищий обов'язок людини — прагнення до щастя!

Колись думала: «Станеш імператрицею — ощасливиш світ». Тепер вимушена була звузити межі цілого світу власною особою. Вирватися звідси, не бути залежною, покинути цих людей — імператорів, пап, герцогів, графинь, баронів. Вони закручені в жорстокому колобігу життя навіки, приречені зоставатися в невблаганній залежності одне від одного, вони потрібні одне одному, як вовк і сарна, вода і полум'я, земна твердь і небесні емпіреї. Що імператор без папи, що папа без Матільди, що Матільда без Вельфа і що Вельф без Матільди? А вона не хоче їхньої залежності, вона закинута сюди обертанням безжального колеса фортуни, сліпої, позбавленої розуму, бо в цьому світі розум обмежується свідомо й навмисне, щоб звільнити місце для віри. Але хіба ідея віри, ідея самого бога не виведена з ідеї свободи, притаманної людині від народження? Чому ж бог і його прислужники відбирали свободу в того, кому вона належала від природи? І чому почувалися вони самі вільнішими лиш тоді, коли позбавляли свободи й незалежності якомога більше число людей?

У вежі Євпраксія, ображена на цілий світ за свою неволю, зосереджувалася на власній образі, на власному горі, оплакувала власне горе. Тепер, зрівнявшись з усіма — з найбагатшими і з найупослідженішими — у зовнішніх проявах волі, але виявивши ще тяжчу поневоленість, дедалі частіше відбігала пам'яттю назад, згадувала те, що здавалося й неприміченим, дивувалася, як могла байдуже проходити повз страждання людські й несправедливості, завдавані меншим світу сього просто в неї перед очима.

Згадувала, як на Красному дворі князя Всеволода били челядинців і слуг княжі приставники, який страх панував там, у найтемніших закутках, яка затурканість, усе летіло стрімголов, штурхалося, лаялося, сварилося, лякалося й остерігалося — не княжий двір, а дика пуща, набита звірами, де менші дрижать перед більшими, а ті — перед найбільшими.

Згадувала київські княжі розповіді про волхвів, розповіді, пронизані страхом і ненавистю, волхви малювалися якоюсь незбагненною потаємною силою, яка вічно повставала проти

князя і його воєвод, проти єпископів і священиків, вони загрожували спокоєві й усталеності, з волхвами неминуче змикалися холопи, смерди, вони йшли за тими бунтарями слухняно й розсваволено; били, грабували, громили, нападали і на княжі двори, і на церкви, хотіли раз напасти навіть на Печерську обитель, аж ігумен Феодосій перелякався і втік до Чернігова, посилаючись на те, що, мовляв, не хоче бути в Києві, коли там сидить Святослав, який неправдою захопив княжий стіл. Ще до народження Євпраксії в князя Ізяслава, коли йшов з Польщі на Київ, у Дорогобужі вбили конюха, а в Києві того самого року холопи задушили новгородського єпископа Стефана. В рік народження Євпраксії в Новгороді появився волхв і намовляв на бунт проти єпископа. Князь Гліб з дружиною оборонив єпископа, а волхва вбив. Того самого літа в Києві теж появився волхв, який пророчив, що на п'яте літо Дніпро потече назад, а землі поміняються місцями: грецька стане на руській, а руська — на грецькій. Волхва потаємно вбили за велінням князя Ізяслава. Тоді ж таки бунтувався люд на Білоозері, підбурюваний двома волхвами проти ліпших жон, які держали жито, мед, рибу й скори. Ян Вишатич, воєвода князя Святослава, полонив волхвів і дав їх повісити ліпшим мужам.

Вже в Германії пробився до Євпраксії в Кведлінбург страшний чоловік, з відрізаним носом і відсіченими руками по самі плечі. Кричав: «Єси руська княжна? Чи впізнаєш, що теж руський єсмь? Холоп Дудика з Новгорода, обтесав мене єпископ Лука, а князь потурав убивству. Тепер утік та бігаю по світу, хочу втекти від болю свого, а не втечу ж ніколи!»

Не чула, не бачила, не помічала, відверталася, проходила, піднявши високо голову, замкнена в гордощах свого походження, зосереджена на своєму, заглиблена в своє. Ще не відала тоді: неминуче поєднаєшся з усіма людьми в своїх нещастях. Надто пізно це збагнула. Простий люд так і полишився для неї неприступно-загадковим, вищі особистості вселяли сліпий жах і огиду. Де брати силу, як вистояти, як подолати? Знов поверталася думкою до свого сидіння у вежі і — дивно — відчувала, що там було ніби легше, принаймні набагато простіше. Вона ув'язнена, вона невинна, ворог відомий — імператор, їй співчувають усі, проти нього теж усі, її може визволити Куррадо, або хоч повідомить у Київ, і там сполошаться і спробують щось зробити, навіть смерть її стала б славною і мовби почесною, бо ж мученицька і чиста. Тепер була обтяжлива нерівність між невидимими нападниками і її відкритою беззахисністю. Поговір уже пішов, її ім'я втоптане в бруд, сповідник, порушивши заборону, відкрив усі таємниці. Її визнання криво стлумачено, а зрозуміли абата Бодо ще кривіше — безжальне колесо загрожувало знищити її саму і добре ім'я Євпраксії, це вже була не сліпа богиня, лишилася тільки її дволикість: привітність і гостинність Матільди зовні й підступи за спиною.

Щоб остаточно загнати Євпраксію в безвихідь, графиня, знов запросивши її до своєї улюбленої бібліотеки, напустила належну стривоженість на своє нестаріюче личко, сказала:

— Ми з найсвятішим папою вельми стурбовані, ми так вас любимо, ваша величність, так вас любимо, і сама думка про можливу розлуку...

«Куди ж тепер подінуся в своїй поганьбленості!» — хотілося закричати Євпраксії, але імператриці личила стриманість, тож і спитала майже спокійно:

— Чи скоро його святість буде в Каноссі?

— Найсвятіший папа вже в путі, ваша величність, але тимчасом, ваша величність, цей звір, цей, як справедливо назвав його отець Доніцо, кровожерний Сисара мав нахабство прислати до мене своїх ганебних прислужників з нахабною вимогою видати їм вашу величність, ваша величність.

— Імператор, мене видати? — не стрималася від вигуку Євпраксія.

Матільда була мов ясне втілення добра.

— Ми з найсвятішим папою звеліли герцогу Вельфу прогнати цих ганебних послів так далеко, як він тільки зможе й захоче, ваша величність. Ми ніколи й нікому... На вас спочиває найвища благодать. Його святість...

— Коли буде його святість? — перебила графиню Євпраксія.

Ждати не могла, з усього було видно, що ніхто не прагне дати їй спокій у цій землі. Опинилася між двох вогнів, обидві супротивні сили виставлятимуть її одна проти другої, тимчасом вона ще тримається, ще беруться звідкись сили, але чи ж надовго вистачить? Їй потрібний папа. Скаже йому все, кине в обличчя, хай знають вони в своїх так званих святощах про існування святощів ще вищих, ім'я ж їм — чистість, а тоді сяде на простого коня і з київським посольством без почестей, без пишноти, може, в убогості, просячи милостиню в дорозі, поїде звідси, поїде додому, повернеться до рідного краю, куди не сподівалася ніколи повернутися відтоді, як відкрився їй жах коліс, які відвозять людину далі й далі від надій і щастя.

— Його святість прибуде незабаром,— сказала Матільда.

— Сподіваюся, ви допоможете мені мати розмову з його святістю?

— Ми з найсвятішим папою зробимо для вас все, ваша величність!

Поки ж папа без надмірного поквапу їхав чи й не їхав до Каносси, Євпраксія вимушена була вислухати ще одного володаря Каносси. Герцог Вельф прийшов до неї без почту, попросив розмови в чотири ока, тяжко відсапував, відвертав аж ніби засоромлено свою мармизу, піт двома струмками витікав йому з густого покучерявленого волосся, струменів аж на товсті щоки, але герцог чи то не помічав, чи то не насмілювався витерти той піт, стояв перед Євпраксією незграбний, здоровенний,

тупий, покрадьки пускав на неї зажерливо-хтиві погляди, глухо бутів, наче водяний бугай у воду:

— Ваша величність, не стану приховувати: Генріх вимагає вашої видачі.

— Вже знаю, ваша світлість.

— Графиня випередила мене. Так і знав. Для того й витурила з замку. Та я вернувся для неї неждано. Матиме. Го-го! Вона вас обдурює, ваша величність, ця хитрюща баба всіх обдурює.

— І вас?

— Мене найперше! Мене вже так обдурила, що далі й нікуди. Що обіцяла, а що дала? Моє все забрала, моїм військом побила Генріха, тепер готуються зі своїм папою до торжества, а мені — знов ховайся за гори і бийся з графами за корону германського короля.

— Германський король вже є. Конрад.

— Го-го! Король буде той, кого викричать барони та графи в Аугсбурзі або ж в Трібурі, чи де там зберуться. Звалять імператора і зберуться. Це вже я знаю. А папа благословить. Мене ніхто не викричить, бо я Матільдин муж. А Матільда не підпустить, бо імператора вже не буде, то нащо Вельф! Ще ж скажу, воно й підпускати ні до чого. Го-го! Ваша величність, не вірте цій бабі! І лисому не вірте. Лисий — то папа. Ви його не бачили, то й ліпше. Я б і не радив.

— Це вже моя справа,— холодно сказала Євпраксія.— Ви не питали нічиїх порад, зв'язуючи свою долю з графинею Матільдою, так само я...

— Я? Порад? Го-го! Ваша величність, мене примусили! Намовили, спокусили, обкрутили довкола пальця! Погляньте на мене, хіба не бачите: я довірливий! Але я виріс у горах, там прості люди, там все видно, і в нас є нюх. Го-го! Я вже чую, ось-ось графиня мене витурить! З своїм папусиком, папунчиком, папунятиком вони мене виплюнуть, як виноградну кісточку. Ніхто й не запримітить! Ця розпусна баба, вона спробувала вже трьох пап...

— Мені неприємна така розмова, ваша світлість.

— Даруйте, ваша величність... А ви — така незвичайна жінка. Коли я вивозив вас з Верони, то заприсягнув сам собі: «Слухай, Вельфе, ти не повинен нікому дозволити збиткуватися над цією красунею!»

— Я вдячна вам за поміч, за увагу.

— Пусте! Хіба то не мій обов'язок — захищати такий дивний витвір природи! Але графиня зі своїм лисим — вони вас проковтнуть. Мене виплюнуть, а вас проковтнуть. Спершу визволили з вежі, послали до Верони мене з військом, тепер видадуть Генріхові.

— Графиня запевняла мене, що ніколи цього не допустить. Ще сказала, ніби ви мали прогнати послів імператорових якомога далі.

— Я й прогнав! Думаєте, не прогнав? Го-го! Та вони з папою покличуть сюди самого імператора, як їм на те буде вигода. Це страшні люди, ваша величність.

— Все ж мені хотілося вірити в людську порядність графині. Про папу й казати не смію.

— Ваша величність, для них немає нічого людського! Проста річ для них дорожча тисячократно. Матільда за якусь паршиву свою книгу або коштовний камінець перегризе вам горло. Лисий папа за свій срібний дзвоник або за оксамитову шапочку, якою прикрашає свою лисину, відлучить чоловіка від церкви, нацькує на нього всіх єпископів! Коли й мали ви спокійне життя, то це в тій вежі. А тут — однаково що попасти в гадюче кубло! Цей Урбан, як усі лисі, вельми ласий до жіноцтва, графині йому вже мало, бо...

— Казала вже: гидко мені слухати.

— Я не про те, ваша величність, простіть. Я дурний, базікаю не про те. Але я молодий, ваша величність, погляньте на мене, я молодий, як і ви. І я — чесний.

Євпраксія усміхнулася цій простоті, до того ж, слід сказати, простоті доволі нахабній.

— А що? — помітивши її усмішку, вигукнув Вельф.— Хто скаже, ніби я нечесний? Коли даю слово, то дотримуюся. Коли вже полюблю, то навіки. Коли... Та я не про те, ваша величність. Я прийшов сказати вам... Застерегти.

— Вдячна вам, ваша світлість.

— Але що застереження? Вас вжалять так, що й не почуєте. Вам треба втікати від цих людей. Негайно!

— Втікати? Куди ж?

— Зі мною.

— З вами?

— Так, я...— Вельф важко впав на коліно, вхопився за край її одягу,— я, ваша величність, я готовий бути вашим рабом.

— Я караюсь в думці саме тим, що не зауважувала довкола себе рабів досі.

— Не хочете рабом — другом вашим. Ваша величність! Я... ви... ми. Ми могли б стати мужем і жоною. Я ніколи б...

— Мужем і жоною? — Євпраксія сміялася вперше за багато років.— Але ж між нами така жахлива нерівність. Ви називаєте мене «ваша величність», я — імператриця. Як же то все може бути?

— Ну, ми втечемо. Як утекла графиня анжуйська з королем Франції.

— То ж графиня. Графині стати королевою Франції почесно, імператриці ж перетворюватися на герцогиню? Навіщо?

— Для вашого порятунку, ваша величність. Вони вас знищать. А я... Я захистив би.

— Зумію захиститися сама. Дякую вам, але помогти мені вже ніхто не зможе. Окрім того, не маю наміру залишатися в цих землях. Поїду додому, до Києва.

— До Києва? Ваша величність! А ваше майно? Ваші багатства? Ви хочете все покинути?

— Я не маю нічого. Усе в руках у Генріха.

— Ми вирвемо в нього все, що вам належить!

— Що важить багатство в цьому світі?

— Багатство? Ваша величність! Багатство — це все.

— Тоді ви найщасливіший чоловік. Адже ви з'єднали свої багатства з багатствами графині Матільди.

— Го-го! З'єднав! Матільда не підпускає мене навіть до своїх золотих тарілок. Це страшна жінка. Вона б загарбала цілий світ, і все лиш для себе. Баварці вразливі на несправедливість. Бо ми так несправедливо затиснуті на обмеженому й тісному просторі серед гір, а гори — це завжди бідність. Чому маємо бути бідними, коли довкола — багатства?

— І ви хотіли заволодіти моїми багатствами після невдачі з графинею?

— Ваша величність! Я дбаю не про те! Не можу допустити, щоб ви покинули нашу землю. Ваш дім — Германія! Ви германська імператриця!

— Щойно ви пропонували мені забути про це і стати герцогинею Баварською.

— З вами я став би королем Германії.

— Зі мною? Спробуйте ним стати самі.

— Це неможливо, ваша величність.

— На жаль, не можу вам зарадити.

Вельф, задкуючи, виповз від неї, але не ображений, тільки розчарований. Євпраксія була йому вдячна: відкрив остаточно, що сподівань тут для неї не було. Потрібна тільки для когось, для інших, про неї не думано, не дбано, мовби справді була й не людиною, а якоюсь допоміжною мертвою річчю.

Ні, не мертва! Хотіла жити, а для цього — зрозуміла, хоч і запізно,— треба боротися, змагатися, не піддаватися, бути твердою, несхитною, може, й безжальною. Не навчена цього змалку, та однаково відступати не мала куди. Єдине, що їй тепер зоставалося: чіпко триматися за саму себе.

Нарешті папа Урбан прибув до Каносси. Приїхав мовби й не первосвященик, а якийсь вельможний розбійник з великої дороги — perditus latro,— у розблиску заліза, у гримінні й брязкоті зброї, в іржанні коней, у хрипких криках прибічної сторожі, набраної з похмурих норманнів. За кінським тупотом не чутно було повітальних дзвонів Каносси, вони й не раділи, а ніби стогнали: папа, єпископи, священики, норманни, баварці Вельфа, воїни Матільди, сама графиня,— усі, хто вийшов на стрічу, не чули дзвонів, не думали й про святість, яку мав би нести з собою Урбан,— над усім панувало залізо, його жорстока твер-

дість, неприступність, його всепереможне сяяння в шоломах, панцирах, оголених мечах норманських.

Папа зайняв свій каносський палац, коло входу стали високі норманни з оголеними мечами, які за звичаєм тримали на плечах, нікого не допущено до найсвятішого ні першого, ні другого дня, власне, нічого не змінилося в Каноссі, хто ждав, то мав ждати й далі, папа сидів десь у своїх покоях, схований, може, ще надійніше, ніж у Латеранськім палаці в Римі, здавалося, він до всього байдужий, нікого не хотів бачити, нікого не ждав до себе, просто був, а його мали шукати, бо нижчі завжди шукають вищого, просять прийому, сподіваються на розмову, йдуть до нього, прагнуть, домагаються його, але не він, який стоїть над усіма.

Нарешті Євпраксію допущено до Урбана. Одяглася вся в чорне, без прикрас, лиш буйне волосся вибивалося їй з-під накриття, мов найбільша коштовність, ішла попереду свого нечисленного супроводу, який однаково повинен був лишитися по цей бік порога. Могутні норманни, з оголеними мечами на плечах, розставивши ноги, стовбичили перед входом до папського палацу, ніби живі вежі, з камінною холодною байдужістю тупо дивилися на тих, хто наближається, заздалегідь знаючи, кого пускати далі, а кого затримати,— сила тупа, безжальна, слухняна. Очі норманнів зауважили спершу й не саму Євпраксію, а двірських ошатних дам, які її супроводжували, не один з них затримався поглядом на свіжому личкові Вільтруд, ще не зіпсованому вкінець баронською пихою, але зненацька всі охоронці якось відразу побачили Євпраксію. Доти мертво-байдужі, мовби вилинялі, очі норманнів ожили, заворушилися, заметалися розгублено. Північна діва, горда, прекрасна, йшла просто на них, ніби зродившись з напівзабутих саг їхньої втраченої навіки вітчизни, йшла з такою сумною, майже розпачливою урочистістю, що норманни мерщій відступилися від дверей, розгублено затупцювалися, може, навіть вкрилися рум'янцем їхні щоки, коли б могла ще рум'янитися ця загрубіла шкіра; один, наймолодший, впав на коліно, інші зігнулися в незграбному поклоні, почт імператрицин збуджено зашепотів, вважаючи, що охоронці віддають шану сановності їхньої господині, сама ж Євпраксія незвичайну поведінку норманнів воліла б сприйняти як вияв уважливості до неї особисто, не до імператриці — до жінки, зовсім молодої, неймовірно молодої жінки! І в тому несподіваному вияві уваги й захоплення зачерпнула трохи впевненості для розмови з папою. Бо ніщо так не знесилює жінку, ніщо не вкидає в глибший розпач, ніж брак уваги до неї. Їй потрібні ласкаві слова, запобігання, залицяння, повага, пошана, слова лестиві, іноді навіть нещирі, навмисні, тимчасові, незграбні, пусті. Соломинка для потопаючого. Промінець світла в безнадії мороку. Вузенький місточок через прірву розпачливості. Навіть Вельф, попри його неприховану зажерливість і хтивість, усе ж потішив

Євпраксію, повернув їй забуту певність. Ще жива! Після тої розмови увечері довго купалася в оніксовій римській ванні, розкошувала в теплій воді з трояндовими пелюстками, дивилася на своє тіло, проводила долонями по животу, по стегнах. Шовкова шкіра, тепла, пружна, голубі ріки судин, мов притоки ніжності, звабливі випуклості й западини, сліпуче сяяння наготи — молода, молода, молода!

А вдень — знов лиш імператриця, істота, позбавлена віку, статі, надій, становища, відрізана від живого справжнього життя нещирою повагою, замкнена вже й не в Каноссі, а в цьому західному латинському світові неславою, пущеною про неї зрадливим абатом Бодо на соборі в Констанці.

Власне, могла б знехтувати всім. Що їй неслава, що честь, порівнюючи з чистим сумлінням! Сумління мала чисте, душу чисту, тіло пречисте. Ось так сісти б на коня і поїхати до Києва. Без нічого й без нікого. Хіба що попросити воєводу Кирпу, аби був помічником і захисником, хоч який там захисник без руки! Але її тримали міцно, надійно, з належною поштивістю. Графиня Матільда вмовляла ждати найсвятішого папу. Єпископ Федір радив діждатися папи. Абат Бодо... Абата не слухала, сповідатися перед ним тепер не мала в чому, бо завинила не вона — він.

Розмова з папою мала вибавити Євпраксію, визволити, зробити вільною. Повірила в це з особливою силою, коли зіткнулася з увагою і збентеженням норманнів. Усміхнулася до охоронців, сяйнула їм своїм неповторним волоссям, заглибилася в переходи кам'яного розкішного палацу, відразу шанобливо зустрінута самою Матільдою.

— Ваша величність, яка висока втіха для нас із найсвятішим папою бачити й вітати вас, ваша величність!

— Я домагатимусь в найсвятішого папи, аби...

— Домагатися? Боронь боже, ваша величність! Перед найсвятішим папою слід виявляти тільки смирення і нічого більше. Таке смирення, яке виявила діва Марія перед ангелом, що благовістив про народження нею Христа. Або ж таке, яке виказав цар Давид, що скакав і танцював перед господом при перенесенні ковчега завіту в Єрусалим. Чи таке, яким прославився римський імператор Траян, що смиренно вислухав докір удовиці й дарував їй правосуддя. За це молитвами папи Григорія Траяна було звільнено з пекла, він жив заново вже як християнин і досягнув райського блаженства.

Євпраксія мовчки слухала торохтіння маленької чорної графині. Мертві слова, мертві люди. А їй жити б серед живих. Навіть у похмурих норманнів щось зворухнулося в душах, коли побачили перед собою таку несподівану в цих землях північну жону. А в цієї графині — усе навіки змертвіле, тільки потужним струменем б'є з неї невситима зажерливість і жадоба володарю-

вання. Всьорбнула б у себе цілий світ — і однаково не вдовольнилася б. Невже папа, її папа — такий самий?

Сподівалася, що папа прийме її десь у затишному помешканні, сидячи за маленьким столиком, накритим золотою парчею, із срібним дзвіночком під рукою, аби кликати до себе, або ж з поштивим камерарієм позаду крісла, сподівалася розмови щирої, доброзичливої, майже батьківської, бо ж папа був старий, а вона молода, папа щодня бесідував з богом, а вона вже й не знала, з ким вести мову про свої нещастя.

Та що далі вони йшли з графинею Матільдою, то пишнішими, урочистішими ставали покої, мармурові стіни розсувалися ширше й ширше, стелі втікали в недосяжність, тиха жіноча хода розлунювалася, ніби в нічних горах або в якійсь потойбічній порожнечі, довкола панувала холодна велич, настороженість, сказати б, навіть недовіра. Аби Євпраксія йшла з кимось іншим, то, мабуть, лякливо схопилася б за руку. Та тільки не Матільдину! Бо це ж графиня вибудувала притулок для пап, це вона ховала своїх пап в найглибших надрах палацу, здатного вбити людину своєю неприступністю, перш ніж вона сподобиться потрапити на очі первосвященика.

Отці церкви не могли бути занадто скромними, бо ж відстоювали всемогутнього бога. Тому повинні були думати про велич і всіляко домагатися її в усьому. Папа Урбан не цурався величі — це Євпраксія збагнула, щойно ступивши у величезний біломармуровий зал, посередині якого стояв так само біломармуровий височезний трон. Ніде нікого, аж серце стискується від білої порожнечі і від тяжкого гніту отого важезного, тесаного з цілих брил мармурових трону, поставленого, як хвалилася Матільда, ерцепископом Урсо.

Де ж папа? Євпраксія розгублено дивилася поперед себе, не наважувалася спитати графиню, покірливо йшла за нею, наближалася до того дивовижного навіть для неї, для імператриці, трону. Побачила папу зненацька. Сидів на троні, мав на собі широкий білий одяг, який зливався з білим мармуром, на голові мав круглу оксамитову шапочку, так само білу, але шапочка та була замала, щоб закрити його рожеву лисину, папа рожевів гострою лисиною, довгою шиєю, якимсь пласким безвиразним обличчям — тільки завдяки отому рожевінню й ставав помітний, коли наблизилися до трону. Урбан був лисий, як пророк Єлисей, якого висміяли діти і були за це розтерзані ведмедицями. Мимоволі Євпраксія здригнулася від лихого передчуття. Чи не буде й вона розтерзана? Дивлячись на химерну голову папи, згадала розповідь Журини про те, що чеберяйчики є круглоголові й гостроголові. У круглоголових думки розташовані гармонійно, в гостроголових збираються у гострому вгорі й від найменшої необережності вилітають з голови. Гостроголові — пустоголові. Бійся їх! Остерігайся всіляко!

Поки підходила до папи, могла роздивитися його трон. Тримався на спинах двох біломармурових присадистих слонів. Трикутна висока спинка прикрашена різьбленням, увінчана мармуровою квіткою, з пелюсток якої витискається щось округле, мовби папина лисина. Такі самі мармурові лисини прикрашають всі чотири верхів'я колон-стовпців, що оточують трон. Низ — весь у різьблених колах з хрестами, на бічних стінках — якісь написи, а передня стінка — підніжжя — прикрашена різьбленими орлами, що примостилися якраз обабіч папиних спущених ніг. Слони під троном стоять спокійно й покірливо, зате орли з нашорошеними крилами сторожко втуплені в того, хто наближається, так і готові зірватися, стрибнути навстріч, хижо клюнути своїми безжальними дзьобами.

Графиня Матільда випередила Євпраксію, дрібно ступаючи, майже добігла до трону, притулилася щокою до білої пантофлі папської, покотила свої очі-кружальця вгору, до найсвятішого, той милостиво схилився, подав їй руку для поцілунку, спробував посміхнутися вузькими сухими губами і саме тоді побачив своїми безбарвними, як у старого орла, очима Євпраксію. Та стояла за Матільдою, не припадала до папської пантофлі, не схилялася в покорі, горда, навіть зухвала, можна б сказати, обурливо зухвала тут, де все повинно викликати страх і захват.

Урбан відсмикнув руку від Матільди, відкинувся на спинку трону, пустив очі кудись угору, графиня злякано подавала Євпраксії якісь знаки, але та чи не помічала, чи не хотіла зауважувати, стояла заклякло перед химерним троном, дивилася не вгору, на папу, а на отих орлів, що стерегли папські ноги й мірилися виклювати їй серце. Нарешті ступила ближче, схилила в поклоні голову, сказала:

— Прийшла за вашим благословенням, найсвятіший отче, і за вашою поміччю.

Тоді папа поклав на неї повільний хрест, подав їй руку, і вона поцілувала руку, бо сподівалася від неї помочі.

Матільда радісно кивала: так, так, ах, як прекрасно і яка вона рада, що влаштувала цю зустріч і що все починається якнайліпше, саме так, як і має починатися. І все завдяки їй, завдяки її доброму серцеві, її любові до справедливості й до святості. Святість повинна запанувати в світі — цій великій меті вона присвятила своє життя. Великій меті — велике життя. З'єднала його з справами римської церкви, з її первосвящениками. Шукала в них опертя, вони шукали опертя в неї. Що вони без неї? Що Григорій, Віктор, Урбан? Не могли діяти, бо не мали засобів. Засоби давала їм вона, графиня Тосканська. Не могли розкидатися словами, бо всі їхні слова — від бога. Тоді говорила за них вона. Не могли мати жодної близької душі, навіки повінчавшись з церквою. Матільда ставала для неї такою душею, не лякаючись людського поголосу. Урбан — супруг церкви, Вельф — супруг Матільди, та ні той, ні той не живе з

своєю жоною. Так кажуть. Хай! Їй байдуже! Вона має велику мету і повинна її досягнути.

Папа мовчить за звичаєм, тому говоритиме вона, щоб помогти цій упертій сарматській жоні.

— Ваша величність, ми з найсвятішим папою знаємо, що вас вивезено до Германії в дванадцять літ. Дванадцятилітній Ісус так само був загубився, і Марія знайшла його лиш через три дні. Він бесідував у храмі з учителем.

— Мене ніхто не шукає. Хоч теж загубилася дванадцятилітньою,— гірко мовила Євпраксія.

— А хіба ви не в храмі й не бесідуєте з найсвятішим учителем, ваша величність! — вигукнула Матільда.

Євпраксія поглянула на папу. Той сидів мовчки, непорушно, в тупому збайдужінні. Чи казати йому? Чи просити? Чи вимолювати в цього чоловіка по крихті свою свободу, як жебраки збирають на папертях милостиню?

— Я вимагаю справедливості,— твердо сказала вона.— Мене знеславлено служителями вашої церкви, моє чесне ім'я втоптано в бруд, я зазнала знущань і наруги від імператора, який давно забув про все людське, тепер до цього додалося й зовсім неспогадане. Ваші прелати, мій сповідник, забувши про таємницю сповіді, потоптавши правду...

Папа мовчав далі, дивився вилинялими очима в простір, аж Євпраксія сполошилася: чи слухає і чи не глухий, як Генріх? Мала досить гіркого досвіду розмов з оглухлим імператором — тепер ще й папа?

Вона вмовкла на півслові, хоч як заохочувала її знаками графиня до мовлення, і тоді згори пролунав зривисто-високий (нагадував Генріхів) голос Урбана:

— Від Матфея: нема-бо нічого закритого, що не відкриється, ані захованого, що не виявиться.

Відкрилося б і виявилося, коли б не її відчай! А могла ж мовчки терпіти наругу, прикривати весь бруд і розпусту імператорського двору й самого імператора, і все лишалося б закритим і захованим ще й досі. Та й як знати, чи не твориться таке саме скрізь: серед королів, герцогів, баронів, єпископів? Адже покрив абат Бодо імператорську гидь, мовчав до часу, мабуть, так би й умерло все в невідомості, коли б не сутичка папи з імператором, у якій викриття брудного Генріхового життя можна було використати як найстрашнішу зброю. А вона щоразу лиш жертва! Жертва Генріхова, жертва абата Бодо, жертва Матільдина, жертва папи Урбана. Ці люди не мають жалю, як той жорстокосердий Авраам, що не здригнувся серцем, приносячи в жертву богові свого рідного сина. А вона для них ще й чужа, отож, байдужо-ненависна. Нею жертвуватимуть легко й охоче, як вже зробили це руками абата Бодо. А той продав її. Довго ждав, щоб узяти якомога вищу ціну. Діждався.

— Ваша святість,— порушила нестерпну мовчанку Євпраксія,— соромно говорити, а ще більший сором подумати, що про мене рознесено по всьому світі... Чому чужі гріхи впали на мене?

Матільда посмикувала шиєю, видно, нетерпеливилося їй встряти в розмову, але стримувалася, бо ще ж нічого не сказав папа. А той мовчав, повільно й владно поводив очима. Думав чи просто вичікував, коли відчай імператриці дійде до краю? Але скільки ж можна вичікувати? Чи не досить з неї?

— Я прошу вашого заступництва, ваша святість,— намагаючись бути якомога покірливішою, поглянула на папу Євпраксія.— Вашою найсвятішою владою захистіть мою честь, благаю вас. Погасіть полум'я сорому, в якому згораю безневинно й несправедливо. Зглянься на мою молодість, моя душа чиста, вона вмирає від бруду, кинутого на неї злими силами. Визволіть мене від злих сил, ваша святість! Я не хочу повертатися навіть думкою до того страшного чоловіка, який зветься германським імператором. У вашій волі звільнити мене від шлюбу з ним. Я не можу далі переносити сорому, в який ввергнуто мене моїм сповідником перед цілим собором,— порятуйте мене, святий отче!

Урбан засовався на холодному, незручному своєму сідалі, лисина й шия йому побуряковіли, Матільда аж підскакувала від нетерплячки сипнути словами, полоснути ними, як градом посеред літнього дня, вона мало не смикала папу за його широкі ризи, вимагала мови, відповіді, дотримання високої папської гідності, яка була загрожена благаннями-домаганнями молодої імператриці. Папа вузькогубо всміхнувся чи то на нетерплячку, яка лихоманкою тіпала Матільду, чи то на смішну щирість імператриці.

— Дочко моя,— дивлячись поверх голови Євпраксії, сказав він,— ти повинна знати, що твій творець сказав: моє ім'я Істина. Він не сказав: моє ім'я Звичай. Звичай сповнює твою душу сором'язливістю і стримує від покаяння. Але істина вимагає відвертості.

Відвертості? А хіба вона не була відвертою? Каятися? За що ж, і перед ким, і чому? Сам папа ось тут заявляє, що сором не потрібний ні людині, ні богові. Відібрати в людини сором, позбавити сорому жінку — що ж тоді залишиться? Гола істина для голих людей?

Євпраксія й не помітила, як останні слова проказала вголос, але тим не збентежила папу, він навіть мовби розвеселився, бо заговорив якось довірливо, сходячи з неприступних своїх висот, співчуваючи молодій жінці. Мовляв, ще папа Григорій Перший, визначаючи тяжкість гріхів, на перше місце поставив superbia — гордість, а слідом за нею — luxuria, себто хтивість, безпутство. Заколот духа проти бога і заколот плоті проти бога дорівнюються в своїй тяжкості. Стосунки чоловіка з жінкою породжують небажаний стан душі, чоловік, у захватах жоною,

відволікається думкою від бога, тому все це пронизано гріховністю й найбільшими небезпеками. У пучину плотського гріха втягує чоловіка жінка, бо вона — язичниця за своєю природою.

— Ми з найсвятішим папою не язичники, не язичники,— нарешті втрутилася Матільда і цим подала знак папі, що вже досить холодного відчуження, пора переходити до співчутливої довірливості, бо ж тут зібралися рівні. Урбан зліз із свого трону, виявився так само невисокий, як і Матільда, гречно пустив жінок трохи попереду, сам зайняв місце між ними і так, повільно походжаючи по мозаїчній підлозі безмежного холодного залу, став говорити не про милість, не про готовність свою прийти на поміч змученій молодій жінці, не про бажання відстояти правду, захистити істину, а про каяття, про те, що протилежне зцілюється протилежним — contraria contrariis sanatur — гординю слід ламати смиренням, жадібність виліковувати милостинею, безділля — старанністю в праці, балакучість карати обітницею мовчання, обжирання — постом, а перелюбство — воздержаністю. Всі єдині в гріхові, та не всіх слід міряти тою самою міркою. Вона імператриця, особистість у цьому світі з найвищих, отож і судити її мають теж найвищі. Він своєю владою міг би звільнити її від гріхів свідомих і несвідомих, накласти на неї єпітимію чи й позбавити єпітимії, але він прислухався до її прохання і хотів би дати імператриці пораду.

— Ми з найсвятішим папою хочемо порадити вам, ваша величність,— миттю підхопила Матільда, так ніби не довіряла папі в його вирішеннях і будь-що прагнула позбавити його самостійності.

— Вдячна буду за пораду, жду її, ваша святість,— покірливо схилила голову Євпраксія.

Папа поважно заговорив про собор. Собор у Констанці? Ні, той уже був. Сталися там речі прикрі для честі її величності, але те вже сталося, нічого не вдієш. Звернутися з апостольським посланням на захист імператриці? Ніхто так не захистить своєї честі, як той, кому вона належить. Повесні він скликає новий собор. У Германії? Ні, в Італії, у П'яченці. Було б вельми похвально, аби імператриця виступила на соборі особисто, розповіла прелатам в подробицях, правдиво про все, чого зазнала від імператора, показала все буйне скотство цього негідного чоловіка і виявила всю свою чистість і вищість над ним. Чи заради неї скликається собор? Хай імператриця заспокоїться. На соборі мають бути вирішені важливі питання віри, слід сподіватися, що в діях християнства це буде собор найзнаменитіший, бо від нього поведе початок велика священна війна за торжество віри, але, керуючись безмежною божою милістю, вони готові приділити увагу також імператриці з її скаргою на негідну поведінку германського імператора. Хай імператриця знає: її вислухають з найбільшою увагою і високо поцінують її мужність і намір прислужитися святій церкві.

— Церква? — вигукнула, не стримавшись, Євпраксія.— Забруднено мою честь, я зазнавала нелюдських страждань, ганьби, і ніхто не прийшов мені на поміч. Тоді намовили звернутися до собору в Констанці, а що з того вийшло? Де ж церква, де бог?

— Дочко моя, бог присутній у всіх ділах наших і за все воздасться. Коли Людовік, син імператора Карла Великого, в своїй любові до істини не зміг змовчати і розкрив, яке розпутство панувало при дворі, скільки сотень наложниць мав сам імператор і скільки незаконних дітей сплодив з ними, то уми обмежені ладні були засудити вчинок. Людовіка, свята ж церква стала на його захист.

— І назвала Людовіка Благочестивим, ваша величність,— миттю докинула Матільда.

— Ви обіцяєте мені благочестя? Хіба воно дається, а не живе в людині? — тихо спитала Євпраксія.

— Ми з найсвятішим папою забули вам повідомити, ваша величність, що імператор домагається вашої видачі,— замість відповіді зловісно повідомила Матільда.

Євпраксія з невеселим подивом поглянула на графиню. Та нагадувала гострозубого хижого звірка, що так і хоче вчепитися тобі в горло. Адже знає, як їй тяжко, в якій безвиході опинилася, впевнена, що відступати імператриці нікуди і має згодитися з усім, що пропонує (а може, вимагає?) папа, але для певності хоче завдати ще одного удару, тяжкого, зрадливого, смертельного. Чи забула, що вже казала про вимогу імператора, чи навмисне повторила це при папі? Все ж Євпраксія удала, ніби вражена в саме серце словами Матільди, а та, тішачись з переляку молодої жінки, захоплено сьорбнула повітря й милостиво виголосила:

— Але ми з найсвятішим папою ніколи, ніколи...

Що «ніколи», так і лишилося таємницею, бо ще не було запевнень з боку імператриці, отож не годилося занадто багато обіцяти, Матільда урвала мову саме там і тоді, де й коли належало, і Євпраксія, підкоряючись злій грі цих жорстоких людей, не маючи іншого виходу, тихо сказала:

— Я вдячна вам, ваша святість, за пораду і хотіла б скористатися з неї, коли на те буде ваша висока згода і ласка.

Папа мовчки поблагословив Євпраксію, дав їй для поцілунку свою зледащену руку, Матільда, запобігливо зазираючи імператриці в обличчя, провела її туди, де ждали двірські дами, так довго очікувана розмова нарешті відбулася, не принесла ні надій, ні полегкості — саму лиш пустоту й щеміння в душі.

Та все ж Євпраксія зітхнула вільніше. Вільна бодай думкою. Не тяжітиме більше над нею непевність і невідомість. Ще одне зусилля, ще одне приниження в цій землі суцільних принижень,— і кінець. Вільна, вільна! Від їхніх милостей, від їхніх розкошів, від їхньої зажерливості й мстивості, від багатоліт-

ньої наруги. Заради цього готова на все. Хочуть почути від неї? Почують — аж у вухах дзвенітиме! Накладуть на неї епітимію? Хіба можна злякати людину щонайтяжчими карами перед лицем свободи? Хай вигадують для неї, хоч і безневинної, кару — вона знесе залюбки, бо хоче бути вільною. Примусять спати у воді, у кропиві, на розсипаній шкаралупі від горіхів, звелять розпростерти руки хрестом, виспівувати псалми, бити долонями по підлозі, бичуватися дисципліною — стерпить усе. Скажуть поститися сім тижнів або й сім років — пристане й на це, хоч могла б найняти заступника в епітимії — юстуса, платячи по три соліди за тиждень. Навіть засуджена до семилітнього каяття могла б очиститися за три дні, посадовивши на хліб та воду спершу 12 чоловік на три дні, а тоді сім разів по сто двадцять чоловік теж на три дні, щоб отримати рівно стільки днів посту, скільки міститься їх у семи роках.

Але що дні й роки, порівнюючи з визволенням! Поволі пустота в душі змінилася на радісне очікування, Євпраксія нетерпляче ждала настання того дня, коли брами Каносси відчиняться і вона вирушить в свою останню подорож по цій землі, ще імператриця, але вже не рабиня. Вирватися з Каносси — здолати неволю! Доволі вона конала в цих мурах, пильнована сторожовими псами Матільди. Може, й папа — теж вірний пес графині Тосканської, хоч і гріх таке мовити. Але ж недарма в самій назві замку є щось собаче [1]. Люди тут не живуть — гризуться, мов скажені собаки, ненависть скупчується в цих кам'яних палацах і церквах, нагнічується за потрійними мурами та бездонними ровами, а тоді розприскується по всьому світу гнилими бризками, розповзається моровою пошестю, розлітається вітрами підступів.

І вона попала в руки цим людям. Визволена! З неволі імператорської — в неволю папську. Два мечі божі — світський і духовний. Вже понад двісті років змагаються між собою папи й германські імператори за ці «мечі», Оттон І перейшов через гори (бо ж королі завжди йдуть туди, де менший опір і де більша здобич), проголосив, що Італія з Германією повинні назавжди поєднатися, вінчався залізною короною Лангобардів у Римі; була приєднана Бургундія, мав би злитися в цій державі весь захід, творячи Abendland [2] розчулених од пива й од легких перемог над безборонними італійцями та слов'янами маркграфів. Оттону III межі Середземноморського земного кругу видалися тісними й обмеженими. Він переніс столицю в Рим і проголосив про свої домагання створити світову християнську державу, очолювану імператором, «рабом апостолів», «рабом Ісуса Христа й римським імператором Августом». Це сполошило пап, і після смерті Оттона між римськими первосвящениками

---

[1] Кано — собака *(італ.)*.
[2] Вечірня країна — термін реакційного німецького націоналізму.

й імператорами вже не було миру. Папа Григорій почав війну, яка розколола весь західний світ, Урбан хотів довести війну до кінця, знищити імператора, виконати заповідання Григорія-Гільдебранда про те, що імперія повинна бути світським мечем у руках церкви господньої і її глави — римського папи.

Горе тим, хто потрапляв між ці два млинові камені — папу й імператора,— а хто ж міг не потрапити, опинившись у цій землі! Коли навіть її, імператрицю, безжально й безсоромно принесено в жертву, то де святість, де правда, гідність і честь?

Обіцяють їй благочестивість, як синові Карла Великого Людовіку. А їй хочеться лиш одного: визволитися від усього, втекти від цього світу, як утікають селяни від своїх сеньйорів, шукаючи сховища в городах. Щоправда, знаходять часто собі там і могилу, та вже ліпше могила, ніж лишатися тут далі, бути імператрицею, бути поганьбленою серед цих найвищих творців ганьби людської. Самі далекі від благочестя, охоче обіцяли його всім, хто згоджувався кинути себе під ноги їхній злій волі.

Та однаково за тим останнім приниженням, якого ще мала зазнати в П'яченці, бачила Євпраксія визволення, бачила кінець стражданням, вітер волі доторкнувся їй до щік, весняний голубий вітер свободи голубив їй обличчя, пустотливо бавився пасмом її золотистого розкішного волосся того ранку, коли виїздила з Каносси, не озираючись, не дивлячись під ноги коневі в глибину ровів, не помічаючи супроводу, не чуючи звуків труб і дзвонів у церквах замку, байдужа до папи, супроводжуваного сотнями прелатів, до пишної графині Матільди, до нещасного в своїй жадібній невситимості Вельфа — вільна, вільна!

Безмежний простір, безкінечні небеса, виспів птаства, дзюркіт струмків, пречиста весняна зелень, перші квіти, мов золоті очі забутих чеберяйчиків, коні ступають весело, бадьоро, тонконого й струнконого, мов молоді жінки; не видно коліс з їхнім безжальним невпинним обертанням, сам папа їде верхи, обперезавшись мечем, як атлет божий, маленька графиня також їде верхи, ніби новітня амазонка господня, коні несуть їх швидко, вони несуть Євпраксію до ганьби, але й до свободи, і ради свободи вона готова простити цьому світові все, забути все, лиш нагадати людям, щоб вони мудро ставилися до землі, рослин, птахів, до безмежного простору й голубого весняного повітря, що пахне волею.

П'яченца, втулена в закут між впадінням Требії в По, наставляла на Євпраксію свої безмежні високі вали й кострубаті вежі. По не текла, як звичайні ріки, а мовби невпинно сунулася між берегами, сунулася жовтою глиною, каламуттю, сміттям, брудом; вона рвала береги, захоплювала в свій страхітливий потік вигріте сонцем каміння, молоду траву, перші квіти, пташині гнізда, вмить усе змішувала в розклекотаній каламуті, гнала бруд і гидь далі й далі. Втікаючи з Верони, Євпраксія вже

переїздила По, але тоді річка не видалася такою лиховісною. Тепер сповнила душу молодій жінці здриганням і тяжким передчуттям.

На зеленому полі перед П'яченцою розкинулося величезне наметове містечко, викликаючи спогад про білі, прикрашені барвистими стягами шатри під Кельном того літа, коли коронувано Євпраксію-Адельгейду імператрицею. Тоді небо так само високе було й голубе, і ріка, здається, текла так само, широка й могутня, і город стояв за вежами, валами й мурами, й верхи церков виднілися, мов заповідання спокою, та тільки намети там були білі, ріка чистішою, надії непотьмарені, настрій піднесений, а тут: брудна каламуть у річці, брудні пошарпані намети і якісь жалюгідні прихистки, так ніби зібралися сюди жебраки з усієї Європи, чорні вежі города, мов щербаті роти, і невідомість, приниження, ганьба за ровом, валами й мурами.

Не розвеселив Євпраксії дурний Вельф, який влучив хвилину, щоб похвалитися, що баварці пропхалися в П'яченцу вже сто літ тому і запанували тут, ніби в своїх власних горах, і ось маєте: граф П'яченци Віберт, віце-граф Франзит, єпископ Зігульф, а всі вони хто? Всі колись баварці, а він хто? Він герцог Баварський! Го-го! Намовив Матільду скликати собор у П'яченці, а вона вже підмовила свого папу, вона й самого диявола намовить! А її величність хай запам'ятає, що рука Вельфа — то її рука. Аби лиш забажала. Така краса, як у неї,— єдиний примірник на всім божім світі.

Пробилися до неї й Кирпа з Заубушем, які дивним чином трималися разом, так ніби мали подружити, а може, об'єднані ненавистю один до одного?

— А що,— сказав Кирпа на побоювання Євпраксії щодо виступу на соборі.— Хочуть чути, то хай. Кожен чухає, де свербить. Хай почухають отці святі.

Заубуш висловився за своїм звичаєм:

— Що глузду гризти зубом зуб? Коли хочеш насититися, кидайся на м'ясо!

Гидкий чоловік зоставався гидким, попри каяття і прощення, яке вона йому дала.

Вільтруд, забуваючи навіть про свої обов'язки двірської дами, закохано супроводила свого барона повсюди, досі ще не розвіялося в ній почуття вдячності до Євпраксії за доброту й великодушність до її мужа, може, була щирою, коли прошепотіла, помітивши, як здригнулася імператриця від погляду на жахливу каламуть ріки:

— Все буде якнайліпше, ваша величність, бо ви як свята!

Ця маленька баронеса, може, мріяла стати колись такою графинею, як Матільда? Євпраксія не вірила запобігливим людям. Нещирість завжди запобіглива. Підступність теж. Є в ній щось брудне, лиснюче й смердюче, мов нечистоти. Ті, хто залюбки приймає лестощі й запобігливість, самі неминуче перестають

бути щирими, назавжди втрачають справжність, гідність і чистоту. Вона ж хотіла бути чистою. Будь-якою ціною!

У П'яченці було просторіше, ніж у Каноссі. Будинки стояли нещільно, зеленіли горо́ди, сади, щоправда, все загачене було священиками, абатами, єпископами; тисячі мирян роззявляли рота на папу й імператрицю, але все ж тут можна було сховатися й від натовпів, і від невідчепної графині Матільди, бо папа з графинею стали гостями єпископа П'яченци, а імператрицю з її двором прийняв граф города. Менше розкоші — більше свободи. Це сприймалося як заповідання на краще, як обіцянка змін, зміни ж для неї могли стати єдині: або звільнення від усього, або кінець усьому.

Чотири тисячі прелатів з усієї Європи зібралися в церкві Сан-Антоніо, забили її тісний простір, виповнили настороженою цікавістю, осудливою підозрілістю, нетерплячим розблиском поглядів, не прямих, відвертих; а спідлоба, недовірливих, хижосуворих: коли ж, і як, і що?

Чорне, бузкове, криваво-червоне, а над усім — папа, весь у білому, на різьбленому білому троні (не такому, щоправда, пишному, як у Каноссі), і вона — коло підніжжя, уся в чорному, висока, тонка, ось-ось зламається, мов тростина під вітром.

Перед прелатами папа увільнив Євпраксію від шлюбних обов'язків із імператором Генріхом. Це пройшло майже непомічене, бо ждали іншого, найголовнішого, ждали, насилу гамуючи нетерплячку й хтивість: коли ж нарешті і що скаже, і чи справді все було, і як було, і коли, і з ким?

А вона хотіла розповісти їм правду, розповісти щиро, не щадячи себе,— усе без затаювання. І сподівалася на їхню поміч, на їхнє розуміння, на їхні святощі.

Брудні тіла, брудні погляди, брудні помисли. Здерев'яніло, чужим холодним голосом, уривчасто, бридливо викладала вона події в їхньому тяжкому перебігу від Кведлінбурга, з його чистістю починаючи,— до зборища в крипті собору, до насильників у імператорській ложниці, до смерті сина, до вежі у Вероні.

Вмовкла, і все в церкві мовчало, лиш тяжко сопіли товсті прелати і липкий чад оповивав усе довкола. Мовчали, бо підвищувався над усіма білий папа, стримував їхню невситимість, гамував неминучий вибух обурення й невдоволення.

— Так, так,— пробурмотів папа, вловивши мовчазне обурення прелатів.— Негідна поведінка імператора. Matta bestialitade — буйне скотство. Чоловік сей проклят від бога і від людей. Ви обрана, щоб повідомити всім. Хай знають усі, хай почують. Дочко моя, ми благословляємо вас розповісти перед усім собором. Зберіться з силами, звершіть свій найвищий подвиг.

Прелати вдоволено випустили з себе дух. Матільда, що сиділа під колоною, закивала до Євпраксії: так, так, ми з найсвятішим папою зичимо вам добра, ваша величність, ваша розповідь перед усім собором прислужиться для найбільшого добра.

Кому? Яке добро? І чого вони ще від неї хочуть? Їм ще мало наруги. Вони ніколи не наситяться. Кинула себе їм під ноги, тепер треба, щоб потоптався по ній увесь їхній світ? Обрана, щоб повідомити. Яке знущання!

Євпраксія здерев'яніло стояла коло підніжжя папського трону, не бачила, як Урбан, поклавши на неї хрест, підставляв руку для цілування, не чула жирного гудіння прелатів, заклякло ждала ще чогось, але не дочекалася, хтось підійшов, хтось поштиво підтримував її за лікоть, хтось виводив з собору.

Весняне голубе небо лилося на вежі П'яченци, потопало в брудній каламуті свавільної По, гинуло в ній назавжди, мовчки, покірливо, безнадійно.

Що краса, коли вона безсила!

На кілька днів Євпраксія замкнулася в своїх покоях, нікого не пускала до себе, не захотіла говорити навіть з графинею Матільдою, яка двічі приїздила до графського двору, звеліла прогнати нахабного абата Бодо, який проривався до неї хіба що для того, аби, потираючи руки, вузькогубо допитуватися, відкидаючи її в тваринний світ бруду й зогидження. Але все ж поволі трохи заспокоїлася, і тоді, мовби вичувши добру зміну, прийшов до неї єпископ Федір, що не квапився повернутися зі своїм посольством до Києва, ніби вичікуючи, коли може забрати з собою і Євпраксію, за що вона була вдячна йому, хоч мови про це між ними ніколи й не заходило.

Єпископ довго зітхав, хрестився, відгмикувався, згадував кілька разів милостивого князя Михаїла, себто Святополка, багатого добрими ділами (а ще скупістю, додала в думці Євпраксія), тоді став розповідати про якусь рабу з Дорогобужа, з того самого Дорогобужа, де простий люд колись убив конюха князя Ізяслава, і про те довго з жахом згадувано на князівських дворах Києва, Чернігова й Переяслава. Ніби примусила бояриня дорогобузька свою рабу працювати в день святого Миколи, та підкорилася, пішла до роботи, і тут їй явився сам Микола й спитав: «Що ж ти робиш, рабо?» І так це її перестрашило, що всохла їй рука. Бояриня ж не хотіла втрачати рабу, тому, прогнавши сухоруку, навзамін забрала в рабство її доньку. А відомо, що народжені від рабів вважаються вільними, тому донька попросила єпископського суду, і суд ствердив, що вона є вільною і такою має зостатися, мати ж її, скалічена, так само вже не раба, бо скалічений стає вільним, згідно з божими й людськими настановленнями.

Єпископ ще позітхав і пішов, поблагословивши Євпраксію хрестом з київського золота, незграбний, великий, тяжкий. Не знав легких слів, не вмів говорити витончено й учено. Був простим попом Софійської церкви. Святополк за слухняність підніс його до єпископа, ще й довірив посольство, бо посли теж повинні відзначатися слухняністю. І чи то нечисте сумління, чи природна доброта примусили цього чоловіка прийти до неї і

спробувати втішити в її розгубленості й зневірі. Скалічені стають вільними. Раба сухорука. Мала втіха. Воля лиш тоді й там, де немає ні бажань, ні надій, ні страхів, воля з покаліченою, з понівеченою душею? А навіщо така воля?

Однак розповідь єпископа трохи мовби розвеселила Євпраксію, у думці називала себе рабою сухорукою, прийняла запрошення графині Матільди на урочистість освячення папою мурів П'яченци, навіть радилася з Вільтруд, як їй одягтися, і вибрала все біле, мовби кидаючи виклик усім тим, хто хотів би потопити її навіки в чорноту жалоби. Оздоби взяла київські, золоті, з самоцвітами, таких тут не бачено ніколи серед цих пісних священиків і нещирих слуг божих. Хай дивляться і знають! Вона не раба сухорука, вона ще жива, у ній повно сил, молодості, жадоби щастя й краси! Від усього відмовилася, всього зреклася, та тільки не краси й життя!

П'яченца переживала небачене. Сам папа римський, імператриця германська, всемогутня графиня Матільда, герцог Баварський, князі світські й церковні, чотири тисячі прелатів, тридцять тисяч мирян, що прибули на собор з усієї Європи, жителі самої П'яченци, цікаві з Парми, з Реджо-Емілії, з Болоньї, з Феррари, уся Ломбардія, уся Тоскана, уся Італія прийшли на велику урочистість. Папа Урбан святив мури й вали, від яких віднині мають піти його воїни на захист гробу господнього і на завоювання світу, святив води По і Требії, від яких попливуть ріки й моря християнського воїнства, що над ним єдиний і неподільний глава — первосвященик римський. Але все те знав, бачив лиш папа та його наближені. Мовляв, велике бачать тільки великі. Люд же цікавий був подивитися на пишноту, на таке небувале зібрання високих особистостей, на дорогі шати князів церкви, на папу і, ясна річ, на германську імператрицю, про молодість, вроду і нещасність якої вже народжувалися легенди.

Урочиста процесія вийшла на мури П'яченци. Попереду хор хлопчиків, у білому, які співали vexilla regis prodeunt — ось наближаються знамена царя. Тоді йшло дванадцять єпископів, за ними сам папа в понтифікальних шатах, з високою золотою тіарою на лисій голові, папу супроводжував єпископ П'яченци, за ними йшли архієпископи, тоді імператриця, яку виокремлено, зважаючи на її сан, графиня Тосканська з герцогом Вельфом становили мовби почесний супровід імператриці, інші світські князі супроводжували вже їх; людей тут не було: кожен ніс свій сан, свій титул, кожен мав триматися місця, визначеного для його титулу, процесія розтягнулася безмірно. Вже голова її пройшла половину обводу мурів, а хвіст ще губився десь у вуличках П'яченци, тисячі простого люду, що зібрався довкола мурів, на берегах По і Требії, нестримною хвилею перекочувалися за головою процесії, цікавість роздирала душі, крики, лайка, зойки, прокляття, штовханина, короткі сутички, ніхто не хотів по-

ступатися, усім кортіло побачити, почути, запримітити щонайменші подробиці.

За натовпами відкривалося просте поле, зелена, тепла від сонця трава, якісь сліпучо-білі кам'яні лави в розкриллі довкола високого знесення з вогненно-скарлатного порфіру. Зелене поле розгороджене було білим пакіллям на якісь довгасті загони, ніби для худоби. Пакілля біліло мертво, мов кістки, воно починалося відразу за вируванням люду, притиснутого цікавістю до городських валів, бігло через поле, губилося вдалині, аж страшно було дивитися туди, але Євпраксія не могла відвести очей, бо вже збагнула: то було місце, куди завтра мала виносити свою ганьбу і своє нещастя. Біломармурові лави для прелатів, скарлатний порфір для Урбана і розгороджене за давньоримським звичаєм зелене поле для тисяч людей, аби уникнути небажаного надмірного стиску і зберегти хоч будь-який лад. Місце її останньої ганьби, найбільшого пониження й сорому. Сьогодні ставлять її поряд з папою, щоб завтра віддати на глумління жирним прелатам і тисячам байдужих людей, зібраних сюди не для милосердя, а для нової війни, зібраних, щоб отримати з рук самого папи хрест і меч, а перед тим, мовби для розпалювання їхнього темного шалу, кинуто буде в жертву молоду жінку.

Хлопчики співали сумно й болісно, тоді щось проказав єпископ П'яченци, за ним — сам папа, але Євпраксія, хоч ішла відразу за ними, нічого не чула, заглиблена в свої жахи, не могла вслухатися, та й не мала в що, бо ж повторювано мертві молитовні формули, заяложені, безвиразні, пусті, як тіло без серця й без душі. Людини за такою мовою не видно. Всі ці єпископи, королі, імператори, папи гнітючо-зоднаковілі думками й мовою, вони ховаються за готовими словами, відгороджуються від життя щоденного, наставляють ті слова на тебе, мов давно зроблені кимось щити, зношені, обчовгані, обдерті від довгого вжитку,— нічого нового не почуєш, безособовість, цілковита втрата людського лику, якісь опудала, що були б смішні й безглузді, коли б не мали в руках жорстокої влади.

А люд унизу клекотів, бився об мури, стогнав, проклинав і захоплювався, люд прагнув урочистості, пишноти, вельможності, позбавлений від народження найпростішого щастя, далекий від розкошів, хотів бодай бачити все те, наблизитися на відстань погляду, уявити себе співучасником. Чи не божевілля збирати докупи стільки люду? А чи, може, є в тому затаєна думка зробити простих людей співучасниками не лише отаких пустих, але пишних урочистостей, а й злочинів? Ось завтра її честь, її ніжність, її сором кинуто буде між оті загороди, на потоптання й на поганьблення, і ніхто не збагне, якого болю завдано буде їй, сприйматиметься все ніби продовження нинішнього розкішного походу, високих молитов, розлунювання дзвонів П'яченци, радісних (а може, болісних?) гуків люду.

Стогін вирвався з грудей Євпраксії і, мовби прокотившись по високих мурах, пролетівши над процесією, відгукнувся десь далеко позаду диким зойком, розпачливим жіночим криком, в якому було найстрашніше: була смерть.

Але крик той вдарив в серце саму лиш Євпраксію. Ніхто не здригнувся, ніщо не змінилося, процесія посувалася далі, виспівувано гімни, проказувано молитви, освячувано, ощасливлювано.

Євпраксія озирнулася на графиню Матільду. Задерши голівку, наставивши на щось видиме тільки їй свою суху мордочку, ніби принюхуючись, графиня урочисто йшла попереду важкого й незграбного Вельфа. Імператриця зупинилася, підождала, поки Матільда наблизилася, прошепотіла до неї:

— Ваша світлість...

— Ваша величність, так не можна, так не можна...

— Але там сталося щось жахливе.

— Нічого не може статися, де ми з найсвятішим папою, ваша величність. Прошу вас, ідіть. Люди вже дивляться.

Євпраксія пішла далі, отупіло, байдуже, майже приречено, а сама була там, позаду, де — вже знала — сталося справді жахливе. Не могла бачити, не могла там бути, не здогадувалася, але відчувала непомильно.

Так воно й було насправді.

Коли процесія майже на всю свою довжину витягнулася на мури П'яченци і, обтікаючи щербаті почорнілі вежі, повільно посунулася вперед, з-поміж інших опинилися вгорі також воєвода Кирпа та барон Заубуш. Поєднані служінням імператриці, каліцтвом своїм, яке ніби відгороджувало їх від інших людей і по-своєму здружувало, вони і в Каноссі, і по дорозі сюди, тут, у П'яченці, видавалися майже друзями, мало хто знав, яка пекуча ненависть розділяє цих двох уже немолодих, але жадібних до життя чоловіків, кожен з яких був по-своєму жорстокий, хоч один виказував жорстокість у чесних битвах, а другий — підступно й злочинно. Та все те, сказано вже, до часу дбайливо приховувалося, гамувалося — чи й вибухне коли-небудь. І цей день не заповідався днем продовженого нещастя, обіцяв урочистість і радість, хоч для воєводи й потьмарену очікуванням дня наступного, в який, вже знано було всім, імператриця має скласти каяття перед усіма, хто прибув на собор. Заубуш, за своїм паскудним звичаєм, і в цьому не бачив нічого лихого, на зітхання ж Кирпи й побивання злегка посміювався:

— Боятися треба не слів, а меча.

— Слова вбивають тяжче. Аби міг, затулив би собою імператрицю. Та хіба ж затулиш від світу?

— Хотів би злагіднити вітер для стриженої вівці? — засміявся барон.

— Овечок я завжди жалів, а баранам обламував роги! — з спокійною погрозою відповів Кирпа.

— Коли хочеш сказати, ніби моя Вільтруд уже нагородила мене рогами, то помиляєшся. Не встигла.

— Ти рогатий від народження, бароне.

— Чом же не спробував збити мені роги?

— Не знаходив місця до смаку. Де не їздив по цих землях, скрізь ні пес, ні видра. Камінь, тіснява, мечем махнути ніде. А тут бачу — гарне поле. Вже на такому як ужариш мечем, так і заклекотить! Як у вас зветься єдиноборство та поєдинок? Ото, вважай, бароне, що ми вже й вибрали собі поле. Матимеш за все: і за Євпраксію, і за Журину, і за...

Договорити йому Заубуш не дав. Кирпа трохи випередив його, захопившись своєю добродушно-зловісною мовою, він вільно помахував лівою рукою, щоразу доторкуючись наголів'я меча, почепленого в нього при правому боці (бо ж правої руки не мав, доводилося призвичаюватися), але барон знав, що на просторому полі однорукий пересилить одноногого, тож не став ждати того, що неминуче буде колись, а мовчки, вміло, хижо вдарив воєводу своєю дерев'янкою попід коліна і, коли той, втрачаючи рівновагу, почав заваловатися назад, з усією жорстокою силою пожбурив його своїми залізними руками вниз з височезних мурів. Та мав справу не з безсилою жертвою, а з досвідченим воїном, який твердо знає, що, навіть помираючи, маєш поконати свого ворога. Вже падаючи вниз, уже маючи перед очима світ загрозливо перевернутий, гинучий для нього навіки, воєвода вмілим захватом зачепив своєю єдиною лівою рукою барона за шию, стиснув мертво, потягнув за собою, не дав увільнитися, випручатися, і так у тому нерозривному поєднанні ненависті впали вони каменем згори, вдарилися об камені внизу, ніхто нічого не встиг навіть збагнути, Вільтруд побачила їх уже тоді, коли лежали внизу мертві, впізнала обох, упізнала свого барона й закричала страшно й безнадійно.

Ніхто й не зворухнувся. Процесія посувалася далі повільно й маєстатично. Що там чиясь смерть? Щохвилини вмирають і народжуються люди. А це й не смерть, а просто нещасний випадок.

Євпраксії про смерть Кирпи й Заубуша не сказано. Матільда одразу після урочистостей влаштувала обід на честь імператриці, обід затягнувся до пізньої ночі, маленька графиня була така добра, що навіть своєму Вельфу дозволила позалицятися до Євпраксії, і незграбний баварець шепнув, що Матільда прожене його від себе, бо він не згоджується вести баварців до Єрусалима, отож обоє вони стають вільні і він би з радістю... Шепочучи, Вельф не забував запихатися й запивати все вином, постогнував од вдоволення, навіть у гадці не мав, яким гидким повинен видаватися будь-якій жінці зі своєю зажерливістю, брудом і знікчемнінням.

Євпраксія і не чула нічого, і не бачила. Тільки завтрашній день. Зелене поле, маслакувато-біле пакілля загонів для

юрмищ, мармурові лави для ситих прелатів, криваве сідало жорстокого Урбана. Вхопили її в лещата своїх забобонів і мертвих догматів, вхопили міцно, стиснули, як смерть. Досі вона хотіла жити. Скрізь і завжди билася в ній непогамовна сила життя, цим трималася посеред найтяжчих випробувань і нещасть. Вірила, що все для неї попереду, ще одне зусилля, ще трохи — і засяє непотьмарене сонце, заяріють квіти в теплій траві, защебечуть птахи, закує зозуля. Зозуле, зозуле, скільки мені літ зосталося? Малою, ще дев'ятилітньою, допитувалася колись у Звіринці, взята на весняні княжі лови, дивилася на сіру велику пташку, що сиділа високо між гіллям, лунко кувала радісні роки всім охочим. Тоді зозуля накувала їй лише вісім літ. І за першим, і за другим, і за третім разом — тільки вісім. Вмовкала, ніби давилася нещедрим кукуванням. Мала Євпраксія вдарилася в плач на скупість зозулину і на свій короткий вік. Журина потішала: «То вісім літ поверх десятків, дитино. Проживеш сім десятків і вісім. Бо сім десятків накувати — то для зозулі затяжко».— «Чому ж, коли не питаю, вона кує так довго й багато?» — «То для тих, дитино, кому не хочеться жити на світі».— «А хіба є такі люди?» — «Є, дитино, багатьом людям жити тяжко й нестерпно, але малі діти не повинні того знати».

Давно перестала бути малою, а жити хотілося. Навіть тоді, коли все довкола віщувало кінець і загибель, вірила: ніколи не пізно починати життя заново. Лише тут, серед цих жорстоких людей, вперше впала у цілковитий відчай і подумала про смерть. Вичерпана, спустошена, безпорадна. Колись, здригаючись від гидких дотиків саксонського маркграфа, зболено думала, що не завжди вдається безкарно бути донькою великого князя. Тепер збагнула: взагалі нікому не вдається прожити безкарно, коли вже від народження не стає на змагання зі світом.

Вночі до неї прийшли чеберяйчики. Стояли оддаля, сумно світили золотими своїми очима, мовчали. Вона спитала:

— Що хочете мені порадити?

Вони мовчали.

— Може, хочете мені помогти?

Не казали нічого.

— Щось покажете мені?

— Подивися на свого сина,— сказали вони.

— Але ж я ніколи його не бачила, як упізнаю?

— Дивись,— була відповідь.

І справді: вона побачила й упізнала його, хоч не вірила, що таке може бути. Ішов у самій сорочечці, білявий, гарний, очі мав, як у неї, мов сірі довгасті птахи, ішов упевнено, вимахував одною рукою, ніби дорослий, мужній воїн, а другу притискував до боку, бо під пахвою щось мав.

— Що там у тебе? — спитала вона, і він, не зупиняючись, підсмикнув плече догори й з-під пахви йому блиснуло золотом,

аж Євпраксія вжахнулася й розпачливо закричала: — Що то? Хрест? Кинь його! Покинь!

Але маленький син схитнув головою через друге плече, показуючи їй назад, і вона побачила, що він іде попереду тисяч дітей, веде їх за собою, вони збираються з Германії, Бургундії, Франції, малі, нерозумні, беззахисні, і всі йдуть мовчки, вперто. засліплено. Куди? У хрестовий похід [1]. Ніхто цього не каже, але всі знають. Жахливе видовище. Діти перебираються через гори, спускаються в долини. Їх цькують собаками. Закидають камінням. Не дають навіть води, і вони п'ють з струмків і річок, по-звірячому хлепчуть брудну теплу воду, стаючи рачки. Євпраксія женеться за сином, за дітьми — не може наздогнати, гукає — ніхто її не чує, просить помочі — ніхто не відгукується. Діти доходять до моря, де стоїть великий чорний корабель, а перед кораблем — папа Урбан у золотій тіарі, він стукає золотим хрестом по кораблю, кричить: «Сюди, воїни Христові, сюди!» «Вони ж не вмістяться!» — каже Євпраксія. «Все у волі божій»,— відповідає Урбан, а її син стає коло папи й помагає йому заганяти дітей на корабель. Вона підбігає ближче, бачить, що корабель не має дна, самі борти — і морська безодня внизу. Діти тонуть, а на їх місце приходять нові, і папа жене туди всіх і всі тонуть, і коли тоне останній, Урбан штовхає в корабель її маленького сина, і море змикає над ним свої води, все кінчається, на світі навіки поселяється жах, запановує темрява, навіки згасають золоті очі чеберяйчиків...

Не сон і не ява — що ж то? Так і зодягалася вранці в непевності, не зауважила відсутності Вільтруд, надягла все чорне, але на груди — золотий ланцюг. Не імператорський — київський. Хай помагає від зубожілих душ цього світу.

До місця засідань, собору, згідно зі звичаєм, всі мали добиратися пішки — навіть сам папа. Йшли поважно, пиховито, навмисне уповільнено, збиралися довго, ще довше всідалися на своїх місцях перед тисячами простого люду, збитого на полі в тісному стиску, втомленого від нетерплячки, очікування й екстатичності.

В Євпраксії того ранку з особливою силою зродилося все жіноче. Відганяла від себе відчай, зате радо й охоче допускала примхливість, смак до вишуканості, погорду й певність. Зодягалася без поквапу, збиралася загайливо, довго не веліла приймати самої графині Тосканської, яка мала товаришувати імператриці в її покаянному поході на поле за П'яченцою.

Двірські дами лякливо зітхали, осудливо підбирали губи, дивуючись з поведінки імператриці, хоч глибоко в душі, мабуть, кожна з них заздрила такій незалежності й твердості молодої

---

[1] У 1212 році справді був хрестовий похід дітей Германії й Франції. Майже всі вони загинули або по дорозі, або в неволі. Хроністи цинічно назвали цей похід expeditio derisoria — смішний похід.

жінки, що вже не знати й звідки могла зачерпнути собі сил: адже ж лишилася самотня в цілому світі, відвернувся від неї люд, відвернулися можні світу сього, сам бог позбавив її своїх милостей, погубивши вчора одного з найнаближеніших Адельгейдиних людей, відштовхнувши від неї найдовіренішу баронесу Заубуш.

Нарешті все було готово, допущено графиню Матільду, дозволено їй поцілувати руку імператриці, але тільки по тому, як — нечувана річ! — графиня Тосканська бодай удала (але ж сталося!), що стає перед імператрицею на коліна.

Вже після цього очікувано чогось незвичайного. Як поведеться ця загадкова руська княжна там, на полі, перед папою, перед прелатами, перед цілою Європою з її найвищим богом!

Графиня Матільда супроводжувала імператрицю на поле, сокоріла заливисто: «Ми з найсвятішим папою, ми, ми, ми...» Євпраксія нічого не чула. Була вже на полі, знов вивищувався над нею папа, знов причаєно й зловісно стримували в собі тяжкий дух жирні прелати, а перед очима в нещасної жінки вирували тисячі тих, хто, як діти з кошмару, має загачувати своїми тілами бездонні кораблі папської невситимості й жадоби влади. Папа — намісник апостола Петра на землі. Петро був рибалкою. Плавав на човні чи просто бродив у Генісаретському або Тиверіадському озері? Тепер ніякого човна не досить. І корабля не досить. Весь світ ладен потопити цей лисий безжальний чоловік. Заради тупої жорстокості папи розкололи церкву, розкололи держави, розірвали, розідрали, розшматували душі людські, і тепер у них вільно вливаються отрута, бруд, гидь.

Чого вони ждуть від неї? Вже все знають, уже роздзвонили папські клеврети повсюди про найбільші таємниці її нещасливого шлюбного життя, тепер хочуть, щоб сказала про все це вона перед тисячами й тисячами. Скарги Євпраксії, жони імператора Генріха, від шлюбу звільненої, на свого мужа. Недарма ж слово «тисяча» віддавна викликало в неї жах.

І ось вона стала перед тими, кому мала скаржитися. Тридцять тисяч на полі, розгородженому, аби уникнути стиску. Тридцять тисяч на величезному полі, а перед ними — ніжна жінка зі слабим голосом. Хто тут почує і чи почує? Товпилися, купчилися, дерлися до неї, відтурювали один одного, хекали, лаялися, проклинали, топтали слабих, пропихалися, проривалися — ближче, ще ближче, щоб почути, щоб не пропустити жодного слова, бо ж обіцяно було прелатами таке, що соромно й признатися самому собі. Невже скаже, невже було, невже справді, невже відважиться? Всі про таке відають, а ніхто ж не говорить. Прості доми замкнено для чужоложства і розпусти, а палаци можних відкриті навстіж. Весь бруд виливається на упосліджених, на зубожілих, а ось тепер вони можуть порівнятися з самим імператором бодай у бруді, залюбки віддати йому й подібним вищість і перевагу в розпусті, у гидотах, у збоченнях

і пониженнях. Живуть і не в палацах, а в домах розпусти. І землі перетворили на доми розпусти і всю Європу теж.

Перед такою ганьбою мали б схилити свої посивілі голови єпископи, папа, а вони смакують, вишукують ганьбу на інших, самі ж вимагають поваги й подиву для своєї ганьби, ще більшої й тяжчої.

— Ви, всі, слухайте мене!

Хто це казав? Невже та молода жінка з слабим голосом? Як могла пересилити клекіт натовпів, гамірняву юрмищ, зойки, прокльони, лайку? А може, й не казала нічого,— стояла, дивилася на них, і втихомирювалися перед цією беззахисно-чистою красою найзухваліші, найбуйніші, найрозкричаніші.

Не стала роздирати своє серце перед ними. Досить! Душа її конала, билася ніби в корчах, у дикому сплетінні хижого коріння, колючого непробивного гілля, а тіло було відокремлене, розіп'яте на холодних вітрах, на гострих скелях, на терновниках.

Жінка роздирається болем, народжує ніжність. Чому ж ваш світ позбавлений ніжності? Чому ваші душі загрубіли від ворожнечі, пороків, тяжкої темноти? Чи тому, що віра походить від простого Христа й розповсюджена невігласами-апостолами і ви боїтеся розуму, людської думки, людської душі? Власні провини спихаєте на когось, недосконалість свою перекладаєте на інших. Погляньте на себе! Ви обмежені, тупі, хтиві, зажерливі, брудні й дурні! Ненавидите все, чого не знаєте, а не знаєте нічого. З руками в нечистотах, хочете очистити чужу душу від дрібненьких порошинок. Галасуєте, ніби благочестя ваше будується на любові, а самі й не любите, і не розумієте. Любов потребує знань. Сліпа — буде покарана вами ж самими. Мерзота й злочинні пристрасті смакуються вами, а велич людської гідності вам незнана. Хто, мов безсловесна скотина, слугує своїм гидким пристрастям, той вам зрозумілий. Хто ж переміг це — для вас незбагненний. Радість чистого сумління вам невідома, ви не вірите ні в істину, ні в скромність і тверезість, ні в простоту й гідне поводження, ні в обдарованість і почуття.

Чим вам болять мої страждання? Чи обходить те, що твориться в моїй душі? Лише зазирніть у свої душі — побачите там гнів, заздрощі, жадобу насолод, марнослав'я, лицемірство, тупість диких звірів, зганьблення...

Натовпи вмовкли, дивилися на молоду жінку, як на святу, вражені її мужністю, захоплені красою й чистістю, яка потужними струменями била з її лиця, з усієї постаті. Слів майже й не чули. Та Євпраксія й не пробувала кричати — повернулася до прелатів, кидала в їхні пещені обличчя свої звинувачення, ніхто не ждав од неї такого, хтось з єпископів, мабуть, на знак самого Урбана, спробував перекрити грубим гуком ніжний голос жінки, викричав кілька брудних подробиць про імператора, тоді крикнув про єпітимію, бо навіть очі слід очистити, коли вони бачили гріховність і блуд.

Євпраксія в безсиллі заломила руки. Гнівливо обернулася до папи. Чому мовчить? Де ж його обіцянки? Єпітимія? Єпітимію б накласти на них усіх, на їхні душі, на їхній світ!

Вона стояла, сповнена відчаю, несла відчай з собою, а простий люд побачив чистість, од якої всі здригнулися й заплющили очі, а тоді заревли натовпи тисячоголосо:

— Без єпітимії! Без єпітимії!

Сталося нечуване: зірвано, не докінчено собор, не прийнято найважливіших ухвал, розгніваний папа покинув П'яченцу. Вимушений буде скликати ще один собор у Клермонті, щоб проголосити хрестовий похід, в аннали ж звелить записати про поганьблення імператора Генріха його жоною. Мені повідомщення, і аз воздам...

Євпраксію покинуть у П'яченці саму. Нікому не потрібна, всім чужа в чужому світі.

Запросить її Конрад у Мілан, де прийме з своєю білявою, схожою на Євпраксію, Констанцією. Імператор домагатиметься видачі імператриці.

Переїде вона до Угорщини, до короля Коломана, до старої тітки своєї Анастасії, колишньої королеви угорської,— і там наздожене погрозлива вимога Генріхова видачі жони своєї.

Цей чоловік мовби заповзявся чинити нещастя не лише державам і народам, але й найближчим людям. Що мав з того? Ворожнечу рідної матері й рідної сестри, ненависть першої жони й другої, неповагу власних синів. Конрада намовлено виступати проти батька. Молодший син Генріх так само виступав проти імператора, взяв його в полон, примушував відректися від корони. Художник, який зобразив сутичку Генріха-батька і Генріха-сина на річці Реген, оздобив свою мініатюру латинським віршем: «Кривді людській і жадобі влади не буває кінця...»

Євпраксія віддалялася від цього світу нещасть, чвар і злоби.

Ніщо так не знищує часу, як нещастя.

Літа, ці покірливі діти часу, втікатимуть від Євпраксії, відлітатимуть від неї невтримно й незворотньо, але не зможе вона поспішати, поволі, боязко наближатиметься до рідної землі, бо неслава про неї вже давно буде донесена священиками до Києва, і відвернуться лицемірно від молодої жінки всі можні, відвернеться сестра Янка, навіть рідна мати, княгиня Анна, лякатиметься повернення збезчещеної доньки, на княжих учтах лакизи складатимуть про неї брудних пісень, називатимуть сукою — волочайкою, Опраксою любострасною.

Людський поговір відлякував найбільше, може, тому так довго вагалася Євпраксія, перш ніж відважитися на повернення до Києва.

І хоч не надіялась уже вернутися, усе ж поверталася додому, до рідної землі, вагаючися між втратами й віднайденнями, мовби відразу народжуючись і знову вмираючи, знов ступала на роздоріжжя своїх дитячих снів і болючо-солодких спогадів,

і небеса, п'яні від вітрів, знов зустрічали її, але не впізнавали Євпраксії. Була під ними й не під ними, поверталася з доріг блудних, злудно-німих і не поверталася, не могла повернутися ніколи, бо ще нікому не вдалося повернути втраченого часу, ступити двічі в ту саму воду, принести живу квітку з давно відшумілих літ, зачерпнути вітру, що прогримів над утраченим дитинством, і тільки п'яні небеса, застелені гірким серпанком сліз, нагадували їй щось болісно-знайоме і невловиме, як щастя, любов і вічність...

ЛІТОПИС БЕЗ ПОЯСНЕННЯ

З Іпатіївського літопису:

«У літо 6617 (1109) преставися Євъпраксі Всеволожа дщі місяця іюля в 9 день і положено бисть тіло єя в Печерськом монастирі оу дверії, яже к оугу, і вчиниша над нею божницю, ідеже лежит тіло єя».

(«У літо 6617 (1109) преставилася Євпраксія, дочка Всеволодова, місяця липня, 9 дня, і покладене тіло її в Печерському монастирі, коло південної брами, і споруджено над нею божницю, де лежить тіло її».)

Запис про смерть — і ніяких пояснень. Хто була ця дочка Всеволодова, Євпраксія, чому їй така честь — бути занесеною в найперший літопис землі руської, яке мала життя, чим прославилася або хоч відзначилася?

Чи може стати таким поясненням книжка, написана через 865 років після смерті Євпраксії?

Цим сумнівом хай дозволено мені буде закінчити розповідь.

Київ—Івано-Франківськ,
1972—1974 рр.

ДЕНЬ ДЛЯ ПРИЙДЕШНЬОГО

Роман

Дружині моїй — ЕЛЛІ

Ранок

ПЕРШИЙ ЗОЙК

«Я вмиратиму під Лук'янівською тюрмою».

Дементій Хомич сковзнув поглядом по цьому першому рядкові щойно одержаного листа і одіклав його вбік. Але, мабуть, автор листа добре знав, як можна заінтригувати академіка (хоч той був уже в такому віці, коли людину майже нічим не заінтригуєш), бо та трохи дивна епістола знов помандрувала на середину столу і вляглася якраз навпроти академікових очей. Прочитав, тепер уже намагаючись зосередитися. Він не помилився. Фраза звучала саме так, як він прочитав її вперше: «Я вмиратиму під Лук'янівською тюрмою».

«Гм,— адресуючись до самого себе, голосно промовив академік.— Вітаю вас, Дементію Хомичу. Вас зачислено до будівничих Лук'янівської тюрми в Києві!»

Дотеп академікові сподобався. Треба повторити його ще раз, хоч нема слухачів і нікому належно поцінувати такий вдалий вислів.

«Але ж, шановний листоскладальнику,— знов уголос промовив академік,— я ніколи не належав до похмурих будівничих, які споруджували тюрми і каземати. Я навіть — о ганьба! — не знаю, хто споруджував нашу Лук'янівську тюрму. Це був якийсь скромний анонім. Тюрми завжди будували тільки аноніми. Навіть замок святого Ангела в Римі... Стривайте, але ж замок святого Ангела споруджувався як гробниця імператора Адріана? Лише згодом папи римські використовували його як тюрму. Отже, анонімність цього архітектурного витвору не може слугувати як аргумент до висунутої нами тези...»

Дементій Хомич поторкав пальцем брови. День починався погано. Академік не любив засідань, а нинішній день, здається, буде суцільним засіданням. Та ще й до того ж оцей лист з похмурою преамбулою. Так, немовби він не академік архітектури (в газетах тепер пишуть так: «Дійсний член Академії будівництва і архітектури», скорочено: АБіА), а начальник міліції.

Ніколи він не гадав, що архітектура може так тісно сходитися з органами, які борються проти правопорушень. Але ж хтось колись будував оті трикляті тюрми! Вергали гори каміння й цегли, щоб поховати під ними маленьку, тендітну, немічну людину. Історичний нонсенс! А велетенські бомби? Як там їх називають? Мегатонні, чи що? Вони можуть викликати на земній поверхні майже геологічні струси. А призначення їхнє якнайскромніше: убити людину. Ту саму, що її можна вбити цеглиною. Хто це був убитий цеглиною, яка звалилася з карниза? І Французька революція пішла не в тому напрямку. Карниз. Архітектурний раритет в часи залізобетону, безглузда смерть Мірабо і доля Французької революції...

Він одбігав думками далі й далі від листа, який лежав на столі. Перед цим неспокійним днем хотілося мати хоча б не затьмарений клопотами ранок. І чому так невчасно прийшла сьогодні пошта? Коли треба, вона запізнюється. Коли ж не треба, приносять ще з досвітку.

Його очі втретє наштовхнулися на дивний, бентежливий рядок: «Я вмиратиму під Лук'янівською тюрмою», і він не мав більше сили змагатися з невідомим листописцем. Колись примічали, на яку ногу встав; тепер твій настрій залежить від того, що принесе ранкова пошта або ж телефонний дзвінок. Боже, про які дурниці доводиться думати! Дементій Хомич невдоволено хмикнув і простягнув руку. Вирішив прочитати лист до кінця.

Але якраз тої хвилі прийшов порятунок. Чорний телефонний апарат, що стояв на другому кінці столу, перелякано дзенькнув, мовби аж зойкнув, тоді залився дрібним істеричним дзвенінням.

ВІН ПРОКИДАЄТЬСЯ

А вже тепер почнемо з епіграфа:

> Я не знаю, чи все це є зло, але воно прекрасне, але воно велике, але до дна душі своєї відчуваю, що в цьому вогні гартується новий світ
>
> *Альфред де Віньї, з поеми «Париж»*

Кукулик не знав французької. В анкетах, навпроти запитання: «Якими іноземними мовами володієте?» — з гордим спокоєм нотував: «Іноземними мовами не володію» (докладно відповідати на запитання його привчили ще здавна). Про Альфреда де Віньї Кукулик теж нічого ніколи не чув, хоч той і належав до класиків. По-перше, класиків багато, на всіх не вистачить часу. По-друге, Альфред де Віньї не мав ніякого відношення ні до будівництва, ні до архітектури. Отже, полишмо епіграф — цей шифрувальний ключ до коду нашої подальшої розповіді — і візьмемося за Кукулика з іншого боку.

У Києві на вулиці Карла Лібкнехта, на третьому поверсі чиншового будинку (тобто спорудженого ще до Жовтневої революції купцем першої гільдії Бодровим для того, щоб лупити чинш з квартирантів), у просторій кімнаті, заставленій світлими лискучими меблями болгарського спального гарнітура (тисяча карбованців новими грішми, діставав через Жеребила, а в того є Мухобій, а Мухобій зможе дістати вам навіть білого слона!), розплющив очі могутній сивоголовий чоловік.

Це був Кукулик.

Він спав на спині (на лівому боці не можна: серце; на правому — теж: печінка) і тепер, не перевертаючись, напомацки знайшов на тумбочці коричневий дерматиновий футляр, розстебнув його, дістав звідти електричну бритву «Харків», знову ж таки не дивлячись, завченим рухом устромив штепселя в розетку і притулив торохкотючу машинку до м'ясистої щоки.

Від наглого дирчання бритви на сусідньому ліжкові злякано прокинулася дружина, товсті її руки здійнялися, мов крила, упали в м'яку перину (перини клали, щоб не псувалися пружинні матраци на ліжках), звично-зляканим голосом спитала:

— Уже?

— Лежи, лежи,— спокійно сказав їй Кукулик.— Я сьогодні порушив графік, прокинувся раніше. Хвилююсь. Кукулик хвилюється.

А сам лежав непорушно, тільки водив рукою вздовж однієї щоки, потім уздовж другої, не розплющував навіть очей, щоб з них не вичиталося оте хвилювання, про яке сказав дружині.

Гоління тривало рівно десять хвилин. Не менше, бо тоді б не так ретельно знищувалася щетина на щоках. Не більше, бо тоді б попсувалася бритва.

Опісля — ще п'ять хвилин непорушного лежання. Так порадив Кукуликові знайомий професор. Коли прокинешся — не схоплюйся відразу. Полеж хвилин десять-п'ятнадцять. Можна поголитися електробритвою за цей час. Вібрація бритви дає серцеві електричні імпульси. Головне ж — ніколи не вистрибуй з ліжка, як тільки прокинешся. Бо тоді «вистрибує» з грудей серце. Полеж, подумай про новий день, про свої справи. Намагайся не згадувати про день вчорашній. Забігай думками наперед — і тобі відразу стане легше, і настрій у тебе усталиться на цілий день, і ти цілий день посміхатимешся, і все робитимеш гарно, швидко й уміло.

Професор вважався найліпшим спеціалістом з серцево-судинних захворювань, і Кукулик дотримувався його порад з такою самою ревністю, як благочестиві католики дотримуються десяти біблійних заповідей.

Але сьогодні був зовсім не такий день, щоб думати тільки наперед і нічого не згадувати. Кукулик лежав і згадував цілий рік. Найтяжчий рік у його житті. Рік без одного дня. Без того, що має сьогодні бути. Власне, вже є, вже настав. День триста

шістдесят п'ятий. А триста шістдесят чотири дні тому в ґазетах було опубліковано повідомлення. Про те, що Інститут житла Академії будівництва і архітектури Української РСР (скорочено ІЖ АБіА УРСР) оголошує відкритий конкурс на кращий проект експериментального житлового кварталу в Києві. Умови конкурсу такі-то й такі, проекти надсилати під девізом, розшифровку девіза, тобто прізвище автора проекту і його адресу,— в окремому конверті. І все інше, що належиться в таких речах.

«Навіщо конкурс? — казали Кукуликові.— Коли є гарні проекти, то вони є й без конкурсу, а коли їх нема, то їх не буде й після сотні конкурсів. Он як у кіно. Щороку проводять конкурси на кращий сценарій, а де геніальні фільми? Окрім того, конкурси під девізом — це відлякування маститих архітекторів. Подасть вам який-небудь академік свій проект, а ви, не розібравшись, припечете йому заохочувальну премію! Хто стане рискувати своєю репутацією? Окрім того, кошти. Рецензування проектів, жюрі, листування, протоколи, премії — що це, як не розтринькування державних грошей! Перша премія — п'ять тисяч карбованців? Марнотратство! І потім: з ким ви погоджували цей конкурс? Хто його затверджував? З ким ви радилися? Хто дозволив, нарешті?

Кукулик сказав: «Я директор Інституту житла, інститут оголосив конкурс. Це — демократизм у мистецтві. Все».

Він умів стати на своєму, коли хотів. Триста шістдесят чотири дні ходив іменинником. Про нього пішла слава як про новатора. Подумайте: в час панування типових проектів оголосити конкурс, у якому знехтувано авторитети! Кукулика запрошували на засідання дискусійного клубу творчої молоді, до нього зверталися за інтерв'ю меткі хлопці з «Вечірнього Києва». Йому подобалася ця нова роль. Ніколи не був пророком, а тут траплялася нагода походити хоч у єретиках. «Ми забули про молодь,— казав Кукулик.— Примушуємо її покладатись тільки на міцність власних ліктів. А чому наша радянська молодь повинна проштовхуватися в житті? Відкриємо їй шляхи! Спрямуємо надмір її енергії на речі корисні...» І так далі. Нічого не було сказано путнього, тим більше нового, а здавалося, що Кукулик провіщає нову епоху.

Особливо багато галасу здіймав з цього приводу Кошарний. Власне, все й почалося з Кошарного. І якщо вже визначити цей рік точно, то слід назвати його роком Кошарного.

Кукулик встав, пройшов у ванну (білі кахлі з синім поясочком угорі, латунні крани, московське мило на магнітному держаку), довго плюскотався під холодним душем, натирав свій м'язистий торс шорстким китайським рушником, накинув халат, почовгав у кабінет, набрав номер квартири Кошарного. Той обізвався відразу.

— Спав? — спитав Кукулик.

— Спав.

— Встав?
— Встав.
— Ну і як?
— Та як...
— Я тебе питаю про сьогоднішнє!
— Та боже ж мій!
— Я в бога не вірю.
— А в арифметику? — весело спитав Кошарний.
— Без жартів. Не такий сьогодні день.
— Та все в ажурі!
— Думаєш?
— Навіщо мені думати? Я знаю!
— А конкретно?
— Та я ж говорив уже.
— А ти повтори ще раз.
— Ну, Дементій Хомич — «за». Тетяна Василівна — теж. Брайко подасть сьогодні, бо він не встиг. Але...
— Чому це він не встиг?
— Та він все одно — «за». Держбуд — теж. Фінансисти — обома руками.
— Хто ж «проти»?
— Діжа. Ви ж знаєте.
— Один Діжа?
— Один, як палець.
— То ти думаєш, що все воно так і буде?
— А як же інакше!
— Ну-ну,— сказав Кукулик і поклав трубку.
Так почався цей день.

Потім був сніданок. Вівсяна каша з молоком, яка обіцяла довголіття, і чай з лимоном. Дружина, брезкла, нерозчесана, хляпала капцями по кахляній кухонній підлозі (коли не було гостей, їли в кухні, щоб не псувати столового гарнітура. Чеські меблі, тисяча двісті карбованців новими грішми, дістали тільки завдяки знайомству в Міністерстві торгівлі). Кукулик глянув на неї майже з ворожістю, буркнув:
— Вероніка де?
— Спить.
— Знов десь віялась?
— Облиш ці вульгарні слівця, коли говориш про дочку.
— Ти ще мене вчитимеш?
— Все життя тебе вчу.

Дружина була філологом. Як на гадку Кукулика, то філологія — найнепотрібніша наука. Хати з неї не збудуєш, хліба не спечеш. Слова! Слова ми доберемо й без філології!

Він поснідав, пройшов до спальні, пов'язав краватку, надяг світло-сірий легкий піджак, зазирнув до дзеркала, змочив скроні туалетною водою «Лаванда», відкашлявся. Кашель у нього був генеральський, хоч у армії Кукулик дослужився лише до

полковника. Однаково тепер обіймав генеральську посаду. Директор єдиного на Україні республіканського Інституту житла! Що може бути нині головніше, важливіше, болючіше, цікавіше, популярніше за житло! Може, хто хоче статистики? Будь ласка! За останні шість років сімдесят п'ять мільйонів чоловік одержали в нашій країні нові квартири. Цього року в Радянському Союзі буде споруджено дев'яносто два з половиною мільйона квадратних метрів житла. Матимемо майже десять мільйонів чоловік новоселів. Цілу державу! У Києві за останні чотири роки збудовано три і чотири десятих мільйона квадратних метрів житлоплощі, а до війни мали всього шість мільйонів. Цього ж року тільки за рік буде введено понад мільйон квадратних метрів. Сто тисяч киян стануть новоселами! Будуємо з розрахунку на тисячу чоловік удвоє більше, ніж у США і Франції, в два з половиною рази — ніж у Англії й Італії. Кого не переконають такі цифри?

Кукулик знав їх напам'ять. І ще безліч цифр знаходило притулок у його великій голові, цифр важливих, красномовних, переконливих, гордих. А дружина чіплялася з якимись там словами і сякою-такою філологією!

Він пішов до кабінету. Трохи раніше звичайного одягнувся й поснідав сьогодні, тож треба було згаяти якось час, щоб не прийти на засідання жюрі першим. Пересунув на столі довідники, вчорашні газети, підійшов до вікна. На вулиці ніде було розгулятися оку. Погляд упирався в протилежні будинки, такі самі, як і той, що в ньому мешкав Кукулик, такої самої купецької витребенькувато-нездарної архітектури (але зате з просторими високими квартирами). Навкіс від будинку на тім боці вулиці висів знак: «Стоянка машин заборонена», а коло знака — чиясь «Волга» з табличкою: «КИВ». «Непорядок,— подумав Кукулик.— Порушують люди».

Нечутно увійшла дружина, півголосом мовила:

— Тобі лист.

— Що-о? — аж підстрибнув Кукулик, забувши про пересторогі знайомого професора і про те, що треба берегти енергію для сьогоднішнього тяжкого дня.

— Лист, кажу.

— Який може бути лист?

— А я знаю? Газет чомусь немає, а прийшов лист.

Зрадимо невеличку Кукуликову таємницю: ось уже багато років він не одержував додому жодного листа. На роботу — так. Там було ділове листування, там він перегортав цілі купи паперу, вийнятого з конвертів, проштемпельованих поштарями, обклеєних всілякими марками, навіть іноземними, (тоді до його секретарки Тані збігалися всі запеклі філателісти з інституту й канючили хоч марочку).

Але додому? Хто йому мав писати? Десь була сестра. Вдова. Працювала в колгоспі. Там люди вирощують хліб, а не займа-

ються писанням листів. Колись були друзі, однокашники, товариші. Постаріли, порозбрідалися, порозсіювалися крізь сито службових рангів і чинів. Хто вискочив вище — мабуть, забув Васька Кукулика, хто лишився нижче — хоч і згадував, то не насмілювався турбувати. Та й ще: вже три десятки років жив Кукулик у Києві, всі його знайомі теж були киянами — навіщо писати? В крайньому разі обходилися телефоном. Тим більше, що телефон у Кукулика не був ніколи засекречений, подзвони на 09 або зазирни в абонементну книжку і дзвони, хоч лопни.

— Може, то Вероніці? — зробив останню спробу врятуватися від листа, який ніс якусь невідому загрозу.

— Тобі. У власні руки.

— Від кого?

— Нема зворотної адреси. Штемпель — київський.

— Ти вже все розглянула.

— Я знала, що ти питатимеш.

— Ти завжди все знаєш.

— Повинен бути вдячний, а не гарчати.

— Гаразд, пробачаюсь. Я невиховане мурло, ти — інтелігенція. Пардоніруюсь.

— Візьми ж листа.

— Прийду — прочитаю.

— А може, це якраз до сьогоднішнього засідання?

— Звідки ти взяла?

— Ну, я чомусь так подумала...

— Подумала, подумала,— пробурмотів Кукулик. Він і сам чомусь був упевнений, що цей несподіваний лист мав пряме відношення до сьогоднішнього засідання жюрі і до присудження премій за кращі проекти. В листі крилася якась невідома загроза, якесь застереження і взагалі чортзна-що! Чому він не вийшов з дому на п'ять хвилин раніше! Нічого б не знав.

— Дай сюди!

Вихопив у дружини конверт, розірвав його, забачив нерівні чорнильні кривульки чийогось незнайомого почерку, пожбурив на стіл.

— Чортзна-що! Я думав, офіціальний лист, а це просто писулька. Не чіпляйся до мене з цими дрібницями! Повернуся з інституту — прочитаю. Ти ж сама знаєш, який у мене сьогодні тяжкий день.

Вийшов з кабінету, грюкнув надвірними дверима.

Дружина взяла лист, поклала на вчорашні газети. Коли клала, побачила слово «тюрма». Не стрималася, дістала з конверта аркушик паперу, розгорнула його. Перша фраза вдарила її в саме серце:

«Я вмиратиму під Лук'янівською тюрмою».

Вона кинулася до вікна: чи не гукне ще чоловіка? Ні, пізно. Тоді довго накручувала телефонний диск, остання цифра

зіскакувала, нарешті в трубці клацнуло, почувся далекий дівочий голос:

— Говорять з квартири Василя Васильовича,— сказала дружина.— Попросіть його, як прийде на роботу, хай подзвонить додому. Дуже вас прошу. Заздалегідь вам вдячна.

А перед очима витанцьовувало криве, як гадючий слід, слово «тюрма». Ну звідки воно і чому саме сьогодні?

ВСЕ ПОЧИНАЄТЬСЯ З ТАНІ

Секретарка підстругувала останній олівець з тих, що стояли перед нею в нікельованому стаканчику. Секретарку звали Танею. Секретарці, тобто Тані, було двадцять років (у такому віці можна ще називати кількість років героїні без риску бути нечемним). Як усі наші столичні секретарки взірця 1962 року, Таня була коротко пострижена, мала на собі в'язану кофточку французької фірми «Мерсі» (так, так, на жаль, саме французької фірми «Мерсі», а не київської фабрики імені Рози Люксембург), чехословацькі (трохи легше!) туфлі на «шпильках» і спідничку, пошиту на київській (нарешті) фабриці імені Смирнова-Ласточкіна.

Як усі молоді дівчата, особливо ж секретарки, Таня була закохана. Але про це значно пізніше.

Сьогодні на долю Тані випала відповідальна роль. Зранку, ще до настання десятої години, вона мала обдзвонити всіх членів жюрі і нагадати, що рівно о десятій починається засідання, те вирішальне, так давно очікуване всіма засідання, на якому вирішиться доля конкурсу.

Рятівний дзвоник, що пролунав у кабінеті Дементія Хомича і не дав академікові дочитати загадково-загрозливого листа, якраз і був Таниним.

Після академіка Таня подзвонила до віце-президента Академії будівництва і архітектури Тетяни Василівни. Тієї вже не було вдома. Очевидно, йшла сюди. Тетяна Василівна любила ходити вранці пішки, мабуть, хотіла мати гарні ноги. Пізно, пізно!

До Діжі дзвонити ніяк: той жив на хуторі Нивки, де ще не було телефонів. Та хоч би він і мав телефон, Таня б йому не подзвонила.

Брайко? Він прийде точно о десятій без жодних нагадувань. Його Таня поважала за розум, але ставилася до Кукуликового заступника трохи зверхньо. Може, через його тихість, а може, тому, що маленькі чоловіки їй не пасували. Ах, маленький на зріст, але великої душі чоловік? Що ж, тим ліпше для нього.

Кошарного секретарка ненавиділа. Його звали Антон Кузьмич по паспорту, а він сам себе величав тільки Анатолієм. І вдома, і на роботі був завжди Анатолій Кузьмич. Щоправда,

Кукулик звав його Антоном. Навіть якось при співробітниках сказав Кошарному:

— Що ж ти, брате, соромишся батьківського імені. Чехов он був Антон.

— Та я нічого, так якось вийшло, з фронту ще повелося,— спаленів Кошарний.

Таня вперто називала головного інженера Антоном.

Подзвонила Кошарному. Він сидів коло телефону, видно, зранку ждав дзвінків.

— Антон Кузьмич?

— Ну?

— Це Таня, доброго ранку.

— Ну?

— Я хотіла вам нагадати...

— Ну?

У неї так і крутилося на кінчику язика «Нагадати вам, що ви — хамлюга і свиня», але стерпіла, мовила спокійно далі:

— Що, як секретар жюрі, ви маєте бути за півгодини раніше.

— Не ваше діло.

— Мені звелів передати вам це Василь Васильович.

— Без вас з ним говорив.

— І ще дозвольте вам сказати, що я в захопленні від вашої люб'язності! — випалила все-таки Таня і клацнула трубкою.

Боятися? Вона нікого не боялася. Знала, що вродлива, володіла тією дозою природного розуму, яка не дає молодій дівчині загинути, плюс до того ще мала десятилітку, що вже ставило дівчину майже в цілковиту незалежність від усіляких кошарних-свинарних.

В інституті житла Таня опинилася зовсім несподівано для самої себе. Після десятирічки влаштувалася на річні курси геодезистів, мала вже їхати кудись у Донбас в експедицію, коли раптом її побачив Кукулик і запропонував іти до нього секретаркою. Перед нею стояло питання: Київ чи Донбас? Кукулика до уваги не брала, Київ — от що було найголовніше!

І хоч погано уявляла, що таке секретарка, і взагалі не могла молодим своїм розумом збагнути, а тим більше усправедливити існування такої категорії людей, як секретарка, однак дилему «Київ чи Донбас» треба було вирішувати, тому вона й опинилася за цим столом між двома оббитими рудим дерматином дверима, на одних з яких була табличка: «Директор», на других: «Головний інженер».

Перший день став для неї днем тортур. Він почався з настирливого дирчання якогось безглуздого електродзвоника під стелею, і те дирчання так знервувало Таню, що вона не стерпіла, відхилила двері до Кукулика і сказала:

— Слухайте, що це тут дзвенить? Працювати ж неможливо.

— Ну-ну,— зиркнув на неї з-під брів Кукулик.— Це мені

починає подобатися. Не що дзвенить, а я дзвоню, викликаю вас.

Він натиснув своїм товстим пальцем кнопку в себе на столі, і дзвінок залився з новою силою.

— Що я вам — собака Павлова? — вибухнула Таня.— Не можете підійти до дверей і покликати, коли треба. З вашою комплекцією, до речі, дуже корисно якомога більше ходити.

Кукулик обстоював демократизм у всьому, йому сподобалася Танина атака, і він звелів зняти дзвінок.

В інституті житла Таня працювала вже рік. І якщо Кукулик вважав, що рік цей слід назвати роком Кошарного, то дівчина була впевнена, що то рік — її. Отже, рік Тані. Щоправда, не в усьому і не до кінця. Наприклад, цей Діжа. Тривіальний Іван, з безглуздим полтавським прізвищем. Колишній селюк. Народжений тільки для того, щоб псувати людям кров. Іван, Іван, сто, тисячу разів Іван — і кінець!

Таня застругала останній олівець, згорнула з столу в папірець стружки, взяла скляночку з олівцями (Кукулик любив різнокольорові олівці) і понесла в кабінет принципала.

Коли повернулася, в приймальні, на дивані для відвідувачів, простягнувши свої довгі ноги, сидів Діжа.

— Ви вже тут? — сердито сказала секретарка.

— Доброго ранку, Таню.

— Вам ніколи не стачає терпцю, прибігаєте за годину раніше.

— Боюся запізнитися, і тоді нікому буде псувати настрій начальству.

— Не задавайтеся.

— А хіба я вам мало зіпсував крові, Таню?

— Ви... ви просто варвар!

— Просто я реаліст. Знаю, що ви мене кохаєте...

— Не брешіть!

— Себто я брешу, що знаю, що ви мене кохаєте, чи брешу, що ви мене кохаєте?

— Просто брешете, й усе!

— Ага, отже, кохаєте. Але я вас, на жаль, ні.

— Я вас ненавиджу! — вигукнула Таня і побігла назад до кабінету Кукулика, хоч робити там їй було ну зовсім-зовсім нічого.

— А я вас — ні,— навздогін їй спокійно сказав Іван.

— Ви нездатні навіть ненавидіти,— долинуло з глибини кабінету.

— О-о, ви помиляєтесь, Таню,— підвівся Діжа з дивана,— я все можу. Тобто не все. Наприклад, я не вмію приховувати ні своїх почуттів, ні своїх думок.

— Вас погано виховували.

— Може, й погано. А втім, як на це глянути. Воно мовби й заважає собі самому іноді, але зате іншим полегшує життя.

У всякому випадку, ніхто не стане витрачати зайвини енергії на те, щоб розшифрувати природне явище, зване в просторіччі «Іван Діжа».

— Тот, кто постоянно ясен, тот, по-моему, просто глуп!

— Маяковський був хитрий. І добрий. Він сам володів тією граничною ясністю, від якої страждав, тому більше нікому не бажав такої долі. От і написав.

— Вам хочеться, щоб вас усі ненавиділи?

— А от я знаю людину, яка вас, Таню, ненавидить.

— Ну й що мені до того?

— Вона має пряме відношення до нашого інституту.

— Хай хоч найпряміше.

— І ви ніколи б не подумали.

— Може, ви станете мені переповідати київські плітки?

— Все. Мовчу. Зосереджую свої розумові здібності для прийдешньої прі, яка зветься «засідання жюрі».

Подзвонили з квартири Кукулика. Таня відповіла, потім, поклавши трубку, пройшлася перед Діжею, демонструючи свої ноги.

— І де вас таку міг викопати наш Василь Васильович? — дивлячись на неї з-під брів, весело промовив Іван.

— Наліпив об'яву на телефонному стовпі про те, що потрібна секретарка, от я і прийшла! — випалила дівчина.

— Під об'яву ви не підходите. Як то пишуть: «Потрібна добре відшліфована секретарка, яка вміє поводитись з добре відшліфованими відвідувачами». Про вас треба писати інакше.

— Як же?

— Навіщо вам знати? Досить з вас того, що ви — ближче до неба, ніж ми, грішні.

— Як саме — ближче?

— На висоту каблуків.

— Мабуть, кандидати архітектури тільки й здатні говорити такі нісенітниці?

— Хочете, я вам щось побажаю?

— Ну, побажайте.

— Бажаю,— Діжа замислився тільки на мить,— бажаю вам таких панчіх, щоб не прокусив жоден собака!

— Більшого я від вас і не ждала!

— Бо ви ждете від мене імені жінки, яка ненавидить вас через те, що заздрить.

— Мені всі заздрять!

— Навіть я, Таню. Мати таку певність своїх сил — це вже щось.

А та, що ненавиділа Таню, ходила в цей час по вулиці. Сто метрів в один бік від Інституту житла, сто метрів у другий. Годину тому вона йшла слідом за Танею, коли та квапилася на роботу, йшла і в голові в неї клубочилися розбурхані думки (якщо таким думкам місце в голові, а не деінде).

А ПРОДОВЖЕННЯ: ТЕТЯНА ВАСИЛІВНА

Боже! Вони дивляться тільки на неї! Всі вони вирізняють з натовпу тільки її! Вони вважають, що тільки вона наділена всім найжіночнішим! Але ж я не гірша! Я така сама! Я ліпша! Чому на мене ніхто не звертає уваги? Невже вони вважають, що я гірша! Невже не здогадуються, що злість моя, що чекання моє, що роки мої, що відчай мій дають мені сили й здібність бути в десять, в сто, в тисячу крат ліпшою за цю дівчинку! Не зовні! Що там зовні! В глибинах мого єства, моєї натури, моєї душі! В мені дрімають цілі океани краси, ніжності, розкошів! Я відчуваю вологі хвилі палкості. Чому ж не відчувають цього чоловіки?

Вони дивляться на неї, на ту. А та — тільки зовні приваблива. А далі — нічого. В неї не може бути нічого. Вона шорстка, як усі егоїстки. А вродливі — всі егоїстки.

Боже, дай мені силу! Відкрий усім очі. І хай живемо ми! Не щось, і не хтось, і не всі, і не хто попало, а саме ми — зовні невродливі жінки!

А сама ходила й ходила, і так щоранку перед роботою, щоб мати гарні ноги. Пізно, пізно!

Двадцять два роки тому маленька чорнява дівчина-архітектор приїхала з Києва в службове відрядження до Запоріжжя. Зустріла там інженера-металурга. Закохалася, він — теж. Не відкладаючи, вирішили одружитися. Весілля було в місцевому ресторані. Гостей зібралося чоловік з п'ятдесят, і всі їй не знайомі: запрошував чоловік.

Потім він пішов на війну і не повернувся. Не так, як інші, що полягли в бою. Не повернувся до неї. Десь там зустрів медсестру чи ще когось і подався в Кузбас а чи на Урал. Ресторан у Запоріжжі розбило бомбою. Маленька чорнява жіночка стала Тетяною Василівною, казали, що вона дуже розумна, її висували на нові дедалі вищі й вищі посади, дехто підхихикував: жінка, якій не загрожує ніщо жіноче.

Вона й сама намагалася забути про свою жіночність. Палила міцні цигарки, носила якісь майже чоловічі черевики, незугарні костюми мишачого кольору, коротко обстригала волосся, лише зрідка його розчісуючи. Її боялися за гострий язик і за цілковиту відсутність сентиментальності — цього пролога до елементарних людських жалощів. Коли стала віце-президентом академії, то жоден дотепник не склеїв звичайного для такого випадку епітета: «Віце-президент у спідниці». А сама вона, мабуть, якби якийсь з чоловіків зненацька став до неї залицятися, з обуренням сказала б: «Ви думаєте, я жінка? Помиляєтесь: я — віце-президент!»

І ось саме тоді почалось незрозуміле. Якийсь відвідувач, загнаний, мов старий кінь, довголітніми службовими відряджен-

нями, злинялий і стеклий, як осіння бадилина, інженер, привітавшись до Тетяни Василівни, вигукнув:

— А я у вас на весіллі був!

І обірвалося серце у цієї кам'яної жінки, і покотилося далеко-далеко, в ті забуті роки, де було в неї звичайне людське щастя. І не серце покотилося, а щось ще більше і незбагненніше. Мовби давно вже нависало в грудях оте щось так само, як нависає над крем'янистою стіною гірського масиву тисячотонна брила і тримається невідь-чим, а як тільки пролунає в гірській тиші якийсь незвичний звук, шелесне та брила вниз, з жахним гуркотом прокотиться по гранітному тілі гір, збиваючи виступи, розколюючи скелі, затягуючи в орбіту свого шаленого руху нові та нові кам'яні маси.

І ще й ще зустрічала згодом Тетяна Василівна людей, які радо стискували їй руку й вигукували:

— А я у вас на весіллі був!

І після кожного того вигуку нові лавини зривалися в грудях у жінки, і вже не мала вона своєї звичної незворушності і затверділості, вже проклюнулося в її душі під кам'яними дощами щось тендітно-зелене, щось таке ніжне, що й сама вона не йняла віри в його появу.

Тоді й прийшов у її життя великий, вродливий, мов грецький бог, Кукулик. Кукулик!

Вона ходила, ходила багато, ходила щодня, зовсім відмовилася від послуг машини, ходила, щоб мати гарні ноги. Хоч і знала, що пізно. Пізно!

Але ж Кукулик!

Засідання жюрі мало розпочатися за чверть години.

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКІ ПРІЗВИЩА

Жеребило теж знав, що цього ранку починається засідання жюрі. Все одно не мав що робити: лежав, дивився на стелю, ні про що не думав, ждав тільки цього дня, а тепер ждав: подзвонять йому чи ні? В палатах, ясна річ, телефонів немає, але для нього зробили виняток, про Жеребила подбали високі люди, про нього завжди хтось дбав, без нього не могли, його здоров'ям цікавилися, до нього дзвонили і додому, і сюди. Було. Тепер минулося. Тепер не дзвонили. Обходилися без Жеребила. Знайшли якогось нового начальника планово-виробничого відділу, називають його поки що «тимчасово виконуючий обов'язки», а як тільки Жеребило перейде з стану свого тимчасового перебування на грішній землі у стан вічного спочинку, тоді оте невідоме «тво» стане начальником відділу, другим Жеребилом. Брешуть! Другого Жеребила ніколи не було й не буде! Хоч весь світ перетруси — другого такого не

знайдеш! Жеребило вдоволено скривив свої товсті губи. Але ж чи подзвонять сьогодні?

Та Кукуликова лахудра-секретарка не подзвонить. Від тієї не діждешся. Переказували Жеребилові, що буцімто висловилася вона про його прізвище так: «Це не Жеребило, а Іржебило, від слова «іржати». Бодай ти на кутні іржала!

А за нею й шмаркач Діжа: «Чи не з київських ви дворян, товаришу Жеребило?» — «Це ж чому в твою голову заскочило таке припущення?» — «Та як же, київські дворяни саме й носили отакі прізвища. Полетики, Балабухи, Сукозагнети, Кулябки, Двигубські, Скарги, Рахуби. Жеребило лягає сюди і не тіпається».

Щоб тебе лиха година тіпала!

На Кошарного сподіватися нічого. То псяюха.

Брайко ніколи не симпатизував Жеребилові. То тихий чоловік.

Жеребило аж скривився, подумавши, що Брайко — тихий. А ти сам? Де твій гучний голос? Де твій сміх? Де твої набряклі силою руки? Нема нічого. Лишилися тільки губи. Товсті губи на схудлому в дульку лиці, ті самі губи, що так апетитно вміли плямкати, пропускаючи в черево ласі шматочки та ще ласіші ковточки. Ох! Тепер спробуй плямкни.

Він вмирав від раку шлунка. Ще тішив себе надією, поки не попав у онкологічний інститут. Тепер знав, що все закінчено. Їсти нічого не міг, бо після кожного ковтка починалися неймовірні болі. Жив ще за рахунок тих колишніх запасів жиру, що зібралися в його великім і могутнім колись тілі внаслідок багаторічного їдва й питва, в якому не знав міри. Вмирав з голоду. Це звучало б комічно, якби не страх смерті: Жеребило вмирає з голоду! Той самий Жеребило, який міг видудлити дві або три пляшки коньяку і заїсти їх добрячим гусаком, або смаженим поросям, або десятком смажених карасів, або півдюжиною біфштексів завтовшки з мікропористу підошву, або...

Чи ж подзвонить сьогодні хто-небудь з інституту? З інституту, де всі коридори заставлені шафами з старими кресленнями, де в сповнених тихого робочого гамору просторих кімнатах на столах звиваються цілі рулони ватману й синьки і шелестять, шурхотять, як його пересохлий голос.

Хто ж подзвонить?

Кошарний — ні. То сволота. Від нього не діждешся. Мабуть, радий, що одним співавтором менше, і вже планує і приміряє, як позбутися Жеребила, щоб і сліду його не лишилося.

Кукулик. Директор мав би подзвонити. Він порядна людина. Трохи полюбляє корчити з себе велике начальство, але то не біда. Йому це пристало. Не він, то другий би. А взагалі — директор справжній. Йому хоч у міністри з його статурою, з його підкашлюванням, голосом. Такі люди Жеребилові завжди

були до вподоби. Відчував, що й сам належить до них, пишався з цього.

Але чи ж подзвонить сьогодні Кукулик?

В цьому безнадійному інституті Жеребило, мабуть, тижнів зо два. Та що там «мабуть», коли він точно знає: шістнадцять днів. Шістнадцять днів його ніхто нічим не лікує, окрім безглуздих таблеток для заспокоєння болю, а тільки беруть аналізи. Аналізи, аналізи, аналізи, мов звіти для міністерства, Держбуду і Держплану. І нічого не кажуть певного. Він сам добре знає, що в нього рак, а вони не кажуть, бояться помилитися, все аналізують, проглядають його на рентгені, мацають, перекидають з долоні на долоню.

Та публіка з інституту ще пробує втішати: «Нічого загрозливого, просто загострення шлункової хвороби, в крайньому разі кобальтова гармата — і все буде гаразд». Ніяка гармата вже не проб'є тепер тих хащів, що виросли в його шлункові. Недарма ж він стільки років так щедро поливав той пекельний город коньяком та горілкою з перцем. Ох і було ж!

Жеребило облизав губи. Язик був сухий і шорсткий, як рашпіль.

Не подзвонять! Ніхто не подзвонить сьогодні. Заклопотані своїм. Останній день року Василя Васильовича Кукулика. День, який вирішує все. А Жеребила в цей день там не буде. А раз не буде, то він і не потрібний. А раз не потрібний, то про нього й не згадають. І не подзвонять! Не подз-з-з...

Двері до палати тихо прочинилися, і увійшла дружина. Невисока білява жінка, повнувата, але не занадто, не гарна, але й не погана. Чому вона стала його дружиною? Йому треба б жити з могутньою жінкою, дати початок новому родові Жеребилів, таких собі череватих здорованів, гульвіс, оптимістів. А ця тихо прожила коло нього, і він її так і не помітив. Тепер набридала з своїми телячими очима, з своїми тихими жестами і несміливим голосом.

— Ну, чого тобі? — замість привітатися, сказав Жеребило. Хотів гаркнути так, як колись, але голос був кволий, і оте «чого тобі?» пролунало майже жалібно.

Вона стояла й мовчала.

— Я тебе питаю! — гніваючись на своє безсилля, спробував крикнути Жеребило, але знов у нього нічого не вийшло, і він тільки у відчаї махнув своєю довгою кістлявою (а колись же була як дишель!) рукою.

Вона й далі стояла коло порога і дивилася на нього. І очі в неї були не такі вже й коров'ячі, якщо сказати по честі. Це були гарні людські очі, сповнені смутку, болю і... розпачу.

Жеребило злякався тих очей. В них він побачив свій присуд. В них читалося те, про що сам думав, але думав ще так, просто для дурного бадьоріння, а тепер мав повірити в усю жахність тієї неуникної істини. І Жеребило зламався. Вже не було

давнього Жеребила, а був малий безсилий хлопчик, який боявся всього на світі: злої мачухи, темряви, чорного кота, гадюки, навіть миші. Як з того хлопчика міг вирости Жеребило?

— Ну, чого ж ти там стоїш? — тихо сказав він.— Підійди до мене. Підійди, поговоримо.

Вона стояла закам'яніло, мовби не дихаючи, нічого не чуючи і не бажаючи знати. А потім кинулася до нього, просто впала наперед, якимсь чудом долетіла до ліжка хворого і мовчки, в страшному мовчанні, вхопила його руки і горнула, горнула їх до своїх грудей, де не було вже жіночності, а був тільки дикий, неймовірний, непередаваний біль.

— Ну що? — шепотів до неї Жеребило.— Одержала аналізи? Рак? Ну, кажи! Рак, правда ж? Ну, гаразд, мовчи, мовчи, я й так знаю. Я все знаю. І не боюся. Чуєш, Жеребило нічого не боїться! І ти не бійся. Чуєш? Треба мені лікуватися. Все треба спробувати. Тепер же медицина могутня. Радянська медицина наймогутніша в світі. Ти ж читала в газетах... Тільки треба все використати. Інститут мені допоможе. Кукулик. Ти йому скажи. Піди й скажи. Мовляв, у Жеребила рак, треба лікувати. Він доб'ється всього. Кукулик добрий чоловік. Скажи йому тільки. Просити не треба, його ніколи не треба просити, просто скажи йому, і все. Він, як наш партизанський командир, ніколи поранених фашистам не залишав. Жодного пораненого. Підбере неодмінно. Хоч сам кров'ю стікатиме, а поранених всіх попідбирає, на підводи — і гайда! І всі це знали, знали, що в біді не полишить, вірили в нього, і люду до нього плавом пливло. А суворий був. І кричав, і розстрілював кого треба. Але добрий і справедливий. Головне в людині — справедливість. А Кукуликові тільки скажи... Ти мене чуєш? Ну, чого ж ти мовчиш, дурна? Маріє, Маріє!.. Стривай! Не кажи нікому! Жодній людині. Тим сучим синам з лабораторії, чи звідки там, теж звели, щоб нікому анітелень. Якщо дізнаюся, що десь ляпнуть або ти ляпнеш,— голову відірву!.. Або ні. Не так... Стривай. Дай подумати...

Думати не міг. Знетямленим поглядом обводив стерильно-білі площини стін і нічого не бачив. Його закрутило в примарливому мороці, він борсався в темному світі первісного жаху, він би ревів, як дикий звір, коли б мав голос та силу в легенях, гатив би кулацюрами в стіни, пробиваючись до життя, якби повернулася до його м'язів давня сила. Не міг нічого. Дружина шукала захисту в його знесилілих руках, але знаходила там тільки те, що мала й сама: розпач, безмежний, невтишимий, несамовитий розпач безсилля.

— Стривай,— шепотів Жеребило,— треба зробити так... Сьогодні ж такий день... Ось мені зараз подзвонять... Від Кукулика... Сам Василь Васильович... І я скажу... ти скажеш... Ми удвох скажемо... Ні, мовчи! Мовчи, бо відгвинчу голову! У-у-у!..

ЗАНУРЮЄМОСЯ В СТИХІЙНЕ?

В інституті його звали Брайчик. Брайко знав про це і не ображався. Дружина іноді казала на нього: Дая. Так вона скорочувала його ім'я Данило. Він гнівався:

— Не люблю сентиментальності.

— Ти ж сам — суцільна сентиментальність,— зітхала дружина.

— Мовчи.

Вранці він вставав і біг на базар. До Центрального критого ринку від їхнього будинку було чотири квартали. Центральний ринок проектував якийсь невіглас. Власне, не якийсь, його Брайко добре знав, але волів називати «якийсь», бо тоді легше було лаяти його в думці за нездарність. Зовні споруда Критого ринку нагадувала цейхгауз петровських часів, а коли заходив усередину, то в вуха тобі тисячопудовим молотом бив гамір сотень голосів. Будівничий начисто знехтував законами акустики, він споруджував цей храм торгівлі, мов темний варвар, він, очевидно, по простоті душевній вважав, що тут одночасно перебуватиме десяток-другий людей, а якщо їх збереться більше, то мовчатимуть вони, мов на похороні. А тим часом тут збиралися тисячі, і кожне галасувало, кожне допитувалося, кожне намагалося дістати ласіший і дешевший шмат, бо це таки був ринок, а не клуб поезії чи там осередок передового, майже комуністичного життя. Нічим передовим тут і не пахло, і не могло пахнути, бо ринок — це ринок, хоч як там його поетизували цілі покоління письменників і літописців.

— Хазяїн, почім ваша голова?

— Це ваша печінка, хазяйко?

— Дайте мені кілограм задньої частини!

— Що? Оця гнилятина по сорок копійок?

Брайко завжди брав на сніданок телячу печінку. Іноді доводилося шукати її досить довго. Всі київські мами і бабусі прагнули годувати своїх діток і внуків неодмінно телячою печінкою, і тому розходилася вона, як вода в спеку.

Овочі купував у дяді Борі. Дядя Боря належав до небагатьох міфічних особистостей Центрального ринку. Восени і взимку він щодня приносив по дві цеберки квашеної капусти, по весні й улітку мав свіжі овочі. Капуста в дяді Борі була найсмачнішою. Туга, аж рипіла, з запахом яблук, соковита, з перламутровим блиском — вона не мала собі рівних. Брайко жартома називав дядю Борю «капустяний король». Той жахався цих слів, дрібно хрестився, відмахувався від Брайка:

— Гражданин архітектор, не кажіть так. Тепер королів саджають у тюрми. А я хочу годувати людей капустою.

Фрукти продавали темнолиці хлопці, з чорними вусиками, в пухнастих картузах і дорогих пальтах. Сиділи за прилавками,

наїжачені, нашорошені, блимали білками очей з-за золотистих пірамід яблук, гиркали, не ждучи запитання:

— Адин рубл.

Або ж:

— Два рубла.

Від Медеї Брайко навчився грузинської. Він підходив до отих, схованих за горами дорогих пахучих фруктів, промовляв дві-три фрази по-грузинському. Здивовано висовувалися голови, накриті пухнастими картузами. Яблука все одно були для нього «два рубла».

Будинок належав до купецьких. Темна сходова клітка з скупим верхнім освітленням, стрімкі сходи, довгі, далекі від сучасних стандартів, марші. До п'ятого, верхнього, поверху, де мешкав Брайко, налічувалося сто тридцять східців. Якщо прийняти, що кожен східець має тридцять сантиметрів (теж купецька норма), то Брайкові доводилося видряпуватися на тридцять дев'ять метрів угору. Двічі на день — маємо вже сімдесят вісім метрів. Якщо відкинути шістдесят п'ять днів на рік (вихідні, коли сидиш коло Медеї, свята, хвороби, командировки), то за триста днів по сімдесят вісім метрів вийде двадцять три тисячі чотириста метрів. Тобто майже три Джомолунгми щороку. Якщо ж взяти до уваги, що Брайко ходив тут уже сімнадцять років, то матимемо п'ятдесят один Еверест.

Вже багато років доглядав він дружину. Ніколи не сказав їй жодного різкого слова, не скривдив жодного разу. І майже ніхто не знав про це, а хто й знав, то не надавав тому особливої ваги. Мало чого не буває на світі. Про нього не писали нарисів у газетах (і не напишуть). Його не нагороджували орденами за звичайну людську вірність і порядність (за це не нагороджують). І щороку він долав свої Еверести сходів. Хай не п'ятдесят за цей час, а тільки двадцять, хай навіть десять, п'ять! Але який був галас про шерпа Тенсінга і новозеландського пасічника Хілларі, коли вони тільки раз, один-єдиний раз вилізли на Джомолунгму. А скільки було приготувань! Спеціальна експедиція. Нейлонові штурмові костюми. Вітамінізована їжа. Гірське повітря, акліматизація. Щоправда, вище п'яти тисяч метрів повітря бідне киснем. Але хто сказав, що повітря сходових кліток у купецьких будинках, споруджених до революції для здирання з пожильців чиншу, багате на кисень? Проектували колись ці страшні шахти, артезіанські колодязі обивательського животіння, не дбаючи про консистенцію кисню в них.

І от він уперто долає свої Еверести. І про нього не пишуть реляцій у газетах (і не напишуть), і дружина лежить та лежить, читає в «Вечірньому Києві» оголошення про чиїсь розлучення, дивиться на Брайка з сумом і любов'ю, а він тільки супить свої світлі брови, стискує щелепи, від чого його безкровне худорляве обличчя стає таким розумним, таким нервово-прекрасним, що Медея готова заплакати від щастя.

Вона завжди знала все. Знала й про сьогоднішній день. Коли Брайко, напоївши дружину кавою, зібрав свої папери, поправив краватку, підійшов і поцілував Медею в чоло, вона сказала:

— Тільки прошу тебе: не нервуй.

— Хай нервують наші вороги.

— У тебе ж ніколи не було ворогів. Ти такий добрий.

— Не було — то будуть. Від сьогодні матиму їх повні жмені.

— Мені страшно, Даниле.

— Добре, хоч не назвала мене Даєю.

— Мені так страшно сьогодні за тебе, що я хотіла, щоб ти був не просто Данилом, а Данилюкою, Данилярою, Данилищем.

— Буду всім.

— Власне, нічого нового в твоїй поведінці я не бачу. Ти завжди стояв на таких позиціях. Взяти хоча б Діжу. Як ти воював за те, щоб перевести його до Києва.

— Тоді це не було так помітно. Сьогоднішній день — грань між двома епохами в житті нашого інституту. Треба мати рішучість переступити цю грань — і тоді стане легше.

— Легше — це взагалі. А тобі буде трудніше.

— Ти ж знаєш моє ставлення до труднощів.

— Подзвониш мені, гаразд?

— Постараюся. Але не жди, що це буде швидко.

— Гадаєш, що засідання затягнеться?

— Може затягтися, і дуже.

— Але ти однаково подзвониш.

— Як завжди.

— Що б ти порадив мені почитати?

— Звичайно ж, «Доктора Фаустуса».

— Цей роман неквапний, як моє життя. А твоє життя коло мене — прісне, як проскура.

Медея розгорнула роман Томаса Манна на закладеній сторінці, прочитала: «Юність — це смілива готовність зануритись у стихійне».

Її Брайко вже не був юним. Мав під п'ятдесят. Але зберіг готовність зануритися в стихійне, якщо те стихійне було обіцянкою прекрасного.

ЧЕРВОНІ ТРОЯНДИ

Антон Кузьмич Кошарний, головний інженер Інституту житла, належав до найзапекліших київських болільників. Залежно від ставлення до футбола він поділяв людство на дві категорії: справжніх людей, так би мовити, еліту, і другорядних. Як для стародавнього грека найбільшою святинею був храм Зевса Олімпійського чи там Афіни Паллади, так для Кошарного (та іже з ним, можливо, навіть не виключаючи автора цієї іронічної розповіді!) святинею номер один стали

тепер ворота київської футбольної команди «Динамо», а верховним жерцем, який вершив найвищі таїнства в тій святині, воротар-абориген, чи варяг, чи неофіт.

Навіть сьогодні, в цей напружений до краю і відповідальний день, Кошарний, як тільки переступив поріг приймальні і забачив на дивані Діжу, ненависного хлопчиська Діжу, того самого Діжу, на якому в найчорніших проскрипціях Кошарного вже було поставлено хрест як на керівникові архітектурної майстерні,— отож повторюємо, як тільки він уздрів Івана, першими його словами було:

— Від сьогоднішньої гри залежатиме все: чемпіони наші хлопці чи ні.

— Абсолютно точно,— серйозно сказав Діжа.

— Нічиєї бути не може,— відмикаючи двері свого кабінету, вів далі Кошарний.

— Яка ж нічия? Тільки перемога!

— Заходь до мене,— сказав Кошарний.— Я, брат, сьогодні всю ніч не спав. Не можу — й усе.

— А я спав спокійно,— зупиняючись на порозі, так, щоб бути водночас у приймальні і в кабінеті, мовив Діжа.

— Ти віриш у перемогу?

— Завжди.

— Слухай, кинь! До чого тут завжди! Йдеться про сьогоднішнє змагання. Тут, брат, така історія: хто що сьогодні набере, з тим і козакуватиме далі. Кому очки, а кому нолики. А нолик круглий — на ньому ого-го як можна покотитись!

— Хтось сторонній міг би подумати, що тебе зовсім не обходить, будеш ти колись доктором архітектури чи ні.

— До чого тут доктор архітектури?

— Але щонайпалкішою твоєю мрією є — стати магістром футболістики,— казав, не слухаючи Кошарного, Діжа, і головний інженер тільки тепер збагнув, що той бере його на кпини.

— Без твоїх штучок,— застережливо підняв руку Кошарний.— Я тебе вже знаю.

— Кажуть, Турянчик хворий, і в захисті сьогодні гратиме Онуфрієнко.

— Давай, давай, коти до своєї Тані, я повинен підготуватися до засідання. Понаписували тут чортзна-що. Ти ж перший понаписував. Розбирай тепер.

— А ти не розбирай. Жюрі розбереться.

— Я теж — жюрі. Відповідальний секретар.

— Так не хочеш стати магістром футболістики?

— Товаришу Діжа, зачиніть з того боку двері! Наказую вам як головний інженер.

— Ще не настав службовий час, отже, я маю право трактувати вас просто як рядового громадянина, товаришу Кошарний.

— Іди, іди, не заважай,— перейшов знов на мирний тон Кошарний.— Ти тільки глянь на оці папки. Все це треба доповісти жюрі і так далі.

Діжа ніяк не сходив з порога.

— Дивлюся на твій кабінет і думаю,— сказав він,— думаю, що треба б у нашому інституті ще один відділ відкрити. Відділ архітектури меблів, чи що.

— Архітектури інтер'єра? — підказав Кошарний.

— Інтер'єр у нас означає тільки стіни та двері, а тут ідеться про обладнання. Навіть кабінет у тебе. Ну що це за кабінет. Ти тільки глянь.

— Слухай, ти навмисне мене вирішив дратувати?

— Коли дратують, то завжди навмисне.

— Ну, то витрушуйся з кабінету, а то я почну з тобою говорити серйозно.

— Ох, важко нашим буде грати без Турянчика,— вдавано позіхнув Діжа.

— Виграють і без Турянчика, коти, коти звідси! Анархіст чортів! — додав Кошарний, коли Діжа, нарешті, зачинив за собою двері.— Витягли ми його на свою голову з того Запоріжжя.

День псувався з самого початку. Не було вже урочистості, не було відповідного настрою. Розмови про футбол доречні в звичайні дні, але сьогодні... Квіти! — раптом сполошився Кошарний. Він визирнув з кабінету, спитав Таню: «Квіти в кабінеті Василя Васильовича є?»

— Які квіти? — не зрозуміла Таня.

— Які, які! Звичайні, київські, з торговельної мережі.

— В торговельній мережі тільки горщечки з примулами,— втрутився Діжа.

— Вас не питають! Таню, ви приготували квіти?

— Ніхто мені не сказав.

— Можна було б догадатися.

— Не при моїй зарплаті.

— Ах, вічно ця зарплата! Ось гроші, пошліть негайно шофера на ринок, хай купить у квітникарок.

— Що ж купувати?

— Троянди! Червоні троянди. Не рожеві, а червоні.

— Символ перемоги,— втрутився Діжа, який знов осідлав диван і простяг свої ноги мало не на половину приймальні.

— Так, сьогодні в нас велика перемога! — не здавався Кошарний.

— Ще нема.

— Буде! Вас це задовольняє?

— Цілком.

— Радий за вас.

— Дякую,— галантно вклонився Діжа.

Таня подріботіла вниз по сходах.

РОЗМОВА, ЯКОЇ НЕ ВДАЛОСЯ ПІДСЛУХАТИ

Їй часто снився той самий сон. Клепають коси. Косарі клепають коси. Дзвінко, з пристуком, з протягом. Пахне сіном, десь у не скошених ще травах пиляє свою одвічну дошку (пиляти тобі — не перепиляти!) деркач, а косарі, молоді, жилаві, потемнілими від зосередженості очима вп'ялися у вузькі смужки сизо-білої сталі, що лежать на бабках, і вибивають молотками, як праниками: «Тук-стук-стук», «цок-цок-цок». А потім мантачать: «С-с-с», «ш-ш-ш». І в неї в суглобах рук — такий біль, як звук від мантачки. Напливає і відпливає. І мовби перетинає серце навпіл, а потім стуляє його... І знов ріже тонким, довгим, гострим-прегострим «с-с-с»...

Ревматизм. Задавнений, невиліковний, найстаріша з людських хвороб, найпростіша і найскладніша водночас хвороба — супутниця тяжкої праці.

Все життя Ганна Сергіївна працювала в пральні на вулиці Артема. Починала ще тоді, коли все робили руками, коли кружляли в тридцятивідерних баліях цілі центнери мокрої білизни. Бачила прихід машин, розумних, дотепних, машин пральних, прасувальних, сушильних, вдома вже мала пральну машину ризького заводу, але однаково боліли їй руки, і часто вночі прокидалася від нестачі повітря в грудях, все здавалося, що давить її важка сіра пара, бурхає їй просто в легені, палить і отруює там геть усе. Могутні вентилятори гули під стелею в низькому приміщенні старенької пральні, в закритих наглухо сушильних камерах відбувався таємничий процес перетворення куп мокрих, знеформлених ганчірок на білосніжні сухі, аж лопотять, простирадла, пошивки, сорочки, рушники. З-під прасувальної машини цілими пакетами вилітали виглянцьовані до рипу скатертини й чоловічі сорочки (наймодніші білі, завжди модні, а останнім часом особливо), у велетенських чанах механічні руки вміло робили велику справу очищення від бруду всього, що поступило до пральні. Прачки, в білих халатах, у білих косиночках, неквапні й спокійні, походжали поміж машин і тільки скеровували їхні дії, та однаково це маленьке міське чистилище все-таки нагадувало й досі своєрідне штучне пекло, бо з чанів клекотіло й розвіювало по пральні міазми їдких лугів, з сушильних камер, коли їх відкривали, било пругкими струменями неймовірно гарячого повітря, з-під прасів отруйними цівками виприскували перетворені на невидимі субстанції залишки усіх тих відбілювачів, знежирювальників, пом'якшувачів води і інших штучних творив, які закладаються в чани разом з білизною і мандрують разом з нею до праса, по дорозі поступово зникаючи, вивітрюючись, абсорбуючись всезмиваючою водою, пожадливими вентиляторами і... людськими легенями. І хоч які повноводні ріки протікали крізь пральню щодоби, хоч як гуркотіли

вентилятори, на долю тих, хто там перебував, ще лишалося чимало.

Володі було шкода матері. Поки був малим, бачив, як вона після роботи ще й дома перепирала цілі пуди чужої білизни, щоб підробити якусь копійчину, бо «в неї ж дитина не гірша за людські». Але як тільки став сам заробляти, заборонив матері бабратися в чужих лахах. Тільки своїй найдавнішній замовниці, теж Ганні і теж Сергіївні, Косар-Косаревич, не могла відмовити стара Пушкариха і потай від сина двічі на місяць брала в неї білизну. За ті три десятки літ, що вона її обпирала, Пушкариха на диво мало знала про свою замовницю. Знала, що та теж удова. Тільки й різниці, що Федір Пушкар загинув на війні, а Косар-Косаревич помер власною смертю, та ще була різниця, що Пушкар працював на заводі «Ленінська кузня» слюсарем, а Косар-Косаревич був якимсь професором. У обох були однакові сини, і — теж вельми дивно — якщо, може, й бачилися за своє життя з п'ять чи десять разів, але так і не познайомились і не знали один про одного нічогісінько, окрім того, що Пушкаря звати Володимиром, а Косар-Косаревича — Гнатом. Жили Пушкарі на Татарці, у власному, ще від діда-прадіда, будиночку під трьома височезними осокорами. Косар-Косаревичі займали простору, мов колгоспна стайня, квартиру на другому поверсі спорудженого в псевдокласичному стилі будинку коло оперного театру.

Зранку Ганна Сергіївна, зготувавши сніданок синові й собі, квапилася на роботу. Пральні своєї вона не кидала, хоч як наполягав Володя,— хотіла дослужити до пенсії. Та й взагалі ще мала силу до роботи, от тільки ревматизм. Але він докучав здебільшого ночами, коли молоді косарі клепали коси. Кажуть, що дорога в міфічний рай пролягає по лезові бритви. Для Ганни Сергіївни дорога в далеку її молодість пролягла чомусь по лезові тонкої коси.

Отак ми трохи поговорили про Татарку, цей район Києва, який і досі зберіг у собі всі риси патріархальності; поселення, де ще й досі хлопці й дівчата «ходять на вулицю», як ходили колись у селах; зелений закуток, де мешкають люди, що вміють зробити все на світі — від дитячої цяцьки до океанського лайнера; старовинне поселення, в яке прийшли перші мешканці з-під княжого города, оті перші київські пушкарі, чинбарі, кожум'яки, кушніри, медовари й гончарі.

А тепер відміряємо кілометрів з п'ять від Татарки до центру міста і зазирнемо в прикрашений башточками, мов старовинний руський терем для красуні дівиці, дім на розі Хрещатика і вулиці Карла Маркса.

Тут — жіноча перукарня. Внизу — манікюр, по-людськи кажучи, фарбування нігтів на руках. Вище педікюр (це вже нігті, що на ногах), зачіски, фарбування волосся. На другому поверсі — пара тяжча, ніж у пральні, млость, запах синтетичних

фарб, хни, спецій, вологі випари, мокре тепле волосся після миття, після фарбування, металеві високі циліндри на жіночих головах, мов у єгипетської цариці Нефертіті (тільки де ж ти, тонка та довга шия Нефертіті, де ти, монетно-тонкий профіль Нефертіті? Тут усе не те, київські жінки люблять попоїсти, вони вимірюють вроду не тонким профілем, а...). Тут осередок одного з масових психозів: можна стати вродливою, перефарбувавши в який-небудь дикий колір своє волосся і виклавши його на кебеті якомога химернішою кудлею. Тут жінкам парять голови, як ту ріпу з прислів'я. Тут чорні голови в суцільній темряві змивають якимсь диявольським начинням і перетворюють на солом'яно-білі, а русяві перемастьовують на вогненно-руді, як шерсть у південно-американських шакалів-койотів. Знову ж таки, висловлюючись стисло й доступно, скажемо: тут фабрикують красу.

Краса вимагає не менших зусиль, ніж праця. І якщо Ганна Сергіївна Пушкар стільки-то й стільки годин щодня перебуває в пекельній атмосфері пральні, то Ганна Сергіївна Косар-Косаревич не менше години витрачає на сидіння в перукарні і так само вдихає отруйні випари, так само перебуває на грані свідомості й знепритомніння, так само мужньо несе свій хрест.

Навіть сьогодні, в цей найтрагічніший, вірніше, один з найтрагічніших для неї днів, вона прийшла зрання на другий поверх жіночої перукарні, бо саме сьогодні чергує її знайомий перукар, до якого вона ходить з самого сорок п'ятого року. Сімнадцять років!

Перукаря можна було б назвати, але ми не станемо цього робити, бо критики миттю вчепляться і стануть вимагати, щоб з нього автор неодмінно робив образ, характер, тип і так далі, щоб вплітав його в сюжет, проводив через увесь роман, одним словом, вимагатимуть і для перукаря київської прописки. Запевнимо критиків, що наш перукар благополучно здобув київську прописку ще в сорок четвертому році, повернувшись після досить тяжких переживань у Середній Азії в евакуації і захопивши досить-таки затишненьку квартирку на Володимирській вулиці. Отже — він стопроцентний киянин. Світогляд у нього трохи відсталий, щоправда, але що ж вдієш, коли нам ніколи було його виховувати. До війни ми заклопотані були п'ятирічками, а його професія якось не вписувалася ні в тяжку індустрію, ні в будівництво електростанцій, ні навіть у копання ровів. Під час війни нам довелося воювати, а перукаря нашого під рукою, тобто на фронті, не виявилося,— як же ти його будеш виховувати? Хіба що по пошті, як ото шахісти іноді грають свої партії? Але там партія триває цілі роки, скільки ж тоді триватиме виховання? По війні треба було відбудовувати Київ, знов не до перукаря! А він тим часом жив і робив те, що робив і отой не відомий для історії чоловік, який підстригав клинцем борідку

Ісусові Христові, і отой, що голив сизо-бузкову мармизу Магометові.

І от сьогодні цей продукт нашого невиховання нахиляється над Ганною Сергіївною Косар-Косаревич, своєю чи не найдавнішою клієнткою, тяжко зітхає і каже:

— Всі хочуть мати гарну зачіску. А де її візьмеш у нашому Києві, гарну зачіску? Це вам не Відень і не Париж, це вам навіть не Варшава! У мене брат у Варшаві. Ви б бачили, яка в нього перукарня! Яка там техніка, а ще більше — комфорт! А в нас — каса. Ну, що каса? Ну, я зароблю за місяць без їхньої каси скільки? Ну, двісті. А з касою — сто сорок. Ну, так дайте мені заробити без каси двісті і візьміть у мене шістдесят податків. Я матиму свої сто сорок, ви матимете свої шістдесят. Ви скоротите штати, я у вас нічого не вкраду. Але я не буду бачити оцієї каси! І мій клієнт не бачитиме отієї каси, він бачитиме комфорт. А вони пишуть у газетах, що перукарі...

Він нахилився ще нижче, до самого вуха Ганни Сергіївни, і зашепотів їй щось швидко і схвильовано.

— Ох, не кажіть,— голосом, у якому бриніли сльози, сказала Ганна Сергіївна,— з цими судами просто якесь непорозуміння. Хапають людину посеред вулиці, тягнуть до суду... Ви не можете уявити, яка в мене трагедія...

Вона жестом запросила перукаря нахилитися і, коли той підставив їй вухо, шепнула туди щось таке, що перукар аж зжолобився від співчуття і жалю.

— Ай-ай,— сплеснув він руками, вибиваючи з долонь дух волосся Ганни Сергіївни,— це неймовірно! Син такого знаменитого чоловіка, Косар-Косаревич, ай-ай... Я вам скажу: в мене теж родич у Одесі. Але йому — ох!..

Він знову влип у вухо Ганни Сергіївни й пустив туди довжезну чергу шепоту.

— У мене права,— заклопотана своїм, казала далі Ганна Сергіївна,— я вдова, у мене персональна пенсія республіканського значення, я... мій син... і раптом.... Ви не можете уявити...

Волосате вухо, схоже на зменшений макет грецького амфітеатру (мудрі були все-таки греки!), приліпилося майже до обведених французькою губною помадою уст Ганни Сергіївни і з пошаною, близькою до побожності, прийняло ще одну порцію шепотіння.

— Або з цими валютчиками,— округлюючи очі, сказав перукар,— в Америці такий валютчик став би мільйонером, губернатором штату Нью-Йорк, президентом, а в нас його розстріляють! У мене знайомий в Дніпропетровську... я вам скажу...

— Ні, валютчики — то все-таки злодії,— збагнувши, куди вишепочує перукар, сказала Ганна Серіївна,— а я звикла до того, щоб жити тільки на чесні гроші. Це мій принцип, і я привчила до нього також свого сина. Але коли беззаконня

дістає навіть до порядних людей... Ви не можете уявити, що я пережила! Що я пережила, коли...

Грецький амфітеатр був тепер трохи далі від напомаджених уст. Він не з такою старанністю вловлював сичливі звуки, народжувані в грудях Ганни Сергіївни, він навіть — о, де ти, перукарська шанобливість? — розгублював частину тих звуків, так ніби власник його не бажав солідаризуватися з своєю клієнткою у її великому горі...

З нашого намагання підслухати цю дивну розмову нічого не вийшло. Попросивши в читача пробачення за марно згаяний час, ми підемо далі, пам'ятаючи, що цього дня нас чекає пильна справа в Інституті житла, очолюваному Василем Васильовичем Кукуликом.

ДУЖЕ ВАЖЛИВИЙ РОЗДІЛ

Є в Тихому океані, закинутий далеко від материків і великих островів, маленький кораловий атол Бікіні. Він став відомий після того, як американці зірвали над ним свою першу водневу бомбу. Той страхітливий вибух мовби відлунився в похмурій легковажності деяких людей, які вигадали купальний костюм «бікіні» (максимум оголеності), жіночу зачіску «бікіні» (максимум нісенітності), плаття «бікіні» (максимум несмаку). Стиляги всього світу слідом за модним італійським співаком Маріно Маріні гундосили пісеньку «бікіні» (максимум безглуздя): «Ох, ох, ох, тітсі-бітсі, пені-вені, еллов-пола дот Бікіні...»

А тим часом Бікіні — острів радіоактивної смерті. Гігантські морські черепахи, вражені радіоактивністю, втратили здатність орієнтуватися. Колись вони виходили з моря, щоб покласти в піску острова яйця, і знов поверталися в воду. Тепер виповзають з моря і, мовби ведені якимсь шаленством згуби, мандрують далі й далі від води в глиб острова, в палючий пісок, щоб здохнути під пекучим сонцем і бути розкльованими птаством.

Весь острів застелений мільйонами пташиних яєць. Птахи надлітають з просторів Тихого океану, відкладають тут яйця, але марно вони сподіваються, що з тих яєць щось вилупиться! Мільйони яєць — мертві. Зародки вбиті радіоактивністю. Жодного пташеняти не було на Бікіні після вибуху водневої бомби, жодного разу не пролунав тут писк, який звіщає про народження нового життя. Риба в навколишніх водах страждає на дивну хворобу шкіри й очей. Очі видимаються величезними буграми. Несамовиті очі, потворні й почварні. Вони збільшуються й збільшуються, аж поки лопаються, і сліпа риба гине без їжі або стає поживою інших риб, які, поїдаючи її, самі стають радіоактивними...

Таке Бікіні. Тепер таким стане ще й острів Різдва, над яким

вибухло десятки водневих бомб. Американські генерали назвали це «операцією Домінік». Створили розсадник смерті посеред Тихого океану, резервація радіоактивності, атомний заказник, влаштований знавіснілими заокеанськими генералами.

А людство хоче життя, а не смерті. Голландський математик Фрейндталь висунув проект «мови космічної радіокомунікації», яка могла б бути розшифрована і зрозуміла для мешканців інших світів. Назвав він цю мову «Лінкос». Що таке «Лінкос»? Це чистий продукт математичної абстракції. Нічого спільного з звичайними нашими мовами. Час, Простір, Рух, Маса, Матерія, Земля, Життя — всі ці поняття передаються з допомогою складних елементів математичної логіки.

За даними ЮНЕСКО, на земній кулі два мільйони вчених. Чи зроблять учені все для порятунку людства, як зробили вони для ймовірної його загибелі?

Вчених два мільйони, комуністів — п'ятдесят мільйонів. У «Правде» за 18 травня цього року була стаття «Як був убитий товариш Руам». Товариш Руам — таїландський комуніст. Мабуть, не всі прочитали цю статтю. Товариша Руама розстріляли вдосвіта у дворі бангкокської тюрми Бангкуанг. «Яке ваше останнє бажання?» — спитав офіцер поліції. «Ліпше цільтеся!» — відповів товариш Руам.

Випробування бомб, випробування терпіння чи випробування життя людського? Географи називають океан — Великий, або Тихий. Колись назвуть: Багатостраждальний.

Поки що ж в Америці вирішуються такі проблеми, як, наприклад, фотогенічність атомних підводних човнів. Цієї весни поряд з кінозіркою Софією Лорен (на жаль, ми бачили її тільки в фільмі «Аїда», а премію вона одержала за «Матір і дочку» за романом Альберто Моравіа («Чочара») найвищу голлівудську кінопремію Оскар одержав відставний полковник американської морської піхоти Уїльям Гендрікс за фільм про атомні підводні човни з ракетами «Поларіс» на борту. Вперше за тридцять чотири роки існування цієї премії вона присуджена військовому. Оскар вклонився богині війни Палладі. Американські газети захлиналися: сам президент Кеннеді зробив на такому човні підводний перехід. Ах, як то зворушливо!

Проблеми, які висуває людське життя, переростають це життя, вони вищі, більші, значніші, незбагненніші, ніж окремо взяте життя, існування, екзистенція окремої особи. Треба дуже багато життів, щоб наблизитися до розуміння тих проблем. І, може, в словах товариша Руама «Ліпше цільтеся!» більше мудрості, ніж у багаторічних вправах філософів-позитивістів чи екзистенціалістів, або в балачках дюжини буржуазних парламентів.

Про що ще може думати сьогодні, чим може цікавитися шофер київського вантажного автопарку Володимир Пушкар, а також Володя Пушкар — студент Київського будівельного інституту по відділу архітектури?

Він думає про московський готель «Юність», якого він не бачив, і про київський готель «Москва» (ліпше б його бачити трохи інакшим!). Він думає про те ультрасучасне місто, яке закладають поблизу Парижа, запросивши до його проектування й спорудження, крім архітекторів, ще тридцять найвідоміших у світі художників і скульпторів, серед яких навіть такі модерністи-крутії, як Сальвадор Далі й Жан Кокто.

Він думає про Чандігарх, місто, спроектоване славнозвісним Корбюзьє як втілення в життя всіх його багаторічних бетонно-машинних химер. Думає про місто Бразіліа, яке лежить десь на далекому бразільському плато, на фантастичній червоній землі, мов велетенський літак або альбатрос. Будинки скло-блискливі, білі, мов грудки цукру. Президентський палац з бетонними колонами-парусами, він стоїть над озером і мовби пливе по ньому, збираючи вітри з джунглів і плоскогір'їв у свої новітні паруси. Восьмирядові бетонні автостради. Мости, віадуки, троянди роз'їздів, перехресть. Вуличний рух підпорядковано не поліції, а естетиці...

Поки що ж над Володею тяжіють затверджені й перезатверджені правила руху, і він уважно вчитується в німу мову вуличних знаків, слухняно підкоряється підтьохкуванню регулювальницьких свистків, якими проганяють його незграбний панелевоз через перехрестя (швидше, швидше, не захаращуй перехрестя!), шанобливо зупиняється перед трамвайними зупинками (не ближче дев'яти метрів до задніх дверей трамвая), мстиво відтирає «приватників», тобто власників «Москвичів», «Побєд» і «Волг», бо сам він належить до тих, хто має тільки моторолер, та й то не «Чізетту» або «Тулу», а дешевеньку «Вятку», а крім того, всі ми люди, ох-ох-ох...

На захаращеному будівельним мотлохом подвір'ї тресту «Буддеталь», як завжди, черга машин під навантажування. Старіші водії якось встигають сюди, перш ніж молоді, та, власне, справа й не в старих чи молодих — однаково хтось має бути першим, хтось має бути середнім, а ще хтось останнім. Треба набратися терпіння й ждати. Потім гнатимеш машину через усе місто до нового бульвару, де споруджується твій будинок, намагатимешся перекрити той вимушений простій, намагатимешся виконати свої «тонно-кілометри», нервуватимеш, матимеш неприємні розмови з автоінспекторами, бо в автоінспектора вже не план і не естетика, як ото в Бразілії, у нього на сумлінні — безпека людського життя, він непідкупний сторож цієї безпеки, він — єдине уособлення спокійного і чистого, незатьмареного розуму посеред стихійного моря машинізації.

Поки ждеш своєї черги, наслухаєшся сповнених смутку історій з великої книги буття інтернаціонального племені водіїв.

— У мене сусід вчора вмер. Теж шофер, з Третього автопарку. Все казав мені, що хоче на легкову проситися, бо важко

йому через увесь Київ пиряти цегляні блоки своєю «Шкодою». Учора прийшов з роботи, умився, поїв, каже жінці: «Давай мітелочку, піду в дворі підмету». Взяв мітелку, пішов. Нема й нема. Вийшла жінка, дивиться: мітелка лежить, і він лежить. Мертвий, значить. Серце. І не крикнув чоловік.

— Зносився мотор, виходить, а то така штука, що не заміниш. У машини заміниш, а в нас — ніяких тобі капіталок і профілактик.

— Профілактики, положим, є.

— А що я, братці, бачив, то ніхто не повірить. З автоінспектором я балакав, він великий спеціаліст по аваріях,— все одно не повірив. Каже: «Якщо й не брешеш, то просто заливаєш». А я йому кажу: «От бий мене лиха година, якщо брешу хоч крихту!»

Кинули мене з грузом на міжгородню перевозку. Рейс далекий, траса московська, маши-и-ин, а воно ще дощ. Пиляю я собі на сорок кілометрів, обганяють мене різні шикуни, «Волги» там, «Москвичі», посигналюють, помахують руками на мій керогаз. Махай, махай, думаю. Дощик невеличкий, так тільки грязюку розмазало по шосе, слизько, як наче по брехні їдеш. Ну, обганяють легкові, нічого не зробиш. Вони й на сухій дорозі обганяють. Коли це наш брат грузовик напхався капустою вище кабіни, пре на шістдесят, а то й сімдесят кілометрів, реве сигналякою: розступись! Я вже й так коло самої обочини, а тут ще правую до краю, хай проскакує подалі від гріха. Проліта він мене, мелькає хвостом у мене перед очима, хвойдає мені на скло пудів зо три багнюки, а тут — закрут шосе. Він на тормоз, кузов набік, задні колеса друнь-друнь по глиняці, беркиць — і вже капуста внизу, а вгорі тільки скати. Підторохкую я туди, зупиняюся, до машини — а в кабінці два трупи догори ногами. Так. Автоінспекція, акти-факти, розписуюся як свідок, їду далі. Вже не сорок беру, а так — тридцять п'ять. Переганяє мене зелена «Волга», витутукує сигналом, моргає своїми сигнальчиками, з вікон до мене дві фізіономії теж підморгують: мовляв, молочко скисне, поки довезеш свої палички-стукалочки. А тут обабіч шосе трохи дерев. Дубки, ще щось. Їду собі далі, дивлюся — зелена «Волга» обняла один дубок. Занесло її, вдарилася вона на сто кілометрів боком об дуба, вийшло з неї вже кільце, а не машина. Зазирнув усередину — шофер без голови, ті два, що до мене моргали, теж нікому більше не моргнуть. Жду. Знов автоінспектор, наша братва шоферня, актики-пактики, свідчу все своїм законним підписом, їду далі вже на тридцять, а то й на двадцять кілометрів. Переганяє мене ще наш брат грузовик. Якраз перед просьолком. Звідти вихоплюється ще один кум. Не хоче ждати, поки по трасі пройдуть машини. Той, що мене обігнав, вихляє вбік, щоб просьолковий його не довбонув у кузов, його заносить на обочину, але він все-таки якось загальмовує. Я теж, гальмонувши і матюкнувшись як слід, стаю

в нього під заднім бортом, а той сучий син, вискочивши на шосе, з переляку теж б'є по гальмах, на колесах у нього по сто пудів багна, машина його йде юзом, б'є переднього грузовика, спихає його в кювет, і от ми вже виносимо звідти трупа. Їду тепер уже на п'ятнадцять кілометрів. Обходять мене всі, я включив праву мигалку, мовляв, зупиняюся, давай коти вперед. Дивлюся, йде щось закордонне, чорне, довге, низьке, блискуче. І в машині— не наша нація. Ну, думаю, машина американська, вона для дощу має свій рощот, ця може собі котити. Так. Ще п'ять кілометрів...

— А вона вже на дубі,— додає хтось з гурту.

— Не вискакуй, не вискакуй! Унизу вона, в кюветі... І вже вроді і не машина, а так собі — клубок блискучого заліза. Нічого не осталося, навіть сісти ні на що. Іноземців п'ятеро. Шофер весь у крові, але стоїть на ногах. Жінка там виявилася вся в крові, теж стоїть. А коло них ще троє — і всі вроді у фраках. Тут дощ іде, машини чортма, з носа в них юшка тече, а вони у фраках стоять і ще й наче кланяються перед тією жінкою. Що то значить буржуазія! Я їм кажу: «Вали до мене в кабіну, якось хоч жінку та, може, шофера влаштую, а ви в своїх фраках — на кузов», а вони «дзунь-дзунь» щось і кланяються, мов ваньки-встаньки. Ну, тут автоінспекція, бо міжнародний скандал буде, якщо автоінспекція проспить такий случай, актів, ясне діло, ніяких, тільки поклони та «дзунь-дзунь» та на мене: «Чого рота роззявив? Поганяй собі!» — «Як же мені,— кажу,— не роззявляти, коли я за один день побачив стільки, що другий і за сто год не побачить...»

Своєрідно оптимістичні розповіді перериваються найнесподіванішим чином. Приходить якась давно голена, зім'ята лицем, голосом і одягом, людська істота, ні на кого не дивлячись і ні до кого не звертаючись, питає:

— Є тут шофери з першого будівельного управління?

— Є,— відповідають істоті кілька водіїв, серед них і Володя.

— Ну, то відчалюйте. Вам сьогодні нічого не даєм.

— Як то не даєте! — підскакує до істоти Володя.— Моя черга вже підходить.

— Першому будівельному не відпускаємо.

— Але ж чому? Хто розпорядився?

— Я розпорядився. Ясно? Я сам.

— Ви?

— Я.

— Хто ж ви такий?

— Головний інженер. Досить з тебе?

— Як же це? Машини стояли, тепер їх кудись знову гнати.

— А нікуди не треба гнати. Ніде вам не дадуть жодної цеглини. Точно!

— Ви що — жартуєте?

— Головні інженери не за те зарплату одержують, щоб жартувати, детка. Уяснив?

Володя сприйняв це як жарт.

— Слухайте, не клейте дурня.

— Га? Що? Дурня? Ти хто такий? Гей, ану, всі машини з першого будуправління — геть з двору! Вимітайтесь всі до одної! Нема для вас будматеріалів. Розумні дуже! Виставки влаштовувати! Нічого не дамо! І ніхто не дасть. Ясно? Коти порожняком! Виконуй планчики критикою й самокритикою, а ми вже свої й самі виконаємо! У нас продукцію й з брачком візьмуть!

Тепер настала черга виступати активним чинником трагікомедії, що розгорталася в дворі будтресту, Володі Пушкарю. Перед цим він уже трохи був віддалився від головного інженера, відтиснутий іншими водіями, тепер знов наблизився до нього і спокійно сказав:

— Це я влаштував виставку.

— Ти? — не повірив зім'ятий інженер.

— Так, я. І примушу вас не просто всім відпускати будматеріали, а ще й робити їх як слід.

— Та ти хто такий? — відступаючи від Володі, вигукнув неголений інженер.

— Громадянин.

— От ми тебе й розгромадянимо!

...«Виставка» була влаштована Володею на четвертому кварталі бульвару, коло будівництва панельного будинку, яке він обслуговував разом з своїми товаришами по парку. Панелі, в які на «Буддеталі» забули продіти стальну арматуру, і тепер їх нічим було скріплювати між собою, хоч склеюй слиною. Бетонні перекриття такої довжини, що замість десяти сантиметрів закраїн для зачеплення з стінами вони мали по півсантиметра, а отже, будинок мав завалитися на голови його мешканців від першого ж незначного струсу — досить тільки проїхати поблизу важкій машині чи пролетіти неподалік пасажирському літакові.

Головний інженер «Буддеталі» вражав всіх своєю заклопотаністю. Десь про нього певне, говорили: «Людина горить на роботі. Поголитися не має часу. Щотижня майже вдвічі перевиконує план!» Мабуть, і головним інженером став оцей позбавлений будь-яких здібностей, крім вміння кричати до хрипоти, до кашлю, до посиніння шиї, чоловічок тільки завдяки тому, що зміг колись дати «справну цифру». Такий, дивись, дійде аж до міністра, ще й там продемонструє державну заклопотаність, а потім його, нарешті, розкусять і виплюнуть, як гнилий горіх.

Але навіщо його пускати в міністри? Навіщо ставити головним інженером? Хай хоч голитись навчиться!

Володя повернувся до свого автопарку опівдні, знайшов начальника колони, сказав:

— В мене на будівництві нема роботи, прошу відгул на два дні.

— Женитися будеш? — спитав той.

— Все може бути.

ПОЧИНАЄМО! ПОЧИНАЄМО!

На роботу він ходив завжди пішки. Спускався з Печерська по крутій вулиці, щоразу минаючи старовинний будинок з мармуровими левами на крутих широких сходах. Щоранку проходив Кукулик повз цих левів,— всемогутній мисливець у кам'яному пралісі міста,— і мармурові леви вдавали, що сплять, їхні очі були заплющені, їхні хвости в'яло звисали з вугластих цоколів, їхні лапи лежали в сонному безрусі з розслабленими м'язами. Леви боялися мисливця і вдавали з себе кволо-сонних, але водночас вони й захоплювалися впевненою силою цього чоловіка і тому завжди крадькома стежили за ним неклiпними жовтими очима, прикритими вдавано сонними повіками.

Правобіч зеленіли парки, а ошую громадились важкі паралелепіпеди й куби будинків. Там були різні будинки. Були розсміяні в ранковому сонці і ті, що тихо сумують у вічнім затінку, були горді й прекрасні будиночки, що завжди хизуються своєю гармонійною досконалістю, і були такі, що скромно туляться подалі від вулиці, і патьоки в них на стінах — мов сліди давніх сліз, викликаних самотністю і нижчістю, були споруди яскраві, мов крик, і білоспокійні, мов тихе зітхання, були такі, що зваблювали своїми вікнами, прикрашеними єдиною в світі київською буйнолистою зеленню і квітами, а інші лякали сліпою порожнечею своїх вікон, і порожнеча в тих вікнах нагадувала пустоту в очах у байдужих людей.

Кукулик дозволяв левам крадькома позирати на його широку спину, він милостиво відкривав свою монументальну постать для поглядів усіх будинків, що стояли обіч його щоденного шляху, сам же не помічав нічого навкруг. Ішов з Печерська, неквапний, могутньоплечий, мов староруський князь, що повертається в Старий Город після полювання в Звіринці. На роботу з'являвся рівно за хвилину до початку робочого дня, по ньому можна було звіряти годинники. Ті, хто спостерігав Кукулика зблизька, з часом переконувалися, що він мудрий, впертий, незрушний, авторитетний, ерудований, хоробрий, лінивий. Як може одна людина поєднати стільки якостей? Важко відповісти. Кукулик ніколи не розкривався. Він повертав до вас тільки свою оболонку, не давав зазирнути глибше, в саму середину свого єства. Ще він знав: не треба пускати людей у власне, особисте життя. Хай не знають нічого! Як учні першого класу — про свого директора школи. Або моряки підводного човна, що

лежить на дні ворожої бухти і жде команди від далекого адмірала,— про свого адмірала. Чи колгоспники, яких привезли під дощем на відкритих машинах до оперного театру,— про балерину, що пливе лебедем, або ж про співачку, що витьохкує соловейком.

Першу відтулину в його життя загрожувала зробити Вероніка. І хоч як намагалися вони з дружиною залатати ту пробоїну, підвести під неї пластир,— нічого з того не виходило. Хвилі доньчиної легковажності заливали родинний корабель Кукуликів, перетворювали його з гордого лайнера на жалюгідний ковчег, підвладний усім стихіям великого міста з сотнями тисяч молодих модних хлопців, заможних холостяків, блискучих розлученців, а то й просто вдівців. На всі докори батька й матері Вероніка відповідала:

— Я вибираю. Дозволено ж мені, нарешті, вибирати? Чи може, ви хочете випхати мене заміж, як Люду!

Людмила — старша Кукуликова донька — була одружена з відомим московським журналістом і, хоч одружилася без кохання, жила тепер щасливо, спокійно, нічим не загрожуючи батьковій репутації.

А Вероніка могла прийти додому і ввечері, коли пили чай, ні сіло ні впало бовкнути:

— В Будинку моделей потрібні дівчата п'ятдесятого розміру, третій зріст. Для поїздки на три місяці в Будапешт. Я вже записалася.

— Куди ти записалася? — питав Кукулик, стискуючи під столом пудові кулаки.

— В Будапешт. Три місяці.

— Ти — моделькою?

— А що тут такого? Ти ж сам казав, що у нас усі професії почесні.

— У тебе вища освіта.

— Вища освіта в десяти мільйонів чоловік, а от п'ятдесятий розмір, третій ріст плюс врода, плюс двадцять чотири роки — це треба пошукати.

— Верко! — казав Кукулик.

— Батьку! — так само з притиском казала дочка.

Якщо хочеш бути глибоко нещасним, досить тобі мати одну дорослу дочку. А він мав їх аж дві. З тією наморочилися, поки випхали заміж. Теж сиділа, ждала якоїсь незвичайної, що існує тільки в старих романах, любові. Ця телесується ще більше, і не видно кінця її телесуванню. І, може, сама Вероніка й винна в порушенні життєвої рівноваги, яке сталося в Кукулика. А порушення таки справді сталося. Аксіома урівноважених сил: сума векторів сил, прикладених в точці, що перебуває в стані рівноваги, дорівнює нулю. У нього виходило так, що з одного боку був звичний нуль спокійного існування, а з другого — тисячі одиниць неспокою, ураганні завихрення стихійних сил,

які, раз зрушивши з усталеного місця твоє життя, вже не пускали його в давню позицію, викликали в ньому спершу тріщини й місцеві ушкодження, а згодом загрожували справжніми деформаціями. І якщо зовні Кукулик ще нагадував моноліт, який може слугувати взірцем застосування методу розрахунку граничних станів, то насправді...

Але Кукулик вже заходить до приміщення Інституту житла, вже відчиняє двері своєї приймальні, вже бачить там усіх членів жюрі: Тетяну Василівну, і академіка Голубицького, і представників з міськради, з будбанку, з Держбанку, з управління зеленої зони, і Брайка, і, звичайно ж, Кошарного, і також Діжу, хоч ліпше було б його сьогодні й не бачити.

— Загальний привіт! — бадьоро вигукнув Кукулик і взявся тиснути руки, починаючи з Тетяни Василівни і академіка й кінчаючи секретаркою Танею, не поминувши навіть Діжі, всім посміхаючись, кожному кажучи щось бадьоре, ласкаве й глибокодумне. Наприклад, Тетяні Василівні: «Ее рознообразье бесконечно». Шекспір — про Клеопатру. Я — про вас». Дементію Хомичу: «Наше жюрі не буде яловим, раз ви з нами, Дементію Хомичу». Діжі: «Стригольникам-розкольникам привіт персональний», на що Діжа відразу відрізав: «На поштових листівках пишуть: «Привіт із Гурзуфа».

Настрій у Кукулика поліпшувався з кожною хвилею. Не затьмарився навіть від звістки, що з дому просили подзвонити. Підождуть! Після рукостискань директор інституту — суцільна посмішка й люб'язність — обома руками пхнув двері свого кабінету, сяючи лицем, зубами, очима, запросив:

— Будь ласка, товариші. Час починати. Як казали наші класики: час і пора!

На довгому полірованому столі для засідань у двох кришталевих вазах яріли вогняно-червоні троянди. Краплини води ще висіли на прозорих гранях ваз, краплини води лежали в м'яких долонях пелюсток, і перші, звисаючи з прозорого кришталю, нагадували сльози, а другі були схожі на кров: горіли на сонці, лежали на пелюстках важко, незручно і тільки полум'яніли.

Кров і сльози. Діжа миттю вловив цю схожість, але не захотів зводити її до якогось символу, бо взагалі був противником будь-яких символів. Чи помітив ще хтось оті краплини — кров і сльози? Може, Тетяна Василівна з її чисто жіночою вразливістю? Адже про неї розповідали анекдот. Хтось на курорті спробував до неї залицятись. Вона мовчала спершу, потім не втерпіла: «Ви думаєте, я жінка? Помиляєтесь! Я — віце-президент Академії БіА!» Академік надто старий, щоб помічати будь-що навколо, його захоплюють тільки власні думки. Кошарний вдоволений самим фактом існування троянд на столі жюрі, це його ідея, він переживає коротку хвилю внутрішнього торжества, а це такий панцир, що крізь нього не проб'ється жодне живе спостереження. Кукулик весь поглинутий роллю головуючого.

Він режисер спектаклю, диригент складної опери, для нього нині головне: простежити, щоб жоден з співаків не взяв фальшивої ноти. Кров і сльози — то не для нього. Брайко, добрий, тихий, сумирний Брайчик? Тому його природна несміливість завадить навіть глянути на ці вази. Він потупиться, прошмигне на своє місце, просидить до кінця, не подавши голосу, а думку свою або ж прибереже на потім, або якщо вже конче треба висловитися, то «в письмовому виді».

Діжа помилився: Брайко теж помітив краплини сліз і крові, стиснув щелепи, пограв жовнами, поблід ще більше ніж завжди. На це ніхто не звернув уваги. У Брайка завжди стиснуті щелепи, в нього завжди випинаються під тонкою нервовою шкірою жовна, він завжди блідий і... несміливий. А жюрі — це насамперед зібрання людей, які сміливо проголошують свої думки й оцінки.

— Дозвольте, дорогі товариші,— почав Кукулик і сказав ще з сотню тих слів, які завжди говоряться за таких обставин, слів, що нагадують холості постріли: тільки звук, тільки лопотіння повітря у вухах, а пуття ніякого, жодної пробивної, жодної формуючої і деформуючої сили.

Засідання жюрі розпочалося.

— В порядку ведення надаю слово відповідальному секретареві жюрі Антоне Кузьмичу Кошарному,— сказав Кукулик.

У Кошарного пітніли руки, пітніло засіяне рідким чорним волоссям тім'я, пітніло обличчя. Він змахував хусточкою, тер долоні, поправляв сіру краватку, то застібав, то розстібав сірого піджака.

— Є така думка, товариші,— сказав,— щоб познайомити жюрі з загальним станом нашого конкурсу. Скільки надійшло проектів, скільки з них одержало позитивні рецензії, скільки негативні, скільки було допущено до заключного туру, щоб запропонувати сьогодні вашій увазі...

Не зупиняючись, не питаючи нікого, чи пристають вони на ту «думку», яка десь буцімто є (ох, ця схоластична формула безособової безвідповідальності), Кошарний швиденько висипав на присутніх ціле решето дрібненьких густих цифр і на секунду вмовк, щоб відразу ж, не даючи отямитися нікому, внести нову пропозицію:

— Тепер я дозволю собі познайомити вас коротенько з проектами, які ми маємо сьогодні обговорити. Є така думка, щоб прослухати рецензії, писані членами жюрі на кожен з цих проектів, а вже після того приступити до голосування.

— Звиняйте, що перебиваю,— сказав Кукулик,— але зверніть увагу, товариші, на оту штуку, що стоїть коло Антона Кузьмича. Його стараннями добуто. Як і де — то вже таємниця але маємо, маємо...

На полірованій підставці праворуч від Кошарного височіла предивна споруда. Імпортний електричний камін. Чудо комфорту

й цивілізації. Нержавіюча сталь, латунь, вогнетривкі пластики, зроблені «під цеглу». Можна топити паперовими брикетами. Канцелярські шпаргали, небажані документи, зайві квитанції, листи кинутих коханок, нудні книжки, газети з фейлетонами, в яких тебе «роздраконили».

Кошарний вдоволено поглянув на камін, посміхнувся. Якщо бути точним, то дістав камін Жеребило, але ідея — Кошарного. До того ж Жеребила нема...

— Пропозиція така,— давши змогу всім намилуватися імпортним чудом, заговорив знов Кукулик,— відкрити тільки ті конверти, що здобудуть премії. А хто не здобуде, конвертів не розпечатувати, прізвищ знати не будемо. Збережемо таємницю. Торжество порядності й справедливості. Хто не одержав премії, піддається кремації. Хай у нашому каміні похована буде таємниця неуспіху і зв'язаного з ним конфузу. Пощадимо самолюбство. Дамо змогу плавцям архітектурного моря ще раз спробувати піднятися на високу хвилю успіху, з якої вони зірвалися цього разу. Як, товариші?

— Я вважаю, що це — великодушно,— обізвався академік.

— У всякому разі, винахідливо,— погодився представник Держбанку.

— Майже мудро,— пробурмотів Діжа.

— Прошу вас, Антоне Кузьмичу,— вклонився Кукулик.

— Отже, почнемо. Перший у нас іде проект «Космос»,— Кошарний підсунув до себе купку заздалегідь підготовлених рецензій.

— Дозвольте! — схопився з місця Діжа.— Ми ж ще нічого не вирішили. Чому на обговорення не ставиться проект «Сонце для всіх»?

— Він одержав негативні рецензії,— відповів Кошарний.

— Неправда, я дав позитивну оцінку! Та що там позитивну — високу, найвищу!

— Це ваша особиста справа, товаришу Діжа.

— Але ж я член жюрі, а не просто особа, яку звуть «товариш Діжа»! Я вимагаю поставити сьогодні на обговорення також проект «Сонце для всіх»!

— Ви можете пропонувати, а не вимагати,— нагадав Кукулик.

— Гаразд, пропоную.

— Які будуть думки, товариші?

— Проект справді цікавий, але недовершений,— сказала Тетяна Василівна.

Товариш з управління архітектурного контролю висловився рішучіше:

— Там багато фантазії.

— Суцільний експеримент,— муркнув представник Держбуду.

— Ви забуваєте, що конкурс — на проект забудови експериментального кварталу,— вчепився в нього Діжа.

— Я ніколи нічого не забуваю, молодий чоловіче, раджу й вам те саме,— спокійно промовив той.

Кукулик мовчав. Удавав, що дрімає, мружив в усміхові очі, давав вибалакатися всім. Він тільки головуючий. Вирішують же вони — члени жюрі, колектив. А колектив тим часом, дійнятий гострими атаками Діжі, поступово настроювався проти молодого архітектора, і вже «Сонце для всіх» потихеньку занурювалося в нетрі адміністративно-процедурного чорнокнижництва, щоб ніколи більше не виринути на поверхню уваги. Аж раптом Діжа, який говорив сьогодні поки що тільки образливі дурниці, вхопився за рятівну думку.

— Голосувати! — гукнув він.— Я пропоную проголосувати мою пропозицію!

Кукулик обвів поглядом присутніх. Чи вже все сказано? Чи відбулася, так би мовити, маленька передвиборна кампанія? Перший спалах балакучості минув, усі мовчали.

— Поставимо на голосування пропозицію товариша Діжі? — спитав Кукулик.

— Очевидно, це буде найсправедливіше,— сказав представник Держбуду.

— Отже, хто за те, щоб проект «Сонце для всіх» поставити сьогодні на обговорення жюрі, прошу піднести руку.

— Товариш Діжа — раз, тов...

Підніс руку представник Держбуду! Ну, ну... Тільки що лаяв проект, а тепер... Два. Дементій Хомич, цей старий ліберал, теж. Отже, три. А хто там ще? Брайко? Брайчик? От тобі маєш!

— Товаришу Брайко, ви — теж «за»? — поспитав для певності Кукулик.

Брайко не відповів, але руки не опустив. Отже — чотири.

— Так. Прошу опустити. Хто «проти»?

Кошарний просто стрельнув своєю рукою догори, мов ракетою. Представник міськради теж. Тетяна Василівна утримувалася.

— Два,— підсумував Кукулик.— Прошу опустити. Хто утримався? Утрималася більшість! — І він як головуючий теж приєднався до більшості й весело викинув свою могутню руку догори, мовби салютував Тетяні Василівні, яка скромно поставила свій лікоть на стіл і розправила пальці, показуючи Кукуликові гарну білу долоню.

— Отже, включаємо в наше обговорення також проект «Сонце для всіх». Антоне Кузьмичу, прошу вас підготувати матеріали й по цьому проекту.

— В мене все готове! — відгукнувся Кошарний.— По всіх проектах — найдокладніші відомості!

У кімнаті, де засідало жюрі, на всі проекти, які пропонувалися до обговорення, було відведено стенди. На кожному стенді — величезний аркуш ватману, звичні лінії креслень, прямо-

кутники будинків, паралелі вулиць, кружала зелених насаджень. Тепер Таня внесла ще один стенд і з допомогою Діжі закріпила на ньому ще один аркуш ватману. Аркуш був розділений на три частини. Правильні геометричні лінії проекту, чорний прямокутник, на якому білою фарбою виписано всі технічні дані, а ще — панорама майбутнього мікрорайону: фантастично-прекрасні паруси з бетону й скла, дивне поєднання прямих ліній і несподіваних закруглень, скляні ротонди, підняті над землею на міцних бетонних ногах, химерний ритм вертикалей, непередавана гармонійність кольорів, мовби запозичених з українських плахт або ж екстрагованих з багатобарвних композицій великих чарівниць барв Катерини Білокур і Тетяни Пати.

Члени жюрі не звернули особливої уваги на проект. Хіба що на оті бетонні паруси з барвними вставками. Вгорі на аркуші великі червоні літери кричали: «СОНЦЕ ДЛЯ ВСІХ».

— Передбачаючи, якщо судити з нашого першого голосування, що в нас сьогодні буде плідний обмін думками і будуть виключені будь-які випадковості,— розважливо мовив Кукулик,— я хотів би запропонувати нашому високошановному жюрі поламати одну дивну традицію, яка склалася у нас ще здавна майже на всіх мистецьких, технічних і наукових конкурсах. Що це за традиція? Поясню. Йдеться про небажання жюрі брати на себе відповідальність і присуджувати за кращі роботи високі премії. Як ви, очевидно, зауважили, більшість наших конкурсів кінчається тим, що не присуджуються перші премії, зрідка лише присуджуються премії другі, а то все обмежуються третіми та заохочувальними. Це стало навіть якимсь мовби добрим тоном — не присуджувати перших премій. Мовляв, у нас такі високі вимоги, такі наші ідеали, що до них, як до абсолютної істини, ніхто досягти не може. Тим часом що таке перша премія? Це премія за роботу, яка відповідає умовам конкурсу і є найкращою з представлених на конкурс. Оцінка ця, звичайно, відносна, цілком умовна, але ж якщо розібратися, то й сам конкурс, і склад жюрі — все це речі теж умовні.

— Абсолютно точно! Це мудрі думки, Василю Васильовичу! — вигукнув Діжа.

Кукулик по-батьківськи осудливо глянув на Діжу. Навіщо ж відразу й «мудрі»? А сам спокійно вів далі:

— Отже, я пропоную перед тим, як почати обговорення по суті, записати в протокол таке рішення жюрі: відмовитися від поширеної практики неприсудження першої премії і дотримуватися всіх тих умов конкурсу, які були оголошені громадськості, серед них і присудження всіх премій, починаючи з першої і до заохочувальних. Які будуть думки, товариші?

— Підтримати! — стукнув по столу Діжа.

— Тільки трохи поліпшити формулювання,— сказав представник міськради,— бо щось воно звучить дуже розхристано.

Можливо, навіть у протокол і не записувати, приймемо просто як усну домовленість.

— Теж вірно,— сказав Діжа, у якого, як йому здавалося, дедалі більше ставало спільників.

— Не будемо записувати,— погодився Кукулик.— Це навіть краще. Тепер ще одне. Це вже пропозиція Антона Кузьмича, хай він і скаже.

— Тут така справа, товариші,— підвівся Кошарний.— Раз основну роботу сьогодні доведеться виконувати мені, тобто зачитувати всі рецензії і таке інше, а я з свого боку обіцяю максимальні темпи, то є така думка, щоб наше засідання не затягувати і закінчити якщо не до обіду, то принаймні хоча б години до четвертої. Бо сьогодні ви самі знаєте, який день...

Кошарний розвів руками, Діжа підтримав той його жест, проспівав на мотив футбольного маршу: «Трум-ту-ту-турум-ту-ту, трум-туру-туру-ум...» Засідання починалося прекрасно! Члени жюрі були настроєні чудово. Їм було байдуже, який проект одержить першу, який заохочувальну. Закінчити о четвертій, бо футбол «Динамо» — «Зеніт». Будь ласка! Були якісь незгоди поміж запальним Діжею і обережним Кошарним? Ах, це тимчасове. Є речі важливіші всотеро.

ДОНЬКА СВОГО БАТЬКА

Вероніка погано спала тієї ночі. Її мучило якесь нез'ясоване передчуття. Знала про завтрашній день, не раз говорила з батьком про той день, а тепер сюди ще чомусь прилучилася турбота за Володю. Чому він узяв відгул саме на сьогодні? Чому подзвонив їй учора так пізно, чого не робив ніколи, і чому голос мав такий дивно стурбований? А що, коли він теж подав проект на той батьківський конкурс, не сказавши навіть їй, Вероніці?

Згадувала, про що вони розмовляли з Володею за цей рік. Кусала губи: самі дурниці! «Он подивися», «Он дивися», «Ходім туди», «Підем туди», «Ти бачив?», «А ти чула?» Невже тільки такі безглуздо-пусті розмови відбуваються між усіма закоханими!

Але ж ні! Вона таки згадала. І той вечір у Косар-Косаревичів, коли Володя, зовсім новий для неї Володя, раптом узяв та й відхльоскав усіх отих фертиків-нігілістів. І оті його відвідини інститутської читалки, коли вони вперше й познайомилися і коли Вероніка зненацька відкрила у високому хлопцеві, одягненому в дешевий імпортний піджачок, незбагненні глибини й привабу живої людської думки.

А ще згадала вона уривчасті думки, які висловлював їй Володя під час їхніх нескінченних мандрів по Києву, згадала ті начерки, які він показував у себе вдома, щоразу ніяково

пробачаючись: «Це так, пустощі», хоч то були сміливі й незвичайні архітектурні начерки. Він мріяв про майбутній Київ. Про Київ через сто років. Зовсім нове планування. Новий транспорт. Місто коло води, коло Дніпра і штучних озер. Хрещатик перетворити на музей. Хай наші нащадки дивляться, як ми жили, ходять по наших квартирах, магазинах, конторах. Квартири майбутнього? Хто зна, які вони будуть. Очевидно, людство повернеться до речей, давно втрачених ним у містах. До протічної води й живого вогню, без яких людині важко жити. Як він це уявляє? Чи тектимуть через квартири майбутнього ручаї й горітимуть посеред кімнат вогнища? Мабуть, що ні. Але якось це влаштується, людство винайде щось таке, що поверне йому такі потрібні для здоров'я речі.

Хтось з архітекторів вважав, що в Києві майбутнього буде всього лиш кілька будинків, кожен з них — по п'ять кілометрів завдовжки і сотні метрів заввишки. Сотні тисяч мешканців. Розсувні стіни, нові системи опалення, кімнати, що можуть трансформуватися. «А над головою так само тупатимуть,— сміявся Володя,— і знов житимемо у вічному гаморі, як шкільні вчителі?»

Скромний і несміливий у житті, в мріяннях своїх він ставав одчайдушним аж до якогось нахабства. Невже потихеньку від неї він подав проект на конкурс?

Все спліталося для Вероніки в сьогоднішньому дні. Любов до батька, ненависть до Кошарного, стурбованість за Володю, хоч тут входило в гру тільки передчуття.

Лежала з самого досвітку й ждала Володиного дзвінка. Він не дзвонив. Чому взяв відгул саме на сьогодні? В той день, коли жюрі вирішуватиме долю архітектурного конкурсу. Невже?..

Чула, як важко ходив по квартирі батько, долинало до неї гудіння його голосу, намагалася забути про Володю, спрямовувала течію думок на батька.

Любила його. Завжди і дуже. Коли мала дванадцять літ, справляли батькове сорокаріччя. Її з сестрою (тій уже було шістнадцять) мати випихала до сусідів. Щоб не плуталися під ногами. А вдома ждали гостей! Вдома жарилося й шкварилося. Вдома все обіцяло свято, а їх спроваджували до сусідів! У Вероніки від образи тремтіли губи. Мати причепурювала її, а в неї по щоках текли сльози й лишали по собі звивисті патьоки.

— Вмийся! — гримала на неї мати, яка, незважаючи на філологічну освіту й читання класиків, не завжди вміла стримувати нерви.

Вероніка вмилася, а сльози однаково текли. Нагодився батько, обійняв її, поцілував у заплакані щоки, сказав:

— Давай вип'ємо з тобою, доцю, за моє сорокаліття червоного вина. Сядемо отут, збоку від столу, та й вип'ємо. Бо мати старається не для нас, а для гостей. Вона для них іменини готує, а про нас забула. Та й подумати тільки! Міністр тут буде

і аж два заступники міністрів, а ще академіки та доктори всіляких наук. І це — до твого батька, який ні міністр, ні доктор, а просто собі чоловік. Та й усі вони теж насамперед люди, і в кожного є сімейство, є діти, а такої от Ніки, як у мене,— тут уже звиняйте,— нема ні в кого! Мати це наша добре знає, та сьогодні забула...

Батько її все-таки спровадив до сусідів, але випили вони за його здоров'я червоного виноградного вина, терпкого й гіркувато-приємного, мов недоспілі яблука, що їх пробуєш раннього літа, і вже полегшало на душі в дівчинки, не було кривдно, як перед тим.

Ще колись їхала з батьком пароплавом з Херсона до Києва. Здається, пароплав звався «Ломоносов», хоч назва його не мала жодної уваги. Важило в тій давній пригоді лиш те, що якраз тим самим пароплавом поверталися з якоїсь кіноекспедиції молоденькі кіноактрисочки, такі собі стрибливі істоти, яскраві, розмальовані, супермодні і задавакуваті до нестями. Вероніка тільки гірко проковтнула слину (нещасна дев'ятикласниця в ситцевому платтячку), дивлячись на мигтіння по палубі та по салонах тонкостанних дівчат з кінолегенди. А вони всі, в свою чергу, з таким самим захватом і ковтанням слини дивилися на... її батька, на Василя Васильовича Кукулика, що ходив по пароплаву, мов втілення справжнього мужчини, спокійний і прекрасний, як небожитель. Забувши про себе, Вероніка пишалася тоді батьком, може, несвідомо вчуваючи в його привабливості і свою майбутню принадливість.

І от звідкись береться тепер такий собі Антон Кошарний і хоче узурпувати всі права на її батька!

Зранку вона чула, як батько дзвонив по телефону, і догадувалася: до Кошарного! Адже сьогодні закінчення конкурсу, а Кошарний — секретар жюрі. Окрім того, він головний інженер батькового інституту, і взагалі — права рука Василя Васильовича Кукулика, щоб вона всохла!

Ненавиділа Кошарного! З його влазливим голосом, з тихою обережною ходою, з довгими пальцями, що ними так і норовив забратися вам у душу.

Він ходив до них мало не щодня. Щоразу приносив у шкіряній теці пляшку кримського портвейну, ефектно диркав замком «блискавкою», шанобливо говорив:

— Гадаю, не зашкодить, Василю Васильовичу!

— Ви й штопор принесли! — знущалася відверто Вероніка.

Кошарний не бентежився нітрохи:

— Є.

— А чарочки? — не відставала Вероніка.— Ви б уже заодно й чарочки захопили. Пластмасові. Продаються в «Синтетиці» на Червоноармійській.

— Верко! — гримав батько.

Все в ньому любила, окрім цього «Верко!». Віяло від нього чимсь брутальним, грубим насильством. Вся любов її до нього вмить розвіювалася вітром тільки за те, що називав її «Веркою» при Кошарному.

А ще ненавиділа вона розмови Кошарного. Той говорив тільки про футбол. Хто виграє, хто програє. Гравець! Для нього все життя — це тільки виграші й програші, а більше нічого. Ні совісті, ні честі, ні праці, ні поту, як он у Володі, коли він цілий день посидить у кабіні панелевоза та попиряє через усе місто важезні панелі для нових будинків. А ще любив Кошарний говорити про те, кого куди поставили, а кого переставили, а кого й зовсім відставили, або ж — кого висунули, кого пересунули, а кого й зовсім відсунули-усунули. Так ніби був шаховим майстром і тільки й мав у голові оте совання-пересовування людей-фігур по квадратах шахівниці життя.

Був завжди вичищений і напрасований, а під нігтями чорніли серпи бруду. Ніби рив десь нору перед тим, як завітати до свого директора. «Цей підриється хоч під кого»,— з огидою думала Вероніка і не могла ніяк збагнути, чим той так міг сподобатися її батькові, який ніколи не любив підлабузників, завжди відзначався вродженою селянською іронічністю в поглядах на життя. Може, на старість захотілося спокійного життя батькові, а з такими прилипалами, як Кошарний, справді можеш жити спокійно, затишно, надійно захований від усіх адміністративних бур. Як ховає Кошарний від тих бур її батька, Вероніка могла пересвідчитися хоча б на перебігові цього конкурсу. Рік батько не робив нічого, все за нього робив Кошарний, а батько тільки ходив-покректував, потирав долоні та глибокодумно гмикав, коли його питали про конкурс.

Та хіба справа в цьому! Навіщо було приховувати від самої себе найголовніше: вона боялася, що Кошарний лізе в батькову душу, щоб згодом простягти лапу по неї, Вероніку. Він належав до нечисленних шерег київських холостяків, отих високоосвічених молодиків, що все чогось очікують, шукають собі в дружини мало не шемаханських царівен і не можуть ніяк знайти, а тим часом настирливо штурмують вигідні місця і посади в житті і обкручують різноманітних Василів Васильовичів та Іванів Івановичів. Щось підказувало Вероніці, що Кошарний мітить саме на неї, хоч той жодного разу прямо про це не говорив і поки що «залицявся» чимдуж лише до батька.

Але те, як швидко він просунувся в головні інженери, як вигадав він цей конкурс і як щось там цілий рік мудрував-хитрував,— усе це непокоїло Вероніку більше й більше, і сьогодні її неспокій став просто нестерпний, лихі передчуття мучили її з ночі, а ранок, замість полегшення, приніс ще тяжчі думки й побоювання. Бо Володя не дзвонив, і вона згадала, що сьогодні кінчається конкурс, і все чомусь сплелося в один тугий клубок: і батько, і Кошарний, і Володя, і конкурс. А що, коли

справді Володя потай від усіх подав проект на конкурс! І оті начерки, що він їй показував, то були тільки ескізи чогось великого, й сміливого, і буйного, й божевільно-прекрасного, як це й може бути в її Володі!

І тут знов чула вона тихий голос Кошарного, і так їй ставало тоскно й тяжко, що Вероніка аж стогнала. Володя не дзвонив і не дзвонив. Батько вже вирушив на своє ювілейне спіткання з жюрі і з своїм Кошарним, мати поралася на кухні, день починався погано, вкрай погано, Вероніка, зціпивши зуби, намагалася відкинути від себе всі лихі думки й передчуття, а що знала на те лише один, суто жіночий спосіб: гнів — то й розгнівалася. На кого? Ну ясно ж: на Володю Пушкаря. Змарнувала через нього відпустку, просиділа все літо в Києві, а тепер має винагороду!

Вероніка схопилася з ліжка, вмилася, швиденько одяглася, не стала снідати, вискочила на сходи. Ви чули, як лунає на кам'яних сходах стукотіння високих дівочих каблуків! Трах-тах-тах! — ось як воно лунає.

ЗНОВ ЩОСЬ НЕЦІКАВЕ

Механік з автоколони попросив Володю, щоб той підкинув його своїм моторолером на Кловський спуск. З бульвару Лесі Українки вони завернули на вулицю Мечникова, пролетіли повз потонулі в зелені корпуси Жовтневої лікарні, поминули будівництво нового магазину, вискочили на Кловський спуск.

— Ого, я тут давно був. Вже встигли заасфальтувати,— сказав Володя, не обертаючись до свого пасажира, що, гикаючи від поштовхів, підстрибнув ззаду на сидушці.— Живеш у Києві, нічого не знаєш, чудеса!

— Ти ще багато, синок, не знаєш,— сказав механік.

— Не заперечую.

— Наприклад, отой будинок, що ми проїхали, знаєш, хто його будує?

— Та звідки ж?

— Стригуни.

— Хто-хто?

— Пострижені. Ті, що п'ятнадцять діб одержали за хуліганство. А цей будинок для працівників міліції. От їх і приводять сюди з тюрми на відробіток квартири й харчів. Ну, спиняй свою чортопхайку, я вже дома. Спасибі.

Повертаючись, Володя зупинив моторолера неподалік від будівництва. Два міліціонери соромливо ховалися в затінку від кленів, намагалися не дивитися на «будівельників». Навіть міліціонерам було соромно. А ті, здебільшого молоді, здорові, в

найстрокатішому вбранні, всі обстрижені, мов новобранці, пиряли цеглу, подавали розчин, підгейкували один на одного, підтюкували.

— Що їм, строк скоротять за добру роботу? — поспитав Володя в одного з міліціонерів.

— Та ні, то вони з жиру,— відповів той,— тут підібралася компанія. Ніколи нічого не робили. Їм це як іграшка. Та ви краще пройдіть, громадянине, бо це все-таки ув'язнені.

Володя вже заніс ногу, щоб заводити мотор, як раптом від будівництва кинувся до нього високий хлопець у пістрявому піджачку, в штанях дудочкою, з якимсь чудернацьким чепцем на голові, вхопив Володю за руку, зраділо вигукнув:

— Пушкар! Здоров, Володя! Як добре, що я тебе побачив! Ти не впізнаєш мене? Та я ж Гораціо, тьху, Гнат! Забув? Ну, Косар-Косаревич! Моя мама і твоя мама давні знайомі. Ну, білизна і все там таке. А ще Новий рік. Вероніка. Пам'ятаєш?

Білизна Косар-Косаревичів, щоб її дідько вхопив! Та ще Новий рік. Хіба Володя може забути, як попав він під Новий рік у піжонську компанію Косар-Косаревича, як вискочив звідти, хряпнувши дверима?

— А ти тут як? — по-дурному спитав Володя.

— Та звичайним манером. Підсортирували під Указ, і гуд бай!

— Громадянине, пройдіть,— спокійно обізвався з холодка міліціонер.— Арештований, поверніться на місце.

— Одну хвилиночку,— квапливо промовив Гнат, або ж Гораціо. Хіба вже тут розбереш? — Ти, Володю, зроби от що. Заскоч до моєї маменції, ти ж знаєш, де ми живемо? Коло опери, другий поверх, ти ж у нас був. Згадай. Знайдеш. Там Косар-Косаревичів усі знають. Заскоч і скажи, що я тут, на Кловській. Хай рубає сюди, бо коло тюрми чи то ми розминулися, чи то вона здрейфила та не прийшла. Ну, зробиш мені таку послугу? Виручиш у біді?

— Гаразд,— сказав Володя,— мені не важко. Співчуваю. Хоча будувати, звичайно, річ гарна. Я сам до певної міри будівельник. Бувай.

— До побачення, Володю! Я ж на тебе надіюся.

— Анекдот,— пробурмотів собі під ніс Володя, вирулюючи на Мечникова.— Брудна білизна Косар-Косаревичів і примусові роботи на п'ятнадцять діб. Ну й чудеса!

Він навіть забув про того зім'ятого інженера-бракороба, так його вразив Гнатко Косар-Косаревич. Балбес Гнатко. А пам'ятає експлуатованих. Довго пам'ятає. Демократично настроєний... Навіть за ту новорічну суперечку забув. Припече — то забудеш.

До Косар-Косаревичів вирішив заїхати відразу ж. А там по Володимирській — просто до міськкому комсомолу. Треба бити на сполох. Хай комсомолія береться за тих пом'ятих інженерів. У Києві можна обійтися й без бракоробів. Не таке це місто.

КИЄВЕ, ТИ ЩАСЛИВИЙ!

Коли мені кажуть «Київ», я бачу Дніпро, стоячи на Володимирській гірці, я схиляюся над неосяжним простором, що відкривається моїм очам унизу, і в мене таке відчуття, неначе я — птах, мовби лечу я, розпластавши руки-крила, заточую великі кола над тим чарівним світом, який лежить унизу. Колись наш пращур теж отак зупинився на Київській горі над Боричевим узвозом і теж зазнав, певне, отакого почуття падіння-польоту і навіки сподобав це місце. А може, вибрав він Київську гору тому, що з неї найдалі було видно, найліпше було виглядати червоні ладьї, що йшли по Дніпру «з варяг», і чорні човники древлян, які спускалися по Десні. Хай там хоч що, а то був геніальний предок, і ми повинні належно оцінити його мудрість.

Коли мені кажуть «Київ», я бачу кам'яні маси будинків і зелені скверики коло них, горбаті вулички і широкі промивини площ, Володимира і стародавні узвози, кам'янисто-безладну площину Подолу і затінені липами вулиці Печерська, чарівливо-химерну Солом'янку і Татарку, віддалену від міста Глибочицькою балкою, повною зеленої, сизої імли, таємничості.

Коли мені кажуть «Київ», я бачу, як рано-вранці квапиться Київ на роботу на великі заводи, розташовані на околицях, і в незліченні установи — цю неодмінну належність столиці, я бачу, який молодий наш Київ, який він бадьорий, веселий і життєрадісний.

Коли ходиш по землі пішки, до всього придивляєшся, багато бачиш, вивчаєш світ у найменших його подробицях. Вік машин відібрав у людей цю можливість. Тепер ми часто невразливі на скромну красу, наші почуття реагують лише на подразники найгостріші. Алюмінієво-скляний куб Палацу спорту? О так, це прекрасно! Новий автовокзал — скло, пластмаси, химерне поєднання прямих ліній і карколомних заокруглень? О так, це надзвичайно. Метро? Ах, надто традиційні станції, надто нагадують поменшені копії московських. От хіба що «Дніпро» — це трохи романтично, а головне — зовсім незвично.

Ще зовсім недавно ми захоплювалися Хрещатиком. Війна принесла страшні нещастя Києву. Наші втрати були дуже тяжкі. Ми не могли йти вперед, не повернувши втраченого. Так був відбудований Хрещатик. У марній пишності, в сентиментах, у романтизмі. Тепер ми прагнемо насамперед простоти. Простота, що перевершує будь-яку уяву,— от символ нашого міста. Ясна річ, простота не повинна переходити в примітивізм.

Є міста, в яких минуле — більше, значиміше, ніж нинішність; є міста, що лише ждуть свого майбутнього, перебуваючи, так би мовити, в зародку; Київ гармонійно поєднує в собі всі три виміри часу. Київ вічно молодий, він у вічному русі, в невпинних змінах. Великі історичні міста великі не тому, що

завжди були незмінними, а тому, що змінювалися, оновлювалися, зростали.

Коли згадаємо, на якому маленькому клаптику землі розташувався Верхній Город Ярослава Мудрого дев'ятсот років тому; коли згадаємо, що сто п'ятдесят років тому на Хрещатику були тільки шинки і винокурні; коли згадаємо, що дев'ятнадцяте століття Київ зустрів, маючи лише кілька десятків кам'яних будинків і являючи собою, як зазначив один мандрівник, «тільки спогади та надії великого міста»,— то тільки тоді побачимо, до яких фантастичних розмірів розрослося наше місто нині.

Згадай, киянине, скільки разів в'їздив ти до свого рідного міста при заході сонця, повертаючись з далекої дороги!

Оті кілька будинків на узгір'ї перед самим лісом. Пригорщами своїх шибок вони беруть бризки червоного сонця і вихлюпують його на ліси, на шосе, на машини.

— Це — Приорка.

Темно зеленіють гори, а з-за них прискає в небо вмираюче сонце і лащиться до золотих бань Лаври, і око спочиває на пластичних лініях мосту імені Патона, цього новітньо-індустріального доповнення лагідного ландшафту Києва.

Це — коли їдеш по Обухівському шосе повз Видубецький монастир.

Шосе мовби наліплене на поверхні зелених полів, і по ньому сковзають промені, наче хочуть зіпхнути машину туди, до старезних далеких дубів, до струнких тополь, що марно намагаються затулити радісно-білі споруди Виставки.

Це — Одеське шосе.

Сонце б'є просто в очі, і все червоне навколо: і сотні нових будинків, і піски, на яких виростають ще й ще будинки, і зірчаста Ленінградська площа, на яку сходяться шляхи і з Донбасу та Придоння, і з Москви та Білорусії.

Це — Дарниця.

Поїзд тихо прокрадається попід високими буграми. Ще вчора тут було порожньо, як на далекій планеті, ще вчора тут росли тільки дикі трави. А сьогодні підійшли до самого краю урвищ молоденькі тендітні деревця, а за ними громадяться сотні нових будинків з червоної і білої цегли, з бетонних панелей, вражають око незвичайно точні прямокутники кварталів, ваблять око пастельні барви, в які помальовано новобудови.

Це — Першотравневий масив.

Протягом своєї тисячолітньої історії Київ багато страждав, але часто був і щасливий. Сьогодні щастя Києва — в його невпинній розбудові, в кипінні праці на його заводах, в нестримній ході нового.

Сьогодні змінюються не лише пейзажі рідної землі і рідного міста — змінюються краєвиди людських душ. Колись рідна для нас земля — це був шматок тверді, на якому стоїть хата, і граються діти, і рожевіють мальви, і падають спілі яблука. Гагарін

і Титов піднялися в космос і побачили голубе сяйво всієї планети. Піднімемося й ми над своїм Києвом і охопимо зором увесь світ, світ друзів і світ ворогів. Ми побачимо «стодомі содоми», як називав їх Маяковський, американських міст, де урбаністичний пафос затьмарює і природу, й людину, де в архітектурі панує зойк скла і гарчання затверділих мас бетону. Але водночас ми побачимо й те, як підіймається з страхітливих руїн нова Варшава, майже так само зелена, як наш Київ, радісна й добра до людини.

Ми побачимо, що в московському Кремлі поряд з давнолітніми соборами виріс Палац з'їздів — це мармурово-скляне чудо світової урбаністики. Ми побачимо квартали нових будинків в столиці Німецької Демократичної Республіки Берліні і побачимо, як спеціалісти з НДР допомагають споруджувати чудесні палаци в столиці молодої африканської республіки Гвінеї — Конакрі.

І ми зрозуміємо, що місто наше — одне з найщасливіших, бо воно будується майже з таким самим розмахом, як Москва і Берлін, Варшава і Софія, Мінськ і Бухарест. І як провісник нового, комуністичного в краєвиді нашого міста сприймаємо ми сьогодні повідомлення про спорудження експериментального житлового масиву на Броварському шосе або ж першого будинку з пластмас.

Розбудовуючись, невпинно розширюючись, Київ зумів лишити живу природу найбільшою своєю окрасою. Київ зачаровує своїми мостами, своїми пагорбами й падолами, своїм вечірнім світлом. Але краса Києва не тільки в його зовнішніх рисах. Краса Києва ще й у тому, що він опирається на історію.

Ця історія — пам'ять про перебування Шевченка в нашому місті. І героїчна боротьба арсенальців за Радянську владу, та Щорс — це теж історія. І Бучма та Шумський, Остап Вишня та Довженко — це теж наша історія. І те, що серед нас живуть сини Івана Франка та Миколи Лисенка,— теж історія. І кияни, ті, що боронили рідне місто у сорок першому, прославлені герої Вітчизняної війни: Покришкін, Ковпак, Федоров,— це теж наша новітня історія, як історією стають один з перших керівників бригад комуністичної праці Герой Соціалістичної Праці Юрій Куций та один з перших заводів комуністичної праці — завод «Точелектроприлад». І два ордени Леніна, що яскравими зорями палають на прапорі міста,— це теж наша історія.

Киянине! Хай ніколи не втомлюються твої руки робити добро і достаток...

Як западуть вологі сутінки у вильоті колишнього Хрещатого яру, спустимося вниз до Дніпра, пройдемо повз пішохідний міст, нереальний і хиткий, мов дитяча гойдалка, станьмо на пустельній тепер набережній, покладімо руки на старі камені парапету й подивимося на тиху воду. Вона тече невпинно, мов життя

нашого міста. Голуби летять з-за Десни і з-за Дарницьких лісів, квапляться до своїх затишних кам'яних домівок у гостинному Києві і, втомлені, сідають на мостових фермах. Темний міст уночі, а голуби білі.

Будемо стояти, аж поки всі голуби перелетять через Дніпро, аж поки вони спочинуть на темнім мості, затріпотять крилами і пролинуть поза парки, понад кручами, до міста.

Довго проводжатимемо поглядом невидимих у темряві легких птахів. Шепотітимемо: «Нестомно літайте над нашим Києвом, голуби! Літайте!»

РОЗДІЛ БЕЗ НОМЕРА

— Ах, бабо Надю, ти не можеш собі уявити, як я сьогодні намучилась! Я так поспішала, так поспішала, щоб встигнути до тюрми, але хіба ж у нашому Києві можна встигнути що-небудь вчасно зробити? Я так намучилася, так закрутилася, що просто не можу перевести віддиху... І до тюрми... Бідний хлопчик, нещасна дитина, безпомічна сирота, беззахисне створіння... Це я, бабо Надю, беззахисна, безпомічна, нещасна й бідна... Поки був живий Косар-Косаревич, не зачинялися двері, всім ми були потрібні, всі хотіли знати думку Косар-Косаревича, всі хотіли заручитися згодою й схваленням доктора архітектури Косар-Косаревича, всі мріяли проконсультуватися в Косар-Косаревича, всім лестило саме тільки згадування прізвища Косар-Косаревича поряд з їхніми прізвищами, нікому не відомими, затертими, банальними, тривіальними прізвищами. А тепер, коли дитина Косар-Косаревича... коли я, безпорадна, самотня жінка, невтішна вдова...

Кажуть, на землі зник монолог. Перевелися, мовляв, люди, які проголошують годинні промови, адресуючись до одного слухача або просто в білий світ, як у копієчку. Неправда! Поки існують агресивні натури, існуватимуть і монологи. Найдовші, найзапальніші... найбезглуздіші. Монолог Ганни Сергіївни Косар-Косаревич тривав би, мабуть, не одну сторінку, але автора (а заодно й читача) виручила баба Надя. Ганна Сергіївна Косар-Косаревич, поки вистрілювала свої малоартикульовані звинувачення світові, нікого не бачила навколо. Але варто було їй на мить перепинити потік своїх зрозпачених слів, щоб просто ковтнути хоч трохи повітря, як вона побачила перед себе бабу Надю. Баба Надя, всупереч традиції, не зникла потихеньку, мов привид, під час театральної лементації Ганни Сергіївни, вона стояла навпроти хазяйки, заступаючи їй дорогу до кімнат, стояла не байдужа, як завжди, а — о, диво! — схвильована! У баби Наді було злякане обличчя, сполохані очі, вся її постать була мов суцільний перестрах.

— Бабо Надю, що сталося? — вхопила її за руку Ганна

Сергіївна.— Чого ти мовчиш, бабо Надю? Відповідай мені негайно!

— Пушкар,— сказала баба Надя, але переляк з її обличчя не зійшов і після цього, і вона так само стояла на шляху в Ганни Сергіївни.

— Ви не можете собі уявити, як я страждаю з цією нестерпною людиною! — заломила руки Ганна Сергіївна.— Бабо Надю, ти мені, нарешті, скажеш, що тут сталося? А ні, то я... я просто не знаю, що тобі зроблю!

— Пушкар,— знов повторила баба Надя, яку Косар-Косаревичі за десятки років, що жила в них, відучили поступово від довгих розмов.

— Ще одне банальне прізвище посеред отих Кошарних, Кукуликів, Лотвинів і Гопкалів,— пустила очі під лоба Ганна Сергіївна.— Що таке «Пушкар»? І яке мені діло до якогось там Пушкаря, коли Косар-Косаревич-молодший... О, горе мені, беззахисній удові!..

— Записка,— сказала баба Надя, мабуть, злякавшись, що хазяйка знов запустить півгодинну програму зітхань, прокльонів і лементування.

— Записка? Де? Від кого? Яка? Покажи негайно! Чого ж стоїш мов укопана! Ну!

Кожне слово супроводжувалося не менш енергійними діями: підштовхуванням баби Наді до кімнат, штурханням у плечі, хапанням за руки. Тільки щоб зігнати з баби Наді сонливість і байдужість.

— Та он вона,— сказала баба Надя.— Висить он на ріжку. То він її й повісив...

У передпокої була вішалка червоного дерева з вмонтованими вгорі рогами оленів і чогось менш благородного, здається, биків і баранів. На одному з білих бичачих ріжків, простромлений посередині, висів чотирикутний аркуш паперу з кількома рядками написаного червоним олівцем тексту.

Ганна Сергіївна одним рухом зірвала папірець з ріжка.

«Шкодую, що не застав Вас удома. Бачив Вашого Гната, він працює на розі Мечникова і Кловської на спорудженні міліцейського будинку. Просив Вам переказати. З пошаною В. Пушкар».

— Господи,— прошепотіла Ганна Сергіївна.— Моя дитина — і міліцейський будинок! Каторжні роботи для сина Косар-Косаревича! Бабо Надю!

Баба Надя вже зникла. Вона виконала свою тяжку місію і не мала більше намірів витримувати шалені натиски своєї знетямленої хазяйки. Та що таке була баба Надя для Ганни Сергіївни!

Вдова Косар-Косаревича побігла до кабінету покійного мужа і зірвала з важелів трубку телефону.

Академіка Голубицького!

Кукулика!
Хоч Кошарного!
Хоч кого-небудь!
Але ж рятунку для її дитини!

МИ ПІДЕМ, ДЕ ТРАВИ ПОХИЛІ

— У нас таке становище,— роздумливо промовив Кукулик.— Проект «Космос» має більшість позитивних рецензій, абсолютну більшість. Це проект, так би мовити, вже майже схвалений членами жюрі, принаймні тими, хто дав свої письмові висновки. Проект же «Сонце для всіх» має тільки негативні рецензії, за...

— Неправда,— перебив його Діжа.

— Я хотів сказати, за винятком рецензії товариша Діжі,— спокійно мовив директор інституту.— Але раз ми вирішили поставити на обговорення й проект «Сонце для всіх», я прошу товаришів активно включитися в обговорення, щоб не склалося в декого такого враження, неначе ми хочемо затискувати той чи інший проект чи там підходити до того чи іншого проекту з упередженістю. Ми повинні бути справедливими і будемо сьогодні насамперед справедливими. Чи правильно я кажу, товариші?

— Абсолютно! — відгукнувся Кошарний.

Все було ясно. Вони хотіли вбити той проект відразу. Що з того, що його ставлять на обговорення? Адже, власне, ніякого обговорення й не буде. Заслухають рецензію одного Діжі, який горою стоїть за проект «Сонце для всіх», розведуть руками, посміхнуться, скажуть якісь заспокійливі слова, попросять Кошарного прочитати кілька розгромних рецензій членів жюрі на цей проект — і все. Але чому? Чому так склалося, що ніхто не побачив у тому проекті того, що побачив у ньому він, Діжа? Чому так одностайно схвалили члени жюрі наскрізь кон'юнктурний проект «Космос» і чому так обстоюють його Кукулик і Кошарний, виговоривши заздалегідь згоду жюрі присудити неодмінно першу премію, яка, ясна річ, призначається ними для «Космосу»? Може, знають вони, чий то проект? Може, проект належить комусь з відомих авторитетів, з тих самих авторитетів, за яких Кукулик і Кошарний покладуть голову, але не віддадуть їх на поталу?

Однак хіба ж ідеться про авторитет? Ідеться про більше — про майбутнє, про Київ нашого завтра, про наші міста через десять і двадцять років. Ідеться про велику красу нашого життя, а не про заспокоєння чиїхось номенклатурно-авторитетних прагнень і комплексів.

Діжа дивився на сіро-сиву голову Кукулика, і йому хотілося гукати: «Подумай, що ти робиш! Подумай про майбутнє! Поду-

май про те, що сотні років і тисячі проходитимуть повз будинки, які спорудять за нашими проектами, мільйони наших нащадків проклинатимуть нашу нездарність, нашу тупість, нашу обмеженість. Проклинатимуть тебе і твоє тяжіння до усталених думок, до безапеляційних висловлювань, до примітивних розв'язань. Подумай про те, що проклинатимуть разом з тобою і всіх нас, і всю нашу епоху. Подумай, що коли ти сідаєш у крісло головуючого, то ти — епоха! Хоч на годину, хоч на мить, але — епоха! Подумай про це! Ніколи не забувай про це! Забудь про своїх родичів, про начальників, про власні інтереси, пам'ятай тільки одне: тебе нема, є тільки епоха, яку ти репрезентуєш і в ім'я якої ти повинен діяти!»

Ах, як він хотів своїми думками зрушити оту копицю сірої голови!

Так дощ хоче наскрізь промочити дикий камінь, шмагає по ньому тисячі років, спливає на землю безсилими сльозами, а камінь лишається всередині сухий, як бархан у пустині; сухий, як папірус, що пролежав чотири тисячі років у найглибших нетрях єгипетської піраміди; сухий, як пташиний послід на тій смужці чілійської пустині Атаками, де тисячу років не було дощу; сухий, як сама суть сухості!

Та ні, він таки добереться до тієї голови!

А Кукулик тим часом викладав свої найбільші козирі.

— Якщо не заперечуватиме Дементій Хомич, ми почнемо з його рецензії на проект «Сонце для всіх»,— сказав він.

— Можна було б починати й з іншої рецензії,— обізвався академік,— але я, звісно, зовсім не бачу причин, щоб комусь надавати перевагу, чи там як... Всі ми — члени жюрі, думка кожного з нас матиме свою вагу, хоч би вона була висловлена першою чи останньою... Тому я...

— Ви не заперечуєте, Дементію Хомичу? — вже тримаючи в руках академікову рецензію, поспитав і Кошарний.

— Не маю жодних підстав заперечувати, хоч... Але однаково...

Академік, здавалося, трохи розгубився, ніби аж зніяковів, і це викликало в Діжі новий потік підозр. Невже проект «Космос» належить академікові Голубицькому? І Кукулик та Кошарний, знаючи про це, зробили все для того, щоб академіків проект відзначити першою премією, незважаючи на його кричущу посередність, а все справді талановите затиснути, відкинути, пустити в невідомість, у ту саму невідомість, з якої воно прийшло?

Але ж сам академік... Не міг же він, якщо справді б подав проект на конкурс, лишатися в жюрі, та ще й писати негативні рецензії на проекти своїх мимовільних конкурентів! Це вже не просто непорядність — це підлість, а, як відомо всім, хто хоч раз сідав за креслярську дошку, академік Голубицький завжди відзначався майже легендарною порядністю. Але тоді чому ж?

Чому академік забракував талановитий,— у цьому не може бути жодних сумнівів,— надзвичайно талановитий проект «Сонце для всіх»?

Кошарний, ніби вгадавши думки Діжі, значуще подивився на молодого архітектора.

— Вельмишановний Дементій Хомич у своїй рецензії на проект «Сонце для всіх» цілком справедливо зазначає...

Всі погляди звернулися в бік академіка. Той підвівся, вклонився присутнім, сердито промовив до Кошарного:

— Я просив би утриматися від оцінки моїх думок. Це поки що не входить у ваші прерогативи.

— Пробачте, я просто хочу познайомити товаришів з вашим відгуком.

— Робіть це.

Дементій Хомич знов уклонився, ледь помітно хитнув головою, а виходило так, мовби він кланявся, і сів на своє місце. Кошарний читав повільно, смакуючи кожне слово, але його, здається, слухали неуважно, всіх цікавив тільки висновок, нікому не хотілося заглиблюватися в подробиці, бо кожен свого часу вже заглиблювався в них, усіх цікавив висновок, дослухалися тільки до резюме, бо тільки це входило в гру, тільки «так» чи «ні», «за» чи «проти» мало сьогодні сенс, і тому всі насторожилися і були дуже уважні, коли Кошарний прочитував кінцеві слова: «Вважаю за неслушне розглядати проект, як такий, що не заслуговує на премію».

Ніхто не здивувався такому присудові. Навіть Діжа, здається, сприйняв його спокійно. А сам академік супив брови і незадоволено сопів.

Чому він написав негативну рецензію на той проект? Адже там справді билася чиясь сильна архітектурна думка!

До кімнати зазирнула Таня.

— Прошу вибачення, Дементія Хомича просять до телефону.

— Візьміть, будь ласка, мою трубку,— сказав Кукулик.

Академік неквапно підійшов до столу, стоячи приклав трубку до вуха, хрипло мовив у мікрофон:

— Агов, я слухаю.

У вусі в нього залопотіло, загелготало. Скривився від несподіванки, не міг спершу нічого збагнути, лише згодом розібрав чийсь жіночий голос:

— Дементію Хомичу, я вас благаю, голубчику Дементію Хомичу, прошу вас і заклинаю.

— Стривайте,— сердито перепинив академік,— я нічого не розумію. Що сталося? До чого тут я?

— Ах, я все, все написала вам у листі. Я не сміла потурбувати вас, я написала листа ще вчора вранці, бо це сталося позавчора увечері, ви тільки подумайте, позавчора увечері, у четвер, а сьогодні вже субота, субота, а завтра неділя, всі будуть вихідні, нікого не знайдеш, та й сьогодні короткий день...

— Пробачте, я не знаю, що за лист... Взагалі прошу вас... З ким маю честь?

— О боже, в мене від хвилювання віднімається голос. Ви не впізнали мене, та й хто б упізнав бідну згорьовану матір! Я — Ганна Сергіївна Косар-Косаревич...

— Ах, Ганна Сергіївна! Тисяча пробачень. Здрастуйте, шановна Ганно Сергіївно.

— Здрастуйте, Дементію Хомичу, здрастуйте, дорогий. Ви не можете собі уявити... Мого Гната... Я все вам описала... Треба негайно допомогти, негайно, негайно... Ви ж добре знали небіжчика Косар-Косаревича. Він стільки зробив для нашої архітектури...

— На жаль, у нас зараз іде засідання, дуже важливе засідання, якраз я зайнятий. Чи не зміг би я вам подзвонити десь за півгодини, Ганно Сергіївно? Хоч...

— О, благаю вас, подзвоніть, порадьте, допоможіть, рятуйте, визвольте, не відмовте, не забудьте, не полиште, не допустіть, не дайте...

— Гаразд, Ганно Сергіївно, я спробую... Тим часом...

Поклав трубку, пробачився перед присутніми, сказав, ні до кого не звертаючись:

— У вдови професора Косар-Косаревича — якесь родинне нещастя. Така прикрість. Всі ми знали Косар-Косаревича.

— Це був прекрасний спеціаліст,— сказав Кукулик.

— Справді, прекрасний,— ствердив Кошарний.— Я належу до його учнів...

Знов задзвонив телефон. Тепер уже просили Кукулика. Засідання знов перервалося. Кукулик мовчки слухав, намагався вставити хоч слово, але йому це не вдавалося, і академік подумав чомусь, що й Кукулика атакує вдова Косар-Косаревича.

Чому він написав негативну рецензію на проект «Сонце для всіх»? Кошарний сказав тільки що: «Я учень Косар-Косаревича». Тоді, даючи проект, він сказав: «Це школярські вправи, всі члени жюрі відхилили проект, просимо вам сказати й своє авторитетне слово, Дементію Хомичу». А тепер читає рецензію Дементія Хомича першою. Може, вона й тоді була перша? Може, Кошарний просто зіграв на його нерішучості, на обачливості! Раз усі, мовляв, відхилили, то чого ж ти будеш сперечатися? Ти просто підшукай переконливі наукові аргументи для відхилення. На те ти й академік. Хіба спитати тепер Кошарного, як датовані рецензії? Але ж чи датовані вони взагалі? Та й чого ти досягнеш таким запитанням?

Кошарний — учень Косар-Косаревича. Чого ж він навчився від покійного професора? Уміння штучно створювати громадську думку? Але, здається, небіжчик ніколи не відзначався цим.

А може, самозакоханості? У тридцять четвертому році Косар-Косаревич здійняв галас, що Дмитрівський собор не являє собою культурної пам'ятки. Професора послухали, зруйнували

собор, а тепер в усіх історіях мистецтв згадують про фрески, які були на його стінах. І все це зробила самозакоханість Косар-Косаревича: він, бачте, мріяв поставити на місці собору якусь споруду за власним проектом.

Може, Кошарний вивчив механізм людських слабостей так тонко, що знав, як грати на їхніх струнах навіть у академіків?

Ні, він написав негативну рецензію зовсім не тому, що йому нашептав це якийсь злий ангел у подобизні Кошарного. Він просто пожалів невідомого, молодого (а певно ж!) автора. Той був сміливий, але недосвідчений. В його проекті були зльоти, але були й до смішного дивні падіння. Щоправда, в дрібницях. Але хто ж не знає, що дрібниці завжди впадають в око? Він сам завжди розповідав студентам анекдот про білочку. Молодий архітектор приніс до свого вчителя проект театру. Колони, портик, квадрига — все, як у добрі давні часи, все якраз так, як того вимагали тогочасні смаки, все було цілком пристойно і відпрацьовано до найдрібніших деталей. Вчитель поглянув і здивувався: «А де ж білочка?» — «Яка білочка?» — обурився молодий архітектор. «Звичайна. Сидить, задерши хвостик, підносить передніми лапками до рота горішок, гризе його».— «Де білочка? Навіщо? Ви смієтеся?» — «Зовсім не сміюся. Білочку треба посадити ну хоча б на колесі квадриги».— «Але ж це нісенітниця!» — «Тим ліпше. Слухайте досвідчених людей».

Архітектор послухав, намалював на проекті ще й білочку. Стала обговорювати авторитетна комісія. Всі хвалили проект, захоплювалися витонченістю ліній, строгістю. Аж раптом якийсь найдопитливіший вигукнув: «А що це за білочка на колесі квадриги?» Тоді всі побачили білочку, всі страшенно обурилися, записали в постанову: «Проект схвалити, але зобов'язати автора усунути з нього чужорідний конструктивний елемент у вигляді білочки на квадризі». В проекті «Сонце для всіх» «білочок» було аж надто багато, але не навмисних, а мимовільних. Загалом же проект можна було вважати талановитим. Інший би навіть позаздрив, побачивши таку сміливу роботу. Дементій Хомич вже давно полишив за плечима це хлоп'яче почуття. Він викинув з свого життя заздрість, як шкаралупку від горіха.

Але йому стало шкода невідомого автора. Він боявся за нього. Справжній митець увіходить у мистецтво не потихеньку, не пролазить у шпарку, прикриваючись вигаданим прізвиськом, а йде сміливо, відверто, через головний вхід.

Щоправда, часом його не пускають, йому чинять опір, його навіть піддають анафемі, навколо нього снує свою павутину злий поговір, його звинувачують безпідставно у найтяжчих гріхах, він починає своє творче життя в ролі запідозреного й оскарженого. Навіть думка така поширилася, що в архітектуру до сорока років пробитися важко. Але ж треба пробиватися самому, не ждучи, що тебе хтось візьме за ручку й поведе пропілеями мистецтва. Спершу доведи, що в тебе є талант, блисни

своїм талантом, а вже тоді вимагай помочі, опори, зрозуміння, підтримки.

А талант — це насамперед сила й певність себе. Ось приходить до тебе хтось з тих, хто випадково чи закономірно опиняється в ролі суспільних замовників, в ролі уповноважених від суспільства, в ролі цінителів, прийде, гляне на твій проект, на плід безсонних ночей, борінь і горінь душевних і скаже: «Не годиться!»

Сильний не злякається, стане боротися. Слабий відступить, зламається,— і суспільство втратить талант.

Якби Дементій Хомич бачив автора, якби знав, якби був певний, що той боротиметься, а не ламатиметься, тоді б був «за». Але його злякала анонімність автора. Анонімність не просто формальна (цього вимагали умови конкурсу), а творча. Той був зовсім, зовсім новий у архітектурі. Такого почерку академік не знав ще, не зустрічав ні в кого. З таким талантом треба було починати не з конкурсу, де прізвища авторів невідомі, а з громадського обговорення. А так у анонімності автора Дементій Хомич побачив несміливість, побачив намагання прослизнути в архітектуру тихцем, побачив якісь хитрощі, хай тільки крихту хитрощів — чи не однаково? Талант і хитрощі несумісні. Хитрощі розраховані на споживачів посередності, а народ посередністю не вдовольняється.

Академік відмовив невідомому талантові в праві входу до архітектури, бо не хотів, поки живий, щоб туди йшли хитрі.

І все ж таки бачив, переконаний був, що то — неабиякий талант. Навіщо ж, навіщо тоді негативна, роздратована, зла рецензія.

— Дозвольте поставити вам одне запитання, Дементію Хомичу,— почув він чийсь голос, що розбив хистку запону його розгойданих думок. Швидко поглянув на присутніх з-під густих брів. Так, не було сумніву: голос належав тому молодому, який сьогодні найбільше задирається з усіма. Як його прізвище? Здається, Діжа?

— Я вас слухаю,— сказав ввічливо.

— Яке ваше ставлення до поезії? — пролунало несподіване, мов постріл, запитання.

— Тобто як це — до поезії? — не зрозумів відразу академік.— Наскільки я розумію... Ми все ж таки архітектори... І-і...

Він не любив широких жестів, але мимоволі розвів руками. Не було ради на таке хлоп'яцтво.

— Так, так,— не відступав Діжа,— я мав на увазі саме поезію в найширшому розумінні цього слова. Математичний розрахунок — це для нас завжди важливе, без цього ми не можемо будувати. Але навіть у математичних розрахунках можна відкрити цілі розсипи поезії. Наприклад, астрономи підрахували, що один всесвіт у сузір'ї Волопаса відлітає від нас з швидкістю

тридцять вісім тисяч дев'ятсот кілометрів на секунду. Світло летить звідти двісті тридцять мільйонів світлових років. Поки цей промінь мандрував до нас через простори космосу, на Землі з'явилися й зникли динозаври й літаючі рептилії, утворювалися й ерозіювали гори, з'явилася людина. Приголомшливої поезії цих цифр не збагнеш нашим обмеженим людським розумом. Але для астронома Барабашова, для теоретика космонавтики, для наших перших космонавтів — це вже справжня висока поезія. Та що там космічні цифри! Спробуйте збагнути всю глибину, всю красу отого пісенного «женчичок-бренчичок підлітає, високо ніженьку підіймає». Поети — це дивні люди. В школі ми, наприклад, учили, що похилою може бути тільки площина, а Малишко написав про трави: «Ми підем, де трави похилі». Одне слово, незвично вжите, і вже ціла революція в мисленні. Світ відкрив тобі ще одну прекрасну грань — «трави похилі».

— Ближче до суті, товаришу Діжа,— вдавано позіхнув Кукулик.— Ми не встановлювали регламенту, але...

— Я весь час говорю по суті. Невже ви, Дементію Хомичу, не помітили, що в проекті «Сонце для всіх» присутня справжня поезія архітектури? Ота непередавана, часом навіть незбагненна поезія нововідкриття, якої ми шукаємо все своє життя і — що там гріха таїти! — не завжди знаходимо.

— Це вже якась архітектурна містика,— криво посміхнувся Кошарний,— «непередавана», «незбагненна». В нас усе вкладається в інженерні формули, в нас не може бути непередаваного й незбагненного.

— Ні, чому ж,— сердито повернувся до нього академік,— ви помиляєтеся, ви глибоко помиляєтеся, товаришу... гм... Кошарний. Архітектура — це мистецтво, це, коли хочете, справді поезія. Кам'яна поезія, бетонна, вічна, найдоступніша для всіх сущих, бо її консумують, тобто споживають, усі... Наш молодий колега має рацію... Проект «Сонце для всіх»? Можливо, можливо... Я міг помилитися... Тому просив би товариша Кошарного ознайомити нас з усіма відгуками на цей проект, просив би товаришів висловитися... Мені б не хотілося, щоб мій відгук трактували як якийсь присуд, що не підлягає опротестуванню.

— Але ж ми не маємо права нехтувати вашою думкою, вельмишановний Дементію Хомичу,— сказав Кошарний.

— Ви й не знехтували. Ви довели її до свідомості шановного жюрі. Тепер хай буде вислухана й друга сторона.

— Друга сторона — один Діжа,— посміхнувся Кошарний.— Звичайно, якщо вірити авторові популярного роману Дольду-Михайлику, то й один у полі воїн, але це стосується більше партизанських або розвідницьких дій, а не архітектури.

— В архітектурі партизанщини ми не допустимо,— авторитетно заявив Кукулик.— Ми покликані організовувати творчий процес в архітектурі.

«Ми покликані організовувати творчий процес»,— відлунили-

ся в свідомості Діжі слова директора Інституту житла. «Ми покликані... ми покликані... покликані...»

Ах, вони покликані, у них виняткове право бути покликаними і нікого більше не втаємничувати, нікого не допускати до «організування творчого процесу», бо вони... Хто ж вони? Що він взнав про них за ті три роки, що жив і працював поруч з ними? Які таланти відкрив у цих людях? Так, які таланти? Які здібності?

Ой, здібності, здібності, здібності...

ЖЕРЕБИЛОВА ЮШКА

— Їдьмо?
— Їдьмо.
— Ну, поїхали, чого там!
— Давай!
— У тебе все?
— Та боже ж мій? Оки-доки, як у південній Каліфорнії!
— Ну, то гайда! Брайко!
— Я не можу.
— Здивував! Чи ти коли-небудь міг?
— Дякую, але не можу.
— Тоді молодого кадра.
— Діжа! Давай з нами!
— Може, ще якусь жіночку прихопити? Хоч стареньку.
— Нащо?
— А юшку варити.
— Все забезпечено. Оки-доки, як у південній Каліфорнії.
— Ну, то покотили, Діжа?
— Якщо начальство велить...
— Начальство пробачає тобі твій поросячий характер і запрошує на тайну вечерю.
— Цінуй!
— І роби висновки.
— Жеребило, а ти нічого не забув?
— Оки-доки, як у південній Каліфорнії.
— Ну, тоді хряпай! Держись усі один за одного, бо Жеребило на повороті повикидає з машини.
— Зі мною ніколи нічого ніде не трапляється! Оки-доки...
— А скільки машину водиш?
— Два роки.
— Найнебезпечніший вік. Книжка така є «Від двох до п'яти». Якраз про це.
— Так то ж про дітей, а не про шоферів.
— Однаково. У Жеребила теж дитячий вік. У нашого Діжі в архітектурі, а в Жеребила — в автомобілізмі.
— Діжа, чого ж ти мовчиш?

— А що казати?

— Чи ти вважаєш нас такими дурними, що вже й говорити з нами не хочеш?

— Я ще не збагну ніяк, куди ми їдемо.

— Кошарний, поясни популярно.

— Для такого діла б — лектора з Товариства по розпорошенню знань! Оки-доки... Го-го!..

На тридцять п'ятому кілометрі шосе Київ — Дніпропетровськ Жеребилова «Волга» звернула в ліс, проїхала кілометрів з п'ять по вибоїстій, встеленій оголеним корінням дерев дорозі, вискочила на луг, потім подерлася по піщаній кучугурі до п'яти хаток, що стояли над старицею Дніпра, з розгону врізалася в сухе, сипуче.

— Ану, вискочили!

— Пхнули дружно!

— Раз, два, три!

— Пхаємо назад, оки-доки!

— Давай, давай!

— Тепер уперед, як у південній Каліфорнії!

— Газуй, газуй!

— Отак субота в нас і пройде.

— В пісочку.

— Казав же я, що Жеребило живе ще по дитячій книжці.

— Ще назад, як у південній Каліфорнії!

— Ти краще давай, як у нашій кучугурі!

— Ну, взялися!

— Пхнули!

— Вперед, оки-доки!

— Гей-гей, Жеребило, нас не забудь взяти!

Машина вигреблась на тверде і, заточуючись, мов п'яна, покривуляла сільською вулицею так, ніби Жеребило зовсім забув про своїх пасажирів. Коло криниці він все ж став, відчинив дверцята, витер лоба, хекнув:

— Уф, оки-доки!

— Сідаємо,— скомандував Кукулик.

На заднє сидіння знов забралися Кошарний, Діжа і ще якийсь незнайомий, з посмішкою людини, для якої не існує на землі жодних таємниць. Лише тепер Жеребило згадав, що й досі не познайомив з ним своїх пасажирів.

— Тепер можу розсекретити нашого попутника. Раніше не мав права. Це Григорій Григорович, який завідує всім, що є на Україні найсмачнішого. Знає, де взяти. Прізвище в нього не піддається розголосу. Для широкого вжитку мається псевдонім: Мухобій. Називайте, кому як спідручніше. Бажано — Мухобоєм.

Так званий Мухобій посміхався своєю посмішкою новітньої Джоконди чоловічого роду й не ронив жодного слова.

І за хутором були піски, а там луг з ріденькою травичкою, між якою, здається, просвічував знов же таки пісочок. Жереби-

ло сміливо спрямував машину просто через піски на лужок. Все повторювалося. Пхали, кректали, лаялися, смикалися, а Жеребило запевняв, що все це «оки-доки» і «як у південній Каліфорнії».

Нарешті добралися до високої кручі над Дніпром, поставили машину серед шелюжку, збігали до води, щоб трохи охолонути. Кукулик, подаючи всім приклад, перший роздягся, залишився в синіх капронових трусиках з білим поясочком, загойдав буграми могутніх м'язів, вкритих добрим шаром жирку. За ним оголив своє біле, мов куряче, тіло Кошарний. Жеребило вискочив з одягу, як розгодований рак з старого панцира, і виявився ще товщим і здоровішим, ніж Кукулик. Ходив понад бережком, і на ньому так усе й двигтіло. Мухобій під чесучевим піджачком і білою імпортною сорочкою мав кругленьке черевце, а під солом'яним капелюхом — білу простору лисину. Походили понад водою, відсапнули від тяжкої дороги.

— Ану, давай свої вудки,— сказав Кукулик Жеребилові.

— Вудочки є. Хто хоче вудити, а хто дрова збирати для юшки?

— Як я зрозумів, ви хочете наловити риби, щоб потім варити юшку? — спитав Діжа.

— Правильно зрозумів, оки-доки.

— Але ж це фантастика, до того ж не наукова.

— Вирішено,— підсумував Кукулик.— Нашому молодому кадрові доручається збирання дров. Риба — за нами. Хто «за»? Хто «проти»? Хто утримався? Одноголосно. Вітаємо вас, товаришу Діжа, з почесним громадським дорученням.

Іван пішов тинятися по кущах шелюгів. Дров тут було стільки ж, як риби, тобто не було зовсім. Знайшов якийсь старий висохлий корінь, що висувався з піску під кущем молоденької шелюги, довго смикав його, намагаючись відірвати, відірвав, коли вже й не сподівався, і від несподіванки важко гепнувся на щось тверде й колюче. Так з одним корінцем і приблукав до тимчасового табору.

— Одну калорію приніс,— сказав з сумним усміхом.

У рибалок успіхи були не ліпші. Тільки Мухобій упіймав якусь біленьку рибку, таку маленьку, що її треба було б відразу пустити назад у воду, але рибалка і в гадці не мав цього робити. Навпаки, припнув її товстенним куканом до своїх трусів і стояв з тим жалюгідним трофеєм гордо, як Наполеон під Аустерліцом. До речі, в Мухобоя справді було щось спільне з Наполеоном у виразі одутлуватого обличчя, в черевцеві, в товстих коротких ногах. Наполеон і риб'яча юшка.

— Найжалюгідніше видовище, по-моєму,— сказав Діжа,— це міський житель з вудочкою в руках. Він закидає її в Дніпро, як звик закидати ложку в борщ. Де ж ваша риба, рибалки? Чи, може, з отого риб'ячого ока, що його впіймав Григорій Григорович, варитимете юшку?

— Провчимо скептика, Жеребило? — спитав Кукулик, витягаючи свою вудку.

— Можна.

— Ану, дай мені номенклатурного черв'ячка. Та розкажи, як їх розплоджують.

— Ціла кібернетика, оки-доки. Один дід у Корчуватому ферму має. У нього всі великі люди черв'яка купують. Покійний Паторжинський брав тільки в діда. Дуже любив чайні. Це ті, що дід їх міцним чаєм підпоює, щоб вони мали добрий колір і жвавість. Але найжвавіший черв'як — це коньячний. Цих за три дні до продажу дід підпоює коньяком. Вони тоді як чорти. Змії, а не черв'яки. Тут уже не рибина чіпляється за черв'яка, а він сам чіпляється за рибину й тягне її до гачка. Ану, Василю Васильовичу, держіть! Зараз ми покажемо нашому... Як отого пророка звали, що ні в що не вірив?

— Йона. І попав у черево до кита. А ми сьогодні Діжу засунемо в риб'ячий пузир. Засунемо?

— Оки-доки, як у південній Каліфорнії.

Іван сів, спустивши ноги з кручі, дивився на рибалок-невдах, посміювався. Риба не брала й на коньячних черв'яків. Вона ігнорувала керівний склад Інституту житла, ігнорувала навіть знавця всього смачного, що було на Україні.

— Їдьмо, поки не пізно, і я почастую вас у знайомій мені їдальні биточками з макаронами плюс шматок торішнього солоного огірка,— глузливо запропонував Іван.— А про юшку можете прочитати в книжці «Старое житье». Там описується, як Потьомкін варив юшку з аршинних стерлядей і судачих щік.

— З судачих щік — холодець,— вперше заговорив Мухобій.— А нащот стерлядки...

— Мухобій! — злякано вигукнув Жеребило.

Той посміхнувся і вмовк.

— А може, все-таки провчимо нашого молодого скептика? — знов почав Кукулик.

— А провчимо, оки-доки! Мухобій!

Жеребило і Мухобій кинули свої вудочки, наввипередки подерлися на кручу. Жеребило підскочив до машини, натиснув на замок, відкрив багажник.

— Та-ак,— сказав, дістаючи звідти великий таган з триногою. Мухобій тим часом тяг з багажника дбайливо зв'язаний оберемок соснових полінець.

— Дрівця,— сказав спокійно.

— Маємо череп'яну миску, дерев'яні ложки, як у запорожців, і припас,— діставав далі Жеребило.

— А це — моє приношеніє,— крекчучи, витяг з багажника кубічного, оббитого бляхою ящика Мухобій. Він відкинув верхню кришку ящика. Блиснули великі грудки льоду, а з-поміж них націлилася на Івана здоровенним відкритим ротякою якась риб'яча голова. Кукулик і Кошарний теж вилізли до машини

й стояли тепер, роздивляючись дари доброго бога Випадку і Жеребилової пронозливості.

— Маємо пудового сазанчика,— ласкаво заговорив Мухобій, розгортаючи лід.— Упійманий найсучаснішим методом: телефонним апаратом. Як це робиться — пояснить вам Жеребило.

— Оки-доки, як у південній Каліфорнії! Ви берете свій телефонний апарат і закидаєте його з Києва просто в Дунай. Гало і таке інше — і на другий день вам літаком привозять отакого громадянина.

— Дві стерлядки,— викладав на траву Мухобій свої здобутки.— Без стерлядки юшки не їв і князь Потьомкін-Таврический, а ми ж пролетарі, яким належить весь світ. Виходить, нам без стерлядки — аж ніяк не можна. Судачок теж є. Це продукт місцевий, ловиться навіть навпроти київського пляжу.

Ящик виявився напрочуд містким. З приказочками (де й слів набрав) Мухобій тяг та тяг звідти рибку, велику й маленьку, натягнув аж сім сортів (сім днів у тижні, сім сортів риби для юшки), випростався, глянув на Жеребила.

— Тепер мій ящичок, оки-доки! — потер той долонями.

Виволік з багажника картонний ящик з-під чеського пива. На двадцять чотири пляшки. Віддер клейку стрічку, якою ящик був запечатаний, відкрив кришку. Всі двадцять чотири гнізда були заповнені. Але зовсім не чеським пивом, о ні! Там біліли такі знайомі голівки «Столичної». Червоніли сургучні кругляки коньячних пляшок. Витикалися пластмасові зубчики пляшок кубинського рому, блищало кілька металічних шляпок на пляшках з мінеральною водою («Нарзанчик» і «Боржомчик»,— пояснив Жеребило). Діжа зчудовано подивився на своїх чотирьох мимовільних спільників: невже вони збираються проковтнути два пуди риби й запити цілим озером спиртних напоїв?

— Оки-доки,— весело промовив Жеребило,— давай, Мухобій, шуруй кочегарку!

Мухобій заходився коло тагана, а всі знов спустилися до води й поновили марні спроби впіймати якусь дурну рибину.

Юшка була готова, коли сонце вже спускалося за ліси. Мухобій став над кручею, схрестив на грудях руки, випнув черево, відставив трохи наперед ногу, гмикнув. Наполеон і юшка.

— Поч-чинаємо! — гаркнув якимсь новим для нього голосом.

— Почалапкали,— сказав Жеребило.— Змотуй вудочки!

На траві, застеленій газетами, стояла велика череп'яна миска, повна пахучої рідини. Кілограмові шматки дунайського сазана плавали в юшці, громадилися в юшці, мов айсберги в океанських водах. Біля кожної ложки був товстий окраєць чорного хліба. Ще стояла коло великої мисочка маленька, залізна, вщерть налита не відомою для Діжі рідиною з плаваючими в ній стручками червоного гіркого перцю.

— Сіли! — скомандував Кукулик.— Хапай той шмат, що на тебе дивиться!

І перший потяг з мисяри величезну сазанячу голову. Діжа теж вивудив з юшки свій шматок риби і вже хотів був спробувати, як його боляче вдарив по руці Жеребило.

— Оки-доки, так не годиться! Ритуал порушуєш. По-перше, тост. Мухобій!

Той не марнував часу. «Столична» вже булькала в гранчасті склянки, завбачливо розставлені проти кожного з присутніх. Три пляшки мінеральної води стояли без бляшаних ковпачків, «для запиву» бажаючим. Наливши всім, Мухобій підняв свою склянку, глянув крізь неї на сонце, що заходило, посерйознішав.

— Ну, щоб були ми товстими! — сказав і перехилив склянку в рот.

Крекнувши, випив Кукулик. Поморщився, але теж перехилив своє Кошарний. Жеребило проковтнув ще швидше, ніж Мухобій. Діжі було соромно відставати від такої дружної компанії. Випив і він. Водою запивати не став, знов узявся за свій шмат сазана. І знов його боляче вдарив по руці Жеребило.

— Треба їсти, як у південній Каліфорнії, оки-доки! По-перше, ложкою тільки юшку. Рибу — руками. А по-друге, рибу треба вмочати в саламур. Бачиш мисочку? Ото й є саламур. Мухобій, поясни!

Мухобій згріб у жменю шматягу рибини, вмочив її в мисочку так, що вмоченими виявилися й усі його товсті пальці, куснув білого, розвареного риб'ячого м'яса, облизав пальці.

— Салам-м-ур,— промурмотів.— Це ціла енциклопедія. Диспозиція й диспропорція. Прянощі й спеції. Гостре, колюче, шпигаюче, пекуче Салам-м-мур-р-р-р!

«Кавалерія Мюрата облягає противника з правого флангу, піхота Нея йде на штурм головних укріплень, Даву пробивається по лівому флангу, потім входять в дію полки Бернадотта».

Мухобій знов налив склянки, знов глянув на те місце, де тільки що було сонце.

— Ну, щоб були ми товстими.

— Стій! — гукнув Жеребило.— Мухобій хоче узурпувати владу. Не дамо! Тост відміняється! Слово має Василь Васильович.

Кукулик відкашлявся, виплюнув кісточку, поважно мовив:

— А може, того... Щоб не дуже? Бо в мене, брат, гіпертонія...

— Бісяка з нею, оки-доки! В мене теж гіпертонія. А як вип'ю, тоді наче й легшає.

— Ну, якщо легшає, тоді вип'ємо за те, щоб жили ми та не вмирали.

— Абсолютно!

— Між іншим, від гіпертонії є засіб,— сказав Мухобій.— Можу дістати.

— Що ж воно таке, оки-доки? Чому й досі мовчав?

— Японська штучка. Браслетик такий, вроді б золотий чи там платиновий.

— Ну, ми ж не баришні, як у південній Каліфорнії!

— Та це так, для между прочим. Золото — для блиску. А всередині в браслетику всякі електромагніти. Вони там випускають з себе якісь токи, щось у організмі діється, холестерин у жилах розчиняється к чортовій матері, й ви його чи то вип...

— Мухобій!

— А я винуватий, раз медицина так говорить. Я одну баришню колись знав — не терпіла слова «сякатися». А браслет за три місяці виліковує навіть тих, що вже посиніли від гіпертонії. Японці випадково дошнипалися. Помітили, що в районі магнітної аномалії нема жодного гіпертоніка. Помістили туди п'ятьох чи шістьох таких, що вже й дихати не могли,— і ті через півроку жінок поміняли! Тепер продукують браслети, аж гуде!

— То діставай, оки-доки!

— Все можна, аби тільки всі пили як слід. На вас дивиться людство! А горілка ще ціла, коньяк і не початий!

«Солдати, на вас дивиться весь світ!»

Мухобій зібрав усі склянки, повставляв їх одна в одну, у верхню налив наполовину горілки, взявся за нижню і, не підтримуючи цього гнучкого скляного стовпчика, наблизив склянку до губів.

— Операція «Бамбук»,— проголосив урочисто.— Посвячення в лицарі дніпровської юшки.

Вставлені одна в одну склянки справді гнулися, мов химерний скляний бамбук під вітром. Мухобій довго ловив губами край верхньої склянки, нарешті впіймав, затис зубами, поволі став пити горілку, перехиляючись більше й більше назад, заломлюючи скляний бамбук на себе.

— Тепер молодого кадра, оки-доки! — заревів Жеребило.— Посвята в лицарство дніпровської юшки. Це тобі не проектики малювати, а діло робити. Ану, Мухобій!

— Я не питиму,— сказав Діжа.

— Но-но,— помахав пальцем Кукулик,— не гордись! Не годиться!

— Просто з мене досить. Напився й наївся.

— Юшку їдять, поки в казані дно видно буде, оки-доки,— пояснив Жеребило.— Це раз. А по-друге, в пляшках теж дно є, і його нам треба побачити. Держи «бамбука»!

— Сказано, не буду,— вже зло промовив Діжа.— Невже не ясно?

— Давай сюди,— взяв «бамбук» Кукулик,— ми старіші, ми дурніші, нас гордощі не заїдають.

Кошарний штовхнув Діжу ліктем і осудливо похитав головою. Іван удав, що не зрозумів його осуду.

* * *

— Чи не сподіваєтеся ви, товаришу Діжа, що ми пустимо нашу архітектуру на самоплив і зовсім не будемо нею керувати? — почув він голос Кукулика. Схопився з місця, почервонів від несподіваного гніву, вигукнув:

— Щоб керувати, треба знати те, чим керуєш, краще за всіх інших!

— Ви, здається, звинувачуєте Василя Васильовича в невігластві? — подав голос Кошарний.

— Кажу те, що чуєте!

* * *

Юшку доїдали ще пізно вночі. Залазили по шию в воду, щоб хоч трохи вийшов з голови хміль, знов видряпувалися на берег, допивали рештки Мухобоєвого припасу, виловлювали пальцями стручки перцю з саламуру, чавкали. Мухобій все поривався з своїм універсальним тостом:

— Щоб були ми товстими!

* * *

— Мені здається, тут не може бути двох думок, товариші,— сказав Кукулик.

— Передчасний висновок, Василю Васильовичу,— несподівано обізвався Брайко.— Наша суперечка тільки-но починається.

— Наша? Суперечка? — аж вирячився той.

— Так... тобто я хотів сказати... Власне, я прошу пробачення, що запізнився з своїм відгуком, але так склалося... Ось, може, Антон Кузьмич буде такий ласкавий, щоб прочитати?..

— Ну, то ти б так і казав,— полагіднішав Кукулик.— Звичайно ж, Антон Кузьмич прочитає. Ти міг би дати відразу. Адже все ясно. Твою думку ми знаємо. Вона ніколи не розходиться з колективною думкою.

— Так, так... колективна думка... Прошу вас, Антоне Кузьмичу...

Кошарний взяв кілька списаних на машинці аркушиків, погладив шию. Так, коли б мав руки, мабуть, гладив би свою шию удав перед тим, як проковтнути кролика. Діжа нашорошився. Він не хотів бути кроликом.

— Стривайте,— сказав він,— але ж була пропозиція Дементія Хомича зачитати мою рецензію!

— Йдеться про більшість,— терпляче пояснив йому Кукулик.— Вислухаємо спершу все ж таки більшість однодумців, а опісля — розкольницьку меншість. Ви не ображаєтеся за жарт, Іване Артемовичу?

— Що ж, незгодні — це найчисленніша меншість на світі. З них, мабуть, і починається та невитлумачена річ, яку звуть «прогрес».

— Перемагає завжди більшість, Іване Артемовичу,— майже співчутливо мовив Кукулик.— Меншість завжди терпить у нас поразку, хоч би там зібралися найбільші крикуни в світі.

Діжа не хотів здаватися. Хоч бачив, що програє бій, все ж вигукнув:

— Не можна питання мистецтва вирішувати арифметичною більшістю!

Кошарний перебирав аркушики Брайкової рецензії і не знав, що йому робити.

— Читайте, читайте, Антоне Кузьмичу,— звелів Кукулик.— Бо товариш Діжа може ще подумати, ніби сьогодні не засідання жюрі, а його іменини і ми тільки й маємо клопоту, що вмовляти та переконувати його. Його, бачте, не може переконати головуючий. Для нього не авторитет відповідальний секретар жюрі. Його не влаштовує, що Дементій Хомич дав на проект «Сонце для всіх» негативний відзив...

Академік не втручався в суперечку. Сидів мовчки. У нього був жест — брати себе за брови вказівним і великим пальцями лівої руки. Жест цей він успадкував від батька і від діда, а ще далі — мабуть, від прадіда і прапрадіда, жести передаються з покоління в покоління, вони лишаються нам незмінні, як рух сонця по небу або шелест листя на деревах. Тільки означають вони не завжди те саме. У діда це було, коли той хотів приховати посмішку, хотів насупити брови, а вони не слухалися, не підкорялися, тоді він просто зсовував їх до перенісся пальцями. Батько клав пальці на брови, щоб підкреслити свій гнів, мати якомога загрозливіший вигляд. У нього самого цей жест означав розумове напруження, скупчення уваги на якійсь тяжкій до вирішення проблемі.

Певно, колись його пращур теж сидів отак у дикій гірській долині й думав, яку печеру вибрати собі для сховку.

Жести в людей не змінюються, але змінюється їхня суть. Стара форма наповнюється новим змістом. Як це: в старі міхи — нове вино. Тепер він збагнув: усе, що йшло від пращура, всі найтонші відтінки розмаїтої суті вміститися могли сьогодні в оцей його порух пальців, покладених на брови. Гнів? Так. Розумову скупченість? Цілком ймовірно. І радість теж? Може. Але на кого гнів? Може, на себе. За кого радість? Може, за отого хлопчиська Діжу?

Все одно це було не те. Просто йому стало соромно, похлоп'ячому соромно, що впіймався в сильця, хитро розставлені Кошарним. Він пішов за отою міфічною більшістю, про яку тепер з таким апломбом говорив Кукулик і якої насправді тоді, коли академікові давали на рецензування проект невідомого таланту, ще не існувало, та й чи існує вона тепер? Може,

якраз перед його очима, прикриваючись його авторитетом, Кукулик і Кошарний «організовують» більшість, яка чомусь їм вигідна.

Ах, як йому було соромно! Як незручно! Він хотів приховати незручність в отому штучному супленні брів. Волів би не чути нічого, не бути серед цих людей, не бачити цієї кімнати. Але не бути тут — означало потрапити в лабети до Ганни Сергіївни Косар-Косаревич. Чого їй треба від нього? Яка від нього поміч? Що він може зробити?

Здалеку, мов крізь товщі води, долинув до нього Кукуликів голос: «Дементій Хомич дав на проект «Сонце для всіх» негативний відзив...» «Дзив... дзив... дзив...»

Його звали Дементій. Дементій по-латині означало «безумний». Чи то ж справджувалася, нарешті, суть його імені? Бо хіба ж не безумство вчинив він, відхиливши безумовно талановитий, надзвичайно талановитий проект? Він злякався анонімності автора? Навіщо дурити себе? Він злякався Кошарного! Побоявся опинитися серед меншості, йому не вистачило хоробрості, якою в достатку володіє Діжа. Чи сказав він за своє життя хоч раз такі слова, як той: «Незгодні — найчисленніша меншість на світі. З них часто починається прогрес». Бентежні слова! Він сам часто думав над цим, в цьому полягало і його переконання, але за все життя він так ніколи й не сформулював точно свого рішучого кредо, а Діжа, ще тільки починаючи свій творчий шлях, вже точно окреслив межі своєї життєвої поведінки. Що ж, ніколи не пізно стати на той шлях, на який ти завжди хотів стати.

Дементій Хомич прибрав руку з брів, глянув на Кукулика жовтуватими, як у старого яструба, очима і твердо сказав:

— Я теж просив би відкласти читання рецензії товариша Брайка.

— І зачитати рецензію товариша Діжі? — вихопився Кошарний.— Але вона довга, товариші! Вона просто задовга! Це не рецензія, а цілий трактат про Київ і так далі.

— Кожен пише так, як пише! — гукнув Діжа.

— Справа не в тому,— перепинив їх академік.— Просто я перед тим, як буде прочитана наступна рецензія — чи то товариша Брайка, чи то товариша Діжі,— мені здається, в цьому немає великої різниці, бо ми вислухаємо всі рецензії,— так от перед тим, як буде оголошено ще чиюсь думку, я хотів би... Простіше кажучи, я забираю свою рецензію назад. Рецензію на проект «Сонце для всіх»...

— Але ж, шановний...— стурбовано підвівся Кукулик.

— Я забираю свою рецензію і полишаю за собою право виступити в обговоренні проекту «Сонце для всіх», не будучи зв'язаний написаним колись.

— Дементій Хомич, очевидно, забув, що його рецензія вже йому не належить,— поблажливо посміхнувся Кукулик.— Ре-

цензія академіка Голубицького вже стала громадською власністю...

— Все, що я зробив, це зробив я. І в моїй владі і волі відмовитися від нього чи не відмовитися...

— Ваша думка вже запротокольована.

— Порвіть протокол.

— Але ж які мотиви?

— Жодних мотивів. Я передумав. Я довго думав. Довго і тяжко. І прийшов до висновку.

— Я не впізнаю вас, Дементію Хомичу,— Кукулик ніяк не міг сісти, мовби йому здерев'яніли й не гнулися тепер ноги.

— Я голосуватиму за проект «Сонце для всіх».

— Ви голосуватимете за премію для проекту «Сонце для всіх»?

— Можливо,— академік відчував, що вже не може стриматися.— Можливо, навіть за премію для проекту «Сонце для всіх».

— Але дозвольте нагадати вам, Дементію Хомичу, що це — безпринципність! — Останнє слово Кукулик вимовив, мов прибив цвяхом.

— Прошу вас,— втомлено сказав академік,— прошу вас, не вчіть мене принциповості. І взагалі нічого не вчіть. Я надто старий для цього.

Дементій Хомич підвівся, зробив загальний уклін, пішов до дверей. Кукулик сів, витяг з стаканчика кольоровий олівець, засунув його в буйні сиві кучері, покрутив трохи, з нарочитим спокоєм звелів Кошарному:

— Читайте рецензію товариша Брайка.

Увійшла Таня. Дзвонив телефон, просили Кошарного.

— Бери мою трубку,— сказав Кукулик. Члени жюрі терпляче ждали, поки Кошарний слухав невідомого співрозмовника. Слухав довго, мінився на обличчі, намагався вставити хоч слово, не міг. Це була знов Ганна Сергіївна Косар-Косаревич! Кукулик догадався, махнув рукою.

— Кинь трубку!

Кошарний не кинув (все ж учень професора Косар-Косаревича), ще трохи послухав, потім, не кажучи й слова, потихеньку поклав трубку на ричаги. Голос у трубці захлинувся в розімкненім електричнім колі.

— Біда,— зітхнув Кукулик.— Не дають спокійно працювати.

— Але в неї горе,— сказав Кошарний трагічним голосом,— нещастя з сином.

— У вдови професора Косар-Косаревича нещастя з сином,— пояснив членам жюрі Кукулик.— Десь там з кимось зачепився, потрапив на п'ятнадцять діб до Лук'янівської тюрми...

Він примруженим оком зиркнув на Діжу. От би тебе, голубчику, туди хоч на добу!

— Їй би треба якось допомогти,— висловив несміливу пропозицію Кошарний.

— А чого ж. Допоможемо. Ось закінчимо жюрі, розберемося й допоможемо,— поважно мовив Кукулик.— Хоча якщо є вирок суду, то молодому Косар-Косаревичу доведеться відбоярити свої законні п'ятнадцять діб! Ну, а згодом ми вже й допоможемо. Косар-Косаревич був шановним чоловіком, але архітектура й п'ятнадцять днів тюряги за хуліганство — тут щось я не бачу прямого зв'язку. Може, хто й бачить (він знову подивився на Діжу), але я не бачу, не так вихований, не в такому вільнодумстві. Ми на столах спали, не в пуховиках, нам ніколи було з жиру біситися... Штанів з кнопками на непристойному місці ми не носили, сорочок розмальованих — теж не було...

Не було, не було, не було... На голому камені, на сірому камені, на сирій глині починали будівництво нового суспільства Кукулики.

Чи ж Кукулики? Може, хтось інший починав, а тепер його вже нема або ж відійшов він скромно, зробивши свою велику справу, а Кукулики узурпували його працю, привласнили її і видають, як свою і тільки свою... Колись було важко, а тепер легко, колись молодь була така, а тепер сяка... Колись не мали за плечима нічого, тепер мають усе... А що мав він, Іван Діжа? Звідки він узявся в архітектурі? Хто привів його сюди? Може, ласкаві професори взяли за пухленьку ручку і привели? Чи з химерних замків достатку й пишноти примандрував він у цей храм, де створюється одне з найголовніших людських пристанищ — Житло?

Помандруймо на два десятки років назад, у минуле, вирвемо у пам'яті ще одну здобич, яку вона вхопила і тримає цупко-цупко. Гляньмо на українське село осені тисяча дев'ятсот сорок третього року, на село, що лежить на Дніпрі, на лівому березі Дніпра, десь поміж Верхньодніпровськом і Кременчуком, десь навпроти Бородаївки чи Мишуриного Рога або ж навпроти Дереївки, гляньмо на те село якраз тієї ночі, коли з нього в паніці відступили фашисти, кваплячись перебратися на крутий правий берег Дніпра, а наші війська ще не встигли вступити. Гляньмо на те, що звалося колись селом, а тепер — лише страхітлива купа попелу й розмитої густим осіннім дощем глини, бо фашисти перед втечею спалили всі хати, тільки не встигли спалити двох хат, що були під черепицею,— Стрижакової та Мусієнкової. А в Нескромного Панька навіть черепицю поскидали з покрівлі і все-таки спалили. У Стрижака й Мусієнка не встигли. Дві хати на все село. Більше нічого. Люди — в погребах, у землянках, у «щелях», що їх повиривали в садках (теж спалених) та на городах, щоб ховатися від бомб та снарядів. Люди — це жінки й діти. Чоловіків майже нема. Тільки діди.

На тім березі Дніпра лякливо розпанахують чорний морок освітлювальні ракети. Десь у степах гримотять наші танки, на-

ближаючись до села, а в землянках сидять вдови, які ще не знають, загинули їхні чоловіки на фронті чи ні, в землянках горнуться до матерів хлопчики й дівчатка, вже сироти, але ще в сподіванні великої радості повернення батька разом з нашими військами. У землянках снуються думи про минуле, яке відійшло тільки сьогодні і яке ніколи більше не повернеться, снуються думи про майбутнє, яке гримотить у степах, клекоче радісним клекотом рідних моторів і гудінням рідної землі. Завтра вранці прийдуть наші, і треба буде починати життя заново. Починати зовсім заново. З ложки, з миски, з кота й курки, з корівки й трактора, а найголовніше — з хати, з притулку для дітей і для самого себе, з затишку від вітру, віхоли, від дощу, від набридливого, холодного, клятого дощу. Врятувати дітей, вивести їх із сирих землянок і погребів, поселити в світлій хаті. Великі вікна, прозорі шибки. Чи буде по війні вдосталь скла на шибки?

Але не про шибки думали в селі тої ночі. Думали просто про хати, а думати про хату в придніпрянському селі, що лежить на краю великого степу, де немає жодної деревини, думати в такому селі про хату — то насамперед думати про сволок. Сохи — так-сяк знайдеш, витешеш з не допалених гітлерівцями акацій, що росли край городу. Стіни — з глини. В глинищі під Кучерявою горою вистачить того добра ще на десяток сіл. Стеля — заплетеш з шелюги, обкидаєш вальками. Але ж на чому держатиметься стеля, якщо не буде сволока? Колись з цього починали стягатися на хату. Будувалися поступово. Батько — для старшого сина все життя працював на ту хату, їздив, домовлявся з сплавщиками, щоб одчепили колоду, як ітимуть плоти по Дніпру, привозив, клав під лісою, сходився весь куток глянути на майбутній сволок.

— А вже скоро й моєму Васькові треба буде думати...

— Та й у мене ножками в колисці чеберяє...

— Воно й не штука, як той казав, а коли його ніде взяти, то й ніде...

А тепер треба було сволоки для всього села. А навколо лежала спалена, сплюндрована, гола, як після потопу, земля...

І тоді всі згадали... Згадали, мабуть, відразу всі і рішення прийняли теж відразу всі... Як це могло статися, ніхто не може з'ясувати. Які сокровенні струми людської думки пролетіли по всіх землянках і погребах, пронизали в одну мить свідомість усіх вдів, дідів, дітей — так і лишиться незбагненним навіки. Лишиться тільки голий факт. Він буде записаний на одній з сторінок людської історії, а може, й забудуть його записати, знехтують ним, як надто дрібним і як таким, що не підлягає коментуванню.

А факт був такий. Всі, хто ще жив у селі, відразу, не змовляючись, не кажучи одне одному й слова, вийшли з своїх сховищ, вийшли в ніч і дощ, стали на своїх поруйнованих дворищах, відвернувшись спиною до ворожих освітлювальних ракет,

слухали, як стугонить десь далеко степ від залізної ходи наших танків. Стояли й слухали, бо це теж входило в те, що мали зробити цієї ночі. Ради цього, власне, й робили. Послухавши, мовчки, в тривожному поспіхові, в лихоманковому поспіхові рушили до центру села, де починалася телефонна лінія, що вела до сусіднього села. Дев'ять кілометрів. Телефонні дроти, ясна річ, давно вже були зірвані, але стовпи якимсь чудом уціліли. Стояли, оббиті дощами, почорнілі, як згорьовані люди, стояли ще довоєнні, сучкуваті, криві, незугарні, але ж були стовпи, були деревиною — сволоками, сволоками, сволоками!

І люди потягли стовпи до своїх осель. Кому не вдалось вхопити стовпа близько, біг далі. Відбігали далі й далі, в степ, викопували, вигрібали руками, валяли, тягли через ріллі, через балки, через слизькі береги до власної оселі, тягли матері й діди, а діти підпихали, підтримували маленькими рученятами. Стовпи виривалися з геть знесилених рук, придавлювали малечу на мокрій холодній землі, чулися зойки й стогони в темряві, а повз ті зойки бігли далі нові люди, кому не вистачило стовпа, шукали, питали, квапилися...

О, де той селянський Гойя, де новітні Брейгелі, щоб змалювати ту урочисто-понуру картину народного горя, відчаю і надії?

Дощ. Багнюка. Морок. Чорні мокрі постаті, якісь неокреслені видива — не люди. І тягнуть, тягнуть довгі неподатливі, неоковирні стовпи, мов свою долю...

Маленький Ванько Діжа теж тяг тієї ночі стовпа з матір'ю. Може, звідти й починається його зацікавлення архітектурою? Але хіба ж знає про це Кукулик і хіба дізнається коли-небудь?

Кукулик не знав того нічого. Та й звідки? І чи змінило б це що-небудь у його ставленні до Діжиних думок, якби він і знав? Йому треба знищити розкольника — от і все. Він не потерпить у себе в інституті фракціонерів, будь вони хоч тисячу разів народні сини! Він не допустить ревізування... Ага, ревізія, ревізування, ревізіонізм! Слово знайдено! Всі, хто виступає проти усталених думок,— це ревізіоністи! Академік теж туди? Старе й мале.

— Заслухаємо рецензію товариша Брайка,— сказав Кукулик.— Товаришу Кошарний, просимо.

— Я гадаю, що все ж ліпше заслухати думку товариша Діжі,— підвівся Брайко.

— Ти гадаєш? — здивувався Кукулик.

— Так. Мою рецензію прочитаємо згодом.

— Та що ви, змовилися? Морочите мені голову! То туди, то сюди. Забираєте рецензії, відмовляєтеся від власних думок. Краков'як якийсь, а не засідання жюрі. Всі заповзялися зробити сьогодні Кукулика консерватором, гальмом вільної думки, бюрократом! Читайте рецензію Діжі, коли так!

— Але ж вона довга! — злякано нагадав Кошарний.

— Нічого, нічого. Засідання жюрі полягає в тому, щоб вислухати всі думки — довгі й короткі, вірні й невірні.

— Дозвольте, я сам прочитаю свою рецензію,— підхопився Діжа.

— Як хочете.

У Петера Брейгеля є картина «Сліпі». Біжать сліпі люди, спотикаються об пеньки, намагаються вхопитися одне за одного кривими карлючками, квапляться кудись... Колись він біг так за матір'ю, коли вони шукали стовпа на сволок... Біг і досі... Тільки тепер не сліпий... Бачив усе виразно, окреслено, все розрізняв: предмети, відстані, мету. Але біг, не міг спинитися, не міг стишити бігу. Йому не вистачило повітря в грудях, спазма перехопила горло. Тетяна Василівна подала склянку з водою.

— Випийте й не хвилюйтеся.

То були перші її слова сьогодні в цій кімнаті. І всі якось аж наче здивувалися. Серед них жінка. Не просто член жюрі, не просто віце-президент Академії будівництва й архітектури, а жінка, ласкава, доброзичлива, по-материнському ласкава.

Не хвилюйтеся... Хіба він хвилювався? Він просто біг, не міг стишити бігу, задихався, знав, що треба дихати спокійно й ритмічно, але знання не помагало... Він став читати свою рецензію і знов відпив з склянки... Не чув свого голосу. Чув чужий. Так тривало кілька хвилин. Потім крізь вуса продерся все-таки його власний голос. Він почув його виразно, він володів ним знову, як завжди, він і далі біг невтишно, але з ним був його голос, з ним була свідомість...

Далі вже не читав, а говорив...

ВІТЕР ПЕРШИЙ

Тетяна Василівна дивилася у вікно, дивилася весь час, поки говорив Діжа. Намагалася знайти щось за вікном. Бачила там високий старий каштан з широким листям і не бачила нічого більше, але все дивилася та дивилася, так наче на тому листатому каштані ховалася десь її доля. Іноді пролітав вулицею вітерець, слабкий, як зітхання, трохи вигинав листя на каштані, навіть не ворушив, а тільки ледь-ледь вигинав, і знов тиша вгорі, а внизу шум автомобільних шин по асфальту і шерех підошов численних перехожих.

Їй хотілося вітру. Вічного, нестримного вітру, скаженого, буйного, рвучкого. Щоб гнув додолу високі дерева, гнав світ за очі хмари пилюки й куряви, здував усе на своєму шляху, вив, витанцьовував, телесувався. Як тоді в плавнях над Дніпром. Вони ступали по піску, пробиралися між червоною хитаниною шелюги, їхні ноги вгрузали в сипучий пісок по саму кісточку, а слідом за ними летів вітер, горнув своїми невидимими потужними крилами пісок, засипав, зарівнював їхні сліди, і коли вони

озиралися,— бачили позад себе таку саму піщану цілину, як і попереду.

Як добре, коли вітер загортає за тобою всі сліди!

Вона сумує за вітром, вона хоче вітру, вона прагне вітру. А чи треба? І чи не однаково? Вітер буде колись, він пролетить над вулицею, над містом, над землею такий самий, як і тоді, коли засипав сліди в піску, вічно молодий, невмираючий на нашій планеті вітер, він лунатиме, як вісник оновлення й омолодження, а після нього — о диво! — завжди, незмінно, вічно лишатимуться старі дерева, старі камені, старі люди.

В сонливій тиші кабінетів люди вириваються з-під влади вітру, вони не старішають і не молодшають, але їм знов і знов хочеться почути посвист вітру в вухах. Їм хочеться, навіть старіючи,— жити! І чи вже так треба, щоб здував вітер усе, що позаду, щоб зарівнював твої сліди, протоптані в неходжених місцях, в диких полях людської самотності, людських сподівань і радощів? Що було, те було, і хай воно так і лишиться, не треба чіпати його... А сама дивилася й дивилася за вікно і слухала краєм вуха різкуватий голос, трохи аж ніби неприємний голос Діжі і думала про те, що було. Заважало думати те, що не було надворі вітру, заважав думати гострий Діжин голос, бо вносив він якийсь неспокій, якусь знервованість у звичайну течію засідань, нагадував давні роки, коли й вона отак гарячкувала, доводила щось комусь, змагалася, сперечалася, відвойовувала. Що було, те було, й хай воно буде, а ми сидимо на березі життя й ждемо вітру, дужого вітру, чортячого вітру, щоб лишав він позад себе старі трави, старі дерева, старі камені, старих людей. І на місці старих стеклих трав заврунятьcя нові, густозелені отави, виростуть нові буйнолисті дерева, а старих людей замінять молоді, бо молоді завжди не схожі на старих, як нові трави й дерева на своїх попередників.

— Сума традицій чи тягар традицій? — почула вона голос Діжі і, хоч її думки викрешувалися, мабуть, від того твердого й гострого голосу, відкинула його геть, зовсім перестала слухати молодого архітектора, слухала тільки себе, тільки себе. Робила те, чого не робила вже давно, півтора десятка років, а раз так, то мала право робити це навіть тут, навіть на засіданні жюрі, навіть у самий розпал суперечок, що поступово закручуються в дедалі тугіший клубок, затягуються в дедалі міцніший вузол, з яким зарадити можна, тільки розрубавши його. Що ж вона може розрубати! В неї тут чи не найвища влада, її слово тут вирішальне. Вона зробить так, як треба зробити. А як треба?

Так, як того хоче Кукулик?

Кукулик. Невже все це було насправді?

Восьмого березня після роботи все жіноцтво академії зібралося в залі засідань. Катехізис усіх засідань:

Які будуть думки, товариші?

Хто хоче висловитися?

Які будуть запитання?

Хто «за»? Хто «проти»? Хто утримався?

Цього разу в залі для засідань столи були заставлені напитками й наїдками, катехізис ламався з самого початку, треба було відзначити єдиний день на рік, в який усе людство було розділене, розокремлене, розмежоване на дві половини. А як відзначити? Поки ніхто не придумав нічого ліпшого,— проголошувати тости, перехиляти в рот чарки й бокали, наповнені різнокольоровими рідинами, що мають в собі від дванадцяти до шістдесяти градусів умовної міцності (колись за сто градусів вважалася рідина такої консистенції, що гнотом, умоченим у неї, можна було підпалити заряд у гарматі. Тепер це робиться простіше й досконаліше, але не станемо заглиблюватися в такі делікатні матерії). Отже, в залі засідань Академії будівництва і архітектури відзначали жіночий день загальноприйнятим способом, тобто випивкою й закусками. Випивка була: шампанське, портвейн, коньяк і горілка. Закуска: ковбаси, сир, шпроти, салати і трохи фруктів. Про тости можна не писати, бо не було жодного путящого, а крім того, вони щороку повторюються, так що простіше, як хто цікавиться, піти Восьмого березня в якусь установу і послухати. Взагалі про цей день можна б і не згадувати, бо минув він у академії, як і скрізь, весело для жінок, а ще веселіше для чоловіків, які потрапили на жіночий банкет і припадали до того, що від сорока до шістдесяти градусів. Але не згадувати про той день минулого року тепер уже не можна було, особливо ж віце-президенту Академії будівництва і архітектури, або просто — Тетяні Василівні, жінці сорока... стоп! Далі не будемо розкривати жіночих таємниць!

Коли люди трохи вип'ють, їм хочеться робити всілякі веселі дурниці, так було й того дня, коли проголосили два чи три тости, коли з'їли найсмачніші шматочки й з нехіттю поглядали на сир, схожий на добуту з могутніх гірських товщ слюду. Від самого президента академії кожній з присутніх жінок подаровано було по плитці московського шоколаду «Золотий ярлик». Подарунок викликав пронизливе повискування аматорок солоденького, чоловіки жартома пропонували мінятися шоколадом на «Столичну», найнетерплячіші з дівчат, роздерши станіоль, відразу ж вп'ялися молодими зубами в брунатні тахлі гірко-солодкого дарунка нашої кондиторії, інші сховали свої шоколадки до торбинок, ще інші просто поклали на стіл перед себе. Відбувся процес привласнення дарунка, дарунка хоч і невеличкого, але милого, приємного, тим більш приємного, що шоколад був московський, отже, напрошувалася думка, що президент, коли був у Москві, спеціально заходив до кондитерської (отої, що на вулиці Горького, правобіч, як іти вгору від Манежної площі) і вибирав для свого жіноцтва щось приємне, щоб відзначити Восьме березня, цей єдиний день на рік, своєрідне свято

розкріпачення цілої половини (та ще якої половини!) роду людського.

Навіть про той шоколад можна б не згадувати. Купив його президент за власний кошт, щоб не дратувати бухгалтерів і ревізорів, так що жодного сліду в фінансових документах ті кільканадцять плиточок не залишили. В пам'яті тих, хто з'їв шоколад, теж нічого особливого не могло лишитися після такого незначного факту (ще й не таке з'їдали!). Шоколад діяв тільки за столом, поки був, поки існував як факт, як доказ уваги президента академії до своїх співробітниць, і за це президент був нагороджений оплесками й найчарівнішими на світі жіночими усмішками, а далі вже починалася ота міфічна ріка забуття Лета, в яку булькало все: цілі міста, держави, навіть материк Атлантида, про який дві тисячі років тому ще дехто щось там згадував, а нині мовчать і професори історії.

Та справа в тім, що одна плитка шоколаду виявилася того дня зайвою. Зайвою — й край. Не було для неї прекрасної власниці, а жодна з присутніх жінок дві плитки не хотіла брати. З якої речі? Вони були за столом просто жінки, всі службові ранги забулися, всі чини й посади відсунулися на завтра й позавтра, всі стали рівними, нікому тут не надавалося переваги навіть у виголошенні тостів, то чому ж одна з них мала одержати аж дві плитки, тоді як усі інші мали по одній?

Плитка шоколаду лежала самотньо посеред великого, довжелезного, заставленого напитками і наї... Ні! Вже тільки тарілочками з сиром і риб'ячими консервами столу, прямокутна плиточка чудесного витвору кондитерського генія, загорнута в кольоровий папірець, розмальований якимись арабесками, якоюсь шехерезадою, якимись там візерунками, складними й заплутаними, мов переплетіння буйних віт у легендарних садах Семіраміди. І, як завжди це буває в таких випадках, загальна увага зосередилася на тій плитці, і всіх хвилювала одна-єдина проблема: що робити з шоколадом? Відклали всі розмови, чоловіки відставили налиті чарки, дівчата сховали до торбинок палички губної помади. Що робити з шоколадом?

І знов же таки, як це завжди буває, коли над одною проблемою відразу зосереджується багато людей, вирішення прийшло несподівано, прийшло невідомо звідки, автор так і зостався невідомий, думка належала колективу, бо колектив, як тільки думка несміливо проклюнулася крізь шкаралупу непевності, вчепився в неї, проголосив своє неподільне право власності на неї, став її шліфувати, розвивати, оформлювати, і вже з ембріона, з недорозвиненого курчати, жовтого пухнастого курчатки, яке проклюнуло шкаралупу яйця, перед очима буквально виросла справжня курка голландської породи.

— Віддати мужчинам,— таким був ембріон тої думки.

— Навіщо ж усім мужчинам? Одному! — це вже коректива,

— Що значить мужчині? Не просто мужчині, а справжньому мужчині!

— Обрати справжнього мужчину!

— Конкурс на справжнього мужчину!

— Ні, голосування!

— Плебісцит!

Знайшлися відразу знавці процедур, генії крючкотворства, паперопоклонники, раби писаного слова, які закричали:

— Зробити бюлетені!

— Обрати лічильню комісію!

— Виборчу комісію!

— Висувати кандидатури!

Тоді підвелася Тетяна Василівна! Вона посміхалася якось таємниче, ласкаво і лукаво водночас, так посміхалася, що всі, навіть ті, хто вже давно забув це, згадали, що вона — жінка, справжня жінка, хоч і не дбає, як інші жінки, за свою зовнішність, хоч і носить завжди якісь темні, погано пошиті костюми, хоч і палить міцні чоловічі цигарки. Тетяна Василівна стояла і ждала, поки вгамуються всі прибічники голосувань, плебісцитів, виборів. Потім сказала:

— Я пропоную роздати кожній жінці по аркушу чистого паперу, і хай вона напише прізвище того з присутніх чоловіків, якого вважає справжнім мужчиною. Одне прізвище. А потім підрахуємо, за кого скільки подано голосів, переможець одержить шоколад.

Останні її слова потонули в захопленому галасі: «Шо-колад-лад-ад!»

Оригінальне голосування забрало не більше кількох хвилин. Самій Тетяні Василівні теж дали чистий папірець, і вона, щоб довести вигадану самою ж гру до кінця, задумалася, кого вписати на цей своєрідний бюлетень? Всі присутні (та й неприсутні) чоловіки були для неї однакові. Нікого вона не вирізняла, нікому не симпатизувала, завжди вважала себе бридкою жінкою, підкреслювала свою бридкість незграбно пошитими костюмами й міцними цигарками, хизувалася своєю невродливістю — чому ж мала вишукувати серед чоловіків найвродливішого, чи там найсимпатичнішого, чи найпривабливішого, чи як це зветься? Коло неї якраз сидів директор Інституту житла Василь Васильович Кукулик. Вона знала його по роботі, знала всі його достоїнства й вади як директора інституту, менше знала, а то й зовсім не знала його як людину, ніколи не дивилася на нього як на чоловіка. Але сьогодні йому випало стати її сусідом, а тут цей плебісцит, тож Тетяна Василівна, не задумуючись, розгвинтила свою автоматичну ручку і чітким почерком, типовим почерком архітектора, написала одне слово — «Кукулик».

Який схований в найпотаємніших закутках серця біс водив її рукою? Та ні, в серці не було жодних ознак схованого біса, не було його ніде у відомих літературі місцях, хіба що в клітинах

її тіла або ж в отій четвертій провідній системі організму, відкритій нещодавно корейським ученим Кім Бон Ханом. Ви не знаєте про четверту провідну систему, окрім трьох відомих — нервової, кровоносної і лімфатичної? Та от Кім Бон Хан, зацікавившись таємницею лікування голковколюванням, дійшов до висновку, що в живому організмі, крім трьох відомих науці провідних систем, існує ще й четверта, яка ще в стародавній медицині називалася системою Кенрак. Четверта провідна система складається з довгих трубчастих структур діаметром від двадцяти до п'ятдесяти мікронів. Ці структури заповнені безколірною прозорою речовиною, складу якої ще не вдалося вияснити. Основні лінії системи мають відгалуження, які в ряді випадків підходять до поверхні тіла, створюючи активні ділянки. Якщо впливати на ці ділянки (наприклад, колоти в тому місці шкіру голкою), в організмі виникають ті чи інші реакції. Так, колючи голкою між середнім і вказівним пальцем, можна позбутися безсоння. Хто не боїться, хай спробує.

Взагалі ж четверта провідна система може не існувати, а може й існувати. Не знаю, як медикам, а для письменників система ця — неоціненний дар. Бо тепер усе, що не знаємо, куди вмістити або ж звідки видобути, ми вміщуватимемо (або ж видобуватимемо) в четверту провідну систему. Це,— як той чарівний «сезам» з арабської казки,— універсальна форма для приховування нашої безпорадності там, де йдеться про складний світ людських почуттів.

Поки ми розбалакували про четверту систему, в залі полічили голоси, і виявилося... виявилося, що переважна більшість присутніх у залі жінок написала в своїх бюлетенях одне-єдине слово, те саме слово, що його написала й Тетяна Василівна: «Кукулик».

Не було сумніву: тут діяв якийсь масовий психоз. Чоловіки, дізнавшись про жіночу несправедливість, обурено загуділи. В залі сиділо принаймні десятків зо два молодих архітекторів, ще не одружених, кандидатів і навіть докторів архітектури, чорнявих, довгошиїх, повногубих, а тут вибирають сивоголового Кукулика.

Жіноцтво натомість радісно завищало, довідавшись про свою перемогу. Бо, по-перше, хай оті кандидати й докторанти відчують жіночу силу, а по-друге, Кукулик, незважаючи на свої сиві кучері, був таки справжнім мужчиною, ідеальним київським мужчиною шістдесятих років двадцятого століття, могутнім, вродливим, мудрим, чиновним, поважним, трохи насупленим, але водночас трохи й іронічним. Він довів все це відразу, підвівшись, приклавши руку до серця, вклонившись одною тільки круглою, красивою головою, сіючи навсібіч посмішки і водночас трошки пишаючись перед чоловіками і перед жінками, особливо ж перед жінками!

— Шоколад! — залящали жінки.

— Шоколад-лад-лад-ад!

Плитку шоколаду подали Тетяні Василівні. Вона взяла її й простягла Кукуликові, як орден,— лівою рукою. І Кукулик прийняв шоколад, як орден або почесну грамоту,— лівою рукою, а правою потягнувся до правиці Тетяни Василівни, щоб потиснути руку дающу, хай вона не скудається.

Тетяна Василівна не дивилася вниз, не бачила ні своєї руки, ні руки Кукулика, тільки відчула, як її худенькі, трохи шорсткі пальці раптом потонули в чомусь гарячому, м'якому, вологуватому, в чомусь невимовно приємному, мов давній спогад про щастя й молодість. Вона злякано смикнула свої пальці назад, але те вологе, м'яке, тепле налилося пружною силою й не пустило пальців назад. Тоді Тетяна Василівна підвела обличчя догори, зустрілася з очима Кукулика й болісно усміхнулася, мовби благала: «Відпусти». Очі в нього були якогось дивного, чавунного кольору, хитрі, розумні, глибокі очі, повні твердості й сили, розіскрені радісним чоловічим посміхом, вона давно не бачила таких чоловічих очей. Він сказав їй тихо: «Я цього ніколи не забуду, Тетяно Василівно». Така сентиментальність її тільки розсмішила, вона висмикнула руку й задерикувато гукнула:

— Тепер хай товариш Кукулик з'їсть шоколад!

— З'їсть! З'їсть! З'їсть! — залунало звідусіль.

— Гаразд,— не сідаючи, великодушно згодився Кукулик.— Коли така воля жіноцтва, то я...

Він налив собі на три чверті склянки коньяку, вклонився Тетяні Василівні, випив коньяк, розірвав обгортку й гризнув шоколад раз і вдруге. Став їсти стоячи, перед очима у всіх, і всі побачили, як апетитно їсть Кукулик, які в нього міцні зуби, які соковиті губи, побачили, як гарно він ковтає, злегка напружуючи м'язи на своїй могутній, мов антична колона, шиї.

Справжній мужчина!

Трохи згодом, коли центр загальної уваги перемістився з Кукулика на щось інше (тим іншим виявився молодий кандидат архітектури, який угадував прізвище будь-якої відомої людини, задумане вами), Кукулик непомітно нахилився до Тетяни Василівни й сказав:

— У мене до вас справа.

— Сьогодні Восьме березня, жодних справ,— недбало відмахнулася та.

— Не службова, а приватна.

— То й кажіть.

— Не тут.

— А де ж?

— Де хочете, тільки не тут.

— Ну, то іншим разом.

— Ні, тільки сьогодні. Зараз.

Їй починала подобатися ця гра.

— І ви не можете потерпіти хоча б з півгодини? — глузливо поспитала.

— Я б не хотів.

— О, ви поводитесь як справжній мужчина! Вибрали ми на свою голову.

— Я без жартів. Цілком серйозно.

— Завжди знала вас як серйозну людину.

— То все ж таки?

— Не розумію вас.

— Давайте на хвилинку вийдемо звідси. Маленька змова. Спершу йдіть ви. А трохи згодом я. Побудьмо змовниками хоч кілька хвилин.

— Змова з приводу жіночого дня?

— Хоча б.

— Ну то давайте! У вас є цигарка?

— Будь ласка.

— Дасте мені в коридорі. Я ждатиму вас там.

В коридорі він не дав їй цигарки. Тихо сказав:

— Знаєте що? Давайте підемо до вашого кабінету.

— Я не хочу дивитися на казенні меблі. Досить з мене й казенного коридора. Не забувайте, що сьогодні жіноче свято.

— Я хотів би залишити малесенький спогад про це свято.

— Спогад? Для кого ж?

— Для вас.

— Чому така честь мені?

— Це тягнеться здавна. Я не можу пояснити.

— Тоді доведеться вам так і померти з своєю таємницею, бо я не стану з вас її видушувати. До того ж надто нерівні сили,— вона показала на свою руку і на його.

— Я прошу всього двадцять секунд. Станьмо коло цього вікна.

— Це краще, ніж кабінет.

Кукулик похапцем (йому зовсім не личила поквапливість) дістав з нагрудної кишені маленький пакетик з білого цупкого паперу (здається, ватман, зауважила мимохіть Тетяна Василівна), розгорнув папір, відкинув його недбало, подав Тетяні Василівні пучечок голих стебелець барвінкового кольору, дивних м'ясистих стебелець з маленькими ліловими квіточками на кінцях. Вони були голі, їм було, мабуть, холодно в їхній наготі, і Кукулик грів їх на своїх могутніх грудях, а тепер нагрів і випускав на волю. Пучечок фіалок, перших весняних квітів, що з'являються в київських лісах на маленьких галявинках, на темних проталинках посеред білого снігу. Фіалки, ніжні прекрасні квіти, в суворому казенному коридорі академії, де тхнуло мастикою для паркетів і старими килимовими доріжками.

— Це для кого?

— Для вас.

— Ви жартуєте?

— Я ніколи не був такий серйозний, як нині.

— Але ж чому?

— Хіба це пояснюють? Беріть.

Ще не вірячи в те, що відбувалося, вона взяла пучечок фіалок. Кукулик вхопив її руку.

— Один тільки потиск!

Фіалки були в неї в пальцях, трьома пальцями — вказівним, середнім і великим — вона тримала тоненький пучечок, почуття реальності, яке мить тому кудись зникло, знов поверталося до неї, вона знов ставала Тетяною Василівною, віце-президентом («Ви думаєте, я жінка?» — і так далі), але зовсім самою собою вже не могла стати, заважали оті голенькі прутики, оті стебельця, яким завжди було мовби холодно, але які любили тільки холод, а від тепла в'янули й гинули. Квіти в її руці були ніби вірчі грамоти, вручені іноземним послом. Вірчі грамоти чого? Не знала, не хотіла знати. Але повинна була щось сказати, прийнявши квіти, прийнявши вірчі грамоти поваги й захоплення. Зовсім розгубилася, відчула себе негарною, безпорадною, смішною. Починала навіть ненавидіти цього велетня. Чого йому треба?

— Ваші двадцять секунд вже минули,— сказала вона суворо.

— Тоді даруйте мені ще десять,— гаряче дихаючи, промовив він, насунувся на неї своїм великим дужим тілом, зовсім закрив її маленьку постать, нахилився над її обличчям, доторкнувся губами до її чола.

— Що ви...

Він поцілував її в щоку.

— Що...

В губи.

— Щ...

Ще раз у губи, притиснув, аж затріщали всі її кістки, тяжко відірвався від неї, приклав руку до серця, вклонився, як тоді, коли обрали справжнім мужчиною, глухо промовив:

— Звиняйте.

І пішов по коридору, гордо ступаючи по килимовій доріжці, легко ставлячи на паркет ноги, пішов пружною молодечою ходою, хоч і кучерявилася в нього сива чуприна.

«Куди ж ви, Кукулик?» — хотілося крикнути їй, хотілося разом розібратися в тому, що сталося, хотілося, може, вилаяти його, присоромити, сурово обійтися з ним.

Не сказала нічого. Нагнулася, підібрала папірець, знов загорнула в нього фіалки, сховала їх туди, куди може сховати тільки жінка.

За що він подарував їй квіти? Запобігав перед нею? Не мав потреби. Тоді за що ж? За те, що подала думку обрати справжнього мужчину? Дурниці! Яке це мало значення — хто подав думку? Та й зрештою могли обрати не його.

А фіалки в нього вже були. Були! І для неї, тільки для неї! Невже він побачив те, чого ніхто побачити не міг? Невже побачив у ній справжню жіночість, яку вона ховала навіть від самої себе?

Прийшовши додому (квартира самотньої жінки, двокімнатна прекрасна квартира в пасажі на Хрещатику, але в ній мешкає самотня жінка, самотня, самотня, самотня!), Тетяна Василівна поставила фіалки в кришталеву вазочку й вмістила її у вікні між рамами. Відчинила кватирку, щоб холодне весняне повітря било в квіточки, і холод хвилями напливав у чотирикутний отвір і обволікав сизою хмариною пучечок лілових квіточок, а вони не мерзли, не боялися холоду — любили його. Ліловіли між шибками, холодні, тендітні, прекрасно-недоступні, мов молоде кохання для жінки середніх літ.

Фіалки ліловіли за вікном, мов символ вічного гріха. Вона готова була зненавидіти Кукулика. Згадувала, як пішов від неї. Лев'яча голова, потужне тіло, легка хода з підстрибом. Увесь з м'язів, увесь — приваба. Справжній мужчина...

А фіалки були мов суцільний голий гріх. Це нагадувало гравюру Ропса. Гігантський Сатана ходить по місту, дістає з свого фартуха пригорщі голих жінок і кидає в сонне місто, засіває його рожевим зерном зла. Вона спала, як велике нічне місто. Спала багато-багато років. Прийшов Кукулик, наче Сатана з ропсівської гравюри, і посіяв у її серці лілові зерна фіалок, лілові зародки гріха й бажання. А може, не в серці, а в четвертій системі? Яке це мало значення. В людині ніщо не загублюється. Погано це чи добре, але ніщо ніколи не загублюється.

Ой Кукулику, кукуличку, куку!..

ВІТЕР ДРУГИЙ

...До самого літа вона не розмовляла тоді з Кукуликом, окрім як службово. Фіалки викинула наступного ранку, як тільки прокинулася. Вилаяла себе сентиментальною дурепою, старою розрюмсаною бабою. Як могла піддатися на таке? Як відступилася від лінії своєї поведінки? Якщо Брайко може лишатися на все життя однолюбом, зберігати вірність своїй скаліченій дружині, то хіба не могла вона зберегти на все життя ненависть до чоловіків? Та ще володіючи почуттям навіть дужчим за ненависть — байдужістю!

Вона збайдужіла до всіх чоловіків знову так само, як і попередні цівтора десятка літ, вона вийшла з квартири, сіла в службову машину, подану, як завжди, їй за чверть години до початку роботи, вона привіталася з шофером холодно-ввічливо, навмисне запалила міцну цигарку в машині, хоч і знала, що водій не палить, вона була того дня ще різкіша у жестах і

висловах, ще менше дбала за свою зачіску (жменька волосся на круглій голові, темнуватого волосся над по-чоловічому високим, поораним зморшками лобом), вона ще більше підкреслювала недбалість свого погано пошитого костюма, так погано пошитого, що навіть на найгіршій швацькій фабриці його б віднесли до третього сорту. Сурми грали тривогу, сурми грали відступ, сурмачі знов стояли твердою шеренгою, вчора кілька з них не вистояло, вчора їхня шеренга зламалася, вчора їхні сурми вмовкли, а сьогодні звучали з новою силою, тверда й незламна Тетяна Василівна вела полки своїх почуттів назад, до збудованої з ненависті й байдужості фортеці, сурмачі грали вже на фортечних валах і мурах, ось зачиняються важкі брами, піднімаються перекидні мости, сурмачі грають гучно-гучно, вони кличуть відсталих, вони нагадують, що лишився тільки один місточок, один-єдиний вузенький місточок, непомітна кладочка через глибокий рів, що відокремлює фортецю неприступності від широкого вільного світу людських почуттів... Сурмачі грали тривогу, сурмачі грали відступ, довго-довго грали...

Ну? То й що з того вийшло?

Влітку академія разом з Інститутом житла організувала комплексну будівельно-архітектурну експедицію до Нової Каховки. Завдання експедиції формулювалося так: «Узагальнення досвіду архітектурно-планувальної забудови комплексу Нової Каховки, а також інших нових міст України». В яких надрах академії чи іншої установи, пов'язаних з будівництвом, народився такий дивовижний конгломерат слів, як оце «узагальнення досвіду»? Хто має час і охоту доскіпуватися? Тим більше, що вас щодня оточують сотні й тисячі ще неймовірніших конгломератів, дивоглядів, словесних покручів.

Кукулик, який любив усе просте, любив простоту й у висловах. Коли його призначили директором нового інституту і назвали той інститут, який він мав очолювати, Кукулик сказав:

— Шукайте іншого директора. Ми люди прості, проживемо й так.

Ніхто не міг нічого зрозуміти.

— Назва,— пояснив Кукулик.— Хіба можна так називати інститути? Взагалі що-небудь можна так називати?

Знизування плечима можна б віднести до найстриманіших жестів, якими присутні супроводили Кукуликові слова. Бо, скажіть по честі, що ж поганого в пропонованій назві нового інституту і чи не знайдете ви навіть у Києві, навіть тільки на Хрещатику й на вулиці Леніна, вже не кажучи про інші міста і про інші вулиці, десятки таких назв, трохи загадкових, щоправда, але цілком солідних і саме таких, якими їм і слід бути.

Новий інститут, куди призначали Кукулика директором, мав називатися так:

УНДІПЖИСП АБІА УРСР.

Не треба було саджати сотню шифрувальників, не треба було звертатися за допомогою до електронної машини, яка розшифрувала, як відомо, письмо народу майя, щоб довідатися, що оті великі літери означають: «Український науково-дослідний інститут проєктування житлових споруд Академії будівництва і архітектури Української Радянської Соціалістичної Республіки». Довгенька назва, але зате солідна. Уявіть собі, що ваша знайома влаштовується в цей інститут, скажімо, машиністкою в планово-виробничий відділ.

Ви питаєте її:

— Галю, де ти працюєш?

Вона відповідає вам:

— В планово-виробничому відділі УНДІПЖИСП АБіА УРСР.

— Де, де? — перепитуєте ви.

— Боже, який ти обмежений! — вигукує Галя.— Я ж сказала: в УНДІПЖИСП АБіА УРСР.

З цієї тарабарщини у вас в голові лишиться тільки «АБіА», та й то в зв'язку з старим анекдотом про те, як «А и Б сидели на трубе, А упало, Б пропало, кто остался на трубе?»

Кукулик категорично запротестував проти такої назви інституту.

— Але ж це погоджено! — злякано сказали йому.

— Знаємо, знаємо,— не збентежився Кукулик.— Погодите ще раз, було б що погоджувати. Назвемо так: Інститут житла Української РСР. Оце моя пропозиція. А якщо когось образив — звиняйте.

А тепер згоджувався на таку назву експедиції, яку сам мав очолювати!

Однак справа не в назві. Кукулик взагалі любив поїздки, любив забирати з собою півінституту, любив місяцями жити десь у чужих містах і містечках, неквапом ходити по пустирях, слухати пояснення, кидати зауваження. Це давало йому великий матеріал для спостережень і... майже незаперечне право лаяти на всіх нарадах тих, хто не їздив, як він, докоряти їм відірваністю від життя, канцелярським сидінням. Власне, він таки мав право докоряти...

Приїздив з експедиції засмаглий, ступав по інститутських і академічних коридорах ще впевненіше, голос його, розкотистий полковницький бас, набирав ще більшої сили.

Цього разу експедиція обіцяла бути особливо плідною, як кажуть науковці, і особливо тривалою, що Кукуликові найбільш подобалося. Від академії спершу мав їхати один з докторантів, але майже напередодні від'їзду в приватній розмові президент академії натякнув Тетяні Василівні, що й сам би не відмовився від поїздки на південь України, але, на жаль, справи затримують його в столиці, а от якби хтось... ну хоча б...

— Ви хочете, щоб поїхала я? — як завжди, прямо спитала

Тетяна Василівна.— Ні, чому ж? Я з охотою. У мене є всі підстави. Якщо вже казати відверто, засиділася, та ще й дуже, столиця заколисує тебе, треба вітру чи чогось там ще, хіба я знаю...

Президент здивовано подивився на Тетяну Василівну: вона ніколи не відзначалася жіночою балакучістю, а тут раптом він почув жінку, справжню жінку, з усією плутаниною вислову, притаманною їй ще від тієї дами, яку звали Євою. Але спалах минув швидко, і вже за хвилину вони спокійно обмірковували, на що саме треба звернути увагу під час роботи експедиції...

Сліпий випадок! Чистісінький збіг обставин... Тетяна Василівна по роботі відпустила машину й пішла додому пішки. Думала і не думала, хвилювалася і не хвилювалася, було в ній дивне піднесення, і водночас пригніченість оволодівала нею, коли згадувала свою розмову з президентом, згадувала, що керівником експедиції буде Ку... Ой ку-ку, ку-ку!! Десь далеко лунали болісні звуки сурм відступу, приглушені відстанню, сурми кликали її на вузьку кладку, що вела через рів до фортеці байдужості й ненависті; сурми залунали, виринувши з забуття, з кількамісячного забуття прорвались до неї розпачливі звуки сурм, і вона прислухалася до них, і твердість поверталася до неї, бажана, рятівна твердість, без якої людині не жити на світі.

На розі вулиці Карла Маркса і Хрещатика Тетяна Василівна звернула увагу на двері, в які входило безліч жінок. Вона глянула вище й побачила літери «Перу»... Яке Перу може бути в Києві? Королівство золотих сліз, міст через Апурімак, інки... чи, може, майя? Які народи там жили? Наша електронна машина в Сибірській філії Академії наук розшифрувала ієрогліфи священних книг майя. Перше розшифроване речення: «Кавіл, бог кукурудзи, випалює глечики з білої глини». Минулого року в Києві гастролювала перуанська співачка Іма Сумак. Дивовижний голос. Майже неймовірний діапазон — від баритона до колоратури. Іма Сумак — дочка нащадків королів інків. Так писали всі газети. Насправді ж — американська француженка Амі Камус плюс Мойзес Віванко (її чоловік, композитор, антрепренер і лінгвіст, бо, тільки маючи лінгвістичні здібності, можна було з французького прізвища Камус, перевернувши його наверле, зробити перуанське Сумак). Газети теж іноді помиляються. Особливо коли йдеться про таких, як Мойзес Віванко.

На розі вулиці Карла Маркса і Хрещатика лежить «Перу»... Чого тільки не вигадає жінка, щоб приховати наміри навіть від самої себе!

Бо раз «Перу», то треба поцікавитися, а щоб поцікавитися, треба зайти досередини, а коли вже ти зайшла досередини, то мимоволі самі ноги понесуть тебе на другий поверх, куди йдуть усі розкудлані, розкучмані, розпатлані жінки, а повертаються назад — тільки нейлоново-капронові лялі двадцятого віку, з

зализаними голівками або ж із розкудланістю вже якогось високого гатунку. Вона пішла на другий поверх, звідки било теплом, парою, запахом синтетичних і природних фарб і теплого жіночого волосся...

Сурми ще кликали її, а вже рипіла остання брама, туго поверталася на давно змащуваних завісах, треба було квапитися добігти туди, але як же ти добіжиш, коли опинився аж у «Перу», у дивовижній казковій країні штучної краси, де фабрикують красу і цілими пригорщами роздають найпалкіші надії!

Біс-спокусник в подобизні кругловухого перукаря вже схилився над Тетяною Василівною, вже переглянув увесь її арсенал жіночих чарів, вже вклонився догідливо перед нею і запустив першу колючку-спокусу в її серце, вимовивши тихо:

— У вас майже наймодніша зачіска.

— Чи тут у вас палять? — спитала вона навмисне грубо, щоб припинити ймовірний потік нещирих лестощів.

— О, будь ласка! — Він підсунув їй попільничку.— Так рідко зустрічалися жінки, які б курили. А це ж шалено модно. Я вам скажу...

Він схилився до самого вуха Тетяни Василівни і розрядив їй просто в барабанну перетинку перший диск з свого автомата, начиненого запалювальними кулями спокус і сподівань.

— Що ви кажете? — Волосате кругле, мов грецький амфітеатр, вухо гойднулося перед обличчям у Тетяни Василівни і, не одержавши поживи, миттю зникло десь угорі, в диму від міцної цигарки, яку запалила Тетяна Василівна, але голос, що звідти прозвучав, не мав і тіні образи, він став ще солодшим, обіцянок в ньому стало ще більше, а коли знов голос перейшов на шепіт, то вже все було покінчено... Ще десь лишався самотній сурмач, ще пробував продертися він звуками своєї сурми крізь неймовірну далеч, але ж чи чули його?

Хлюпання води, виполіскування волосся, дзюркіт води з крана — які ж там сурми? Плавав у посудині з кислим молоком яєчний жовток, плавав просто перед її очима, хіба щоб нагадати жовту мідь сурм, але ж ні! Спритні руки біса-спокусника засипали жовток цілою хмарою брунатного, вогняно-брунатного порошку, склеротичні пальці швидко-швидко й напрочуд уміло розколочували перед її очима дивовижну рідину,— і не чути було жодної сурми в далекому жіночому Перу — перукарні, де дарують не срібло й злото, а найдорожче — красу...

Сиділа згодом з головою, обтягнутою компресним папером, плоскоголова, мов у тифозній палаті, серед таких, як і сама, плоскоголових, невродливих, відворотних жінок, які терпляче ждали приходу краси (ось тільки дійде стрілка на годиннику до такої-то й такої цифри, ось тільки знімуть з них той осоружний папір, ось тільки розправлять їхні кудли, змиють їм голову, зроблять що там треба, висушать). Ненавиділа саму себе, тяжко каралася, смалила цигарку за цигаркою...

Коли Кукулик побачив її на вокзалі другого дня, він трохи потупцювався коло неї, вибрав хвилю, коли нікого не було поблизу, сказав:

— Звиняйте, але я не вмію робити компліментів...

Їхали до Херсона поїздом, далі — машинами. Тетяна Василівна взяла до себе в машину Таню (Кукулик їздив навіть з секретаркою) і Кошарного,— з Кукуликом поїхали Жеребило, Брайко і молодий співробітник академії. Ще в одній машині їхали архітектори з першої майстерні. В Каховці Кукулик повів їх у шелюгу, хоч довелося знов довго їхати по дуже поганій дорозі. Кукулик хотів показати молодим архітекторам, що було колись там, де зараз велике гарне місто, хотів показати той пісок, який лежав тепер під асфальтом Нової Каховки, під прекрасними котеджами й світлими високими будинками.

Дув з степів вітер і замітав їхні сліди. Кукулик важко витягав ноги з глибокого піску, але вперто долав шелюгову цілину, хоч та праця й була марною, бо вітер з веселим присвистом відразу ж зводив усю його працю нанівець, і позад них знов залягала піщана цілина.

— Зате Нова Каховка,— говорив Кукулик,— Нова Каховка — це...

Він консультував проекти забудови нового міста. Не хвалився, що сам складав проекти, для цього в нього не було часу, він тільки консультував проекти, затверджував їх, виступав експертом, як завжди, був насамперед експертом, авторитетом, найвищою інстанцією, яка знаменує закінчення, завершення творчого процесу. Кукулик погано володів голосом. Може, вітер заважав йому володіти голосом, але факт лишився фактом: говорив директор Інституту житла завжди однаково, з однаковими полковницькими інтонаціями, хоч про що б ішлося, хоч до кого б звертався. Це був голос людини, яку звикли слухати, яка звикла, щоб її слухали.

Зате Кошарний володів своїм голосом просто артистично. Там були всі можливі гами, всі можливі відтінки, всі можливі модуляції.

Жеребило хекав, надував свою й без того надуту, мов накачану насосом, мордяку, хихикав:

— Оки-доки, чого хоч топчеться в цьому піску дівча наше?

— Не ваше діло! — огризалася Таня.

А вітер рвав на них одяг, сипав у очі піском, вихитував червоне пруття шелюги і зализував сліди за ними...

Увечері пішли до ресторану. Жеребило організував те, що треба, перед шніцелями з макаронами почалися тости за успіх експедиції, але Тетяна Василівна суворо зауважила, що вони з Танею не братимуть участі в такому молінні за успіхи, швидко з'їла вечерю і вийшла з ресторану, ведучи за собою дівчину. Хотіла вберегти хоч її. Вберегти на майбутнє, надалі, на все життя, назавжди... Бо сама вже не чула сурм, вже останній

сурмач замовк, і кладку прийнято, і брама зачинена, і стукнув засув...

Йшли вулицею понад Дніпром, до Палацу культури, дивного трохи палацу з плоским майданчиком на покрівлі, йшли по асфальту, политому перед заходом сонця, теплому й вологому, і Тетяна Василівна відчувала під ногами пісок і мимоволі озиралася: чи не лишається слідів... Мокрі зблиски їхніх переламаних тіней витанцьовували позаду, більше не було нічого.

— Кажуть, що Нова Каховка — це місто Довженка,— порушила мовчанку Таня.

— Довженка,— повторила за нею Тетяна Василівна й стала зненацька.— Чому Довженка? Хто вам сказав?

— Ну... чула... сама думала...

Ця дівчина, яка відповідала на дзвінки з приймальні Інституту житла, яка стежила й ганялася за всіма вибриками моди, думала ще й про Довженка.

— А що ви знаєте про Довженка?

— Знаю, що він був... ну... я бачила всі його фільми... І в «Поемі про море» плакала, коли отам про гусячі крильця... Взагалі ж я не розумію його... Не знаю чому, але не розумію... Василь Васильович сказав якось, що Довженко... Ви не знаєте, чому Василь Васильович не любить Довженка?

Яке їй діло до Василя Васильовича? Що він любить і що він не любить?

— Ви, Таню...

— Так, я знаю, що дуже молода... Але ж...

— Я не те хотіла...

— Розумію, хоч мені й аби тільки ніхто...

— Ні, ви послухайте, це дуже...

— Ви багато знаєте, і я не можу...

— У кожного з нас є...

— Я люблю, і мені подобається, коли завжди...

— От ви почали про Довженка, а не про модні...

— Я трохи граю і люблю музику, а тут настрій...

— Розумію вас, хоч не маю права на настрій.

— Всі мають і повинні...

— Так, так, але ж... от ви, Таню, почали про Довженка... А що ви знаєте про Довженка?

— Я ніколи не бачила... взагалі ніколи не бачила жодної великої людини, хоч і живу в Києві, а в Києві бувають усі... Мені подобається, що він був дуже розумний і нервовий... Чоловік повинен бути трохи нервовий, інакше то лантух з половою, а не чоловік... От візьміть нашого Діжу. Ви його не знаєте? Це начальник першої архітектурної майстерні. Він в інституті недавно... Він... А Василь Васильович не любить Довженка... То правда про оту їхню розмову?

— Про яку розмову?

— Ну, що Довженко колись зайшов до академії, а його

зустрів Василь Васильович і сказав, простягаючи руку й вклоняючись, сказав гучно й трохи глузливо: «Здрастуйте, метр!» А той відразу ж відповів: «Здрастуйте, сантиметр!»

— Які тільки плітки... Ви, Таню...

— Ну, це справді плітки, і я прошу пробачення...

Яке діло було цій шмаркатій дівчині до Василя Васильовича? Чого приїхала вона сюди? Хіба секретарки, які сидять у приймальні, їздять в наукові експедиції? «Звиняйте, але я не вмію робити компліментів». А чиї то фіалки стояли в неї за вікном? Ку-ку з-за вікна... Може, воно не до неї? Може, до цієї дівчини? Вона вродлива, довгонога, густоволоса, справжня київська дівчина, модна дівчина київських вулиць, вона молода, що аж темніє в очах, коли подумаєш... Тетяна Василівна сердито відмахнулася від думок, що могли тільки ображати її гідність. Вона почала з ролі матері цієї дівчини, вона й кінчить цю роль, доведе її до кінця.

— Ходімо ліпше спати, Таню, бо завтра знов тяжкий у нас день.

Та коли переступили поріг готелика, з сонною черговою коло входу, знов поселився в Тетяну Василівну біс незгоди й руйнувань, знов поряд з нею була молода суперниця, ненависна істота, жертва, жертва, жертва... Хай буде жертва!

Кімнати розділили так: двокімнатний люкс з ванною, холодильником і піаніно зайняли Брайко й Кукулик, Кошарний і Жеребило мали окремі кімнатки, молоді архітектори — в спільній, Таня і Тетяна Василівна — теж окремі, тільки Тетяна Василівна на першому поверсі, де й усі, а Тані припала кімнатка на другому.

Тепер Тетяна Василівна зупинилася коло чергової і сказала:

— Знаєте, я вирішила так: хай на перший поверх іде в мою кімнату Таня, а я піду в її...

— Навіщо, Тетяно Василівно? — злякалася дівчина.— Вам же зручніше на першому...

— Так треба, Таню. Не заперечуй, будь ласка... Вже вирішено...

Сиділа на другому поверсі, дослухалася до кожного шереху знизу, здригалася від найменшого стуку, ждала... О, якою жорстокою буде її відплата! Хай тільки прийде, хай тільки поткнеться, хай тільки візьметься за двері... Він ще нічого не знає про неї, він навіть не здогадується, яка вона, він не відає, що то означає образити таку жінку, розбудити в ній... Що розбудити?

Їй ніхто не потрібен. У неї є фортеця, вона відчинить тяжку браму, вона заведе туди військо, щоб уже ніколи більше не виходити, зачинить знов браму, он уже заграли сурмачі, засурмили дзвінко, дружно, гучно... Але перед тим вона помститься за все, за все... За ту хвилину, що повернула їй цілі роки, а потім розтоптала їх, відібрала й розтоптала, відібрала ще більше років, ніж повернула. О, якби тільки хто знав, якою

страшною може бути помста самотньої жінки, до якої наближається старість.

Не могла заснути цілу ніч, ждала. Чула все. Чула, як повернулися з ресторану, дрижала від лихоманкового очікування, прислухалася до тупання внизу, до голосів — полковницького басу Кукулика, влазливого шепітку Кошарного, дурного реготу Жеребила. Ждала, коли все затихне, коли той, скрадаючись... Була впевнена, що він скрадатиметься саме сюди, на другий поверх, де мала бути молода, вродлива... Ах, вона заводить розумні розмови про Довженка!.. А перед тим, як їхати сюди, пофарбувала нігті на ногах і виблискує ними з босоніжок, мов циган зубами! Вони обоє матимуть! Матимуть, матимуть, матимуть!

...Ніхто до неї тої ночі не прийшов (ох, то ж не до неї, не до неї), а на ранок Кукулик, знов вибравши мить, прогудів:

— Звиняйте, Тетяно Василівно, але ви мене...

— Ви хотіли цигарку? — подала вона коробку.

— Так, але спершу...

— Держіть вогонь. І не розмовляйте, коли дама вас частує цигаркою, та ще й дає припалити. Які в нас сьогодні плани?

. . . . . .

Муравка тягла висхлу насінину від дині. Маленька чорна муравочка тягла білу, велику, мов парус, насінину, цурпелила її через паліччя й камінчики, перевалювала з своєю ношею через пагорки, зовсім крихітні бугрики, які здавалися їй так само високими, як Гімалаї людині, іноді губила здобич, злякано кидалася назад, хапала, волокла далі й далі. Куди? Навіщо?

Насінина, мов парус, і той Діжа щось теревенить про паруси. Бетонні паруси будинків. Паруси на дніпровських човнах і двадцятиповерхові будинки експериментального київського кварталу. Білий бетон з чорними й червоними, як заполоч на рушниках, барвними вставками. Двадцять поверхів посеред моря п'ятиповерхових будинків, затверджених Кукуликом?

Перепочинку муравка собі не дозволяла. Тільки тоді, коли насінина, здавалося, безнадійно застрявала поміж паліччям, сповнена невигубного оптимізму й певності своїх сил, муравка вирушала в невеликий розвідницький рейд по околицях, знаходила шпарки, по яких можна було тягти насінину далі, з розгону смикала свій скарб, якимсь неймовірним зусиллям видирала його з тіснини і, торжествуюча й невтомна, тягла далі. Раз муравка впала разом з ношею з величезної висоти. Переламане стебло бур'янини творило міст між берегами рівчака, виритого дощовими водами, глибокого й похмурого рівчака, страхітливого каньйону на глиняній рівнині, захаращеній паліччям, камінням і цупкими кущами трави. Місце було таке дике, що в муравки, мабуть, здригалося все всередині, коли вона опинилася там з насіниною. Але мужність помогла муравці знайти місток через рівчак-каньйон, мужність додала їй сили, і муравка до-

тягла насінину аж до найвищої точки «мосту», якраз туди, де бур'янина переламувалася і круто спадала своїм зломленим вершком до протилежного берега рівчака. Тепер муравці лишалося зовсім пусте: спуститися вниз, просто з'їхати вниз, користуючись парусом насінини, мов парашутом. Однак саме тої миті подув вітер, шарпнув бур'янину, хитнув муравчиного паруса, підхопив його, залопотів ним. Муравка відчайдушно вхопилася за краї насінини. Двома ніжками вона трималася бур'янини, намагаючись не зірватися в прірву, але вітер дмухнув ще з більшою силою, білий довгастий парусок підлетів догори і криво став спадати вниз, у найглибші нетрі глиняного каньйону.

Муравка не випустила здобичі. Вона впала на дно рівчака разом з насіниною, з страхом глянула вгору, забачила там вузеньку смужку неба. Їй було боляче й гірко за свою невдачу, але не мала часу на гіркоту, треба було витягати з рову скарб, і вона потягла вгору по стрімкій кручі, вперто, відважно, навіть гордо...

Діжа, здається, наближався вже до кінця свого викладу. Не дбав за те, слухають його чи ні. Знаходив приємність у самому процесі мовлення. Знав, що його слова зроблять свою справу, бо тут сьогодні все вирішують тільки слова.

А Тетяна Василівна вже знала: тут сьогодні тільки двоє. Цей нестерпний Діжа і він, Кукулик. Чому так склалося, не хотіла розгадувати. Склалося, і все. Хто з них має рацію,— це теж її не обходило. Однаково конкурс — лотерея. Жодних закономірностей. Але розуміла, що все залежатиме від того, на чий бік стане більшість. Більшість потрібна була сьогодні не Діжі і не Кукуликові. Більшість потрібна їй! Це буде її дарунок. Не тому слизькому Кошарному, не самовпевненому балакунові Діжі, не мовчазному Брайкові, не Дементію Хомичу, не представникам з міськради й Держбуду, а йому, йому...

А навіщо йому? Чи не багато вона йому дає? Десь обізвалася далека сурма, але вона відмахнулася від неї, звеліла вмовкнути. Не до відступу нині! Треба грати збір, треба сурмити до атаки, до штурму, до бою! Доволі вона мовчала, доволі стримувала свої полки... На приступ!

ВІТЕР ТРЕТІЙ

. . . . . .

Все було не так, як гадалося, коли він усетаки прийшов наступного вечора. Боязкість заволоділа ними, не знали, що казати одне одному, ніяковість зробила їх зовсім дурними. Вже не грали сурмачі, навколо панувала мертва тиша, а в ній випростовувався на весь свій велетенський зріст понурий Гріх, невиразний і незбагненний, як пітьма. Та ще дике торжество витанцьовувало в неї в грудях, торжество над тією

молодою, до якої вчора безпричинно приревнувала Кукулика, торжество над усім світом. Вона заволоділа цим примхливим дарунком долі, заволоділа хоч на мить, хоч випадково, але зате неподільно!

Він сказав їй, трохи стишивши свій полковницький бас:

— Ти завжди в чорному, і я полюбив жінок у чорному. Вони якісь загадкові, і мені подобається загадковість. Може, тому, що сам я прямолінійний, як дишель.

— Не зводь на себе наклепів,— сказала вона.

— Ти віриш у кохання? — спитав він, помовчавши, і в його устах слово «кохання» звучало так незвично й дивно, що їй хотілося засміятись, але вона перемогла себе і відповіла сумирно, сумовито навіть:

— Не знаю. Мене ніхто не зможе покохати.

У нього вистачило глузду промовчати. І вона була вдячна йому за те, що він не став запевняти її в коханні. Якби це сталося, вона б зненавиділа його. Бо те, що між ними, аж ніяк не назвеш коханням. Просто зійшлися двоє дорослих, засмикаиих роботою і засіданнями людей. Зійшлися для чого? Навіщо доскіпуватися? Він мовчав, і вона була вдячна йому за це.

А всередині в неї щось кричало: «Ну, скажи хоч що-небудь! Кажи мені неправду! Бреши мені, бреши про вічну любов, про кохання! Хай згодом буде пустка, буде зненависть, буде зневага. Але хай хоч на мить пролунає солодка брехня!»

...А ранком у люкс до Брайка зайшов Жеребило. На спинці стільця висів білий чесучевий піджак Кукулика, а самого директора не було. Нерозкладена постіль відразу викликала підозру в Жеребила, він злодійкувато шаснув поглядом по кімнаті, навіть для чогось нагнувся й зазирнув під ліжка, спитав Брайка:

— Де принципал?

— Бере ванну.

— Брешеш.

Брайко пограв жовнами, тихо сказав:

— Ти зранку хочеш по морді?

— Тю, навіжений! — вигукнув Жеребило й звіявся з номера. Пішов звідти зовсім не для того, щоб забути про чесучевий піджак, незім'яте ліжко і те, що побачив під ліжком. Квапливо підбіг до номера, який займала Таня, застукотів у двері тугим кулацюрою.

— Хто там? — почувся Танин голос.

— Це я, Жеребило, можна до вас, Таню?

— Я ще не розчесалася. Підождіть, поки вийду.

— Та я на хвилинку.

— Чого вам? Кажіть крізь двері.

— Ні, так не можна. Впустіть. Хоч на один рип.

— Я, здається, сказала вам, що в мене ще не прибрано. Відійдіть від дверей, товаришу Жеребило. Що це, справді!

— Суду ясно,— промурмотів Жеребило й кинувся до Ко-

шарного.— Суду ясно, суду ясно,— виспівував він, поки невмитий Кошарний відчиняв йому двері одною рукою, другою поправляючи залишки чуприни так, щоб вони маскували лисину на тім'ї.

— Потім маскуватимеш свою шевелюру! — засичав Жеребило.— Натягай штани, мчимо до Кукулика!

— Що там?

— Патрон не спав у номері!

— Де ж він спав?

— Де? Де? Суду ясно-де! Навіщо возять в експедиції гарненьких секретарок?

Вдвох вони вискочили в коридор, послухали коло дверей Таниного номера, Кошарний пошкрябався.

— Хто там знов? — почулося роздратоване.

— Це я, Кошарний. До вас випадково Василь Васильович не заходив сьогодні?

— Ніхто до мене сьогодні не заходив. Жеребило чогось добивався, але я прогнала його.

— То, може, ви впустите мене на хвилинку? Маю до вас негайну справу.

— Ось я вберуся й вийду.

— Але на одну секундочку!

— Ви сьогодні зранку мов подуріли. Невже не ясно, що в номер до дівчини заходити, та ще зранку, не годиться? Антоне Кузьмичу, я просто вас не впізнаю.

Кошарний скривився: вона назвала його Антоном. Це все Діжині штучки. Смикнув Жеребила за руку:

— Гайда до шефа, ждатимемо його там!

Вломилися до люкса, де порядкував Брайко. Тепер обидві постелі вже були складені, але Кукуликова все ж таки відрізнялася своєю недоторканістю. Чесучевий піджак сумовито звисав з стільця. Кошарний сів на той стілець, щоб не дати Брайкові прибрати речовий доказ.

— Де ж це Василь Васильович? — спитав байдуже.

— Приймає ванну.

— Він миється, як римський диктатор Корнелій Сулла,— зареготав Жеребило.— Годину цілу сидить у ванній. А ми без нього просто гинемо! Нудьга без начальства. Дай хоч музику послухаємо.

Він клацнув приймачем, став ловити музику, очима показав Кошарному під ліжко. Той нагнувся.

— Гм, а чиї це черевики? — спитав недбало.

Запитання було дурне. Раз чоловік у ванній, то черевики можуть бути в кімнаті. Але Брайко, застуканий зненацька, не збагнув відразу, розгубився від того запитання, почервонів і квапливо промовив:

— Мої.

— А у тебе на ногах?

На ногах у Брайка були чорні черевики максимум сороковогo розміру, під ліжком стояли жовті великі черевики, розтоптані широкими ногами Кукулика.

— Суду ясно,— нарешті надибавши на якусь мелодію, підсумував Жеребило.— Наш патрон дременув від тебе — і босий! Чудасія! Куди ж то він? До Тані? Ах, старий собацюра!

Брайко зблід більше звичайного, зціпив зуби.

— Не смійте!

— Та кинь,— примирливо сказав Кошарний.— Ну, пішов, то й пішов, діло чоловіче. Василь Васильович знає, що робить.

— Чуєте, ви обидва! — тонко закричав Брайко.— Не смійте, кажу!

І вилетів з кімнати, лишивши там здивованих Жеребила й Кошарного. Хряпнув дверима, підпер їх плечем, опинився віч-на-віч з Кукуликом, який тільки-но увійшов до передпокою, обережно ступаючи широкими ногами, на яких були тільки шкарпетки. Сорочка на ньому була розстебнута, галстук звисав з кишені.

— У ванну! — скомандував повним ненависті шепотом Брайко.— Ви берете ванну. Ви ніде не були, ви у ванній!

Кукулик збагнув, що в кімнаті хтось є, миттю прошмигнув до ванної, відкрутив усі крани, запирхав водою.

Брайко широко розчинив двері, став на порозі, кивнув у бік ванної кімнати, звідки чулося бегемотяче сопіння Кукулика.

— Чуєте?

Жеребило, щоб переконатися, підійшов аж до самих дверей ванної, притулив вухо.

— Він. Так більше ніхто не вміє вмиватися.

— Ну, не будемо вам заважати,— підвівся Кошарний,— привіт Василеві Васильовичу!

А в коридорі сказав Жеребилові:

— Все так, але чому Таня не відчинила нам дверей?

— Суду ясно — чому. Суду все ясно! — крутнув кулаками Жеребило.— Потупали замовляти тим часом снідання.

Тетяна Василівна нічого не знала про ранкову пригоду. До неї дійшов тільки незвичайний відголос. Жеребило по обіді, обговорюючи з нею якесь питання, зовсім недоречно розреготався і сказав:

— А наш Василь Васильович сьогодні не ночував удома!

В неї все помертвіло від тих слів. Не могла ні заперечити Жеребилові, ні звеліти замовчати, ні просто прогнати його від себе. А той, витлумачивши її мовчанку як цікавість, нахилився ближче, забурмотів:

— Уявіть собі: вночі, без черевиків, без піджака, дременув від Брайка. Навіть постелі своєї не розстеляв. От вам і старі кадри! Та й молоді рота не роззявляють — ловлять рибку велику та превелику!

Тепер її обпекло жаром. На неї навіть ніхто не подумав! Усі

відразу подумали на ту, молоду, вродливу, привабливу! О боже, яка все-таки несправедливість! От коли б хотілося їй потрапити під підозру! І вона, певно б, попала, якби не та молода й довгонога! Як вона ненавиділа її зараз!

Жеребилові, щоб назавжди припинити такі балачки, сказала холодно:

— Якщо ви вважаєте, що я цікавлюся брудними плітками, то ви глибоко помиляєтеся. Взагалі я була про вас трохи кращої гадки, товаришу Жеребило.

— Та я... Це само вирвалося... А то я...

— Гаразд. На чому ви зупинилися?

Ненавиділа її там, ненавиділа тут, у Києві, ненавидітиме завжди і вічно, і її, і всіх таких, як вона, молодих, гарноногих, вродливих, з прекрасною шкірою, прекрасно одягнених у наймодніші вбрання, ненавидітиме дівчат столичних і нестоличних, міських і сільських за те, тільки за те, тільки за... Що вона таке думає? Як не соромно. Треба ж слухати цього молодого архітектора. Секретарка, здається, закохана в нього. Якраз пара. Обоє навіжені. Знов не те вона думає, знов негарно...

. . . . . .

До кімнати ввійшла Таня, постояла, поки Діжа зробив паузу, тихо сказала:

— Василь Васильович, візьміть, будь ласка, трубку.

— Може, ви б нам не заважали хоч сьогодні, Таню,— осудливо подивився на неї Кукулик.

— Там дружина Жеребила. Вона плаче і просить вас.

Тільки тоді всі згадали про Жеребила. Всі побачили, що Жеребила немає серед них, і здивувалися: як же це так, що ніхто не зауважив цього? І ще згадали ті, хто знав, а знали майже всі, що Жеребило тяжко хворий, що його поклали до онкологічного інституту, і якщо...

Кукулик повільно простягнув руку, взяв трубку, притиснув її до вуха.

— Так. Слухаю. Угу... Ясно... У нас зараз жюрі, так що звиняйте, але опісля... Так, так... Привітання...

Відклав трубку, якось мовби отетеріло оглянув усіх, голосом, позбавленим будь-якого виразу, повідомив:

— Дзвонила Жеребилова дружина. У Жеребила—рак.

— Не може бути! — злякано вигукнув Кошарний, і всі помітили, неначе вперше помітили, який у нього неприємно-тонкий, ну просто непристойно-тонкий для такого високого чоловіка голос.

Повернувся до кімнати академік, почув останні Кукуликові слова, сідаючи на своє місце, промовив:

— Кожному своє.

— Це жорстоко,— накинулася на нього Тетяна Василівна.— Хіба можна так, Дементію Хомичу?

— А ви боїтеся смерті?

— Не про це йдеться. У людини—рак.

— Інтересний чоловік був,— сказав від свого столу Кукулик.

— А працівник! — додав Кошарний.

— Працівник, щиро кажучи, ніякий,— шорстко мовив Брайко.

Тетяна Василівна швидко повернулася в його бік. І цей! Які безсердечні люди.

Але Брайкові не сказала нічого. Помітила, що в дверях і досі стоїть Таня, неначе хоче вислухати все, що скажуть ці люди про приреченого Жеребила, гнівливо блиснула очима на секретарку:

— А вам що? Ідіть на своє місце!

Тепер настала черга дивуватися всім, окрім Тетяни Василівни. Знали про її різкість, але такого за нею не помічали. Академік, до якого поступово поверталася душевна рівновага після невдалої рецензії, зібгав у куточках вуст посмішку, тихо процитував:

— З псалтиря: «Яко зол душа моя исполнися и живот мой аду приближися».

— І скільки я казав йому: не пий,— вголос згадував Кукулик.

— Всі ми берегли його, але не вберегли,— притакнув Кошарний.

Ще помовчали, ніхто не виявляв охоти говорити про Жеребила, всім було ніяково.

— Ну то як, продовжимо, товариші? Товаришу Діжа, як ви?

— Хвилина мовчання й молитви, мені здається, минула. Я можу продовжувати...

— Цинічне молоде покоління пішло,— осудливо сказав Кукулик,— цинічне й безсердечне. Продовжуйте, товаришу Діжа...

От і вітер! От і прибрав він одного, затер один слід, і так буде з усіма, а вона лишиться, і він лишиться, її ласкавий, вродливий велетень буде з нею тільки для неї...

Вони зріднені. Чим? Таємною провиною? Ні. Зріднені тим, що знають лише вони. Чого не знають, того не пустять у свій світ, у своє життя. Незнане внесе неспокій і загрозу. Воно їм не потрібне. Чи так вона витлумачила сьогоднішню поведінку Василя Вас... Кукулика тобто? Не змовляючись їм треба вгадувати думки й заміри одне одного. Бо вони споріднені, споріднені, сповірені одне одним.

«СОНЦЕ ДЛЯ ВСІХ»

— І от після всього того мені потрапляє до рук проект «Сонце для всіх». Я знайомився з ним кілька днів. Не стану приховувати: знайомство це було для мене високою втіхою, справжньою цікавістю і великим задоволенням. Хоч товариш Кошарний і намагався якоюсь мірою зіпсувати ту втіху,

показавши мені перед тим рецензію Дементія Хомича. Не знаю, чи входить у прерогативи секретаря жюрі показувати членам жюрі рецензії їхніх товаришів...

— Я просто вважав, що для вас як для молодого ще порівняно архітектора корисно й повчально буде зазнайомитися з думкою академіка архітектури,— перебив Діжу Кошарний.

— Ви вважали... Очевидно, в цьому є якийсь прихований сенс. Що ж до мене, то після прочитання рецензії Дементія Хомича і після ознайомлення з проектом «Сонце для всіх» я потрапив у дуже складні, майже нерозв'язні суперечності поміж собою та Дементієм Хомичем. Не можу не вірити досвідові й знанням Дементія Хомича і разом з тим не можу не вірити і собі та своїм враженням.

Рецензія Дементія Хомича на цей проект здається мені надто суб'єктивною, залежною від особистого смаку, уподобань, а може, навіть і настрою, під час якого розглядався проект.

— Дементій Хомич забрав свою рецензію,— зауважив спокійно Кукулик.— Ви могли б утриматися від її аналізу, раз вона перестала існувати як документ у справах жюрі.

— Рецензія перестала існувати, але думки, висловлені в ній Дементієм Хомичем, вже пролунали тут, і я вважаю за свій обов'язок висловитися з приводу тих думок. Бо навіть сам Дементій Хомич не спростував їх, а тільки відмовився. Відмовитися ще не означає...

— Чи вже так потрібно аналізувати те, чого, власне, не існує? — втрутився Кошарний.

— Я вважаю за свій обов'язок...

— Надто багато обов'язків ви сьогодні берете на себе,— зауважив Кукулик,— аж занадто багато...

— Коли так, то я можу нагадати, що маю ще й права. Як член жюрі...

— Продовжуйте,— втомлено промовив Кукулик.— Використовуйте свої права до самого дна.

— От, наприклад, Дементій Хомич стверджує, що проект «Сонце для всіх» чомусь здається йому «перелицьованим кварталом Чандігарха, Бразіліа або Каракаса». Враження ну рішуче нічим не підтверджене. Хіба тільки тим, що автор проекту виявив себе досить обізнаною в справах світової архітектури людиною? Що загальний малюнок майбутнього району сягає в нього справжніх ліричних і філософських висот архітектурної думки, будить глибокі чуття? Але чому всі ці речі повинні бути притаманні лише іноземним авторам, лише Корбюзьє, Німейєру, Саарінену? Похмурим бетонним масам і безликому склу автор зумів надати той неповторний відтінок лагідності, такої характерної для Києва,— до чого ж тут «перелицьовані іноземці»?

Дементій Хомич впевнений, що проект цей «досить-таки сильно нагадує проекти західних архітекторів». А на мою думку, проект дуже далекий від робіт західних архітекторів. Дементію

Хомичу надзвичайно подобається «динамізм» в роботах Корбюзьє і Німейєра, і він шкодує, що невідомий наш автор втратив саме цей «динамізм» у своєму проекті. Я не заперечую поняття «динамізму», але хотів би нагадати, що на Заході «динамізм» часто трактують як цілковите зникнення стилю взагалі, як абсолютну втрату традицій. А коли ми зовсім пориваємо з традиціями, тоді починається трюкацтво, ми забуваємо про людину, ми будуємо ради самого процесу будування, творимо споруди ради самого процесу творення. Проектам західних архітекторів часто бракує глибини, художнього узагальнення, як це особливо виразно видно у Міес ван дер Рое, даному ж проекту цього аж ніяк не бракує.

Дементій Хомич не вірить у доцільність деяких елементів проекту, скажімо, він категорично проти того, щоб споруджувати дитячі заклади з скла, вбачає в цьому якийсь формалістичний трюк, якусь архітектурну головоломку, якийсь ритмічний код прозорості, який на папері може видаватися досить цікавим і привабливим, а насправді тільки дискредитуватиме наші урбаністичні ідеї. Я сам проти того, щоб тулити скло де треба, де й не треба, але коли я уявляю посеред майбутнього району прозорі, як гірський кришталь, куби й паралелепіпеди дитячих споруд, то мені якось відразу стає радісно на душі. Вдень це буде окраса всього району, вночі — величезні, не бачені досі ліхтарі, які осяватимуть район зсередини. Комбінації різнобарвного скла дадуть змогу створити всі необхідні вигоди для маленьких мешканців дитячих садків і ясел і водночас дадуть максимум естетичної насолоди при спогляданні на них зовні.

Дементію Хомичу здається, що розташування житлових будинків в проекті зроблено аж надто свавільно, що автор повівся з загальноприйнятими в архітектурі правилами забудови міських районів так само, як поводиться композитор з правилами гармонії, коли пише музичну гумореску. Гадаю, що розташувати будинки в сучасному місті, дотримуючись правил столітньої давності,— це вже якщо й гумор, то дуже сумний. Мені ближче до душі справжній гумор автора «Сонця для всіх», бо він нарешті відійшов від догматичного шнуркування, як це вже зрештою зробили досить давно в Москві, в Ленінграді, Ризі та й подекуди в нас, у Києві. Колись міста будувалися з того розрахунку, що по вулицях котитимуться тільки колісниці, запряжені парою чи там четвериком коней. Так виникла стрічка будинків уздовж вулиці, архітектура «під шнур». Сьогодні на вулицях міст — тисячі автомашин. Уявіть собі, що ви одержуєте квартиру в одному з нових будинків на новому бульварі Лесі Українки. Бульвар пролягає під кутом нахилу близьким до тринадцяти градусів. Машини, які йдуть нагору, страхітливо виють моторами й викидають з вихлопних труб цілі хмари спрацьованих газів. День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда ревучих, виючих, чадних машин, ні вдень ні вночі не мають спокою меш-

канці величезних багатоповерхових будинків тільки тому, що якийсь премудрий архітектор виставив ці будинки фасадами вздовж бульвару, щоб було «красиво». Це вже не архітектура, а злочин. До такої архітектури потрібні два ряди начищених гудзиків і шинелі, бо будинки нагадують дві солдатські шеренги.

Дементію Хомичу здається, що в проекті дуже багато зайвих деталей, навіть зайвих споруд, що житловий район переобтяжений непотрібними архітектурними вигадками. Очевидно, така думка склалася у Дементія Хомича тому, що він сприйняв проект, знову ж таки під настрій, як проект житлового району в давньому, звичайному, я б сказав догматичному розумінні: аби було житло, а все інше колись буде. Коли б ми мріяли про такий район, тоді справді ні до чого всі оті басейни, тенісні корти, камери схову речей, для яких немає місця в квартирах, гаражі й інші речі. Та в тому-то й справа, що все це не так, що ми хочемо спорудити район майбутнього, квартал, у якому житимуть люди не вчорашнього, а завтрашнього дня.

Я гадаю, що автор правильно зрозумів основний дух і основні завдання нашого конкурсу і правильно їх втілив у своєму проекті.

Проект «Сонце для всіх», на мою думку, є найкращим проектом з усіх, поданих на конкурс. Це глибокий, талановитий, змістовний проект, це справді нове слово в нашій радянській урбаністиці,— я, не вагаючись, відзначив би проект «Сонце для всіх» першою премією.

Діжа сів, знесилено провів рукою по чолу.

— Все у вас? — спитав Кукулик.

— Поки що все.

— Нашого молодого друга заїдає скромність,— криво всміхнувся Кошарний.— «Поки що все».

— Товаришу Кошарний,— офіціально звернувся до нього Кукулик.— Ви хотіли взяти слово?

— Ні, я просто так...

— Просто так у нас сьогодні не балакають. Це відповідальне засідання, я просив би вас не забувати.

Кукулик поглянув на годинника.

— Маємо за п'ять хвилин дванадцять. Вже день, а ще нічого не зроблено.

ВЕСНЯНА СТАТТЯ

Секретар міськкому читав у газеті статтю. Наведемо її повністю, щоб подальші події були для нас зрозумілими. Стаття в газеті «Вечірній Київ».

«Отже, весна. В запеклих боях між теплом і холодом сонце, нарешті,— на нашому боці. Колись весна — це приліт лелек і

ластівок, це пучечки несміливих фіалок і перші тюльпани на київських базарах (не в магазинах квітів, ні!). Тепер весна — це повідомлення міської автоінспекції про техогляд машин. В місті жодного зайвого акумулятора і... жодної зайвої пари білих дитячих черевичків.

Всі матері шукають тільки білі черевички для своїх дітей, щоб повести їх на Першотравневу демонстрацію, всім хочеться яскравих кольорів, бо це радість, а радості в нас цієї весни дуже багато.

Велика місія нашої країни, великі завдання, які стоять перед нашим народом, покладають велику відповідальність на кожного з нас. «Що ти зробив для народу? Що ти зробив для будівництва комунізму?» — ось питання, які повинен ставити сьогодні кожен з нас.

Ми запускаємо ракети в космос. А в людську свідомість? Чи не слід щодня, щогодини всіма можливими засобами пробивати всі знані нам сім шарів байдужості, лінощів, зла, заздрості, користолюбства, боягузтва і нездарності! І хай у ті пробивини загудуть вітри оновлення, всеочищаючі потоки живого, прекрасного.

Серед нас дедалі менше залишається байдужих (не хочу сказати, що їх уже нема). Мешканці великого міста, ми п'ємо молоко і цікавимося, скільки одержав колгосп літрів на фуражну корову і скільки центнерів на сто гектарів орної землі. І справа не тільки в тому, що всі ми якоюсь мірою з діда-прадіда пастухи, бо пращури наші пасли й доїли колись овець і кіз. Річ у тім, що в нашій країні нема справ чужих, кожен з нас дбає за державу, кожен бере участь в житті всієї країни. Тому для киянина цікаво знати і про нову зміну на заводі «Арсенал», і про вихід першого номера газети Київського міжрайонного територіального управління.

Ми всі навчилися будувати, дізналися про переваги крупнопанельного будівництва, з зацікавленням стежимо за монтажем будинку в Краснодарі, який монтують з цілих кімнат, де на балконах уже висаджені квіти і монтажники поливають їх, щоб не зів'яли, поки закінчено буде спорудження будинку, і щоб новосельці мали квартиру з усім, навіть з живими квітами. Нам радісно дізнатися, що київські будівельники в першому кварталі здали 121 тисячу 564 квадратних метри житла, з них більша половина за рахунок роботи наших нових домобудівних комбінатів. Київ виходить на перше місце в країні по індустріалізації спорудження житла! Хіба це не приємно? Ясна річ, ще приємніше було б, якби всі ці будинки здавалися з оцінкою «відмінно», як це робиться, скажімо, в Ленінграді.

Здається, що цієї весни Київ розрісся з особливою силою. І Дарниця, і проспект Сорокаріччя Жовтня, і Нивки, і Відрадний перетворилися мовби на міста-супутники нашої столиці. З'явилися контури перших будинків на Русанівському масиві.

Архітектори готуються до забудови Березняків. В першій архітектурній майстерні «Київпроекту» закінчується сміливий проект забудови масиву Микільська Борщагівка. Там виросте фактично нове місто на сто тисяч чоловік. Днями я поїхав у ті місця. Там зараз ще степ. Озимина. Ласкавий вітер. Пара колгоспних коней по теплій ріллі тягне борону. Не віриться, що за кілька років тут буде район Києва, забудований за останнім словом архітектурної мислі і нашої будівельної техніки. Хочеться вже сьогодні помріяти, які кияни житимуть у тих будинках, які в них будуть душі, які настрої, які устремління.

Київ наш — це єдиний моноліт і водночас це багато-багато Києвів. Є Київ Леніна, місто Леніна. Це не тільки отой будиночок, де жила родина Ульянових. Це насамперед розкішні каштани на вулиці імені вождя, це буйні квіти коло пам'ятника Володимиру Іллічу, це червоні галстуки коло Музею Леніна. Якщо ви побачите ті галстуки біля Музею Володимира Ілліча, якщо побачите білі сорочечки й цікаві оченята наших діток, які йдуть на Володимирську вулицю, знайте: в Києві весна!

Є Київ Шевченка. Мудрого Кобзаря, який стоїть перед університетом і думає свою велику думу. Тарас так любив дітей. Він любив купувати цукерки й роздавати київській малечі. Якби він бачив, скільки дітей у нашому весняному Києві!

Вокзал, суворість сталевих колій, буйнозелена Солом'янка — це місто Миколи Островського, місто революційної героїки наших перших комсомольців, традиції яких продовжують комсомольці сьогоднішні. Добре, що на Солом'янці поставили в нас, нарешті, пам'ятник Миколі Островському роботи молодого скульптора Сороки. Пам'ятник стоїть у сквері, за яким починається Чоколівка. Молоді несміливі деревця. Письменник сидить, притискуючи книжку до вмираючого серця. Ні, то не книжка, то його серце, яке він віддав людям. «Люди, візьміть моє серце!»

Я чув, що хочуть зняти цей суворо-правдивий пам'ятник і поставити інший: Островський з піднесеною рукою! Чи треба доводити, що піднесена рука — це не універсальний засіб для показу величі людини?

Давайте хоч весною подумаємо про те, щоб у нашому місті було більше оригінальності. Щоб не всі наші пам'ятники були з піднесеними руками. Щоб не всі житлові квартали планувалися на один кшталт. Щоб наші коментатори футбольних змагань відійшли від шаблону, виробленого Вадимом Синявським, і щоб не вживали калічених висловів типу «Лобановський стрибає», замість «стриба́є», «Макаров плигає», замість «плига́є», «Войнов вкидує м'яч», замість «вкида̀є».

Такої весни, як нинішня, хочеться неодмінно щось зробити гарне, щось незвичайне, щось не таке, як робилося завжди. Ну, скажімо, запропонувати нашій міськраді назвати одну з вулиць Києва Весняною. Або одну з площ — площею Першого поцілун-

ку. Або ж наших торговців попросити, щоб вони замість влаштовувати так звані декади по розпродажу того, чого ніхто не хоче купувати, провели в магазинах декаду ввічливості. І щоб ця декада тривала довго-довго, аж до наступної весни (а там почнеться знову). А міліція наша щоб провела місяць люб'язності (ясна річ, до всіх, окрім тих, хто на люб'язність не заслуговує). А ми всі щоб оголосили тиждень дбайливості за своє місто, місяць дбайливості, цілий рік!

Ця весна принесла стільки радості всім радянським людям і нашим друзям, що не ймеш віри тим похмурим вістям, які доходять до тебе з-за рубежа.

Спалахують вогнища нових війн на периферіях великих материків: Азії, Африки, Америки. Гріють руки коло тих вогнищ різнокаліберні королі нафти, каучуку, олова, урану.

Аварії, аварії, аварії. Полетів в урвище поїзд, бо якась японська фірма збудувала міст з бетону найгірших марок. Інша фірма поставила в Альпах греблю з недоброякісних матеріалів — і от дика вода прориває вночі греблю і змиває з лиця землі ціле місто.

В Парижі завалився багатоповерховий будинок. Завалився просто на голови робітникам, які його споруджували. Причина? Будівельна фірма будь-якою ціною прагнула ощадності. Будинок запроектовано з порушенням всіх існуючих технічних норм. Може, винуватців катастрофи судять? Де там! Вони влаштовують прес-конференції, виступають по телебаченню. Знизують плечима: буває, мовляв... Будівництво — річ незбагненна. Історія дає нам цілу низку прикладів. Хіба не розвалювалися товсті готичні собори або римські віадуки?

У нас на вулицях міст і сіл — червоні прапори. Ми виходимо завтра на вулиці й площі, щоб святкувати весну, щоб святкувати єдність і солідарність з усіма чесними людьми світу. У нас посмішки на лицях. А в них — чорні прапори на будинках, траурні пов'язки на руках у жінок і дітей.

Але ми віримо, що наша радість переможе похмурість, що наповзає з-за океану. Людина народилася, щоб радіти, а не страждати.

Ми щасливі, що живемо в країні, яка будує комунізм. Бо комунізм — це радість. Комунізм — це весна людства. А ми — перші творці й провісники цієї весни.

Будьмо ж гордими з цього і будьмо гідними цього!»

Під статтею стояв підпис: «Володимир Пушкар, водій вантажного автопарку». Секретар міськкому подзвонив до редакції:

— Слухайте, що тут у вас за стаття в передсвятковому номері?

«Це за акумулятори,— подумав працівник редакції, який обізвався на телефонний дзвінок,— казав же я редакторові: давайте викреслимо оті акумулятори! Ну хто в солідній газеті

пише про Перше травня і про акумулятори водночас? Де це бачено?»

— Я, між іншим, теж такої думки про ті акумулятори,— сказав у трубку.

— Про які акумулятори? — не зрозумів секретар.

— Ну оте: «В місті жодного зайвого акумулятора».

— А-а, це дотепно.

— Дотепно?

— Незвичайно якось. У всякому разі, не за газетним шаблоном.

— Я теж казав: кажу, шаблону тут, звичайно, нема. Навіть не пахне шаблоном. Але...

— Але?

— Ну, не але, а просто, так би мовити...

— Ви мені скажіть чесно: не вигадали отого водія Володимира Пушкаря?

— Як можна! Живісінький!

— І сам він написав? Тобто я хочу сказати, чи не приклав тут руки ваш брат журналіст?

— Та що ви!

— Тоді це здібний хлопець.

— Я вже казав редакторові.

— Гаразд. Дякую. За Пушкаря дякую. І за акумулятори.

Секретар засміявся доброзичливо, а працівникові редакції вчулося в тому сміхові щось інше. «Ох, вийдуть нам ті акумулятори боком!» — подумав.

А секретар, вибравши вільний час (це звучить досить фантастично: «Вільний час у секретаря міськкому партії»), заїхав до вантажного парку і познайомився з Володею Пушкарем.

Така вже щаслива доля у секретаря міськкому партії: знайомитися з цікавими людьми. Щоправда, трапляються й люди нецікаві, ба навіть гірше! Та про це ми поки що не станемо писати.

ІНТЕРВ'Ю

Сьогодні Володя вирішив скористатися з свого знайомства. Ранок приносив одне хвилювання за другим. Отой обурливий вчинок головного інженера-буддеталівця, потім цей Гнатко. Ну, та йому навряд чи допоможеш, є вже вирок суду; щось там Гнатко, видно, накоїв у міліції, в нього язик як мітла. Добре, хоч не зустрівся з мадам Косар-Косаревич, тоді б день був зовсім зіпсований. А сьогодні ж такий день! По-перше, грає київське «Динамо» з «Зенітом», а по-друге... Оте «друге» Володя з самого ранку відганяв у найдальші закапелки пам'яті, намагався не згадувати про нього, не думати, але думав тільки про те «друге», зв'язане з сірим будинком на Володимирській,

з будинком, у якому всі коридори заставлені шафами з кресленнями, в якому з ранку до вечора в усіх кімнатах чути шурхіт розгортуваних рулонів ватману. Він думав про той будинок уже кілька місяців, намагався уявити ту кімнату, де засідатимуть люди, що мають вирішити долю багатьох, намагався уявити тих людей, вгадати, що й як вони говоритимуть.

Коли вийшов сьогодні від Косар-Косаревичів і сідав уже на свого «ролика», почув голос Вероніки. І де вона взялася в такий день.

— Во! — гукала вона ще здалеку (мабуть, стояла на зупинці таксі й побачила його або впізнала його моторолер і ждала, поки він з'явиться сам).

— Ну що? — неохоче повернувся він до неї. Вона бігла до нього через площу, і кілька чоловіків, які ждали таксі, мов по команді, повернули голови й провели Вероніку поглядами. Ноги в неї таки справді були якісь унікальні, притягали чоловічі погляди, мов магнітом.

— Здрастуй! — захекана, підбігла вона до нього.

— Ну, здрастуй!

— А якщо без «ну»?

— То давай без «ну».

— Ти нестерпний!

— Вже який є.

— Ти сьогодні чимось схвильований.

— Вгадала,— він якось знервовано засміявся.— А чи може людина не бути знервованою, якщо вона замість працювати ганяє зранку по Києву на моторолері.

— Щось сталося?

— Зі мною — ні, а от Гнаткові дали п'ятнадцять діб.

— Як то — п'ятнадцять діб?

— Відсидки в Лук'янівці за дрібне хуліганство. Золота молодь.

— Який жах!

— Я бачу, як у тебе підвищується настрій.

— Ти ще й жартуєш!

— Окрім того, в мене на роботі теж неприємності. Ми там покритикували бракоробів, так вони сьогодні відмовили нам в матеріалах. Князьки!

— Ну, це влаштується.

— Влаштується після того, як я поїду до міськкому партії.

— Ах, це й без тебе влаштується, не будуть же там у вас на роботі стояти!

— Поки що стоять, і я взяв відгул на сьогодні.

— Ага, значить, у тебе ще є щось важливе. Чи ти хочеш клопотати за Гнатка?

— У нього для цього є бронепробивна мамаша. Я їй тільки що залишив записку. Все, що можна буде зробити, вона зробить.

— Тоді що ж?

— Ти допитуєш, як слідчий.

— Володю, ти ж знаєш моє до тебе ставлення!

— Зараз будуть сльози?

— Як тобі не соромно? Я по очах твоїх бачу, що в тебе є ще щось, що тебе нервує.

— Футбол. Наші динамівці грають з «Зенітом». Реванш на нічию в першому колі.

— Футбол — це не те.

— Ну, ще...— Він прикусив язика, але вже було пізно. Вероніка підскочила до нього, вхопила за руку.

— Кажи, кажи, кажи! — затанцювала коло нього.— Не відпущу, поки не скажеш. Ну! Володю, я ж тебе...

— Мовчи, скажу.

І він сказав їй про той будинок і про свою долю, яка мала сьогодні там вирішитися.

— Боже, який осел! — сплеснула Вероніка.— Він не міг сказати мені хоча б учора! Адже там мій батько! Від нього все залежить...

— Вероніко, не смій так говорити! Це має бути чесно, найперше — це чесність! Однаково я не сказав тобі свого девіза і ніколи не скажу, і нікому не скажу, навіть рідній матері.

— Не скажеш, то й не треба! Я подзвоню батькові, хай шукає, хай здогадується, хай що хоче робить! Боже, все залежить від якогось ідіотського слова! Девіз! Дитячі іграшки! І там сидить десяток дорослих людей і ламають голови. «Товариші, я вважаю... Виходячи з високих завдань, які стоять перед нами...» Ходімо зі мною до автомата, я подзвоню.

— Не смій!

— І подзвоню, і подзвоню! Що ти мені зробиш? Я вільна робити що хочу.

— Я забороняю тобі. Це просто нечесно: витягла з мене мимовільне зізнання, а тепер хочеш скористатися...

— Дурню, я ж хочу тобі добра, я ж тебе...

— Мовчи! Не хочу нічого слухати! Забороняю тобі будь-що робити з приводу цього. Куди тобі треба? Давай я підвезу.

— Ти гадаєш, що завезеш мене в таке місце, де немає телефону? Помиляєшся, в Києві скрізь тепер є телефони. Навіть на нових масивах! Навіть у Корчуватому! Боже, який осел, він не міг сказати мені хоч учора!

Вона висмикнула свою руку з Володиної (тепер уже він держав її) й побігла від нього через площу просто до тих чоловіків, які ще й досі не діждалися таксі, але зате мали змогу ще раз подивитися, як мелькають у них перед очима дивовижні дівчачі ноги.

— Не смій, чуєш! — гукнув навздогін їй Володя. Не зупиняючись, вона послала йому повітряний поцілунок.

В міськкомі партії йому сказали, що секретаря сьогодні не буде, він — в Інституті житла на засіданні жюрі. «От тобі маєш! — подумав Володя.— Ще й секретар. Все до одного. Ох і день!» В коридорі він зіткнувся з якимсь працівником міськкому комсомолу, і той ухопився за Володю, як за останню свою надію.

— Товаришу Пушкар! А ми вас з самого ранку розшукуємо! І на роботі, і вже додому посилали. Мерщій до нас, у пропаганду!

— Та що там у вас таке? — лінькувато повернувся до нього Володя і подумав: «Невже ще й там буде щось про... жюрі?»

— Прибули іноземні кореспонденти, розмовляють з представниками нашої молоді. Давай їм такого, давай їм отакого.

— А мені з ними сьогодні не хочеться розмовляти.

— Ну-ну, як це так не хочеться, коли треба! Вони не вірять, що в нас є такі, хто працює і вчиться.

— Не вірять — то й не треба.

— Але ж їх треба переконати!

— Шкода часу.

— Слухай, Пушкар, ти якийсь... політично індиферентний сьогодні. Що це з тобою?

— Зуб болить.

— Ну-ну, без жартів.

— А без жартів — то в нас сьогодні скандал. «Буддеталь» не дає матеріалів.

— Натиснемо на «Буддеталь»! Через міськком партії.

— Нема секретаря.

— Я домовляюся в промисловому відділі. А тим часом ти допомагай нам.

— Сказав же: не мастак я на ці речі.

— Ну-ну, всі ми не мастаки, а комусь же треба...

Міськкомівець потихеньку підштовхнув Володю, і вийшло так, що той без будь-якої охоти, але все ж ішов туди, куди було треба отому настирливому хлопчикові, який міг би, мабуть, «організувати» навіть рідного батька.

У великій кімнаті Володя побачив знайомих секретарів міськкому, кількох працівників апарату, кількох незнайомих хлопців і дівчат з наших і цілу купу якихось бородатих, обвішаних фотоапаратами, озброєних самописками й аршинними блокнотами жвавих чоловіків. Очевидно, це й були зарубіжні журналісти. Нашестя іноземців на Київ. Цілі табуни іноземців на київських вулицях і площах, в київських музеях, на заводах, в установах, у міністерствах. Незнаний світ відкривається їм у великому радянському місті, незнаний і чарівний. Золоті бані Лаври, дрімотливо-велична Софія, фантастичний Русанівський масив над дніпровською затокою, мальовничі натовпи на Хрещатику. Хрестові походи кореспондентів з-за морів і океанів.

«О-о, ми бачили ансамбль Вірського! Ми хочемо бачити землю, яка породила таких людей».

Ви ще й не таке побачите. Ще й не таких людей.

Володя привітався. Секретар міськкому представив його гостям. На нього відразу сипнули горохом запитань.

— Пушкар? Це українське прізвище?

— Українське. Київське навіть. Коли ще в князів не було гармат, а користувалися їхні вої тільки пращами для кидання каміння, то при великих пращах-катапультах були спеціальні «пускарі», тобто ті, хто пускав каміння у ворога. От звідти й пішло: Пускар, а потім — Пушкар. І Пушкін — теж звідти.

— Отже, Пушкін — українське прізвище?

— Ні, російське.

— А Пушкар — українське?

— Українське.

— А чи немає тут нез'ясованості?

— Не бачу. Наші народи мають спільне походження. Це два брати.

— Ви вчитеся?

— На останньому курсі будівельного інституту. На вечірньому.

— І працюєте?

— Так.

— Ким ви працюєте?

— Шофером на будівництві.

— А ким будете по закінченні інституту?

— Архітектором.

— Сьогодні ви шофер, а завтра вже можете стати архітектором?

— Можу стати.

— Чи нема тут протиріччя?

— Аж ніякого.

— Генеалогічне дерево вашого роду має тисячолітню історію, звідси, очевидно, ваш філософський погляд на світ?

— Поки що я вважав себе просто київським хлопцем, якщо вам подобається величати мене ще й філософом...— Володя розвів руками, посміхнувся...

— У вас, очевидно, дуже лагідний характер.

— Моя мати іншої думки.

— Чи є у вас сердиті молоді люди?

— Якщо маєте на увазі тих, що носять светри і не бриють бороди, то трохи є.

— Ні, маємо на увазі тих, які кидають виклик суспільству, критикують його, заперечують.

— Знову ж таки, дивлячись, яке суспільство.

— Ваше, ясна річ, соціалістичне.

— Ні, таких теж нема. Ваше, капіталістичне,— заперечують.

— Але сердиті?

— Ні, навпаки, лагідні молоді люди.
— Такі, як ви, вам хотілося б сказати?
— Приблизно.
— Отже, ви лагідні і лагідно заперечуєте?
— Ні, якщо ми заперечуємо, то не лагідно, а сердито.
— Дивно.
— Я сам дивуюся,— сказав Володя.
— Ви більше нічого не можете нам сказати?
— Більше нічого. Дякую за увагу. І до побачення. У мене сьогодні трохи важкуватий день. Можливо, що ще до вечора я стану архітектором.
— О, це було б надзвичайно цікаво!
— Я сам так думаю. Якщо ви побудете у нас до завтра, то дізнаєтесь, чи став я архітектором, чи ні. Обіцяти точно не можу, але бажання в мене таке є.
— Це майже чудо. Ми присутні при народженні чуда!
— Щомиті в нашій країні відбуваються великі й малі чуда.
— Нам пощастило!
— Ні, якщо вже пощастить, то насамперед мені.
— У вас неймовірна певність свого щастя!
— Ви не помилилися.

ГАРМАТИ ПАЛЯТЬ: БАХ! БАХ! БАХ!

Брайко завжди вважався безголосим. Мабуть, завдяки своїй безголосості опинився на такій неймовірній висоті — в заступниках самого Кукулика.

В сорок першому році йому дали дві «шпали» на петлиці, а його товаришеві Володі Кабишу — вродливому, дотепному архітекторові — одну «шпалу» і послали їх обох кудись у Житомирські ліси в розпорядження якоїсь не існуючої вже дивізії для зміцнення давно знищеної фашистами оборонної лінії. З рештками якихось піхотних дивізій і артилерійських полків майор Брайко і капітан Кабиш відступали, якщо можна було назвати відступом несамовите кружляння по лісах північніше Києва; Кабиш, втративши всю свою дотепність, матюкався вдень і вночі, адресуючи свої матюки потойбічним силам, а Брайко стискував щелепи, блід більше звичайного і мовчав. Що він мав казати?

Валка людських тіл, гармат без набоїв, повозів і машин котилася на схід, аж поки вперлася в широке заболочене русло лісової річки. Болото було таке мирне, таке первісно-зелене, мов спогад про дитинство, що змучені відступом і невідомістю люди забули про все на світі і, не дбаючи за обережність, не підкоряючись командам, кинулися просто на ті соковиті зелені трави, висипали на вільний луговий простір, побігли кожен сам по собі... та й стали тонути в прихованій бездонній твані теж

кожен сам по собі... Гармати вгрузли, як тільки їхні колеса доторкнулися перших кущиків трави, машини з розгону вскочили поміж купиння й тепер захлиналися моторами в багнюці, кінні повози скотилися в траву нечутно, безшелесно, м'яко, мов у сні, і тепер коні, немов не наважуючись порушити тишу перших хвилин загибелі, мовчки, без іржання борсалися в засмоктуючій трясовині, намагалися висмикнути звідти тонкі, ще мить тому такі дужі, мускулясті, а тепер безпорадні й безсилі ноги, розхитували своїми округлими, лисніючими від смертного поту тілами зелену гойданку болота, так наче хотіли вихлюпнути себе на твердий збавчий берег, але від того розхитування тонули ще глибше, вгрузали ще безнадійніше. Іноді якась кінська нога, містично, нереально зігнута, все ж виривалася з трясовини, і тоді в тому місці розверзалася чорна пучина і болото клекотіло в тій воронці, немов грязьовий вулкан, і ще більше роззявляло свою ненажерливу пащеку, щоб, смачно плямкаючи, ковтати людей, коней, залізо й дерево.

Все докінчили фашистські танки. Вони вискочили на білі піщані бугри, на тверді піщані бугри по той бік болота, стали між рідкими соснами на сухих буграх і вдарили осколочними просто в місиво на краю болота. Звуки гарматних пострілів були глухі, наче стріляло не з танків, а з болотних нетрів. Зате снаряди вибухали з такою нестерпною гучністю, що хотілося кричати й плакати від болю. Бух — кр-рак! Бух — кр-рак! Бух-кр-рак!

Тільки чорні бризки лишилися на зеленій поверхні болота, брудні ієрогліфи смерті на первісно-зеленому килимі життя.

Все, що було на цім боці, відкотилося назад, в захисний сховок лісів, а ворожі танки, дострілявши, теж зійшли з сухих піщаних пагорбів і причаїлися десь позад них.

І от саме тоді сталося те, чого Брайко не може забути ніколи, поки й живий. До них з Володею (і як тільки він знайшов їх серед тої дикої нерозберихи?) підскочив піхотинець-полковник, з холодними очима й перекошеним від безугавного крику ротом, і, вимахуючи перед їхніми обличчями чорним ТТ, заревів:

— Інженерія, мать вашу перемать? Чого ховаєтесь? Чого не будуєте переправи? Марш на берег! Даю три години строку! У мене дивізія! У мене гармати! У мене машини!..

— Послухайте, товаришу полковник,— сказав, мружачи очі, Володя,— а не могли б ви без вставних слів і зворотів?

— Що-о?

— Я кажу, що по нас б'ють прямою наводкою танки. Яка ж тут переправа? — вже не стримуючи злості, сказав Володя.

— Га-а?

Людська глупота винурювала з найпотаємніших глибин неймовірності.

— Геть панікерів і шептунів! — вигукнув він і, пролунав постріл...

У Брайка тіпалися губи. Він не мав пістолета, бо в Києві йому почепили тільки «шпали» на петлиці, а зброю пообіцяли в дивізії. По дорозі він добув собі десь карабін, терпляче носив його на плечі. Тепер карабін згодився. Брайко наставив його просто в живіт знавіснілому полковнику і, гамуючи шал, тихо сказав:

— Ану лишень сховайте пістолета! Я збудую переправу.

Чому він сказав: «Я збудую переправу»? Адже простіше було б застрелити полковника, простіше й справедливіше. Застрелити, а потім скомандуватисім пробиратися на той бік поодинці, врозсип, в обхід, не лізучи на танки, на явну смерть. Згодом Брайко цілі роки думав над тим, чому він не застрелив полковника, а вимовив оту свою фразу: «Я збудую переправу». Якби не казав того, а просто смикнув за спуск, все було б інакше. А от же сказав. Не він смикнув за спусковий гачок, а його щось смикнуло за язик. Підкорився, щоб згодом командувати самому? Щоб стати і полковником, і генералом, і маршалом інженерних військ? Брайко і маршал — це речі несумісні, він знав це добре. Знав і сказав: «Я збудую переправу».

— Зр-р!..— прогарчав полковник, певно, збираючись доплюсувати до розповсюдженої тоді, як пошесть, формули «панікери й шептуни» ще розповсюдженіший термін «зрадник», але тут до його задурманеного мозку знепацька дійшов сенс останньої Брайкової фрази, і він недовірливо вирячився на інженерного майора.

— Що ти сказав? Повтори! Зр-р...

— Сховай пістолета й забирайся геть! — скреготнув зубами Брайко і впер цівку карабіна в габардинову полковницьку гімнастерку.— Я збудую переправу. Ясно?

Полковник слухняно вклав свого ТТ в кобуру, витер долонею піт з щоки (чомусь тільки з однієї), мовчки повернувся й пішов. Більше його Брайко ніколи не бачив.

Всю ніч він разом з бійцями будував переправу через болото. Робили настил, по якому могли пройти хіба що люди та прокотитися вози. Рубали дерева, тягали їх на узлісся, котили в болото, вкладали кругляк до кругляка, зв'язували в суцільний поміст над багнистою невидимою безоднею.

Вранці на піщані пагорби вийшли танки і, бавлячись, мов на учбових стрільбах, розметали в тріски все те, що було зроблено за ніч.

Наступної ночі Брайко разом з тими, хто лишився і сподівався пробитися організовано, пішли через болото тільки з тим, що могли взяти на плечі. Робили переносні місточки з гілля, кидали їх поперед себе в болото, пробиралися по них, витягали їх позад себе, знов кидали наперед. Борюкалися в темряві з болотом, з страхом, з невідомістю, яка ждала їх попереду. Вже коли добиралися до того берега, вдарили з горбів танки, знялися чорні смерчі посеред вируючої маси людей на болоті. Брайко

був саме там, куди вривалися снаряди; і коло нього падали люди, він теж падав, коло нього були вбиті й поранені, і він теж був поранений і, може, навіть убитий, але він знав, що став командиром над цими людьми, він ще пам'ятав свою обіцянку про переправу, він повинен був переправити живих на той берег і переправитися сам, а вже тільки тоді мав право бути й пораненим, і вбитим. Не знав, чи живий, чи мертвий, догрібся все-таки до отих твердих ваблячих піщаних горбів, що світили їм он уже скільки днів, мов чарівні вогні визволення, добіг до тих бугрів, почув шурхіт сухого піску під своїми чобітьми (жовті ялові чоботи, видані йому просто з цейхгаузу, новісінькі чоботи, яких не зносив би й за півжиття, якби не війна), перечепився об суху бур'янину (і де взялася суха бур'янина посеред літа?), і впав обличчям у пісок, і задихнувся від сипкого, від сухого, від незліченно-дрібного.

...В полоні Брайко пробув аж до сорок четвертого року. В сорок четвертім утік з табору, партизанив у Франції. Своїх орденів заробити не встиг, заробив французький орден Почесного легіону. Срібний хрестик з пучками променів навколо, срібна дужка, триколірна муарова стрічка: червоне, синє, біле. Кров, небо, сніг на гірських вершинах.

. . . . . .

— Що, ти, Брайко, просиш слова? А хіба твоя рецензія не в Антона Кузьмича?

— Бачиш, Василю Васильовичу, я не встиг вчасно розглянути саме ці два проекти, власне, ці два і ще один.

— Ну-ну, це на тебе не схоже, чого ж ти, братику, запізнився?

— Але сьогодні я приніс свої відгуки.

— Ну, ще відгукнешся,— спокійно сказав Кукулик, якому не хотілося випускати Брайка відразу після Діжі. Попереду — так. Але опісля? Бо хіба міг Брайко сказати щось таке, щоб усі до нього прислухалися, як до оцього клятого хлопчиська? Брайко вмів одне: приєднуватися. Скільки Кукулик його знав, той завжди приєднувався до думки начальства. Або ж мовчки кивав, або ж знизував плечима, або навіть спромагався на слова: «Що ж, я приєднуюсь» або ж: «Я підтримую». Підтримував що і кого? Ясно: думку свого директора, самого директора підтримував. Така була його посада в житті. Щось там у нього з біографією. В сорок дев'ятому, коли організовувався інститут, Брайка ніхто не хотів приймати на роботу через один пункт у біографії. Бо в нього в анкеті було написано: «Був у німецькому полоні». Кукулик відразу збагнув, що зробить добре діло, якщо допоможе Брайкові. Кукулик ніколи нічого не боявся. Був? Ну то й що? Зробив Кукулик добре діло і не помилився. Брайко виявився кмітливим працівником, кмітливим і зручним. Завжди міг

допомогти і ніколи не заважав. А нема нічого гіршого, коли тобі заважають, коли підштовхують під лікоть якраз тоді, як ти виводиш якусь гарну літерочку. Заступником Кукулика він став якось непомітно для самого себе і для самого Кукулика. Просто став, та й усе. Після п'ятдесят третього року його поновили в партії, минулого разу на звітних партзборах хтось навіть висунув Брайка до складу бюро, але Кукулик сказав: «Рано. Хай трохи звикне, хай попрацює, покаже себе». Сам був упевнений, що Брайко ніколи нічим не зможе себе показати, бо, по-перше, в нього тиха натура, а по-друге, людина травмована своїм минулим, усякими там переживаннями і іншим, про що, звичайно, Брайко не розповідав нікому, але всі знали й без того.

Сьогодні Кукулик був адміралом. Мав провести ескадру конкурсу по вузьких фіордах протиріч і незгод, провести вміло й несхибно, зібрати за намічений заздалегідь проект усі «за», обумовлені минулим (Брайко!), або ж турботами про майбутнє (Кошарний та інші), або ж ослячою впертістю, яка дозволяє бачити й визнавати тільки старе, тільки звичне (знайомий йому представник міськради!), або ж... (найголовніший козир: Тетяна Василівна).

— Тетяно Василівно, може, ви скажете? — забувши про Брайка, звернувся Кукулик до віце-президента академії.— Я гадаю, що всім було б цікаво послухати вашу авторитетну думку...

Вона ще й досі не вирішила, як себе повести при обговоренні, хоч, власне, її думка вже була занотована у Кошарного, і той з задоволенням перегортав своїми довгими тонкими пальцями аркушики її рецензій. Але одне діло рецензії, які мовчать, а друге — ти сама, тобі треба щось говорити, щось обстоювати, проти чогось заперечувати. Проти чого? Проти думок молодого архітектора, якого вона не знає і, може, ніколи й не знатиме? Чи, може, заперечувати проти тенденційності у веденні засідання, проти навмисної тенденційності в поведінці Кукулика і Кошарного, якої вони обидва навіть не намагаються приховати? Виступати проти Кукулика? Її Кукулика? Але й захищати його не можна, бо відразу всі здогадаються про їхні взаємини. Чому догадаються? Хіба не має вона права захистити авторитет директора інституту, а тим самим і авторитет академії? А що таке авторитет?

— Я справді не бачу причин не послухати товариша Брайка,— сказала, знітившись, Тетяна Василівна.

Кукулик зітхнув. Все-таки жінка завжди лишається жінкою. Ніколи вона не збагне простої істини: той, хто звик приєднуватися, повинен мати до чого приєднатися. А до чого приєднуватися Брайкові? Поки що ні до чого і ні до кого. Треба висунути на передній край важку артилерію авторитетних суджень, а вже потім доплюсувати до неї дріб'язок. А Брайко... Та ще отой пунктик у анкеті. Воно, правда, тепер нібито й забулося, але ж

усі знають. Авторитет уже не той, він надлуплений, наддзюбнутий.

— Все-таки ми б усі просили вас,— важко вимовляючи слова, знов повернувся до Тетяни Василівни Кукулик.

Ввести перед обідом важку артилерію! Посунути танкову дивізію на захист своїх рубежів! А пообідають — тоді стане видніше. Діжу забудуть, Тетяну Василівну пам'ятатимуть. Утриматися до обіду!

— У мене є зауваження,— сказав Кошарний.— Так би мовити, в порядку ведення нашого жюрі.

— Ми вас слухаємо,— схилив голову Кукулик.

— Справа в тому, що більшість членів жюрі, навіть переважна більшість, власне, всі члени жюрі, окрім товаришів Діжі і...

— Ясно,— перепинив його Кукулик.— Прошу вас, далі...

— ...Дали найвищу оцінку проектові «Космос». Ми ж фактично усунулися від розгляду цього найкращого, як це видно з суджень членів жюрі, проекту і обговорюємо тільки фактично забракований проект «Сонце для всіх». Я звертаюся до членів жюрі. Тетяно Василівно, адже ви пропонували проект «Космос» на першу премію.

— Що ви? — стрепенулася вибита з своєї задуми жінка. Вона дивилася за вікно і вдавала, що надзвичайно зацікавлена несподіваним дощиком, який кропив листя каштанів.

— Я нагадую, що ви пропонували першу премію для «Космосу»...

— Для «Космосу»? Я вас не зовсім розумію... Тобто почекайте... так, так...

«Чого він від мене хоче?» — думала вона про Кошарного, а сама не спускала очей з Кукулика. Той пробачливо всміхнувся.

— Тетяна Василівна ніколи не зрікається своїх поглядів і уподобань...

— Уподобань,— машинально повторила вона і трохи зашарілася.— Справді, я пропоную відзначити насамперед проект «Космос». Він найбільш реалістичний і добре вписується в малюнок Києва...

— Вписується! — гукнув Діжа.— Вписуються ці два жалюгідні рядки будинків, простягнутих вздовж шосе? Якийсь шнурок з будинків...

— Проект передбачає малорозчленовані маси широкопанельних будинків,— вже зовсім заспокоївшись, сказала Тетяна Василівна.— Тут маємо щасливе поєднання легкості панельних споруд і традиційної монументальності, яка досить характерна для Києва і його вулиць. Вулиці в місті повинні мати чітко окреслені межі. Бруно Таут якось сказав: «Контраст між вуличним рухом і спокоєм непорушних будівель посідає в собі фактор краси, рівний музикальному контрапунктові».

— Якщо вже згадувати музикальний контрапункт, то тільки по відношенню до проекту «Сонце для всіх»,— не здавався Діжа.

— В проекті «Сонце для всіх» — надто мало соціалістичного реалізму,— не задумуючись над відповіддю, а тільки виконуючи категоричний імператив Кукуликового погляду, випалила Тетяна Василівна і негарно закашлялася.

Всі мовчали. Мовчав навіть Діжа. Кашель під час суперечки лунає тільки тоді, коли один з опонентів ляпне дурницю. Тетяна Василівна була досить розумною жінкою, щоб самій миттю збагнути, що мовлена дурниця належить не комусь іншому, а саме їй. В проекті «Сонце для всіх» мало соціалістичного реалізму, а в проекті «Космос» що? Багато соціалістичного реалізму? Які вишукані формулювання! Треба бути віце-президентом Академії архітектури, щоб вигадати якийсь архітектурний аерометр для вимірювання... кількості соціалістичного реалізму в проектах. Чи може бути хоч крихта спільного між нездарністю і соцреалізмом? Навіщо питати? Нездарність — ворог мистецтва. А в «Космосі» — примітивізм, що межує з нездарністю. Це впадає в око відразу. Чому Кукулик стоїть за цей проект? І чому вона повинна захищати Кукулика, а не істину? Ох, чому? Мовби не знає. Але що ж це буде? Тетяна Василівна злякалася. Колись їй хотілося, просто по-жіночому хотілося, щоб саме на неї впала підозра за небезпечний зв'язок з Кукуликом, нині вона боялася такої підозри найбільше в світі.

Збентеженість огортала її, як вихор суху бадилину. Ось зараз її підхопить і понесе, понесе... Гарячково перебирала думки, на жодній не могла спинитися...

Поможи мені вірити, поможи мені не вірити. Що? Зневіра у вірі чи повірити зневіреній у віру? Знайти здібності там, де їх нема, викопати неоціненний скарб у тім місці, де його ніхто не закопував? Хто це розповідав тоді, під час їхньої мандрівки по півдню України? Жеребило? Так, Жеребило. Радіоактивні ізотопи дають змогу розшукувати скарби. В Західній Німеччині перекопали все. Шукали нацистських скарбів, стали натрапляти на археологічні пам'ятки. Археологія стала наймоднішим заняттям. І це на землі, яка налічує всього коло двох тисяч років історії. А наша історія! І археологія, і скарби. Одні тільки запорожці полишили силу-силенну скарбів. Одна з приток Дніпра коло Нікополя так і зветься: Скарбне. Кошовий Сірко сховав там незліченні багатства, які він вивіз із своїх походів. Але який стосунок поміж Сірком і Кукуликом? Ага, в Кукулика сіра голова. По-вовчому сіра голова. Було б пречудесно, якби вона зараз підвелася, показала всім присутнім на масивного чоловіка, що так пишно возсідає в кріслі головуючого, і сказала ні сіло ні впало:

«Товариші. Ви звернули увагу, що в нашого високошановно-

го і багаторозумного товариша Кукулика голова по-вовчому сіра?»

Тетяна Василівна втомлено заплющила очі, куснула губу.

— Все, що стосується обох проектів, про які йдеться, викладено мною в рецензіях. Гадаю, деталізувати немає потреби.

Кошарний уже тримав у обох руках по рецензії.

— Проект «Космос» — перша премія. Проект «Сонце для всіх» — відхилити. Така думка віце-президента академії Тетяни Вас...

— Така моя думка як члена жюрі,— перебила його Тетяна Василівна.— Тут не існують жодні посади. Тільки думки.

Діжа обвів поглядом присутніх. Ніхто не підхопив його погляду, ніхто не підтримував його. Навіть академік, поклавши пальці на брови, сидів, втупившись у стіл, мовчав, ждав, як вирішить жюрі. Лишалася ще надія на представника міської інспекції державного архітектурно-будівельного контролю, зовсім молодого архітектора, майже юнака. У такого повинно бути загострене відчуття нового, молодість допоможе йому не злякатися авторитетів і сказати те, що лежить на серці. Ну ж бо! Діжа дивився на юнака, спонукаючи того до виступу! Нумо!

Хтось подзвонив до Кукулика по прямому телефону.

— Звиняйте,— сказав він до присутніх,— одну хвилиночку. Я слухаю. А, це ти, Вероніко? У мене засідання, згодом подзвониш.

Але від дочки не так легко було відкараскатися.

— Згодом хай тобі дзвонить хтось інший,— сказала вона з своєї невідомості,— а я хочу поговорити зараз.

— Ну, ні про що говорити. Знов там щось...

— Не перебивай, я дзвоню з автомата, в мене мало часу, справа дуже негайна, слухай мене уважно...

— Не торохти, не торохти,— скривився Кукулик, поглядом шукаючи в присутніх співчуття.— Ох і дітки пішли!

— Справа в тому,— сказала Вероніка з своєї автоматної будки,— справа в тому, що один мій знайомий подав на ваш цей безглуздий конкурс...

— Чому безглуздий? — обурився Кукулик.— Хто тобі давав право...

— Тільки без проробок! Без «хто давав право», «як ти смієш»! Слухай мене, бо я не маю часу слухати твої... Так от... Він подав проект на ваш конкурс... Це гарний хлопець. Уяви собі: звичайний шофер. Панелі возить на будівництво чи я там знаю що... І водночас кінчає будівельний інститут... Архітектор... Неймовірно здібний хлопець! Його звуть Володя... Тобто я хотіла сказати: Володимир Пушкар... Звичайно, це тобі нічого не говорить... Він з тобою не хотів знайомитися. Тепер я розумію чому. Боявся протекціонізму. Він гордий, як дикун! І от цей божевільний подав на ваш конкурс свій проект, але не каже мені девіза!

— І правильно робить...

— Але ж, батьку, ви його там заріжете! Я знаю вашого Кошарного і всіх отих Брайчиків...

— Не смій...

— Батьку, ти повинен мені допомогти... Це такий хлопець... Але він просто ідіот! Хоча б натякнув, який там девіз!

— Я не буду шифрувальником у якихось там шмаркачів. Не заважай мені працювати,— сказав незадоволено Кукулик і поклав трубку...

Інтриги паралізують мозкову діяльність. Мозок перестає полум'яніти. Він лежить у голові важкий, мов камінь. Людина тоді нагадує барана. Тільки й може, що впертися лобом в щось і пхати поперед себе, поки зіпхне. Мало йому цього єзуїта Кошарного — ще й Вероніка! Якийсь її знайомий, проект... Кукулик увесь кипів. Ладен був програти все, але не бути... Не бути ким? Бараном?

Чомусь машинально простежив напрямок Діжиного погляду, теж мить дивився на представника інспекції архітектурно-будівельного контролю і несподівано для самого себе запропонував:

— Може, ви скажете свою думку, товаришу...

Київський чиновний юнак зразка тисяча дев'ятсот шістдесят другого року не звик, щоб його запрошували двічі. Він підвівся відразу, підвівся неквапливо, щоб не втрачати достоїнства, але й не надто повільно, щоб не демонструвати відвертої зневаги до головуючого. У юнака все було надзвичайно свіже: зачіска, тільки сьогодні вранці зроблена в найкращого перукаря на Хрещатику, костюм, пошитий в ательє «Люкс» на Володимирській, вища освіта, закінчена лише торік, самовпевненість, ще не розвіяна суворими вітрами життя, і самозакоханість, підтримувана ранковою фіззарядкою, несподівано високою посадою і окремою квартирою в центрі міста.

Кошарний осудливо зітхнув. Його здивував вчинок Кукулика. Давати після Діжі слово цьому самовпевненому горобцеві! Щоб він звів нанівець так тяжко зароблений голос Тетяни Василівни?

Юнак кашлянув, прочищаючи горло. Всі ждали, що він скаже. Найбільше Діжа. «Ми молоді, ми молоді, ми молоді»,— виспівувало в нього в душі.

Юнак розтулив рота. Голос у нього був безбарвний. Влазливий голос з тих, які подобаються тільки обмеженим дурням. Вже перша фраза сповнила радістю серце Кошарного і примусила Діжу байдуже позіхнути. Інспекційно-контрольний юнак належав до різновиду словесних модників. Такий бомбардує вас словами, які тільки вчора вичитав з книжок. Висипає їх, квапиться, так ніби боїться, що завтра все позабуває і тоді нічим буде похизуватися, окрім зачіски й модного костюма. А так, будь ласка!

— Якщо ми домовимося, що не тільки екстраполюємо в май-

бутнє розвиток будівельної техніки, але й визнаємо за архітектором право на неформалізовану творчу дію, тобто визнаємо евристичні здібності таланту, як такого... Говорячи про творчу дію, я не моделюю її повністю на творчу діяльність взагалі, бо на відміну від діяльності, як відомо, дії відповідають не самостійному стимулюванню, а стимулюванню тієї діяльності, в склад якої вони входять...

Ніхто не слухав. Усі збагнули, що в прилизаного молодика в голові нема жодної думки. Не слухав навіть Кукулик. Знав: цей проголосує за те, за що треба голосувати. Зорієнтується. Такому в день народження треба подарувати флюгер.

— Будемо закруглятися, товариші,— сказав Кукулик, коли архітектурний юнак вибалакав увесь свій запас іншомовних слів.— Пообідаємо, а там і голосування.

Двадцять одна гармата палить салют. Бах! Бах! Бах! Дим, полум'я,— бах, бах! Міжнародний салют. Хай живуть переможці!

І раптом гармати мовкнуть. Що таке? Що сталося?

— Я прошу слова,— це знов дурнуватий Брайко. І вже стоїть. Ну куди? Ну чого? Ну, не маєш же ваги. Якраз можна пообідати після цього фертика, а потім ще когось з «важкої артилерії», наприклад, з міськради, а вже потім і Брайка. Хай приєднується. Кукулик потер руки, хряснув пальцями.

— Слухай, Даниле Юрійовичу...

Докотився... Назвав свого заступника не просто Брайко, як його називав увесь білий світ, а на ім'я, та ще й по батькові! Чи хоч хто-небудь в інституті знав оте Брайкове по батькові?

А Брайко стояв перед Кукуликом, як у сорок першім стояв перед полковником піхоти. (Здається, Кукулик теж був полковником під час війни?) Він будував тоді переправу. Навіщо? Ота переправа нікому не була потрібна. Зате він виконав команду. Для чого? Щоб самому теж мати право колись скомандувати? Чи щоб не падати на землю, як його Володя Кабиш? Три роки він проклинав себе за ту переправу в концтаборах, проклинав у партизанах, проклинав під час перевірок і в Магдебурзі, і в Потсдамі, і в Франкфурті-на-Одері, і в отих лісах під Великими Луками. Вибрав шлях середини: мова чиста, діяння чисті, пам'ять чиста, розмірковування чисті. Ні в що не втручався, усувався від усього, мовчки проходив повз усе. Захищати треба тільки те, що потребує твого захисту. Досі було так, що все влаштовувалося без його підтримки. Так може бути завжди і вічно. Тільки усунься від командування, від колотнечі, від ймовірних несправедливостей, від можливих несправедливостей.

...З Франкфурта їх привезли на глуху станцію під Великими Луками. Загнали ешелон з офіцерами, які були в полоні, в лісовий тупичок, скомандували виходити з вагонів, шикуватися по чотири і — «Марш!». П'ятнадцять кілометрів лісом, через сніги,

по тридцятиградусному морозу з усіма речами, в кого які були, на плечах,— не відставати, не зупинятися, жодних відпочинків...

Брайка розштурхали на третій день по прибутті. Повели в глибину лісу, на другий бік табору, де були гарні світлі бараки.

Він неквапно причинив за собою двері, глянув у глибину кімнати, побачив письмовий стіл, капітана за столом, не дуже молодого, але ще й не старого, з безбарвним обличчям, з холодними, як у того свого полковника з сорок першого року, очима.

Капітан зміряв Брайка своїм холодним поглядом:

— Скільки наших солдатів одвів до фашиста?!

Брайко мовчки ждав, що буде далі.

— А, мовчиш, боягузе,— вибіг капітан з-за столу.— Ти думаєш, від нас приховаєш? Ми все знаємо! Все!

Зчудований Брайко мовчав.

— Та ти що? — аж запінився капітан.— Ти, може, думаєш, що тут тобі курорт?!

Брайко спокійно став під стіною, повільно склав на грудях руки, тихо сказав:

— Доторкнешся — задушу.

І поглядом показав на свої знекровлені, але міцні руки.

Через дві ночі його повели вже не до капітана, а до майора і не до грубіяна, а до надмірно ввічливого, інтелігентного слідчого, який чверть години перепрошував Брайка за турботи, пригощав його чаєм і цигарками, але закінчив тим самим, з чого починав капітан: попросив назвати обставини, за яких він привів свій полк до фашистів.

— Та який полк? — здивувався Брайко.— Я ніколи не командував навіть відділенням! І потім: хто це вам сказав, що я когось привів до фашистів? Я сам попав у полон випадково. Тільки тому, що був поранений.

Він хотів додати: «А не вбитий», але передумав і додавати не став. Але інтелігентного майора не так-то легко було переконати.

— Нам усе відомо,— зітхаючи, сказав він,— усе, усе. У нас є матеріали.

Декого просто демобілізували, відпускали додому, але це здебільшого були молоді лейтенанти, які попали в полон вісімнадцятилітніми і проти яких не підводилася рука навіть у отого хуліганистого капітана, або ж були то якісь дуже цінні спеціалісти, за яких хтось уже клопотався, яких ждали, яких вимагали. У Брайка у всіх анкетах і протоколах писалося «архітектор». Чи до архітектури в цей час, коли на землі була єдина архітектура — архітектура руїн, коли треба було просто відбудовувати все хоча б таким, яким воно було або й у сто разів гіршим, аби тільки відбудовувати!

Він не писав додому, бо знав, що дружина теж у армії з сорок першого, знав, що вона з медсанбатом, мабуть, ішла за армією і чи жива — невідомо. Родичів не мав, а хоч би й мав,

то не обізвався б до них, аж поки тут все не вияснится, аж поки отой ввічливий майор, нарешті, не скаже, що вони вірять Брайкові, що жодних матеріалів на нього нема й не може бути.

А вдень Брайко разом з усіма іншими строєм (по чотири в шерензі) ходив на лісозаготівлі, пиляв крихкі осичини, збирав перемерзлий хмиз, грівся коло кострищ, стріляв «бичків» у своїх багатших колег. Раз йому випало чергувати по кухні. Був у теплі, мав дві порції на сніданок і на обід. По обіді вони всі, дванадцять днювальних, сиділи на кухні навколо великої алюмінієвої каструлі й чистили картоплю.

Вскочив тринадцятий. Десь на морозі колов дрова, захеканий, розчервонілий, обмотаний у що тільки міг обмотатися, глянув на тих дванадцять і радісно, так що й не личило тринадцятому, гукнув:

— Брайко хто? Ти? Там тебе якась цариця Тамара шукає!

І не встиг вимовити, як до кухні вкотився клубок морозного повітря і з клубка, мов з хмари небесної, виступили командир їхнього «запасного полку», підполковник, Герой Радянського Союзу, який намагався не появлятися в своєму «полку», мабуть, соромлячись тої посади, на яку його поставили, а за підполковником — майор медичної служби, високогруда чорнява жінка, в пухнастій новісінькій офіцерській шапці, у бездоганно пошитій новісінькій теж шинелі, з вузенькими, такими ж елегантними срібними погонами. Дванадцять чоловік аж ахнули, побачивши таке диво і таку красу. Дванадцять, бо тепер уже тринадцятим став Брайко. Він не ахнув. Він поволі підводився з свого сідала за семивідерною каструлею, в брудному фартусі, зробленому з драного пефеесівського мішка, в дикому френчі, з клятими білими літерами-кружалами навпроти серця, підводився і блід, блід лицем, хоч і без того був блідий.

— Да́ю! — простогнала жінка-майор, ота красуня з іншого світу, де ще були нові шинелі, пухнасті теплі шапки, елегантні погони з двома просвітами і навіть з емблемами: бронзова змія п'є з чаші забуття. Він хотів сказати «Медея», але в горло йому мовби хтось напхав обрізків бляхи. Язик не ворушився. Мабуть, рот у Брайка ще з того дня сорок першого року, коли він упав на піщаний пагорб, так і зостався набитий сухим, сипким, незліченно-дрібним.

Медея підбігла до Брайка, обхопила його за плечі, обцілувала йому лице, швидко-швидко обцілувала, зазирнула в очі, він теж обійняв її, пригорнув до свого фартуха, і тоді Медея перестала бути майором медичної служби, а перетворилася на звичайну жінку і заплакала, ховаючи обличчя на грудях у Брайка.

. . . . . .

В Іпатіївському літописі про Данила Галицького написано: «Почути рану на телеси своем, во брани не позна ее крепости».

І він не чув рани, як і той далекий пра-Данило. А потім відчув — і заліковував. Ходив тихий, непомітний, несміливий,

безголосий. Лікував рану. Усі роки після того, як Медея добилася його визволення з табору.

— Я хочу підтримати думку товариша Діжі,— сказав він, не ждучи згоди Кукулика на свій виступ.— Хочу висловити свої міркування щодо проекту «Сонце для всіх», який я вважаю найкращим з усіх поданих на конкурс, і водночас, раз уже в нас намітилися незгоди, сказати й про досить-таки ординарний, якщо не сказати — нездарний,— проект «Космос», хоч ви, Василь Васильович, разом з товаришем Кошарним з не зрозумілих мені причин і намагаєтеся протягти саме цей проект на премію, та ще й на першу.

— Брайчику,— сполотнівши, підвівся Кукулик.— Та ти що ж це, Брайчику? Чи, може, забув?

Кукулик артистично опустив руки. Його погляд благав підтримки у присутніх. Рятунку не для нього, Кукулика,— для Брайка. Для Брайка, який забув про все: і про те, що його до сорок восьмого чи сорок дев'ятого ніхто не хотів брати на роботу за спеціальністю, і про те, що Кукулик зробив його людиною, і про те... Ну, гаразд, «про те» ми вже забули, ми не нагадуємо, був Двадцятий з'їзд...

Кукулик стояв, мовчки посміхався, посміхався з такою полковницькою зверхністю, з такою всемогутньою певністю своєї несхибності й правоти, що серце в Брайка стрепенулося, підскочило в грудях високо-високо, так, що аж ніби зойкнуло в нього в горлі. Брайко, сам не знаючи, що діє, швидко пішов до Кукулика, став по другий бік столу, до хрусту стиснув руки в себе на грудях, тихо промовив:

— Якщо ви... якщо ти скажеш ще хоч слово... я задушу тебе оцими руками!

— Товариші! — вереснув Кошарний, забігаючи збоку до Брайка.— Товариші, рятуйте Василя Васильовича!

Брайко почервонів, опустив голову, відійшов швидко до свого стільця, сказав, тепер уже звертаючись до всіх:

— Прошу пробачити мені, товариші! Я, мабуть, хворий сьогодні...

— Так би й казав,— намагаючись посміхнутися, обізвався, нарешті, й Кукулик.— А то — істерики... Звиняйте, але я не для цього тут поставлений... Давайте, мабуть, пообідаємо, а вже потім досваримось до кінця, чи як там хто хоче.

В грюкоті стільців було поховано ніяковість, що охопила всіх після Брайкового спалаху.

День

КИСЛО!

Кукулик з Кошарним обідали в «Абхазії». Підвальчик на Хрещатику. Вікна — нижче рівня тротуару. Коли на вулиці дощ, то вода ллється крізь ці дивні «вікна» просто до залу, розмальованого в псевдо-Грузію: якісь кипариси, круглі кущі чайних дерев, персики, Казбеки, білий виноград для «Цінандалі» і ще якась незрозуміла зелень, що нагадує плісняву.

Замовляв Кошарний. Коньячок (менше пахнутиме, ніж горілка), курка саціві, маслинки, салат, потім — шашлик по-карськи: гранчасті шматки баранячого м'яса, засмажені до червоності, прошпиговані прянощами й збризнуті помідорним соком. Шашлик був вогняно-гарячий, смажився на дикому полум'ї, ще зберігав у собі всю жароту полум'я, і Кукулик перекидав шмат м'яса язиком у роті туди й сюди, щоб хоч трохи охололо, і червонів щоками, баламушив очі на Кошарного, який спокійно ковтав пекельно-гарячі кавалки, мов престідіжітатор вогонь.

Про жюрі обидва мовчали. І про футбол, на якому мали сидіти поряд, мовчали, і про вечерю, замовлену Кошарним в «Динамо», мовчали. Кошарний проковтнув свій шашлик, Кукулик давився гарячою бараниною. Головний інженер вирішив хоч трохи розважити свого директора і ні сіло ні впало бовкнув:

— Чудасія!

Кукулик ще дужче вибаламушився на нього і ще енергійніше запрацював язиком, перекидаючи в роті пекучий шматок. На нього напала дивна забобонність. Як ото, коли в глухому селі грають у дурня. Не буду дивиться, нехай козириться. Не хотів повертатися до конкурсу навіть думкою.. Злякався, що Кошарний поведе мову про жюрі, але той зачав про інше.

— Мені щоночі сниться якась чортівня,— безтурботно сказав він після своєї несподіваної преамбули.— Сниться, наприклад, що поїхав до Сибіру. Хати — кедрові. Червонясто-коричневе дерево, двоповерхові хати з гігантських колод. І якісь піонери з галстуками. Питаю їх — утікають, не хочуть розмовляти.

Ловлю одного: «Ти чого мовчиш?» Дізнаюся: тут живе моя перша любов! Анекдот! Вчителює і таке інше. Ведуть мене, показують. Всі мої фотографії. З газет, з архітектурних журналів і таке інше. Збільшені до розміру портретів, загорнуті в газеті гнітяться під великим каменем. Містифікація! Увечері приходить вона. Цілуємося — в неї колюча (чоловіча, з цупкою щетиною!) щока. Прокидаюся! Жах!

Кукулик ще й досі борюкався з шашликом. Кошарний вів далі:

— А то снився синхрофазотрон. Снився тоді, коли ще ніхто не знав, що це таке. Жодна людина на землі не відала, що буде така штука — синхрофазотрон. А мені снився! Наче розганяють у мені до шалених швидкостей частки. Одну, дві, сто, тисячу, мільйон елементарних часточок! Без жодного звуку, в якійсь потойбічній тиші, і потік часточок наростає, наростає, і вже я не Кошарний, а суцільний потік часток, заряджений мільярдами електроновольтів, уже я плазма, уже я чортзна-що... І я не витримую і прокидаюся...

Кукулик мало не подавився шашликом і кашлянув поперед себе, вибризкуючи з рота цілу жменю не зовсім елементарних часток. Цей не дуже вдалий процес ковтання миттю викликав у пам'яті Кошарного ще один сон.

— Приснилося якось, ніби я замість чарки коньяку випив чарку ртуті. Тільки перехилив у рот, а вона — бульк і каменюкою так і шугнула мені в стравохід, а далі в шлунок, а там у кишки і закотилася аж у сліпу кишку, в апендикс! І в мене в животі мовби двохсотграмова гиря. Двісті грамів ртуті в апендиксі. От-от прорве кишку. Ну як тут не прокинешся від страху!

— А мені,— проковтнувши, раптом обізвався Кукулик,— а мені вчора снились яблука...

— І більше нічого? — спитав Кошарний.

— А чого тобі ще? Самі яблука й снились. І так же мені не хотілося прокидатись! Пахли так, як у моєму селі. А в моєму селі яблука пахли найдужче і найкраще в світі. Ніде так не пахнуть яблука. Та хіба ти зрозумієш. Ти ж у Києві народився?

— У Києві. На Тарасівській вулиці.

— А я в селі. Під Гайвороном. Чув — Гайворон?

— Щось ніби й не чув.

— Та що там ти чув! Що там у нас ще?

— Кава з коньячком.

— Витребеньки! Кава-шмава. Спитай кефіру.

— Та що ви, Василю Васильовичу! Після карського шашлику — кефір?

— Після грози, а не після шашлику. У нас, у селі, якщо кого блискавкою в грозу било, то кисляком відпоювали. Кисляк — це кефір і є. Ну, чого ж сидиш! Біжи шукай кефірний кисляк!

Кошарний пішов у нішу, де був буфет, по дорозі загинав пальці, шепотів:

— Діжа, академік, Брайко — три, у нас: Тетяна Василівна, архітектурний контроль, я, Василь Васильович, міськрада, Держбуд. А за кого ж Держбуд? Ще секретар міськкому мав бути. Та плюс... Плюс хто? Та боже ж мій! Яка тут гроза! Яка блискавка! Який кисляк! — Він підійшов до товстої буфетниці і замовив ще по сто грамів коньяку.

Коли повертався до Кукулика, в голову поліз якийсь давно забутий вірш. Особливо надокучливо крутилися в голові два рядки: «Я ел баранину, а сам в восторге был телячьем... Я ел баранину, а сам...» Кошарний стиха вилаявся. Все-таки як важко бути культурною людиною!

ЩО Є ЩО?

Після того, що сталося, Брайко обідати не міг. Подзвонив дружині, що затримується, що прийде аж увечері, на її запитання: «А як же ти?» — бадьоро відповів: «Дотримуюсь програми».

Ніколи не брехав дружині, а тут збрехав, бо сказати їй про свій жахливий вибрик — однаково що загнати в серце ножа. Як він міг зірватися? Вдруге в житті. Вірніше, втретє, якщо лічити ще й отого клятого полковника з сорок першого року. Де взявся той полковник? Хто наслав його на Володю Кабиша й на нього, Брайка? Тепер Володя вже двадцять один рік лежить десь під шумкими соснами в Чернігівському лісі, а він, Брайко... Ну що він? Нічого. Пусте місце...

Ох, Києве, Києве! Находився я по твоїх вулицях, та чи ж можна по них находитися.

Знаю в тобі все, все, та чи ж можна пізнати тебе до кінця!

Коло опери Брайко, якось не думаючи, машинально сів у екскурсійний автобус, в якому їздили по Києву туристи. Студенти, один військовий, кілька робітників з вигляду, парочка закоханих, молода жінка з дитиною, три вусатих дядьки, певно, колгоспники. Дитина в молодої жінки на руках зрідка покрикувала, мати зацитькувала її: «А-а! Цить-цить, тьотя казочку розкаже, а-а!»

«Тьотя» — модна київська дівчина, з короткою зачіскою, в химерному платтячку, яке більше виставляло, ніж ховало тіло, не дивлячись навіть у вікна (все вже знала), весело вицвірінькувала до своїх пасажирів:

— Ми їдемо вулицею Леніна. Це одна з наймальовничіших вулиць Києва. Зверніть увагу на дерева на тротуарах. Це — славнозвісні київські каштани. На вулиці Леніна в нас каштани найпишніші. У вильоті вулиці ви бачите високий будинок з шпилем. Це найвищий київський житловий будинок. Чотирнадцять поверхів...

Найвищий і найдурніший. Поставлений на пагорбі, піднятий над Києвом. Відкритий усім вітрам, які взимку видувають з квартир тепло. У верхніх поверхах влітку ніколи не буває води. Не вистачає. Насоси десь човгають, задихаються в масляному своєму дусі, смокчуть воду з Дніпра, а місто пожирає її мільйонами кубометрів, і для цього «найвищого» і найдурнішого не стачає. Обіцяють, що Деснянський водопровід дасть води вдосталь. Ждемо. А шпиль? Його проектували так, щоб він був видимий з пароплавів, які йдуть по Дніпру, щоб бачили його так само, як лаврську дзвіницю. Але саме з'явилася постанова про боротьбу з надмірностями в архітектурі, і перестрахувальники забігалися: що робить? Шпиль уже був готовий. Колосальний конус з нержавіючої сталі, десятки тонн дорогого металу. Тягти таку цяцьку на висоту чотирнадцяти поверхів після постанови ЦК? Ні, ні! Тихцем перепиляли шпиль, відкинули вниз, лишили тільки верхній гостряк. Але коли приміряли,— злякалися: все одно високий! То хотіли, щоб бачили його звідусіль, тепер прагнули заховати клятий шпиль якомога далі. Пробили перекриття, всадили шпиль у будинок. Камінь стерпить усе.

— Ми їдемо по Хрещатику,— вицвірінькувала дівчина-екскурсовод,— центральна магістраль Києва, одна з найстаріших його вулиць. Тут усе пов'язано з історією.

...Від історії нічого тут не лишилося. Якщо вже Хрещатик називати історією, то це історія їхніх архітектурних помилок і дурниць. Чого тільки не навитворяли вони на цій короткій кривій вулиці, схованій між київських пагорбів! І пасаж, зліплений з якихось керамічних пряників, а не з будинків, і потворна ковбаса адміністративних споруд на другому боці, і міськрада в чудернацькому стилі, і готель «Москва»...

— Площа Калініна. Зверніть увагу на новий готель «Москва», що височіє праворуч. Це найкомфортабельніший готель нашої столиці...

Все в цієї дівчини з приставкою «най»: найбільший, найкращий, найпишніший, найвищий, найкомфортабельніший... І таки ж правда: місто, в якому ти народився, в якому живеш і працюєш,— найкраще місто на світі! Для дніпропетровця — Дніпропетровськ, для одесита — Одеса, для львів'янина — Львів, а для нас — Київ... Але готель «Москва»... Якби ж то ти знала, мила дівчино, якби знали ви, вусаті дядьки, які слали нам у Київ білий хліб, і ви, робітники з мозолястими руками, які давали нам сталь, і ти, молода мати, яка зацитькує своє немовля і хоче, щоб воно слухало цікаву казочку про чарівне місто...

Готель «Москва» теж проектували так, щоб він височів над усім Києвом, щоб його видно було навіть далі, ніж лаврську дзвіницю. Гора бетону, скла і кераміки на київській горі над площею Калініна. Два роки закладали фундаменти на тому місці, де до війни височів дім Гінзбурга. Куди там тому Гінзбургу

до майбутньої «Москви»! Вривалися в синюваті київські глини до рівня тунелів метро, закопували в крутий пагорб тисячі тонн бетону, щоб тримали вони на собі тягар майже двадцяти поверхів, виводили фортечної товщини стіни з-під землі.

Але чи ж уписувався цей кострубатий будинок у лагідний краєвид Києва? Чи передавав він гармонійність київських пагорбів і лагідну заокругленість площі Калініна, над якою мав здійнятися? Ні, він розрізáв усе це, мов важкий тупий ніж. Такий будинок повинен скупчувати на собі всі погляди, в ньому мала втілитися вся краса нового, радянського Києва. Брайко бачив проект готелю, йому давали проект для ознайомлення, він мав про нього свою осібну думку, вотум сепаратум, як кажуть юристи, він вважав, що проект треба поліпшити або й просто переробити заново, у нього були навіть якісь точні пропозиції щодо цього, він малював Медеї той майбутній будинок на київському пагорбі. Ото й усе. Більше нікому нічого не сказав. Раз проект затверджено, навіщо сперечатися з начальством?

Не любив сам себе за власну нерішучість, але нічого не міг вдіяти з собою. Сам не знав, звідки в нього ота тихість, оте небажання щодня йти на бій, відстоюючи високі ідеали. Не переборов у собі нехоті до воювання навіть тоді, коли став заступником. Не така це була посада, щоб розбудити в Брайкові дрімаючі сили сміливості й принциповості. Ох, заступники, заступники, цілі табуни заступників, що вони роблять, хто вони? Люди — ні се ні те? Бліді відбитки своїх начальників? На фронті заступник заступав на місце вбитого командира. А нині? Замінює, коли начальник їде на курорт? Їде і наказує: «Ти ж гляди, без мене тут нічого щоб...»

— Тут будується готель «Інтурист». Це буде най...

Колись будували собори. Тягли за сотні кілометрів каміння. Обплутували вірьовками кам'яні брили, котили їх через ліси й гори. Старі хроніки розповідають: «Дотягши камінь до місця будування собору, співали гімни і визнавали гріхи».

Чи є гріхи в нього, Брайка, чи є гріхи в Кукулика? Не так треба ставити питання: чи зможемо ми визнати свої гріхи? Чи зможемо признатися ось цим людям, що ми поставили на київському пагорбі недосконалий будинок і боїмося сказати про це, щоб не одержати догани, щоб не впало на нас оте коротеньке колюче слово, схоже на крик: «критика». Кри-тик-а, крик-тик, тика-крик-так, критика-тика, хай вона ліпше не дотика, ніж тика-перетика...

— Щодня в Києві сто народжень. Кожні одинадцять хвилин — реєстрація шлюбу. Ми проїздимо під мостом Зітхань. Це студентська дипломна робота академіка Патона, його перший міст. Його останню роботу — цільнозварний міст через Дніпро — ми побачимо, як виїдемо на набережну. Київ володіє найбільшим скарбом творчості академіка Патона: його першим і його останнім мостами. В історії світової техніки це най...

Міст Зітхань. Ріальто. Так назвали колись горбатий мостик у Венеції, по якому вели приречених на страту. Перед смертю вони зітхали. Відтоді всі горбаті містки називають мостами Зітхань, але мають на увазі тільки зітхання закоханих, а не приречених... У нього теж була безглузда пригода на цьому містку. Соромно подумати. Так само соромно, як отим, що заклали фундамент на двадцять п'ять поверхів, а вибудували тільки чотирнадцять...

В сорок восьмому році Медею спіткало нещастя. Як завжди, вона рано побігла в свою клініку, як завжди, була весела, гарна, бризкала силою й здоров'ям, а коли в кінці дня його покликали по телефону в якусь зовсім не її клініку і він, весь похолонувши, добіг туди, то побачив свою Медею нерухомою, з винуватою посмішкою, з благанням у погляді. «Медеє! — закричав він так, як не кричав ніколи в житті.— Медеє!» Лікарі намагалися знайти латинське слово, яке б визначило суть її несподіваної хвороби. Лікарі стурбовані були насамперед тим, щоб підшукати потрібне слово, цього вимагала їхня амбіція, вони навіть забули, що сама Медея — лікарка, забули про те, що вона чотири роки дивилася на фронті на смерті й на каліцтва, забули про те, що вона відрізала за чотири роки своєї санбатівської служби тисячі рук і тисячі ніг. Їм треба було знайти якесь там слово, а вона знала, що вже ніхто не знайде її ніг, змертвілих, розбитих несподіваним паралічем, розбитих невідомо чого й навіщо.

Колись вона була ревнива, ревнива. Ревнувала свого Брайка до книжок, до бібліотек, до архітектури, до земної кулі, до всіх планет сонячної системи.

Тепер лежала вдома на спеціальному кріслі, перегортала романи, стежила, як Брайко порається по господарству, казала: «Знайди собі, Даню, жінку, я прошу тебе...» — «Мовчи, дурна!» — гарикав він на неї з не властивим для нього гнівом.

Вона нічого не могла пити, крім чаю. Але їй подобалося дивитись, як приходять до них люди, гучно тупотять ногами, голосно розмовляють, як сідають до столу, до якого підкочують і її крісло, як п'ють горілку й вино, особливо червоне вино, червоне й густе, як кров, вино, духмяне, загадкове, як жіночий погляд, таємничий трунок її батьківщини, її Грузії, де вона пила таке вино ще дівчинкою, пила з бочок і бурдюків, з глиняних глечиків і рогів диких турів, оздоблених сріблом і бронзою...

Вона їла, мов дитина, але Брайко раз на тиждень готував найдивовижніші страви, знов запрошував знайомих, знов приходили, тупотіли, відкашлювалися, пили, з'їдали все дощенту, хвалили, важко відсапували... Були щасливі своєю ситістю, і Медея була щаслива, бачачи, як її Брайчик так добре вміє дати таку просту, але, може, й мудру радість — нагодувати людей смачною їжею.

Він готував страви всього світу. Медея згадувала всі наїдки

своєї батьківщини, найстародавніші рецепти, найнесподіваніші сполуки їстівного. Брайко скуповував по магазинах кулінарні книги, вдвох вишукували там забуті рецепти. Він сідав коло неї й читав: «Сегедський гуляш. Це не просто якийсь там собі гуляш! Якщо сказати по щирості, то це зовсім не те, що вам подають під такою назвою в німецьких, французьких, англійських чи навіть в угорських ресторанах! Цей гуляш зварили двісті років тому пастухи коло міста Сегед, і ось як це робилося.

На дно казанка клали розрубану навпіл баранячу голову, а по боках — кістки. Різали дрібно легені, печінку, серце, нирки, змішували з цибулею, овочами, зеленим перцем і накривали цією сумішшю голову й кістки. Зверху клали порізане на шматки м'ясо, червоний перець, добре присолювали. Заливали водою і, повісивши над вогнем, варили, поки википить половина води. Тим часом очищали кишки. В зібрану кров кришили хліб, солили, посипали чорним перцем і, добре скатавши, одержаним фаршем начиняли кишки. Зроблені таким чином ковбаси клали в перкельт (тобто в те, що утворилося в казанку), трьома-чотирма вмілими рухами струшували казанок так, щоб голова й кістки опинилися зверху, а ковбаси внизу,— і знов варили, поки вся вода википала. Тоді сідали навколо казанка і їли гуляш у тій послідовності, в якій закладали його, тобто спершу голову й кістки, потім потрібку, а кінчали найсмачнішим — м'ясом і ковбасами.

А тепер забудьте цей рецепт і готуйте гуляш так, як ми вам порадимо, бо ж у вас немає під рукою ні казанка, ні дикого вогню (ви сидите й грієтеся коло батареї центрального опалення), ні тим більше живого барана, а якби він і був, то ви не вмієте його різати і від вигляду гарячої крові вас кидає в дрож...»

Хвороба чаїлася в тілі Медеї в похмурому мороці найдальших клітин. Подеколи прорізав той морок тьмяний зблиск тонкої свічки перестороги. Миттєвий спалах болю, мов укол тонкою срібною голкою. А потім — сліпучий сніп світла! Цілі прожектори болю розпанахували причаєність тіла. Біль! Біль! Біль! — і нічого більше. Так наче приречена була Медея переболіти за все те, що бачила колись. За ті тисячі рук і ніг, що відрізала вона в фронтових бліндажах непритомним солдатам і офіцерам, літнім чоловікам, які непритомніли від втрати крові, і молодим гарнооким хлопцям, які лихоманково шепотіли: «Доктор, а як же я без ніг? А хто ж мене покохає без ніг? А як же, доктор? Доктор!» Їй треба було переболіти за ті кістки, які перепилювала вона хірургічною пилкою, за той страшний звук, що лунав, коли пилка диркала по живій кістці, за ті осколки ребер, які вона виймала з покалічених, понівечених, чоловічих тіл, мов тріски з дерева. Біль! Біль! Біль!

— Аскольдова могила. Зверніть увагу на цей найзатишніший куточок київських парків...

Жеребило сміявся з Брайка: «Безнадійний бабій! Припнутий до спідниці! Та дай я тебе познайомлю хоч з однією молодичкою. Двадцять мільйонів удів ждуть на тебе, як свідчить статистика. Йолопе! Здоровий лівак зміцнює сім'ю. Тільки дурень ставить своє ліжко до стіни так, що з нього можна встати лише правою ногою. Став посередині — і злазь куди хочеш: коли на правий, а коли й на лівий!»

Він посміхався ніяково, нічого не казав Жеребилові, але своєю поведінкою давав зрозуміти, що порядності своєї ніколи не піддасть спокусі...

А от же піддав! Молода жінка з першої архітектурної майстерні, вогниста брюнетка, чимось невловимо схожа на Медею, навіть веселіша і енергійніша за неї, довго накидала оком на Брайка, часто зачіпала його то так, то сяк, то напівжартом, то вдаваною сумовитістю. Якось Кукулик і Жеребило затягли його в «Абхазію» обмити якийсь проект, серед архітекторів виявилася й та жінка (він навіть не знав, як її звати). Вона сіла поруч з Брайком, коли налили по чарці, глянула на нього крізь синювату, у зблисках світла з жовтих люстр рідину, сказала стишеним голосом: «За наше знайомство. Мене звуть Галиною. А вас — я знаю». Брайко відповів їй збляклим посміхом.

Випили по чарці й по другій, «щоб наші хати не розсихалися». Жеребило зауважив Брайкову сусідку, гукнув їй через стіл так, що всі чули: «Що, Галино, одного чоловіка кинула, тепер другого хочеш роздобути?» — «Не ваше діло!» — огризнулася вона й навмисне підсунулася ближче до Брайка, і він відчув її гаряче тіло і злякався сам не знав чого. Сидів, мов здерев'янілий. «Не звертайте уваги на того грубіяна,— сказала вона заспокійливо,— і взагалі ви такий розумний і талановитий, ми всі це знаємо, але чому ви такий несміливий? От взяли б і призначили мені побачення!» — «А навіщо?» — дурнувато спитав Брайко. «Ну, навіщо взагалі призначають побачення? Могла ж я вам сподобатися?» — «Я кохаю свою дружину»,— сказав він уже свідоміше. «А я й не хочу вам перешкоджати її кохати. Але ж могла б я вам сподобатися просто так?» — «Це питання не по суті!» — знов по-дурному відповів він їй. «Та ви смішний! — Вона вигнулася, дотик її тіла хвилею пробіг по Брайковому тілі, ніколи він не відчував такого дотику, здавалося.— Ну, я вам призначаю побачення на мосту Зітхань у Піонерському парку. Знаєте?» — «Чому б я мав не знати».— «В суботу, десь о п'ятій, згода?» — «Я все ж таки не розумію...» — «Ну, я вас прошу, тільки на годинку, ви мені подобаєтеся, дуже, дуж-же... давайте вип'ємо за згоду...»

В суботу він сказав Медеї, що бачив десь італійські каперси. Для риб'ячої солянки, яку він хотів приготувати в неділю, це було б просто здорово. Медея захопилася ідеєю здобуття італійських каперсів. «Поїдь, любий, знайди. Це ж недалеко?» — «Та ні, на Печерську, в гастрономі, що на Кірова, коло парку

Ватутіна, знаєш?» — «Це ж чудово! Ти можеш прогулятись трохи в парку. Там є столи, на яких з ранку до вечора б'ють у доміно або ж грають у шахи. Якраз коло Міністерства охорони здоров'я. Сядь зіграй у шахи з яким-небудь пенсіонером».— «Та що ти?» — «Ні, ні, тобі треба дихати свіжим повітрям. Треба використовувати кожну нагоду».

Якби ж то вона знала, яке то було свіже повітря!

Він стояв коло входу на мостик, не наважувався ступити на дощаний настил.

Через мостик ішли люди, йшло багато людей, йшли парами й поодинці, ніхто не звертав уваги на Брайка, який стояв збоку, а йому здавалося, що всі дивляться тільки на нього, що всі сміються з нього, знущаються з нього: п'ятдесятилітній закоханий!

Галини не було ні о п'ятій, ні чверть на шосту. Просто посміялася з нього, а може, ще сховалася де-небудь поблизу, покликавши кількох працівників інституту, і...

Все ж таки він дотерпів до пів на шосту. І вона прийшла. Була в легенькому платті, в такому самому, як оця дівчина-екскурсовод. Бо всі київські жінки й дівчата мов подуріли — надівають плаття, з яких так і випирають їхні привабливі пружні тіла. Була в туфлях на «шпильках», які робили її ноги такими цивілізованими, міцними й високими, що Брайко боявся на них глянути. Зачіска в Галини трохи розкудлалася, вона поправляла волосся рукою, важко дихала. «Пробачте, я трохи запізнилася... У мене якраз таке... Розумієте, сьогодні річниця смерті моєї мами... У мене й тато, й мама вмерли. Поховані на Байковому... Я провідую їхні могили, ношу квіти в річниці... Пробачте, вам це нецікаво...»

Він не бачив її і не чув більше після тих слів. Що є життя? Людська гідність чи обмін речовин у клітинах? Держав у руках безглуздий кошик з рожевого пластику — якісь трояндочки, якісь там виліплені листочки. В кошику — дві пляшечки з каперсами. Виставив той кошик наперед. «Я випадково, по дорозі зайшов сюди. Ось, купив... це, знаєте...»

Ота тепла хвиля її тіла, що перебігла по кінчиках Брайкових нервів за столом у ресторані, розбилася, зникла безслідно, і вже не вабило його молоде тіло, що кричало з надто легковажного плаття ультразвуками хтивості, не вабили ідеальні ноги, які заступали йому дорогу, він був далеко звідси, далеко. Де?..

— Володимирський узвіз... По ньому спускалися кияни до Дніпра, коли Володимир приймав хрещення...

Після того в інституті часто чув у себе за спиною жіночі смішки-хихишки, часто обливали його вогненні потоки жіночих поглядів, але він проходив повз усе завжди однаково напружений, блідий, з стиснутими щелепами, маленький, мовчазний Брайчик, непомітний інструмент у квартеті Василя Васильовича Кукулика.

Струнний квартет. Кукулик, перша скрипка, Жеребило друга, Брайко, мабуть, альт, Кошарний — віолончель... Відміна лиш та, що скрипки й віолончелі в квартетах говорять завжди тільки правду людському серцю, а Кукулик ніколи не мав наміру дбати за істину, йому потрібна тільки така істина, що була б корисна для нього.

Брайкові здавалося, що він не втручається ні в добро, ні в зло. Мене нема, я не я, моя хата скраю. Я вільний від усього, я обрав мовчазну свободу.

Медея читала вчора в Томаса Манна: «Що є свобода? Вільна тільки байдужість!»

Він зліз з автобуса коло пам'ятника Богдану, почув навздогін ще одне «най», повільно перетнув площу й побрався понад Софією по Володимирській. За п'ятнадцять хвилин кінчалася їхня обідня перерва.

КЛОВСЬКА ТРАГІКОМЕДІЯ

Ганна Сергіївна метнулася до опери на стоянку таксі. Був саме той час, коли це місце точніше було б назвати «стоянкою пасажирів таксі», бо люди там справді стояли, а машини не було жодної. Ганна Сергіївна проскочила наперед невеличкого ланцюжка чоловіків, трагічним голосом мовила: «Дозвольте, у мене в лікарні... вмираючий...» Схлипування перервало їй мову, чоловіки мовчки відступили. Якраз підкотив чорний лімузин, хтось з очікуючих навіть відчинив дверцята для Ганни Сергіївни, вона впала на заднє сидіння, простогнала до шофера: «До Жовтневої лікарні...» Коли проїхали трохи, поправилася: «На Кловський спуск». Шофер мовчки схилив голову. Вас зрозумів. Але мовчазного розуміння для Ганни Сергіївни було замало. Їй хотілося вилити своє горе, поділитися ним хоч з шофером, знайти співчуття. Вона звикла, щоб їй співчували, звикла до ролі невтішної вдови професора Косар-Косаревича, а тепер ще й таке лихо, таке лихо... «Ви не знаєте, там, на Кловському спуску, будують десь міліцейський будинок?» — слабим голосом поспитала вона шофера, дістаючи з торбинки хусточку й прикладаючи її до сухих, власне, очей (ах, вони сухі від горя!). Шофер крутнув заперечливо головою. «Ах, це така трагедія, така трагедія! — не знати до чого прикладаючи слово «трагедія»: чи до того, що шофер не знає про міліцейський будинок, чи до свого лиха, простогнала Ганна Сергіївна.— Тільки подумати: єдина дитина, сирота, син... Ви не знали покійного архітектора Косар-Косаревича?» Знов заперечливе кивання голови і нове зітхання з грудей Ганни Сергіївни. «Боже, як можна не знати професора Косар-Косаревича! Він же консультував усі київські будинки! Без нього не споруджувалося жодного будинку в Києві. Адже ви — киянин?» Тепер шоферова голова кивну-

ла на знак ствердження. «Тим дивніше... Але я не про те, не про те... В мене все перевернулося в голові й у серці... Нещасна мати... О, зупиніть, зупиніть он там, я вже бачу свого Гнатка! Почекайте мене хвилину! Прошу вас!..»

Навіть не зачекавши, поки зупиниться машина, Ганна Сергіївна вискочила на вузенький тротуарчик, під густий молодий кленок, де стояв чорнявий сержант міліції, заточилася, пустила під лоб очі, крикнула: «Гнацюню!» — і, мабуть, упала б, якби сержант не підтримав її під лікоть.

— Пробачаюсь, громадянко, що з вами? — стурбовано спитав він, бачачи, що дама, яку наслав на нього випадок, от-от зомліє.

— Гна...— простогнала Ганна Сергіївна вже тихіше, з якимсь присвистом, з якимсь мовби сичанням, і тоді від групи будівельників, які всі чомусь аж надто ретельно понатягали на самі вуха кепки, берети й капелюхи, відокремився високий вродливий юнак у вузеньких штанцятах і в розмальованій досить яскраво сорочці, підбіг до жінки, підхопив її ззаду за плечі, струснув, сказав сердито:

— Ти могла б без істерик, муттер-шмуттер!

— Як тобі не совісно... рідну матір...

— Перестань.

— О, що я бачу! Вони тебе обстригли... Мою дитину! Косар-Косар...

Ганні Сергіївні стало зовсім зле. Вона вже не трималася на ногах, і Гнатко змушений був тепер не підштовхувати її в плечі, а тримати за плечі, та ще й міцно, щоб мати не впала на тротуар. Сержант трохи розгубився.

— Може, ви її... в машину?

— Боюсь, що тут не обійдеться без швидкої допомоги,— похмуро сказав Гнатко.— Дрібнобуржуазна звичка непритомніти мінімум тричі на рік. В епоху розквіту серцевих захворювань це іноді може привести до трагічного закінчення.

Ганна Сергіївна блідла дужче й дужче і дихала важче й важче.

— Ей, шофер! — покликав водія таксі сержант, але Гнатко не дав йому докінчити.

— Слухайте, сержант,— сказав він квапливо,— давайте як мужчина з мужчиною! Я беру свою муттершу в оберемок, відвожу додому, влаштовую всякі там виклики швидкої допомоги, всякі там укольчики, шпигашнячка-натирашнячка — і повертаюся до вас, як той хрестоматійний хлопчик на розстріл. Стріляйте, я прийшов! Усі плачуть від розчулення.

Сержант мовчки тер щоку. Такого в його практиці ще не було. Відпустити заарештованого? Але жінка буквально помирала перед очима.

— Це, звичайно, порушення,— нерішуче промовив сержант,— і взагалі...

— Чесне комсомольське! — вчувши вагання в сержантовім голосі, гукнув Гнатко, а сам уже тяг Ганну Сергіївну до машини.— Обернуся миттю!

— Тільки в разі чого... найпізніше до пів на п'яту, бо о п'ятій кінець роботи і я повинен здати вас назад, до Лук'янівки... Це, звичайно, порушення...

Дверцята в машині хряпнули.

— Назад, до опери,— забувши, що вона непритомна, кволо звеліла Ганна Сергіївна.

— Муттер-шмуттер,— ляпнув її по плечу Гнатко,— ти геніальна актриса!

— О, мовчи, мовчи, негіднику, ти вкоротиш мені віку!

— Очевидно, перед смертю ти вирішила зробити свіжу зачіску. Сьогодні зроблено? Адреса: ріг Хрещатика й Карла Маркса... Країна «Перу»... «О рае Перу орут перуанцы, там птицы, там танцы, там бабы...»

— Мовчи, виродку, ти ганьбиш чесне ім'я Косар-Косар...

— Что имя? Разве роза б меньше пахла, когда б она иначе называлась? Шекспір! «Ромео і Джульєтта». Акт другий. Твій син знає всього Шекспіра! А кому це потрібно? Все одно йому дали п'ятнадцять діб. Не Шекспірові, а синові.

— Це незаконно, я скаржитимусь, я цього так не облишу, я вже...

— Муттерхен, в тобі іноді пробивається геніальність!

— Гнате, помовч!

— Не люблю мовчати. В Конституції записано, що я маю право голосу.

— О, я б переробила Конституцію тільки для того, щоб відібрати це право в такого йолопа, як ти. Що ти там накоїв?

— Уяви собі — нічого.

— Чому ж...

— Ти хочеш спитати: чому ж мені подарували п'ятнадцять діб і машинну стрижку?

Гнат картинно зірвав насунутий на самі вуха берет і оголив пострижену гулясту голову.

— О, він уб'є мене! Обстрижений!

— Коротше, які кроки ти вже здійснила для того, щоб восторжествувала справедливість?

— Він ще питає! Я повинна, повинна — чуєш! — знати, що ти там накоїв! І тільки тоді...

— Кажу тобі: нічого! Вічна історія: міліції бракує почуття гумору. Судді бракує почуття гумору, взагалі весь світ переживає катастрофічну відсутність почуття гумору. І от я жертва цієї катастрофи.

Машина зупинилася; Ганна Сергіївна дістала з торбинки гроші, відлічила шоферові; Гнатко, вистрибнувши на тротуар, квапливо почимчикував до під'їзду, не бажаючи бути запримміченим будь-ким. Ганна Сергіївна наздогнала його вже на сходах.

— Ти комусь нагрубіянив? Був п'яний?

— Що ти, мадер! Як ти можеш про свою єдину дитину таке? Просто ми йшли з Генкою, ну побачили там таке примітивно-кумедне оголошення (вони побачили дошку оголошень, на якій кожна об'ява починалася словом «потрібні»: потрібні робітники на виїзд, потрібні досвідчені інженери-будівельники, потрібні лаборанти, потрібні, потрібні, потрібні...).

— Ну?

— Ну, і ми, ясна річ, не могли пройти повз цей монумент і дописали й собі туди трохи («трохи», написане Гнатовою рукою: «Для охорони мексіканського села потрібні два чоловіки, що добре володіють зброєю. Плата — 18 доларів на тиждень»).

— Якесь паскудство?

— Муттер, невже ти мене не знаєш!

— А далі? Як ти опинився в тюрмі?

— О, не так швидко, не так швидко! Спершу треба добратися до міліції, потім до суду, а вже потім — до тюрми. На це йде майже ціла ніч. Зате потім спиш надзвичайно спокійно. Тебе охороняють, мов президента де Голля.

— Але ж як, як?

— Ну, з'явився «при сполненії служебних обязанностей» надзвичайно симпатичний старшина міліції і накинувся на нас, так наче ми плювали на стіну буддійського храму. (Старшина міліції, який бачив, як Гнат і його товариш писали дурниці на дошці оголошень, підійшов до них і осудливо сказав: «А між іншим, дорогі товариші, це дуже й дуже негарно».— «Гу із гу?» — по-англійськи спитав Гнатів товариш, тобто «Хто це такий?» — «Типовий троглодит»,— з щирим посміхом відповів Гнат. Старшина мав середню освіту і перед цим служив у армії. Після армії його мати хотіла, щоб він учився далі, але він пішов служити в міліцію, вступивши на вечірнє відділення юридичного інституту. Отже, старшина знав, що таке «троглодит». «Я вас, здається, не ображаю, громадяни,— сказав він, зітхнувши,— а ви, бач... Доведеться вам пройти зі мною».— «А якщо ми не горимо таким бажанням?» — прискалив око Гнатко. «Тоді доведеться вас попросити».— «А якщо не вдасться?» — «Зробимо так, щоб удалося». Старшина був дивовижно терплячою людиною. «А якщо ми зробимо вам ручкою гуд-бай-чик і потупаємо собі далі?» І обидва молоді лобуряки справді помахали ручками і повернулися, щоб іти собі геть від старшини. Але тут на другім боці вулиці показалося ще два міліціонери, і старшина свиснув, і тоді вже нашим друзям, які були переобтяжені почуттям гумору, довелося...)

— І він потяг вас до міліції?

— Ти надзвичайно точно висловлюєшся, муттер, саме «потяг»!

— А там?

— А там протокол — і до народного судді.

— А той суддя?

— Не той, а та. Народна суддя. Жіночка. Така мила, симпатична, просто вродлива молода дама. Вона хотіла напустити на себе суворість, але це їй не вдалося. Ми її навіть розсмішили! Тобто вона стрималася, не засміялася, але я бачив, що в неї всередині все так і лопається від сміху. (Було вже пізно, робочий день у судді давно закінчився, в неї вдома десь плакала мала дитина, яку час було годувати, коли привели тих двох лобурів, яким, бачите, нікуди було подіти надмір почуття гумору. Суддя погано слухала пояснення працівників міліції і виправдання тих двох, власне, й не виправдання, а якісь дотепчики, якісь спроби обернути все на фарс, на комедію; їй було зовсім не смішно, у неї десь заходилася від плачу мала дитина, суддя була сердита за цю безглузду затримку, в неї не було часу спокійно вислухати тих і тих, спокійно поміркувати і обмежитися тим, що передати справу на розгляд інституту, де вчився один, і до консерваторії, де вчився другий. Тому суддя, не дивлячись на оскаржених, промовила казенним голосом, що їхні дії підпадають під дію Указу, замість одного міліціонера по боках у звинувачених виросло відразу два, з обвинувачених вони перетворилися на ув'язнених, їх обстригли, посадили в закриту машину і швидко повезли...)

— Боже! Син професора...

— Косар-Косаревича, який, тобто не я, а професор Косар-Косаревич і так далі... Облиш, муттер, сентименти, давай швидко діяти. Перш за все що ти вже зробила? Доповідай коротко і ясно!

Вони вже були в квартирі, і злякана баба Надя дивилася на Гнатка, мов на вихідця з того світу. Гнатко поманив її пальцем, вона несміливо підійшла.

— Чичиков був? — таємничим шепотом спитав Гнатко.

— Ні.

— А Ноздрьов?

— Не бачила.

— А Собакевич?

— Та ви скажіть, який він на внешність.

— Село,— зареготав Гнатко,— темрява! Гоголя не читала. Прожила життя й не читала Гоголя! Бабо Надю!

Ганна Сергіївна смикнула Гнатка за руку.

— Ходімо сюди, перестань знущатися з баби Наді, телепню.

Вона затягла його до вітальні, впала на стілець коло телефону, сплеснула руками.

— Я вже зробила все можливе. Всі відвернулися. Такий негідник! Що ти собі думаєш. Я...

— Мадер!

— Мовчи, негіднику!

— Але ж...

— Кому кажу!

Трах-бах-пах! Як відтворити цей словесний поєдинок? Класичний спосіб черговості реплік тут не годиться, бо він дійовий тільки за умови, що один мовчить, поки говорить другий. Це мовби дуель, де стріляють по черзі. Але чи ж Гнаткові було дотримуватися такої старорежимності? І чи Ганна Сергіївна могла зважати на якісь дурні правила чемності? Палили одне в одного, не ждучи супротивникової відповіді, незважаючи на його стрілянину. Так поливають один одного кулеметним вогнем два ворогуючі літаки-винищувачі, що зіткнулися в повітрі на відстані близького бою. Трах-бах-пах!

— Ти, мабуть, вважаєш впізнаю тебе що я хотіла бі цього разу сховати мене під спідницю але не вийде не вміщуся вже там я примушу тебе я сміюсь ти смієшся з матері!

«Нісенітниця якась»,— скаже читач і матиме рацію. Але всі скарги відсилаємо до Косар-Косаревичів. Єдине, що ми можемо зробити,— це припинити запис перепалки між матір'ю й сином, почекати, поки вони, остаточно знесилівши і так і не збагнувши, хто й що кому сказав, переведуть віддих, повернуться до тями і Ганна Сергіївна, як більш практична й поміркована, вигукне:

— Але щось же треба робити! Хто нам допоможе! Я вже дзвонила всім-всім! Я написала вчора листи до всіх, до всіх, хто знав покійного Косар-Косаревича і кому він зробив так багато добра. І ніхто, ніхто не допоміг!

— Подумай ще, муттер.

— У мене голова розривається від думок.

— Ще думай, ще, думай активно, посилено, цілеспрямовано, енергійно. Раз, два, три. Еврика! Здається, я вже надумав! Ти дзвонила Жеребилові?

— Хто це такий? Таке неестетичне прізвище.

— Что имя! Разве роза і т. д. Жеребило нас порятує, муттерхен! Це геніальний організатор. Ти не знаєш Жеребила? А що ж ти тоді взагалі знаєш?

— Це що — міністр?

— Більше! Це підпільний міністр! Це організаторський геній! Це...

Гнатко вже накручував диск телефону. Якийсь дівчачий голос відгукнувся з планово-виробничого відділу інституту.

— В нас сьогодні засідання жюрі.

— Тим краще! — радісно гукнув Гнатко.— Я мріяв про це засідання вашого жюрі ще за день до свого народження. Сподіваюся, що ваш начальник, тобто товариш Жеребило, теж на засіданні жюрі?

Голосок зовсім не розділяв безпричинного Гнаткового ентузіазму.

— Наш начальник на жюрі, але це не товариш Жеребило.

— Повторіть по літерах: ваш начальник не Жеребило? Не

Жорж, Ернст, Річард, Ернест, Боб, Ірма, Ліда, Оскар? А де ж товариш Жеребило? Зняли?

— Він хворий. У нього рак. Він в онкологічному інституті.

Гнатко відклав трубку.

— У Жеребила рак. Деймос і Фобос. Кінець світу. В Жеребила рак. Чоловік, який за вечір випивав чотири пляшки коньяку,— в онкологічному інституті. Муттерхен, ти чуєш?

— То дзвони йому в інститут! В мене там знайомий професор. Я знайду цього... як його?

— Жеребило! І-го-го!..

МІКРОФІЛЬМ

У кого в мозку зберігається цей мікрофільм недавнього минулого — в Гнатка чи в Жеребила? Однаково — розкрутимо його.

Отже, ми в будівельному інституті. Перерва між лекціями. Йде велике переселення студентів з аудиторії до аудиторії, штовхання в коридорах, витрішки, зубоскальство. Гнат Косар-Косаревич, як завжди, оточений друзями, як завжди, лунає там регіт, сміються так, що аж вигинаються, викаблучуються, щосили пнуться на дотепи.

— Де знайомі не подають один одному руки? — це, звичайно, Гнатко.

— В ресторані!

— В приймальні прокурора!

— В інфекційній лікарні!

— Темнота,— каже Гнатко,— у витверезнику.

— Го-го-го!

— Га-га-га!

— Ги-ги-ги!

Раптом сміх вмовкає. В коридорі поміж тонких хлопців і вертлявих дівчаток з'являється опасиста постать мордатого літнього чоловіка, зупиняється в кількох кроках від Гнатової купки і робить товстим пальцем мель-мель-мель.

— Тебе, Ігнацію!

— Перехрестись!

— Кажу ж, тебе!

— Гу із гу?

— Розвідка й контррозвідка!

— З таким портретом?

— А що? Це теж своєрідне маскування!

А незнайомий знов запрацював своїм червоним пальцем — мель-мель-мель! Аж дивно було: звідки така гнучкість у нього в пальцях? Гнатко тицьнув себе в груди: «Я?» Незнайомий кивнув і знов зробив пальцем «мель». Позадкував, не спускаючи очей з Гнатка, наказуючи йому поглядом іти слідом.

— Хлопчики-мальчики, гра в кота-мишку починається! — жартома кинув Гнатко своєму товариству і, дурнувато озираючись на всі боки, став скрадатися за товстим.

Той задкував і задкував коридором, покивував пальцем. За поворотом коридора була маленька кімнатка, де факультетські художники писали заклики до свят і готували художнє оформлення колон. Там завжди було накидано старого дикту, замальованого якимись дикими фарбами, подертого полотна з різноколірними плямами літер, якісь рами, якісь бляшанки, пляшки з залишками гуаші. Невідомий, видно, перед цим уже вивчив топографію інститутського коридора, бо, не перестаючи задкувати, спиною штовхнув двері художницької кімнатки і майже впав туди, встигнувши зробити останній закличний жест рукою до Гнатка, щоб той теж увійшов до кімнати. Гнатко увійшов. Незнайомець миттю зачинив двері, підпер їх якимсь шматком рами, задихано спитав:

— Косар-Косаревич?

— Ого! В точку!

— Син професора Косар-Косаревича?

— Ні, син Гусака-Гусаковича.

— Оки-доки, я серйозно!

— Як ви сказали?

— Як, як! Як у південній Каліфорнії!

— Го-го, це вже трохи веселіше. Каюсь: я таки син покійного професора Косар-Косаревича, доктора архітектури ецетера ецетера.

— Оки-доки...

— Але ви добряче вивчили географію, що знаєте про існування південної Каліфорнії і вмієте знаходити професорських синів аж на третьому поверсі нашого інституту. На жаль, мене кличе дзвінок. Звичайно, це трохи архаїчно і не так, як у південній Каліфорнії...

— Моє прізвище Жеребило.

— Це вже річ зовсім реальна.

— Сідай і слухай, оки-доки!

— Ви професор архітектури? Хочете прочитати мені лекцію? Вам відомі всі таємниці спорудження храмів і палаців спорту?

— Я знаю все.

— О-о! Тоді я сяду. Отже, як називатиметься цей наш колоквіум? Лекцією чи допитом? Допит почнемо відразу тут? Не ждучи трьох годин ночі? Ви маєте папір для протоколу чи, може, у вас у кишені портативний магнітофон?

— Студент!

— Я захоплений! Ви справді знаєте все: південну Каліфорнію, прізвище мого покійного батька і навіть моє соціальне становище. Так, я студент. Це звучить гордо!

Жеребило (а це, звичайно ж, був він) спітнів. Ніколи не доводилося йому мати справи з таким балакучим йолопом.

— Слухай, оки-доки...

— Тільки без погроз, тепер це не модно. Часи культу минули, про це пишуть усі газети. Мене можна пройняти тільки чимось суперінтелектуальним.

Жеребило навіщось визирнув за двері, знов щільно причинив їх, підпер власним плечем, нахилився до Гнатка: потер у нього перед носом пучками пальців.

— Петі-меті хочеш?

— Фе! — скривився Гнатко.— Я просив вас що-небудь інтелектуальне, а ви свої вульгарні гроші. Гроші відмирають. Вам це повинно бути відомим.

— Добряче заробити хочеш? Більше, ніж на твоїй стипендії і персональній мамашиній пенсії!

— Ого, сфера вашого пізнання потроху ширшає. Переходячи на підлий штиль, дозвольте поцікавитись: скільки?

— На три носи — по триста.

— Новими?

— Визнаю тільки нові.

— Хай живе високовартісний новий карбованець! Але чому на трьох?

— Складна робота.

— І ви вірите, що саме я — той, хто її може достойно виконати?

— Оки-доки...

— Ясно. Диплом?

— Стріляй далі!

— На кандидата архітектури?

— Далі.

— На доктора?

— Стріляй ще!

— Куди ж стріляти? На академіка?

— Бери ближче.

— Тоді що ж?

— Проект експериментального кварталу. Останній крик науки й техніки!

— Ясно. Компіляція першого сорту. Черьомушки в погіршеному варіанті.

— Чому в погіршеному?

— Бо компіляція — це завжди гірше. Коли краще, тоді пахне академіками ецетера. А я ж тільки скромний син професора.

— Оки-доки...

— Який строк?

— Місяць.

— Мало.

— Нема часу.

— Помічники мої чи вже маєте?

— Вибирай сам.

— Останнє запитання жертви сліпого випадку: звідки таке високе довір'я моїй персоні?

— Партизанське око!

— То ви — не з контррозвідки?

— Оки-доки, що за ідіотизм?

— Тоді я відмовляюся.

— Та ти що — смієшся? Такий приварок!

— Скушно. Проза. Ви відстали від життя. Не знаєте запитів молодого покоління.

— Та якого ж тобі біса ще?

— Романтика потрібна, романтика!

— Ну добре, ще сотню на трьох накину...

— Своїм ганебним торгом ви вбиваєте навіть ті жалюгідні елементи романтики, які були у вашій пропозиції!

— Оки-доки! Півтори сотняги ще!

— Ясно. Вам відпущено на асигнування цієї афери тисячу двісті, але ви хочете зекономити...

— Но-но, оки-доки...

— Не треба пояснень і виправдань, вони завжди звучать фальшиво і недостойно. З висоти своєї незакінченої вищої освіти я можу вас зрозуміти: сім'я, старі партизанські рани і такі інші прозаїзми. Устосунковуючись до цього, як висловлювалися колись адвокати, ми не візьмемо з вас більше нічого, але...

— Але,— повторив Жеребило, мимоволі підпадаючи під владу цього молодого базікала.

— Але — два банкети! Один, так би мовити, установчий, другий завершальний, останній мазок, як казали імпресіоністи. Ви ж знаєте, хто такі імпресіоністи?

— Слухай, не мороч голови! Давай своїх хлопців, і пішли.

— Так відразу й пішли?

— Вмент! У мене є все; приміщення, матеріали, папір, рейсшини...

— А банкет?

— Спершу я вас введу в курс, а ввечері зробимо вам і банкет...

— Але зараз лекція, треба ждати до перерви, щоб я міг домовитися з хлопцями.

— Давай. Куриш?

— Навіщо? Це ж шкідливо! Я гігієніст. Ви знаєте, що таке гігієністи?

— Не мороч голови своїми імпресіоністами-гігієністами!

Жеребило вже не радий був, що попав на цього телепня. І вигадав же Кошарний зв'язатися з професорським синком! Так наче не міг знайти в Києві тихих хлопців-креслярів, навіть скверненьких архітекторів, які не мають доброго замовлення і

раді були б підробити. А той осел затявся на своєму Косар-Косареняті, хоч ти йому кілок на голові теши! Сам у кущі, а ти тут викручуйся!

ХМІЛЬ

Коли виходили з лісу, то бачили похилі тички і на них буйний хміль. Хміль дерся по невидимих щаблях мало не до неба. «Варитимемо пиво по війні!» — сміявся Жеребило, забігаючи з своїми хлопцями-партизанами в зелені пахучі нетрі.

Кінчилася війна, вже скільки років минуло, а він так і не згадав ніколи про хміль. А пиво ж варять, і десь стелються між землею й небом чорно-зелені батоги хмелю, як і тоді, коли він був молодший на двадцять літ.

Ех, з'їсти б оце свинячих реберець та запити кухлярою пива!

— Машину продаси,— шепотів Жеребило до дружини, яка сиділа коло ліжка,— тобі за неї добре ще дадуть, машина нова. Поклади на книжку, на проценти. Квартиру здай, попроси меншу, нащо тобі три кімнати. Та чого це я за тебе ламатиму голову! — раптом сердито зашепотів він. Хотів крикнути, як колись, але не вдалося. Відвернувся до стіни, видавив ще: — Ненавиджу вас усіх... живих...

Сам уже вважав себе мертвим. Нічого не було, були тільки якісь розокремлені шматки спогадів.

...Дині під дощатим полом у дідовій хаті. Качали малі Жеребиленята дині з-під дощатого полу по глиняній долівці на середину хати, де сидів на стільчику коло низенького столичка сивобородий дід Ярема. Дід розрізав диню. Вона пахла як... життя... Мамо рідна!

До війни він був заврайшляхвідділом у своєму районі. На всіх засіданнях у нього був найкоротший виступ: «У мене містки справні».

Старі кадри вимирають, як зубри. Невчений? ЦПШ? Всі вважають, що то Центральна партійна школа, а воно ж — церковноприходська. Що ж, до всього доходив природним розумом. Хотіли навіть зробити заступником міністра. Торгівлі або культури, і потяг би, а що!

Хотілося каятися. Перед ким, у чому,— не знав, але бажання каятися було таке непереборне, що він повернувся до дружини, сказав:

— Набери мені телефон мого командира...

— Якого?

— Дурепище! Партизанського, якого ж ще! Героя нашого!

Сам дотягся до телефону, довго влучав тремтячим пальцем у вічка цифр, насилу прокручував диск. Попав на секретарку.

— Скажіть: Жеребило. Дуже треба поговорити.

Колишній командир відразу взяв трубку.

— Ти що там, скоро гопки будеш вибивати? — спитав бадьоро. А був же старший за Жеребила год на десять, а то й на п'ятнадцять!

— Покаятися хочу,— сказав Жеребило, важко дихаючи.

— Ну-ну, ти кинь, Жеребило, хай попи каються, а ми партизани!

— Обдурив я вас,— тяг своєї Жеребило.

— Ох, не подобається мені твій настрій, Жеребило! Ось вийдеш з лікарні, я тобі всиплю по старій пам'яті...

— Не вийду вже. Все. А тоді в сорок другому я вас обдурив...

— Та ти здурів! Знов про своє.

Жеребило вже не міг спинитися. Шепотів у трубку, тулячи її до губів:

— Грязюка тоді була, а ми йшли троє суток, розтяглися в лісах, як циганська гармонія... Ви тоді до мене: «Де твої гармати?» А я й сам не знав. Одна була при мені, а дві десь відстали. А ви: «Показуй мені...»

— От згадав, ей-богу! Та чи мало в нас такого за війну було.

— Та сіли в хаті коло дороги і в вікно: «Давай парад, проводь артилерію партизанську!» А в мене ж тільки одна гармата, а сказати не смію. Так я хлопцям — морг! Вони й змикитили. Протягли гармату перед хатою, а потім городами-городами круг хати та й знов на дорогу, та й знов тягнуть перед вікнами, а тоді ще раз... Пройшли всі три гармати, з інтервалами, як на параді... Ви ще мене тоді похвалили: «Молодець, справна в тебе артилерія!..» І після війни, бач, тягли мене весь час, мало й до заступника міністра не дійшов. А в мене ж ЦПШ, і ніколи я нічого не вмів...

— Мовчи, Жеребило, мовчи, що ти таке на себе наговорюєш? Вмів ти завжди все робити, старався все життя, може, коли й брав убік — з ким цього не буває. Ти думаєш, я тоді не помітив? Бачив, брате, бачив. У тебе ж у другій запряжці була сіра кобила й буланий кінь, а ти мені все вороних показував... Та то старе! Ти видужуй. Може, тобі там чого треба, то ти скажи, все зробимо...

— Та вроді...

— Ну, видужуй, видужуй. Я тобі завтра подзвоню, а сьогодні ще професуру нашу поганяю, щоб вони там дивилися за тобою...

«А ти мені все вороних показував...» Запрягайте коні в шори, коні вороніі, та й поі...

Дзенькнув телефон. Жеребило глянув на нього злякано і водночас з надією: може, звідти хоч прийде до нього порятунок? Вхопив трубку, тремтячою рукою поніс її до свого здерев'янілого, мовби чужого, вуха, хрипло кашлянув у трубку.

— Слухаю... Жеребило слухає... Що? Вам кого?

Трубка заходилася молодим півнячим голосом, сміхом, вилясками... Святотатство! Глум над умираючим! Жеребило хотів пожбурити трубку, хотів розгніватися, але дивна слабість і оте кляте почуття, наче в побитої собаки, що жде від когось хоч не порятунку, то жалю... Він знов послухав трохи, що йому скаже трубка.

— Та хто це?

— Ваш покірний молодий і енергійний слуга, сиріч Косар-Косаревичів-юніор, тобто молодший! Що з вами? Не впізнаєте своїх найвідданіших друзів і помічників?

Чого йому треба, цьому пуцьвіркові? Жеребило намагався поставити Косар-Косаревича в ряд тих подій, що лишалися позад нього, в те, що було колись його життям... Косар-Косаревич нікуди не ставав. Хіба що отуди ж, до гармати, яку тягали городами... Підпільна майстерня... Проект... Кошарний... Кук... Стоп! Василь Васильович нічого не знав... Він тільки... А що?.. Дрібненькі вказівки... Оце так, а оце так... А хто робитиме? Хтось хай робить, а я підпишуся... «Тебе, Жеребило, теж підпишемо, таке діло. Прогримимо на всю Україну...» Він уже відгримів. І цей сучий син...

— То що тобі? — байдуже спитав Косар-Косаревича.

Той пояснював. Довго. Закрутисто. З смішками. Жеребило й слухав і не слухав. Думав про своє, а може, й ні про що не думав. Слухав, як умирає його тіло. Колись таке потужне тіло...

— То що тобі? — перепитав знов через деякий час, коли Косар-Косаревич замовк.

— Та я ж казав! — і заторохтів знов. Бомбардував Жеребила словами, аж поки до того крізь запону потьмянілої свідомості нарешті дійшов приблизний сенс.

— Оки-доки,— кричав Гнатко,— так би мовити, взаємовиручка в бою. Я вас, ви — мене, як у південній Каліфорнії...

Він знав, чим пробрати Жеребила, але не сьогодні. Сьогодні вже ніщо не діяло, навіть «оки-доки» і «південна Каліфорнія». І де тільки Жеребило підхопив ці словечка? Був у нього в батареї відчайдуха хлопець, з колишніх в'язнів Палярус Костя. Приніс він з далеких таборів цілу сотню таких дурнуватих слів, але вони були легкі, круглі, якісь приворожливі, і двійко їх зачепилися за Жеребила. Відти й пішло. «Оки-доки...»

— Ох, хлопче-хлопче,— голос у Жеребила був зовсім кволий.— Якби ж то я міг оце помінятися з тобою! Тюрма тобі, кажеш, на два тижні? Іди й сиди. І радій, що ти живий і здоровий. Якби я міг оце помінятися з тобою, хлопче!

Не мав більше сил говорити, поклав трубку.

В двері зазирнула сестра, мовчки покликала дружину, та вийшла, за хвилину повернулася.

— До тебе прийшли.

— Прийшли? — Жеребило спробував підвестися, важко впав на подушку, але несподівана радість від чийогось приходу була така велика, що він усе-таки звівся на лікті, сів, кинув собі під боки подушку.

— Хто ж то? Василь Васильович?

ДІАЛОГ ІВАНА, ТАНІ ТА ЩЕ ДВОХ ЩІК

— Таню, як вам той будинок? Щось середнє між казармою й тюрмою плюс чорні колони. Я вмираю від захвату, коли на нього дивлюся!

— Як вам не соромно.

— Хай буде соромно тому, хто його проектував.

— Серед авторів сама Тетяна Василівна.

— «Серед авторів» — ще нічого. Видно, її хтось дописав.

— Як вам не соромно!

— Таню, ви мене приголомшуєте одноманітністю вислову.

— А ви мене — своєю невихованістю.

— Мільйон пробачень! Що ви будете їсти? Я хочу вас обслужити. Як вам подобається цей магазин «Кулінарії»? Адже правда, гарний? В такому будинку і такий магазин! Зверніть увагу на оті майолікові вставочки в стінах. Оце смак!

— Це якраз проектувала Тетяна Василівна.

— Схиляюся перед жіночими смаками навіть у архітектурі. Але до діла! Що ми будемо їсти?

— Сарделька, бульйон з пиріжком і молочний коктейль.

— Приймається. Тільки я заміняю для себе молочний коктейль кофейним. Київський винахід — коктейлі з лікерами, яких ніхто не купує в магазинах. Примусовий асортимент.

— Не хочете — не пийте.

— А що ж мені пити?

— Воду.

— І це в той час, як Кукулик з Кошарним дудлять коньяк «Ереван»!

— Звідки ви знаєте?

— Догадуюсь. Від Кукулика завжди пахне шашликом і коньяком.

— Неправда. Лавандою. Василь Васильович — справжній мужчина.

— А Кошарний — джентльмен.

— Кошарного я не люблю.

— Ви не маєте права на антипатії: ви секретарка, втілення нейтралітету.

— Все одно, Кошарного я ненавиджу! Коли хочете...

— Що?

— Я розповім вам про...

— Тільки без такої таємничості в голосі, Таню, бо в мене в горлі застряє сердька.

— Я серйозно.

— І я.

— Я про про...

— Про прохання?

— Не перебивайте! Я про про...

— Про Дніпро?

— Послухайте!

— Я весь — суцільні вуха! Радарна установка! Радіотелескоп!

— Ви хочете, щоб я заплакала?

— Боже, яке варварське припущення!

— То мовчіть, якщо хочете почути про про...

— Все ясно: про промисловість міста Києва, яка достроково виконала місячний план.

— Я вас ненавиджу!

— Таню, повторюю вам всоте: ви мене любите, але я вас, на жаль, ні. Моє серце...

— У вас немає серця.

— Зате в мене два з половиною кілограми мозку!

— У вас немає й мозку!

— Тобто я дурень?

— Майже.

— Дякую. Отже, на чому ми зупинилися?

— Ні на чому. Я хотіла розповісти вам про те, про...

— Про?..

— Не перебивайте! Про що я випадково довідалася про Кошарного, і про ваше жюрі, і про про...

— І про прошарок інтелігенції між робітничим і селянським класом?

— Ви ще пошкодуєте. Я догадуюся про страшні речі.

— Хто ж захоче слухати страшні речі.

— Кошарний — негідник!

— Не будьте жорстокою, Таню. Людей треба любити. Особливо на вашій посаді.

— Не тикайте мені в вічі моєю посадою! У нас немає ганебних посад!

— А хто про це сказав?

— Ви!

— Я? Прокленіть мене, якщо мої уста мовили таку дурницю.

— Ви нічого не знаєте.

— Чого не знаю, дізнаюся.

— Але ж я вам хочу про це сказати! У мене були тільки підозри, а тепер вони переросли в певність! Кошарний навіть і в гадці не має, що я довідалася про його секрет...

— Зараз, Таню, зараз. Отже, вам молочний коктейль. Один чи два? Я п'ю два кофейних. Хоч там і лікер, якого ніхто не

хоче купувати в гастрономі, але я вип'ю дві склянки. Стійте тут і дожовуйте свою сардельку, бо я свою проковтнув цілком, як тигр. За коктейлями черга, як бачите...

Він прилаштувався в кінці ланцюжка людей, які чекали, поки механічні руки збовтували в конічних шекерах з нержавіючої сталі каву, морозиво й лікер, стиснув собі голову сплетеними руками, згадав недавній, який же химерний.

ДІАЛОГ ДВОХ ЩІК.

Коли прокидаєшся вранці, перше, що тебе вражає,— це бридота меблів. Вони вицілюють у тебе своїми гострими кутами, вони громадяться в незугарному хаосі, кімната нагадує звалище покидьків; нездарність речей дотикається до залишків нездарності, які ще збереглися в твоїй душі,— і вже посіяно в тобі зерно зневіри у власних силах і здібностях, вже зіпсовано настрій, зіпсовано цілий день.

Щовечора Діжа лаштував своє кімнатне майно таким чином, щоб ранок приносив радість для ока. Перетягав писемного стола і стільці під ту стіну, де шикувалися шафи з книжками, тулив до книжкових шаф свою розкладушку, ховав одяг у стінній ніші. Тепер це було житло інтелігентного холостяка, який вгачує усю свою зарплату в нові книжки, який не дбає ні про що, окрім книжок, ганяючись за кожною новинкою так само, як мисливець ганяється за дичиною. Чим більше стріляєш, тим більше хочеться стріляти. Це девіз мисливців за дичиною і за книжками. Книжки в Діжі вже не вміщалися в трьох просторих засклених шафах-полицях (виробництва київської фабрики експериментальних меблів, жодного експерименту — просто певні шістдесят карбованців за кожну шафу), він складав їх на шафи, запихав у всі щілини, громадив у коридорчику. Можна було б скласти каталог Діжиної бібліотеки, але з нього ми б довідалися не так про уподобання молодого архітектора, як про діяльність наших і деяких зарубіжних видавництв, тому не станемо зловживати терпінням читачів і візьмемося до розповіді про події, що мають безпосередній зв'язок з нашим романом.

Прокидаючись, Діжа бачив насамперед голі стіни, відчинені на балкон двері, широченне вікно, виповнене сонячним блиском, потім перевертався на другий бік і деякий час милувався різнобарвними корінцями книжок. Книжки були як люди. Всі неоднакові, всі таємничі, всі прекрасні, всі сповнені обіцянки. Якщо кидав погляд на стелю, то натикався на виляпаний чорною тушшю напис: «14 червня — найтрагічніший для мене день. В цей день, двадцять сім років тому, я мав необережність народитися на світ. Щоб виправдати цей необдуманий акт, у мене є тільки єдиний вихід: працювати! В цей сумний для мене день заприсягаюся: працювати тяжко, криваво, мозольно, відчайдушно!

Якщо ж ця присяга не буде виконана, то урочисто зобов'язуюся, не доживши тридцяти років, повіситися (на шворці за шию, а не іншим робом)».

На стелю він не дивився ніколи. Знав про існування того напису, напис тяжів над ним, як міфічний дамоклів меч, напис був безглуздий, зробив його Іван у хвилину легкодухості, але через дивну впертість не стирав, хоч і знав, що це хлоп'яцтво.

Перетягання меблів, прибирання кімнати, сніданок (кава, підсмажений хліб, шмат ковбаси або яйце), тільки тоді — туалет. Голився, одягався, брався трохи до роботи. Зиркав на годинник, вискакував з будинку і мчав на автобусну зупинку.

В той день він перечитав напис і вирішив, що найближчого вихідного зітре. Сів голитися, намилив одну щоку, знов подумав: «Зітру неодмінно. Бо це — піжонство». Бив пензликом по щоці, занурювався в клапті густої білої піни від підборіддя до вилиць. Піна густа і буйна, як на морі. Чи можна з неї видобути якусь істину, а тим паче — мудрість? Греки з піни морської витягли якусь там богиню краси. А тим часом піна — завжди є тільки піна. Хоч на щоках, хоч на морі...

Іван заніс руку, щоб розпочати намилювання другої щоки, як раптом почув шкрябання за дверима. Хтось шукав дзвінка. Це було однаково, що шукати в мильній піні філософських категорій. Всі, хто хотів потрапити до Діжі, просто стукали. Двірник, коли приносив квитанцію на квартплату, поштарка, приносячи листи й газети. Йому стукали тільки ті, хто приносив, і приходили, тільки щоб приносити. Сьогодні за дверима шарудів новак. Наївний, як стародавній грек, бо шукав дзвінка там, де його не було (а греки, не знайшовши в піні морській навіть черепка від амфори, вилускали з неї Афродіту). Окрім того, як видно з усього, не приніс, а прийшов, щоб забрати що-небудь, інакше відразу б загрюкав у двері, а не шукав би несміливо делікатнішого способу заявити про своє прибуття.

— Гей, там, за дверима! — гукнув Діжа, розколочуючи в стаканчикові мильну піну.— Стукайте, коли хочете, дзвінка немає!

Тоді там стукнуло раз і вдруге, стукнуло делікатно, кісточками пальців, стукнуло й завмерло. Діжа, хмикаючи, пішов відчиняти. Він виставив до дверей намилену щоку, сподіваючись, що делікатно спровадить пораннього відвідувача, але змушений був відмовитися від свого рішучого наміру і зрадив таємниці свого туалету, відступивши перед прихідцем на крок і підставивши йому вже намилену щоку, мовби хотів, щоб той її поцілував.

Бо за дверима стояв головний інженер їхнього інституту Антон Кузьмич Кошарний.

— Не потурбував? — ввічливо спитав Кошарний, помахуючи м'яким сірим капелюхом, бо добряче, видно, захекався, поки простував на п'ятий поверх.

— Здивував,— сказав Діжа.— А також ощасливив. Бо де це чувано, щоб начальство добиралося ледь світ аж на хутір Нивки тільки для того, щоб дізнатися, як влаштувалися його підлеглі.

— Ну, доброго ранку,— Кошарний простягнув до Діжі руку, але той своєї не дав, тільки помахав перед обличчям Кошарного пензликом.

— Вітаю вас без рукостискань, прошу до келії. Двері можна просто пхнути назад, зачиняються вони автоматично.

Кошарний прилаштував свого капелюха на вішалці, зайшов до кімнати.

— Книжки,— зазначив він трохи враженим голосом.

— Книжки,— згодився з ним Діжа.

Кошарний відбув коротку мандрівку поглядом по стінах, задер голову, вичитав на стелі зобов'язання повіситися, трохи помовчав для годиться, промовив:

— Так.

Очевидно, це мало означати роздумливість.

— Так,— лукаво повторив за ним Іван, щоб не дати порватися тій тонкій нитці роздумливості, яку почав снувати Кошарний.

— Дозволиш сісти?

— Абсолютно.

— Голишся?

— Голюсь.

Ні, таки Діжа не помилився: цей прийшов, щоб узяти, а не приніс! Він вирішив ждати, поки Кошарний розбалакається. Знов став намилювати вже намилену щоку, бо піна за цей час трохи висохла і стала ніби рідшою. Кошарний, не підводячись з стільця, видовжив шию, глянув у вікно.

— У тебе тут чудовий краєвид. Густа стіна лісу, садки, будиночки, мов з книжки казок Андерсена.

— Приватний сектор. Відставні полковники і майори. Окрім того, свідчення куцих умів з міськради. Десять років тому роздавали направо й наліво земельні ділянки, не уявляючи, як розростеться за цей час Київ.

— За генеральним планом він не повинен був так розростатися.

— Діти народжуються, нічого не відаючи про генеральний план, затверджений у прокурених кімнатах.

— Однаково ти живеш у райському місці.

— Особливо це відчуваєш, коли добираєшся від площі Перемоги автобусом, набитим людьми так, що от-от репне.

— Що з того, що я живу в самому центрі? А ти знаєш, що навпроти мого будинку? Міський морг. Тільки й того, що замаскований науковою назвою: кафедра судово-медичної експертизи. А фактично — трупарня. Щоранку, як іду на роботу, бачу труну, а то й кілька. Привозять вантажними машинами якісь

байдужі дядьки, байдуже скидають на землю труни, білі стругані або жовті поліровані, з стружками всередині. Стоять собі на машині, позіхають, покурюють, посміхаються, а труни лежать на землі і ждуть. Ти уявляєш? Веселе життя.

— Безголове проектування. Хто ж споруджує житловий будинок коло моргу?

— Проектувався він вище, але нижче був вільний майданчик, в міськраді хтось наполіг, щоб пересунули. Хіба це вперше? Проектуєш рік і два, а твою роботу за п'ять хвилин зведуть нанівець. Добре, якщо тільки трохи щось змінять, а не перекреслять зовсім. Отак, як ти наш конкурсний проект «Космос».

— А ти що, читав мою рецензію?

— Як же. Адже я секретар жюрі. Повинен групувати думки.

— Ну, й куди ж ти пригрупував мій відгук?

— Поставив осібно. «Космос» у нас іде тільки з позитивними рецензіями.

— Ну й хай собі йде.

— Але ж твоя думка.

— Вона таки моя, тут не може бути жодних сумнівів.

— Проект «Космос» — це останнє слово радянської архітектурної думки.

— Стривайте, товаришу секретар жюрі, чи не для того ви приїхали так рано, щоб переконати мене, що проект «Космос» — це останнє слово і так далі...

— Я просто хотів би тобі розкрити очі.

— А я, навіть заплющивши очі, бачу, що проект «Космос» належить посередності.

— Ти голися, голися, я просто між іншим згадав про наш конкурс. До кінця ще цілий місяць, ще буде всього.

Діжа намилив другу щоку. Піна була густа, мов сметана. Наблизив обличчя до дзеркальця, взяв безпечну бритву, шкрябнув по щоці. Сказав, адресуючись тепер не до Кошарного, а до тієї щоки, яку розпочав голити:

— Стіл на чотирьох ніжках. Це, звичайно, міцно і мовби й гарно.

Підставив дзеркалові другу щоку, крутнув по ній пензликом, ще більше згущуючи піну.

— Але греки присвятили Венері не стіл, а триніжник. Це — справжня краса!

Знов заговорила щока, що перебувала в стадії гоління:

— Будувати можна тільки напевне. Дикі висоти нововідкриттів — не для архітектури.

Намилена щока відповіла їй з гарячковою поквапливістю:

— Все це так, але водночас треба завжди зорювати безжально гострими плугами сміливої правди скам'янілі грунти догматизму і зарозумілості.

Кошарний вертів у руках книжку французького художника Поля Гогена «Ноа-ноа». Не знав навіть, що Гоген, окрім кар-

тин, написав ще й книжку. Розгорнув на сорок п'ятій сторінці. Краєм вуха дослухався до дивного діалога перед дзеркалом.

Голена щока обурилася:

— Звідки ти такий узявся?

На що намилена щока спокійно відповіла:

— Ти ж добре знаєш: з Запоріжжя. Мене знайшли там Кукулик і Брайко. Написали мені листа. Кукулик з похмурим гумором писав, що я в Києві зможу заробляти від копійки до мільйона, а з часом стану президентом Академії будівництва і архітектури, скорочено АБіА. Це трохи нагадало мені іншу подію, яка мала місце сто років тому. Тоді з Англії до Америки завезли горобців, яких там до того часу не було. Навіщо завезли? Щоб вони поїдали гусінь. Так і мене з Запоріжжя.

— Ти занадто високої думки про своє призначення,— гнівно мовила щока, вже наполовину вишкреблена тонким лезом «Нева».— Треба ніколи не забувати про скромність.

Намилена щока не задумувалася над відповіддю жодної миті:

— Гете сказав, що скромними бувають тільки негідники.

Кошарний читав на сорок п'ятій сторінці «Ноа-ноа»:

Вирубуй до кореня пущу безмежну!
Винищуй всю пущу Зла,
зерна якого кинули в тебе подих смерті!
Вирви в собі любов до самого Себе!
Винищ і витни Зло, як восени збивають рукою
квітку лотоса...

— Справа навіть не в тому, що ти перекреслив проект «Космос»,— відкладаючи книжку, сказав Кошарний.— Йдеться про значно гірше: ти розхвалив проект «Сонце для всіх». Ці школярські вправи якогось недоука, цей... Між іншим, ти даремно посміхаєшся, товариш Діжа...

— Ах, тобі не подобається моя посмішка,— сказала намилена щока до поголеної,— може, тобі б хотілося, щоб до тебе посміхнулася Ірина Скобцева? Не діждешся! Вона якраз оце поспішає на Воробйовське шосе у чорній «Волзі», з хромованим обідком навколо кузова, з блискучою решіткою перед радіатором і овальним дзеркалом лівобіч від шофера. Чого вона їде на Воробйовське шосе? Ну, ясно ж, на студію «Мосфільм» — зніматися в пробі на роль Елен Курагіної у «Війні та мирі». Постановник фільму — Сергій Бондарчук. Сценарій — Сергія Бондарчука. Щоправда, за романом Льва Толстого. Що там ще Сергія Бондарчука? Ага, роль П'єра Безухова виконує Сергій Бондарчук. Окрім того, Сергій Бондарчук — чоловік Ірини Скобцевої, отже, повинен знайти для дружини роль у своєму фільмі. У всякому разі, так вважають усі примітивні натури, в тому числі й ти. Чому на чорній «Волзі»? Така остання мода. Пішла від англійського уряду. Взагалі від урядів. Тепер чорна

«Волга» — однаково що бетонний козирок коло нових київських споруд. Де треба, де й не треба.

— Ти все жартуєш,— подав здалеку голос Кошарний.

— Добре спалося,— промовила щока, вкрита піною.

— А я спав дуже погано, начитавшись учора твоїх нерозсудних рецензій,— знов подав голос Кошарний.

— Мені подобається Кошарний,— сказала поголена щока.

— Але гляньте, як він просовує проект з старими ідеями, мовби не знає, що дарувати місту такий проект — це все одно, що дарувати людині старі штани,— сказала щока намилена.

— Мені подобається в Кошарному діловитість,— правила своєї одна щока.

— Але погано, коли ця діловитість сягає туди, куди б їй не слід сягати. Конкурс ще не закінчено, навіщо ж розкривати деякі його таємниці? Це схоже...

Бритва потяглася до намиленої щоки, та злякалася і вмовкла, чим відразу скористалася поголена щока, щоб заявити:

— Гарний хлопець Кошарний!

— Але ж погано, що він хоче...

Лезо доторкнулося до щоки. Бритва погорнула піну вниз. Шерех леза по шкірі, стинання коротеньких волосинок. Кошарний взяв ще одну книжку з другої шафи. Герберт Уеллс, «Країна сліпих».

Добре було б жити серед сліпих. Чи, може, ні?

Бритва швидко бігала по щоці Діжі. Діалог перед дзеркалом було закінчено. Кошарний утомлено спитав:

— Слухав учора радіо? Програли наші чілійцям. Два — один. Все загинуло.

— На кінофестивалі в Карлових Варах учора розпочалася дискусія на тему: «Чи людина творець життя, чи його жертва»,— сказав Діжа.— Ти як вважаєш?

— В залежності від обставин.

— Чорта пухлого! Завжди творець! Тільки творець! Навіть учорашній програш у Чілі ми створили власними руками. Вже після матчу з Колумбією було видно, що команди нашої вистачає лише на сорок п'ять хвилин. Уругвай ствердив це припущення, зрівнявши рахунок у другому таймі, коли наші вели з перевагою на три м'ячі. Чудом виграли в Уругваю, чудом виграли в Югославії в першій зустрічі. Ті грали ліпше, як писала вся світова преса, окрім нашої. Але чуда завжди буває не досить там, де потрібна звичайна голова на в'язах. У нашого тренера не було голови. Він не думав перед світовим чемпіонатом. За нього думала традиція. Ах, як ми любимо все звичне, усталене! Нетто, Понедельник, Яшин! І п'ять років тому Нетто і Яшин, і нині Яшин і Нетто! От тобі й пронеттили. Чемпіони країни, київське «Динамо», лишаються вдома, десятки молодих талановитих футболістів лишаються вдома, а за океан посилаємо сотні разів прорецензованого і затвердженого Нетто. Навіть електрон-

ну машину «Урал-2» примусили підрахувати шанси команд таким чином, що збірна команда СРСР у всіх випадках мала бути чемпіоном світу. Безсторонній механізм, точна математика, холодна об'єктивність — а все одно запульсували в ньому воля і бажання людські! Навіть помиляючись, ми завжди прагнемо досягти визначеної мети!

— Отже, ти не хочеш забрати назад своїх рецензій?

— Я буду впертий, як електронна машина «Урал».

— Але ти ж сам тільки-но сказав, що навіть точна машина помиляється.

— Машина хай помиляється, а мені помилятися не хотілося б. Каву питимеш?

— Я п'ю тільки чай.

— І негусто заварений?

— Ти вгадав. Неміцно заварений.

— Ну, а я каву. І густу. Дуже густу.

Доки Кошарний переглядав книжки з дивовижної бібліотеки Івана Діжі (жодного передплатного видання «Гослитиздата» і Держлітвидаву!), Діжа неквапно пив свою гірку, без цукру каву і намагався ні про що не думати. Просто дивитися в чашку й спостерігати, як там клубочиться сизувата пара над брунатною рідиною. Чомусь згадався один понурий дивогляд: жіноча трахея, запхана шматком м'яса. Де він її бачив? Ага, там же, на кафедрі судово-медичної експертизи, тобто в приміщенні міського моргу, коло якого живе Кошарний. Там є дуже багато похмурих експонатів людської необачливості, зажерливості й злочинності. Серед них і цей. У банці з спиртом — шматок трахеї з темним кавалком м'яса усередині. Офіціантка ресторану «Динамо» (вродлива, повногруда, з пофарбованим хною волоссям, з діамантовими сережками й золотим годинником) несла замовникові ростбіф, офіціантки ніколи не бувають голодними. Ресторанні страви не викликають у них жодних виділень шлункового соку чи ферменту пепсину, вульгарно висловлюючись, слини. Але ростбіф! Соковите м'ясо, червоне, гнучке, важке (питома вага, як у свинцю!) протягом цілої доби лежало в холодильнику, обкладене спеціально нашаткованими сирими овочами, пронизувалося соками від овочів, набиралося неймовірних запахів і присмаків, перетворювалося з примітивного м'яса на якийсь казковий продукт, про який можна тільки прочитати в книжках або дізнатися з зарубіжного фільму (іноді «Мосфільм» теж заверне такий фільмик!). Таке м'ясо можна їсти й не смаживши. А коли кухар-чарівник ще піддасть його, як кажуть металурги, термічній обробці, тобто припече трохи на вогні, так щоб таємнича хімічна реакція взаємодії двох світів — тваринного й рослинного,— яка почалася в м'ясі, коли воно лежало в холодильнику, обкладене овочами, дійшла тепер свого логічного, як то пишуть у газетах, завершення, то тоді

й матимемо велике чудо кулінарії, перед яким схиляються навіть весталки храму Ненажерства, тобто офіціантки.

Того дня кухар трохи помилився і підсмажив ростбіф не дуже великими шматками. А згідно з так званою нормою «виходу блюда», вага ростбіфа мала бути такою-то й такою. Довелося до великого шматка додати ще й маленький. І той маленький, поки офіціантка несла страву з кухні до залу, й спокусив бідну жінку (ще зовсім молоду і вродливу по-київському, тобто повну, з перефарбованим волоссям, з сережками і т. д.), і вона вхопила той шматочок, як та коза з казки листочок, але різниця між офіціанткою й козою полягала в тому, що коза, поки доходила до свого діда, встигала проковтнути листочок, ще й запити його води крапелькою, офіціантка ж ніяк не могла встигнути проковтнути кавалка ростбіфу на тому короткому відрізку шляху, який їй належало подолати від кухні до замовника. Як бачимо, часто навіть відстань з категорії фізичної перетворюється на категорію філософську, та ще й з добрячою домішкою фаталізму.

Офіціантка поспішала, дуже поспішала. Вона пожбурила той шматок м'яса в рот, вона привела в дію відразу весь складний механізм ковтання, всі м'язи рота, горла і ще там чого, а це досить багато м'язів. Від поспіху щось там порушилося в координації м'язів, якийсь м'яз скоротився раніше, якийсь пізніше, шматок ростбіфа був проштовхнутий не в стравохід, а в дихальне горло, і на четвертому метрі від «роздаточного вікна» (о, який термін!) кухні було зафіксовано миттєву смерть офіціантки, портрет якої ми двічі описали трохи вище.

Тепер її трахея плаває в синюватому розчині за прозорим склом і нагадує, нагадує... Що?

. . . . . .

— Слухайте, Танюсю-Тетяночко-Таїтяночко, ось ваш коктейль, і прошу вас: не забивайте мені голови підозрами і дамськими секретами. Сьогодні жюрі, і я повинен очиститися від усього, як цибулина перед з'їденням.

— Якщо вас хто й спробує з'їсти, то виплюне,— сказала гнівно Таня і відвернулася від Діжі.

УРОК РОЗЧАРУВАННЯ

Кукулик добре відчув ту хвилину, коли треба було перервати засідання на обід. Пристрасті почали розгорятися саме тоді, як виступив Брайко. Кукулик бачив по очах присутніх, що кожному хочеться й собі втрутитися в суперечку; а там, де починаються суперечки, добра не жди.

Але хоч волею головуючого засідання й було перерване в найцікавішому місці, або, як кажуть драматурги, в кульмінаційному пункті, все ж членам жюрі хотілося продовжити обмін

думками, попросту кажучи, хотілося вибалакатися хоч перед ким-небудь, певно, тому на перерву й розбігалися всі попарно.

Представник міськради покликав до своєї машини представника Держбуду. Ця пара оформилася, так би мовити, за семантичним принципом: обидва представники, обидва мали високі повноваження, обидва поки що утримувалися від виступу на жюрі, тому й нам незручно зазирати до них у машину і підслуховувати їхню поважну (чи там яку) розмову. Архітектурний юнак силкувався причепитися до Тані, але та гукнула просто через його нафіксатуарену голову до Івана:

— Товаришу Діжа, я з вами на обід!

Академік якось мимоволі опинився коло Тетяни Василівни, мовчки пішов поряд з нею по Володимирській до Богдана. Коли мовчати було далі незручно, спитав:

— Пробачте, ви хіба не обідаєте, Тетяно Василівно?

— Не хочеться. Забіжу до академії. Я вже звикла їсти тільки вранці та увечері. Вдень не можу. А ви?

— Я перейшов у ту стадію, коли все визначається словом «мало»: мало їсти, мало спати, мало... працювати.

— Щодо останнього я з вами незгодна. Хто ж більше за вас працює?

Коли поминули Богдана, Дементій Хомич спитав:

— То ви — до академії?

— Так. А ви, пробачте за цікавість?

— Я на Володимирове городище. Вхопити вітру з-за Дніпра та Десни в свої старі паруси... До речі, щось я вам хотів сказати, Тетяно Василівно...

— Прошу...

— Уявіть собі, забув,— Дементій Хомич роблено засміявся. Він сміявся з самого себе. Бо що б мав казати? Що має підозри? Що йому не подобається те, як Кошарний провів усю справу з рецензуванням проектів? Яка наївна пінкертонівщина! — От зовсім недавно хотів сказати, а тепер забув. Старечий склероз. Склероз і ревматизм. Хвороба, на яку найчастіше слабують осли і...— він знову засміявся з відтінком суму,— і академіки... Ну, та колись, може, згадаю. Тим часом...

Тетяна Василівна мовчки опустила повіки.

Академік уклонився. Чого він ходив на Володимирове городище? Ховався від автомобілів? Від їхнього чаду? Щодня півгодини глибокого солодкого дихання чистим повітрям, може, так само чистим, як було воно тут ще за князів. Професор Черкезов-Серазіні — запеклий книголюб. Дементій Хомич подарував йому якийсь зжовклий раритет.

Розчулений професор довго вчив академіка правильно дихати. Як дихають малі діти й жінки: втягувати живіт, щоб знизу натискувати на діафрагму. Глибокий видих. Чим глибший видих, тим глибший вдих. Які дурниці!

Сірими гранітними сходами він піднімався на старе Київське городище. Рожеві камені фундаментів Десятинної церкви омиті дощем. Виполоскані чистою літньою водою жилаві листки подорожника. Краплинки води звисають з гострих листочків лободи. Жовтіє кульбаба — цей найневибагливіший поселенець і весняний першоцвіт київських схилів. За Дніпром, над Десною, над лісами і луками — сива імла, сива, як давнина цього пагорба, цих каменів і цих трав, які росли за мільйони років до нас і ростимуть ще мільйони років, ніким не сіяні, ніким не доглянуті, нищені всіма і не знищувані ніким, ніколи й нізащо. Як мистецтво.

На Володимирській, і на Десятинній, і в скверику, де сплітались ці дві найстаріші київські вулиці (на колишньому Бабиному торжку), росли каштани, клени, трохи акацій. Колись тут, мабуть, росли дуби. Та ще дикі липи. Мабуть, груші також. І над липами та грушами — золотисті кульки бджіл, диких, неляканих, невизискуваних бджіл.

Тепер природа вже не співає нам своїх пісень в містах. Вона мовчить, пригноблена гуком, гамором, скреготом міста. Хтось навіть сказав: чому міст не будують за містами, адже там таке свіже повітря? Мікрорайони. Не станемо приховувати: не ми їх вигадали. Ми запозичили і, як завжди, погіршені взірці. Не шматочки живої природи, а штучні газони, викорчувані дерева і на їхньому місці — криві саджанці, глинища, завалені сміттям. Будування — це мистецтво. Мистецтво займається трудним і добрим. Це — Гете. Замість трудного і доброго, марнослав'я. Мода. Одним аби лиш виконати план, дати процент. Другим — аби лиш здивувати й приголомшити людину. Пішла мода вже не на окремі споруди (ними не дивуєш!), не на окремі квартали і райони (до них звикли), а на цілі міста й столиці! Німейєр споруджує фантастичне Бразіліа, Корбюзьє — таємничий Чандігарх, бетонні химери в індійських джунглях, покійний Райт полишив після себе хворобливий проект міста на острові: якісь сферичні поверхні, замкнені кола у всьому, мовби символ безвиході. Голий математичний розрахунок, возведений у таємницю абстрактної краси. А мистецтво має бути добрим. Людина для людей. Міста теж живуть, як люди. Як навколо старих дідів зростають онуки, так у Києві навколо Софії, Золотих воріт і Лаври розростаються нові квартали. Місто росте не тільки вшир. Воно, мов жива істота, весь час змінюється і в своїх глибинах. Зробити з міста музей не можна. Хто в ньому захоче жити?

Ага! Так само думав він тоді, коли читав довідку Косар-Косаревича про те, що Дмитрівський собор не являє собою жодної архітектурної цінності. Собор зруйнували, щоб тепер згадувати його з жалем і скорботою. Зруйнували так само, як у Москві — храм Спасителя. Тепер там — міська купальня. Температура води — однакова влітку й узимку. Над басейном — подушка з нагрітого повітря. Вгорі по бар'єру ходить сторож у кожусі й

валянках, а внизу бовтаються в воді голі хлопці й дівчата. І академіки архітектури? І академіки архітектури. «Ходім, Дементію Хомичу, у мене там знайомство, дістанемо тобі найкращі трусики й шапочку, ти матимеш справжню насолоду!» — це його московський товариш. Академік архітектури — серед верескливих дівчаток у модних нейлонових купальниках, з модно підведеними бровами і модно намальованими губами. Хто звелів зруйнувати білокам'яний храм? А хто захоче жити в музеї?

Все на «К». Тоді Косар-Косаревич, тепер Кукулик і Кошарний. Якось ішлося про будинок на Володимирській, який затуляв Софію, розокремлював Софійський собор і Золоті ворота. Кукулик підтакував, а він, академік Голубицький, змовчав. І поставили будинок. І прикрасили його якимись химерними постатями невідомих великомучеників, якимись ідолами. Бовваніло в безглуздих прорізах арок щось таке миршаве, що важко добрати й слів для його назви.

Чому не сказав тоді нічого, мовчки згодився на зіпсуття одного з найкращих місць старого Києва? Боявся? Але ж старі люди нічого не бояться. А Кукулик? Доки просторікуватиме цей чоловік, доки стовбичитиме на архітектурних обріях? Адже від нього тільки шкода, це вчитель безпринципності, він ніколи не мав свого мистецького кредо, він тільки намагався догодити тому, хто опинявся вище. І всі бачили і мовчали. І сьогодні він, академік Голубицький, бачить, догадується і мовчить. Якась старомодна порядність заважає йому встати на жюрі і сказати. Що сказати? Те, чого не сказав навіть Тетяні Василівні? Підозри? Академік і підозри — речі несумісні. Він має право на склероз, на ревматизм, але на підозри?.. Ревматизм у ослів. Вони ревуть. Ніхто не знає, чого ревуть осли.

Під ногами — глиняста земля Київського городища. Кукулик і Кошарний чіпкі, як глина. А старий Дементій — м'який, як глина. Тільки розчарування. В біблії про землю Ханаанську: «Бачив її очима своїми, але не дійдеш до неї». Йому не вистачало мужності, щоб дійти до землі обіцяної справедливості. Кажуть: справедливому мужність не потрібна. Але без мужності не станеш справедливим...

Дементій Хомич повертався на засідання жюрі, і на підборах його черевиків жовтіли пружечки глини з старого Київського городища.

Він не помічав тих пружечків, інакше б став був і витер черевики ще там, на мокрому спориші, що виріс на місці князівських палат і гридниць. Але хоч не помічав того, що ніс на своїх підборах, думав він дивним чином саме про глину.

Глина, глей, глизявий, глек, глевтяк, глечик. У нас глина, у німців лем, у французів глез, у англійців клей. Та хіба справа в назві? Глина — це все. Її багатство, розмаїтість і всюдисущість не надаються до опису. Греки зображали Гею, богиню Землі, в жовтому одязі в супроводі глиняно-жовтого лева.

З глини споруджені циклопічні стіни й піраміди. Вавілон і буддійські храми. Глина — в скульптурах і в доменних печах, де вона стримує тисячоградусні температури.

В цеглі наших будинків, і в черепиці, і в папері, на якому ми пишемо,— глина, як наповнювач, і в гумі — теж наповнювач, і мило з глини, і пудра з глини, і пілюлі — з білої глини, і фарби з глини: умбра, охра, мумія. Все з глини. Ідоли — теж з глини. Може, й легенда про створення Адама свідчить про вічний скепсис буття, про нагадування людині на її нетривкість, на недосконалість, на повсякчасну потребу оновлення й змін. Те, що з глини, може бути подеколи навіть міцним, але не вічним!

А власне — все це метафізика: і глина, і пілюлі з неї, і гума на колесах наших «Волг», і навіть оте, що налипло на підборах академікових черевиків.

Повернемося до справ, заради яких розпочалася вся ця історія.

ДЕНЬ БИТВИ

Як то він закінчиться, цей тяжкий і заплутаний київський літній день? І чому вибрали саме цей день — двадцять сьоме липня? Чому не двадцять восьме, не перше серпня, не... У виборі дня виявилася далекоглядність Кошарного. Вибір було зроблено, так би мовити, психологічно. Двадцять сьоме липня — день великого футбола, день, коли діяльність усіх установ по обіді паралізована очікуванням початку, очікуванням свистка, який пролунає на зеленому полі стадіону. Всі думають тільки про вечір, тільки про зелену травичку, тільки про перший удар по м'ячу. Всі поспішають, ніхто до пуття не робить, і їхнє жюрі теж буде простою формальністю. Зрештою, кому яке діло до того, хто одержить премію? Є конкурс, будуть і премії.

А виявилося?

Виявилося, що саме цей день обрали для своєрідного реваншу всі, всі. Навіть київське «Динамо» (та що там навіть? Напевне!) хотіло взяти реванш у «Зеніта» за нічию в першому колі. І, власне, й не за нічию, а за страх, за переляк, бо в першому колі в Ленінграді кияни мало не програли, чудом витягли на нічию. Реванш, реванш!

Мовчун Брайко. Тихий і боязкий Брайко ждав саме цього дня. Мовчав через сором'язливість а чи через відчуття якогось дивного комплексу нижчості, чоловік, битий-перебитий горем і бідою, ціджений-переціджений через цідилки пильності, недовіри, підозри, він самотньо змагався з минулим, яке носив у собі, зціплював зуби, стискував щелепи. Чи можна завжди носити в собі самотність? Вдома він трохи розкривався, але тільки наполовину, бо далі не давало Медеїне власне лихо. Може, хотів

розкритися перед тією безтурботною, трохи безсоромною Галиною? А кого зустрів? Людину, яка теж носить у собі трагізм минулого.

Щоб не було трагізму, покінчимо з минулим! Змагатися! Битися! Сміливо в бій! І чим швидше настане день битви, тим ліпше!

Брайко вирішив, що засідання жюрі — оце й буде його день битви.

А Діжа?

Він хотів хоч сьогодні висловитися. Розповісти, може, про те, як його запросили до Києва, як носилися: талант, талант. А що далі? Він проектував то готель, то магазин, то спортивну споруду, то житловий будинок, проект котився з гори в долину і знов з гори та в долину різних архітектурно-номенклатурних інстанцій, обростав відгуками і... співавторами. Співавтори робили незначні зміни на гірше (завжди на гірше!) — і тоді проект ішов. Діжа бігав, обурювався, його зустрічали й проводжали поблажливими усмішками, наслідків — жодних. Дивні речі творилися. Копіювали зарубіжні споруди, але завжди в гіршому варіанті. Брали абстракціоністські скульптури й декоративний розпис, додавали до них трохи реалізму й писали в журналах — «новий радянський стиль». Який там стиль? Еклектика! Циніки від мистецтва сміялися: не бійтеся еклектики, вона зближує народи. А Іван бачив, що такі дивогляди тільки віддаляють мистецтво від народу, перетворюють його на моду, надягають на нього вузенькі ковбойські штанці з мідними кнопками на тому місці, про яке не пишуть в книжках.

А супутники ж не запозичували ні в кого, і космічних кораблів не запозичували, і глобальної ракети!

Він знав, що проект «Сонце для всіх» різоне всіх своєю абсолютною оригінальністю і незапозиченістю, знав, що проти нього заперечуватимуть, знав, що Кошарний вже «скеровує думки», і готувався дати бій. День битви!

Може, й академік вибрав саме цей день, щоб розпрощатися назавжди з своїм одвічним лібералізмом, який він ховав за показною похмурістю й зосередженістю (а що ховав за лібералізмом? Безпринципність, інтелігентську м'якотілість?).

День очікуваного, так ретельно підготовленого Кошарним тріумфу принципів і ідей Василя Васильовича Кукулика ставав, таким чином, днем несподіваним, днем битви і міг стати днем розчарувань, а то й цілковитого краху. Хто в цьому був винен — Кошарний? Ні, Кукулик не мав звички слабонервних людей відразу звалювати провину на першого свого помічника. Він не сказав Кошарному нічого, окрім тієї згадки про сільську грозу. А так: все було гаразд. Василь Васильович навіть мугикав пісеньку собі під ніс, коли поверталися вони з «Абхазії» до інституту, щоб відновити засідання жюрі, і навіть жартівливо підштовхував під лікоть Кошарного і кепкував: «Антоне, он

кобила тоне...» Одним словом: «І благосклонні пребували всегда к єфрейторам своїм».

Але коли зійшлися всі по обіді, Василь Васильович зобразив на обличчі достойне спохмурніння, обвів шановне зібрання стурбованим поглядом, відкашлявся густим полковницьким басом і, віючи навсібіч змішаним букетом лаванди, карського шашлику й коньяку десятилітньої витримки, сказав:

— В порядку ведення я хотів би, товариші, зробити одне зауваження. Звиняйте, а де ж Брайко?

Всі стали озиратися, Брайка справді не було. Кошарний підібгав губи, йому так і кортіло сказати: «Соромно стало за свій півнячий викрик», але він стримався, промовчав, бо відчував, що тепер треба вважати на кожне слово.

Саме в цей час відчинилися двері, пролунав чийсь голос:

— Дозвольте?

Всі погляди звернулися туди, до дверей, Кукулик аж перекрутився весь на своєму президентському сідалі, але замість суворості на його обличчя миттю набігла сонячність, воно стало щиропривітним і тим по-справжньому вродливим кукуликівським обличчям, яким ще сьогодні потай милувалася Тетяна Василівна.

На порозі кабінету стояв секретар міськкому Олексій Іванович, невисокий, ще молодий чоловік, круглоголовий, круглолиций, з кирпатим носом, сірими гарними очима, з спокійною усмішкою на повних, по-хлоп'ячому рожевих устах.

— Олексію Івановичу! — радо вигукнув Кукулик, підводячись і йдучи назустріч секретареві.— Олексію Івановичу, які ми раді!

— А я насамперед хочу попросити пробачення за несподівану затримку,— сказав той,— не зміг прийти зранку, оце тільки тепер вирвався нарешті, але вже зате ж сидітиму до кінця, як повнометражний член жюрі. Дозволите, Василю Васильовичу?

— Та боже ж мій! — словами Кошарного відповів Кукулик.— Сідайте, прошу, ось тут, на моє місце, і ведіть наше жюрі.

— Ну, це вже узурпаторство,— жартівливо розвів руками секретар.— До того крісла в мене жодних прав. Я всього-навсього рядовий член вашого жюрі, до того ж не дуже ретельний, як бачите. Але з проектами я ознайомився, ознайомився...

— І скажете свою думку? — спитав Кошарний влазливо.

— Очевидно, якщо буде така потреба.

— То, може, відразу й той...— змовницьки підморгнув йому Кукулик.— А то в нас тут трохи бокаса пішло обговорення. Знайшлися розкольники, запахло демагогією...

— Треба послухати,— уникливо відповів секретар.

— Тоді дозвольте, я в порядку ведення? — знов сказав Кукулик, тепер уже адресуючись тільки до секретаря міськкому, але той вдав, що не зрозумів звернення, пустив Кукуликові сло-

ва повз себе, на всіх інших, сидів мовчки, як і всі, і Кукуликові не лишалося нічого більше, як, знов наславши на своє вродливе крупне обличчя достойне спохмурніння, відкашлятися і виголосити заздалегідь обдуману (ще тоді, як він по дорозі з ресторану мугикав пісеньку й кпив з Кошарного: «Антоне, он кобила тоне...») маленьку промову:

— У нас тут, на жаль, розділилися думки, вірніше, не розділились, тому що жюрі загалом одностайне в своїх оцінках поданих на конкурс проектів; але деякі товариші з незрозумілих міркувань вирішили використати наше жюрі для виголошення своїх не зовсім здорових, я б сказав, поглядів на нашу радянську архітектуру, допустили демагогічних зривів. Інакше я не можу кваліфікувати того, що ми чули з боку товариша Діжі а чи відсутнього, на жаль, товариша Брайка. Ці товариші пробували звинувачувати нас у затискуванні талантів, в консерватизмі; взагалі якщо послухати їх, то тільки вони володіють істиною в останній інстанції, тільки їм доступні всі таємниці соціалістичного мистецтва, тільки вони все знають і святіші за самого архітектурного папу, а ми, звиняйте, випадкові люди в архітектурі.

— Неправда! — не стримавшись, гукнув Діжа.— Ніхто таких дурниць не казав, навіщо вигадувати.

— Щоб не плодити тут далі демагогії,— не зауваживши Діжиного вигуку, вів далі Кукулик,— я вважаю за свій обов'язок сказати таке. Єдино справедливим, законним і моральним, коли хочете, є те, що найважливіші творчі проблеми покликані розв'язувати не випадкові люди, а досвідчені спеціалісти, які вже зарекомендували себе перед партією і народом. Це державна аксіома. Найпрацьовитіші й найздібніші з молодих теж з часом займуть своє місце, як це, наприклад, сталося з вами, товаришу Діжа.

— Місце вічних співавторів! — додав Діжа.

— Яка мета нашого конкурсу? — не слухав його Кукулик.— Тут не може бути двох думок. Мета конкурсу — дати зрілий проект, потрібний нашому народові. Я не розголошу жодної таємниці, коли скажу, що помиляються ті товариші, які вбачають призначення нашого конкурсу тільки і насамперед у тому, щоб дати змогу позачергово вистрибнути на найвищі щаблі нашої архітектурної номенклатури якимсь невідомим початківцям з досить сумнівними творчими претензіями. І тому, мовляв, ми повинні йти на поступки, давати якісь пільги на невідомість, на незрілість, на зеленість, бракуючи натомість зрілі проекти тільки через те, що в них відчувається досвідчена рука.

— Школярство відчувається! — знов не витерпів Діжа. На нього подивився осудливо секретар міськкому, але нічого не сказав.

Тетяна Василівна милувалася Кукуликом майже відверто. Який він спокійно-розумний, який безмежно далекий від отієї

хлоп'ячої неврастенії, що так і випирає з Діжі. Якби вона могла зараз взяти слово, вона б виступила з гарячою підтримкою думок Василя Васильовича, отого вродливого, як казковий лісовий цар, Кукулика-Кукуличка... Але ніяковість і притаєний страх (ніхто в світі не повинен знати про їхні взаємини, ніхто, ніхто!) відігнали нерозумне бажання, і Тетяна Василівна тільки пересмикнула плечима від внутрішнього холодка, який завжди передував у неї бажанню кинутися в суперечку.

Кукулик сів. Впустив на своє обличчя сонячність, повіяв на присутніх лавандою (весь заряд шашлику з коньяком було вкладено в промову), милостиво кивнув Кошарному. «І благосклонні пребували всегда к єфрейторам своїм». Кошарний видавив на своїх устах, мов пасту з тюбика, усміх, спрямував його на Діжу, якусь мить демонстрував йому вищість свого усміху, потім тихо сказав:

— Здається, хотів забрати голос товариш Бульший.

І тут виявилося, що товариш Бульший, власне, лишився поза увагою всіх присутніх, якщо не вважати держбудівця, який навіть на обід їхав у машині товариша Бульшого, хоч ніхто не міг би напевно стверджувати, що держбудівець, цей високий, худорлявий чоловік, з розумним, трохи нервовим обличчям, міг про щось говорити з товаришем Бульшим, окрім вічної теми про погоду, і про здоров'я, та ще хіба про красу Хрещатика.

Користуючись з права автора скрізь бути присутнім, мати всевидяще око і всеслишащеє вухо, спробуємо бодай побіжно вхопити деякі обриси постаті товариша Бульшого.

Це був чоловік середнього зросту, середнього віку, середньої вгодованості (хай пробачиться нам така заготівельницька термінологія), середніх здіб... Але природна стриманість наказує нам урвати на півслові, бо де це ви бачили, щоб людина зраділа, коли про неї скажуть, що вона володіє середніми здібнос... ох! Недоліків ми зовсім не посідаємо, а достоїнств нам відпущено по саму зав'язку, достоїнств у нас тільки най-най-най...

Що ж до середності, посередності, то хай наші вороги сидять на тій серединці, коли доходить до здібностей і обдаровань.

Отож цей чоловік середнього віку, середнього зросту, чоловік, на якого ми всі не звернули уваги, мав на собі світло-сірий костюм, ще й новий нібито, але якийсь широкуватий на власника (саме такий, щоб можна було приховати оту деталь організму, яку в народі звуть «трудова мозоль», а ще простіше — черевце), трохи наче пом'ятий, від чого і обличчя в чоловіка теж здавалося пом'ятим, брезклим, мов засняділе молоко. Чоловік, як тільки пролунало його прізвище, хапливо зібрав аркушики, надруковані на машинці, поклав їх так перед собою, щоб було зручно читати, поважно (тепер уже поважно, хапливість стосувалася тільки до аркушиків) підвівся, відкашлявся, майже так, як Кукулик, задер голову, але відразу ж передумав і, перегнувши шию, кинув свою голову наперед, вліпив очі в стіл, на якому

лежали ті аркушики (от біда, коли ото тобі секретарі та помічники понаписують, а ти потім розбирай), ще раз кашлянув.

Всі замовкли, вичікуюче дивилися на товариша Бульшого, який мав виступити від імені міськради, тобто від імені міста, від імені Києва, від імені, так би мовити, «зацікавленої сторони», найбільш зацікавленої сторони, коли хочете, як сказав би Кукулик.

Товариш Бульший, видно, готувався прочитати щось надзвичайно епохальне, бо ще раз кашлянув і ще раз, і нам набридло слухати тільки оте відкашлювання, і ми... Негарно зазирати через плече, але ми все-таки зазирнули, бо занадто вже заінтригував нас товариш Бульший, і сподівалися ми, що жде нас там надзвичайне читання в отих аркушиках. Але товариш Бульший все ж таки випередив нас. Відкашлявшись востаннє, він поїхав очима по першому рядкові (за вісім годин швидкого читання наші очі пробігають біля шістдесяти кілометрів) і голосом людини, яка звикла їсти жирно й багато, розпочав таке:

— Товариші, ми сьогодні зібралися тут, щоб прийняти ще одне рішення, спрямоване на дальніший розквіт краси столиці нашої Української республіки, двічі орденоносного Києва. Рух за культуру і красу рідного міста — закономірне явище. Воно підказане самим життям, нашою радянською дійсністю, зрослими культурними запитами наших громадян. Ми любимо своє місто, радіємо його зросту. Київ випускає продукцію, що завоювала широке визнання. Далеко за межами нашої країни відомі прилади заводу «Точелектроприлад», верстати заводу імені Горького, траулери «Ленінської кузні». Крім того, Київ випускає широкий асортимент виробів народного споживання. Кияни змагаються з Ленінградом і Єреваном, Харковом і Москвою. Змагання за культуру і красу радянських міст — це боротьба за престиж рідної країни. Особливо високі вимоги ставить наше місто перед своїми архітекторами. В оформленні й забудові Києва ще не зжиті елементи безсмаку...

— Несмаку,— не витримав-таки Діжа.

— Що? — повернув до нього голову Бульший.

— Я кажу: не безсмаку, а несмаку.

— А я ж і кажу не смаку, а безсмаку,— спокійно сказав Бульший, шукаючи очима те місце, від якого його відірвали.— Не відповідає сучасним вимогам оформлення нових кварталів і масивів. Справедливі нарікання викликають антихудожні вітрини магазинів, аляпувато розмальовані кіоски, примітивна декоративна скульптура. Питається, чи можемо миритися ми з такими явищами? Ясна річ, ні. І тому ми радуємося, що наша архітектурна громадськість впритул підійшла до розв'язання наболілих питань по зведенню нових кварталів нашої чудової столиці. Завдання полягає в тому...

І ще довго на присутніх падав сірий дощ затертих чудернацьких словосполучень типу «давальчеська організація», «ути-

лізація субпродуктів», «аварійність виробництва», «стрімко розвивається наша техніка», «радісно збуджена радянська людина», «щоб у нашому місті не пустувала жодна квартира». Було таке враження, що товариш Бульший навмисне вибирає з усіх способів мовлення найзаплутаніший і найнездарніший. Та, власне, це й не він вибирає, а йому нав'язують оті анонімні шпаргалкоскладальники, що підсунули Бульшому аркушики з надрукованою на них абракадаброю про «збуджених громадян» і квартири, які «пустують». Якби ж то Бульший мав сказати щось своє, то він би з обуренням відкинув оті жалюгідні папірці і сказав по-людськи, як говорили тут сьогодні всі, виклав би свої погляди, поділився б своїми думками.

Але як же ти поділишся тим, чого нема? Він би міг продемонструвати хоча б не думки свої, а свій характер людський, свій темперамент, розповісти про свої нахили, про свої симпатії і антипатії, але не такий був товариш Бульший.

Навіть Кошарний розгубився, прослухавши заплутаний виступ міськрадівця.

— Дозвольте, товаришу Бульший,— не втерпів він.— А якже щодо наших конкурсних проектів? Яка ваша думка, зокрема про «Космос» і інші проекти, я хотів спитати.

— А хіба я не сказав? — здивувався Бульший.— У мене все тут сказано.

— Але конкретно, конкретно,— лагідно наполягав Кошарний.

— Ну, конкретно, це покаже голосування,— відкашлявся Бульший.— Я так розумію. Адже не стануть тут затискувати демократію, Олексію Івановичу, Василю Васильовичу?

Він вдоволено засміявся такому вдалому дотепові, а ще тому, що так вдало зумів відразу звернутися аж до двох керівників — до секретаря міськкому і до Кукулика.

— Демократія — найвищий прояв народності нашого ладу,— ще докінчив він фразою, видряпаною десь з глибин свого не дуже глибокого думального апарата.

— Вірно,— сказав Кукулик.— Немає сумніву, що наше жюрі виявиться на висоті завдань, покладених на нього. Колективна мудрість не піде на поводу в крикунів, так я зрозумів виступ товариша Бульшого.

Бульший вдячно глянув на Кукулика. Він і сам здивувався, що з його словесної лемішки можна було екстрагувати таку чітку і правильну думку.

— Двох думок тут бути не може,— згадав він недавні слова Кукулика, тим самим показуючи, що він досить уважно слухав свого головуючого.— Ми не допустимо...

Діжі вже набридло кидати репліки, він пробурмотів крізь зуби:

— У доньки одного мера вилетів з клітки чижик. Мер звелів негайно зачинити міську браму. Всі такі. «Ми не дозволимо!»,

«Я не можу взяти на себе відповідальність!». Не можеш, то й не бери, хто просить!

Олексій Іванович, який сидів коло Діжі, почув його слова, неголосно, але так, що почули всі, промовив:

— А хтось же все-таки повинен відповідати?

— Совість повинна бути в кожного, от,— сказав Діжа.

— Совість — це надто неокреслене поняття. Її, знаєте, можна трактувати як хто хоче. А ми не маємо на це права, нас поставив народ, ми виконуємо його волю.

— Товаришу Діжа,— докинув з свого місця Кукулик,— невже вам ще мало дискусій, що ви причепилися й до Олексія Івановича!

— Якщо вже користатися з вашого терміна, Василю Васильовичу,— сказав секретар,— то це я «причепився» до товариша Діжі, а дискусія така, мені здається, корисна. Тут треба виявити наші погляди, спростувати невірні, ствердити те, що правильне.

— Я не хочу нічого казати проти вас, товаришу секретар,— спалахнув Діжа,— але мене вже давно турбує та обставина, що в нас дуже багато нездар любить посилатися при першій-ліпшій нагоді на народ. А щоб посилатися на народ, треба мати на це право.

— Тобто завоювати довір'я народу,— посміхнувся секретар,— а довір'я завойовується здібностями, чесною невсипущою працею, а не балачками і не криком, товаришу Діжа, повірте мені.

— Я справді сьогодні багато галасую. Це пояснюється моєю знервованістю. Я не можу не хвилюватися, коли мені намагаються довести, що річ талановита, цікава, оригінальна народові й партії непотрібна, а якась посередність, просто нездарність — це саме те, що потрібне, це народне, це партійне!

— А ви даремно нервуєте. Нездарне ніколи не було партійним. Нащо воно партії? Який солдат братиме в бій іржаву гвинтівку?

— Зате воно намагається примазатися до партійного.

— А наше діло з вами — «відмазувати»,— знов посміхнувся Олексій Іванович, і було незрозуміло, про кого ж ідеться, кого треба «відмазувати»: чи таких задерикуватих крикунців, як Діжа, чи, може, й когось іншого.

Кукулик добре знав, що такої непевності не можна допускати, бо тоді засідання й зовсім піде шкереберть і тут стануть говорити такі речі, що їх не розплутаєш потім цілою академією. Він зробив жест в бік секретаря, мовби запрошував того до танцю.

— То, може, ви, Олексію Івановичу, виступите, так би мовити, офіціально, скажете свою думку щодо наших основних проектів?

— Ні, ні,— відмахнувся той,— я не вважаю себе таким спеціалістом, щоб нав'язувати свої смаки. Окрім того, я просто не бачу причини ділити подані на конкурс проекти на основні й другорядні. Мені здається, що всі вони мають право на те, щоб їх уважно розглянули. Ну, а вже потім наш «ареопаг» вирішить долю їхню, відбере найкращі.

Знов непевність. Щоправда, своїми словами секретар вдарив і по Діжі з компанією, які пхали своє «Сонце для всіх» наперед, але ж і «Космос» тоді теж мав однакові шанси з усіма проектами.

ТЕЛЕФОН

А телефон — це благословення і водночас прокляття двадцятого віку — дзвонив і дзвонив.

— Товаришу Діжа, дзвонять до вас,— Таня стояла на порозі, закусивши губу.

— Я вже казав вам, Таню, що в нас жюрі,— невдоволено повернувся до неї Кукулик.— Ніяких дзвінків.

— Вероніка просить товариша Діжу,— спокійно мовила Таня.

— Вероніка? Чого їй ще треба? Дурниці якісь! Товаришу Діжа, що там у вас?

Іван знизав плечима:

— Як я зрозумів, дзвоню не я,— дзвонять до мене.

— Ви могли б утриматися від своїх жартів. У нас відповідальне засідання... Скажіть, Таню, що тут немає ніякого Діжі. Або стривайте, я сам поговорю...

Він узяв трубку і, тримаючи її далеко від вуха, пробурчав у мікрофон:

— Вероніко, ти знов?

З трубки сипнуло на нього такими густими й гнівними словами, що він відхилився ще далі, у відчаї махнув вільною рукою.

— Говоріть з нею самі...

Вероніка, Вероніка... От і настала друга їхня зустріч. Дивовижна зустріч... у телефоні. А перша? Хіба не була вона дивною? У нього було занадто одноманітне життя, всуціль заповнене роботою. Про нього можна було співати: «Як не було пригодоньки, гей, гей, та й досі нема...» І зненацька — пригода! Велика пригода! Найбільша в житті!

. . . . . .

Висока дівчина переходила Хрещатик. Вона йшла швидко, вимахуючи правою рукою і притискуючи ліктем лівої руки шкіряну течку, звичайнісіньку течку з жовтої шкіри, що зовсім не пасувала ні до білого плаття, ні до білих рук, ні до білого волосся, яким дівчина вирізнялася серед перехожих.

Вона йшла так швидко, що Діжі довелося майже бігцем

наздоганяти її. Він-бо знав, що коли не наздожене її ось тут, на другому боці Хрещатика, то вже не побачить ніколи й ніде.

І коли Діжа опинився нарешті за спиною в незнайомої й промовив перше слово, голос йому дрижав не так від хвилювання, як від стримуваного віддиху.

— Слухайте,— сказав Діжа,— ви...

Більше не встиг нічого промовити, бо дівчина озирнулася, хлюпнула на Діжу холодом. Очі в неї були мов зелена крига. Зневажлива байдужість малювалася в куточках її соковитих уст.

— Вам щось треба? Ви заблукалися в Києві?

— Слухайте,— заквапився Іван,— я знаю, що поводжуся, мов останній блазень, але послухайте мене, будь ласка.

— Ну,— вона дивилася на нього через плече.

— Я ще жодній дівчині ніколи не казав, що вона вродлива.

— То й що?

— А вам скажу...

— Справді?

— Це така сама правда, як те, що на світі є кохання.

— Ніколи не припускала, що в такому довгому тілі розлито стільки сентиментальності.

— Я говорю цілком серйозно.

— А я теж.

— Я вперше зустрічаю таку дівчину.

— А я вперше зустрічаю такого нахабу.

— І все ж... дозволите... поговорити з вами...

— Я не звикла вести розмови з незнайомими.

— Моє прізвище Діжа... Іван Діжа... Я тут працюю... Ну, в інституті... всілякі там проекти... проектування... власне, це не грає ролі...

— Я з вами згодна. А тому до побачення. Дайте мені спокій.

— Я бігтиму за вами, мов цуцик.

— Та ви справді нахаба. Може, покликати міліціонера?

— Не треба.

— Ви, мабуть, з села?

— Не розумію вас.

— Бо тільки селянський хлопець може з такою безпосередністю зреагувати на загрозу покликати міліціонера. «Не треба!» Це ж ціле море сміху! Ви — кумедний тип!

— Ну, ви вгадали. Я справді — селянський хлопець. Як кажуть французи: «Же сюї анфан де пейзан».

— Ви навіть знаєте французьку? Це трохи старомодно нині. Всі київські фертики вивчають тільки англійську. Що ж до мого батька, то він проти вивчення іноземних мов взагалі. От би звести вас з моїм татусем! Тоді б ви наговорилися.

— А ви — татова донька?

— Майже. Капризна, вередлива, розбалувана.

— Мене ніщо не лякає.

— Не хочу вас лякати. Просто прошу: відчепіться від мене. Я пішла.

Вона справді пішла, зовсім не дбаючи за свого випадкового знайомого.

Іван рушив за нею.

— Мені хочеться ходити з вами і говорити з вами,— сказав.

— Я не звикла розмовляти отак на вулиці.

— Тоді я ходитиму за вами, поки ви зайдете до якогось приміщення.

— А якщо це триватиме дуже довго?

— Дарма.

— Крім того, я звикла дуже швидко ходити по Києву.

— А я вмію добре бігати. Ви ж бачите, що в мене досить-таки довгі ноги.

— Поки що я встигла помітити лише ваш довгий язик.

— Від природи я мовчазний. Це тільки сьогодні.

— Продемонструйте, будь ласка, свою мовчазність,— сказала вона, пришвидшуючи крок, не лишаючи на тротуарі для Діжі місця поруч себе, так що йому весь час доводилося тюпачити слідом за дівчиною.

Дивна і дурна пригода!

Ходіння вулицями тривало досить довго. Дівчина, мабуть, навмисне кидалася то сюди, то туди, завернула на вулицю Енгельса, перед тим постоявши трохи під аркою, де годували голубів, обійшла навколо водограю, що плюскотів перед театром імені Франка, спустилася по вулиці Карла Маркса і знов подерлася вгору тепер уже по східцях, які вели до готелю «Москва». У неї, певно, було залізне серце, раз вона з такою легкістю і майже несамовитістю літала то вгору, то вниз по стрімких київських вулицях, та ще й час від часу кидала досить-таки дошкульні репліки на адресу Діжі, який, хоч як квапився, не встигав за дівчиною і відставав, губився в натовпі, зачіпався за перехожих, між якими вужем прослизала його дивна незнайомка.

Врешті вона, мабуть, втомилася або ж просто їй захотілося морозива, і вона зайшла в кафе «Сніжинка» на Червоноармійській вулиці. Сіла за столик — круглу плитку з пластику, підперту двома хромованими дугами,— тицьнула на пластмасовий, схожий на пташине гніздо, стільчик Іванові:

— Сідайте.

Діжа сів.

— Ви таки нахаба,— спокійно сказала вона.

Діжа промовчав. Крутив у руках шматок глянцюватого білого картону, закріплений на гарній хромованій підставці, шматок картону з старим, як світ, написом: «Громадяни, поважайте працю прибиральниці». Дивився просто в очі незнайомої, не лякаючись їхньої презирливої холодності. Потім дістав з кишені

авторучку, перевернув картонну картку і, майже не дивлячись, швидко щось написав.

— Що ви там написали? Покажіть,— попросила дівчина.

Він не відповів і картки не подав. Дівчина знизала плечима.

— Сидіть собі, мовчіть. А я їстиму морозиво.

— Я теж,— урвав він нарешті мовчанку.

— Яке морозиво ви любите?

— Не знаю.

— Як то не знаєте?

— Справа в тому... справа в тому,— почервонів Діжа, вдаючи, ніби він нишпорить у себе в кишенях,— просто я не взяв з собою грошей...

Дівчина засміялася.

— І через це ви не можете згадати, яке морозиво любите?

— Бачите... Я взагалі не люблю морозива. Я його ненавиджу.

— Але ж ви хвилину тому сказали, що хочете морозива.

— Ну... це так... в знак солідарності, чи що...

— Крім того, ви збиралися, здається, про щось говорити зі мною, як тільки я зайду до приміщення.

— Збирався.

— І що ж, передумали?

— Навпаки.

— І замість цього наносите на картку якісь таємничі письмена? Чи то якийсь винахід? Ви, певно, інженер?

— Це не має значення.

— Припустимо. І все ж таки: що ви там надряпали?

— Вас це цікавить?

— Надзвичайно.

— Будь ласка,— він подав їй картку. Дівчина спочатку прочитала афоризм про прибиральницю. Прочитала про себе. Пробачливо всміхнулася.

— Людям завжди хочеться зберегти хоч якісь спогади про своє дитинство,— сказала вона.

— Дитинство і оця єрунда на картці? — здивувався Діжа.

— Коли хочете — так. Хіба цей афоризм було вигадано не тоді, коли і ми з вами були дітьми, і наша країна була ще молодою-молодою... ну, як оце я зараз?

Йому сподобалося це її намагання виправдати доречність усього, що її оточувало. Тим дивнішим був отой холод, який струменів з її очей, покритих непроникними скельцями криги.

— Єрунда,— різко промовив він,— це ніяке не дитинство, а просто дурість і нездарність. Я б штрафував за кожен такий напис на сто карбованців.

— А я б послала вас лікувати нерви, якби була вашою начальницею. Чоловік насамперед мусить бути спокійним, тільки тоді це справжній мужчина.

— Спокійними бувають тільки сліпі коні,— похмуро кинув Іван.

— Як ви сказали? — смішно зморщила носа дівчина.

— Так, як чули.

Вона вдала, що не помітила його грубощів, перевернула картку, яку й досі тримала в руці й прочитала спершу про себе, а потім уголос: «За очі, виштрикнуті ложечками, не вийнятими з чашок при питті чаю й кави, адміністрація кафе не несе жодної відповідальності».

Дівчина засміялася. Вона сміялася довго й щиро. Потім сказала:

— Я гадала, що ви грубіян, а ви просто — злий.

— Ми всі злі,— втупившись у стіл, промовив Діжа.

— Хто це — ми?

— Ну, отакі селянські хлопці, що вийшли з війни.

— Ви пам'ятаєте війну?

— Ще б пак!

— Бач, я відразу вгадала, що ви — не киянин.

— Яка різниця: киянин — не киянин?

— Київські хлопці не хочуть згадувати про війну.

— Це ті, що її не знають.

— Взагалі не люблять і не хочуть. Це вважається... наївністю. Мов у студентів-першокурсників. Знаєте?

— Вважайте мене студентом-першокурсником.

— Чи не запізно?

— О ні. Мені здається, що тих десяти років, які відділяють мене від того дня, коли я прийшов до інститутського гуртожитку, немає і ніколи не було. Цей відтинок життя пролітає переді мною ось зараз з якоюсь понадзвуковою, майже космічною швидкістю. Ви не повірите, але це саме так. Колись я читав про неймовірну швидкість наших снів. Одному французові приснилося, ніби він аристократ, який хотів врятувати королеву Марію-Антуанетту, але революційний натовп схопив його і передав трибуналові. Аристократа судили, як ворога нації, прирекли до страти, довго тримали в жахливому казематі тюрми Консьєржері, потім повели на Гревський майдан до гільйотини. Він стояв на возі з скутими руками й ногами, бачив натовпи на вулицях Парижа, чув голоси, чув глухий багатотисячний гамір на Гревському майдані, де зібралися всі, хто хотів побачити, як ніж гільйотини відітне голову запеклого рояліста, він слухав тихий голос священика, який дарував йому всі земні гріхи, й цілував хрест, потім стояв на високому помості й ждав, поки помічники ката перевірять, чи добре діє гільйотина, і поки розкують йому руки й ноги. Потім він хотів було обуритися, коли кат, забувши, що має справу з родовитим аристократом, брутально штовхнув його, збив з ніг, ухопив за волосся, підставляючи його голову під важкий трикутний ніж, що зі свистом і шипінням летів з-під перекладини гільйотини. Ще встиг він від-

чути тупий, важкий удар ножа по шиї, якраз у тому місці, де череп з'єднується з хребтом,— і лише тоді прокинувся, весь облитий зимним потом.

Виявилося, що від полога над ліжком відірвалася палиця і, падаючи, вдарила сонного по шиї. І за ту коротку мить, яку тривав цей удар, сонному намалювалася ціла картина з життя, для здійснення якої треба було принаймні кілька тижнів.

Але якщо так миттєво може протікати сон, то чому не може з такою самою швидкістю линути в нашій уяві справді пережите? Ось воно промайнуло повз мене майже непомітно — і я знову стою на порозі інститутського гуртожитку, стою студентом-першокурсником, стою разом з своїми друзями, молодий, безтурботний, веселий.

— Коли хочете, я можу з'ясувати цей феномен,— сказала дівчина.— Час не скрізь і не завжди протікає однаково. Його швидкість залежить від потенціалу поля тяжіння. Чим більше тяжіння, тим повільніший плин часу, і навпаки.

— Але ж це — з теорії відносності! — вигукнув здивований Діжа.— Ви знаєте теорію відносності? Ви — математик?

— Щоб говорити про теорію відносності — не обов'язково знати її. Я просто могла десь прочитати, як ви про сон,— засміялася дівчина.

— Але ж ви надзвичайно точно окреслили те, що я хотів висловити! Я справді відчуваю, що ось тут, між нами, навколо нас виникло фантастично могутнє поле тяжіння, а поза нами — майже порожнеча. У мене таке враження, ніби я потрапив на поверхню велетенської, понадтяжкої зірки, де час майже зупинився, де він ледве-ледве плентає.

— То ви — астроном? — засміялася дівчина.

— Хіба обов'язково бути астрономом, щоб говорити про зірки? Я міг прочитати десь про існування важких зірок, як ви прочитали про теорію відносності.

— Ваша зверху,— жартома підвела догори руки дівчина.

А він дивився на неї, на її білі прекрасні руки, на її чисте-пречисте лице, плавав поглядом у тихій воді її бездонних очей, і здавалося йому, що тут, біля них, час зупинився зовсім, що застиг він у безрусі, перетворився на стоячу воду, на нетеч, а десь далі, поза впливом поля їхнього тяжіння, час мчав з шаленою швидкістю і ніс разом з собою все те, що було за ці роки з ним у Києві, що було і що буде.

— Ну добре,— сказав він похмуро.— Ми вже стільки говоримо, а я навіть не знаю, як вас звати.

— Вас цікавить?

— Так, дуже. Сьогодні, може, вперше в житті мене над усе цікавить ім'я дівчини, яку я зустрів.

— Ой, як це багатозначно сказано! Навіщо ж так серйозно. Адже це надзвичайно проста річ. Гляньте, моє морозиво майже все розтануло. Все через вас.

Вона поклала кульку морозива в рот.

— Мене звуть Вероніка.

— Дякую, Вероніко. Дякую і шкодую, що я простий собі Іван, а не якийсь там Птоломей, не отой александрійський деспот, що обстриг своїй дружині Вероніці пишне волосся, яке полинуло в космос і утворило сузір'я Волосся Вероніки.

— Ви просто варвар! Стригти жінок і закидати їхнє волосся в космос. Чи не ліпше самому злітати туди, як Гагарін і Титов?

— Я надто заземлений для цього.

— Не люблю заземлених.

— А що ж ви любите?

— Все незвичайне. У мене й професія не зовсім звичайна. Угадаєте?

— Нізащо!

— Я диктор телестудії.

— Чому ж я ніколи не бачив вас по телевізору?

— Ви любите телевізор?

— Ненавиджу.

— Це ж чому?

— Чому? Ви ще й питаєте! З того часу, як появився телевізор, люди стали божеволіти. Не читають книжок, не розмовляють, не думають. Їм ніколи. Прибігши з роботи, похапцем повечерявши, вони сідають навпроти цього пекельного апарата, вдивляються в екран, у це жахливе вічко, в цей жалюгідний квадрат, і забувають про все на світі. Якщо не буде вдосконалено телевізійних програм, може настати якесь новітнє здичавіння.

— Гаразд, вам не подобається телевізор, отже, не подобаються й люди, які там працюють. В такому разі я — кіноактриса. Така собі кінозірочка. Вам це підходить? Сподіваюся, кіно ви любите?

— Я його ненавиджу!

— Знов за рибу гроші!

— Бо кіно фальшиве від початку до кінця. Можна повірити в «Панцирник «Потьомкін», в «Землю», в «Чапаєва», але вірити в цілі потоки отієї макулатури, яку випускають на екрани кіностудії! Все вкладається в півтори години кіносеансу, в сто хвилин. Найбільші людські трагедії, героїзм, зрада, підлість, найбільші комедії — усьому приділено сто хвилин часу або дві з половиною тисячі метрів кінострічки. Що це, як не знущання над людиною, над її почуттями, над її розумом. Кіно нагадує мені автобус, якого не зупиниш, де тобі хочеться, бо на ньому їдуть ще й інші, яким хотілося б зупинити не тут, а десь у другому місці. Я дивлюся не той фільм, який мені до вподоби, а той, що його наказав крутити директор кінотеатру. Це як гучномовець, який кричить своє, не питаючи моєї згоди, не цікавлячись моїми смаками. В кіно я не можу переглянути ще раз або двічі те місце, яке мені сподобалося. Кінофільм не візь-

меш з полиці, як книжку, щоб перечитати ту чи іншу сторінку, прилучитися тим самим на якусь мить до людського генія.

— Ну що мені з вами робити? — забідкалася Вероніка.— Що робити, коли ви такий суворий і солідний, а я — легковажна і несерйозна? Мені подобаються і телевізор, і кіно, і опера, і оперетка, і яскраві квіти, і далекі екзотичні країни. Ну, я стюардеса на авіалінії Москва — Делі. Я літаю над Гімалаями, бачу позахмарні піки, бачу пальми, священний Ганг, храми Мадраса, бородатих сикхів, заклинателів змій. Вас це влаштовує?

— Ми пливемо в далекі гавані життя за неймовірними пригодами, за екзотичними товарами,— сказав Діжа,— і зовсім не помічаємо набагато коштовніших товарів, що ждуть нас на наших берегах, складені в штабелі.

— Таких арифметично нудних, як ви, у нас дійсно цілі штабелі! — засміялася Вероніка.— Вам нічого не подобається, що ви за людина? Ну, от вам останнє випробування. За професією я — астроном. Що ви на це скажете? Я дивлюся на зорі — і це все, що я вмію робити.

— Дивитися на зорі — прекрасне заняття, тому що воно веде нас за рубежі недоступного. Так сказав один великий письменник.

— Письменник. А ви?

— Я приєднуюся до його слів.

— Ви тільки й умієте — заперечувати або приєднуватися? У вас є щось своє?

— Є. Я живу в світі, який навіть не снився наймрійливішим астрономам. Небесні галактики тьмяніють поряд з галактиками земними, серед яких живу й працюю я разом з своїми товаришами. Ви не знаєте наших земних галактик? Там можна побачити всі спектри, які тільки є у всесвіті, там ви знайдете температури, що дорівнюють сонячним, тиск, який не має нічого спільного з кволеньким явищем, яке вимірюється ртутним стовпчиком у сімсот шістдесят міліметрів висоти, понадзвукові швидкості, які сягають уже до швидкостей світлових; там ви побачите протуберанці неймовірних мріянь, сонячні збурення невідомих ще талантів, вогняно-хвостаті комети сміливих дерзань плюс вишневі зорі академічної врівноваженості.

— Послухати вас, то ви працюєте в Інституті мрії?

— Наш інститут можна було б назвати Інститутом проектування краси.

— Хто ж вам заважає?

— Інститут уже має назву.

— І досить прозаїчну?

— Як це ви вгадали?

— Якщо я можу бачити високо в небі, то чому б не могла бачити ваших думок?

— То ви справді — астроном?

— Ну, звичайно ж. Я астроном ще з того часу, коли сонце було маленьке, як блюдце, коли птахи лише вчилися співати, а квіти ще тільки шукали свої запахи, коли вода не була мокрою, а каміння — твердим.

Забувши про свою нехіть до морозива, Діжа колупався ложечкою між різноколірних кульок.

— Ви знаєте, я вже закохався в вас,— сказав він.

— Тільки без дурниць! — посварилася Вероніка.— Вуличні захоплення не мають нічого спільного з тим проектуванням краси, про яке ви сьогодні розбалакували.

Діжа лапнув себе за кишеню, згадав, що без грошей, почервонів.

— Пробачте...

— Я знаю,— перепитала його Вероніка,— ви вже мені казали про свою таємницю. На перший раз пробачаю, але вдруге — бережіться! Моя зарплата не така велика, щоб годувати морозивом ще й вас.

— Обіцяю вам,— пробурмотів Діжа,— обіцяю морозиво в шоколаді з фруктами, найкращі тістечка...

— І шампанське,— сміючись, підказала Вероніка.

— І шампанське.

— А також катання на каруселі в Піонерському саду.

— І карусель.

— І політ у ракеті на Місяць.

— І політ... Та ви жартуєте! — схаменувся нарешті Діжа.

— Ні, я буду зараз плакати. Вам, певно, хочеться саме цього?

— Що ви, що ви! — злякався Іван.— Смійтеся, будь ласка. Коли ви смієтеся, у вас очі стають ще кращі, ніж завжди.

— Коли я плачу, в мене теж гарні очі,— пустотливо крутнулася перед ним Вероніка.— І ось зараз я заплачу. Бо як же мені добиратися додому? Я живу аж на Печерську. Це така гора.

— Гора? Ви дві години ганяли мене по київських горах без жодного перепочинку, а тепер...

— І я втомилася, втомилася, втомилася... Проведіть мене до Бессарабки, я сяду на трамвай.

— Мені ви не купите квитка?

— Нізащо!

— Ви не хочете, щоб я знав, де ваш дім?

— Досить того, що я знаю ваше прізвище...

— То й що?

— І знаю, що ваш інститут носить прозаїчну назву — Інститут житла.

— Звідки?

— І що директор інституту — Василь Васильович Кукулик.

— Як...

— І що я — його донька.

— Та невже! Оце! Що може бути дурнішого: закохатися в доньку Кукулика!

— Браво! Ви починаєте мені подобатися! Але, на жаль, я вже йду. Он мій трамвай.

— Почекайте! Ради бога: звідки ви все це знаєте?

— Хм, звідки. Мій батько щодня вириває з своїх кучерів цілий жмут, шкодуючи, що витяг з якогось там Запоріжжя якогось там осоружного Діжу. Тепер і я переконалася, яка це цяця — кандидат архітектури Діжа.

— Але ж, Ве...

— Не чіпляйтеся на трамвай! Я не куплю вам квитка!

Іван лишився на тротуарі.

Більше він її ніколи не бачив.

. . . . . .

— Я вас слухаю,— сухо сказав у трубку Діжа, відчуваючи водночас, як обличчя в нього береться плямами. Він падав у якусь чорно-синю безвість. Рожева непритомність. Одуріння. Її голос, раз лише чутий, але миттю ним упізнаний, співав йому просто в саме вухо якоїсь далекої і чудної пісні, щось обіцяв, чогось просив. Що вона говорить? І навіщо слова? І чому він має стояти як стій у цій кімнаті перед очима в десятка людей, більшість яких його ненавидить за сьогоднішнє, взагалі ненавидить тільки за самий факт його існування; чому не пролунав цей голос тоді, коли навколо не було нікого, коли був би тільки він, Іван Діжа, і цей далекий, мов у лісової горлиці, голос, і чому він має казати оце дурне «я слухаю», замість того, щоб говорити віршами: «Ти висока, як вогні на корабельних щоглах». Ти для мене висока, як вогні на корабельних щоглах. Я молюся до твого дихання. Не визнаючи жодних богів на землі й на небі, я молюся до твого дихання.

— Ви мене зрозуміли? — гукала з того боку телефонної лінії Вероніка.— Чому ж ви мовчите?

— Повторіть, будь ласка, ще раз,— глухо сказав Діжа, сідаючи на стілець, бо ноги в нього підгиналися. Кукулик невдоволено поглянув на архітектора. Розсівся. Тягне ще з цими розмовами. Просто сором: дочка і якісь розмови під час засідання жюрі.

— Слухайте мене уважно,— казала Вероніка до Діжі.— У вас там на конкурсі є проект одного хлопця. Девіза я, звичайно, не знаю, а він такий по-дурному принциповий, що не каже навіть мені (ох, ліпше б вона не казала того «навіть»!). Він шофер, звичайний шофер, Володя Пушкар з Татарки. Кінчає заочно в цьому році будівельний інститут. Я уявляю, що він там намалював! Він зовсім божевільний! Але якщо йому не дадуть навіть заохочувальної премії, то це буде катастрофа! У нього всі сподівання на проект. Звичайно, він і про це нікому не каже, але я знаю! А ще я знаю свого батечка. Якщо він винюхає, що там десь пахне молодим талантом, початківцем, він заріже його

нещадно. Вся надія на вас. Ви ж передова людина. Я так багато про вас чула. Допоможіть цьому хлопцеві. Це я вас прошу, не він, а я! Ну, згода?

Безглузде прохання, безглузда розмова, а в нього було безглузде обличчя, коли він все це слухав, і губи складалися до дурного шепотіння: «Я молюся до твого дихання».

— Ну то як? — наглила Вероніка.

— Я мо...— мало не вимовив «молюся», швидко поправився: — Я подивлюся.

— Цілую вашу розумну голову! — гукнула ще Вероніка й клацнула важелем.

Діжа так і лишився сидіти коло телефону. Сидів, нічого не бачив, не чув. Кукулик, скоса зиркнувши на нього, надав слово представникові Держбуду. Той заклав праву руку на спину, задумливо схилив голову, став розвивати свої думки. Його слухали уважно, видáти, говорив він розумні речі. Діжа не чув. Вона сказала: «Цілую вашу розумну голову». Аби ж то! Нащо вона таке сказала? Нащо взагалі дзвонила саме до нього? Згадала ту їхню дивну зустріч на Хрещатику, їхнє знайомство, не мала більше до кого звернутися, вирішила використати його. Чорна конячина. Коли вже ні на кого ставити, ставлять на чорну конячину. І він, Іван Діжа, став сьогодні такою конячиною. «Цілую вашу розумну голову». Це однаково, що вона б сказала: відкушую й випльовую вашу дурну голову! Бо після її слів про того молодого таланта, після отого її «навіть» на що мав ще сподіватися він? Найгірше те, що «Сонце для всіх», очевидно, належить саме тому... шоферові. Видно по всьому. І по деякій невправності, і по цілковитій оригінальності, незв'язаності поганою традицією. Тільки людина нова в архітектурі могла дати такий проект. І він, Діжа, зачепився за той проект, як карась за гачок, і потяг, потяг. Куди й навіщо? Навіщо змагатися з Кукуликом, з Кошарним, з авторитетними представниками громадських організацій, якщо ти сам копаєш собі яму, якщо ти відстоюєш, зрештою, свого суперника, невідомого ворога свого, який забере в тебе те, що ти вважав найдорожчим у цьому місті,— Вероніку? І чому це має так бути: він, Іван, наражаючись на неприємності, виборює комусь радість, щастя, а той, невідомий, тим часом заподіє Іванові тільки біль, і горе, і зло?

Що він відповів Вероніці? Він же сказав зовсім не те. Треба було сказати: «З таким самим успіхом ви могли б попросити мене випити чашу цикути». Вона б відповіла: «Нещасний Сократ!»

Ні, вона подзвонила до нього не тому, що знала про його закоханість,— звідки їй про це знати! Вона багато чула про нього, вона вірила в нього («Цілую вашу р о з у м н у голову!»), вона просила виступити на захист не якогось там шофера і не якогось хлопця, якого вона, можливо, кохає,— йшлося про

захист великого принципу справжньої творчості. Вона просила його виступити на захист творчості, на захист краси. Бо Кукулики загрожували не тільки невідомому хлопцеві (а може, «Сонце для всіх» належить зовсім не йому?) — вони загрожували й Діжі, і Брайкові, і тисячам ще не народжених проектів і задумів. Діжі трапилася нагода виступити захисником. Він виступав адвокатом тих, хто не вчинив жодного злочину, але завинив перед Кукулико-Кошарним самим фактом свого існування. Для них він був підозрілим, отой загрозливий анонім, що нахабно вимагав сонця для всіх. Діжа його захищає? Тоді підозри автоматично розповсюджуються й на нього.

Вже проект відсунуто на задній план, взялися за Діжу, треба вивести на чисту воду і його. І Брайко туди? Проробимо й Брайка. Тим більше, що тут є за що зачепитися. Академік? Старий ліберал ще встигне передумати й приєднається до здорової більшості.

Ох, не може Діжа покинути напризволяще проект «Сонце для всіх», хоч би навіть автором його був найзапекліший ворог. Не може він голосувати проти цього проекту, хоч би це означало голосувати проти свого щастя. Хай сьогодні не буде отого щастя з молитвою до чийогось дихання, але хай торжествує ідея, думка, сила переконань! Вперед!

Ми тут для того, щоб перемагати, а не рахувати ворогів наших!

Що там говорить держбудівець! Мабуть, виступає за «Космос» проти «Сонця для всіх», бо вже Кукулик знов віє навсібіч своїми лавандовими вітрами, а Кошарний променіє усміхом. Ага, він підраховує, так тільки приблизно робить прикидку, який з проектів економніший. «Сонце для всіх» дорогувате, виходить, товариш Діжа повинен би пам'ятати про таку річ, як рахування народних грошей.

— Я бухгалтером не був! — скочив Діжа з стільця коло телефону й побіг до свого місця.

— А я,— всміхнувся держбудівець,— був і рахівником, і бухгалтером, не був тільки дурнем.

— То, може б, оподаткувати єгипетські піраміди? Або пам'ятник Богдану Хмельницькому?..— зопалу кинув Діжа.

— Тоді вам треба було йти в фінінспектори, а не в архітектори.

Всі ховали посмішки. Держбудівець переміг. Найкоротший сьогоднішній бій — і найбільша, найблискучіша перемога. Це зрозумів навіть Діжа. «Говори мудро, бо вороги прислухаються,— наказав сам собі,— говори мудро. Знов посилаються на народ. О лукаві слова! У бухгалтерів гранітна логіка. Її не сколихнеш жодними доводами. Бухгалтер вважає, що це невиправдано дорого; пластмаси ще не впроваджені у виробництво, ми не можемо проектувати будинок, не маючи твердо забезпеченої, до того ж економічно вигідної будівельної бази. Бухгал-

тер думає. А що думали бухгалтери про китайську стіну, про готичні собори, про пінакотеки? До нас дійшли книжки Вітрувія і Вазарі, а ми полишимо своїм нащадкам мемуари бухгалтерів. «Як я скоротив асигнування на таке-то будування». Розкішно звучить!»

Але держбудівець закінчив свою промову зовсім неочікувано:

— Я виклав свої сумніви й побоювання,— сказав він,— і прошу розуміти їх тільки як сумніви й побоювання. Викликані вони навіть не так самим проектом «Сонце для всіх», як надмірно запальними виступами товариша Діжі і особливо товариша Брайка, який навіть не мотивував своїх думок. Я не звик до таких обговорень.

— Та Брайко теж не звик,— втрутився благодушно Кукулик.— Йому, бач, соромно стало, він і на засідання не з'явився.

Всі знов заозиралися, мовби хотіли переконатися в справедливості Кукуликових слів, хоч добре знали, що Брайка серед них немає, і озиратися, власне, міг тільки секретар міськкому, який ще не знав про те, що сталося до обіду.

Він теж озирнувся, кивнув голові, прикрив повіки, так наче розділяв погляд Кукулика на недостойне дезертирство одного з членів жюрі.

— Звиняйте, ми вас слухаємо,— звернувся Кукулик до держбудівця.

— Власне, я закінчив,— сказав той.— Прошу ще раз розглядати мій виступ, як виступ економіста, як будівельника, як виконавця ваших проектів. Що ж до художньої доцільності, ясна річ, з врахуванням практичних наших потреб, то тут, я гадаю, ми керуватимемося думками наших найбільших авторитетів у галузі архітектури. Техніка розвивається сьогодні небувалими темпами. Якщо я не маю під рукою тих пластмас, про які мріє, скажімо, автор «Сонця для всіх», то хто може запевнити, що їх не буде завтра? Може, вони вже сьогодні десь у нас освоюються, і, може, завтра ми прокинемося й дізнаємося про цілу революцію в будівництві й архітектурі. Тому мені, звичайно, дуже подобається сміливість автора «Сонця для всіх», яскравість його думок, якщо так можна висловитися. Зате моє інженерське серце більше лежить до проекту «Космос», хоча він буденніший, якийсь, може, й сіріший.

— Сірий, як вовк! — гукнув Діжа, і Тетяна Василівна здригнулася від того, що той вжив майже буквально тих самих слів, які крутилися в неї в голові до обіду. Вона розгнівалася на нього за це, було таке враження, немов пустун-хлопчисько забіг ззаду, зірвав з неї одяг, показав людям — дивіться!

— Ваші вибрики просто недостойні, товаришу,— суворо промовила вона,— недостойні... нашого жюрі. Ваші і вашого... Брайка. Це просто ганьба — і ви, і Брайко!

«А де ж у біса той Брайко? — подумав Діжа, пробачаючись перед Тетяною Василівною.— Говори мудро, бо вороги прислухаються. Але де ж Брайчик? Невже втік?»

ОСВІДЧЕННЯ

А Брайко поминув свій інститут. Все було б, може, й інакше, якби не одна зустріч. Та й не зустріч, а просто вулична пригода, маленька сценка, яких у великому місті щодень — сотні, а то й тисячі. Як тільки Брайко перейшов площу Богдана, він побачив на розі вулиці, якраз коло картатої загородки, що не пускала пішоходів на площу, маленького хлопчика. Хлопчик стояв і пильно дивився на Брайка. Він був зовсім-зовсім маленький, білявий, сірооокий, в синеньких трусиках і картатій, як орудівська загородка (червоне з білим), сорочині. На ногах мав біленькі босоніжки. Все це Брайко зауважив відразу, занотував в одну мить, все чомусь врізалося йому в пам'ять з усіма подробицями. І чого б то? Та й не тільки Брайко зауважив хлопчика. Хлопчик теж так пильно дивився на Брайка, що той аж здивувався: ну що він міг на ньому побачити? Брайко підходив до хлопчика ближче й ближче, а погляд у того лишався так само скупчено-напруженим, так само його сіренькі оченята пильно вдивлялися в... не в Брайка, а в те місце, де він був тільки що, тобто вже за Брайкову спину. І тоді Брайко озирнувся і побачив те, чого не примітив, на що просто не звернув уваги, коли проходив мимо. Велика відкрита машина вишневого кольору стояла коло софійської дзвіниці, в машині крутилося з три чи чотири молодики, в беретах і чудернацьких сорочках. Один щось вигукував, другий записував щось у довгий блокнот, третій просто нічого не робив, а тільки приймав картинні пози, а четвертий припадав оком до окуляра знімальної камери, вимахував руками, вихляв спиною. Кінознімальна група. Видові кадри для якогось фільму. Звичайне явище на мальовничих київських вулицях. Звичайне для Брайка, але не для отого хлопчика, який, може, вперше опинився на волі, вперше самостійно вискочив з двору на вулицю і відразу ж мав таку нагороду: дивитися, як знімають кіно.

— Кіно? — спитав Брайко хлопчика, зрівнявшись з ним.

Той кивнув мовчки головою, проковтнув слину і дивився-дивився невідривно туди, за Брайкову спину, на чудернацьку машину, повну привабливої таємничості.

І як ковтав той хлопчик свої несказані слова, свій захват, свою зачарованість світом, то й у Брайка теж покотився до горла якийсь клубок і запекло десь у глибині очей і в серці теж запекло. Він пришвидшив ходу, замахав руками, мовби хотів відігнати оте невідоме, що насунуло на нього, а воно не піддавалося, не відходило, не відступало.

Навіщо маленькі хлопчики? Навіщо хлопчики, які хлипають уві сні, замерзаючи, і кличуть маму, щоб укрила; плачуть сонні, жахаючись невідь-чого; завмирають, розставивши ноженята на міських тротуарах і коло битих шляхів у селах, коло залізничних переїздів і на перонах, де написано: «Стережіться високих платформ», і на пристанях; дивляться довірливо, лагідно і питально на білий світ.

Навіщо вони, ці маленькі, прекрасні, мов теплі пташенята, хлопчики? Щоб виросли з них негідники, дурні, хулігани, пристосованці, самолюби, цілі натовпи гидких, брудних чоловіків? А чи для того, щоб виросли з них справжні люди, борці, окраса буття? Навіщо маленькі хлопчики?

Він ішов далі, бачив ще багато київських хлопчиків, зустрічав багато привабливих, вродливих жінок, одягнених легковажно і спокусливо. На київських вулицях завжди повно вродливих жінок, і одягнені вони завжди трішечки легковажно і спокусливо, але, мабуть, так воно й треба, бо Брайко не звертав на це уваги. Бачив очима, але не сприймав душею. Мовби сковзав по них. Спробував навіть настроїти себе на гумористичний лад, згадав, як освідчується Ганс Касторп з «Чарівної гори» Томаса Манна: «Благаю тебе, дай вдихнути в себе аромат твоєї підколінної чашечки, під якою дивовижна суглобна сумка виділяє слизьке змащення! Дай мені благоговійно доторкнутися устами до твоєї Arteria femoralis, яка пульсує у верхній частині стегна і нижче розділяється на дві артерії tibia!»

Ох, як натішилися вони з Медеєю, читаючи освідчення наївного німчика перед загадковою Клавдією Шоша, з очима, що нагадували вовчі вогники в російському нічному степу!

Але сьогодні добрий гумор не приходив. Навіщо маленькі хлопчики, навіщо?

Чомусь подумав про Жеребила. Той теж колись був таким маленьким хлопчиком, худеньким, незіпсованим, довірливим. А потім виріс, прожив якесь дивне метушливе життя і от помирає. «Піду до нього,— вирішив раптом.— Хай Кукулик засідає сам. Не можу я далі дивитися на ту комедію».

Навіть здивувався: чому раніше не подумав про відвідини Жеребила? Це ж так просто. Дійти до університету, завернути в сквер Шевченка, вийти на вулицю Толстого — і онкологічний інститут. І зробиш добре діло. Провідати вмираючого, тим більше людину, з якою кілька років працював разом. Ну, не були вони друзями, без особливої довіри ставилися один до одного, може, навіть не любили один одного, ну то й що? А коли людині лишилося тільки одне: розв'язувати питання життя й смерті, коли вона вже відрізана від усіх земних справ, коли в неї нема спогадів і майбутнього теж нема? Тоді відкинеш усі свої старі симпатії й антипатії, тоді зникнуть і твоя віра, і твої почуття, і твій розум. Зникнуть, а що ж лишиться? Ні, таки спогади лишаться, і вони мучитимуть людину до самого її кінця, вони

будуть останніми тортурами кожного з нас, в них скупчаться в останні наші хвилини всі принади земного життя, всі солодощі й неповторність буття. Навіть у живих іноді спогадів менше, і вони болючіші й гіркіші, ніж у вмираючих. Що могло згадувати, наприклад, Брайкове покоління? Героїка, самопожертви, твердість і ще раз твердість. Але доводилося відкидати й багато такого, що згадувати соромно, страшно і гидко. Сьогодні Брайко спробував переступити усе те тяжке й неприємне, що мав позаду, і перший крок виявився нелюдськи важкий і такий невдалий. Забути, забути про все і зробити добре діло: провідати вмираючого товариша по роботі!

Він добровільно спустився в юдоль страждань і мук, у це новітнє пекло, по якому б не наважився супроводжувати його жоден сучасний Віргілій. Медсестра не пустила його до палати, викликала звідти якусь худеньку замучену жіночку з чорними, згорьованими очима, певно, дружину Жеребила. Та знов зайшла до палати, відразу ж показалася.

— Господи, він такий радий, що ви прийшли! Якби ви тільки знали! — сказала й заплакала.

Брайко вимушено всміхався, блідо всміхався своїм до краю знекровленим обличчям. Простягнув уперед руку, мов сліпий, повільно пішов до палати. Побачив вузьке залізне ліжко, тумбочку коло нього, табуретку, все біле-біле, з якимсь відтінком свинцевої сірості. На тумбочці незвично чорнів телефон, але свинцева сірість поглинала навіть його, а найбільше ж тієї сірості лежало на довгій постаті, вкритій сірою ковдрою, на її сірих руках і на сірому, не схожому на людське, маслакуватому обличчі.

— Жеребило,— чи то запитав, чи то привітався, чи то просто сказав без жодного значення Брайко.

Жеребило мовчав. Дивився на Брайка великими, якимись незвично великими очима і плакав. Сльози котилися по його впалих щоках, збиралися в западинах під вилицями, текли по канавках зморщок просто Жеребилові в рот, і він слухняно ковтав їх і плакав, плакав, нестримно й невтішно.

— Ну, здоров, брате,— сказав Брайко, підходячи ближче і беручи руку Жеребила, яка непорушно лежала вздовж того, що колись було Жеребиловим тілом, а тепер могло вважатися його залишками.— Що ж це ти скис у такий час? А в нас сьогодні жюрі. Підсумовуємо конкурс. Там такі бої!

Не властивою йому балакучістю Брайко намагався прогнати ніяковість першої хвилини, хотів спинити оті нестримні Жеребилові сльози, хотів, може, хоч на мить відірвати цього колись такого бурхливого, галасливого чоловіка від тої жахної вічної тиші, в яку він заглиблювався, занурювався, западав безповоротно.

Але Жеребило, здавалося, зовсім не чув його слів, а коли й чув, то не надавав їм жодного значення або ж не хотів їх

усвідомлювати. Він думав свою думу, сльози текли в нього з очей і далі, але він уже ворухнувся всім тілом, зробив рух рукою, мовби закликаючи Брайка до уваги чи то запрошуючи його нагнутися, і Брайко присунувся з своєю табуреткою ще ближче до постелі й справді нагнувся над Жеребилом, аж поворозки його білого лікарняного халата впали на руку хворого і залоскотали її, чого Жеребило, ясна річ, теж не зауважив.

— Слухай, Брай...— почав Жеребило, і в горлі в нього щось, мабуть, зашкребло, бо він не зміг далі говорити, вірніше, шепотіти, а Брайко, скориставшись з тієї вимушеної паузи, знов стиснув Жеребилові руку й сказав:

— Тобі важко говорити, ти помовч, відпочинь трохи, а вже говоритиму я, для того й прийшов, приніс тобі цілий міх новин...

— Я тебе не любив,— прохрипів Жеребило, не звертаючи жодної уваги на його слова.— Не любив тебе, Брай... Щитав так: тьфу! Брайко? Тьфу!

Трохи помовчав, полежав, сльози вже не текли по його щоках, він не ковтав їх, і, може, від того в горлі в нього вже не дерло і тому він сказав майже вголос, майже давнім своїм соковитим жеребилівським голосом:

— Пізно взнаєш добрих людей...

— Та що там,— сказав Брайко,— кинь освідчуватися, Жеребиле. Ми ж добре знаємо один одного, хіба мало з'їли разом архітектурного хліба-солі? От і сьогодні: зібралося жюрі — всі наче є, а Жеребила нема, і вже й жюрі не жюрі. А сидять же і Василь Васильович, і Кошарний, і академік Дементій Хомич, і Діжа, і Тетяна Василівна.

Жеребило знов ворухнувся, ніби хотів зупинити Брайка. Той замовк. Жеребило трохи подумав, з трудом вимовив:

— Тет...

І не зрозумів Брайко, чи той дивується, чи радіє.

А вмираючий, вліпивши погляд у стелю, вирішував: сказати чи не сказати? Коли почув ім'я Тетяни Василівни, згадав усе: і поїздку на південь, і випадок у готелі, коли вони запідозрили Таню, і... О, Жеребило дізнався згодом про стосунки між Кукуликом і Тетяною Василівною. Він про все на світі міг дізнатися і знав. На те й Жеребило! І якби сьогодні Кукулик хоч подзвонив до нього, то він, може, й не згадав би оце про Тетяну Василівну. Але ж той забув про нього. Та й Тетяна Вас... Хіба вона, як жінка, не могла поцікавитися, що з ним, з Жеребилом? Не могла б провідати? Адже провідав Брайко. Той самий Брайчик, якого вважав за ніщо, за просто тьфу! Ворухнулося гидке бажання розповісти Брайкові. Бо ось він умре, може, ще сьогодні вмре, і так ніхто ні про що й не довідається. А то хай знають, які вони святі та божі — і Василь Васильович, і Тетяна! І моральний розклад їм обом — шльоп!

Однак не було вже перед Брайком давнього Жеребила з його незмордованою енергією і готовністю на безрозсудства і

найдивовижніші вчинки. Лежали сірі мощі з почервонілими очима, хрипко дихали. «Тет...» — ото й усе, на що спромігся Жеребило.

— Не любив я тебе, Брайку,— завів він знов своєї.— Прости мене, що не любив тебе, ти най...

Ох, наслухався Брайко тільки що цих «най»! І він махнув Жеребилові: помовч, полеж, наберися сил, вони знадобляться тобі для останнього бою, для останньої перемоги над самим собою.

Сказав, не адресуючись ні до Жеребила, ні до самого себе, просто так сказав у простір:

— Усі ми лишаємо після себе велику землю. Найбільші й найменші — усі.

— Велику,— повторив Жеребило і знов заплакав.— Ой, велику ж, велику, велику, оки... Дай я тебе поцілую, Брай...

Брайко нахилився, відчув у себе на щоці холодні шершаві губи, сам поцілував Жеребила в щоку й у чоло, знов хотів сісти на табуретку, але Жеребило махнув:

— Іди вже... Тобі ж треба... Люблю тебе... Іди...

Коли Брайко вийшов за двері, до нього кинулася та, з нещасними очима, припала до руки, вкрила її хапливими поцілунками:

— Спасибі вам, що прийшли, ой, спасибі ж, спасибі!..

«Треба йти на жюрі,— зціплюючи зуби, подумав Брайко рішуче.— Треба битися сьогодні до кінця».

СЕКРЕТАР ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ

Його всі сприймають тільки службово, тільки через його посаду, ждуть від нього рішень, холодних і несхибних, мов від електронної машини. Чи думає хто-небудь про те, що він — жива людина, що в його серці — повно пристрастей, що йому й досі хочеться по-комсомольському махнути іноді рукою, кинутися в гарячу суперечку? Чи знають, що завжди огортає його холодний дрож змагання, як тільки опиняється він там, де йде боріння думок і почуттів, і тільки нелюдським напруженням волі стримує він себе, і примушує своє палке серце бути розважливим, і навіть виступає посередником поміж занадто гарячими головами.

Ось він почув слово «ми», вимовлене лукавими устами, вимовлене зледащілим чоловіком, який уже років десять, а то й двадцять ховається за цим словом, вважає себе недоторканим, як тільки вимовить оте магічне заклинання «ми», ніколи не скаже «я», бо це означає, що «я» щось зробив, а він же нічого ніколи не зробив і не зробить, він прикривається отим достоспасенним «ми». Але ж усьому є межа. Не можна спекулювати святими словами. Так, ми колективісти, ми ніколи не поставимо

окрему особу вище колективу, вище народу, ми ненавидимо індивідуалізм. Але водночас ми завжди розрізняємо людей, ми любимо й цінуємо кожного зокрема за його здібності, за його старанність, за його працьовитість. Ми проти зрівнялівки і проти того, щоб нами, мов щитом, прикривали свою нездарність людці, що вискочили з тих часів, про які вже всі потроху забувають. Наша партія проголосила принцип цінності кожної радянської людини. Нехтувати ніким не можна, а тим більше людьми обдарованими, здібними. А той, хто скрізь пхається з формулою «ми», хоче того чи не хоче, сприяє цьому. Коли йдеться про роботу, а особливо про творчу — як розрізнити творчість окремої особи і колективу? Тут потрібен такт, тут потрібен розум, готові формули не врятують, вони смішні, якщо не шкідливі взагалі. Був колись кінофільм «Глінка» режисера Александрова. Там показано, як мужики в білих личаках і онучах, в кінематографічно чистих сорочках, вишитих кінематографічно гарним російським орнаментом, колективно, тобто гуртом, крутять ворот і пересовують церкву з одного місця на друге. Але пересунути церкву — це одна справа, а створити її в уяві — інша. Хтось був перший, хтось побачив її перед очима, або, як висловлюються письменники, «перед внутрішнім зором», ще не збудовану, побачив першим. То може він сказати: «Я автор проекту цієї церкви, я пропоную її збудувати»?

В даному випадку так воно й є. Проект мовчки лежить на столі, він мовчазно заявляє про «я» свого автора, а над ним шаманствують отакі бульші, викрикуючи своє «ми»: «Ми не дозволимо», «Ми не допустимо», «Ми не візьмемо на себе такої відповідальності».

Не хочеш брати, то й не бери! Хто просить? Рідше й рідше доводилося Олексієві Івановичу зустрічати останнім часом на державних посадах людей випадкових, схожих на Бульшого. І тим більше вражала його невідповідність між словами і діями таких людей і духом нашого часу, такою відсталістю і обмеженістю тхнуло від отих поодиноких бульших, що просто хотілося підійти до такого і витурити в шияку: «Іди геть! Не заважай людям працювати!»

О холодний дрож змагання. Заклик до битви! А я гамую його, я хочу бути спокійним, як ідеально чистий розум, як філософська субстанція розуму, мій обов'язок — охолоджувати такі гарячі голови, як у отого молодого архітектора... Треба б з ним познайомитися.

А ми? Я бачив, що таке ми, що таке радянські люди... Тоді теж був холодний дрож, але не змагання, а захвату... Я поїхав узимку в теплі моря старовинних цивілізацій. Здійснилася моя ще школярська мрія — побувати в тих місцях, про які розповідають усі історії світу, побувати в теплих морях, на хвилях яких виколисувалася всесвітня культура, обдурити свою сувору зиму й погрітися серед теплих вод, оспіваних Гомером, Віргілієм і

Данте. І я поїхав у теплі південні моря, утік від холодної осені й від зими, бо давно хотів хоч раз утекти від зими, та коли опинився в морі стародавніх греків, коли побачив, як на бузковому небі сходить фіалкове сонце, коли побачив синювато-білу, мов тепле молоко, воду Егейського моря, то засумував за своєю осінню, за своїми холодними вітрами і червоним сонцем.

Мабуть, так уже треба, щоб було коли-небудь і холодно навколо тебе, тільки кров твоя щоб лишалася гарячою, гаряча кров — то найголовніше!

Між Бейрутом і Александрією нас трохи гойдало. Довелося лежати в каюті. Крізь круглий отвір ілюмінатора видно було море. Спершу воно було сине-сине, як чорнило в авторучці, потім стало зеленим, як молода трава. Коли пройшли на траверсі мису Розетти (Розеттський камінь, Шамполіон, таємниця староєгипетських ієрогліфів!), море стало рудим. Жовто-брудне, мов мул після дощу. Море — пофарбоване найбільшою рікою Африки.

Нільське море.

Александрія (бібліотека і варвари... завжди знаходилися варвари в людській історії, які палили й нищили книжки. Чи будуть і далі? А ватіканський індекс? Адже він і досі існує, ще досі найбільші витвори людського генія заборонені мільйонам католиків. А проскрипції в американських бібліотеках — Марк Твен і Драйзер!) відкрилася ще здалеку. Ліворуч — забудований бетонними будинками так, що здається — от-от потоне від надмірного тягаря, острів Нельсона (Рул, Брітаніа! [1]), далі мис Абукадир, гігантська бухта, відгороджена від моря валами бетонних молів, маяки, пірси, портові пакгаузи, сіра земля, запорошені пальми... Африканська земля!

На берег ступаємо лише вночі, після завершення всіх формальностей. Ідемо довго територією порту, простуємо повз темні пакгаузи, під бетонними склепіннями складів, повз причали, загачені кораблями, що припливли з усіх відомих нам країн Землі, через розвідні мости, перекинуті над каналами з стоячою водою. Шлагбаум під пальмами, останній портовий охоронець — ми на міській вулиці. Якісь руїни, реклама сигарет «Симфонія», вуличний торговець печеним бататом, торговець фруктами, візники (ресорний фаетон, конячина з понуреною головою, ліхтар збоку, згорблена постать араба), сотні дітей, галасливих, замурзаних, нечесаних і немитих, чорнооких, цікавих, довірливих, щирих дітей, які супроводжують нас рухливою лавою. Запахи моря, тропічних рослин і міських нечистот, немитих дитячих тіл — все це змішується в якийсь дивний задушливий аромат, в якийсь мовби дух чужої землі, і з цим духом ми йдемо маленькими вуличками міста і вступаємо з ним на головну магістраль Александрії — вулицю Сулеймана-паші, на початку

[1] Старий колоніальний лозунг: «Пануй, Британіє!»

якої в занедбаному скверику стоїть, розставивши ноги, бронзовий огир, з втомленим, опецькуватим, одурілим від смороду й зблисків неону пашею на спині.

Ми простуємо по бруку, бо тротуари зайняті столиками. Столики стоять біля високих, сірих, похмурених, затулених жалюзі будинків, стоять коло кофеєнь і казино, біля барів і нічних клубів, дерев'яні й металеві, з кам'яними стільницями, голі й покриті білими скатертями, круглі, чотирикутні, трикутні, шестикутні столики, високі й низькі, а біля них сидять чоловіки. Здається, тут зібралося все чоловіче населення Александрії. Старі й молоді, багаті й бідні, чорноокі красені й розбиті паралічем мацапури з посоловілими очима, в чорних костюмах, у білих смокінгах, просто в білих сорочках, у старих, погано випраних бавовняних галабеях і в американських нейлонових сорочках, у начищених до запаморочливого блиску чорних і червоних черевиках і в білих єгипетських капцях, помальованих крейдою, простоволосі й у малинових фесках, молоді дженджики з карлючками, старі денді з дорогими палицями, переодягнуті поліцаї з шкіряними стеками. Всі вони сидять, грають в кості, читають газети, присьорбують з маленьких філіжаночок каву, запиваючи її водою з льодом, і всі дивляться на нас.

А ми йдемо далі й далі. Нас багато, ми йдемо веселі, готові до вражень.

Ще годину тому ми були роз'єднані своїми каютами, ще годину тому ми пам'ятали, хто з нас хто, хто професор, а хто робітник з Уралу, хто інженер, а хто вчитель, хто поет, а хто партійний працівник; а тепер ми йдемо, наче одна велика людина, ми перемовляємося між собою, а враження таке, ніби думає вголос одна велика людина, безмежна, всемогутня, дивовижна, не бачена ще ніде й ніколи людина, яка йде вулицею африканського міста назустріч новим і новим натовпам біля столиків, минає нові та нові кофейні, заповняє всю вулицю, робить її тісною, незвично тісною.

Це йдемо ми. Нас супроводжують сотні дітлахів, на нас спершу боязко, а потім привітно поглядають поліцаї, ми заповнюємо все місто, весь простір над містом, наші кроки зливаються в один крок, в єдиний звук, у могутню ходу. Нас багато, ми дужі, красиві, добрі, розумні, від нас ідуть високі людські струми добра і приязні, і натовпи на вулицях не витримують. Коло однієї з кофеєнь з-за чотирикутного дерев'яного столика підводиться велетенський араб у галабеї — білій сорочці до п'ят,— з схожою на цеберку фескою на голові, розквітчує свою смагляву мармизу найприязнішою посмішкою на світі і реве на всю Александрію: «Рус карашьо!»

Цей вигук підхоплюють тисячі голосів, він викочується з тисяч горлянок, котиться перед нами, як кругле коліща, що його підганяє паличкою хлопчик; вигук намножується сотнями й тисячами лун у грудях арабів, що сидять за столиками, просто

стоять на тротуарах, звисають з вікон, над якими вже піднято жалюзі.

Ми йдемо далі, йдемо довго, здається, цілу ніч ми йдемо й ідемо, і попереду нас, навколо нас витанцьовує, виспівує, шаленіє одне всевладне, всеперемагаюче, дивовижне, магічне слово «карашьо!».

Отам були ми, справді ми, завжди ми, навіки ми!

А тут підводиться Бульший, каже «ми» і має на увазі: «А ви...» А він не може кинути репліку, як отой задерикуватий архітектор, він не може смикнути Бульшого за пом'ятий піджак, щоб сів і не паскудив гарного слова «ми»,— ні, він змушений виступати посередником, враховувати всі найтонші відтінки в суперечці, він має право тільки на істину, позбавлену емоцій. Чи ж позбавлену?

Он уже лунає слово «архітектурні канони». Канони — це те, без чого в архітектурі не можна. Це мов догмати в католиків.

Але триматися канонів, як сліпий ціпка, теж не слід, бо тоді ніколи не виростеш з школярських штанців і тільки повторюватимеш тисячу перший раз повторене до тебе тисячу разів. То каноністи понавтикали в нас грецьких колон з корінфськими капітелями в будівлях лазень і побутових комбінатів. То догматики від мистецтва вгачували народні гроші в безглузді рицарські башточки на житлових будинках і в претензійні ліплення стель і карнизів. О, як ненавидів Олексій Іванович усіх отих, що прикривали своє безталання, свою ледачість і нездарність готовенькими формулами красивості, винайденими тисячу років тому!

Ненавидів каноністів і догматиків і завжди ненавидітиме і тим житиме!

У мертвому місті коло підніжжя Везувію, у відкопаній з-під шару вулканічного попелу Помпеї, він бачив на кам'яній міській вулиці дві глибокі колії для колісниць. Римські колісниці, химерні, розцяцьковані споруди на двох високих колесах, котилися протягом десятків і сотень років уздовж вузьких помпейських вулиць, котилися повз приземкуваті, прямокутні вілли, повз легкі атріуми, повз басейни й лавки виноторговців, котилися рівно й несхибно, їхні колеса ніколи не виприсали з глибоких наїжджених колій, вибитих у плитах пісковика, що ними були вимощені вулиці.

Ті колісниці були схожі на догматиків. Догматики теж завжди котяться тільки уторованими шляхами, будь-яке збочення вони вважають єрессю, відступництвом. Догматики завжди старі, як оті римські колісниці, вони бундючаться своєю довготривалістю, своєю доброколісністю... Доброколісні вози... А ті, хто прокладає нові шляхи? Що жде їх попереду? Забур'янені пустирі, дикі поля невідомостей, загрози невдач, гнів каноністів, крики нетерплячих... Красномовні демагоги: «ми», «канони»... Як їх послухати, то досить нам алгебри Кисельова. А того не хочуть

зрозуміти, що тепер треба ще оволодівати кібернетикою, атомістикою, і створювати штучні алмази, і відкривати нові елементарні частки... Але це хай робить «хтось», а вони сховаються за свої канончики і товктимуть воду в ступі... Вони підождуть, подивляться, хай хтось перший піде у розвідку, побіжить у атаку... Чортзна-що! І тут те ж... Вони всі ждуть... Хтось повинен за них розв'язати. Навіть представник Держбуду, найвищої будівельної інстанції в республіці, уникає розв'язання. Канони. Тут повинні народжуватися нові канони, а ми маємо визнати і утвердити той новий канон, якщо він на те заслуговує, прийняти його на своє озброєння, якщо обіцяє він користь нашому суспільству.

Але ж маємо відповідати за це всі, всі, а не спихати один на одного.

Ти прийшов і пішов. Але від тебе завжди ждуть чогось на кшталт третейського суду. Бо ти — на високій посаді. А ще: ти обраний, а вони — призначені. Не бійсь дурня обраного, його можна усунути, не обравши вдруге, але бійся дурня призначеного, він може сидіти довго і встигає багато нашкодити... Хто це сказав? І чому це в нас так дивно іноді комплектується жюрі? В жюрі на забудову міського кварталу нема жодного робітника. Так само як у письменників, коли оголошують конкурси на кращу книжку, в жюрі ніколи немає читачів. Навіть премії іноді давали за такі книжки, яких ніхто не хотів читати. Ага, чому? А де ти був з своїми думками до цього? Тільки тепер, коли довелося тобі розплутувати все, що тут наплутали сьогодні браття архітектори, ти задумався над цими проблемами...

Хіба тільки сьогодні?

Завжди думаєш, завжди змагаєшся з обмеженістю, з затурканістю, з глупотою. Прокляття глупоті! Обмеженості, невігластву, лінощам, дикості, темряві — прокляття! Хваляться: «А що там п'ятірки-шестірки в школах та в інститутах? Он у мого однолітка були п'ятірки, а де він тепер з ними? А я майже міністр!» Прокляті будьте, марні хвалощі!

Олексій Іванович сидів, чисто виголений, у добре напрасованім костюмі, ретельно зачесаний, обличчя в нього було кругле, лагідне, лагідно світилися очі, і ніхто не бачив і не чув, як клекотіли у його серці і в його мозкові високі бажання.

Двері відчинилися, тихо зайшов Брайко. Спитав Кукулика:

— Дозвольте, Василю Васильовичу?

— Якщо не питав дозволу відлучитися, то не питай і щоб прилучитися,— добродушно відвернувся Кукулик.— Сідай. Звиняй, що не дочекалися, розпочали без тебе.

Брайко сів з другого боку від секретаря міськкому. За час його відсутності Кукулик пішов у своїй сьогоднішній грі ще далі. Добрий, бо благоденствує. Чого б то? І нащо вони затіяли з Кошарним оту гру? Невже тут щось приховується нечисте? Він швидко глянув на Кошарного. Той мрійливо розтягав свого

вузькогубого рота. Хіба б то знов повернуло на їхню користь? Брайко скреготнув зубами. Олексій Іванович повернувся в його бік, спокійно подивився на нього, ледь помітно хитнув головою, вітаючись, хоч не були вони особисто знайомі. Брайко теж відповів на привітання. А сам знов дивився то на Кошарного, то на Кукулика. Нечиста гра, нечиста справа, нечисті мрії... Не давайте негідникам мріяти! Вони ж так люблять розмареність: «Ось я стану таким», «Ось я одержу те й те...» Поки ми працюємо, вони вибудовують у своїй злочинній уяві химерні замки райдужно-зледащеного майбуття. Не дай курці проса, хай здохне!

Брайко підвівся, не відриваючи погляду від обличчя Кошарного, спитав:

— Чи долучили мою думку до думки товариша Діжі?

— Доплюсували, доплюсували,— сам відмовляючись від тільки що вигаданого ним терміна, благодушно сказав Кукулик.— Сідай, Брайку, все йде, як і повинно йти при торжестві колективної думки.

«Ага,— подумав Олексій Іванович.— Не так воно вже й погано тут, товаришу секретар. І не ждуть тільки ваших дрібненьких вказівок, щоб розібратися, де кака, а де цяця. Викиньте з голови чорні думки і безтурботно приєднайтеся до того невідомого доброго чоловіка, який дуже точно сформулював вимогу нашого суспільства: «Сонце для всіх».

Знов задзвонив телефон.

Кукулик махнув Тані, яка поткнулась було в двері: «Не заважай».

ВЕРОНІКА

Коли вже дзвонити не було кому, Вероніка вийшла з будки телефону-автомата, стала, прикусила губу. Дурна. Не треба було відпускати Володю. Навіщо відпустила? Навіщо, навіщо!.. А зустріла його навіщо? А покохала?.. На свою голову. І де взявся? І хоч би ж там що, а то хто зна й що! Ні вродливий, ні язикатий, одне тільки — високий. А щó високий! У Києві скільки завгодно високих хлопців. У Києві взагалі мода на високих хлопців. Низькорослі потерпають. Пнуться мало не навшпиньки. Дістають італійські черевики на високих підборах, щоб додати до свого зросту хоч з п'ять сантиметрів. Це просто якесь шаленство — високі хлопці в Києві! Чи й вона піддалася тому шаленству? Але ж вона й сама висока!

«І я вродлива, сто й тисячу разів вродлива. Яке в мене тіло? Воно рве дух до бою. Чи можна передати словами те, що я відчуваю, коли стою сама перед дзеркалом і дивлюся на себе, на своє тіло, коли вигинаюся в поясі, напинаю м'язи живота, коли повертаю голову, задираю підборіддя, підіймаю праву руку і дивлюся на себе через праве плече, а потім підіймаю ліву

руку й дивлюся на себе через ліве плече! А ноги. Як я відчуваю їх, коли стою на «шпильках», в панчохах темного відтінку. Ноги в мене тонкі, стрункі, пронизливо-довгі, мов мечі. Грація, краса, витонченість, досконалість. Мені здається тоді, що в моїх ногах — вся досконалість світу. Я вмію ходити, трохи шулячи плечі, від того ноги мої здаються ще довшими, ніж є насправді, і мені вслід часто лунає чоловіче: «От чортиця, вміє ж ходити!»

Я розумна й вродлива, і це дає мені цілковиту незалежність, і я люблю тільки незалежних людей. Людмила наша он вийшла за журналіста, його хвалять, кажуть: «Відомий публіцист», у нього велика квартира і навіть дача під Москвою, але мене нудить від самого його вигляду. Він схожий на молочний кисіль. Ніколи не гляне тобі прямо в очі, не потисне міцно руку.

В голові — жодного власного слова, все якісь відштамповані фрази: «Чи не пора поставити питання про обід?», «На порядку денному в нас — гості». Хіба з таким чоловіком можна жити? Вже ліпше повіситися! Батько лається, називає мене трясогузкою, сердиться, що я влаштувалася бібліотекаркою після університету. Ну, влаштуй краще! А мені й тут добре. Книжки хоч мовчать. Вони як люди. Є нудні, противні, як Людчин чоловік, завжди чистенькі, новенькі, прилизані, бо їх ніхто не хоче брати до рук.

А є книжки-трудівниці, затріпані, зачитані до дірок, якісь прості й затишні, як мужні люди, як оті, що в Антарктиді, як космонавти, як геологи, що знайшли якутські алмази...

Але де ти в Києві знайдеш космонавта чи китобоя! Тут канцеляристи, хрещатинці, печеряни й подоляни! Я ніколи не вийду заміж у Києві!

Ага, не вийду. А цей бовдур? Де він узявся на мою голову?

Я тоді стояла на видачі. Було скучно, жодного знайомого з хлопців, самі дівчатка, оті, що в окулярах і перекручених панчохах. Зубрять, конспектують — жах! І от приходить якийсь високий, і обличчя мов у дитини, що одержала цукерку.

— Добрий вечір.

Такому відповідаєш недбало, просто відмахуєшся від нього одним словом:

— Добрий.

І все. Вже поставлено між тобою і ним бар'єр відчуженості, вже він сам зрозумів недоречність свого занадто інтимного «Добрий вечір», вже несміливо тупцяє перед моїм столом.

— Я б хотів...

— Що ви хотіли?

Саме так: «Що ви хотіли?» І не інакше. Ніколи й нізащо!

Я тут одна, а їх сотні. Треба вміти поводитися з відвідувачами, до цього зобов'язує тебе твоя молодість, твоя приваба, твоя...

— Мені треба б глянути деякі книжки.

Знов незвична формула звертання. «Мені треба б глянути...»

Та звідки він і що за один? Гляньмо на нього уважніше! Ах, ну нічого особливого. Високий? У Києві скільки завгодно високих хлопців. Задумливі очі? То й що! Самі вміємо задумуватися! На руки дивитися не хочу. Він поклав їх на столик, він хизується своїми дужими руками, аякже! Певно, спортсмен, який-небудь інститутський, а то й міський чемпіон, рекордсмен (ой, оті мені міські й інститутські рекорди, які відстають від всесоюзних і світових на півстоліття). Одягнений — дешевий імпортний піджачок, як у шофера або кіномеханіка. Демократизм! Студенти всі демократи. А що з тебе вийде, як закінчиш інститут? Забудеш ти про свої розбалакування, про свої так звані зв'язки з життям і з народом і норовитимеш тільки щоб лишитися в Києві! Ось так, як я. Хоч куди посилайте, а лишуся в Києві. Київ або смерть!

Але яке в нього обличчя! Не заокруглене внизу, а мовби висічене з твердого каменю, лінії щелеп неспокійно-гінкі, вони не губляться в підборідді,— навпаки, формують його, дають йому всю свою пружність і бентежність, і те підборіддя мовби промовляє про вольовість свого господаря, про його незламний дух. А ще губи. Дитинячо-свіжі, соковиті, майже ніжні губи на цьому обличчі з підборіддям трибуна, великого винахідника або великого космонавта! До чого тут великий космонавт? Навіть Чкалов мав у тисячу разів характерніше вольовістю обличчя, ніж Гагарін! В космос треба було нести м'яку чарівну людяність, і Гагарін її поніс. І мене теж не зворушать ці мікеланджелівські обличчя, хоч би належали вони не знаю кому!

До того ж загалом це обличчя не позначене якоюсь хоч би вродою, звичайне чоловіче обличчя... Ну там підборіддя та оті дуги щелеп...

Я сказала йому щось, здається, зовсім дурне:

— Це не публічна бібліотека.

Він не збентежився нітрохи:

— Я знаю.

— А знаєте, то...

— Ви тут недавно і не знаєте мене...

— Я знаю всіх студентів, хоч і недавно, якщо рік роботи вважати за недавно.

Він посміхнувся, мабуть, помітивши оту нашу стрілянину словом «знати», і просто сказав:

— Я — теж...

— Ви що — першокурсник?

— Та ні.

Мене вже все дратувало: наша дурна розмова, його присутність, а найбільше — власний, нічим не з'ясований неспокій. Відчуття було таке, що я маю кинутися у холодну воду і вже заздалегідь уся дрижу. В мене навіть трохи мовби цокотіли зуби. Ну не дурна! Злякалася імпортного піджачка.

— Чи ви не користуєтесь бібліотекою?

— Та...

Я ненавиділа його!

— Крім «такання», ви ще щось умієте?

— Та не дуже.

— Ну, гаразд. Ваш студентський білет.

— Нема.

Ага. Нарешті я помщуся за свій втрачений спокій!

— Тоді нам ні про що з вами говорити.

— Бачте, я — на вечірньому.

— Довідка є?

— Та є...

Я простягла руку. Тільки руку, тільки... (Мамо!)

— Давайте.

— Але... її нема.

Я мерщій прибрала руку. (Мамо! Мамо! Що таке зі мною діється?)

— Ви ж сказали, є.

— Вона-то є, але десь удома. Я не люблю носити з собою довідок.

— Так от, принесете довідку, тоді й візьмете в мене книжки. Пробачте...

Я видала книжку одній з отих у перекручених панчохах. Він стояв і якось жалібно посміхався. Кого жалів? Себе чи мене? Невже він помітив? У нього ж очі не тільки задумливі, а й зіркі. Я вже боялася тих очей.

— Чого ж ви стоїте?

— Та... жду.

— Чого? — Я майже кричала.

— Коли ви переміните гнів на милість.

Стандартна фраза, а я відповіла стандартно-істеричним:

— Не діждетесь!

— Я терплячий.

— Ви що — рекордсмен терпеливості?

— Якщо такі є, то міг би, коли треба, й позмагатися. Хоча — ніколи.

— У вас, мабуть, «хвости»?

— Та ні, я здаю всі заліки вчасно. Але я не тільки вчуся, а ще й працюю.

— На будівництві?

— Вгадали.

Ох, швидше змішати його з тисячами безликих бригадирів, десятників, прорабів, з яких я не знала жодного, а коли не знаєш, тоді це для тебе просто абстрактне поняття і ти ніколи не хвилюватимешся, коли пролунає таке поняття... Отож швидше й цього туди, в не знані для мене тисячі! Запитати, щоб одержати ствердження:

— Бригадиром? Прорабом? Десятником?

— Навіщо ж відразу на такі висоти? Шофером.

Боже! Я вгадала. Отой піджачок...

— Возите якогось начальника?

— Ні, ванни.

Від нього можна було збожеволіти!

— Що, що?

— Ванни. Міжміські перевозки. З Калузької області возимо з моїм старшим напарником ванни. Двадцять чотири штуки в машині й причепі. Три доби туди, три доби назад.

Тут я зовсім здуріла. Бо спитала:

— І ви не боїтеся?

— Чого?

— Ну, що вас... можуть розбити?

Він посміхнувся. Невже розшифрував мій неспокій, що вихлюпнувся в отому дурному запитанні?

— Тільки об нас.

— Не розумію.

— Тільки об нас можуть розбитися. А нашого МАЗа може розбити хіба що танк.

А я розбилася об нього. Об сталево напружені лінії його невродливого, але єдиного на світі обличчя. Я розбилася, розбилася — не збереш навіть друзок.

— Які вам потрібні підручники? Вам треба здавати заліки? Кому?

Капітулювати так швидко, так несподівано й ганебно! Мамо!

— Та... бачте, мені не підручники потрібні...

— А що ж?

— Так дещо... З історії культури, з історії релігії, по філософії там...

— Вам що — для дипломної роботи? Ви вже дипломник?

— Та майже, але...

Помститися! Треба помститися, бо я пропала!

— Ви завжди такий?

— Який?

— Вайлуватий і трохи мовби мішком...

— Не пошкодуйте вже лантуха. Скажіть — лантухом прибитий.

— Мені не шкода. Можна й лантухом.

— То дасте мені книжечок?

— Все-таки без довідки?

— Та без...

— Ви як той клей: не пробуй витирати, бо прилипнеш.

— Та ні, чого там...

Він подав мені список. Ніколи я не знала, що в нашій бібліотеці є такі книжки! Мене просто зацікавило, що він з ними робитиме? Теж конспектуватиме, як оті дурепи в перекручених панчохах, і обливатиме чорнилом, як вони, і я буду лаятися з ним так само, як з першокурсниками, які загинають сторінки або переламують книжки навпіл, щоб зручніше читати?

Я простежила, куди він піде, і мені самій закортіло піти за той столик, сісти навпроти й подивитися, як він читатиме. «Дурна! — сказала я собі.— Якийсь шофер тебе зацікавив. Міжміські перевозки. Що може бути прозаїчніше. Працює і вчиться? Хоч бери та пиши у «Вечірній Київ» у рубрику «Наші дорогі кияни». Нудьга!»

А він сидів і просто гортав сторінки. Ясно ж, що прийшов на побачення, когось жде, а мені морочив голову! Я пішла до нього. Пішла через увесь зал, і оті всі, в окулярах і своїх панчохах, облишили конспекти і дивилися на мої ноги й на мої плечі, які я вміла щулити, як ніхто, і знов на мої ноги і на мої плечі. Їм би так уміти ходити! Ох, як я довго йшла! Ніколи чомусь не гадала, що наш читальний зал такий великий, що в ньому так багато столиків, що проходи між ними такі вузенькі, що лабіринт з столиків такий закручений. Поки ж то я дійшла до нього! Всі встигли облишити свої конспекти і своє зубріння, і всі дивилися на мої ноги і на мої плечі, а він не дивився, взагалі не звертав уваги на мене, сидів собі й далі гортав свої безглузді книжки. Я зупинилася коло його столика, ще хвилину постояла, щоб лють, яка вже народжувалася в мене в грудях, зміцніла і перехлюпнула через вінця. Я стояла навпроти нього, до нього вже допливало тепло від мого тіла (мені колись казали: «Навіть твоя тінь має запах твого тіла!»), а він гортав і гортав свої книжки. Міжміські перевозки. Двадцять чотири ванни з-під Калуги. У цього, мабуть, амбіція вимірюється ваннами. Чавуном. Чавунне серце. А зверху — трохи емалі.

Я простягла руку, взяла одну з книжок і тихо сказала:

— Що ж це ви — я дала вам без посвідчення літературу, а ви зовсім нею не користуєтеся, сидите, на малюнки дивитеся?

— Уявіть собі: ви вгадали,— сказав він і посміхнувся. Ніколи я не бачила такої посмішки ні в кого! Лагідна і добра. І чому він такий добрий? Де він узявся? — Я справді зацікавився й малюнками,— сказав він.— Тут досить цікаві ілюстрації. Сідайте подивіться зі мною, коли хочете.

— Ви досить невиразно уявляєте собі обов'язки працівника бібліотеки,— сказала я трохи голосніше, так щоб почули ті окуляристі, що сиділи поблизу, і зробила поворот на сто вісімдесят градусів, заточившись при цьому так, як умію заточуватися тільки я, і пішла до свого столика, знов приковуючи до себе всі погляди, окрім його погляду; хоч я і не озиралася, але знала, що він на мене не дивиться, бо коли б глянув хоч раз, то я відчула б той погляд... ох, у яких би глибинах серця я його відчула!

Коли він здавав книжки, сказала:

— Сподіваюся, що завтра ви прийдете з довідкою...

А в душі в мене хтось темний, з заплющеними очима, якоюсь бабською скоромовкою молився: «Прийди, прийди, прийди!

Прийди хоч без довідки, хоч без чого хочеш, тільки прийди, неодмінно прийди, обов'язково прийди, о прийди!»

— Ні,— сказав він (а в мені молилося й далі, молилося палко, в гарячковому самозабутті),— завтра не зможу, виїжджаємо в рейс. Це вже через шість днів. І якщо не забуду, то прихоплю й довідку. У мене пам'ять на довідки погана. Завжди забуваю. Колись навіть водійські права забув, влетіло мені від автоінспектора!

...Шість днів я ходила майже хвора, якась сама не своя, якась мов збожеволіла, навіть батько, нащо вже товстошкірий, помітив і сміявся:

— Дивись, наша Верка, мабуть, закохалася!

У нього була паскудна звичка називати мене Веркою. Самі ж причепили мені оце ім'я Вероніка (нічого не скажеш, гарне ім'я, вже саме тільки ім'я вбиває хлопців, а ще коли я пройду по Хрещатику, то можна слідом посилати машини швидкої допомоги, щоб підбирали потерпілих від моєї краси хлопців), а тепер оте дурняче «Верка». Ненавиджу!

В той день я прибігла на роботу, мабуть, за годину раніше. Дрижала, мов у лихоманці, не попадала зуб на зуб. Навіть оті засушені наукою помітили: «Що з вами, Вероніко Василівно? Ви не хворі?» Я не хвора, я не хвора, я... А він не прийшов.

І на другий день не прийшов, і на третій. А я ж була така дурна, що навіть не спитала тоді ні його ім'я, ні прізвища, нічого».

ВОЛОДЯ

А ми вже поверталися назад з вантажем. Двадцять чотири ванни, розділені між собою дерев'яними брусками, міцно прикручені сталевими тросами, лежали в кузові нашого дизеля і в причепі; ми вже поминули Полтаву, наближалися до Хорола, йшов теплий літній дощик, машин на шосе було мало, їхати обом нам було приємно, бо рейс кінчався, все обійшлося гаразд, двадцять чотири ванни — це двадцять чотири квартири, двадцять чотири щасливих родин, а коли ти допомагаєш чиємусь щастю, то це приємно, хай йому біс,— так каже мій напарник, Микола Кіндратович, або просто Вуса, як його звали всі хлопці з нашого автопарку, бо в Миколи Кіндратовича пишні пшеничного кольору вуса під трохи червонуватим носом. Про свій ніс він казав: «Замучився я з ним. Був уже в лікарні, питаю: є якісь засоби? Кажуть: є. Радієм там чи ще якоюсь бенерею лікувати можна. Курс лікування, значить. Червоність зникає безслідно. Щоправда, тоді ніс синіє. І в мене буде синій ніс? Так, червоність поступається місцем посинінню. Ну, кажу, хай вам сині носи, а мені хай червоний, жив я з червоним, житиму й далі, привєтствую і поздравляю».

Вуса був старший на машині, я вважався його помічником, чи що, бо я ще не маю такого досвіду, та й взагалі такому молодому хлопцеві хто б довірив потужну машину? Добре, що тоді за кермом сидів якраз Микола Кіндратович. Якби то був я, то, напевне б, я розгубився і ми б так і застряли на шосе, а Микола Кіндратович миттю збагнув, що треба робити, плавно крутнув руля і з делікатністю, яку тільки можна було задемонструвати з таким важезним караваном, спустив машину, а за нею й причіп з шосе, по обочині, в глибокий кювет, якраз під чийсь картопляний город, неподалік від біленької хатки, обсадженої вишеньками-черешеньками.

— Миколо Кіндратовичу, куди ви? — встиг ще я гукнути думаючи, що ми зробимо зараз те, що наші шофери звуть «шкеребертністю», тобто перекиданням догори колесами. Але ми не перекинулися, поїзд наш плавно з'їхав по слизькому споришу й став, а від мотора тягло таким смородом, що я вже подумав: горимо.

— Та що ж таке? — ще гукнув я, на що Микола Кіндратович спокійно відказав:

— Хіба не чуєш? Поршень полетів. Приветствую і поздравляю. Загоряємо. Вилазь, готуй паяльну лампу, а я мотнусь до отієї хатки, роздобуду картопельки, та зваримо трохи гарячениии, бо нам тут припухати і день і ніч.

Я став лагодити паяльну лампу, Вуса справді досить швидко дістав картоплі, приніс відро криничної полтавської води (ох і вода ж! Аж у зуби заходить), а потім зсунув наше сидіння, під яким у нас був цілий арсенал інструментів, різних шайбочок, болтиків, усього, що в дорозі пригодиться, усього, за винятком поршня.

Але поршень колись буде, треба тільки підготувати мотор до заміни поршня. Микола Кіндратович взявся за мотор, я запустив паяльну лампу, підвісив її коло причепа на товстому дроті, начистив картоплі, вклав її в таганок, залив водою, лампа загула, як велетенський джміль, дощик кропив нас, земля парувала, чесне слово, не так вже воно й погано отут, у полтавськім степу під Хоролом, якби тільки не поспішали ми до Києва, якби не ждали нас десь на масиві нові квартири...

Машин по трасі йшло в той день мало і все в бік Києва, з Києва, мабуть, ніхто в таку погоду не виривався, хіба що рейсові автобуси.

Але й ті нечисленні машини, які мчали в бік Києва, загальмовували ще здалеку, побачивши автопоїзд у кюветі, а коли під'їздили ближче і бачили намальованого в нас на кабінці вершника — Богдана — знак нашого вантажного автопарку,— то зупинялися, шофери визирали з кабін, гукали:

— Ей, Вуса, добровільно чи примусово?

— Примусово! — перекриваючи гудіння паяльної лампи, відповідав Микола Кіндратович.

— То що переказати?

— Скажи, хай шлють поршень.

Дехто й зовсім зупинявся, підбігав, щоб потиснути руку Вусам, а заодно й мені, розкурювали цигарку, їхали далі.

— Ночувати нам і сьогодні й завтра,— сказав мені Микола Кіндратович, коли ми всілися за картоплю, до якої в нас була тільки сіль та ще хліб зачерствілий, ще київський хліб, бо Микола Кіндратович до харчів був невибагливий, а я за його прикладом теж не дуже дбав про наїдки, і продуктів ми з собою майже ніколи не брали, харчувалися в ресторанах та чайних на трасі, де подавали вічний шніцель, гарнірований макаронами в палець завтовшки.

Ще одна машина зупинилася навпроти нас, тільки то вже була не вантажна, а легкова, «Волга». Якийсь опецькуватий чолов'яга вискочив з машини, напнув на себе чудернацького плащика, стрибнув до нас у кювет, побачив картоплю, цмокнув:

— Оки-доки, у вас тут, як у ресторані «Динамо»! Ще й сіль дрібкова! Нема у вас шматка товстого дроту, мені динамку присобачити, бо загубив болтика від кронштейна, пасок вентиляторний не натягає, мотор не охолоджує, акумуляторові підзарядки не дає. Біда! Не доїду до Києва.

— Нащо вам дріт,— сказав Микола Кіндратович.— Я вам краще болтика дам.

— Та ти що, оки-доки? Не жартуєш?

— Чого мені жартувати? Ось зараз доїм картоплю і дам. Це різьба там яка: на вісімнадцять чи на шістнадцять?

— Та чи я знаю.

— Ну, знайдемо.

Микола Кіндратович так і не доїв картоплі, поліз до нашого «арсеналу», поторохтів залізяччям, подав чолов'язі болтик з гаєчкою.

— Ану спробуйте.

Той стрибнув до своєї машини, підняв капот, нахилився над мотором, длубався там кілька хвилин, потім метнувся до багажника, відкрив його, щось там знов длубався, дістав звідти здоровенного, мабуть, кілограмів на десять, мелітопольського кавуна, спустився до нас, простяг кавун Вусам.

— Бери, оки-доки, спасибі за виручку в бою. З Києва?

— З Києва.

— Приїдеш, подзвони до мене в Інститут житла, спитай Жеребила. Що хоч — допоможу.

— Та мені тільки поршень,— сказав Микола Кіндратович.

— Поршень? Хто це у вас там відає?

— Та тільки в наш парк подзвонити, сказати...

— Я їх сьогодні вночі пожену сюди з поршнем! Поїхав. Спасибі!

Він забув, мабуть, про нас і про наш поршень, як тільки від'їхав за перший закрут шосе. Та ми й не сподівалися на

інше. Знали, що свої хлопці-водії скажуть там у парку, що начальник колони побіжить до головного інженера, той пошле його до директора парку, а той почне лаятися, що не вистачає запчастин, а потім стануть шукати поршень, а потім — накладні, заяви, розписки, а потім — ким передати та як це оформити. Все це ми з Миколою Кіндратовичем знали і тому не дуже здивувалися, коли поршня не було ще й на другий день, аж на третій привезли його нам лише надвечір. Рейс наш вийшов довшим на цілих чотири дні.

Ми поверталися до Києва: Микола Кіндратович до своєї родини, яку дуже любив, я до свого міста, яке любив так само, як рідну матір, а ще — до архітектури, до якої повертався завжди, мов той легендарний Орфей до своєї Еврідіки. Кожному треба мати свою Еврідіку і завжди йти до неї, повертатися тільки до неї.

Я мріяв про забудову цілих районів свого міста. Будував поки що тільки в думках і тільки з думок власних. О, якби кожна моя думка та стала хоч цеглиною! Мені хотілося чогось незвичайного. Тільки тому, що я все любив у Києві, я хотів зробити щось зовсім не схоже на існуюче. Людське житло. Яке воно має бути? І яке повинно бути наше місто в майбутньому, місто людського житла і людської діяльності? Вавілон, Ніневія, Афіни, Рим — всі давні міста будувалися за принципом: напустити туману! Храми, форуми, статуї, тріумфальні арки і колони, мармур, золото, слонова кістка. А громадянин, що таким чортом походжав по форуму, загорнувшись у хламиду і начепивши собі на лоба лавровий вінок, згодом заповзав до кротячої нори, яка мало чим різнилася від печери троглодита. В храмі йому не було місця, під тріумфальними арками кублилися коти, в пропілеях гуляв вітер. Тепер міські ансамблі — житло. Найбільша краса в людському житлі, найвищий прояв архітектурного вміння — в проектуванні житла. Архітектура — це поєднання людських потреб, інтересів і мрій. Колись архітектор виступав тільки як торговець ідеями. Він будував тільки на замовлення і тільки те, що хотів замовець. Він міг збудувати вам хоч чорта з рогами, аби тільки ви захотіли і заплатили йому гроші. У нас архітектор — і художник, і сам же замовник, частина суспільства, часточка народу, отже, ти не маєш права бути байдужим, не маєш права ліпити докупи чотири стіни й сяк-так накривати їх зверху покришкою. Хтось сказав: «Будинок — це ящик з вікнами й дверима». Багато хто вхопився за цей «ящик» і так тримається за нього. Але забуває при цьому слова іншого архітектора: «Житлом, як сокирою, можна вбити людину». Я мріяв про те, щоб колись збудувати житла, які б приносили радість не тільки самим фактом свого існування (бо людина, одержавши квартиру, радіє насамперед не красі цієї квартири і її зручності, а просто самій квартирі), а й своєю

досконалістю, пристосованістю до всіх потреб радянської людини, високою красою, гідної найвищої краси — комунізму.

Мене цікавили іноді й питання досить загальні. Наприклад, чому людина здавна багатьом спорудам надавала конічної форми? Наше око сприймає простір в горизонтальному напрямку. Це пояснюється розташуванням наших очей. Якби вони були розташовані одне над одним, тоді ми сприймали б світ у вертикалях. Очевидно, з несвідомого урахування цієї важливості нашого зору й виникла така розповсюджена форма житла (від Парфенона до української хати), як паралелепіпед. Але чому поряд з цим архітипом будівельного мистецтва такого розповсюдження набрав також інший тип споруд — конічних, шпилеподібних, високих, загострених? Піраміди, готичні собори, церкви, башти — чи пробував хто-небудь пояснити коли-небудь причину виникнення такої форми? Чи взагалі в архітектурі будуть спроби пояснити те чи інше явище? Я зацікавився цим питанням без якоїсь окресленої потреби, спробував знайти відповідь на нього — і не зміг. Виявилося, що в архітектурі тільки описувалося, а не пояснювалося. Описувалися канони орденів, форми склепінь, золотий поділ Вітрувія або Луки Пачоллі (цьому флорентійському монахові присвоїли честь відкриття золотого поділу, а ще Вітрувій фактично оперував його поняттями), досліджувалися способи, якими старі майстри непомітно, але вперто й послідовно вносили асиметрію в свої споруди, бо незначна асиметрія була притаманна людському тілу, а людське тіло було взірцем краси для всіх мистецтв і стало навіть основним каноном у мистецтві будівельному (колони Парфенона при їхній зовнішній однаковості, виявляється, мали різні розміри, і в готичних соборах теж спостерігалася асиметрія в самій конструкції, вже не кажучи про жахливу асиметрію в скульптурних оздобах. А потім прийшло барокко з своєю дивовижною п'янкою красою, яка грунтувалася на доведеній, здавалося б, до абсурду асиметрії,— і це дало найвищу гармонію). Пояснювати все тільки класовими причинами — цього теж було недостатньо. Адже форма гострокутника — піраміди чи конуса — була характерна і для рабовласницького суспільства (єгипетські піраміди), і для феодалізму (готичні собори), і для капіталістичного суспільства (Ейфелева башта).

З усіх мистецтв деспоти чомусь завжди найбільше любили архітектуру і вперто звертали свої погляди до античності. Скільки було спроб відновити стиль стародавніх греків! Французькі королі, російські царі, Гітлер, Муссоліні... Палаци зібрань, стадіони, тріумфальні арки, алеї, вставлені скульптурами, колонади, пишнота, марнотратство. Пояснень не було. Гегель у своїй «Естетиці» писав неймовірні дурниці: буцімто колона кругла через те, що тільки округлість являє собою найдосконалішу форму для втілення самозамкненої ідеї, ідеї в собі, ідеї для себе. І буквально через сторінку наводив слова якогось

лакедемонянина, що питав афінянина: «Хіба у вас дерева ростуть чотирикутними?» (Це — побачивши чотирикутну колону). І новий гегелівський висновок, тепер уже не абстрактно-безглуздо-філософський, а обумовлений фактами з історії матеріальної культури: колона мала форму дерева, бо перша колона, як і перше житло після печери,— це дерев'яна споруда.

Ще в іншому місці Гегель стверджував, що чотирикутник — це символ буття. Чотири сторони світу, хрест — це привласнена релігією форма людського тіла. Ну, гаразд, а загострені шпилі? Храми Індії, Кельнський собор, мечеті Стамбула, Каїра, Ісфагані? Чи це тільки тому, як кажуть деякі архітектори, щоб дати окові спочинок від набридливих горизонталей? Щоб надати містам ще одного виміру? Щоб внести гармонію, порушивши одноманітність? Добре. Але звідки запозичено цю форму? Коли дивишся на фотографію мусульманського міста, то мінарети над мечетями мимоволі нагадують тобі готові до запуску космічні ракети? Чи, може, людство вже пережило ракетний вік? Чи, може, бачило на Землі гостей з просторів Всесвіту і перейняло форму їхніх зорельотів для своїх ритуальних споруд? Фантастика? А чому б не вивести цю форму з обрисів дерев, або гірських вершин, або, ще простіше,— з обрисів полум'я, живого вогню? Людина, як тільки вона усвідомила себе як істоту діючу, найбільшого значення завжди надавала саме дії, рухові, а ще Арістотель стверджував, що нема іншої такої форми, яка б ліпше передавала рух, ніж полум'я, вогонь. Полум'я ж має форму конуса, вістря. Тому такою привабливою стала композиція, що мала форму полум'я. Адже меч теж має форму язика полум'я.

Перше житло мало форму чотирикутника (спершу досить приблизну). Це був просто побільшений одяг. Два-три листки папороті, сколоті ліаною,— от уже й одяг. Чотири листки, повішені на дрючках з чотирьох боків,— вже халупа. Дрючки — каркас, листя папороті — панелі. Маємо первісні каркасно-панельні споруди! Про те, що дім довго ще сприймався як побільшений одяг, свідчить розповідь Геродота, як дочки єгипетських фараонів ходили вдома голяком, аж поки видавали їх заміж.

Згодом житло вдосконалювалося. Воно вже не оберігало людини (хай вона сама себе оберігає), воно оберігало вогонь! Людина винайшла вогонь, і його захист на багато років став для неї найголовнішим завданням. Вогонь був святинею. Його ховали в яму, оточували яму своєрідними ширмами з листя й циновок; очевидно, ці ширми набирали форми полум'я, таких собі куренів, а вже від куреня до шатрової церкви, до собору — один крок!

Було цікаво мандрувати серед тисячоліть людської культури, шукати відповідей на нові та нові питання, бо, як тільки ти знаходив одну відповідь, відразу виникало десяток нових питань, і кінця не було цьому, і ти заплутувався більше й більше,

але не відступав, бо хотів довести свої дослідження аж до сьогоднішнього дня, аж до якихось конкретних суджень, які допоможуть тобі в твоїй роботі, в твоїй майбутній роботі, бо теперішня твоя робота — це далекі рейси на МАЗі з Миколою Кіндратовичем, а майбутня — будування. Чи можливі такі будинки, щоб бетонні панелі навішувати на колони, мов паруси? Паруси трикутні й чотирикутні, бетонні паруси майбутнього.

Я пішов до інститутської бібліотеки десь лише через два тижні після перших відвідин, коли розмовляв там з новою бібліотекаркою, і лише тоді згадав про ту бібліотекарку і згадав, що обіцяв бути через шість днів, а не через дванадцять, і ще просив зберегти для мене відкладені тоді книжки. Мабуть, вона вже їх знов розтикала по полицях, віднесла до книгосховища? Та не біда! Дістанемо знов.

ВЕРОНІКА

Щодня тепер ішла я до бібліотеки, мов боса по кризі. Сподівалася: зайду до читального залу і побачу коло столика видачі й о г о. Мене тіпала лихоманка очікування і страху, що очікування те — марне, що й сьогодні його знов не буде і не буде більше ніколи. Майнув і зник. Хто він, і звідки, і де його шукати, і чому він так запав до серця? Йшла, мов босими ногами по холодному льоду. Наче по голках ступала. Одягалася всі дні так, що дівчатка в читальному залі сиділи і весь час дивилися не в свої книжки й конспекти, а на мене. Гнат Косар-Косаревич якось зустрів мене в інститутському дворі, став від подиву, свиснув.

— Ніко! Що таке? В тебе черговий психоз? Зустріла незвичайного хлопчика? Але ж пожалій нашу парфюмерну і легку промисловість! Не забувай про режим економії, Ніко!

— Відчепись,— сказала я йому.— Ти прекрасно знаєш, що твої дотепи я вже давно вивчила напам'ять, як таблицю множення.

— Це свідчить, що ти мене поважаєш не менше, ніж таблицю множення.

— Бери свою повагу і йди собі геть від мене.

Я майже втекла від нього. Боялася, що він приведе своїх дружків до бібліотеки і там зустрінеться з тим... шофером.

Якась першокурсниця попросила в мене «Начерталку». Поки я заповнювала формуляр, коло столика зібралося ще кілька студентів і студенток. Бували іноді такі важкі дні. Я подала дівчині книжку, сковзнула поглядом по тих, що ждали, мої очі наштовхнулися на сірий імпортний піджачок, на гидкий дешевий піджачок (я терпіти таких не могла!), і в мене все вмерло всередині. То був він! Я не могла підняти погляду вище. Не мала сил. Зате мала силу напустити на себе крижану холод-

ність і, не звертаючи уваги ні на нього, ні на будь-кого з присутніх, якимсь дерев'яним голосом спитала слідуючого: «Вам що?» Відпустила одного, другого, третю, четверту. Кінець. Усе. Я не бачила, але знала, що більше нема нікого, що тепер тільки він стоїть переді мною, о, щоб ти все життя так стояв і не рухався!

Мої очі самі без мого бажання, в противагу моїй волі, полетіли вгору-вгору, вистрілили просто йому в обличчя, зустрілися з його очима — сірими, світлими, ясними, добрими. Він посміхнувся, як і тоді:

— Здрастуйте, от і я знову.

Ага. Ти нагадуєш про те, що було тоді. А чи пам'ятаєш ти свою обіцянку прийти через шість днів? Чи взагалі пам'ятаєш свої обіцянки, чи тобі дорогі лише власні бажання? Тепер головне: жодного зрадливого поруху. Нізащо не показати, як я ждала його всі ці дні. Сховатися за байдужість, за суворість, виставити наперед руки суворості, відпихати його, штовхати в груди, бити, лупцювати.

— Я вас слухаю,— геніально холодний голос. Як у жаби.

Зніяковіла посмішка. Ви ніколи не побачите такої посмішки!

— Хіба ви мене не впізнали?

Не піддаватися? Був такий фільм: «Ті, що не піддаються...» Це мій девіз.

— Тут надто багато буває студентів, щоб усіх запам'ятати.

Він прибрав свої руки з столика, засунув їх до кишень, знов хотів покласти на берег столу.

— Ви ще того разу не хотіли давати мені книжок.

— Очевидно, були на те підстави.

Не треба було так швидко розкривати свої козирі, але він не помітив, а став виправдуватися:

— Я обіцяв прийти через шість днів, але затримався в дорозі.

Я мало не крикнула: «Аварія?», але погамувала в собі вигук, стала пильно вивчати чийсь формуляр, потрібний мені, як болячка.

— Мене зовсім не обходить, хто й де затримується.

Я вб'ю його своєю байдужістю! Хай знає.

— Розумієте, полетів поршень у машині, і ми три дні сиділи під Хоролом.

Боже, який він добрий! Він розвіює всі мої страхи.

— Поршень, на жаль, має так мало відношення до нашої бібліотеки, що...

А що «що»? Тобі нічого казати далі, ти вже заплуталася, зовсім заплуталася!

— Це я просто пояснюю вам, чому затримався і не прийшов, як обіцяв. Мабуть, мої книжки...

— Ваші книжки?

— Та... я ж тоді брав у вас...

Він пам'ятає тільки свої книжки. Мене він скидає з рахунку, я для нього не існую, я просто служебка для нього, а він, бачте, про свої книжки...

— Не пригадую.

— Та ви ще не хотіли мені давати, бо я не мав посвідчення...

— Ага. Посвідчення. То, може, ми й сьогодні почнемо з студентського білета.

— Я ж на вечірньому! Хіба ви забули?

— Ах, на вечірньому! Ви десь працюєте?

— Та працюю. Шофером. Міжміські перевозки. Ванни з-під Калуги...

Ти зараз у мене матимеш ванни з-під Калуги! Ти потанцюєш у мене сибірську полечку. Як там наспівує той кручений Косар-Косаревич: «Мы собралися на вечорочку, потанцуем сибирскую полечку, там-да-лин-да-да, там-да-лин-да-да».

— У вас є довідка?

— Ви знаєте, я знову її десь забув або й взагалі посіяв.

— То ждіть, поки щось вродить.

— То ви серйозно?

— Якнайсерйозніше! Мені за це зарплату платять. Вас цікавить, яка зарплата в бібліотекаря?

— Та я знаю: невисока.

— Але ми все одно виконуємо свої обов'язки так само дбайливо, як і ви, наприклад, на тих своїх, як їх?

— Міжміських перевозках.

— Саме так.

— І ви не дасте мені сьогодні книжок? От шкода. Сидів я там під Хоролом, мокли ми з Миколою Кіндратовичем, моїм старшим напарником, три дні під дощем, згадував я оцей затишний читальний зал і...

Я мало не вигукнула: «І мене?», але він спокійно додав:

— І оті книжки, що ви погодилися відкласти для мене.

Ах, так? Ну я ж відплачу тобі за все: і за своє чекання, і за страх (за страх?), і за твою теперішню байдужість!

— На жаль, я не можу видавати книжки будь-кому.

— Та я ж не будь-хто.

— Може, ви депутат Київської міськради?

— Та ні...

— Або кандидат архітектури?

— Ви смієтеся.

— Навпаки, я — сама серйозність. Все. Можете не стояти тут і не заважати мені працювати.

— То мені відійти?

— Взагалі можете йти...— «Куди ж ти женеш його, дурна? Що ти робиш?..» — за своєю довідкою.

— Біда, вже навіть гарні київські дівчата помішалися на цих довідках,— зітхнув він.— От же ж біда яка!

За гарних дівчат я б могла йому пробачити всі свої страхи (страхи?) і переживання. Але не слід було зупинятися на півдорозі. Почала — кінчай. Я глянула на нього якнайсуворіше.

Він стояв і нікуди не йшов. Такий дивний. І головне — ні краплини нахабства, як у отих дженджиків, що тиняються з Гнатком. Просто якийсь дивний спокій. Стоїш коло нього, наче в затишку.

— То як же нам бути? — це він. І посміхається. Пробачає мені бюрократизм і занудливість чи, може, догадується про те, що коїться в моєму серці?

— Ніяк.— Але це вже був край. Далі я не витерпіла: — Хіба так — ви напишіть заяву на ім'я завідуючої бібліотекою...

— І тоді все буде гаразд?

— У всякому випадку...

— Що ж писати?

— Пишіть: завідуючій бібліотекою Київського будівельного інституту від... Як ваше прізвище?

— Пушкар.

— Пушкар?

Боже, яке прізвище! Майже як Кукулик.

— Так. А звуть Володимир. Це на честь Леніна. У нас після Леніна Володимир — найпопулярніше ім'я.

— Я цими питаннями не займалася. Тим більше, що моє ім'я не дає жодного матеріалу для таких цікавих розмірковувань.

— А як вас звати?

— Здається, заяву пишу не я.

— Ну, це вже поверх заяви, для нашого знайомства.

— У вас оригінальний спосіб знайомитися.

— Якщо вже на те пішло, то це ви пропонуєте такий спосіб?

— Який же?

— Спершу погризтися трохи, а потім помиритися.

— Я з вами «не гризлася», отже, не доводиться мені з вами й миритися.

— А все ж таки. Ви така добра. Я хотів би знати ваше ім'я.

— Це хочуть знати майже всі київські хлопці.

— То доплюсуйте до них і мене.

— Але вони все-таки не знають!

— Зробіть для мене виняток.

— За які заслуги?

— Я спробую заслужити.

Він роззброював мене своєю наївною добрістю.

— Ви ще не написали своєї адреси,— нагадала я.

— Адреса проста: вулиця Соляна...

— Є така вулиця в Києві?

— Є. На Татарці.

— Я там ніколи не була.

— То я вас запрошую! У нас — неповторний, абсолютно унікальний київський краєвид. З одного боку... Але як вас звати?

— То що ж з одного боку, а що з другого?

— Це ви побачите, я вам покажу! А тепер я дописую заяву і прошу книжки і ваше ім'я.

— Книжки чи ім'я. Що перше?

— Взагалі-то я, щиро кажучи, прийшов ради книжок... Але зустрів цікаву людину...

— Ага, людину.

— Дівчину, пробачте...

— Отже, дівчину...

— Гарну дівчину, я хотів сказати.

— Просто гарну дівчину?

— Ну, коли хочете комплімент, а я на це не майстер, і мені важко придумати щось таке особливе... Одним словом, високу гарну дівчину... Таку високу, що її...— ви не гніватиметеся? — що її можна поцілувати не нахиляючись...

— Послухайте, це вам не на Татарці!

— Та ви не подумайте чогось поганого. Я справді... Ну, як це вам сказати? Ви справді — дуже гарна, просто неймовірно гарна дівчина, але хто для вас я? Просто прийшов і пішов. Пробачте, коли сказав пошлість. Я не хотів вас образити. Я справді... Ну, заплутався зовсім... Не казатиму ж я вам про ваші очі, і про ваші уста, і про вашу вулицю...

— Про мою вулицю?

— Та... це в одного поета сказано: «Я люблю тебе і на початку, і в кінці вулиці».

Оце Татарка!

— То дасте мені мої книжки?

— Ви забули про...

— Ім'я? Але ж ви не хочете казати.

— Вероніка.

— Вероніка?

— Вас це дивує?

— Якесь ім'я... Воно вам дуже пасує... А по батькові?

— Без по батькові, Володю. Адже так?

— Так.

— До речі, один молодий архітектор, почувши моє ім'я, так і вибухнув цілим вулканом асоціацій і різних історичних анекдотів щодо нього.

— А я, бач, не вмію вибухати. Нема в мені ні асоціацій, ні історичних анекдотів.

Зате він сказав: «Я люблю тебе і на початку, і в кінці вулиці». Хіба я могла помилитися, побачивши його вперше? Але ж могла втратити! І зараз ще можу. Ще нічого не знаю. Володя. Соляна вулиця. Який це сивий жах: Соляна вулиця!

Він одягнений, як кіномеханік: дешевий імпортний піджачок (Гнатко називає їх — «продукт розпаду капіталізму»), якісь штани, звичайні, ординарні, погано випрасувані. Черевики на мікропорці. Соляна вулиця, і піджачок за двадцять карбованців,

і черевики на мікропорці, і ти, Вероніко, і ти, ну куди ж ти і чого?

— Ну, ось ваші книжки, Володю, беріть.

— Дякую... Вероніко.

— Ми пробалакали цілу годину...

— Але ж ви весь час працювали. Всі, хто хотів, одержали свої книжки.

— А ви?

— І я одержав.

— Бажаю вам успіху в заняттях.

— Дякую.

Він знов сидів, і гортав книжки, і про щось думав, і я знов не витерпіла і пішла до нього (звичайно, трохи згодом!) через увесь зал. Ніколи не мала навіть припустити, що хлопець може ставати таким привабливим і незвичайним тільки від того, що отак сяде за стіл і стане думати про щось цікаве й важливе, і видно по його обличчю, що він думає, і це йому страшенно личить, просто жах, як це йому личить, коли він думає! Скільки я знала хлопців, то на них мов стовбняк якийсь находить, коли вони побачать вродливу дівчину. Вони викручуються й виламуються, намагаються сказати щось ультрарозумне й ультрадотепне, дмуться один поперед одного, розпускають своє пір'ячко, як молоденькі півники, і так смішно спостерігати цю дурнувату карусель залицяння і оглядин. А цей сидить і думає і вже, мабуть, забув про мене, забув про ту, яку можна поцілувати не нахиляючись...

Я щулила плечі більше звичайного, і ноги в мене, здавалося, росли просто з-під пахов, і всі окуляристі кинули свої конспекти, і забули поховати зачорнилені пальці, і підсмикували панчохи, розкривали роти... То не я йшла по читальному залу, то йшли чисті, віддистильовані в лабораторіях пристрасті й кохання чари — і ніхто не міг вистояти проти моїх чарів, і він теж не вистояв, і глянув на мене, і вже не міг відвести погляду. Я йшла по доріжці його погляду, а потім по доріжці його усмішки, а потім — по дорозі його захвату і просто до нього, просто за його столик. Він опустив очі, і я сіла навпроти. За нашими спинами завмер зал, ждав, що буде далі, але не було нічого, бо вже все, що мало бути, відбулося. Я сиділа навпроти Володі, а він гортав свої книжки. Здавалося, що ми сиділи так уже тисячу років, що ми створені для того, щоб отак сидіти нерозлучно: він — читати свої книжки і думати, а я — милуватися ним.

Розчарований зал зашелестів сторінками конспектів і підручників, а я відітхнула з полегкістю. Я намагалася стати якомога меншою, зовсім-зовсім низько сиділа на стільці, майже напівлежала, мені хотілося знизу зазирнути (непомітно, ясна річ) у обличчя Володі, я не впізнала себе в цьому бажанні, бо завжди прагнула бути вище за інших, завжди мене штовхало й

тягло кудись угору й угору, я навіть захоплювалася свого часу альпінізмом і, певно б, захоплювалася ним і досі, якби не... якби... Та ліпше не згадувати! Я й не згадую того білозубого альпініста, я викинула його з пам'яті назавжди, але от чую й досі його слова, його самовпевнений голос: «Треба завжди мати перед очима Брумеля. Вгорі є доволі простору для всіх. Головне — стрибнути! Людина повинна мати над головою в себе отой манливий, ваблячий простір. Там, де нас ще нема, завжди ліпше. Ніколи не заспокоюйся. Пнись догори. Прагни. Бажай. Будь Брумелем». Брум-брум-шурум-бурум-брумеліада! Я була егоїсткою, і за це мене тоді покарано. Я ще й зараз егоїстка. Якби хто бачив анкету, яку я склала, жартуючи, для самої себе!

Твій ідеал щастя? — Бути коханою і перекоханою.
Що тобі найбільше подобається в чоловіках? — Горда краса.
Що найбільше не подобається? — Слинявість.

Чим пишаєшся? — Своїм тілом. Ногами, руками, обличчям, волоссям, очима, ротом, навіть нігтями пишаюся, бо все в мене неповторне.

Що любиш робити? — Ходити по вулицях і показувати свої ноги.
Що найбільше любиш? — Себе.

Чого не любиш? — Коли на мене не звертають уваги.
Твоя найбільша вада? — Хтось може її знайти, я не бачу.
Як хотіла б померти? — Не хочу, не хочу, не хочу!
Скажи що-небудь оригінальне.— Я сама не знаю, чого мені хочеться.

Володя глянув на мене, сказав:

— Чотирикутна форма будинку виникла, щоб скріплювати дерев'яні колоди. Це було найдоцільніше. З застосуванням каменю прийшла арка, прийшло склепіння. Зараз бетон формується як завгодно — отже, треба це використати архітекторам. Ми можемо створювати будівлі, що змагатимуться з найдосконалішими природними формами. Але ми ще боїмося бетону, ми ліпимо з нього тільки найпримітивніші форми.

— Це ви — до мене? — не повірила я.

— Так,— сказав він.

— Але ж я в цьому нічого не розумію! Я закінчила філологічний факультет.

— Та що тут розуміти? Це ж так просто! З бетону можна сформувати навіть будинок, що нагадуватиме соснову шишку! Або лілію. Або ресторан, що має форму орхідеї. І це — не фантастика.

— Ви справді це — до мене?

Він посміхнувся так само лагідно, як тоді, коли я не давала йому книжок.

— А чому б ми не могли говорити про це?

Батько вдома, коли я говорила будь-що про архітектуру, гримав: «Не втручайся не в своє діло! Університет! Скоро ми

позакриваємо ваші університети! Бібліотекарів випускають. Теж мені спеціальність. Лізти в чуже діло, критику наводити. Книжечки читають. Ніколи нам книжечки читати — треба діло робити!» Це навіть мене виводило з терпіння, я кричала йому: «Батьку, ти темний, як гумовий чобіт!» Я навмисне читала десятки книжок з серії «Життя славнозвісних людей» і дратувала батька своєю (поверховою, ясна річ) ерудицією. Він терпіти не міг ерудиції! І терпіти не міг слухати й питати чиєїсь думки.

А Володя говорив до мене, звертався до мене, ждав моїх суджень.

— Людина оточувала себе дедалі більшою кількістю речей, які треба було оберігати. Її житло втратило своє безпосереднє призначення — служити притулком людині, воно втратило і друге призначення — зберігання вогню. Тепер це вже склад всіляких речей. Трипудові порцелянові сервізи, комоди з непотрібним одягом, циклопічні меблі. Ми повинні прагнути знов первісної простоти. Нам дадуть її пластики, нейлоновий одяг, який не треба ховати в комоди, транзисторні приймачі, які не займатимуть багато місця, посуд з полімерів, який не потребує триметрових буфетів.

— Жінки без речей не можуть жити. Для жінки чим більше речей, тим більше вона відчуває себе людиною.

Це я говорила йому, а сама думала: «Дурню, глянь мені в очі!»

Так ми перекидалися якимись словами, це не вимагало від мене жодного напруження думки. Я робила це мовби в трансі, мереживо розмови плелося само по собі, а в голові в мене в той час було зовсім інше, та й Володя теж, час від часу звертаючись до мене то з тим, то з тим, не переставав гортати своїх книжок, не переставав вишукувати там щось для себе. Іноді замовкав і швидко прочитував сторінку чи дві, а я сиділа навпроти, підпирала долонями щоки, дивилася некліпно на нього, наказувала йому в думках: «Ну кинь же ці книжки, ну кинь!» Чари не діяли: він читав. Тільки злегка супив брови, дивно ворушив шкірою на чолі, мовби намагався зігнати муху. Я не муха — я Вероніка!

А десь у моєму серці народжувалася, як і того разу, дивна молитва. Я сиділа мовчки, а в грудях моїх хтось темний, палкий і знетямлений проказував дивні слова, слова солодкі й бентежні: «Поведи мене! Поведи мене в парки над рікою, і ми дивитимемося на далеке Задніпров'я, і пароплави пропливатимуть у нас коло ніг маленькі й смішні перед тим широким світом, що розкривається нашим очам з високих круч.

Поведи мене в ліси, в соснові ліси за Дарницю, і в дубові ліси за Куренівку, і покажи мені оті окопи, в яких умирали ті, хто восени сорок третього визволяв Київ від фашистів, і я заплачу над тими молодими смертями, і ти побачиш, як я вмію плакати, і покохаєш мене за мої сльози ще більше, ніж за мій

усміх, який тобі так до вподоби. А потім ми вийдемо в чисте поле за дубові ліси і побачимо бронзову статую солдата, а коло неї — землянку Ватутіна, і ми мовчатимемо й думатимемо про того воїна і про ті землянки, бо то — безсмертя!

Поведи мене в луки за Кончею-Заспою, на весняні молоді, соковиті луки, де трави ласкаві, мов малі діти, і на осінні луки з стеклими дзвінкими травами, гірко-солодкими від літніх вітрів, мокрими від теплих київських дощів, шорсткоприємними, мов твої натруджені руки.

Поведи мене, ох, поведи!»

Я скинула з себе чари того темного голосу, тріпнула волоссям, тихо сказала Володі:

— Знаєте що, дайте мені свою руку.

— Мою руку? Будь ласка. Але навіщо?

— У вас дужа рука.

— Це професійне. У всіх шоферів — міцні кисті. Весь час тримаєшся за кермо.

Я не люблю міцних чоловічих рук. Вже зазнала цих рук. Але ж Володя не може бути таким!

— Я вам маю щось сказати! Ви підождете, поки я закінчу сьогодні роботу?

— Та я ж і так сидітиму до закриття бібліотеки.

ВОЛОДЯ

У мене підійшли екзамени, довелося проситися, щоб перевели з міжміських перевозок на внутрішні рейси. Ми їхали з Миколою Кіндратовичем востаннє. Потім йому дадуть іншого напарника. Якби ми не розлучалися, то я, звичайно, нічого б не сказав Миколі Кіндратовичу, а так не втерпів і розповів про Вероніку. Не міг не розповісти. Така дівчина, вперше в житті в мене щось починається велике, а кому розповісти? Батька немає, він загинув на війні, перед матір'ю якось незручно, товаришам казати не хочеться — сміятимуться. А Миколі Кіндратовичу...

Коли ми зупинялися де-небудь в дорозі на ночівлю і над нами виблискувало зорями небо і зорі світили на мене, мов чиїсь високі очі, Микола Кіндратович впадав у філософський настрій і починав:

— От я читав у старинних книжках, що були колись пастухи-халдеї і дивилися вони на небо і без усяких телескопів і зарплат все там розписали, все помітили і передали нам стільки всього, що ми й досі не пішли далі халдеїв. Ти мені скажи, це правда?

— Тільки частково.

— Ясно. Колись були тільки пастухи. А тепер от ми, шофери, вроді пастухів. Нас усе більше й більше на землі і машин

усе більше й більше, цілі залізні табуни й отари, і пасемо ми свої залізні вівці та корови по всій землі, і на небо дивимося, і думаємо. Ти скажи мені, це правда?

— Ну звичайно ж, думаємо...

— Ага, я от усю війну водив машину і після війни, вже скільки тих тисяч намотав, скільки днів і ночей, скільки на небо й на землю дивився, а що я побачив, що придумав? Нічого. А халдей колись придумав. Чого б це воно так?

— Бо ви знаєте, що десь хтось за вас думає.

— Ага, начальство все знає, воно газети читає, воно за нас думає, а ми гвинтики-болтики?

— Чому ж? Всі ми думаємо над своїм життям, над своєю державою. Візьміть наших депутатів, їх мільйони. Візьміть наші газети — там щодня тисячі листів від нас з роздумами, з пропозиціями.

— Ну що там за пропозиції! Як ремонтувати квартири, або як укрупнити будинкоуправління, або де вішати поштові скриньки? А я хочу щось таке, як отой халдей.

— Ви просто не помічаєте за собою нічого такого. А от спробуйте пригадати, скільки ви корисного зробили, скільки раціоналізаторських пропозицій висунули, скільки розумних порад дали молодим, таким, як я. От і зараз можете мені порадити, якщо я розповім?

— Ану, що там у тебе?

І я розповів йому про Вероніку.

— Ага,— вислухавши й помовчавши, сказав Микола Кіндратович.— Виходить, вона тебе знайшла і вчепилася в тебе, як кліщ.

— Та ні. Я їй, якщо розібратися, зовсім не потрібний. Є в Києві тисячі хлопців у тисячу разів вродливіших і показніших за мене.

— Вродливими хай будуть дівчата. Нам вистачить і того, що ми чоловіки. Це важкий обов'язок.

— Вона й вродлива, і розумна, і щаслива, і...

— Цілу ніч ікатимеш. Раз вона в тебе вчепилася, значить, їй чогось не вистачає.

— Але що вона в мені могла найти?

— Цього вона й сама тобі не скаже. Я б міг сказати, що в тобі є хороше, але це для дівчини — тьфу! Воно їй ні до чого. А ще б я сказав їй, що ти, брат, трохи того... черевик...

— Черевик?

— Ну да ж. Лапоть. В науку свою, в роботу все, а на дівчат щось не дуже, а це не годиться. От і дожився, що вже тебе дівчата знаходять. Вона ж тебе знайшла?

— Ну, це як сказати...

— Та як сказати? Вона тебе побачила і зразу накинула оком: «Це моє». І тепер зубами гризтиметься за тебе. Нікому не віддасть.

— Ви так говорите, ніби я предмет якийсь чи просто...

— А як же тобі говорити? Дівчина тебе знайшла, а не ти її. А це нікуди не годиться. Ми повинні знаходити собі дівчат, а не вони нас. Така вже наша чоловіча доля.

— Тобто чоловіча гордість?

— Та яка там гордість! Ми повинні шукати, і все! А більше я нічого не знаю. І не подобається мені, що в тебе так вийшло, що не ти її запримітив, а вона тебе.

— Що ж тут поганого? Я не розумію.

— Любові може не бути — ось що.

— Про любов ще говорити передчасно.

— От бачиш: уже й передчасно. А що таке любов? Знаєш, як колись при сватанні казали: «Побачили куницю» і ще там щось таке. Куниця-дівиця, стріляй у неї, вона в тебе стрельне — от і любов. Як постріл, відразу навиліт!

— А в вас теж така любов була?

— Що в мене! В мене могло бути й інакше, ми про тебе говоримо. В мене, коли хочеш, любов затяжна, я й досі, як їду в рейс, то мене жінка мов на той світ випроводжає, і в мене теж мов шматок серця відривається, як подумаю, що лишаю її на цілих шість чи там сім днів. А полюбили ми одне одного під час війни, в куфайках тоді були, в кирзяках, в шапках-вушанках, ніс стирчить, а людини не видно, тільки дух з куфайки йде, і все. От тут і вибирай. А ми вибрали. І добре вибрали. А тепер що? Все зверху! Панчішки там, якась спідничина піддиркана, губи вималювані, волосся під'єрефенене, пурх-мурх, бери мене, а то побіжу далі. Тут воно зразу видно: любов чи просто алюр три хрести і спасибі цьому дому та підем к другому.

Микола Кіндратович ухопився за підкинуту мною тему і розвивав її до самого ранку. Спати нам так і не довелося, проблеми, зачеплені Миколою Кіндратовичем, розв'язати теж не довелося, бо мене він слухати не хотів, а сам остаточно заплутався.

Тепер я їздив по Києву. Возив панелі з Подолу на Першотравневий масив, щодня з своєї кабіни бачив увесь Київ, який поставав навколо мене то зеленими горами глибочицької западини, то двома рядами зелених тополь на бульварі Шевченка, який мені ставало видно, коли я переїздив через шляхопровід, то кам'яними нагромадженнями навколо Володимирського собору, які видно було мені з Солом'янки, коли я повертався назад. Кілька разів на день я бачив вокзал, під шляхопроводом сичали паровози, тисячі рейок лежали на землі, мов сталеві письмена складної нашої епохи, а потім була Солом'янка, частина міста, зв'язана з пам'яттю вічного комсомольця Островського.

Був у нас міський вечір пам'яті Островського. Двічі не могли зібратися. Комсомольські керівники червоніли: «На слідуючий раз ми вже забезпечимо аудиторію». Забезпечувати можна пшоняною крупою, але «забезпечувати» Островського!

Кам'яна пам'ять міста. Лисенко й опера. Університет і задуманий Тарас коло нього, круточолий геній з доброю посмішкою під широкими вусами. Він колись жив на Приорці, любив купувати цукерки й роздавати дітям, у Києві завжди було безліч дітей. Художниця Яблонська це добре помітила і малює-малює київських дітей. Діти гріються на сонечку в скверриках, катаються на санчатах, ліплять снігову бабу.

А київська вулиця! Ради вулиці мешканець столиці жертвує всім. Все для вулиці. Убити, приголомшити, залатати всі дірки, замазати щілини, замаскувати злигодні, невдачі, безталання, лайливий характер, відсутність розуму, серця.

Жінкам це вдається легше. Для них є моди, що змінюються частіше, ніж пори року. Для них є пудра, фарби для волосся, губна помада, черевики на «шпильках», манікюр і ще катзна-що!

Чоловіки теж пробують конкурувати з жінками. Колись було: у кого довше пальто, ширші штани, гостріші й довші кінці коміра в сорочці. Тепер: у кого вище піддиркане пальтечко, в кого вужчі штанці, в кого пістрявіші шкарпетки, в кого нейлоновіша сорочка, у кого... дурнуватіша мармиза (тоді нагадує іноземця).

Але це переважно молодь, та ще артисти, та, може, там письменники, високопосадні молоді службовці. А літні? Жінки цурпелять авоськи з магазинів і з базарів. Чоловіки човгають з портфелями. В галошах (о мезозойська ера!), і плечі в них підняті, мов Кавказький хребет, і намагаються вони сховатися за тими плечима, затулитися ними від усього, а найперше — від своїх літ. «Ой вернітесь, літа мої, хоч до мене в гості!»

А ще: самотні машини вночі, меланхолія нічних трамваїв, заблукані душі перехожих, парочки коло Центрального поштамту, де прописаний міський ерос, і на станціях метро, де тепло, й затишно, і тихо. А ранками по Хрещатику, горблячи плечі, біжать спінінгісти, а в парках причісуються дівчата, які загулялися, і трава прим'ята (да не прим'ятая краса!), хоч міліція, звичайно, забороняє м'яти траву в межах міської смуги (і є відповідна постанова нашої міськради за номером таким-то), а за межами міської смуги мни скільки хочеш.

Та ось настав останній день осені. Ти лягаєш спати, і, поки ти спав, у твоє місто, ще вчора чорне, сумне і по-осінньому брудне, ще вчора з голими, зрозпаченими деревами, прийшла зима. І ти прокидаєшся на іншій планеті. Все біле, м'які звуки тонуть у білому снігові, земля стала лагідна й спокійна. Влітку земля жовта від пшениць і зелена від трав, а взимку — біла. Білі й жовті хай будуть і наші будинки. І в домах наших — хай біле й жовте. А зелене хай деревам і воді, а синє — небу і теж воді.

А ще синє — очам Вероніки. Вони в неї зовсім сині, коли

зустрів її на снігу, закутану в сіру нейлонову шубку, і, звичайно ж,— на «шпильках».

— Ноги відморозиш!

— Ах, не кажи дурниць! Може, хотів, щоб я надягла валянки і стала схожою на стару бабу? У мене для тебе новина: зустрічаємо Новий рік у нашій компанії.

— А що це за «компанія»?

— Ну, давні знайомі. Там цікаво. Ти сам побачиш. Твої шофери не образяться?

— Не гадаєш же ти, що ми й спимо під машинами?

— Ще недавно ти справді спав.

— Коли їздив з Миколою Кіндратовичем. А зараз я — стопроцентний киянин. Цілими днями колесую по київських вулицях. Обходити б їх пішки, а потім написати таку книжку про всі київські вулиці. П'ять тисяч вулиць, і в кожної свій неповторний краєвид, і своя барва, і свої будівлі, і якісь особливі люди. Наприклад, вулиця, де живуть арсенальці. А на Сирці є вулиця, де живуть шофери таксі, а ще є вулиці композиторів і акторів, залізничників і поетів, і є в Києві вулиця найгарніших ніг. Це — де хореографічне училище.

— Ти завжди щось вигадаєш.

— Адже ти вигадала «компанію».

— А як по-твоєму зустрічати Новий рік?

— Та я нічого не маю проти. Звичайно, треба зустрічати серед людей. А раз ми молоді, то серед молоді.

Тоді на весь Київ зненацька впав з неба іній. Ще надвечір нічого не було, а коли об одинадцятій ми зустрілися з Вероніцою, то навколо нас ясніло якесь срібне царство. Дерева, будинки, проводи, тролейбусні дуги — все унизане сріблястими кристалами інею, все набуло якихось дивовижно-прекрасних обрисів, все незвичайне й чарівне, і Вероніка теж була незвична — в новій коричневій шубці, мов граціозна молода хижачка в далекому пралісі, вона йшла, вигинаючись усім своїм довгим звивистим тілом, йшла зовсім нечутно серед білої тиші новорічної ночі, і я вперше подумав про те, що таку дівчину можна й поцілувати; вірніше, я про це думав і до того, але сьогодні ця думка перетворилася на бажання, я аж потягнувся до Вероніки, зовсім близько відчув її холодну щоку, її дихання...

— От ми й прийшли,— сказала вона.

Коли відчинилися двері, нам в обличчя вдарило світлом, різонуло дикими звуками музики, безладним гамором багатьох голосів, теплом людської оселі, густо пропахченої парфумами, запахами нової, не ношеної ще матерії, хвої... Чорні костюми, білі сорочки, плаття всіх можливих моделей і всіх ймовірних і неймовірних забарвлень, зачіски, голі руки, виставлені напоказ ноги, оголені в сміхові зуби, безладні жести.

— Хто запізнився, тому штрафну! — загукали якісь голоси.— Проводжати старий рік з штрафною! З штрафною!

Початок був банальний. Мабуть, важко вигадати щось, окрім тієї «штрафної», і ми з Веронікою, посміхаючись, випили по чарці, а потім вона мене стала знайомити.

Насамперед господар квартири. Я його знав, він мене — також. Гнат Косар-Косаревич не раз і не два приїздив до нас з своєю матір'ю забирати білизну, яку прала їм моя мама. Було таке. Гнат бачив наш старенький будиночок під столітнім осокором, я частував його нашим власним кисленьким київським виноградом (я накладав його в чорні пакети від фотопаперу), він загравав з нашим Рексом, приносячи йому щоразу цукерки, а той, не будучи дурним, цукерки ковтав, а на Гната все одно гарчав і хотів ухопити його за литку. Кілька років я Гната вже не бачив. Ми стали дорослими, я вже заробляв сам гроші, заборонив мамі займатися пранням (хоч догадувався, що вона потихеньку комусь там, видно, ще пере — така дивачка!). У Косар-Косаревичів я не був ніколи, не сподівався бути, не прагнув до цього, бо навіщо? А, отже, попав.

— Давні знайомі! — гукнув до товариства Гнатко, потискуючи мені руку. Він пройшовся туди й сюди, виструнчений, мов учитель танців, у бездоганно пошитому чорному костюмі з якогось лискучого матеріалу, блиснув зубами, покуйовдив своє й без того скуйовджене волосся, що стояло в нього на голові якимсь чортом. Я вже ждав, що він стане розповідати про деталі нашого знайомства, але Гнатко взяв за руку мене й Вероніку і повів навколо столу, представляючи гостей, яких Вероніка знала й так, а я зустрічав уперше. Гнаткові, видно, дуже залежало на тім, щоб підвести до кожного і мене, й Вероніку, він мовби хотів тим самим підкреслити: дивіться, мовляв, на кого зміняла наша Вероніка таке вишукане товариство, гляньте на це мурло, на цього неотесаного шофера, який попав у наше високоінтелектуальне середовище. І хоч жодного слова про це не було сказано, жодним жестом ні Гнат, ні будь-хто з присутніх цього не висловили, а мені весь час здавалося, що до мене ставляться упереджено, я був готовий щомиті дати відсіч, огризнутися, якщо хтось спробує мене атакувати, хоч ніколи агресивністю не відзначався. Очевидно, настрій мій пояснювався тим, що поряд була Вероніка, а ще тим, що надворі ми лишили інеєву тишу, а ще тим, що мені захотілося серед тої тиші поцілувати Вероніку, я відчув її там особливо близько, а тут як тільки ми переступили поріг цієї величезної розкішної квартири, Вероніка, хоч стояла поруч, непомітно якось наче віддалялася від мене, відпливала, заплутувалася серед цих молодих, блискучих, дотепних, галасливих Гнатових друзів, чи хто там вони такі.

Знайомство кінчилося. Зарізали б мене, щоб я запам'ятав хоч одне ім'я або прізвище! Тільки професії ще сяк-так вкладалися в моїй пам'яті. Молодий архітектор, молодий художник, молодий кінорежисер, молодий поет і так далі, і так далі все

молоде (молодість тут трактували досить вільно: від двадцяти до тридцяти з добрим гаком, бо деякі молодики вже посвічували лисинами), все талановите, все майже геніальне, хоч ще нікому не відоме, бо, як виявилося згодом, кінорежисер ще не поставив жодного фільму, художник ще не показав нікому жодної своєї картини (не знаю, чи вони в нього були), поет... Але поет довів, що він недаром носить своє наймення! Коли ми випили за Новий рік і вдруге, коли всі побажання і всі тости вичерпалися, згадали про поета, налили йому «штрафну» і загукали:

— Вірш! Вірш!

— Гаразд,— сказав той, напинаючи жили на скронях і роздуваючи ніздрі,— гаразд, я прочитаю вам вірш, який склався в мене, коли я йшов на цей вечір.

— Поїхали,— сказав Гнатко.— Завіса піднімається. Прошу маестро.

Поет вліпив очі в Вероніку, тихо почав:

Ти знаєш,
Що булижник —
Це два мільйони
Лисих мужчин,
Закопаних в землю?

Після цієї несподіваної інтродукції голос поетів набрав високих нот, і вірш продовжувався вже в якомусь несамовитому крещендо, мов арія конаючого в класичній італійській опері:

Машини, особливо ж коні,
Так збиткуються над ними,
Що лисини почорніли
Од вічних ударів.
О, як вони ждуть
Теплого дощику,
Що покропить їм голови
І обгорне зеленою травкою!
О, як вони мріють про дні,
Коли скинуть «шпильки»
І ходитимуть босі дівчата,
Коли скинуть чоботи
І ходитимуть босі солдати!

І знов тихо, вмираючим голосом:

Обережною будь,
Як ідеш
По булижнику!

— Вірш автобіографічний,— підкравшись ззаду до поета і розгортаючи йому на тім'ї поріділе волосся, закричав Гнатко.— Браво поету! За синтез високої поезії і мужності браво! Хай вічно живуть булижники!

— Як тобі такі вірші? — спитала мене Вероніка.

— Ти ж знаєш, що я віршів не розумію. Не поетична натура.

— Просто ти хитрий.

— Хоч дурний, так хитрий?

Вона засміялася. Через стіл від нас молодий композитор (а точніше, студент консерваторії) Гена, звертаючись до своєї сусідки, сказав:

— Все може бути озвучене, навіть ревнощі. Є такий модний роман у Франції «Жалюзі». Про ревнощі. Вже написано джазову музику на цю тему, зветься теж «Жалюзі». Звук ревнощів — це іржавий звук жалюзі, які падають на вікна і двері, затуляють вас від людей.

— Нам загрожує ентропія почуттів,— чулося з другого кінця столу.— Не можна стандартизувати смаки, це веде до вмирання найдорожчого в людині — багатства почуттів — до розумового отупіння.

— А безконтрольність смаків і почуттів веде до здичавіння розуму,— заперечували йому.

Гнатко підійшов, підсів до Володі й Вероніки.

— У нашого Гени ідея фікс: все на світі озвучити. Але Гена цілить у генії. А ми грішні? От ти, робочий клас,— звернувся він до мене,— поясни мені, яка мета нашого життя?

— Комунізм,— сказав я.

— Це ми знаємо, а точніше?

— Точніше написано в Програмі партії.

— Та ти що — на новорічному вечорі чи на політзаняттях?

— А яка різниця?

— Ну хоч би та, що тут ми п'ємо гарячительні напитки, а там — сухенькі лекційки, і квит.

— Думаємо ми скрізь однаково.

— Ти хочеш сказати, що в мене в душі сидить дворушник. Віднині беруся за його викорінення. Але по суті. Для чого людина живе на землі? Кажуть: щоб працювати. А навіщо працювати? Кажуть: щоб жити. Замкнене коло. Філософи тим часом займаються дурницями, вирішують, що перше: вогонь, вода, повітря, дух, матерія? Яка різниця! Навіщо жити — от що мене цікавить. Допустимо, я вбачав мету мого життя — в добуванні модних штанів. Це поки в мене таких штанів не було. Знаєш, що таке справжні штани? Щоб вони йшли поперед тебе. Ти ще тільки зібрався вирушати, а вони вже йдуть, розрізають простір, як форштевень океанського лайнера хвилі. Ніколи не мнуться. Бездоганні штани, від яких кращає настрій і зростає почуття власної гідності. Добув я штани, а далі? Піднімати цілину? Нецікаво. Не знаю, з якого боку до неї братися.

— Там покажуть.

— Гаразд. Піднімемо. Збудуємо парочку гідростанцій на сибірських ріках. Просвердлимо дірочку в земній корі. А що далі?

— Людина — безмежна. Вона живе для безконечності. Вона сама в собі безмежність, безконечність і вічність, як всесвіт.

— Ти не крути, філософ з Татарки (він таки не втерпів, кольнув мене хоч Татаркою). Я тебе питаю конкретно, а ти — в абстракції. Як той бурсак, що на запитання, що таке чобіт, відповідав: «Чобіт є глаголеобразний вертеп, вміщаючий п'ятирічну систему пальців, обвлеченних в отвлеченную опучу, тождественну по ідеї з носками». Є англійська приказка: «Тільки діти й дурні вважають, що двадцять шилінгів і двадцять років безконечні». Мені вже за двадцять, я кінчаю будівельний інститут, я буду архітектором, про мене кажуть — талант. Я вмію креслити, як ніхто. В мене прекрасно розвинена просторова уява. Ну й що?

— Будуватимеш,— сказав йому я. Виявляється, Гнатко теж архітектор. Ну що ж, нічого дивного. Його батько вважався досить відомим будівничим.

— Слава тому, хто спитав, і тому, хто відповів,— картинно махнув руками Гнатко, зауваживши, що всі розмови втихають і всі прислухаються до нашої суперечки.— А що будувати? Оті коробочки, які ставлять у нас за Дніпром? Мерсі боку́! Це нам не підходить.

— Пропонуй свої проекти.

— Пропонувати? Кому? Товариство, ви чули? Ви бачили таку святу наївність? Таку сміливість? Я пропоную випити за сміливість. І випити горілки. Так. Випили?

Мене розбирав сміх. Я теж випив. Гнатко налив собі ще одну чарку, скривився, проковтнув рідину, зиркнув на Вероніку. Весь цей спектакль закручувався тільки для неї. Видно, тут були якісь спогади, щось зв'язувало Вероніку з Гнатком і, може, ще з деким з присутніх. Та вона ж так і казала мені: «Моя стара компанія». Компанія — це щось незбагненне. Ні дружби, ні любові, ні спільних поглядів. Просто купа. Довго вибирають, у кого «зустрічати» те чи інше свято, приходять, п'ють, їдять, кожен говорить своє, ніхто нікого не слухає, кожному хочеться показати, який він розумний і сміливий у своїх судженнях. Потім прокидаються вранці, згадують, і самим стає соромно за дурниці, яких наварнякали вчора.

— Ти питав, що таке наше життя? — перехиляючись через стіл до Гнатка, прохрипів поет.— Я відповім тобі словами швейцарця Леметра. Життя — це вибух, внаслідок якого виникає квант. Перш ніж з'явилися поняття простору й часу, виник квант. Згодом цей квант розширився, породив безліч собі подібних, утворилося те, що зветься всесвітом. Десь там і ми з своїми кипіннями дрібненьких пристрастей, мишачою метушнею, нікчемністю, жалюгідністю, блюзнірством.

— Не треба приписувати людству того, чим відзначаєшся сам,— насмішкувато промовив Пушкар.

— Це образа! — заверещав поет.

— Не страшно,— спокійно сказала Вероніка,— той, хто насмілюється ображати людство і навіть цілий всесвіт, повинен стійко зносити все.

— Я справді стою вище буденних пристрастей і дріб'язкових непорозумінь,— пихòвито заявив поет.— Бо що значать наші переживання порівняно з тим, що загрожує всесвіту! Всезагальний розпад, зникнення матерії, ентропія, повернення до висхідного пункту. Знов один-однісінький квант — і більше нічого!

— Не будь Кассандрою! — відмахнувся від поета Гнатко.— Слухаючи тебе, мені хочеться іноді стати старомодним. Наприклад, декламувати Шекспіра. Товариство, перед вами сидить персонаж комедії життя, який знає напам'ять усього Шекспіра!

— А кому це потрібно? — поблажливо скривився поет.

— А я хочу бути старомодним! Наприклад, люблю Блока. «Я люблю ваше тонкое имя, и ваши руки, и плечи, и черный платок». Або: «Вползи ко мне змеей ползучей, в глухую полночь оглуши, устами томными замучай, косою черной задуши». Сам вичитав у двотомнику! Жоден літературознавець не цитував.

— Ти — талант, Гнатку! — сказала Вероніка.

— Майже.

— Самородок. Як та арістотелівська миша в засіку, що виникає з нічого, самонароджується.

— Вероніко, ти смієшся з мене! На тебе впливає близькість скептично настроєного робітничого класу. От робітничий клас пропонував мені йти в будівничі. А чи відомо вам, магістер ляпідорум і цементорум-бетонорум, що в нас архітектурою заправляють старі діди, оті самі, що ліпили колись колони до гаражів? І чи відомо вам, що в Румунії, яка виходить зараз на одне з перших місць у світовій архітектурі, на чолі архітекторів, які роблять ці чудеса (молодих, звичайно, архітекторів), стоїть тридцятилітній Лазареску? А головний архітектор Гавани Рікардо Порро має тридцять п'ять років, і його смаки... Гена... ходяче «Гу із гу?», скажи йому про Рікардо Порро.

— Будь ласка,— погодився знавець Заходу в його наймодерніших проявах.— Анкета Рікардо Порро: «Улюблений письменник — Беккет, улюблений поет — Сен-Джон Перс, настільні книги — «Портрет художника» Джойса і «Доктор Фаустус» Томаса Манна, улюблені художники — Міро, Клее, Шагал».

— Ясно? — спитав Гнатко.— Можна далі не продовжувати? Ви чули коли-небудь ці імена? Бачили картини? Читали книжки?

— Ні,— щиро визнав я.— Окрім «Доктора Фаустуса», нічого не чув і не бачив.

— А все це — геніальні люди. У нас недавно продавався в магазині іноземної книги альбом Клее. Ось я зараз принесу.

Він вибіг до сусідньої кімнати, повернувся з альбомом, швидко гортав його перед очима у мене.

Мелькали різноколірні трикутники, квадрати, якісь божевільно ламані лінії, химерні осцилограми чиєїсь хворобливої уяви.

— Він що — божевільний, цей Клее? — спитав я.

— По-перше, він покійник. По-друге, так, справді під кінець життя він став божевільним, але що з того? А Врубель? А Мусоргський? А Гоголь?

— Але ті тяжко хворіли в кінці життя. Вони лишили після себе великі твори, а цей — якийсь дикий орнамент свого божевілля.

— Твоїми устами промовляє дикість,— зітхнув Гнатко.— Давайте вип'ємо за те, щоб дикість зникла з нашої Землі. За прихід цивілізації. Сказати таке про Клее? Я купив цей альбом і перестав ходити на лекції до інституту. Що я там почую?

— Хто попав у лабети до Клее, скоро не вирветься,— докинув лисий Гена.

— Слухайте, ви це серйозно? — вже не в жарт стривожився я.

— А ти — теж серйозно? — округлив очі Гнатко.

— Я — дуже.

— Ніко,— звернувся він до Вероніки,— де ти взяла це археологічне чудо, на яких загальних зборах викопала?

За Вероніку відповів я сам. Мене вже стало злити оце базікання.

— Ти підожди, Гнате, не теревень...

— А то що — в зуби даси за відсутністю аргументів? Це тепер модно. Указ навіть такий є — бити морду.

— Морду не морду, а...

— Ясно. На дуель ти мене викликати не зможеш: тепер дуелей нема — їх замінили листи до редакції. В комсомольську газетку напишеш. Абстракціоністська забігайлівка?

— Крути, крути,— сказав я.

— В суд передаси,— розпалювався дедалі більше Гнат.— Суд тепер шик-модерн. Особливо товариський. Письменники пишуть про це цілі романи. Поети шкрябають вірші. Поетизація товариських судів. Так би мовити, пароксизми гуманізму.

— Не турбуйся,— сказав я,— не буде ні биття морди, ні суду.

— А що ж буде?

— Просто хотів би, щоб ти прийшов хоч завтра вранці до нас у гараж і розповів нашим хлопцям... ну хоча б про Клее. І альбомчик можеш прихопити.

— Ясно. Передовичок заочничок. Хочеш пустити на мене темну масу. Шофери і Клее — це шикарно. На скільки процентів виконали сьогодні план, товариші? Ах, про вас передаватимуть сьогодні в останніх вістях? Ей, хлопчики-мальчики, дівчата-скакушечки, байстрята-безбатченки, перестаньте шукати в ефірі джазові пісеньки, шукайте останні вісті.

Тут уже не витерпіла навіть Вероніка.

— Замовкни, Гнате,— строго сказала вона.

— Не заважай, хай вибалакається,— спокійно промовив я.

— Попереджаю: вам доведеться довго ждати, у мене дуже великий запас слів. Шекспір, Блок, Ремарк, Хемінгуей, Хікмет, Квазімодо, Цветаєва...

— Коти-коти,— вже розізлившись, сказав я,— колеса круглі, язик без кісток. Наярюй, а я послухаю. Отже, Клее — раз. Далі? Шагал, Брак, Сальвадор Далі, Поллок, Бюффе. Хто там ще?

— Еге, котик випускає пазурці: перетворюється на тигра. Йому відомо дещо. Це у вас у гаражі на політзаняттях проходять?

— Уяви собі, проходимо. І заходимо так далеко, що тобі й не снилося. Від козака Мамая до Пікассо, від фресок Тасіллі до Дієго Рівери і Сікейроса, від пам'ятника Хіросіми і Стіни націй Бухенвальду до Ренато Гуттузо і Адольфа Гофмейстера...

— Так,— підсумував Гнатко,— пішли в моду шофери-енциклопедисти з реалістичним нахилом, з поправкою на двадцяте століття. Двадцять перший вік у допотопному гаражі. Місіонер серед заблуканих дикунських душ. Глянь, у мене перстень на пальці, з печаткою. Дикість! Забобони! Жах! Навертай мене в свою віру. Промовляй гучні слова про ідеали.

— А що, ці слова — не модні?

— Просто на них багато пороху.

— А ти замість базікати подбав би ліпше, щоб виблискували ці слова завжди і не покривалися порохом.

— Ходімо звідси,— шепнула мені Вероніка.— Гнат сьогодні просто здурів.

— Він здурів уже давно,— вголос сказав я.

— Ми лаємося,— констатував Гнат.— У нас нема чим крити, ми криємо лайкою, скоро перейдемо до матюків.

Атака почалася з дитячого: «Віддай, це моє!» Гнат і, мабуть, деякі з присутніх, може, отой композитор або отой поет з своїми булижниками,— всі вони мали на мене зуб за Вероніку. Ага, ти хочеш відібрати в нас таку дівчину, нашу дівчину? Не дозволимо! Покажемо їй, на кого хоче нас зміняти, покажемо тобі самому твою відсталість і всезагальну інтелектуальну зачуханість.

Але це тільки початок. Далі — більше. Атака розрослася. Вона вже спрямована не тільки проти мене — проти всього нашого життя.

— Найкраще піти звідси,— підождавши, поки підведеться Вероніка, і, підвівшись теж, сказав я,— вас тут багато, я один, ви вже більш-менш притерлися один до одного, я серед вас — чужий. У вас все ж таки, очевидно, є якісь спільні точки дотику, в мене з вами їх нема і ніколи не буде. Але перед тим, як піти звідси, я хочу сказати вам ось що.

Вам не подобається наше життя, наші ідеали, наша праця, наші люди. Все для вас — не так. А як же треба? Вам здається, що ви знаєте. Насправді ж ви співаєте з чужого голосу. Ви пішли за тими крикливими кабінетними пророками Заходу, що буцімто склали біблію сучасної людини, написали її тексти, намалювали мініатюрки, змайстрували псалми й молитви. Якщо вірити їм і вам, то людина — ніщо. Вона гола на океані снігів життя. Бийся все життя головою об стіну, голова розіб'ється — стіна зостанеться. Тоді нащо битися, задля чого боротися?

Щастя? Воно по той бік стіни, до нього не проб'єшся, про нього можна тільки марити! А тому — віддаймося суму і розпачу, попливемо на хвилях підсвідомості аж до химерних галюцинацій,— чим дивовижніші наші марення, тим багатші наші натури. Нас не вдовольняють коробки будинків, у яких люди одержують квартири, ми вмираємо без каплиці Массачузетського університету, збудованої Ван дер Рое, і без каплиці Роншана, зробленої великим Корбюзьє.

Гаразд, допустимо, що це справді може бути цікаво: глянути на дивовижно багату натуру. На того Корбюзьє, який майже півстоліття споруджував оригінальні будинки, співав гімн людському житлу, а потім втяв у Роншані якусь бетонну подушку на павучих ногах, і назвав її каплицею, і засклив щілини-бійниці в подушці різнобарвним склом, несміливо натякаючи на втрачену красу середньовічних вітражів. У Корбюзьє відчай людини, ідеали якої розбилися об холодну байдужість капіталістичного суспільства. Але ж у вас: що є, окрім декларування своїх так званих багатих натур, які ваші заслуги? Що дали ви народові? Хто годуватиме ваші натури? Хто сіятиме для ваших натур хліб і шитиме штани?

Я знаю, ви скажете: не наше діло. Інтелігенція — самостійний клас. Про це записано в Програмі. Тут ви можете козирнути навіть Програмою. Отже, розподіл праці. Але він існує в нас, щоб кожен віддавав суспільству всі свої здібності. А кому збираєтесь адресувати свої здібності ви? Ага, у вас немає замовника! Суспільство не доросло до вашого рівня!

Нас ви вважаєте грубими, неінтелектуальними, нудними. Тільки ж забули ви, що, поки крутилися у ваших головах усілякі там теорії і вистрибували перед очима модерністські чортики, ми відбудували після війни країну, нагодували всіх хлібом, підняли цілину, збудували могутні гідростанції, запустили в космос кораблі, добули алмази земні і добуваємо штучні. Я знаю київського інженера Шульженка, який брав участь у розробці технології добування штучних алмазів. Він такий, як усі. Любить Миколу Островського і Горького, читає Шевченка і співає українських народних пісень, а ще носить на пальці старомодну каблучку, щоб бути вірним своїй молодій дружині, бо порядність ніколи не буде вважатися застарілою, є багато речей вічних, а це прості речі: Вітчизна, праця, любов, мати, небо.

Ми запустили в небо першого супутника і першого космонавта, ми будуємо комунізм — це бачить увесь світ, а ви сидите в самому центрі Києва і нічого не бачите, у вас перед очима плавають різнобарвні трикутники і кружальця Пауля Клее і Хуана Міро, вас дратує червоний колір наших прапорів, як того бика з кориди — червона мулета торреро, ви начиталися книжок про бій биків, про кальвадос, про неповнолітніх коханок — і вже вам не по нутру Довженко, який розкриває велику долю нашого народу, вже вам не подобаються його фільми, а подобається тільки «неореалізм», та ще якась там «нова хвиля» в західному кіно, та ще Антоніоні, для якого людина — це не борець і діяч, а якийсь розмазаний символ буття.

— Це лекція? — прискалив око Гнатко.

— Ви мене викликали на суперечку. Сперечатися я не вмію, але завжди і будь-де стану на захист усього того, чим дорожу, заради чого живу. Свого — не віддам нікому! І не проміняю ні за які екзотичні імена. У нас багато своїх дорогих імен. Я сказав те, що думав, коли хочете, подумайте над моїми словами. Їх ви почуєте від кожного в Києві. Київ за стінами цієї квартири, мільйонний Київ, а вас тільки десяток. Весь Київ думає так, як я, а ви думаєте по-своєму, «оригінально». Кому потрібна ця «оригінальність»? Вам самим. Але тоді подумайте, кому потрібні ви?

— Яка зворушлива відсутність скромності,— засміявся Гнатко.— Я — це Київ. Я йду від вас, залишаючи вам свої віщі думи. Я так вирішив.

— Генсек ООН У Тан сказав: «В цьому недосконалому світі доводиться згоджуватися не на зовсім досконалі рішення»,— мовив недовчений композитор.

— Гнате, ти здурів,— зло кинула Вероніка.— Я ніколи тобі не прощу.

Вона вже одягалася в передпокої, коли Гнатко вибіг туди, вхопив її за руки.

— Ніко, це ж тільки вільний обмін думками! Ми зараз випʼємо мирову і продовжимо нашу зустріч. Ну, Ніко!

— Ми йдемо, і більше моєї ноги тут не буде, і можеш не вітатися зі мною, бо відповіді все одно не матимеш.

— Та ти закохана, Ніко! Вітаю, колего,— поклін у мій бік.— Це неабиякий успіх. Кому не везе в дискусіях, везе в коханні, так казали ще древні греки. А може, й не греки, може, то я сам вигадав. Ніко, я впаду на коліна!

— Можеш падати хоч на живіт.

Ми пішли. На сходах Вероніка швидко нахилилась і поцілувала мене в щоку.

— Побачать,— сказав мляво я.

— Нехай.

Вологе тепло її уст подіяло на мене заспокійливо. Я знову відчув тишу Києва і білоінійну його красу.

— Знаєш що,— сказав я Вероніці.— Давай сядемо на тролейбус, та поїдемо до Глибочиці, та махнемо на Татарку, там десь у моїх родичів розкішна ялинка!

— Гаразд,— згодилася вона,— але спершу давай зайдемо тут ще в одне місце, до моєї давньої подруги.

І ми зайшли до подруги, де, звичайно, була «штрафна», і були обійми, поцілунки, докори: «Чого не заходиш?», проводжання, потім зайшли ще до когось, потім я згадав, що на Артема один мій товариш одержав квартиру, і ми зайшли покропити всі кутки шампанським, а вже тільки тоді добралися до Татарки.

ПОЧАТОК КІНЦЯ

На місці кроком руш! Тупцювали на одному місці, товкли воду в ступі, переливали з пустого в порожнє, намагалися дійти до істини, а істина лежала десь поза межами кімнати, в якій засідали ці люди, поза межами їхнього впливу.

Кукулик був утомлено байдужий. День наближався до кінця, а засідання жюрі не могло ніяк закінчитися. З появою секретаря міськкому зникла категоричність суджень, тепер кожен намагався вживати якомога обтічніших формулювань, говорили довго і тільки для того, щоб нічого не сказати. Кукулик трохи тривожився: чи секретар зробить які-небудь висновки з цих невиразних балачок, чи зрозуміє він, що саме треба підтримувати?

Секретар слухав. Дивився на кожного, хто виступав (а виступав навіть Кошарний, обережно вихваляючи економічність проекту «Космос» і гудячи нестримне експериментаторство автора «Сонця для всіх»), намагався побачити його очі.

Ох, очі, очі! Ми дивимося в очі тільки дітям і коханим, а потім уже більше нікому. Так і проживаємо життя, не бачачи більше живих, наближених до нас людських очей, хіба що на екрані кінотеатру, в якоїсь там кінозірочки. А ще нам не вистачає часу слухати. Ми намагаємося вибалакатися. Говоримо й говоримо без кінця і ніколи не слухаємо. Слухаємо тільки в школі. Та й то тільки для того, щоб згодом почати говорити самим. Чим далі, тим більше говоримо і менше слухаємо. Та що там слухати! — мотив усіх засідань, усіх зборів. Навіть у суді слухають тільки з обов'язку.

А в нього була тепер така посада, яка зобов'язувала насамперед вислухати людину. Вислухай, розберися, будь об'єктивний і справедливий.

Перед виступом Олексій Іванович попросив у Кошарного протокол, проглянув його. Кошарний ухитрився дочепити до протоколу аркушик з викладками — скільки членів жюрі за

який проект. Найбільше голосів зібрав проект «Космос» — це було ясно. Секретар попросив слова, підвівся, відкашлявся, сказав:

— Хай товариші мені пробачать: я не архітектор, не будівельник, виступаю тут як особа якоюсь мірою службова, насмілююсь також взяти слово від імені тих, хто не представлений у вашому жюрі,— від трудівників міста Києва, хоча в таких самих повноваженнях важко відмовити також іншим товаришам — і з міськради, і з Держбуду, та й вам, нашим уповноваженим по будівництву житла. Добре було б, звичайно, знати думку багатьох тисяч киян. Тоді нам легше б зараз працювалося. Я, наприклад, дивуюся, чому не влаштували виставки проектів, перш ніж їх розглядатиме жюрі.

— У нас було обмаль часу,— пояснив Кукулик.— Та й не хотілося, щоб навколо конкурсу розпалювались зайві пристрасті.

— В мистецтві без пристрастей не обійдешся. А ще важливіше тут — суд народу. Подивилися б наші проекти кілька тисяч чоловік та написали в книгу відгуків свої думки...

Діжа уявив, що б писали про «Космос», і затулив рукою посмішку. Такі написи довелося б публікувати хіба що в «Перці» та «Крокодилі».

— Мені особисто подобається ідея вашого конкурсу, подобається демократична ідея його проведення, подобається і суто архітектурна ідея: експеримент, пошуки нових шляхів, нових конструктивних рішень, можливо, застосування нових будівельних матеріалів. Такий конкурс, окрім того, може дати нам приплив нових творчих сил в архітектуру, він активізує нашу молодь, та й не тільки молодь, і тому перед жюрі стоять завдання не лише суто архітектурні, а й педагогічні, державні завдання по виявленню й підтримці талантів. Це можна зрівняти з тим, що, йдучи шляхом, ми побачили алмаз. Від нас залежить, чи втоптати його в багнюку, щоб ніхто його ніколи не побачив, а чи підняти, щоб він засяяв на всю свою силу і кинув відблиски на якийсь з куточків нашого життя. На жаль, іноді в нас ще буває, що ми не помічаємо цих алмазів, топчемо їх, а потім посилаємо далекі експедиції за алмазами.

Нам потрібні нові свіжі сили в архітектурі ще й тому, що останнім часом якось так складалося, що видатні, досвідчені архітектори відійшли від розробки проектів районів великих міських комплексів. Вони всі — на високих адміністративних посадах в Академії будівництва і архітектури, в Спілці архітекторів. Якщо й беруть замовлення, то тільки на окремі об'єкти. Персональні, так би мовити, об'єкти. Іноді це бувають проекти справді вдалі, як Палац спорту (хоч покрівля в ньому й нагадує покрівлю ангара) або готель на вулиці Рози Люксембург. Іноді — надто претензійні, як наша міськрада або готель «Москва». Іноді ми сліпо переносимо західні взірці архітектури на

наш грунт і маємо просто комічний ефект: візьміть Київську річкову пристань, яка зовні витримана ще в дусі смішної помпезності культівського періоду, з колонами і карнизом, а всередині розписана в ультрамодерністському стилі, який не опирається на жодну з відомих нам традицій — просто манеризм, еклектика, модничання — і більш нічого.

Через те, повторюю, у нас були великі сподівання на ваш конкурс, і міськком свого часу підтримав ідею Василя Васильовича.— Кукулик ствердно хитнув головою, посміхнувся.— І от сьогодні ми присутні на завершальному акті цього дуже цікавого експерименту.

Товариші багато говорили про висунуті на преміювання проекти. Я теж знайомився з представленими роботами. Знову ж таки не можу не зазначити, що не вважаю себе спеціалістом, і що, певно, багато деталей пройшло повз мою увагу. Якщо можна так висловитися, то я хочу бути сьогодні тут найнормальнішою людиною серед ненормальностей і аномалій всього того, що зветься мистецтвом. Щоправда, спершу, коли я дивлюся на проекти, то моє серце вражає краса або ж відсутність краси. Для вас кожен проект промовляє іншим голосом, ніж для мене. Істота архітектури — її просторова конструкція. В малюнку вона згладжується, нівелюється, гине. Архітектор відчуває насамперед конструкцію. Тому він перш за все звертає увагу не на малюнок цілого об'єкту, не на фото майбутнього будинку, а на деталі. Я ж дивлюся на малюнок, я намагаюся уявити ці будинки так, як вони стоятимуть на київській землі, я намагаюся вписати їхні профілі в лагідну красу нашого міста, і ось тут починаються мої симпатії і антипатії по відношенню до тих чи інших проектів.

Усі завмерли. Кожен ждав, як же адресуються секретарські симпатії і антипатії. Однак секретар не квапився з висновками. Занадто заплутали сьогодні тут усі справу, щоб можна було розрубати її одним ударом, щоб вирішити двома-трьома словами, та ще й кому — не спеціалістові, а партійному працівникові! Адже всі спеціальні творчі питання повинні вирішувати все-таки творчі працівники. Олексій Іванович продовжував:

— Але тут я забуваю про красу, витонченість, оригінальність, картина, намальована моєю уявою, тьмяніє... Я вже не бачу нових прекрасних споруд, вписаних у київський ландшафт, я згадую про інше. Бо в мене є ще інша функція, інші повноваження. Я ще бездушний технічний експерт, я повпред економії, уповноважений ощадливості, посланник скнарості. Я не хочу знати слова «краса», чую лише слово «користь», народ доручив мені тратити свої гроші тільки так, щоб був максимум користі при мінімумі затрат. Естетику погодити з економікою, красу з користю.

— Ах, як же це правильно! — не витримав Кошарний і аж підскочив від свого вигуку.

Олексій Іванович глянув на нього, трохи помовчав, мовби ждав, чи той не скаже ще чогось, посміхнувся.

— Але ощадливість треба розуміти теж вірно, по-народному. Економити копійки або й карбованці і розтрачувати тисячі — це не економія. А ми, на жаль, ще часто маємо саме таку економію. Наприклад, будівельники часто говорять про звукотепло- і ще там якусь ізоляцію. Насправді не маємо ніякої. Будинки наші прониза і стуком, грюком, ревінням радіол, телевізійною балаканиною. Економимо будівельні матеріали і розтринькуємо душевні заряди наших людей. З цим треба покінчити і негайно. Ми багато будуємо, але не завжди дбаємо про майбутнє. Чи можна тимчасовість сполучити з довговічністю? У вас є термін «статика споруди». Уявіть наші панельні будинки через двісті років? Важко, правда? А Софія стоїть тисячу літ, і будували її наші малокультурні предки. Ми ж маємо в своєму розпорядженні бетон і сталь, маємо дивовижну техніку, а панельний будинок ставимо тільки на той час, поки поіржавіють арматурні сполучення. А самі ведемо безконечні дискусії про способи забезпечити стики від іржавіння. Дискусії є, способів обмаль. На жаль, і в нових наших проектах я не побачив розв'язання цієї проблеми, яке чимось відрізнялося б від існуючих, дуже й дуже недосконалих, підкреслюю.

Мені сподобалося, що автори деяких проектів сміливо пішли проти усталених за останні кілька років стандартів у проектуванні будинків. Ясна річ, я не за те, щоб ми кожен будинок споруджували за індивідуальним проектом,— так ми ніколи не забезпечимо наших трудящих житлом. Будівельні комбінати — це не будинки моделей, де щодня міняють фасони. Тут — постійні деталі, якомога менше треба найменувань. Досить сказати, та ви це знаєте й без мене, що номенклатура деталей лише на один житловий корпус доходить до двох тисяч. Уявіть собі, що ці деталі щоразу матимуть інші форми. В спорудженні будинку бере участь до тринадцяти спеціалізованих управлінь. Але з другого боку, ми не можемо погодитися з тим, що на київській землі, на радянській землі виростатимуть і далі тисячі будинків-близнюків. Економіку треба погоджувати з естетикою, але не підпорядковувати першій другу! В нас же як тільки доходить до чогось нового, то ми відразу виставляємо сміховинні заперечення. Хоча б оті тринадцять спеціалізованих управлінь, неможливість координування, злагодженості, освоєння коштів. А треба навчитися не тільки «освоювати кошти», а й будувати прекрасні споруди, такі як Кремлівський Палац з'їздів або Палац піонерів на Ленінських горах у Москві. В Москві зараз проектується новий район. П'ятиповерхові і... тридцятиповерхові будинки. Уявляєте? Як це сміливо. Багатокімнатні квартири, розраховані на великі родини. Будинки з ліфтами. А ми прославилися лише тим, що спроектували сумнозвісну «київську» серію малометражних квартир з найгіршим плануванням у Ра-

дянському Союзі. І не тільки запроектували, а й наспоруджували чимало таких будинків. Проектувати треба під девізом: «Споруджую такі квартири, в яких з задоволенням житиму й сам». А ми ще частенько правдами й неправдами намагаємося добути для себе квартиру в старому будинку, бо там, мовляв, висота, і звукоізоляція, і просторість.

На обличчя Кукулика набігла хмаринка стурбованості (чи не його має на увазі Олексій Іванович?), але він зігнав її з виду і тільки міцніше обіперся ліктями об стіл, знерухомів ще більше, щоб не пропустити жодного секретарського слова і щоб дати іншим приклад уважності й поштивості.

А Олексій Іванович, не зауваживши короткохвильної Кукуликової стурбованості, спокійно вів далі:

— Статистики нас переконували: в Києві при існуючому житловому фонді достатня кількість багатокімнатних квартир; цих квартир якраз вистачає для наявних у місті великих родин. А що маємо? Багатокімнатні квартири часто-густо займають невеликі сім'ї, а великим даємо максимум трикімнатну малометражну квартиру, бо більших зараз не будуємо. Квартири в Києві є, але не влаштуєш же загального переселення народів, щоб їх розподілити справедливо? Отже, нам теж, як і в Москві, потрібні проекти, де були б і багатокімнатні квартири, і багатоповерхові будинки, бо міську територію ми не можемо розширяти без кінця, та й загальний малюнок міста повинен гармонійно сполучати вертикалі й горизонталі, хоч знову ж таки — це вже ваша справа, за гармонію відповідаєте ви і тільки ви.

Якщо спробувати підсумувати те, що я сказав, і прикласти це все до тих проектів, які ми маємо, особливо ж до тих, щодо яких тут розгорілися найпалкіші суперечки, то що б я сказав? Насамперед хочу зауважити, що мені особисто якось найбільш припав до смаку проект під девізом «Провесінь». Він скромний, разом з тим у ньому є багато нового, оригінального, він якось щасливо поєднує в собі всі наші сьогоднішні вимоги до такого роду проектів. Але враховуючи, що наш конкурс експериментальний, що ми проектуємо не для сьогодні, а для завтра і післязавтра, то «Провесінь» трохи відстає, і тут, звичайно, на перший план виходить «Сонце для всіх». Це сміливий, новаторський, я б навіть сказав — незвичайний проект, в ньому відчувається величезний заряд творчої енергії, люди чи людина, які його робили,— цікаві люди, їх неодмінно треба підтримати. Про «Космос» я б не казав нічого. Очевидно, тут проявилася повністю моя некомпетентність у питаннях архітектури. Я бачу в протоколі такі шановні імена, як ім'я Дементія Хомича, Тетяни Василівни, вони вже висловилися про «Космос», і тому я просто вмовкаю.

— Але ж дозвольте! — прокинувся зі свого летаргічного сну академік.— Моя думка вас ні до чого не зобов'язує. Тут просто

непорозуміння. Я підтримав цей проект, бо мене просили його підтримати, але мої ідеали... Окрім того, товариш Кошарний вас невірно поінформував.

— Мені це важко збагнути,— посміхнувся секретар.— «Просили підтримати». Допустимо, що й мене «просили підтримати». Але я не можу підтримувати того, що мені не подобається. Радянська людина гідна і будинків найкращих у світі, і квартир, спланованих найзручніше і найрозумніше! А в «Космосі» насамперед вражає бездумність і сліпе копіювання найгірших взірців. Тут окарикатурено все те справді нове, що знайдено нашими будівничими за останні роки. Дивуюсь, як вистачило сміливості подавати такий проект на конкурс. Прошу пробачення за різкість.

Він сів. Обличчя в Кукулика стало сірим, як вулканічний попіл. Він обдарував згірклим усміхом Тетяну Василівну, яка кусала губи, кидаючи скісні погляди на академіка, хотів щось сказати, але тільки знизав плечима.

Тетяна Василівна вже не могла стриматися. Коли на те пішло: не Кукулика вона захищає, а принципи. Кукулик зацікавлений у проекті «Космос» так само, як і вона, як і всі інші, хто відстоює цей проект. Слово сказано — за нього треба битися. Василь Васильович приймає долю конкурсу найближче до серця, бо це ж його ідея, і він не хоче розміняти її на пусті фейєрверки. Як він переживає! Як кидає його, мов на гойдалці: вгору — вниз, вгору — вниз, надія — розпач, надія — розпач... Він то змучений, постарілий, то знов налитий, мов яблуко, свіжий, з пахощами лаванди...

Але виступ секретаря вбив Василя Васильовича. Та й хіба тільки його? Власне, це звинувачення їм усім: не побачили, не зуміли поцінувати належно проекти «Сонце для всіх» і «Провесінь», незаслужено зосередили свою увагу на «Космосі».

— Дозвольте,— рішуче сказала Тетяна Василівна.— Я не в усьому згодна з Олексієм Івановичем. Раз наша суперечка набирає гостроти, то я дозволю собі висловитися ще раз, хоч моя думка вже занотована.

Кошарний закивав головою: так, так, так.

— Олексій Іванович закликав нас мріяти. Гаразд. Ми вміємо і любимо мріяти. Така вже наша професія. Але...

Телефон! У книгу буття цей день має бути записаний під знаком телефону. Дзеньки-бреньки, др-р-р!

Якась жінка просила Тетяну Василівну. Кукулик майже ласкаво подивився на телефонний апарат. Починалося найстрашніше, а телефон перебив. Може, ще він принесе порятунок? Найстрашніше почалося вже тоді, коли виступив секретар. Чому він не утримався? Начальство повинно утримуватись, і потім приєднуватися до більшості. А цей заговорив. Але найстрашніше й не в цьому. Мовчать Діжа, Брайко, держбудівець,

навіть Бульший і Кошарний змовкли. Коли вже мовчать і друзі й недруги — справи погані. З розпачливою надією дивився Кукулик, як Тетяна Василівна притискує до вуха трубку.

КИЇВСЬКИЙ ОБІД

Що таке київський обід? Вже з князівських часів тут здебільшого натискували на розмаїті меди та на «зелене вино». Коли Ілля Муромець розгнівався на князя Володимира, то він перш за все позбивав деякі архітектурні прикраси з князівських палат, а потім пішов обідати, але що саме їв, невідомо, зате відомо, що пив. Билина розповідає про це так:

Ты лети, стрела, об окошечки княжецкие,
У окошек отстрели все маковки позолочены!
. . . . . .
Приходил-то он во царев кабак,
Стал он с голями пить зелено вино,
Стал пропивать княжецкие маковки.

Пушкін був конкретніший, описуючи київські харчі:

То ль дело Киев, что за край!
Валятся сами в рот галушки,
Вином хоть пару поддавай...

Колись у Києві (та й хіба тільки в Києві!) голод уявляв мовби таку собі бездонну дірку, яку треба було чим-небудь заткнути. Затикали: варениками, галушками, локшиною, пиріжками, пампушками, книшами з вишкварками. Тепер голод беруть блокадою. Столичні салати, бульйони, печена картопля з салом, всемогутній і всезагальний шніцель, який ви знайдете в усіх їдальнях, кафе, ресторанах, чайних і навіть удома і, нарешті,— чудо з чудес київських — київська котлета, гастрономічна бомба для бомбардування голодного царства в нашому шлунку.

Косар-Косаревичі завжди любили попоїсти. У них шипіло і шкварчало на кухні з ранку й до вечора. Баба Надя чаклувала над сковородами й каструлями, шпигувала кролів або зайців, крутила котлети з індички, смажила криваві біфштекси, заправляла хитромудрі супи. До обіду накривали в їдальні стіл. Квартира була велика, кімнат багато, для їдальні відвели найбільшу кімнату, цілий зал. Ганна Сергіївна казала: «Я не можу тулитися з мискою в чулані». В Ганни Сергіївни було безліч таких звичок, які нині здаються трохи смішними, але все це мало виправдання в тому факті, що Ганна Сергіївна — вдова професора, доктора архітектури Косар-Косаревича (ану, пошукайте в Києві докторів архітектури! Багато ви їх знайдете? Тож-бо й воно! «А покійний...» Починалося шмаркання носом, притуляння хустки до очей, ліпше вже тут не сперечатися, бери

ноги на плечі та втікай!). У нашому Києві безліч таких, як Ганна Сергіївна, дружин славетних людей. Якось так воно виходить, що славетні люди помирають перш ніж їхні дружини. І от у величезних незатишних квартирах старі бабусі перебирають спогади. Що? Віддати квартиру і взяти меншу? Тільки через мій труп!

Віддамо традиційний поклін ввічливості всім дружинам славетних покійників і візьмемося до опису того, що відбувалося в багатокімнатній квартирі Косар-Косаревичів.

Ганна Сергіївна сиділа за столом, накритим білою, рипучою від крохмалю скатертиною, накладала на тарілки синові й собі холодні закуски. Відкрила кришку супниці й нюхнула, чи баба Надя поклала всі спеції, глянула, чи синові поклали його прибор, і нетерпляче йорзнула на стільці: «Гнатку! Дитинко, де ти?»

А дитинка, маючи в своєму молодому тілі не тільки голод, а ще й невтишиму розпуку, в зв'язку з описаними вище подіями і з огляду на необхідність повертатися на двотижневе мешкання до незатишної камери в Лук'янівській тюрмі, прокралася до колишнього батьківського кабінету, який слугував тепер за бібліотеку, знайшла на одній з найвищих полиць товстий фоліант, у якому розповідалося про забудову стародавнього Риму, про його форуми, терми і арки, а ще — про триклініуми, тобто про зали, де римляни їли навлежки, висмикнула фоліант з його гнізда, запустила руку в нетрі полиці, кудись за книжки, і витягла на світ божий пляшку з темною, кольору старих дубових меблів кабінету рідиною. Материного голосу дитина не чула. Та й спробуй почути, коли голос кволий, а квартира — цілий гектар. Билина не зберегла нам деталей. Ми так і не знаємо, чи богатирі київські, перш ніж випити зелено вино, роздивлялися на нього проти світла. Гнатко мав таку звичку. Він взяв пляшку, крутнув її, глянув крізь неї у вікно, нічого не побачив, окрім спотвореного зображення свого нервового обличчя, потім відіткнув корок, нюхнув. У цей час уже десь ближче почулося: «Гнатку!» Видно, мати не витримала й вирушила на пошуки своєї дитини. Гнатко миттю перехилив пляшку в рот і наступні кілька секунд не чув нічого, крім заспокійливого булькання: гл-буль-гл-буль... «Дитинко, де ти?» — почулося вже буквально за дверима кабінету. Пляшка негайно набула вертикального положення, корок стрибнув у отвір, рука шаснула за книжки, фоліант помандрував на визначене йому ще покійним доктором архітектури місце.

— Ти тут? — спитала кволим голосом Ганна Сергіївна, заходячи до кабінету.

— Як бачиш. Хоч гляну на книжки. Може, трохи відляже від серця.

— Боже мій боже, викапаний батько. Як тільки його щонебудь нервувало, він брався за книги про Рим, і це давало

спочинок його серцю. Ходімо обідати, дитинко моя, ти ж, мабуть, голодний. Хіба ж т а м погодують тебе...

— Там не дуже розгодовують,— похмуро сказав Гнатко.— Там так нагодують, що...

Вони пішли до їдальні. Мати попереду, син позаду. Гнатко намагався дихати вбік, щоб не дуже пахло «стародавнім Римом». «Невже й старий мій закладав? — думав він.— А може, муттер-буттер знає все і навмисне натякнула? А яке це має значення? Все одно земля крутиться і на морі відбуваються припливи і відпливи, а мене жде мій Ваня-міліціонер, трамтарарамність і сюди-тудинство!»

— Так, що ми маємо на сьогодні, щоб поколупатися в зубах? — потираючи долоні, бадьоро вигукнув він, наблизившись до столу. В очах у нього забіліла скатертина, блиснули срібні виделки, ножі й ложки, саксонська порцеляна «голубі мечі» нагадала про усталений комфорт і добробут родини Косар-Косаревичів, нагадала про те, що й він — насамперед Косар-Косаревич, а вже потім тимчасовий в'язень Лук'янівської тюрми, різноробочий на будівництві міліцейського будинку (а може, він і не міліцейський, яка різниця!), а ще хто?

Не було часу на відповіді — Гнатко їв. Ганна Сергіївна теж їла.

— Тільки коли їси, відчуваєш себе людиною,— сказала вона.— Ми з твоїм покійним батьком завжди любили попоїсти. Якщо їхали в Москву чи Ленінград, то не ходили, як усі провінціали, по театрах, а відвідували найкращі ресторани. Я й досі пам'ятаю, що ми їли в «Савої», «Націоналі», в «Метрополі» чи в «Арагві». Пам'ять шлунка найміцніша.

— Муттер, це дикий квієтизм: пам'ять шлунка! Поет сказав: пам'ять серця! Окрім того, «Савой» перейменований тепер на «Берлін». Там німецька кухня. Як у нашому «Лейпцігу».

— Ах, що там наш «Лейпціг»! Що то за німецька кухня, коли в нас ніколи не буває ковбаси салямі або справжніх франкфуртських сосисок.

— Але ж сосисочний Франкфурт — у Західній Німеччині.

— То й що з того? А рецепт нам відомий? Не запихайся, не запихайся так! Ніяк не відучу тебе від вульгарного способу їсти. Їсти треба інтелігентно.

— А жити?

— Ах, жити. Їсти — це й значить жити. Вміти поводити себе за столом, брати серветку, тримати виделку, вибирати бокали для вина...

— Ти знаєш, ма... Я згадав...

— Ти згадав ще когось, хто нам може допомогти? Може, з твоїх друзів?

— О, мої друзі! Перед законом вони безголосі й лякливі, мов тхори. Вони анархісти, законів не визнають, а той, хто законів не визнає, боїться їх.

— Але ж ти сказав, що ніяких порушень...

— Я? Звичайно, нічого! Не вбивав, не крав, не лаявся непристойними словами, не зчиняв бійки, нікого не зачіпав, нікому не заважав, нічого не порушував, ніяких провин. Просто я маю розвинене почуття гумору, чого бажаю й іншим!

— Це просто обурливо: культурну людину, яка має витончене почуття гумору і...

— О, це тонка річ — гумор... Його позбавлена і наша міліція, і наш суд... Що вдієш. Вони трактують його занадто звужено, а ми хотіли б його значно розширити...

— Але всьому є межа. Ти перейшов межу, очевидно. Скільки я тебе вчила. Не стукай так ложкою об дно тарілки, ти не з голодного краю. І не сьорбай. Суп треба просто вливати в рот. Непомітно, делікатно. І не мочи губ. Губи повинні бути сухі, коли ти їси.

— По-твоєму, я повинен висолопити язик, мов собака, і хлебтати все язиком?

— Гнатку, в такий страшний день ти ще заперечуєш своїй матері!

— Пардон, ма... Отже, я згадав...

— Що ти згадав?

— Що сьогодні грандіозний футбол.

— Ти ж знаєш, як я ставлюся до цього вашого футбола.

— Але я?

— Ну, сьогодні пропустиш...

— Пропустити матч «Динамо» — «Зеніт»? Я згоджуся краще два тижні не їсти!

— Що ти кажеш, схаменися. Ну... ну, подивишся по телевізору. Там же, в вашій тій тюрмі, сподіваюся, є телевізор?

— Телевізор у тюрмі? Муттер-буттер, треба ж думати хоч зрідка! Там є тільки «параша». Пояснити тобі, що це таке?

— Що-небудь вульгарне? Можеш не пояснювати, я не хочу слухати. Догрався, тепер попав у цю «парашу». Скільки я тобі казала...

— Ну, гаразд, гаразд. Більше не буду. Це вперше й востаннє. Стану слухняним. Але ж футбол. І до того ж у мене квиток, абонемент, перший сектор.

— Ти що ж — хочеш піти на футбол?

— А чому б мені не піти? Ти розумієш, що таке перший сектор?

— А той міліціонер?

— Ну... я скажу, що тобі було погано, я затримався... Візьму таксі і просто до тюрми — шир!

— А тобі не...

— Що?

— Не дадуть ще тиждень або два?

— За що?

— Ну за... за запізнення до тюрми...

— Такого закону нема! Не було ще прецендентів, щоб спізнювалися до тюрми. А я спізнюся. Створю такий прецендент! От реготу буде!

— Але ж...

— Ма, жодних «але»! Ти повинна благословити мене!

— Не говори дурниць. Їж котлети, в тебе все захололо. Коли починається той ваш божевільний футбол?

— О вісімнадцятій тридцять.

— Жах! Ти запізнишся на цілих три або й чотири години.

— Не грає ролі — три хвилини чи три години. А за цей час, може, тобі повезе і знайдеться в Києві добра душа, яка нам поможе... Цей Жеребило міг би, але він такий слизняк. Розкис зовсім: «Якби я міг з тобою помінятися, хлопче...» Видно, з перепою загнали його до онкологічного інституту, він уже й пустив там сок.

А ще партизан!

ЗРІКАЮСЬ!

Жеребило ніяк не міг збагнути, ввійшла чи не ввійшла до палати дружина. Дивне збайдужіння огорнуло його. Почуття притупилися, зникли зовсім. Кажуть, з усіх почуттів лише скупість супроводжує людину до самої смерті. Жеребило ніколи не був скупим,— отже, не мав і того єдиного почуття, яке міг би мати, згідно з незбагненними примхами природи. Лежав, як колода. Ввійшла дружина чи не ввійшла? І скільки часу минуло відтоді, як зачинилися двері за Брайком? Брайчик, от тобі й Брайчик! Не любив його Жеребило, а тепер любить. Любить тоді, коли не вміє вже ні любити, ні ненавидіти. Що? Не може? Брехня! Хто сказав, що не може?

Жеребило важко ворухнувся на ліжкові. На здерев'яніле його обличчя щось війнуло, мовби хтось був рядом, хтось сідав на табуретку, нахилявся над ним. Розплющив очі, замаячила в сизому мороці знетямлення невиразна постать дружини.

— Якого чорта!

Лежав, ждав, що буде далі. Біль котився по його тілу, шарпав залишками нервів, добивав рештки живого в клітинах; біль починався в животі, розходився колами, як розходиться вода від каменя, кинутого в ставок: чимдалі кола більшали, ширшали, біль охоплював усе тіло, його хвилі здіймалися вище й вище, захльостували Жеребилові рот, горло, вже несила було дихати, він захрипів:

— Мар-ріє...

Знов перестав бути людиною. Протоплазма, в яку введено повільну отруту. Білок, носій життя, внаслідок таємничих комбінацій перетворюється на білок, що несе смерть. Життя від білка і смерть теж від білка.

— Мар-р...

Потім настав короткий відплив. Біль зняв свою блокаду, зняв тимчасово, і Жеребило квапився використати той короткий проміжок, щоб знов стати Жеребилом, хоч на мить стати самим собою, таким, як колись, як ще недавно. Тепер уже знав, що дружина тут, що вона сидить коло нього, що вона плаче. А що б же мала ще робити?

— Якого чорта! — гримнув. Хотів гримнути, а вийшов тільки шепіт. Вона мовчала. Хлипала і мовчала.

— Ти от що,— подумавши, сказав він.— Ти ще раз подзвони Мухобою. Пошукай його. Він усе може дістати. Всі ліки, все на світі. Ти спробуй... Тільки не коло мене... Терпіти не можу, коли отут... Подзвони там десь... Ну? Якого чорта!

Дружина вийшла, а на нього знов посунув біль. Він захопив усі клітини. Лишив неушкодженою тільки одну комірчину пам'яті, і звідти, мов промінь кінопроектора, летів давній далекий спогад і розгортав перед скаламутнілим зором Жеребила картину.

Яструби літають на випростаних, нерухомих крилах. Крила в яструбів тверді, мов серпи. В повітряних прозорих токах кружляють над лісом яструби, над галявами, там, де земля найбільше осяяна сонцем.

На тридцять п'ятому кілометрі закрут шосе. Правобіч сосни — мов пальми. Високі тонкі стовбури, розхилені в боки, і вахлярі зеленої хвої. Він ніколи не бачив кокосових пальм, але колись ще до війни їх малювали на обгортці мила. Мило так і звалося «Кокосове». Сотні доріг у лісі. Тиша. Проростання трав. Грибний запах. Бічне скло в машині спущене, гаряче повітря б'є збоку яструбиним крилом. Він сам. Далеко від усього. Тільки яструби десь над головою, та сосни, та трави... Доріг у лісі, мов у житті. Він задумався, поїхав не туди, заблукав. Плутав по доріжках, перехрещував ліс туди й сюди, аж поки знову вибрався до шосе. Побачив крізь дерева чорно-білі кам'яні стовпчики обабіч шосе. Різко натиснув педаль акселератора. Заклацали пальці в моторі. Машина вихопилася на дорогу. Тридцять сьомий кілометр. Всього тридцять сім кілометрів від Києва. Та навіть цього досить, щоб від'їхати від роботи, від знайомих, від усього свого життя і опинитися на піщаних доріжках під яструбиними крилами... А тепер? Тепер не втечеш нікуди. «Кожен з нас, хоч найбільший, хоч найменший, полишає по собі велику землю». Брешеш, Брайчику! Світ великий, але скрізь ворожий і безжальний. Світ мізерний, земля мізерна, мов макове зерно! Ніде нема порятунку... О-о! Занесіть мене на гори, вкиньте в море, в холодні озера, пожбурте в космос! Засуньте в холодильник або в нетоплену піч! Але рятунку!

Знов було дивне відчуття невідомості. Чи ввійшла дружина, чи не ввійшла. Якщо й тут, то чому мовчить. Якщо нема, то чого так довго бариться?

— Якого чорта! — просичав.

Вона, здається, щось говорила. Виходить, уже тут. Мабуть, давно сидить коло нього і жде, поки він випручається з блокади болю. І Мухобоя не знайшла. Ага, знайшла, але він нічого не може. Привіт? Хай він почепить свого привіта собі на шию й кинеться в Дніпро. Швидше втоне.

А біль бив стопудовими молотами, сплющував тіло, витончував тканини, лишав тільки один шар клітин, лишав оголену протоплазму, насичену генами вмирання. Коли відпустило, в Жеребила текли по обличчю сльози і голос був такий кволий, наче в малої дитини:

— Мар-ріє... Марійко...

Вона схилилася над ним, дихала на нього, дихання в неї було гаряче, воно несло життя, воно повертало залишки життя і до його змученого тіла, і він заплакав ще дужче.

— Мар... Марійко... Принеси мені... Оте... Яким тонким було моє лице... Худеньким... Принеси мені... стару фотографію... Оту, де я босий... у сірій сорочечці... і з любистком в руці... Де я Петько... Петько Жеребиленя...

«Велика земля після нас, і до нас, і при нас, і завжди велика земля, а ми малі, а ми гвинтики-болтики, а ми... Брехня! Хто там сказав, що я «гвинтик-болтик»? Оті хлопці на шосе під Хоролом дали тоді йому болтик, він обіцяв їм щось помогти і забув. Сором, Жеребило обіцяв і не зробив. Гвинтик-болтик... То були добрі хлопці. Один вусатий, уже літній, а другий молодий, з тонким розумним лицем, як у молодого Жеребила колись... От би видужати, знайти їх і зробити для них усе, що тільки б зміг... Він був малим чоловіком... Не гвинтиком-болтиком, а чоловіком, хоч і малим, а зараз би зміняв свою долю на найменшу долю, став би зовсім малим, як був колись малим Петьком на тій фотографії, де босий і з любистком у руці. Так його ставила там мати. Під дяковою рубленою коморою поставила, бо фотограф приїхав у гості до дяка. Сидів на ганку з дяком, пили там чай чи ще й міцніше, хто ж їх знав, а коли хто приходив фотографуватися, то спускався фотограф з ганку, несучи поперед себе кругле черево, обтягнуте білою довгою сорочкою, переперезаною тонким кавказьким ремінцем з гострими бляшками на кінцях, зазирав у апарат, який стояв на триніжку коло рубленої комори, потім засовував руку у якийсь чорний сатиновий рукав, щось там робив, кричав: «Уніманіє!» — і все. І вийшов на картці малий Петько, худий, з зализаним на щоках білуватим волоссячком, у сірій сорочечці і з любистком у руках... П'ять хвилин полежав чотирикутник білого паперу в цеберці з холодною водою, і засірів на ньому малий Петько. Чудеса! А земля велика й тоді була, і тепер, і вічно буде... Десь у нього є син. Викликала його дружина, а він не їде. Науковий працівник... Дочепив до прізвища «в», став уже не просто Жеребило, а Жеребилов і забув про батька. Чорт з ним.

Жеребилов-Жеребокобилов-Жереборябокобилов — сучий син! Та хіба він сина лишає? Землю лишає! Велику землю. От барбос Брайко, от так Брайчик, барбосюра, який же ж розумний! Тихий-тихий, а розумний, як чорт. Синок — економіст. Він газети читає і підраховує продуктивність чужої праці. А Жеребило сам усе життя працював, як віл. Тяг без освіти, без знань, без нічого. ЦПШ. Та партизанська хоробрість. Та добрі люди. Та кебета на плечах. А та знову хлипає?

— Якого чорта!

І один сам умираєш. Нікого нема, ніхто в твою шкуру не влізе, вона відгородила тебе від землі — і від людей, усі десь збоку, ходять наче кругом палаючої хати, а всередину зайти бояться. А ти лежиш і гориш, і згоряєш, і догоряєш... А земля ж велика, а гарна ж, як у півд...Тьфу! Ніколи не був у тій Каліфорнії і не знає, що воно, а лізе на язик навіть тепер...

— Маріє!

— Що тобі, Петре?

— Знаєш, Мар...

— Ну, що? Ти помовч, тобі ж важко говорити...

— Ні, я буду... Марій... Марійко... Я ж тебе... люби... люблю, Мар-р...

Вона гладила йому руки, а він хотів вибалакатися, може, востаннє.

— Син, якщо... приїде... то... кінець... у мене воно... Марійко...

І нащо він лаяв сина? Розумний хлопець. Кандидатом наук скоро буде. А оте «в» йому дочепив якийсь дурний писар. Хіба мало їх розплодилося? Раді, що допалися до чорнила. Пишуть, пишуть...

— А Брайко, Маріє, отже ж... Ти ж бачила... Ох і Брайчик...

Він наче сп'янів. Стало трохи легше, біль блукав десь позауманню, тупо штовхав Жеребилове тіло здалеку, але свідомість жила, свідомість працювала чітко, виразно, незатьмарено.

— Він сказав про землю... Ох і сказав! А я... тварюка я, Марійко... І Кошарний... і Кук... Василь Вас... теж... Вони думають — кінці в воду... Жеребила нема, його вже з'їло, він... Марійко, набери... набери телефон... прийомної... Попроси... Не Кукулика... Нікого не проси... А Тетяну... Тетяну Василівну... Вона жінка... Вона з Куку... З Василем Вас... Хай вона знає! Жеребило їм ще покаже! Набери!

Дружина послухалася, набрала номер телефону, підождала, поки там підходила Тетяна Василівна, сказала:

— Зараз з вами хоче говорити товариш Жеребило.

— Здрастуйте, товаришу Жеребило,— сказав здалеку голос Тетяни Василівни.— Бажаю видужати пошвидше і всі наші товариші бажають. Ось тут на жюрі. Сидимо, вас згадуємо...

«Ой бреше ж!» — подумав Жеребило, але не став заперечувати, навіть не привітався з Тетяною Василівною, відчуваючи,

що знов зараз візьме його в сталеві лабети біль, квапився, поки мав силу, поки був просвіток, хрипко сказав у трубку:

— Слухайте мене... Слухайте... Там «Космос»... Проект «Космос» є. Так його нам робили жучки... За гроші... Трохи наших ідей, та їхнє креслення, та... З миру по нитці... А підписалися: Кукулик, Кошарний і я... «Космос» — це ми підписали. Так і знайте в разі чого... Вони там пхатимуть його на премію... На першу... А це ми... І жучки... На смертному одрі зрі...— гикавка перервала йому мову, і слово вийшло розірваним на дві частини. Другу частину він вимовив лише за хвилину: — ...каюся...— Хотів ще додати: «Як комуніст», але сказав інше: — Прощайте.

«Зрікаюся». «Каюся», чи «зрікаюся», чи «зрікаюся» і «каюся»? І «прощайте». Треба було не так. Не прощення. Треба було сказати: «Бувайте». Або: «До зустрічі по той бік землі...» або «на Байковому кладовищі...»

А хтось стояв осторонь, і скалив зуби, і передражнював: «У мене містки справні...»

— Якого чорта,— заскрипів востаннє зубами Жеребило.

ПОЇДЕМ, КОХАНА, У ЛІС

А тоді була весна, і ми поїхали до лісу. Ми вже давно збиралися поїхати в ліс, але якось не випадало, хтось з нас не мав часу, і цей «хтось» найчастіше був, ясна річ, Володя. Коли людина рветься за місто, вона починає з особливою пильністю і прискіпливістю придивлятися до всього, що її оточує, і настає нарешті такий день, коли вона з страхом, обуренням і відразою вигукує: «Як це я можу жити хоч день у цьому незбагненному хаосі, що зветься містом?» І вже тобою заволодіває хвороба — містофобія. Ти ненавидиш місто, яке ще вчора любив, без якого не міг жити.

Місто!

Клапті неба в проломах вулиць. Нема запахів квітів і духу трав. Не чути пташиного співу. Не видно зірок і місяця. Земля вкрита сірою корою асфальту.

Місто!

Гамір, грюкіт, гуркотнява. Ріки нечистот спливають по вузьких підземних трубах з-під кам'яних кубів будинків. Чад незгорілого газу. Вуглекислота з мільйона ротів. Мов на Юпітері.

Місто!

Шалений поспіх. Тіснява. Штовханина. Зоднаковіння людей. Напхані до краю трамваї, тролейбуси, автобуси.

Місто!

Істерія стадіонів. Пиха театрів. Біляче колесо редакційної метушні. Гірські масиви канцелярських столів. Цілі соснові і букові ліси спиляно на ці столи.

Місто!

Тисячі цивілізованих-перецивілізованих жіночих ніг, позбавлених жиру, м'язистих, масажованих від стоп до стегон. Худорляві, вузькогруді, вузькостегні, понівечені модою дівчата. Молодики, схожі на тих стародавніх греків, що бачимо їх на стінках амфор: кучеряві борідки, забагато волосся на голові й обличчі, обмаль одягу на тілі.

Місто!

І ти втікаєш від нього в ліси й на зелені трави, ти квапишся на Дніпро, щоб глянути, як скресає на ньому крига, щоб першому скупатися в його теплих водах, щоб побачити його осінню прозорість.

Центри кохання містяться в корі головного мозку. Кора атакується в місті радіо, телевізором, вуличним рухом, засіданнями, нервуванням на роботі. Почуття притуплюється, і ти намагаєшся дременути на лоно природи. «Ходімо, кохана, у ліс».— «Ще холодно в лісі, мій друже».— «Не дуже,— кажу я,— не дуже...»

Власне, чи ми думали про все це, коли поїхали в ліс?

...Володя подзвонив мені напередодні: «Вероніко, завтра можеш мене четвертувати, тобто розкидати на всі чотири сторони від Києва. У мене вільний день, і я вільний і вічно буду тепер вільний!»

Він буквально водив мене за носа, мов останнє сопливе дівчисько. Обіцяв, згоджувався на кіно, театр чи стадіон, а зрештою йшла я сама. У нього не вистачало часу. Куди він дівав той час, цікаво було б знати! Зустрічалися ми за останні чотири місяці якщо й не чотири рази, то не більше восьми, та й то, коли він забігав до бібліотеки. А забігав він туди тільки тоді, коли йому вже припікало далі нікуди, і не хотів сидіти до кінця моєї роботи, щоб хоч провести мене додому, а тільки хапав ту чи іншу книжку, щось там дивився, щось муркотів собі під носа, нотував у блокнотику і знов зникав на цілий місяць. Звичайно, я могла б поїхати на його Татарку, на ту ветху Соляну вулицю, але ж усьому є межа! Досі було завжди навпаки. Досі за мною бігали хлопці, до мене їздили, перед моїм будинком вистрибували, ждучи, поки я хоч покажуся, а тепер мені самій? Ну, знаєте, ще не народився той, хто б міг довести Вероніку Кукулик до... А до чого довести? І чи вже так Володя прагнув довести мене до будь-чого? По-моєму, він просто мене останнім часом не помічав. Може, закохався? Але був уважний, і чулий, і ніжний, і ліричний, коли ми бачилися. Казав: «Трохи підожди, Вероніко. Я так закрутився. Ось ще трохи — і я буду вільний. А зараз — по саме горло роботи». Що за робота — мовчав. Дуже мило, звичайно. Ти ждеш, ти цікавишся, ти, нарешті, пропонуєш свої послуги, свою допомогу, а тобі навіть не кажуть, яка то робота.

А весна йде, і Київ скидає з себе зимовий сум і знов стає прекрасним і чистим, і так хочеться й собі чогось прекрасного і теплого, як сонце на київському небі... Де він узявся на мою голову, той недолуга Пушкар, отой шофер у імпортному дешевому піджачку, отой мешканець Соляної вулиці з міцними руками і міцною, ох, якою ж міцною волею!

* * *

...А що я міг зробити? Я знав: або пан, або пропав. Траплявся надзвичайний випадок перевірити свої багаторічні мрії і наміри. Отак воно, мабуть, буває з усіма. Живеш спокійно, працюєш, не забігаєш далеко наперед, все в тебе гаразд, а потім настає така хвилина, коли перед тобою, мов та статуя Командора, виростає зматеріалізоване запитання: «Навіщо живеш на світі?» І ти думаєш, чи все зробив, що міг, і всі твої думки і наміри, всі мрії й сподівання сплітаються в тугий клубок бажання подвигу, і ти йдеш на подвиг. Щодня, щохвилини, скрізь на кожному кроці хтось іде на подвиг, і цим тримається наше життя, наше суспільство, завдяки цьому воно просувається вперед, розвивається, завдяки цьому ми йдемо до комунізму. Чи плануються ці подвиги? Так, вони плануються вже самими нашими народженнями, нашим вихованням, нашою учобою, і коли водія вантажного автопарку Володимира Пушкаря приймали на вечірнє відділення будівельного інституту, то вже десь хтось мав на увазі, що через енну кількість років Пушкар збудує будинок, або школу, або лікарню, і на тій майбутній споруді у великому плані людської перспективи вже накреслив хтось за старовинним звичаєм традиційну формулу «Puskar fecit» [1].

Так я засів за креслярську дошку і сидів півроку, забувши все на світі, викроюючи кожну вільну хвилинку, майже забувши про сон, і про відпочинок, і про їжу, і про... Вероніку.

Згадував її тільки іноді. Ішов за вікнами білий сніг, і був він білий і м'який, мов мої спогади про Вероніку. Шумів за вікном вітер уночі, і вишумлювався з голих віт осокора неповторний голос Вероніки. Мені ставало боляче й соромно. Я дзвонив до Вероніки додому або на роботу, казав кілька втішних слів і знов зникав на тижні. Чи боявся я, що її втрачу? Ні. Звідкись прийшла дивна певність того, що Вероніка вже нікуди від мене тепер не дінеться, що це — завойоване, а оте, що лежало в незакінчених кресленнях, те могло втекти, могло вислизнути з моїх рук, як казкова жар-птиця, і потім жди ще, коли знов упіймаєш її за хвіст і вискубеш хоч пір'їну.

---

[1] «Puskar fecit» — «збудував Пушкар» *(лат.)*.

* * *

...Я сказала йому тоді: «Якщо ти вільний, то це ще не означає, що вільна я. Тепер я дуже зайнята». Такі дитячі залякування на нього абсолютно не подіяли. Пам'ятаю, якось взимку він з сяючим обличчям подав мені паперовий кульочок. «Що це?!» — «Чудо природи! Єгипетські фініки!» — «Фе,— сказала я,— ненавиджу фініки! В дитинстві я об'їлася ними, з тих пір не можу дивитися на цю солодку гидоту!»

Якого-небудь Гнатка Косаревича такі мої слова вбили б на цілий місяць! Я знала, як подіяти на київських хлопців. Але не на цього! Володя забрав свій кульочок, повертів його в руках, сказав роздумливо: «Не у всіх же було фінікове дитинство».

Так само з дівочими вивертами і відмовами. Володя просто нездатен був зрозуміти будь-яку відмову. Мені поталанило на деспота! Такий собі майбутній домашній тиранчик. «Ну як же так,— кислим голосом заспівав він своєї фараонської пісеньки,— я ж так ждав, тепер от звільнився...» Він ждав! Він страждав, він недосипав ночей, думав про те, як нам зустрітися, як провести вихідний день, як сходити в кіно, в театр, на будапештський балет на льоду. Це все він, а не я! От вам чоловіча логіка! А ще докоряють жінкам за їхню непослідовність. Можна влаштувати екскурсії на Татарку до товариша Пушкаря або просто до Володі Пушкаря і знайомитися з цим київським експонатом чоловічої непослідовності і алогізму. «Ну, гаразд,— сказала я,— що ти пропонуєш?» — «А ти що пропонуєш?» Він так ждав і так надіявся на цей день, що навіть не підготував жодної путящої пропозиції. «Не знаю,— сказала я,— я просто не думала. У мене були свої плани, та й зараз ще є, так що...» Він таки злякався! «Ну, Вероніко,— заскімлив,— я ж так ждав... Повір мені, що я не міг... Клята робота зовсім замучила... Але тепер нарешті я вільний, як птах... Тепер лише ждати, що вийде з моєї роботи... Якщо вийде, то... Тоді ура!.. Але завтра... Знаєш що? Я витяг свого моторолера».— «Надзвичайно зворушена. Може, ти знайшов також санчата, якими спускався колись з гори? І тепер передаси їх до історичного музею з табличкою: «На цих санчатах катався славнозвісний В. Пушкар, коли йому було шість років».— «Ти все смієшся, а я серйозно,— сказав він.— Моторолер мій так і рветься. Давай поїдемо завтра в ліс. Куди-небудь за Куренівку. Листя на дубах уже закучерявилося. Це ж така краса». У мене в серці так і заспівало: «Поведи мене, поведи», але вголос я сказала: «Виходить, ти ждав, поки на дубах закучерявиться листя? Але не всі ж такі довготерплячі. Уяви собі, що я вже була у всіх київських лісах і вже бачила буквально все, що там можна побачити».— «Я ж не знав»,— сказав він, і я по голосу почула, який він засмучений, розчарований і навіть зляканий. Мені хотілося ще подратувати його, щоб хоч трохи відплатити за довгу зиму і за довгу

весну чекання, але я пожаліла Володю і згодилася: «Поїдемо. Тільки не барися, щоб повернутися додому ще до обіду. У мене справи». Останнє додала просто так: щоб прикрити шляхи для відступу, хоч знала, що відступати мені не доведеться, нікуди відступати.

* * *

...І от моя «Вятка» везе нас по вулиці Артема. Я відчуваю в себе на шиї гаряче дихання Вероніки, її міцні округлі коліна доторкуються до моїх ніг ззаду, на виїмках вона злякано ойкає і охоплює мене однією рукою, на крутих віражах щось мені кричить, але я не чую, в мене йде обертом голова, я зовсім п'яний від весни, від запаморочливо швидкої їзди, від незвичайної близькості дівочого тіла, якої мені ще ніколи не доводилося переживати. Ми їдемо довго-довго. Стоїмо перед світлофорами, спокійно обпираючись ногами об асфальт, і тільки наш «ролик» нетерпляче пострілює мотором. Ми переганяємо вантажні машини і ввічливо поступаємося легковим таксі, що завжди квапляться, мов на пожежу; нам хочеться добратися до лісу якомога швидше, щоб відітхнути від міста, забути про нього, а потім скучити за ним і повернутися на його вулиці, мов після довгої розлуки; але водночас ми й не квапимося, нам приємно обом отак їхати, дотикаючись одне одного, зливаючись в одне дихання, ми б їхали так цілий день і цілу ніч. Від шосе відриваються прожилки доріжок і гулькають у ліс, між сосни, між берези й дуби. Ось Вероніка притискується до мене ще міцніше і гукає мені просто в вухо: «Отуди!» Ми вискакуємо на лівий бік шосе, перевалюємо через неглибокий роз'їжджений рівчак — і вже ми в лісі. Три доріжки розходяться між соснами, мов сліди величезного таємничого птаха. «По якій?» — скошуючи око, щоб побачити хоч краєчок обличчя Вероніки, кричу я. «По середній!» — відповідає вона. Ми летимо вгору, котимось через наїжачений соснами косогір, за ним — широка долина, заврунена зеленим дубовим листям, круглими шапками дубів, високих, старезних і ще зовсім молодих, низькорослих, і навіть кущів дубових, Вероніка ахкає від захвату, обіймає мене вже обома руками, я мало не втрачаю рівноваги, кричу на неї, ми летимо вниз і вниз, доріжка звужується, ось вона вже просто стежечка, а потім і стежечка зникає, під шинами шурхотить торішнє дубове листя, ми зариваємося в дубову гущавину, стоп! — перед нами старий, закиданий паліччям і перепрілим листям окоп, видно, кулеметна ячейка, повернута бруствером в бік Києва, притнута до самого кореневища столітнього дуба, який сіє на неї ось уже майже двадцять років свої жолуді й прикриває її своїм листям. Я кладу моторолер коло окопу, випростовуюсь до хрясткоту в спині, дивлюся на Вероніку, вона дивиться на мене. Потім ми дивимося на окоп.

— Окоп? — питає вона.

— Окоп.

— Чий? Наш?

— Звичайно, наш. Наші тоді наступали з боку Нових Петрівців. Ішли лісом на Київ.

— Може, тут загинули наші солдати? В оцьому окопі була смерть?

— Ні, навряд. Гинули між окопами. Тут зупинялися, постріляли, подавили фашистські вогневі точки — і вперед.

— А якщо не подавити вогневих точок?

— Все одно — вперед. Бо, сидячи в окопі, війни не виграєш. В окопі й не вмирали. Рідко, в усякому разі. Тим більше в густому лісі. Гинули між окопами. Мій батько теж так загинув. Біг в атаку, впав і більше не підвівся. Піхотинець.

— Мені страшно,— сказала Вероніка.

— Це гарний страх.

— Може, й так,— не стала вона заперечувати.— Дай мені руку.

Я дав їй руку, і ми пішли в окоп, ще нижче, у вибалок, а потім по схилу, який підіймався полого і повільно, і на вершині того схилу, певно, ховалися тоді восени сорок третього фашистські автоматники, і, коли наші хлопці вилізли з свого окопчика і теж побралися, як оце ми, вгору, їх зустріла смерть.

— Навіть не віриться,— прошепотіла Вероніка,— не віриться, щоб у такому лісі, серед такої краси вбивали людей.

Я мовчав. Вперше я побачив, який справді прекрасний дубовий ліс повесні, побачив різьблене зелене листя на міцних вітах, відчув запахи, які струменіли звідусіль: і з землі, і з дерев, і з самого повітря,— і мені теж не вірилося, що тут могла колись гніздитися смерть, бо все дихало тут життям, вічністю, силою. Я стиснув Вероніці руку.

Шуліки кричали у дубовому лісі. Вони завжди кричать повесні у дубових лісах: «Ха-р-р-р! Хар-р-р-р!» Мов стріпує ліс з себе задуму, ніби хоче гукнути: «Я живу, росту!» Ніде б нам не було так дивно-гарно, як тут, серед цих дерев. В розірваних хмарках над нашими головами пропливало десь сонце, зазирало вниз, кидало на землю і на наші обличчя тіні. Тіні пливли, як риби, а то раптом скакали, мов олені, мов коні, різьблені тіні від листя й гілок і від нашого хвилювання. Я побачив дівочі очі, і вони були зовсім не такі, як тої новорічної ночі. Страх зробив їх більшими, вони мінилися якимись дикими барвами, я ніколи не бачив таких очей і не знав, що можуть бути такі очі. Мабуть, вони могли бути такі тільки у Вероніки. Її уста були зовсім близько. Поцілувати не нахиляючись. Цілувати, цілувати, цілувати! Забути про все! Де ж ти був до цього? Що робив? Чому не цілував цих уст? Кому потрібен твій проект, коли такі уста ждали? Хіба не промовляє до тебе малюнок дівочого рота більше і голосніше, ніж тисяча найдосконаліших архітектурних витворів?

* * *

...А я не знала нічого, опріч страху. Колись я вже пережила такий страх і гадала, що він більше не повернеться, а він знов був тут. Він був у листі дерев, у несміливих травах, що пробивалися з-під торішнього листя, і в торішньому листі він був, і в молодому запаху весняного лісу, і в моєму голосі, і в моїх руках, і в моїх очах, і в усьому моєму тілі. Щось казав мені Володя, а я не чула, а чула тільки шелест листя, і шелест листя був мов шелест слів. А потім, я почула, він сказав: «Ве...», а я теж сказала: «Во...». Мабуть, ми назвали одне одного на імення, ми неначе хотіли пересвідчитися, що то ми, а не хтось інший, нам потрібна була упевненість у цьому, бо ліс зовсім зачарував нас, напоїв своїми п'янкими запахами й соками, ми стали його частиною, ми були зелені і спраглі, мов оте молоде листя... Потім я заплющила очі. Певно, Володя теж заплющив очі, бо його руки шукали мене і не знаходили, а мої руки шукали його, і довго ми не могли знайти одне одного, а потім знайшли...

Звідкись узявся дощ. Ми лежали на землі, нас поливав дощ, і ми росли з землі, мов квіти. Ми були мов молоді соковиті трави. І дощ бризкав на нас, весняний чистий-пречистий дощ.

Бійтесь дощів осінніх! Вони ядучі, брудні, вони псують ніжну шкіру в дівчат, псують одяг, і хутра, і стіни нових будинків.

Зате весняні дощі — чисті, ніжні, як молодий, щойно народжений світ. Ці дощі йшли, мабуть, тоді, коли з концентричної хмари космічного пилу утворювалася наша планета. Любіть весняні дощі, які випліскують нове листя на деревах, повертають небові його первісні кольори, а будівлям — їхні справжні барви, а дівчатам — свіжість і незайманість їхніх лиць.

На дубовому листі, під дубовим листям. Колись тут, може, була смерть. Колись були, може, й народження. І будуть народження ще й ще. О, велика радість народжень, солодка темрява, вабляча невідомість!

Ми лежимо під ніжним мокрим листям на старому зжовклому листі, торішньому, позаторішньому і поза-поза-позаторішньому листі. Усі старі кохання, всі минулі кохання, поховаємо під торішнім листям, а над нами хай дихає життям листя молоде!

Обізвіться всі, чиї кохання поховали тої весни ці двоє!

ПО ТОЙ БІК РОЗПАЧУ

Він говорив ще щось. Невиразно бурмотів, голос йому переривався, якісь слова. Але Тетяна Василівна вже нічого не чула. Тільки гриміли в її вухах слова «Космос» — це «ми». А хто «ми»? Кукулик, Кошарний і Жеребило. І Жеребило! Яка ганьба! А вони тут сидять. Два місяці рецензували.

«С ученым видом знатока». Принципи. Висока вимогливість... Архітектурні канони...

Кукулик дивився на неї підбадьорливо. Мало не моргав. Ну ж бо, кінчай ту розмову! Не до телефонних переговорів тепер! Треба бити! Шаткувати капусту до кінця. Щоб наше зверху. Щоб ми з тобою перемогли. Будь-що перемогти. Нумо!

І вона дивилася на нього. Чого йому від неї треба? Її життя йшло одноманітно, зовні мовби й нецікаво, але вона мала спокій і могла віддатися роботі. Захотілося ще чогось. Її життя нагадувало розклад шкільних годин. Найнезначніші варіації, перестановка одних і тих самих уроків: арифметика, мова, малювання, ручна праця, співи... Чи були в неї співи коли-небудь? Може, забажалося співів, і з'явився в розкладі Василь Васильович Кукулик?

А він? Чого можна чекати від життя, окрім ночі з коханою жінкою? Це він казав їй. А вона вірила. Кохання — це звучить тепер по-блюзнірськи. Просто він хотів погамувати свій негаснучий апетит. Жадобу на все, що погано лежить. Все тільки для нас, тільки для Кукуликів. Маючи в обіймах жінку, втішаєшся, буцімто володієш цілим світом. Загарбати все. Все — моє. Привласнити те, що без господаря. Випадки завжди слугують підлим. Він скористався з випадку, скористався з її самотності і з її легкодухості. А тепер. Хто вона? Коханка Кукулика чи мимовільна спільниця його злочину? Що перше? І чи не однаково?

Трохи зазнала щастя. Здалося — побувала в хмарах. Кошлаті недоступно прекрасні хмари над мокрими полями. Вітер жене їх далеко-далеко, і вона під вітром, легка й розкована. Побувала в високих хмарах — і знов на землю. Хоч як тут для неї непривітно, хоч як тяжко і навіть страшно. А треба жити на землі. Навіть космонавти повертаються на землю, бо не можуть взяти її з собою. На ній жити тяжко, а без неї жити не можна.

Кукулик дивився на Тетяну Василівну вже з тривогою. Чого вона так довго тримає трубку, мовчки тримає трубку і наче щось думає, тяжке й загрозливе? Він кашлянув. Кашлянув упевнено, по-генеральськи, він готувався до тріумфу своїх намірів, які мала захистити ось ця непоказна, але могутня жінка, він знов ставав прекрасно-величним, страшним у своєму тріумфі для всіх супротивників, привабливим для своїх друзів і прибічників. Ну ж бо! Кгим-кгм!

А вона вже не бачила й Кукулика, бачила тільки сіру стіну розпачу, яка виросла перед нею. Пробитися крізь ту стіну, а що там? Там теж розпач, порятунку нема ніде, треба приготуватися до того, щоб жити й по той бік розпачу. Треба пробиватися далі й далі, як прохідники тунелю під крем'янистою горою, треба вгризатися в тверду гірську породу, стукати, поки почуєш зустрічний стукіт, поки тобі прийдуть на допомогу з того боку, хоч, може, й довго доведеться ждати, хоч і знесилієш у намаганнях.

Вона поклала важку трубку, з якої обізвалася до неї сувора доля. Про Жеребила вже забула. Забула й про Кукулика. Тільки соромно було за саму себе. І дивно.

Як же так?

Адже все було гаразд. Точилася суперечка. Цікава суперечка, витримана в загальноприйнятих рамках. Були різні думки. Нікому не нав'язувалися оцінки. І все ж баланс не сходиться. Загубилася копійка. Та сама копійка, яку проклинають усі бухгалтери на світі. Щоб знайти копійку, доводиться іноді витратити цілу тисячу карбованців. І тільки для того, щоб зійшовся баланс. Дебет-кредит-сальдо-бульдо. Плюс та мінус буде нуль, «так» і «ні» теж дають ніщо, логічний нуль, як у електронній машині. Кібернетика, бухгалтерія — ніщо тепер не порятує. Але ж десь є початок. З чогось усе це почалося. Ну, хай вона. Її можна не брати до уваги. Вона стала спільницею Кукулика, вона повинна нести відповідальність за вчинений злочин, хоч і не знала про той злочин. А інші? Як вони піддалися? Чому вони горою стояли за те, що треба було Кукуликові? Де тут початок? Де?

Кукулик знову кашлянув. Цього разу вже нетерпляче. Всьому є межа. Не можна ж зловживати терпінням шановного жюрі і розводити дамську мерихлюндію від якогось там телефонного дзвінка! І так уже сидимо з самого ранку забалакані до краю, стероризовані телефонними дзвінками, майже без надії на те, на що сподівалися сьогодні зранку, і вчора, і цілий рік перед цим днем, і, може, все життя. Так, так, може, він, Василь Васильович Кукулик, усе життя ждав цього дня, дня свого найвищого тріумфу, і настання тріумфу залежить від тої он непоказної, негарної жіночки, а вона тягне!

— Що там у вас, Тетяно Василівно? — врешті не витримав він.— Сподіваємося, це не завадить вам висловитись до кінця? Бо я бачу, що деякі товариші хочуть виступити...

Погляд, кинутий на Кошарного, не пропав марно. Кошарний кивнув. Він готовий до бою. У нього теж знайдуться аргументи. Ого, ще й які!

— Так, ви вгадали,— спокійно сказала вона,— я справді висловлюся до кінця. Мені хотілося б... Мені хотілося б показати прихований механізм однієї машини... Розкрити перед поглядами жюрі таємничу камер-обскуру... такий собі таємничий реактор, де варилося злочинне зілля...

Кошарний стривожено метнув поглядом на Кукулика. Що вона верзе, ота божевільна баба? Чи Василь Васильович часом не розкрив їй таємниці? І тепер вона, злякавшись секретаря, злякавшись партійного керівництва, почне тут плести вертикуляси, показувати, яка вона свята та божа?

Кукулик кашлянув. Кашляння те мало нагадати Тетяні Василівні, чого він від неї жде, і водночас заспокоїти Кошарного. Не такий він, Кукулик, дурень, щоб довіряти жінкам таємниці.

Власна дружина нічого не знає. Мати рідна, коли б вона була жива, не дізналася б ніколи. А щодо секретаря, то це нічого. Секретар сьогодні один, а завтра буде другий, а ми перебудемо все і всіх. Ми їх обираємо, ми їх і не обираємо. Він посидів у нас, а там піде на завод, а там до артистів, а там ще кудись, у нього справ багато, він за все нібито й відповідає, а якщо розібратися, то не дуже й відповідає, бо, зрештою, він собі йде, а ми залишаємося, і ми відповідаємо кожен за своє. Ми — Інститут житла, ми організували конкурс, ми за нього й відповідаємо. І вже хто-хто, а Тетяна Василівна це знає і розуміє, а ще вона знає те, чого ніхто, окрім нього, Кукулика, з присутніх не знає і знати не може...

— Я хотіла б спитати вас усіх, товариші,— виждавши хвилю, промовила Тетяна Василівна мовби якось через силу.— Мені хотілося б спитати вас усіх...

Спитати не могла. Замовкла й важко дихала. Кукулик відчув, що на нього насувається щось незбагненне. Чи не страх? Але з якої речі? Від цієї жінки він міг ждати тільки любові. Кожна жінка має в собі заряд любові і повинна неодмінно кудись його вистрелити. Він, Кукулик, був для неї якраз отим об'єктом, на який виливалися всі запаси ніжності, симпатій, любові. Чого ж він злякався? Може, в них і не було любові? Ну, то вже як на це подивитися. Зараз не час. Адже ж було? Було. Спільники? Спільники. Змовники? Змовники! Хіба ж звідси можна ждати ножа в спину?

— Ви щось хотіли? — сказав він їй з тою інтонацією, яку могла розшифрувати й зрозуміти тільки вона, але шифр загубився, до неї не дійшов глибокий сенс, захований у звукові його голосу, вона струснула з себе заціпеніння, твердо сказала:

— Я хочу спитати вас усіх: що вам казав товариш Кошарний, даючи на рецензію проекти?

Кукулик похитнувся від несподіваного удару. Несподіваного і смертельного. Якби ж то не вона! Якби таке запитання поставив хтось інший! Діжа, наприклад. Від нього б Кукулик просто відмахнувся: демагогія! Брайкові б відповів: конкурсом треба керувати, щоб не пустити справу на самоплив. Кошарний групував громадську думку. Але Тетяна Василівна!

Бум-м! Все полетіло шкереберть. Все посипалося, як з верби груші. Битву закінчено. Пошлемо санітарів підбирати вбитих і поранених?

Та ні. Ще не кінець. Кошарний б'є з флангу. Він схоплюється, червоний, спітнілий, переламується майже навпіл, щоб дістати Тетяни Василівни і вжалити її своїм криком, і кричить їй просто в обличчя:

— Це інсинуація! Брудна інсинуація!

Санітари стоять з носилками. Вони ждуть.

— Повір мені... я нічого не можу збагнути... Це... ти в мене... перша... Ти...

— А ти в мене...

Треба було казати далі: «А ти в мене вже не перший» або: «А ти в мене другий». Другий — який жах і сором! З її гордістю, з її неприступністю — і другий! А перший був там, у горах, коли вона помішалася на альпінізмі, перший був альпініст, майстер спорту, чорнявий, вогненноокий, білозубий, дужий, здоровий, як тур. Коли видряпувалися на вершину і лічили пульс, то в декого він доходив навіть до 160 ударів на хвилину, а сто тридцять чи сто сорок — було звичайне явище, а в нього ніколи не перевищувало 88. Сімдесят два удари на рівнині і вісімдесят вісім після підйому на гору, хай хоч найвищу. І ніколи більше. Залізне серце. Чи він зачарував її своїм серцем? Негідник з залізним серцем. «Навіть твоя тінь має колір живого тіла, навіть тінь сповнена твоїми неповторними запахами». Як вона могла слухати таку гидоту? І це їй подобалося. І коли він цинічно заявив їй, що його любов дійсна тільки на вершинах, а на рівнині вона зникає, їй ще навіть лізло в голову оте дурняче з «Кармен»: «У нас ведь было счастье». Той ждав від неї сцен, істерик, розпачу, але вона втрималася, хоч важко було. Не діждеться! І ніхто ніколи від неї не діждеться! Він тоді ще сказав їй: «Не журися, дитинко! Краса в жінок, як пальне в атомному реакторі,— її вистачає надовго».— «Ти не помилився,— відповіла вона йому,— моєї краси справді вистачить надовго, дуже надовго. Тільки не для таких...» А тепер? Не може вона сказати Володі: «А ти в мене другий». Він сказав: «Ти в мене...» Вона відповіла: «А ти в мене...» І все. Досить. Краще не скажеш.

І тут з нею сталася істерика. Не через Володю, а через того, через спогади про те давнє... Вона впала Володі на груди і зайшлася в мовчазному плачі. Задрижали її зсудомлені (тепер уже не зіщулені кокетливо, ні) плечі, затіпалася вона вся. Ой Володю, Володю, аби ж ти тільки...

Вони сиділи під старим дубом, дуб кропив їх зеленою росою, хмари бігли по небу, напливаючи на сонце, що випручувалося з їхніх обіймів, полохливі тіні бігли по землі, черкали Вероніку по ногах, лоскотали їй шию, високу білу шию. Володя безпорадно пригортав дівчину до себе, озирався навкруги, мовчки шукав звідкись порятунку. За дубами, з зелених гущавин захрипіло:

— Хар-р-р! Хар-р-р!

Вероніка вся тіпнулася:

— Що це? Що?

— Не бійся, шуліка,— сказав він.

— Я так злякалася.

— Не лякайся, я з тобою.— Тут, мабуть, слід було сказати традиційне: «І завжди буду з тобою», але Володі не хотілося казати традиційного, а свого він нічого не вигадав. Він погладив пальцями шию Вероніки і промовив тихо:

— Яка в тебе шия!

— А яка? — вона підвела на нього очі. В очах ще блукав страх, блукали далекі грози душевних тривог, і від цього очі в неї були, як ніколи, чудові.

— Ну, така,— сказав він, і цього вистачило їм обом.

— Знаєш що? — сказав він.

— А що?

— Я ще хотів сьогодні повезти тебе за ці ліси, за Нові Петрівці, до пам'ятника.

«Він чув мій поклик тоді!» — здивувалася вона.

— Там би ми подивилися бліндаж Ватутіна...

«Чув, чув, знає!»

— І нарвали б квітів. Там ще торішні безсмертники ростуть над ходами сполучення.

«Чув!»

— Але ми сьогодні не поїдемо.

— Чому?

— Бо вже пізно.

— Хіба пізно?

— Дивись, майже темніє.

— То хмари.

— Може, й хмари. Але ми ще поблукаємо по лісі.

— Поблукаємо.

Вона не впізнавала себе. Ніколи не була такою слухняною. Спробував би хтось так нею командувати!

— Я згадав знаєш що?

— А що?

— Ніколи не вгадаєш.

— Як не вгадаю, то й не мороч мені голови.

— Ти розгнівалася?

— Ні, але тобі хочеться мене розгнівати.

— Зовсім не хочеться. Я згадав про Леонардо да Вінчі.

— А про Наполеона ти не згадав?

— Ну чого ти, справді?

— Ми ще й досі сидимо на землі.

— Сидимо.

— До чого ж тут Леонардо да Вінчі?

— Справді. Мені хотілося тебе заспокоїти.

— Вже пройшло. Я спокійна.

— А я хотів сказати, що ти мені нагадуєш чомусь Монну Лізу.

— А Вероніку?

— Ні, саме Джоконду. З її холодним усміхом, з її байду-

жістю. Нічого не сподівається, нічого не прагне... Посміхається і навіть сама не знає чому...

— А ти не помиляєшся?

— Звичайно! Так я думав до сьогодні. А тепер...

— А тепер я знову стаю Джокондою.

— Не вийде. Тепер я тебе знаю.

— Ти ще не все знаєш.

— Ну, що можу, те й знаю.

Вона знов злякано притулилася до нього.

— Та чого ти?

— Так. Мені стало холодно. Давай походимо.

— Давай.

— В кіно герой і героїня завжди бігають по лісі. Ганяються одне за одним. Це так ефектно.

— Хочеш? То й ми побігаємо! — запропонував він.

— У мене відразу починається сильне серцебиття,— сказала вона.

— А я не пробував. Очевидно, й у мене.

Він не хвалився залізним серцем. Нічим не хвалився.

— Так що ж твоя Монна Ліза? — спитала Вероніка. Вони йшли по мокрій траві, їхні ноги пахли травою, волосся у Вероніки теж пахло травою.

— Леонардо писав її портрет шість років. Уявляєш: малювати флорентійську міщанку шість років! Вона була дурна, як гуска. В майстерні Леонардо влаштував справжній клуб за нашими сучасними уявленнями. Там виступали найкращі музиканти. Декламатори читали вірші великих поетів. Співаки демонстрували мелодійність своїх голосів. Шість років. З двадцяти чотирьох до тридцяти років свого життя третя дружина флорентійського купця Франческа дель Джокондо Монна Ліза ходила на сеанси до майстра Леонардо, слухала там музику, співи, поезії, дивилася пустими очима, про щось думала. Коли в неї з'явився той усміх, який чарує людство вже півтисячі років? І чи з'являвся він взагалі на її досить посполитих устах? Може, той усміх вимріяний самим Леонардо? Може, то його геніальність виявилася у тому усміхові?

— Ти фантаст, Володю!

— Леонардо якось сказав: «Художник, що має незграбні руки, малюватиме на своїх картинах тільки такі руки». Раз він зміг намалювати цей єдиний в історії людства усміх, виходить, він мав його якщо не на своєму лиці, то в своїй душі.

— Говори, Володю, я слухаю...

Він не хвалив її, забув про неї зовсім, не хвалив і Джоконди, а хвалив Леонардо да Вінчі. Так, наче той потребував його похвал!

— Але найстрашніше те, що месер Джокондо відмовився взяти портрет своєї дружини і платити майстрові за його роботу. Ти уявляєш?

— Уявляю. Про таке завжди пишуть у всіх історіях мистецтв. Це бродячий сюжет. Всіх великих художників спіткала така доля.

— Але ж це несправедливо! Вкладати все своє серце у твір, а його потім бракують, не беруть, не приймають!

— Не розумію, чому це тебе так хвилює? І саме сьогодні. І саме тут.

— І я не розумію,— винувато сказав Володя.— Я зовсім здурів від тебе, Вероніко. Мені здається, що я не здатний ні до чого, що я нездара, що я...

— По-перше, ти шофер,— засміялася вона.

— Шофери тепер, як колись пастухи. Їх багато, і це вже не професія, а так собі...

— Крім того, ти будеш архітектором.

— Не говори про це.

— Чому?

— Мені здається, що я зміг би все, але архітектором...

— Ти мені скажи, що ти робив ці півроку?

— Шість місяців, ти хочеш сказати?

— Нехай шість місяців, якщо тобі подобається переводити на цифри.

— Шість місяців — це ніщо,— сказав він сумно.— Якби мені шість років. Але хто може ждати шість років?

Вона мало не крикнула: «Я ждатиму! — але відразу ж затулила собі рота.— Боже, я стану зовсім старою через шість років. Він божевільний, і я коло нього теж потроху божеволію».

— Знаєш що,— сказала вона рішуче,— ми таки поїдемо за ліс, до пам'ятника. Хай цей день буде наш, хай у ньому буде й минуле, й теперішнє, і... майбутнє. І не шість років матимемо ще попереду, а шістдесят шість. Доживемо до кінця двадцятого століття...

— А потім? — засміявся він.

— А потім зазирнемо за двотисячний рік і побачимо таке, про що не можемо мріяти навіть ми в оцьому дубовому лісі, навіть сьогодні, навіть після того, коли ми розгадали таємницю усміху Джоконди.

— Я ще навіть тебе не розгадав,— сказав він, стискуючи їй руку,— бо я тільки пастух двадцятого століття. Де наш коник-моторолик?

До Києва вони повернулися увечері. Тоді був теплий весняний вечір, а через два місяці, тобто сьогодні, теж був...

Вечір

ФУТБОЛ

І все-таки Кукулик виявився мужньою людиною. Він перш за все подумав не про себе, а про... Тетяну Василівну. «Ще істерику закатає,— подумав він, дивлячись на зчорніле і сім раз негарне обличчя віце-президента, а вірніше жінки, з якою ще хвилину тому його з'єднували невидимі ниті таємничої гріховної приязні.— Все сьогодні бачили, істерики ще бабської не бачили!» Він рішуче підвівся і попростував до тумбочки з телевізором, яка височіла в кутку кабінету.

— Звиняйте,— кинув на ходу присутнім,— звиняйте, але ми засиділися сьогодні. Треба мати нерви, як вірьовки, щоб витримати таке марафонське сидіння. Дозвольте, Тетяно Василівно?

Питав її, бо вийшло, що він її перебив, вона ще й досі стояла й ждала відповіді на своє запитання, а може, хотіла поставити присутнім нове запитання, ще несподіваніше й страшніше.

Кукулик спитав дозволу в Тетяни Василівни, але ждати не став, клацнув тумблером телевізора, ввімкнув апарат, хай нагрівається. Тетяна Василівна дивилася на нього з неприхованою ненавистю, може, навіть з презирством. Як він посмів? А Василь Васильович самовпевнено посміхався, нахиляв голову до телевізора, наставляв вухо. Ага, чуєте? Прорізається голос. Вже засірів екран, уже майнуло там щось раз і вдруге, ага, ага, он побігло-побігло. Та то ж Лобановський. «Милий ти мій Лобанчику, рятівничку дорогий, біжи, бий, трощи, жени, хапай, давай, штовхай, відпихай, наддай, ух!»

Академік примружився, приховуючи іронію, яка вже давно рвалася назовні. Який іронічний день. Руйнування глиняних ідолів. Божища розпадаються на черепки. Остракізм кумирів. Боввани втікають, натовпи їх переслідують. Під ноги натовпам кидають різнобарвне ганчір'я обіцянок і пустих слів. Не помагає. Не діють також погрози. Тоді покажемо цяцьку. Ляльку. Голеньку, в одних трусиках ляльку, яка метушиться на скляному сірому чотирикутнику. Колись Алківіад навмисне відрубав

своєму собаці хвоста, щоб афіняни зайнялися пересудами про той хвіст, а не про воєнні приготування Алківіада. З тих пір громадській думці раз у раз всілякі спритнярі підкидають собачі хвости. Кукулик частує нас футболом. Що казав товариш Кошарний, коли давав на рецензію той чи інший проект? А що він міг казати? Передавав думку Василя Васильовича Кукулика. «Є така думка, Василь Васильович вважає». Василь Васильович вважає... Хм!.. З яких це пір мистецькі проблеми стали в нас вирішуватися висотою посади, а не величиною і силою таланту? І хіба завдання художника в тому, щоб догоджати Василю Васильовичу? Художник служить мистецтву, а отже — народу, а не одному Василю Васильовичу. «А ти ж сам що нарецензував? — спитав він себе.— Написав, а потім відмовився».— «Ну, то й помовч. Ти не художник, а маятник. А маятники хитаються мовчки». Іронія вмовкла. Очі в академіка пойнялися тьмяною запоною, він байдуже спостерігав, як по сірому екрану гасають довгоногі ляльки в трусах і двоколірних майках.

Кукулик сів на своє місце, повернув крісло, став дивитися через плече на екран. Кімнату заповнив голос коментатора. Лунала дивовижна мова, яку можна почути лише з уст київських спортивних оглядачів і коментаторів. «Лобановський вкидує м'яч. Каневський стрибає, але не дістається до м'яча. Кутовий».

Тетяна Василівна стояла коло телефону. Ждала відповіді на своє запитання. Хоча відповіді, власне, й не могло бути. Всім соромно було визнавати, що їх, мов малих дітей, обкрутив навколо пальця отой довготелесий рідкочубий істерик, отой нездара (і як вони не помічали його нездарності!), отой...

Архітектурний юнак вертівся, мов посолений в'юн. Він ще не зорієнтувався, він хотів «екстраполюватися» напевно, точно, безпомилково, а всі мовчали, у всіх були закам'янілі обличчя, нічого не читалося на обличчях.

Представник Держбуду дістав пачку цигарок, підвівся, простяг Тетяні Василівні: «Запаліть». Цей вдалий демарш було належно оцінено. Замість просити у єдиної тут жінки дозволу запалити, запропонуй ліпше їй цигарку, бо вона теж куряща. Тетяна Василівна взяла цигарку. Представник Держбуду черкнув сірником. Усі заворушилися, вогники від сірників заскакали коло облич. Продезинфікуватися хоч цигарковим димом. Сині струмені попливли до стелі. Кукулик підсунув Тетяні Василівні стілець. «Сядьте, будь ласка, Тет...» Вона глянула на нього коричневим оком, у якому не читалося прощення, мовчки сіла.

Телекоментатор заливався своєю дикою мовою: «Зверніть увагу, товариші! Лобановський не б'є м'яча. Ай-яй-яй, я к а ш к о д а! Неприпустимий л я п. Отак підвести команду! Простіть, пробачте, товариші телеглядачі, це не Лобановський не попав у ворота, це Каневський. В я к и й р а з у ж е в цьому сезоні Каневський не попадає в пусті ворота. Ось і зараз. В о-

рота пустують. Ворота пустують, товариші! Та бийте ж! Бийте! Ви бачили, товариші телеглядачі. Плигає воротар Востроїлов і забирає м'яч. Такий момент! І так промазати! Але ось захисники ленінградців допускаються недозволеного прийому. Суддя матчу Микола Латишев призначає штрафний удар. Це вже небезпечно. Це дуже небезпечно. Це надзвичайно небезпечно! Це просто абсолютно небезпечно, товариші глядачі. Бо ви самі можете переконатися, що штрафний буде бити Валерій Лобановський. Ось він вставляє м'яч. Ось розбігається. Удар! М'яч потрапляє в захисника. Відскакує до когось з зенітівців, але його перехоплюють динамівці. Це Базилевич. Ну ж, Базіль! Ні, це вже Біба. Біба тягне з ударом. У нього з-під ноги забирають м'яч, але тут хтось з динамівців знов захоплює м'яч і перекидує його на Лобановського. Лобановський з м'ячем. Він у штрафному майданчику. Просувається до воріт. Перед ним двоє. Троє! Четверо! Воротар виходить наперереріз. Закриває кут воріт. Ну ж, Валерій! Лобановський не хоче бити. Він не бере на себе відповідальності. Він просто підкидає м'яч. Копає його ногою. Ура-а! Гол! Гол, товариші телеглядачі! Перший гол. Ви самі бачили, хто являється його автором. Це — Валерій Лобановський. Ви бачили, як він забив цей м'яч. Його можна було забити тільки так і не інакше! Лобановський бачив, що просто пробити по воротях йому не вдасться. Проти нього було вже чотири гравці «Зеніту», Востроїлов стежив за кожним рухом Валерія. І тоді Лобановський просто перекинув м'яч через ігракiв і через воротаря. Це найвищий клас! Але чому ми не бачимо сьогодні на полі Басалика! Він розгубився. Його намертво прикрив захисник Панчехін, якого підстраховує капітан зенітівців Завидонов. Молодий ігрок київського «Динамо» зовсім розгубився. Ми не бачимо впевненості в його діях. Нема стрімких проходів Басалика по лівому краю. Ай-яй-яй! Такий шанс — і втратити! Це Біба. Ні, пробачте, це знов Каневський. Зенітівці грають жорстоко. Їхня команда славиться своїм захистом. Пройшло вже двадцять хвилин першої половини. Ведуть кияни. Один — нуль. Між іншим, товариші телеглядачі, зараз на світі налічується сто п'ятдесят тисяч футбольних клубів, п'ятсот тисяч команд, сім мільйонів футболістів. У Міжнародній футбольній федерації сто країн-членів. Це майже стільки, як в ООН. Але пробачте. Атакують зенітівці. М'яч у Бурчалкіна. Це дуже! Я хотів сказати... Пробачте! Щегольков виходить і... не забирає м'яча... Бурчалкін стрімко... Але ось наперереріз йому кидається Турянчик. Блискуче. Це Турянчик зіграв блискуче! Турянчик непрохідний гравець! А Бурчалкін — це дуже небезпечно, хотів я сказати. Але тепер уже небезпека позаду, напружене становище біля динамівських воріт зліквідоване. М'яч у Базилевича. Це вже небезпечно!.. Це вже...»

ФУТБОЛ (ПРОДОВЖЕННЯ)

— Ви чого? — спитала Діжу Таня, коли він тихенько причинив за собою двері й навшпиньках перебіг приймальню, прямуючи до дивана, на якому розсідався вранці.

— Громадяни СРСР мають право на відпочинок.

— Напрацювалися!

— Уявіть собі,— мені сьогодні дісталося найбільше.

— Яка самовпевненість.

— Самовпевненість — єдина моя перевага над світом.

— Єдина зброя всіх нахаб.

— Тобто ви хочете сказати, що я...

— Ви вгадали.

— Є така книжка: «Не будь Мазуркевичем шосе». Там написано: «Пан Ікс сів до керма, завів мотор, увімкнув швидкість і перетворився на пана Ігрека». Я вже Ігрек після сьогоднішнього дня. Я починаю виправлятися.

— Щось непомітно.

— Як ви думаєте, Таню, яка буде остання фраза у виступі Олексія Івановича?

— Не знаю. Може, ви хочете, щоб я підслухувала?

— А я знаю. Догадуюсь. Він скаже: «Розбирайтеся самі, ви спеціалісти, що ж до мене, то я б цей «Космос» викинув собаці під хвіст».

— Він так ніколи не скаже.

— Зате подумає.

— Олексій Іванович навіть думає в мільйон разів чистіше за вас.

— Думати можна тільки чесно і підло, Таню. А ще розумно і нездарно. А ще...

— Не хочу слухати.

— А якщо я скажу, що люблю вас?

— Не заважайте мені працювати. Телефон.

Вона взяла трубку. Дзвонили до Тетяни Василівни. Діжа упав на диван, простягнув свої цибаті ноги, помахав навлежки руками.

— Що я робив сьогодні? Цілий день проголошував абеткові істини. Чуєте, Таню? Іван Діжа читав перед шановною аудиторією абетку. Переставляв тридцять дві літери, групував їх то так, то сяк, комбінував з них всілякі хитрі речі. Ну, гаразд, я мовив абеткові істини. А що робить людство протягом усієї своєї історії? Що воно мовить устами великих філософів і революціонерів? Іноді аж надто абеткові істини. Наприклад: «Людина повинна бути щасливою». І все залежить, хто як ставиться до цієї абеткової істини. Іноді — з якого боку від неї знаходиться. Тоді істина перетворюється на барикаду.

Таня вже поклала трубку. Жеребило промовив своє останнє «зрі-каюсь...». За подвійними дверима Кукуликового кабінету

в цей час починалася буря, починався шторм, але ні вона, ні Діжа про це не відали. Діжа, щоправда, заповідав шторм вже під час виступу секретаря міськкому, тому й вийшов, бо знав, що вже йому там робити нічого, але Таня ще не знала нічого. Вона слухала Івана. «Людина повинна бути щасливою». Він такий розумний, але від цього, мабуть, ще безсердечніший. Чому ж ти не хочеш зробити, щоб людина була щасливою? Ось вона сидить перед тобою, ця людина. У неї великі сірі очі, у неї прекрасна зачіска, ніжне обличчя, вона висока й струнка, на неї задивляються київські хлопці, своїми коротенькими спідничками, які туго обтягують її стегна, вона спокушає навіть непідкупних дружинників. А ти качаєшся по цьому клятому дивану й щодня філософствуєш, показуєш свій відточений, мов бритва, розум — а де ж твоє серце?

І враз Діжа схопився з дивана так, ніби крізь нього пропустили електрострум. Ще дивніше: він зблід. Потім залився червоним, полум'яніло його обличчя, полум'яніла шия, йому стало жарко, він хапнув ротом повітря.

До приймальні, щулячи плечі, зайшла висока, як і Таня, дівчина, з білим волоссям, білолиця, білошия, стала на порозі, швидко окинула поглядом присутніх і білим (Таня могла б заприсягтися, що це було справді так!), білим голосом промовила, дивлячись поверх Діжиної голови:

— Здається, товариш Діжа?

— Здрастуйте,— сказав той. Такого дурного голосу Таня в Діжі ніколи не чула. Болісна підозра ворухнулася в неї в серці. Підозра миттю переросла в упевненість, коли Таня побачила, як незнайома подала Діжі руку і як той ухопив її.

— Ви до кого? — спитала через Діжину голову Таня.— У нас сьогодні жюрі. І взагалі робочий день закінчився. Вже вечір.

— Але ж ви працюєте? — сказала та.

— Це моя справа.

— Ну, а я — Вероніка. Ви чули про мене? Вероніка Кукулик. І я прийшла,— вона думала тільки мить. Тільки мить їй вистачило, щоб прочитати тайнопис Таниних почуттів і нанести найдошкульніший удар цій нечемній секретарці,— я прийшла до товариша Діжі. Що ви мені скажете втішного, товаришу Діжа?

Іван розгубився.

— Тобто? — промимрив він, і знов Таня з обуренням і жалем зауважила не властиве Діжі зніяковіння.— Я вас не розумію, Вероніко.

— Я ж вам сьогодні дзвонила.

«Ти сьогодні не дзвонила, а тарабанила цілий день і заважала тут усім працювати»,— хотілося вигукнути Тані.

— А-а, ну, це, знаєте...— Діжа жував слова. Він наче подавився кісткою від риби.

— Я прийшла, щоб першою дізнатися про наслідки,— рішуче оголосила Вероніка.

— Вас це так обходить? — зробив несміливу спробу відшукати свою повсякчасну впевненість Діжа.

— Надзвичайно! Це питання мого життя!

— Що ж, за півгодини ви, мабуть, дізнаєтесь, жити вам чи вмирати,— сумирно відповів Діжа.

Таня не розуміла нічого. Спершу їй здалося, що між цими двома давня змова, що сьогоднішня зустріч — тільки одна з тисяч їхніх зустрічей, що саме через цю дівчину Діжа й був завжди такий невразливий на дівочі чари. А тепер виходило, що вони... Діжа червонів і далі, навіть спітнів. А та біліла своєю привабою, була холодна як лід, і її зелені очі теж були як лід. Чого їй тут треба? Яке життя? Чиє? Хіба й вона архітектор? Таня трохи знала про «Космос». Більше догадувалася, ніж знала. Але ще й ця дівчина? Невже й вона — там?

— Ви дозволите мені сісти? — звертаючись чи то до Тані, чи до Діжі, спитала Вероніка.— Я замоталася до смерті. Цілий день не присідаючи! І головне — нічого невідомо! Й досі нічого! А той бовдур не міг сказати хоча б учора, хоча б сьогодні зранку.

— Це для вас так важливо? — киваючи на зачинені двері кабінету, тихо спитав Діжа.

— Уявіть собі! Я егоїстка! Мене зараз зовсім не хвилює, з ким зустрівся Кеннеді, і куди поїде Аденауер, і що робиться в Західному Берліні, і які країни будуть брати участь у спільному європейському ринкові, і що діється в Конго, і за якою ще елементарною часткою ганяються наші й американські фізики, і формула дезоксирибонуклеїнової кислоти теж мене зовсім-зовсім не цікавить. Мені потрібно тільки знати, чи одержить премію проект Володимира Пушкаря, студента-дипломника вечірнього відділення Київського будівельного інституту.

«Ага,— відмітила про себе Таня,— все ясно». Розстановка сил нарешті постала перед нею у всій повноті. Можна було пройти перед фронтом і зробити такий собі інспекторський огляд, що Таня й здійснила, гордо несучи свою голівку, показуючи Вероніці модні стегна і «шпильки», трохи кращі, ніж у доньки Кукулика. Ще хвилину тому Таня відчувала себе знищеною, вона здавалася сама собі противною, невродливою, маленькою, миршавою, якимсь кошеням перед цією пишною тигрицею з білим волоссям і білим (так, так!) голосом! Тепер усе стало на свої місця. У Вероніки був якийсь Пушкар, хай йому легенько гикнеться, хай він живе сто років і хай навіть його проект (сміх один, мабуть, а не проект! Можна уявити, на якого піжона зміняла Вероніка Діжу, та й на кого ж вона могла зміняти!), хай навіть його проект одержить заохочувальну премію, а якби Таня була членом жюрі, то голосувала і за третю чи там другу (першу ж ніколи не присуджують все одно). Хоча як же голосувати, якщо всі проекти під девізом?

— Я міг би згодом побачити цього... вашого Пушкаря? — спитав Діжа, і в нього в очах майнуло те, що Таня завжди бачила в його очах: притаєна гострота, і трохи злого сміху, і кепкування над співрозмовником. Ах, як приємно спостерігати нове Діжине народження. Він знов ставав самим собою, ставав ще ледь помітно, але Таня не могла помилитися. Досі не знала, кого мала ненавидіти, тепер знала: оцю білу! Альбіноску! Фею з довгими ногами!

— Ви ще його побачите! — пообіцяла, мружачись, як тигриця, Вероніка.— Він ще буде директором вашого інституту. Я обіцяю вам...

Вона не жаліла навіть рідного батька, а вже що там для неї Діжа! Згорьована посмішка перерізала Діжі обличчя. Він промовчав, а в очах у нього знов заятріло страждання. Таня до болю стиснула пальці. Повернулася на своє місце, стояла за столом, не сідала, гарячково думала: що робить, що? Вигнати цю нахабу звідси? Щоб вона не мучила Івана, щоб... Погляд її впав на годинник. Стрілки показували без чверті сім. Діжа забув навіть про футбол, побачивши Вероніку! Таня вискочила з-за столу, перебігла кімнату, крутнула ручку динаміка, всадила штепсель у розетку. З круглої пластмасової коробочки, з написом «Весна», вирвався голос радіокоментатора, виплеснулося ревіння трибун, свист, нерозбірливі голоси. Коментаторів голос аж лящав: «Ось Базилевич стрімко проходить по краю, обводить одного захисника, другого, входить у штрафний майданчик, воротар кидається йому під ноги, але Базилевич встигає перекинути м'яч назад, у центр, де відразу три київські нападаючі, ворота пустують, ворота пустують, треба бити! Ну! Удару не послідувало. М'яч перехопили ленінградські захисники, ось вони вже з своєї половини пробують налагодити атаку, кияни сьогодні часто програють середину поля, вони зовсім не грають в центрі поля, це може погано скінчитися, ленінградські нападаючі безнаказано розігрують м'яч у центрі, ось слідує довга передача на лівий край, на Бурчалкіна...»

Діжа не чув гавкітливого коментатора. Думав про того невідомого Пушкаря. Раз Вероніка його любить, значить, то справжній талант, може, новий геній в архітектурі, якийсь незвичайний хлопець, проект «Сонце для всіх» безумовно належить йому. Ніхто його не знав, ніхто ніколи не чув про нього, він десь скромно возив на будівельні майданчики панелі й бетонні перекриття, возив «дірки», як сміються будівельники, і потихеньку мріяв про майбутній Київ, вимріяв собі невеличкий куточок у майбутньому Києві і от показав його людям... І все це називається одним словом — «талант». Він ще не мав навіть закінченої вищої освіти, та й ту, що матиме, одержав уривками, хапаючись, через десяте-п'яте, бо весь час працював, заробляв собі на штани й на котлети; він, мабуть, не має навіть квартири

або живе десь на околиці в глиняному дідівському будиночку, і ніхто ніколи не міг би й подумати, що в отакому будиночку можуть народжуватися геніальні будівлі майбутнього, будівлі, в яких житиме людина комунізму, наш нащадок, наш вимогливий, скептичний по відношенню до наших промахів і помилок нащадок.

А хто ж ти, Іван Діжа? Напханий всіма даними, які тільки є в світовій архітектурі, обвішаний дипломами, кандидат архітектури, начальник першої архітектурної майстерні республіканського проектного інституту, номенклатурна одиниця республіканського масштабу, світла особистість, хто ти? Колись малим хлопцем темної осінньої ночі ти, спотикаючись і падаючи в багнюку, помагав матері тягти з степу важкий, як доля, телефонний стовп. Тоді ти був будівничим. Ти тяг той стовп на погоріле дворище, як тягли колись каміння на будівництво соборів, а потім молилися, клали камінь і самі дивувалися своїм витворам. Може, й ти тоді був близький до високої талановитості справжніх будівничих, може, з тієї хатини, яку ліпила твоя мати, мов ластівка — гніздо, а ти помагав їй, теж треба було дивуватися. А що ти зробив після того? І хто ти є? Той хлопець — талант, це видно по очах Вероніки. А ти просто елементарний тридцятилітній крикун, старий холостяк, телепень, торба з цитатами. У тебе нестерпний характер, і тебе ніхто не любить. Ти раз у житті побачив цю дівчину і чомусь вбив собі в голову, що вона має покинути все і бігти за тобою, як цуценя, а вона забула про твоє існування, як тільки вскочила в трамвай. Бо є люди — в тисячу разів розумніші, талановитіші, кращі, потрібніші за тебе.

— Крикун,— промимрив Діжа і знов почервонів від несподіванки.— Пробачте,— сказав він,— я вискочив на хвилинку, мені знов треба туди.— «Докрикувати до кінця»,— подумав, просуваючись у вузький тамбур між подвійними дверима Кукуликового кабінету.

Дві дівчини подивилися одна на одну. Розвідка поглядами. В їхніх поглядах можна було вичитати страх і сподівання. Кожна боялася за своє, кожна сподівалася на своє, а в очах малювалося те саме: сполохані тіні сподівань пролітали, мов чорнокрилі птахи. Коментатор вицокував язиком. Шкодував, що тренер киян Соловйов вирішив замінити Басалика. «Басалик тільки розігрався. Він уже почав обводити своїх опікунів. Стрімко пройшов...» Так і в житті, думала Таня, хтось когось має замінювати. І Кукулика колись замінять. Може, й справді, той невідомий Пушкар, про якого так закохано говорить Вероніка. Думки її йшли, мов шаруваті хмари в небі. Зверху одні, під ними ще, а глибше — зовсім затаєні; вона й самій собі не признавалася, що там, на самих глибинах свідомості, пливуть ще якісь думки, пливуть незалежно від її волі

й бажання, і думки ці читалися там: «Замінювати... Замінюють у житті і... в серці... І в Діжиному серці тепер хтось має замінити Вероніку... Не тепер, а згодом, але однаково...» Була й ще думка. Але водночас і не було її. Таня не допускала її до себе, вона не мала права допустити, це було б зовсім жорстоко по відношенню до Діжі... Але Вероніку вона тепер майже любила. І коли звернулася до неї, то в голосі Таниному звучала приязнь:

— Ви... любите...

— Що,— скинулася Вероніка,— що?

— Ви любите футбол?

— Футбол? — Вероніка засміялася, і Таня побачила, яка та все-таки вродлива, які в неї соковиті губи, які широкі очі, скільки в них зеленого чуда.— Я його ненавиджу!

— І я теж,— Таня засміялася, стала зовсім ласкавою, доброю, без хизування перейшла кімнату, висмикнула штепсель, коментатор захлинувся, стало тихо.

— Ну, що ми робитимемо? — спитала Вероніка, довірливо дивлячись на неї, на свою спільницю.

— Ждатимемо,— відповіла Таня.— Вже скоро. Якщо тільки вони там не перервуть засідання і не стануть дивитися футбол по телевізору. Кошарний, ви ж знаєте його, він такий запеклий болільник!

— Я його терпіти не можу!

— І я теж.

— У нас з вами багато спільного. Як вас звати?

— Таня.

— А мене... Та ви ж знаєте! Таню, давайте... Якщо все обійдеться гаразд і Володин проект... Одним словом, я вас запрошую! З вашим приятелем! Адже у вас він є? Не може ж не бути в такої дівчини.

— Спасибі... Але в мене...

Слово «нема» вона не могла вимовити. Не слухалися губи. Просто дивно, як це вони могли не слухатися. Ворушилися, але слово з них не видобувалося, хоч плач. І таке ж коротеньке слово «нема».

— Знаєте що,— сказала вона відчайдушно,— якщо справді... то ви... запросіть товариша Діжу!

— Діжу? Неодмінно! Це вже вирішено. Я на нього загадала сьогодні: «Любиш — не любиш». Знаєте, як на ромашку.

— Не треба,— раптом тихо сказала Таня. Вона стояла посеред кімнати, опустивши руки, зблідла, розгублена.— Не треба його запрошувати.

— Але ж ви тільки що... Та ви просто чудна якась дівчина. Таню! Ви мене чуєте? Навіщо ви знову?

Таня не знала, що вона робить і навіщо? Якби ж то їй хто міг пояснити. Вона знов опинилася коло гучномовця «Весна»

і знов тикнула чорний штепсель у розетку. Коментатор зраділо заревів від захвату, одержавши ще двох чарівних слухачок.

— Виключіть! — гукнула Вероніка.— Ви ж казали, що не любите...

НАРОДЖЕННЯ ФАКТІВ

Один геоморфолог (його можна популярніше назвати ще геологом або й просто географом) у своїй книжці, присвяченій опису нашої планети, висловив таке досить глибокодумне твердження. Земля стискується, внаслідок чого виділяється велика кількість тепла, яке нагріває Землю, внаслідок чого вона... розширюється... Так що ж — хотілося спитати того геоморфолога,— стискується Земля чи розширюється? І чи не нагадує таке твердження відомої побрехеньки, як два вовки загризлися і зжерли один одного, лишивши тільки хвости?

Але ми підемо далі й поставимо запитання вже перед іншими вченими, перед тими вченими, які досліджують людину, що для нас найцікавіше. Так от. Чи буває синхронність думок і почуттів? Чи буває так, що мати глупої ночі за сотні кілометрів відчує, що з її дитиною щось не гаразд, і прокидається, і вже не може заснути? Чи буває таке, що людям, які кохають одне одного, сняться однакові сни? Чи можемо ми підтвердити легенди про те, що тібетські далай-лами, сидячи в своєму палаці Потала в Лхасі, могли в думці наказати якомусь тібетському князькові прибути до столиці і той вловлював цей безмовний наказ за тисячу кілометрів, сідлав свого волохатого коника й вирушав у далеку подорож на поклін до далай-лами? Вчені кажуть: телепатія. Тобто передача почуттів на відстань. А як це пояснити? Вчені кажуть: нервичний зв'язок. Тобто нервичний зв'язок пояснюється... нервичним зв'язком. Біологічна алхімія.

Становище наше надзвичайно важке. Бо якраз зараз треба описати випадок, що має трохи спільного з нервичним зв'язком, розповісти про маленьку подію, яка для критичного розуму, звичайно ж, видається неймовірною, але в нас немає виходу, ми зобов'язані реєструвати все, що відбувалося того дня і перед дверима кабінету Василя Васильовича Кукулика, і в самому кабінеті.

Отже, майже в той самий час, як по той бік дверей кабінету в приймальні пролунав голос Вероніки Кукулик, яка наказувала Тані: «Виключіть», в самому кабінеті теж пролунав жіночий голос, а раз там присутня була єдина жінка, то голос той міг належати тільки Тетяні Василівні, і він справді належав їй, і вимовила вона те саме слово, що й Вероніка: «Виключіть». Тільки там наказувала дочка, а тут наказ адресувався до її батька, до Василя Васильовича Кукулика, і звучав так само

категорично, коротко й вимогливо: «Виключіть», і стосувався телевізора.

Ми абсолютно відмовляємося якось коментувати цю подію, не станемо підводити під неї жодного наукового фундаменту, заздалегідь знімаємо з себе будь-яку відповідальність за такий дивовижний збіг і можемо тільки сказати, що таку розкіш може дозволити собі лише сліпий випадок. Бо ж подумайте: однакове слово, майже в той самий час, та ще й переплетене, так би мовити, гомогенністю, тобто однорідністю, суб'єкта і об'єкта, бо з одного боку суб'єктом виступала дочка, а з другого боку слугував об'єктом батько. Простіше кажучи, з одного боку кричала дочка, а з другого боку кричали на батька. А крик був той самий: «Виключіть!»

Діжа причиняв двері, зайшовши до кабінету. Телевізор замовк, бо Кукулик з дивною для нього поквапливістю виконав наказ Тетяни Василівни і сідав на своє крісло, потираючи руки, наче вони в нього заклякли.

— Я хочу спитати вас усіх: що вам казав товариш Кошарний, даючи на рецензію проекти?

Зачарованість діяла ще й досі. Що могла сказати ота клята телефонна трубка Тетяні Василівні? Чому вона вже ось протягом півгодини тільки й знає, що повторювати це запитання, хоч ти кілок їй на голові теши! Ні футбол, ні цигарка, ні його, Кукуликові, погляди не впливають, не діють, не помагають.

Діжа почув запитання Тетяни Василівни спиною. Він не знав, що відбувалося тут за останні півгодини, і тому вирішив, що запитання Тетяни Василівни спрямоване до нього. Ще не згасивши білого шаленства в очах, викликаного власними думками по той бік дверей, Діжа повернувся до присутніх, промовив голосно, з викликом:

— А що міг сказати Кошарний? Насамперед він сумнівався в наших розумових здібностях. Не міг припустити, що ми можемо щось самостійно вирішити. Він хотів виступити бабою-повитухою нашої думки. Він організовував громадську думку! До мене аж на Нивки приїздив, дивився, як я голюсь, вмовляв хвалити «Космос» і лаяти «Сонце». Бо, мовляв, більшість за «Космос». Так погані слідчі шантажують звинувачених. Одному кажуть, що товариш виказав його, а товаришеві кажуть, що його виказав той. Тоді кожен з них, лякаючись відстати, починає валити на свого спільника. Ну, та це приклад не зовсім вдалий... Справа не в цьому. Просто я збагнув, що Кошарний чомусь жити не може без цього «Космосу». Ну гаразд. А я не можу без «Сонця». От ми й не зійшлися. А кому «Космос» був потрібний, той пішов за намовлянням Кошарного. Що ж...

— Ви думайте, коли говорите! — з прихованою загрозою в голосі сказав Кошарний.

— А я думаю.

— От-от, думайте!

Діжа мовчки розвів руками. На нього дивилися з настороженим вичікуванням. Що він ще скаже? Мало того, що він дратував їх цілий день своїми півнячими вихватками,— він ще й тепер... Звинувачував мало не в якійсь злочинній змові з Кошарним. Зрештою Кошарний теж мав право на свою власну думку, йому теж міг подобатися якийсь проект, а якийсь не подобатися, він міг і сказати про це своїм товаришам. Що ж тут такого? І до чого це дивне запитання Тетяни Василівни? Так думали майже всі присутні, а може, навіть усі, включаючи й Брайка, і академіка, і секретаря міськкому. А поки вони думали й мовчали, Діжа вибалакувався до кінця. Спинитися тепер він не міг.

— Виявляється, у нас і досі не перевелися мастаки штучно створювати громадську думку,— з неприхованою зловтіхою говорив він.— Наплодили цілі оберемки геніїв з титулом: «Є така думка». Залізе, бувало, за стіл головуючого, візьме папірець, на якому нічого не написано, проскрипить: «Є така думка» — і сиди, мовчи й чухай чуба, бо вже тобі робити тут нічого, вже «думка є». А чому вона є? Де вона взялася? Як вона могла виникнути поза моєю й твоєю головою, поза нашими головами, поза головами тих, хто покликаний створювати цю думку, формувати її, народжувати? Це нагадує непорочне зачаття діви Марії. Але та хоч принесла Ісуса, а я? В мою голову вкладають чужу думку і виймають її, мов з холодильника, точнісінько такою. Жодних видозмін! А навіщо ж тоді, питається, моя голова? Носити капелюх? Ходити до перукарні? Фотографуватися для паспорта?

Всі мовчали. Кошарний знов поривався щось сказати, але Кукулик великодержавним жестом правиці стримав його: «Не заважай». Цей цвіркун добалакається до таких чортиків, що й сам не рад буде.

— На що ви натякаєте? — прочистивши горло, сталеводзвінким голосом спитав він зненацька.— Може, ви — взагалі проти керівництва?

— Я не натякаю,— безстрашно огризнувся Діжа.— І не ототожнюйте методів Кошарного з справжнім керівництвом. Якщо на те пішло, то я теж член партійного бюро нашого інституту. Але, на жаль, партбюро не займалося справами конкурсу, не могло займатися, бо все зосередилося тільки в руках у Кошарного. Я констатую факти. Тетяна Василівна спитала, я відповідаю. Хай скажуть товариші.

— Мені не здається справа такою похмурою, як її намалював товариш Діжа,— сказав спокійно представник Держбуду.— Припустімо, що товариш Кошарний, даючи, наприклад, мені той чи інший проект, міг висловити про нього ту чи іншу думку. Що ж з того? Хіба це якоюсь мірою могло вплинути на мене, на моє інженерне сумління, на мої смаки? Я притримуюся того принципу, що для читання чужих проектів не потрібні чужі очі,

я користуюся власними очима, а раз так, то в мене всі підстави вважати й думки, які виникли внаслідок вивчення того чи іншого проекту, все ж таки своїми власними думками, а не прищепленими мені шляхом своєрідної ін'єкції. Я категорично заперечую проти постановки запитання в такій формі, як це зробила шановна Тетяна Василівна, а тим більше проти відповідей на нього такого скандального, я б сказав, характеру, як то дозволив собі тільки що товариш Діжа.

Вперед! Ми тут для того, щоб перемагати, а не рахувати ворогів наших!

Кукулик стрепенувся після слів держбудівця. Розправив груди. Налився силою. Покашляв по-генеральськи. Уклін — у бік Тетяни Василівни:

— Звиняйте, шановна Тетяно Василівно, але ви трохи не по суті. Ми відхилилися від нашого основного... Ніхто з нас не може скаржитися. Дискусія була плідною. Мав місце жвавий обмін думками... Збережемо всі форми демократизму...

— Не забувайте й про суть демократизму,— тихо нагадав Олексій Іванович.

— Дякую, Олексію Івановичу. Ви вчасно поправили мене. Звиняйте за неточність... Збережемо і форми, і, головне,— суть демократизму... Можна б і підсумувати... Товаришу Кошарний, ви можете познайомити товаришів з протоколом? Щоб у нас не було...

— Я готовий! — підскочив Кошарний.

«Кожен удає блазня на тому місці, де його поставлено»,— подумав академік, відчуваючи, що на цей раз іронія спрямована й проти нього самого, так би мовити, автоіронія. Адже саме час встати й сказати, що підсумовувати рано, що треба розібратися з проектами, розібратися, чи мав право Кошарний нав'язувати свою й Кукуликову думку, чи достойно було штучно створювати опінію навколо «Космосу» і чим це пояснюється? Але хто ж скаже? Він надто старий для цього. Він уже давно навчився переживати безмовні діалоги, гамувати суперечки, заховувати їх у власному мозкові. О, якби він міг хоч раз випустити з свого мозку демонів суперечки, які гніздилися там! З їхніми блискучими аргументами, з їхньою вбивчою класичною іронією, з гнучкістю їхньої думки! Але ні. Хай інші, молодші, а він послухає. Він занотує в пам'яті найменші подробиці й потім ще довго перетасовуватиме все сказане тут, розбиратиме його причепливо, сперечатиметься з уявними супротивниками, знищуватиме їх своїми доводами, такими доводами, на які здатен тільки академік Голубицький.

Секретар міськкому підняв руку скромно, мов учень.

— Ми вас слухаємо, Олексію Івановичу,— схилив голову Кукулик.

— Я хотів би сказати з приводу питання, зачепленого Тетяною Василівною. Звичайно, не слід так палко, навіть трохи аж

хворобливо реагувати, як це зробив товариш Діжа, і тим більше узагальнювати. Істина завжди конкретна. Давайте виходити з цієї передумови і нею керуватися. Йдеться про конкретний факт. Товариш Кошарний секретар жюрі. Так? Так. Два місяці, які ми мали для підведення підсумків конкурсу, він неподільно розпоряджався всіма проектами. Так? Теж так. Він давав членам жюрі конкурсні проекти для рецензування. При цьому він міг, звичайно, висловлювати й свою особисту думку з приводу того чи іншого проекту. Це теж його право. Тетяна Василівна поставила своє запитання, очевидно, маючи на те якісь підстави. Очевидно, вона пояснить нам. Але вже з того, що я тут почув і що сам знаю як член жюрі, мені зовсім не здається, що питання, підняте Тетяною Василівною, не стосується суті нашого засідання. Моральним аспектом будь-якої справи ніколи не слід нехтувати, а особливо такої справи, як конкурс під девізами, де не виключені випадки зловживань. Заздалегідь прошу пробачення у товариша Кошарного: я зовсім не хочу тим самим кинути йому звинувачення в неморальних вчинках, а тим більше в зловживанні своїм становищем секретаря жюрі. Але якісь сумніви в товаришеві з'явилися, і треба ці сумніви або ж спростувати, або... Поки що ми маємо запитання Тетяни Василівни, яке, очевидно, повторюю, базується на якихось сумнівах чи, може, й фактах; маємо також заяву товариша Діжі, заяву трохи гарячу, не в усьому прийнятну, але відкиньмо в ній те, що йде від палкого темпераменту нашого молодшого товариша, і візьмемо факт: товариш Кошарний приїздив додому до товариша Діжі й намовляв того хвалити проект «Космос» і забракувати «Сонце для всіх». Тепер скажу про себе. Знову ж таки — тільки факт. Мені товариш Кошарний прислав лише один проект — «Космос». Подзвонив і сказав, що товариш Кукулик схвально поставився до цього проекту, що більшість членів жюрі пропонує цей проект на першу премію, і попросив мене ознайомитися з ним. Я ознайомився. Але що я міг винести з такого знайомства? Конкурс — це насамперед порівняння. Щоб оцінювати проекти, треба мати змогу їх порівнювати, а я такої змоги не мав, бо мені секретар жюрі надіслав лише один проект. Звичайно, товариш Кошарний, знаючи мою службову зайнятість, міг справді присилати мені проекти тільки вибірково.

— Саме так я й зробив. Ви надзвичайно точно...— зраділо вставив Кошарний. Олексій Іванович зітхнув.

— Але я все-таки сказав «проекти», а не проект. Можна було б дати мені два, три, чотири проекти, а не один. Та й потім: всі ми зайняті, у всіх у нас обмаль часу, отже, чому робити виняток тільки для мене і берегти мене від роботи в жюрі? Раз я член жюрі, я повинен нести таку саму навантаженість, як і всі, щоб відповідальність мати теж однакову з усіма. Очевидно, товариш Брайко був саме такої думки про мою участь у роботі жюрі, бо він подзвонив до мене в міськком

і попросив, щоб я познайомився хоча б з проектами «Провесінь» і «Сонце для всіх». При цьому товариш Брайко пояснив, що це його особиста просьба, що він просто хотів би перевірити свої думки, порадитися щодо своїх думок.

Секретар міськкому глянув на Брайка, і всі глянули.

— При цьому товариш Брайко жодним словом не згадав ні про товариша Кошарного, ні про справи конкурсу взагалі. Які саме його думки про названі проекти, він теж не став уточнювати. Він тільки попросив мене, якщо буде така змога, ознайомитися з проектами. Я правильно кажу, товаришу Брайко?

— Так,— не підводячись, тихо сказав Брайко.— Я попросив вас зумисне, сподіваючись, що сьогодні відбудеться саме така розмова, яка відбувається, і розраховуючи на вашу партійну принциповість. Справа в тому, що товариш Кошарний або ж зовсім не давав деяким членам жюрі проектів «Сонце для всіх» і «Провесінь», або ж давав з словами: «Василь Васильович вважає це мильною бульбашкою. Жюрі відхилило проект».

Кукулик совався на кріслі, червонів, пітнів. Тепер це був схудлий атлет з попелястою, як у старого слона, шкірою на обличчі й на руках.

— Ну! Ну! — комусь ще погрожуючи, пробурмотів він.

— Я скеровував думки! — тонким голосом вигукнув Кошарний.

— А ви відчуваєте в собі таку силу, щоб скеровувати думки присутніх тут товаришів? — поспитав секретар міськкому.

— Я... Я виконував вказівки Василя Васильовича.

— Звиняй, голубе,— Кукулик підвівся, і тепер стояло троє: секретар міськкому, Кукулик і Кошарний.— Ти не... Я тобі таких повноважень не... І взагалі, що ти собі думаєш! Як ти смієш!

Вперше за сьогодні Кукулик перейшов на крик. Стриманість покинула його. Він наповнився гнівом. Хотів видобути з гніву мудрість, хотів одержати мудрість з крику, як хіміки одержують сіль від взаємодії кислоти з металом.

Секретар міськкому посміхнувся, сів. Факти робили свою жорстоку справу. Час коментарів ще не настав. Хай випливають з мороку невідомості нові й нові факти. Хай викричиться Кукулик. Він тільки допоможе своїм криком народженню нових фактів.

Кошарний розгублено озирався. Все попливло в нього з-під ніг. Він лишався сам. Він простягнув руки, смикнувся простягти руки до Кукулика.

— В-вас...

Кукулик віддалявся, віддалявся. Вже не кричав, сів, але Кошарного знати не знав, жодного поруху в його бік. Супив брови, схудлий атлет, з посірілим лицем, з стурбовано насупленими бровами, з чавунною задумою в постарілих очах. Тільки що він був разом з Кошарним. Два відважні рейдери в морі чужої

розгубленості. Два невловимі бомбардувальники в нічній каламуті високого неба адміністративних пристрастей. Тепер один утікав, другий лишався. Ворожий літак-заброда в чужому темному небі, висвітленому десятками потужних прожекторів. Ще мить тому він ховався в пітьмі, непомітний, стрясав простір гримотінням, погрожував, сіяв страх і покору, і пітьма клубочилася навколо, як вічний порятунок для нього. А тепер безпорадний, засліплений, нікчемний у своїй наготі. І прожектористи дивуються: таке мале й миршаве, а диви ж ти — погрожувало... І нещадно полосують його променями своїх прожекторів і показують його жалюгідність і безсилля. Головне — освітити ворога, і тоді він втрачає свою силу.

Освітимо ж Кошарного.

КОШАРНИЙ

Родовід Кошарного заплутаний і нецікавий. Можна з певністю стверджувати, наприклад, що триста років тому один з предків Кошарного мав шинок на Звіринці за Либеддю, на «схибистому місці». В одному з орендних контрактів з Видубецьким монастирем згадується прізвище Кошарного, «которому пустили-смо в аренду шинок всякого напитку, т. е. горилки, меду, пиво, також деготь, сено и овес продавати позволи-смо на селе нашие выдубицком, прозываемом Зверинцу, и где им сподобится на всех грунтах выдубицких. Хто бы хотел под монастырем горилку и мед шинковати, той повынен в пана арендара на шинк брать напиток, албо чоповое ему заплатити, також варуем, же нихто з поданных наших зверинских не важился на вселие чили на крестины, чили на иные значение учти на сторони без видома пана арендара...»

Як бачимо, повноваження були досить широкі. Мабуть, ще з тих часів і повелося в роду Кошарних прагнення до того, щоб мати тільки для себе найжирніший борщ і найбільший шматок пирога, а якби змога, то й повітря чистого — найбільше, і неба над головою, і сонця в свою хату. Зі «схибистих місць» на Звіринці Кошарні перекочували до центру міста, на тиху Тарасівську вулицю. Професії в них щопокоління змінювалися, і вже батьки Кошарного спеціалізувалися на зубах: мати виривала, батько робив протези, так і жили потихеньку.

Цивілізація йшла назустріч Кошарним. Вона несла з собою безліч консервів, псувала в місті повітря, а в річках воду різноманітними промисловими відходами, все це прекрасно руйнувало в людей зуби і забезпечувало Кошарних роботою не тільки в клініці, а й удома, де в батьковому кабінеті за китайською бамбуковою ширмою (дуже дорога і дуже рідкісна ширма з провінції Сичуань!) стояла монументальна імпортна бормаши-

на, а в великій ванній кімнаті в численних шафочках ховалося все необхідне для хитромудрого продукування штучних зубів, коронок і цілих щелеп! Дантисти жили в достатку, але не мали слави, тому сина вирішили проштовхнути в сфери, де та слава кується й добувається. Так опинився Антон Кошарний в архітектурі.

Змалку прищеплювали Кошарному думку про те, що він повинен пишатися своєю спадковістю. Щодня чув Кошарний розмови на тему про киян і не киян. Мовляв, кияни в Києві — це здебільшого не кияни. Київ — тільки великий пункт на шляху людських мандрів. Для багатьох це Парнас, для інших — Голгофа, а кому — лише вузлова пересадочна станція, щоб їхати вгору, а іноді й униз. Кияни з діда-прадіда, як правило, живуть скромно, у них непомітні професії (ось ми — дантисти, а наш дядя — експедитор, а тітонька — продавець!), заправляють тут усім ось уже понад тисячу років — варяги, тобто прибульці, простіше кажучи, зайди. Мотивація? Київ, мовляв, потребує притоку свіжих сил. Хіба це не смішно? От він, їхній син, хіба це не свіжа сила? І так далі, і так далі, і так далі.

Так Кошарний вийшов у життя з твердим переконанням, що завдяки своєму, так би мовити, географічному становищу він має перевагу над усіма тими, хто не киянин. Особливо зросла в Кошарного певність своїх сил після введення обмежень, а згодом і заборони прописуватися в Києві приїжджим з периферії. Хай ти хоч і Ломоносов, а якщо ти не з Києва, а з Кобеляк, то гибій собі там, а до нас — зась! Ми самі собі Ломоносови, і Сковороди, і Шевченки, і Максими Горькі!

Коли в Інститут житла приїхав з Запоріжжя молодий кандидат архітектури Іван Діжа, Кошарний відразу відчув загрозу з його боку. Він тільки-но утвердився на посаді головного інженера інституту, вислуживши перед цим п'ять років вірою і правдою Василеві Васильовичу Кукулику і допомігши йому «висунути» колишнього головного інженера на посаду в Спілку архітекторів, бо Кукулик не мирився з своїм головним і будь-що хотів його позбутися, а в цих колах позбутися людини можна було, тільки висунувши її на якусь вищу, хоч, може, і непотрібнішу, посаду. Але тепер Кошарний злякався, що його теж кудись висунуть або засунуть, якщо в інституті стануть з'являтися такі таланти, як оцей провінціальний Діжа.

Він спробував позондувати грунт у Кукулика з наміром повернути голоблі Діжиної хури назад на Запоріжжя. Але Кукулик міг бути упертим як осел.

— Звиняй, голубе,— сказав він,— я погодився з думкою Брайка запросити Діжу на першу архітектурну майстерню, і я від цього не відступлюся. Прописка? Організуємо й прописку. І квартиру я доб'юся для нього. Футболістам же даємо, чому ж не дати архітекторові, та ще й здібному?

Тоді Кошарний пішов у атаку на Діжу. Запросив того до ресторану. Випили пляшку коньяку. Кошарний хвалив Діжині роботи, хвалив виселок у Запоріжжі, спроектований групою архітекторів на чолі з Діжею, якийсь його будинок на проспекті Маяковського. Потім почав лякати.

— Ти думаєш, тебе виписали сюди за талант? Помиляєшся! Тут не потрібні таланти. Тут потрібні негри! Чорнороби! Воли! Це ж столиця. Тут більше половини всіх архітектурних кадрів республіки. Хочеш самостійно проектувати — коти знов у мишачу нору. А тут — дивись, слухай, учись, дякуй. І по-пластунськи підповзай до архітектурних посад. Архітектор — це не талант, а посада. І в художників так само, і в письменників, і в композиторів, а ти ж думав як? Намалювати зуміє кожен. А просунути, проштовхнути? Тут потрібен авторитет, так би мовити, рука майстра. Щоб жодних сумнівів. В інстанціях сидять люди темні. Їм треба одержувати гроші хороші, через те вірять вони тільки перевіреному, щоб не рискувати. Рискнеш — полетиш з посади. А кому це потрібно? Тому й тримаються за авторитетів, за них стоять горою. А ти — авторитет? Ти ще невідоміший, ніж отой ікс у алгебрі. Хто там знає, ікс ти, ігрек а чи зет.

— Я — зет,— сказав Діжа.

— Ну, от і я ж про це. Підніміш голову, висунеш передчасно — відірвуть!

— Не думав я про це,— спокійно відповів Діжа.

— То подумай, подумай.

— А навіщо.

— Як то навіщо? Пропадеш же в нашій столиці.

— Вона така ваша, як і наша. Та мені й однаково — столиця чи не столиця. Я звик працювати і більше ні про що не думати. Я архітектор, а не Томмазо Кампанелла або якийсь там Савонаролла.

— А я? Я теж будівельник, інженер, архітектор, а не апостол правди і добра. Але я бачу, що ти хлопець свій, і мені тебе жалко стало, і я вирішив...

— А ти не жалій...

— Та ні, я не в такому аспекті... Я до того, щоб ми були завжди разом, держалися купи. Це найголовніше — держатися нашим хлопцям купи.

І Кошарний жестом рук показав, як треба держатися купи, і обличчя в нього було злякано-плаксиве при цьому, і Діжа відразу зрозумів: Кошарний нездара, випадкова людина в мистецтві, безталанна й примітивна, як оті його жести...

— Не звик я до таких балачок,— сказав він.

— Ну, це пояснюється тим, що ти не жив у столиці, не був.

— Не цим, не цим пояснюй,— перебив його Іван.

— А чим же?

— Це вже йде від характеру. Один тільки балакає все життя, інший — працює. Так би мовити, розподіл праці. Я належу

до тих, хто працює. Заважатимуть мені — видряпаю очі, горло перегризу! Ти ще лякатимеш мене інтригами...

— Ого, ще й які є інтриги!

— Чув. Але не боюся. Нема інтриг. Не може бути. А будуть — розвіємо! Інтриги хай у театр несуть, там зараз у п'єсах гостра нестача інтриг. А мені — не заважай працювати! Більше я нічого не знаю і знати не хочу. Ясно?

— Тебе всі бояться,— заговорив по-іншому Кошарний.

— Чому?

— Бояться, і все. Якийсь неспокій ти вносиш у душі. Сама твоя присутність уже несе неспокій. Коли ти стоїш коло свого столу, то в майстерні така атмосфера, ніби серед солдат, які ждуть генерала. Сковуєш ти людей. А коли заговориш — ще гірше. А коли хто побачить, як ти працюєш,— то ще гірше! Найгірше ж — наслідки твоєї роботи. Можна подумати, що в тебе десь заховано сотню рабів, або якась казкова скатертина, або ще щось містичне, понадприродне, так неймовірно багато виходить з твоїх рук проектів, статей, рецензій, відгуків. Все це поза межами людських здібностей і спроможностей. І от усі бояться, що ти станеш вимагати від кожного такої самої працьовитості. А нікому не хочеться робити більше, порушувати свій спокій. І тому тебе не тільки бояться, а ще й ненавидять.

— Хто ж?

— Усі.

— І ти?

— Ну, до чого тут я?

Після тої розмови Діжа втратив до Кошарного будь-який інтерес. Не впливало навіть те, що Кошарний займав посаду вищу, ніж Діжа, був усе ж таки Діжиним начальником. Якщо над тобою поставлений дурень і ти добре знаєш, що то дурень, то треба або ж спробувати його усунути, або ж просто не помічати. Діжа знав, що усунути Кошарного не так легко, поки в інституті Кукулик,— отже, він просто ігнорував головного інженера як архітектора. Навіть з жалем іноді думав про Кошарного. Навіщо поліз чоловік туди, де його не засипане й ніколи не змелеться? Так би жив нормально, а тепер усе життя нестиме на собі тягар власної нездарності. Нездарність прозирала в Кошарного в усьому: в довготелесій, якійсь розгвинченій постаті, в задовгому сумовитому, мов сталактит, носі, в довгих руках з тонкими довгими пальцями, в занадто рідкому волоссі на тім'ї і в занадто білому, якомусь мовби курячому, тілі.

Є закон життя: беремо, щоб віддавати. Знання, вміння, велич душі, красу — все віддай людям, тільки тоді ти будеш багатим, тільки тоді одержиш ще більше. Кошарний належав до тих, хто хоче тільки брати. Дивно, як він міг продертися так близько до Кукулика, та ще й стати його правою рукою. Адже Кукулик... Однак ми так і не сказали ще нічого про Василя Васильовича Кукулика. Час телескопів робить неможливим

поклоніння сонцям. Видно всі плями. Якщо колись перед сонцем заплющувалися, то тепер досліджують, добираються до всіх сонць. Гляньмо ж і ми на те сонце, що ось уже скільки років ясніє на архітектурних обріях нашого міста і в зоряних каталогах архітектури має найменування — Кукулик.

КУКУЛИК

Кукулик був родом з Гайворонщини. Де по селах ще й досі збереглися химерні споруди земельних банків і земських шкіл. Цегла з світлої глини. Майолікові вставки над вікнами й дверима. Високі покрівлі з етерніту. Етерніт — у вигляді риб'ячої луски. Двері й вікна — в стилі пізнього барокко. Степове українське барокко — витвір рук безіменних майстрів з народу. Зелена майоліка, мов зелені очі лісів, що прозирають крізь стиглий ясно-жовтий степ. Мила серцю асиметрія. Може, саме там і народилася в душі Васька Кукулика жага до архітектури, викликана благородним бажанням зрівнятися з анонімними народними майстрами?

До Харкова, який тоді ставав центром живої архітектурної мислі, було далеко — Васько вдарився до Києва. Жив у бараку на Кооперативній вулиці. Двадцятеро дверей виходять у довгий, як нещастя, коридор. Перед кожними дверима — примус, ця пекельна машинка нестатків і зубожіння. Чадять примуси, варяться ріденькі супи, засмажені цибулею і тими жирами, які послав бог, що порядкує на Євбазі, і на Лук'янівському базарі, і на Житньому ринку, і на Бессарабці. Димлять погано складені цегляні груби в кімнатах. Кіптява, задуха. Чорний брудний дим навколо барака. А через дорогу — тюрма. Ніколи б не подумав, що в прекрасному Києві зміг знайтися такий похмурий закуток. От звідти й судилося починати свою архітектурну кар'єру Василеві Кукулику.

Навчання давалося важко. Плутався в епохах і стилях, мов у густому лісі. Голова щомісяця важчала, в ній набивалося дедалі більше якоїсь жахливої мішанини — ампір, готика, барокко, неоготика, чепухологія і єрундознавство! З усього ще сяк-так запам'ятати можна було грецькі колони і три основні ордери — дорійський, іонійський, корінфський. Старий викладач старогрецької архітектури виспівував гомерівські гекзаметри, вихваляв золотий вік Перікла, Парфенон, Ерехтейон, храм Зевса Олімпійського...

Але тут виявилося, що всі грецькі колони летять під три чорти. Появилися десь у Москві й у Харкові, стали появлятися й у Києві метушливі інженерики, які гучно іменували себе конструктивістами, лунали вже нові прізвища — не Фідій, і не Вітрувій, і не Браманте, а Корбюзьє, Гропіус, Ван дер Роє, Райт,

Таут. То тут, то там споруджували дивовижні будинки: кубики з засклениими стінками, жодних прикрас, якась гола конструкція, сумне видовище для ока, вихованого на солодких легендах про Парфенон і храм Артеміди, спалений Геростратом. Новітні Герострати розмахували вже не руками, і не циркулями, й не рейсфедерами, а дубцями. Все старе — зруйнувати! Дім — це машина для мешкання. В архітектурі важливий тільки простір, тільки організований простір, і більше нічого. Оголення функції. Рот у вас для того, щоб їсти й цілуватися? В такому разі ми споруджуємо фабрику-кухню тільки для прийняття їжі, а не для поцілунків з невірно зрозумілою красою. Чим більше відповідає приміщення своєму призначенню, тим воно красивіше. Архітектура — не мистецтво, а інженерія. Естетики в будівництві нема, хай лишається вона старим професорам дев'ятнадцятого століття.

Кукулик злякався. Поки він учився, щось у житті перевернулося, а він не помітив. Досяг такої малості, та й та виявилася тепер сумнівна. Знову переучуватися? Але не мав ні охоти, ні енергії. Скільки ж можна сидіти на студентських харчах, слухати шум примусів у бараку на Кооперативній вулиці й вліплювати очі в тюремний мур?

І тут прийшов порятунок. Конструктивістів почали бити. За відрив від традиції. За те, що викинули такі прекрасні, перевірені тисячоліттями грецькі колони. За те, що хотіли пограбувати соціалістичне суспільство, позбавити його краси, нав'язати йому машинізований стиль американського імперіалізму. Кукулик виступив на одних зборах і на других. Старі професори, які ще пам'ятали його досить сумнівні успіхи в освоєнні архітектурних премудростей, спершу кривилися від такого захисника їхніх святощів. Але потім вирішили: хай уже ліпше такий, ніж ніякий.

Кукулика помітили, хтось кудись його порекомендував. Його не питали, що він уміє і що знає. Йому відразу доручили чимось там керувати. Спершу зовсім непримітним. Чимсь таким дрібненьким, як прищик на носі. Але Кукулик сколупнув той прищик, покотив його з високої гори адміністративних захватів, накрутив на нього канцелярського паперового снігу, перетворив на велетенський колобок, сховався за ним, вигукував з-за нього час від часу: «Ми не допустимо архітектурної анархії! Ми не дамо безбатченкам! Ми... Ми...» Будувати він нічого не збирався. «Ми будуватимемо!» Прекрасна формула: «Ми!» Хтось робить діло, а ти галасуєш: «Ми!» В Москві спорудимо Палац Рад. Найвищий у світі. Вищий за Ейфелеву башту. Щоб увесь світ задер голови. Щоб злітали шапки. Колони неймовірної висоти! Підвалини з нержавіючої сталі. Що? У нас немає нержавіючої сталі? Ми покажемо, що у нас є все. Зупинимо все. Забудемо про плуги і про оборону країни! Мільйони брусків з нержавіючої сталі везли з металургійних заводів

Придніпров'я й Донбасу й закопували в московській землі на тому місці, де ще недавно стояв білосніжний храм Спасителя.

Щоправда, спершу Кукулика бентежило те, що, критикуючи конструктивність, йому доводилося водночас хвалити харківський Держпром і машинний зал Дніпрогесу, споруджені найзапеклішими конструктивістами. Але десь угорі ці споруди милостиво були залічені до соціалістичних здобутків, і з часом сумління Кукуликове заспокоїлося.

Так він дожив до війни, щораз просуваючись по щаблях службової драбини вище й вище. В ньому виробилася солідність, він вважався авторитетом, сам вірив у свою авторитетність і безпомилковість, і це часто давало йому змогу похизуватися своєрідним якобінством, трошки «загнути» вбік і сказати іноді щось таке, чого боязкі люди не можуть навіть подумати. Знання свої він розгубив, зате досконало вивчив науку службової балістики, тобто вміння завжди поціляти в саму серцевину справи, завжди бути на рівні, не відставати від епохи, вгадувати її бажання й вимоги. Про нього казали там, де вирішується питання про призначення того чи іншого керівника: «Ума не обширного, але керівник незамінний». І так він собі й ішов, і пройшов війну, і після війни енергійно насаджував милий його серцю квазігрецький стиль з цегляними колонами й одеколонними побільшеними пробками по покрівлях і з рицарськими баштами над житловими будинками. А коли треба було розкритикувати ці смішні й шкідливі надмірності, він перший виступив з критикою і невтомно воював за стиль простий і економічний, але не оголений, як у ті роки, коли розперізувалися конструктивісти, а насичений новою красою, яка б відбивала могутність нашого суспільства. Тепер сумління вже не тривожило його, воно не питало Кукулика, чому він у ті далекі роки не запропонував замість голої конструкції будівлю економічну й водночас прекрасну, а потяг у будівництво колонади? Тепер він добре засвоїв, що його роль в житті полягає не в тому, щоб виробляти якісь напрямки й стилі в мистецтві, не в тому, щоб не спати ночей і думати про майбутнє нашого мистецтва, про його покращення, про його максимальне наближення до потреб народних — ні, його роль полягала в тому, щоб вимахувати руками і закликати тих, хто нижче, йти за собою. А куди треба буде йти завтра, він, лягаючи спати, не міг сказати не тільки вам, а й самому собі, поки йому не подзвонять по телефону.

Змінювалися напрямки, точилися дискусії, когось критикували, когось хвалили, хтось перемагав, хтось був переможений,— Кукулик піднімався над цим, мов гірський масив. Він перетривав усе. Чи може людина все життя тільки те й робити, що боротися з чужими помилками, сама не помилившись жодного разу? Кукулик над цим не задумувався. Навіщо? Він не допускає помилок — помиляються інші. Тикаються повсюди, розбивають голови об мур, об зачинені двері. Він не такий дурний.

Завжди можна підождати, поки хтось відчинить двері, і вже тоді гордо пройти туди і повести за собою заблуканих. Треба лише мати крихту здорового глузду і спокійної мудрості. Дурні помруть, а ми перебудемо. У нас селянська хватка. Життя — це ліс, у якому дерева — люди. Ти йдеш від дерева до дерева: одне зрубаєш на дрова, з другого здираєш кору, під третім сидиш у холодочку, з четвертого точиш сік, з п'ятого добуваєш живицю. Їм боляче? А яке тобі діло? Дерева — безмовні твої слуги, а ти — їхній пан. Не ти, так другий. А ти ще й порядний, і справедливий, і уважний.

Він усе життя керував архітекторами. Ніхто не догадувався спитати, що ж збудував він сам? Та й навіщо? Хіба неодмінно кожен має будувати, творити? Можна самому нічого не створювати, але вчасно примітити, що створили інші, вітати його,— от ти вже й виконав своє призначення. Поступово, непомітно для самого себе Кукулик привласнив собі всі права на здібність й монополію на обдарованість. З ним важко було сперечатися. Він непохитно стояв на своєму. Роки метушливого попадання в ногу з епохою вбили в ньому архітектурний нерв, як дантист убиває нерв у хворому зубові. Кукулик не любив нічого яскравого, видатного, несподіваного. Він приймав, затверджував і просував лише посередні проекти. Сірі будинки, сірі квартали, сірі райони, сірий ритм. Але все це оздоблювалося такими бучними фразами, що здавалося: нічого кращого вигадати не можна. Так з'явилася й сумнозвісна «київська серія» малометражних квартир, найгірша, найнезручніша в Радянському Союзі, але Кукулик довів, що масове будівництво вимагає саме такої серії, і його навіть хвалили, поки не розібралися, що воно й до чого.

Старість ще була далеко від Василя Васильовича, але він відчував уже її наближення. Не в намаганні дотримуватися режиму, слідувати порадам лікарів і вживати всі модні медицинські препарати. Старість давалася взнаки в жадобі... слави. Не адміністративної, не керівної, не отієї, що починається в президіях за червоними столами і кінчається в тому самому залі, де й почалася, як тільки вимкнуть світло. Хотілося такої слави, як у будівельників московських Лужників або Кремлівського Палацу з'їздів; хотілося такої слави, як у тих тричі проклятих Райтів, і Корбюзьє, і Німейєрів, і чортів-бісів, про яких знали в усьому світі. Поки творили визначні архітектори, він міг спокійно керувати, не претендуючи на творчість. Творили ті, кому слід. А тепер — безладдя якесь. Всі хочуть проектувати. Новий Артек і московський Палац піонерів проектують якісь хлопчаки. Невідомі юнаки бахкають цілі квартали десь у Естонії. В Румунії молодь набудувала такого, що з'їжджаються дивитися з усього світу. Те саме в Болгарії. Те саме в Німецькій Демократичній Республіці. Скрізь, скрізь. Навіть у Києві. На Україні. А він? Звань у нього нема. Ніколи не добути навіть кандидата

архітектури. Обійдемося й без звань. Але ж і будинків нема. Це вже гірше. Це просто нікуди не годиться.

І ось тут отой слизняк Кошарний, ота солодкоголоса сирена, отой біс-спокусник, невідомо яким чином довідавшись про сердечну гризоту Василя Васильовича, став нашіптувати йому, нашіптувати... Якби він був просто примітивним підлабузником, Кукулик би витурив його з інституту в три шияки! Але той знав, де вразливе місце Василя Васильовича. Він умів зітхати, умів саркастично посміхатися, коли йшлося про якісь талановиті проекти. Він ніколи не казав прямо, але всі присутні легко прочитували прозорі письмена його прихованих натяків на те, що їхній директор коли б узявся, то зробив би в сто й тисячу раз талановитіше. Бо хіба ж не довів Василь Васильович тоді-то й тоді?.. Кошарний належав до тих підлеглих, які слухають тільки свого начальника, а коли його нема, то радіо. Він пам'ятав усе, що будь-коли сказав Кукулик, і навіть те, що той... міг сказати. Він цитував тільки Кукулика. Непомітно для самого Кукулика він став головним інженером інституту. Як став начальником першої архітектурної майстерні Діжа, цього Кукулик теж не помітив. Заважала захопленість своїм новим головним інженером. Брайко скористався цим. Сьогодні Кукулик нарешті збагнув, яке яйце підкинув до його гнізда Брайко, але пізно, пізно!

БРАЙКО

Деякі люди полюбляють смакувати чужим гріхом і з задоволенням придивляються до покарання за той гріх. І чим більше таких покарань мають змогу вони спостерігати (в книжках, у фільмах, на засіданнях, де розглядаються так звані «персональні справи»), тим більше зміцнюються в переконанні, що їхні власні гріхи й провини так і зостануться непоміченими, що покарані спокутували і їхні власні провини. Чим більше покари, тим легше; чужа кара очищає йому душу, дає майже отой класичний «катарсис» з старогрецьких трагедій. Покажіть-но сучасну Федру, сучасну Медею, сучасну мадам Боварі. Вам видряпають очі. Що? Серед нас? Серед радянських людей? Та як ви смієте! Де взялося?

Брайко бачив, що наближається неминуче, бачив, що зараз виявиться те, чого вони ще не знають, і тоді доведеться розділитися їм на два табори, на дві групи, в одній з яких будуть чисті, а в другій нечисті; він розумів, що це — неминуче, що інакше не можна, він сам, може, зробив найбільше для того, щоб сьогодні сталося все саме так, як воно сталося, і все ж він не звик до таких подій, йому було важко, він вирішив, що саме наспів час подзвонити до Медеї, а отже — вийти хоч на кілька хвилин з цієї кімнати, де вже нависає над деякими головами кара.

Він несміливо підвівся. Не знав, кого питати, бо Кукулика тепер відверто ігнорував. Зробив загальний уклін, звертаючись до всіх, сказав:

— Я на хвилиночку.

Вийшов до приймальні, причинив тихо за собою двері, побачив Вероніку, знітився. Вероніка сама виручила його, підскочила, вхопила за руки:

— Ну, що там, як, Даниле Юрійовичу? Я так хвилююсь.

— Ви? Хвилюєтесь? — Брайко зовсім розгубився.— Пробачте, що я так. Здрастуйте насамперед. Ви тут? А я й не знав...

— Ах, здрастуйте, здрастуйте! Але жюрі! Скоро вже?..

— О, скоро, скоро, не хвилюйтеся...

І відразу подумав: «А чому їй хвилюватися? Що вона — за батька переживає? Але ж, здається, це не властиве родині Кукулика». Вголос сказав:

— Ваш батько... тобто я хотів сказати, Василь Васильович...

Вероніка перебила його:

— Мене зовсім не обходить мій батько! Я не за тим сюди прийшла. Але пробачте, Даниле Юрійовичу, я, мабуть, заважаю вам... Пробачте...

Якийсь дивний сьогодні був день.

— Бачте, я... Таню, я хотів попросити вас... мені треба б подзвонити... всього кілька слів...

Таня миттю збагнула незручність Брайкового становища. Вона добре знала, до кого він завжди дзвонить.

— Пройдіть, будь ласка, до кабінету Кошарного. А я переключу вас на місто.

— Дякую, я й тут... А хоча — це буде зручніше. Щоб не заважати вам, я справді...

Він пішов до кабінету, але з делікатності двері лишив непричиненими. Медея відгукнулася відразу.

— Чому ти довго не дзвонив? Щось сталося?

Відповів:

— Ні, все гаразд.

— Закінчили?

— Ні.

— Що там у вас?

— Так...

— Може, ходили на футбол?

— Ні.

— Даню, ти схвильований! Звідки у тебе оце «ні»? Чи ти за день розучився говорити?

— Ні.

— Ти виступав? Тільки не кажи мені більше «ні»!

— Виступав і навіть двічі.

— Сперечався з кимось?

— Ні.

— Тебе просто не впізнати. Ти знервований. Не забувай про своє серце і про те, що тобі незабаром п'ятдесят. Чи ти хочеш лишити мене вдовою?

Він трохи помовчав. Потім сказав:

— Скоро я приїду і все тобі розповім.

— Ти не хочеш нічого казати зараз — у тебе погані вісті?

— Ні, навпаки, дуже гарні.

— Як ваше «Сонце»?

— Сяє.

— Добре. Тебе ждуть на жюрі?

— Так. Я повинен...

— Іди. Я жду. Я спокійна.

— Я тепер теж. Пробач, що й досі не дзвонив. Не міг. І досі не міг. Та ще якось тяжко було на душі.

— Розумію. Іди...

Брайко вийшов з кабінету Кошарного. Вероніка заступила йому дорогу.

— Ви так нічого мені й не сказали.

— Ще нічого не відомо. І потім я просто... Вам батько...

— Та не батько, не батько! Пушкар! Його прізвище Пушкар! Розумієте? Запам'ятайте, прошу вас, Пушкар.

— Пушкар? — Брайко глянув на неї, мов на божевільну. До чого тут якийсь Пушкар? Яке відношення має він до того, що зараз відбувається за дверима кабінету Кукулика, і чи не слід би їй замість думати про якогось там Пушкаря подумати хоч трохи про свого батька, про його долю, про його... Ах! Брайко тихо відсторонив Вероніку.

— Пробачте. Я запам'ятав...

Що ж, може, воно й ліпше; стара луска осипається, нова наростає.

ЖЕРТВА

Дементія Хомича розбирала іронія. Кукулик чомусь нагадував йому вмираючого Будду. Так само великий і товстий, так само могутній ще мить тому і немічний перед неминучістю загибелі нині.

«І тоді Будда ліг на правий бік, як лев. І сказав: «Погляньте, о лами, все минає. Не стомлюйтесь в зусиллях».

Будда — Кукулик і його одноосібний лама — Кошарний. Стомлений в марних зусиллях Кошарний. Чи довго ще існуватиме солідарність нездар і ницих духом хлібоїдів? Замість патетичної тези про те, що при комунізмі не буде нездар, треба з ними боротися вже сьогодні, щоб не допустити їх туди. Кукулик і справедливість. Смішне зіставлення. Що таке справедли-

вість? Це коли ти їси, а потім їдять тебе. Як у Шекспіра: риба з'їла черв'яка, король — рибу, черв'як — короля. Кукулик — черв'як, ми — риби і королі. Черв'яка треба розтоптати. Але як? Як же ми вийдемо з цього прикрого становища? Хай молодші ще не догадуються, але я ж догадався вже давно, що проект «Космос» — це Кукулик і, мабуть, Кошарний. Хотів сказати тоді Тетяні Василівні, та не дала дурна моя порядність. Тепер їй, видати, хтось сказав по телефону. Може, знає Брайко теж? Яку це грає роль? Тепер головне, як ми доберемося до Василя Васильовича. До Кошарного добралися. А до Кукулика боїться навіть Тетяна Василівна. Очевидно, роздумує над тим, яку форму знайти для вигнання цього розгодованого Адама з архітектурного раю.

Ну то що ж, позолотимо мишу для знудьгованого кота. Бо золотити пілюлі набридло. Та й ми стали багатшими. Золота вистачить».

Дементій Хомич підвівся.

— Я хотів би сказати...

Всі затихли, чекали, слухали.

— Я хотів би відмітити справді... е-гм... не зовсім таку, як належалося, поведінку товариша Кошарного під час проведення рецензування...

Академік помовчав, даючи час і змогу Кукуликові проковтнути позолочену мишу, і той справді проковтнув її і закивав всипаною сивими кудлами великою головою, згоджуючись з Дементієм Хомичем і показуючи всім виразом свого обличчя, як він згоден з ним і яке це справді неподобство, що Кошарний поводив себе так.

— Але,— гидливо якось бгаючи губи, вів далі академік,— але дозволено буде спитати Василя Васильовича як голову нашого жюрі: чому він допустив, щоб товариш Кошарний... я хочу сказати, е-гм... яка роль у всій цій непригляднiй історії самого Василя Васильовича? Чим він може пояснити і взагалі чи може пояснити? Гадаю, що товариші зрозуміли хід моєї думки?

Він сів. Коли думав, завжди виходило складніше, гнучкіше, дотепніше, ліпше. Як тільки починав говорити, крім вставних слів і різних «е-гм», ніколи нічого не міг вимовити. Диво!

Але й цих слів було досить, щоб шерех перебіг по кімнаті, щоб Кукулик засовався на своєму кріслі, а Тетяна Василівна притиснула руки до грудей і аж почервоніла від розпачу. Що ж тепер буде? Що?

— Недостойні, ганебні дії товариша Кошарного,— вирвалося в неї. Більше не сказала нічого. Не могла. Ще вірила. Ще сподівалася, що Кукулик тут не замішаний, не хотіла зачепити його бодай словом. Може, то тільки Кошарний? Та Жеребило. Може, вони вдвох проти Василя Вас...

Її слова викликали несподівану реакцію. Всі якось захвилювалися, нарешті всі зрозуміли, що йдеться не про випадкову

розмову, не про якусь помилку Кошарного, а про свідомий злочин, про навмисне замовчування одного проекту і просовування другого. Кошарний діяв нечесно, він використовував своє службове становище, він обдурив їх усіх, зіграв на їхній довірливості, він став їхнім злим демоном, і тепер їх переслідував запах сірки від цього доморощеного пеклолаза.

Кошарний, не питаючи нікого, підвівся і глянув сухими, палаючими лиховісним полум'ям очима по черзі на академіка і Тетяну Василівну.

— Я бачу, що мені хочуть відвести роль козла офірного,— намагаючись стримувати голос, сказав він.— Всім подобався проект «Космос», тепер нібито починає подобатися проект «Сонце для всіх», у якому більше фантазії і взагалі чудацтва. Винен у цих метаморфозах думок і оцінок секретар жюрі Кошарний. Гаразд. Кошарний міг комусь щось сказати. Кошарному подобалося те й те. Декому (погляд у бік Діжі) подобається щось інше. Справді, «Космос» має набагато менше зовнішнього блиску і привабливості, на нього не клюнеш, як на розмальоване «Сонце». Але давайте помандруємо в історію. Дементію Хомичу, я нагадаю вам один з фактів. Покійний професор Косар-Косаревич посилався на вас у своїй лекції, коли розповідав нам про це. Був колись у Італії архітектор Сан Галло. Скажіть, Дементію Хомичу, був?

— Ви не помилилися,— подав голос академік.

— Так от,— Кошарний сяяв,— Сан Галло, цей гультяй, мандрівник, фантазер, будував римським папам і кардиналам палаци, споруджував розкішні палаццо флорентійським купцям і химерні замки ломбардським графам. Коли папа Юлій II вирішив будувати собор Петра в Римі, Сан Галло вважав, що тільки він з своєю невичерпною фантазією має право на це, і вимальовував папі такі проекти, що навіть старезні кардинали роззявляли роти. І що ж? Папа надав перевагу скромному, непоказному, математично-строгому проекту Браманте. До самої смерті Сан Галло не міг пробачити цього папі, він зневажливо називав Браманте «терпеливим сином убозтва». Але ми бачимо, що історична слушність була на боці скромного Браманте, а не крикуна Сан Галло. Я не хочу проводити історичних паралелей, але іноді не гріх згадати й історію. І, може, коли порівняти наші проекти не на папері, а уявити їх уже здійсненими, то тоді... Тоді те, що здається аж надто скромним, виявиться набагато доцільнішим за всі фейєрверки архітектурного новаторства. От усе, що я хотів сказати.

Кукулик похитав головою, стверджуючи слова Кошарного: «Молодець Антон! Антоне, он кобила тоне! Врятував кобилу. Єй-бо, врятував».

Знов запанувала мовчанка. Тиша в передгроззі?

Першим підскочив архітектурний юнак. Він крутився, мов стрілка компаса, він намагався зорієнтуватися, йому хотілося

безпомилково вловити загальний настрій переважної більшості, але всі були такі збентежені, таке замішання читалося на обличчях, що він, так і не вирішивши, якого держатися берега, вигукнув для профілактики нейтральну, але досить енергійну фразу:

— Я протестую!

— Дозвольте,— сердито промовив представник Держбуду.— Вам ні проти чого, власне, протестувати. Ви ж тут нічого не сказали певного. Як і товариш Бульший, наприклад.

— Я б попросив вас вибирати вислови,— образився Бульший.— Тобто як же це я не сказав, коли я, так би мовити, і особливо...

— От-от,— гірко зітхнув держбудівець,— так би мовити і особливо... Коли на те пішло, то й я... Що я сказав сьогодні? Про економічність «Космосу»? Так, не відмовлюся. І говорив це я щиро. Але ж якщо бути щирим до кінця, то «Сонце для всіх» більше припало мені до серця, ніж зроблений школярською лінійкою «Космос». Але я промовчав. Чому промовчав? Та, очевидно, тому, що товариш Кошарний цілий місяць переконував мене, тиснув на мене, впливав, якось непомітно, делікатно, через різні канали, аж до керівництва Держбуду. Як подумаєш тепер, то просто чортзна-що! Якийсь загальний гіпноз! Ми повинні вирішувати технічні й мистецькі ідеї, а доводиться займатися проблемами моральними та ще такими, які вже вирішені людством тисячі років тому. Бо що там не кажіть, а поняття порядності було відоме ще древнім. Товариш Кошарний тільки що виступив, я б сказав, цікаво. Але ж ми не чули від нього подібних слів тоді, коли йшло рецензування. Тепер у товариша Кошарного з'явилися хоч якісь доводи, а тоді було... просто інтриганство...

— Вибирайте вислови! — гукнув, не стримавшись, Кошарний.

— Я не звик вибирати. Звик називати речі своїми іменами. Я, знаєте, інженер, вічний прораб, як то кажуть, але не раб і ніколи ним не буду. Було тут якесь крутійство з вашого боку, товариш Кошарний? Було. Так і треба сказати. І більшість з нас попалася на гачок.

— Це просто... дуже...— пробелькотів Бульший, зовсім наляканий тим, як повернулася справа, а ще більше тим, що він теж дав себе обдурити і мимоволі ввів у оману своє начальство, і весь апарат, і...

— Не перебивайте! Матимете слово! — відмахнувся держбудівець.— Сан Галло, Браманте — все це звучить дуже пишно. Але ви скажіть мені інше. Скажіть, чому я — простий інженер — повинен вирішувати сьогодні замість будівельних моральні проблеми? Чому повинен ламати голову, з яких культівських часів виринув тут такий товаришок, як наш Кошарний? А я не хочу! Я будівельник, моє діло будувати! Але я чесний чоловік

і звик діяти за принципом: кожен баран за свої роги відповідай! Не договорив перед цим, промовчав, тепер не мовчу. Але ж хай і товариш Кошарний пояснить нам. Як це так вийшло? Я не вірю, що він діяв так тільки тому, що йому подобався «Космос». Чомусь мені здається, що справа тут не в проекті, а в авторові проекту. Хто він, товаришу Кошарний, звідки? З Спілки архітекторів там хтось чи з академії?

— Ви забули, що проекти під девізами,— нагадав Кошарний.

— Боюся, що вам відомі таємниці деяких девізів,— безжально промовив держбудівець.

— Я протестую! — підскочив Кошарний.— Вам ніхто не давав права...

— Ви й дали це право, хто перший став комбінувати? Оцьому проекту — така премія, а цьому — ніяка. Я підрахував тут для себе: виявляється, ви, навіть даючи на першу рецензію, вже казали рецензентові, що саме писати, бо, мовляв, більшість за цей проект! І це тоді, коли ще жоден член жюрі в очі не бачив проекту! Подумайте тільки, товариші! Що це за дії секретаря жюрі? Як їх назвати? Це просто ганебно! І якщо на те пішло, я можу сперечатися щодо вирішення тих чи інших архітектурних ідей, але встрявати в закулісні інтриги, виводити на чисту воду... Ну, вже пробачте! Я відмовляюся.

— Це найлегше,— відмовитися,— зауважив секретар міськкому.

— Але чому я повинен?

— А чому повинні товариші Брайко, Діжа?

— Ні,— держбудівець не знаходив слів для відповіді,— та, зрештою, я ж не втікаю звідси! Просто я не звик до такого...

— А хто тут звик?

«Все-таки я крикун,— думав тим часом Діжа,— тридцятилітній хлопчисько, тривіальний розмахувач руками. А Брайко — пророк. Який у нього розум! Як розгадав він усю цю багатоходову комбінацію! Ще й до Кукулика доберуться. Хід конем — Василеві Васильовичу шах. А ви ж думали! І все Брайчик. Гросмейстер! А якби не зацікавив він секретаря міськкому «Сонцем» і «Провесінню», побили б нас, як обрів. Ще й конкурс би Василь Васильович влаштував. «Брайко і Діжа не витримали конкурсу на заміщення посад таких-то і таких. Таємне голосування вченої ради теж не дало наслідків. Мені прикро, дорогі товариші, але я вимушений звільнити вас. Будівництво у нас велике, архітекторів треба багато, ви легко знайдете собі роботу».

Вони обидва знали, на що йдуть. Але один просто хотів продемонструвати свою зухвалу сміливість, а другий прагнув відстояти справедливість і корисну ідею. Таня, мабуть, догадувалася про «Космос» і хотіла сказати. Але вона занадто вже не любить Кошарного, вона б наговорила на нього, добре, що я не дав їй висловитися. Тепер у мене хоч совість чиста. Я не інтри-

гував. Я не знав авторів і не знаю. Судив просто з самих проектів. Що цінніше, за те й стояв. І стоятиму завжди. Тільки треба розумніше, так, як Брайко. Бо переконання свої треба кидати в бої, але водночас слід подбати й про те, щоб їх не розбили без користі. І завжди знати, за що борешся.

Автори? Мені вони байдужі. Я не хочу їх знати. Хоч би «Космос» належав рідному батькові, однаково я б виступив проти. А за оте «Сонце» горою стоятиму, навіть якщо серед його авторів — отой... Як його? Пушкар?

А чи є він насправді? Може, це теж одна з комбінацій Кукулика? Може, й Вероніка мобілізована для певності? Та ні, не може бути! Пушкар десь є справді. Хіба тільки, що Кукулик його в зяті готує, і отой «Космос»... Ні, ні, поки я не побачу Пушкаря, я не повірю в його існування. Я суб'єктивний ідеаліст з цієї миті. Соліпсист! А чорт, я все-таки просто крикун! А Брайчик — ох і Брайчик же!»

Брайко повернувся з приймальні, неквапом пройшов на своє місце, маленький, акуратний, красивий, розумний, шкіра на жовнах у нього була напнута, мов у Ціцерона на старовинному барельєфі. За Брайком зайшла Таня. Поклала на стіл перед Кошарним стопку паперу. Що там ще? Діжа по-хлоп'ячому видовжив шию, зазирнув. Чистий папір. Чи вона гадає, що жюрі сидітиме тут до завтрього?

А Кукулик?

Він усе чув і нічого не чув. Якась суперечка. Поки що про Кошарного. Не вдалося Антонові реабілітуватися. Тоне кобила, тоне. Всі говорять про нього, як про мертвяка. Мовби його тут і нема. Перед ними вже не головний інженер Інституту житла, а просто моральна проблема, вірніше, аморальний вчинок, службовий злочин. А потім? Потім стануть так само говорити й про нього? Кошарний — холодна закуска. А на гаряче піде він. І тоді — все. А було ж... Ніколи не дозволяв він собі... Вже чого не дозволяв, того не дозволяв... Чесно йшов по життю. А тут рискнув і попався. І вже не викрутишся, не поможе нічого, бо ти ж просто дрібний злодюжка; тут ніхто не шукатиме виправдань, бо їх нема й не може бути; тут не прикриєшся високими ідеями, не станеш посилатися на ворожі провокації, на те, що чесного працівника товариша Кукулика злочинці намагалися втягнути до своєї підступної компанії, але прорахувалися...

Таня пройшла перед очима, мелькали високі стрункі дівочі ноги. Він бачив ті ноги і не бачив. Губи в неї, як завжди, червоні, соковиті, сьогодні ще червоніші, ніж завжди. А для нього той колір, мов стоп-сигнал. Стоп! — для поцілунків, для насолод, для всього. Тільки подумати, що десь зараз десятки тисяч ошалілих від щастя киян вітають футболістів «Динамо» з виграшем. А хтось цілує дівчину чи жінку. А хтось вечеряє ту вечерю, яку чесно заробив. І щасливий навіть той, у кого вечеря

не дуже жирна, а то й зовсім благенька. Бо чесна. Не бери, чого не дано. Тоді й матимеш щастя. А він пропав, летить у прірву. Безнадійно хворий, умирає...

То не Жеребило вмирає у великій палаті онкологічного інституту — то вмирає сам Василь Васильович Кукулик. Глупої безпросвітної ночі іде він лікарняним коридором, довгим, як мука. Сплять хворі, сестри, санітарки, спить увесь світ. А він сповз з смертної постелі і тепер іде, насилу переставляючи здерев'янілі негнучкі ноги, важкі стопудові ноги, буцає ними в гудучу підлогу: бум! бум! Він не притишує своїх кроків, він хотів би тупати ногами так гучно, щоб розбудити все місто, розбудити в собі совість, честь, пробудити жевріюче життя. Бух, бух! А нічого не помагає, жарини гаснуть, попіл вкриває зчорнілі вуглини, нема рятунку, кінець. Стук-грюк! Він падає і останнім клекотом свого голосу кличе: «Мамо!»

А мати його померла тридцять літ тому. Він уже й забув її. І батька забув, бо той помер ще давніше. І сестру забув, бо вона так далеко від нього, в селі на Гайворонщині. Лишився один як палець. Держався тільки тим, що все життя твердо стояв, відстоював... Що відстоював? Себе? Чи що? Якби поцікавився хто та підняв усі протоколи, де за тридцять літ занотовані всі його виступи і боріння, то жахнувся б: як могла одна людина сьогодні гудити те, що вчора хвалила, а завтра хвалити те, що вчора гудила? А він, бач, міг... Тим і тримався на землі. І міцно тримався. Ого! І далі б жив, ще й оці мікрорайони колись розтрощив би з найвищих позицій, бо доберуться ж і до них, знайдуть у них якийсь ганж, з'явиться щось краще. І він би ще взявся, ще б труснув старими кістками, перетрусив би й чужі кісточки... Коли б не... Не що? Ну ясно ж: коли б не Кошарний! Все ж через цього черв'яка! Підтакувач, так його розтак! Це все він. Зітхання, влазливий голос, підхвалювання, вивуджування думок навіть тих, що й не плавали в Кукуликовій голові. Циркач! Спінінгіст! І дрібненькі послуги, дрібненькі послуги. У такого живеш, як у бога за пазухою. Як ото Жеребило в Мухобоя жив. Але там хоч взаємні послуги, а тут воно тобі догоджає, а само нічого не просить. Аж дивно. Тільки все тобі дрібненькі послуги та дрібненькі послуги. Тьфу! Бійся тих, хто робить тобі дрібні послуги. Бо то вони підповзають, щоб зробити тобі велику підлість. Підкласти свиню. Підповз. Підклав. Тепер і не кувікнеш.

Кукулик глянув на Кошарного, так ніби вперше його побачив.

— Звиняй, товаришу Кошарний,— сказав твердо, безжальним голосом,— звиняй, але я вимушений говорити з усією прямотою. Ти підвів наш колектив, підвів і мене, та ще й як підвів! Звичайно, я винен, що передоручив конкурс тобі, я своєї провини не знімаю, хай товариші знають, і прошу товаришів з усією суворістю і прямотою,— він нахилив голову, підставив широку

потилицю: бийте, намилюйте шию! — Але ж і ти, голубе, тобі доведеться... Не думай, що за тебе хтось відповідатиме, тут таке діло... От і Олексій Іванович скаржиться, що ти не давав йому проектів на розгляд... І інших товаришів неправильно орієнтував... Це ж неподобство!

Тетяна Василівна зрозуміла: в жертву принесено Кошарного. Гіркота сповнила її серце. Не мала більше сумнівів: Жеребило сказав правду. Що ж. Кінець. Було й нема. Тепер у неї лишився тільки обов'язок. Кукулик їй став просто гидкий.

— Я теж помилилася,— сказала вона, не піднімаючи голови,— я відстоювала проект «Космос». Особисто мені тепер зовсім нецікаво, що може ще сказати нам товариш Кошарний. Та й кому з нас цікаво? У нас тут не суд честі. Не для того ми зібралися. Що ж до мене, то я відмовляюся від своєї оцінки проекту «Космос» і пропоную дати йому заохочувальну премію.

Вимовляючи ці слова, вона стежила за виразом обличчя Кукулика. Жоден м'яз не ворухнувся на ньому, тільки посіріло обличчя ще більше і було сіре, як купа голови.

— А коли без премії? — спитав Діжа.

— Ні, я наполягатиму саме на заохочувальній премії. Можливо, пізніше ми ще раз повернемося до цього проекту...

— Чи не забагато честі для цих школярських вправ? — не стримався Діжа.

— Ні, не забагато,— Тетяна Василівна трималася просто героїчно.

Кукулик зрозумів: вона знає все! Кошарним тут не відкупишся. Доведеться платити не тільки рогами, як казав держбудівець, а й ратицями. Виходу він тепер не бачив. Думка в голові борсалася в'яло, мов засинаюча риба. Все стало байдужим. І тут вискочив Кошарний.

— Я справді, товариші, помилився. На мене просто найшло якесь засліплення, і я... розумієте, просто захопився... Але тепер я бачу... Я підтримую думку товариша Діжі. Справді, навіщо присуджувати проекту «Космос» премію? Хай навіть заохочувальну... Мене підкупила економічність цього проекту, про його справжню вартість я не подумав... Але тут товариші досить повно охарактеризували... Справді, хто захоче жити в таких квартирах? Адже там, по суті, знов наша «київська серія»... Я за те, щоб зняти цей проект з розгляду жюрі...

І знов ніхто нічого не розумів, окрім Тетяни Василівни й Кукулика. Щоправда, академік примружився і поклав пальці на брови, щоб сховати посмішку в насупленості. Йому так і кортіло поспитати: «А як же Браманте?» Але не спитав. Вже все й так покотилося. Навіть Кукулик не зупинить, хоч яка в нього широка спина.

Кукулик все ж таки підставив свою широку спину. Він знайшов ще один вихід, власне, вже й не вихід, а просто пом'якшен-

ня своєї долі, він хотів загинути смертю хоробрих, сподіваючись потім воскреснути хай хоч у іншій іпостасі.

— Так,— підсумував він сказане Кошарним,— хочеш утекти в кущі. Звиняй, голубе, але я цього не дозволю! До кінця, так до кінця. Втекти я не дам. Тут таке діло. Попереду слава, позаду — ганьба. Слави не дісталося, сьорбай ганьбу і не затуляй рота. Не затуляй.

Всі мовчали. Ще й досі ніхто нічого не розумів. Сполотнілий Кошарний благально дивився на Кукулика. «Що ти робиш? Схаменися! Коли не буде премії — тоді не треба розкривати конверт. Тоді — он... електричний камін. Чудо цивілізації. Спалах вогню, і таємниця розвіється з попелом. Ніхто нічого не знатиме. Ніхто ніколи».

— Ні, ні,— казав Кукулик.— Солдати так не роблять. Вскочили в халепу разом, разом і віддуватися. Я голова, ти секретар. І слава нам би була обом, а коли помирати, то й помирати разом. Бо я таки ще солдат, хоч і скверненький.

ФУТБОЛ (ЗАКІНЧЕННЯ)

Загадка: сорок дві ноги бігають по траві, чотири ноги стоять. Що таке? Дві футбольні команди і суддя на полі.

Футбол став одним з масових психозів двадцятого століття. Футбольні ворота — для багатьох найбільша святиня. Навіть легіони інфарктників (лікарепоклонників, таблеткопоглиначів, вітаміноїдів) міняють приймальню лікаря на дерев'яні трибуни стадіону, забувають про свої хворощі, ревуть єдиним ревом: «Суддю на мило!»

До деякої міри ми всі футболісти, бо кожен з нас прагне забити гол у чужі ворота. Футбол для нас — це молодість, сила, вміння. Як сказав поет:

У грі, у запалі юначім,
У справедливому бою
Непостаріле людство бачить
Довічну молодість свою.

І ми справді молодіємо в дні футбольних змагань, особливо ж, коли наша команда — чемпіон Радянського Союзу, особливо ж, коли грають Лобановський і Войнов, Базилевич і Турянчик, особливо ж... На сезон 1962 року на десять тисяч абонементних місць Центрального київського стадіону було подано сто п'ятдесят тисяч заявок. Потрібні коментарі?

В дні змагань усі вулиці, які ведуть до Центрального київського стадіону, підпадають під контроль... не міліції, ні! Контролюють підступи до стадіону київські тітоньки. Спорохнявілі, як старі печериці, бабусі з Басейної, рожевощокі молодиці з дерев'яних будиночків, що ще збереглися на колишній Соба-

чій тропі, відтиснуті новими спорудами бульвару Лесі Українки; сором'язливі дівчатка з Борисполя і Боярки, в модних блузочках, застебнутих на всі гудзики, бо як же інакше: такий багатотисячний чоловічий контроль! І у всіх: клунки з соняшниковим насінням і допотопні гранчасті склянки з вузеньким дном, і такса: гривеник — склянка. Торгівля йде жваво. Якби так продавалися атлантичні оселедці або меблі фабрики імені Боженка! Клунки випорожнюються миттю. Бабусі з Басейної посилають за поповненнями, бориспільські дівчатка тихо зникають, молодиці з Собачої тропи з жалем позирають на нові й нові потоки болільників, яким не дісталося насіння. То ж то прогавили! Можна було б ще з пуд продати!

А болільник набиває кишені насінням, поривається на стадіон, знаходить своє твердо визначене місце, завширшки в тридцять сантиметрів, розсовує сусідів, які, скориставшись його відсутністю, «відпочивають», розсівшись удвох на трьох місцях, вклинюється, простягає ноги, запускає відразу обидві руки в кишені, щедро винагороджує. Кого? Насамперед того, хто сидить нижче. Бо йому за шию летітиме лушпиння, отже, хай терпить і в свою чергу плює на свого нижчого колегу. Потім можна почастувати й сусідів бокових. Утворити своєрідний альянс лузально-плювальників. Більше нікóму. Тепер набираєм у жменю для власного споживання, кидаємо першу насінину, намагаючись влучити в рота від самого пупа. Гризь! — тьфу! Гризь! — тьфу! Пішло! Команди вибігають на розминку. Можна припинити процес «гризь — тьфу», закласти пальці в рот і свиснути, мов Соловей Розбійник. Ще можна гукнути: «Лобан-ледащо» або «Ей, макаки, ворушіться!»

Ми описуємо типову поведінку типового болільника, так би мовити, болільника-аристократа, у якого в кишені абонемент у перший сектор західної трибуни, чотирнадцятий ряд, майже крайнє місце, майже навпроти середньої білої лінії зеленого поля. Болільника звуть Гнатко, прізвище — Косар-Косаревич. Він? Точно!

Пройшов крізь усі рубежі, крізь заслони міліції, пройшов гордо, несучи повні кишені насіння, з нахабнуватим усміхом мрійника і ошуканця дивився в очі усім капітанам і майорам міліції. А що в нього — на лобі написано, що за ним сьогодні плаче Лук'янівська тюрма? У нього абонемент — залізний документ, що дає право на дві години найвищих переживань, захоплень і мудрствувань.

Мудрствування починаються ще до гри. Суперечки щодо складів команд.

— А я тобі кажу, що Басалик піде на лівий край, а Лобан стане з Каневою в центрі. Яка з Басалика вісімка!

— Разинський знов намаже! Треба було ставити Макарова.

— Що ти читаєш програмку? Грамотій! Ми й без програмки все знаємо!

— Не заважай!

Палець упирається в те саме місце програми сьогоднішнього змагання, де пишеться: «Отже, динамівці Києва — на найвищій точці чемпіонату. За ними ЦСКА, а потім слідує «Зеніт» — сьогоднішній суперник чемпіонів, гру яких ми будемо спостерігати на нашому стадіоні.

Ця зустріч має дуже принциповий характер. І не тільки тому, що сьогоднішні суперники перебувають у трійці лідерів першої підгрупи, а й тому, що протягом багатьох років киянам не вдавалось взяти гору над зенітівцями на ленінградському стадіоні, та й у себе вдома не часто доводилось записувати на свій рахунок переможні очка. У нашій пам'яті і події, що розгорнулися на полі під час зустрічі цих команд у першому крузі. Лише на останніх секундах влучний удар Валерія Лобановського врятував чемпіонів від поразки».

— Ясно? — каже власник програмки.— Тут гав не лови! А то...

— А то що?

— Поб'ють.

— Треба знати одинадцяту заповідь,— спльовуючи лушпиння, каже Гнатко.— Вона гласить: не будь дурнем.

— Я, здається, нікого не ображав! — кип'ятиться власник програми.

У відповідь лунає диригована Гнатком пісенька, яку співають усі три його сусіди, підкуплені насінням: «Если рухнет фабричная труба! Ба-ба!»

Суддя викликає команди на поле. Ось вони визміюються на зеленій траві двома ланцюжками молодих гнучких тіл. Гнатко підводиться, закладає пальці в рот, свистить, наспівує: «Если грохнется фабричная труба! Ба-ба!» Перший удар по м'ячу. Працюють болільницькі зуби, язики, губи, сиплеться лушпиння від насіння, лушпиння пустих, нікчемних слів, хвастощів, бадьорінням, хизування своєю болільницькою дотепністю, своїм футбольним всезнанням і всезагальним розумінням.

Так минають хвилини, минає перша половина змагання, забиваються два м'ячі, три, рахунок 2:1 на користь киян, гра втрачає свою красу, перетворюється на якусь марудну тяганину м'яча по зеленому полю, команди відверто борються за очки, спорт зникає, вступає в дію арифметика, трибуни розчаровано свистять, Гнатко плюється лушпинням уже не так енергійно і вже рідше виспівує свою «трубу». За хвилину до свистка він підводиться і, незважаючи на голосні протести, рішуче пробирається до виходу. Стрибає через бар'єр якраз тої миті, коли позаду на полі лунає свисток, коли весь стадіон оживає і мчить до вузьких виходів. Але Гнатко вже поза конкуренцією. Він летить до центральних воріт, поворот правобіч — до Бессарабки. Треба хапати таксі, поки вони там ще є, за п'ять хвилин він уже в машині, важко хекаючи, кидає шоферові адресу, визирає у

віконце, показує язика рухливій лавині тіл, яка виривається з Басейної вулиці.

Додому він заїздить в надії, що матері все ж удалося знайти якогось впливового покровителя, який позбавить його від приємності провести чотирнадцять ночей у камері Лук'янівської тюрми разом з тим пришелепуватим Генкою, який помішався на своїй Європі до того, що навіть у камері пробував учора вити джазом і читав якісь вірші, від яких канудило. Ох, ох, все нудь!

Він злітає по сходах, стукає ногою в двері, відпихає злякану бабу Надю з дороги, біжить у приймальню (оленячі роги, дурнячі тумбочки, дзеркала в старовинних рамах, штучки-мучки, тьфу!), кричить:

— Муттер!

Ганна Сергіївна, з пом'ятим обличчям і пом'ятою зачіскою, кутаючись у капот з легенького імпортного ситчику, стає на порозі своєї кімнати.

— Ти чого? Ти звідки?

— Звідти, де був увесь порядний Київ. Ну, як тут у тебе?

Але тут він придивляється до матері і ставить безпомилковий діагноз:

— Спала!

— Ну, так, ну й що? В мене режим.

— Ага, в тебе режим. Спати по обіді, а до обіду просиджувати в перукарні! А в твого сина — теж режим, тільки тюремний. Егоїстка!

— Гнате, я не дозволю!

— Начхати! Я сподівався, що вона... А вона — спить!

— Так як ти...

— А ти!

— Ти просто!..

— І ти!

— Гнате! Я...

— Можеш не кричати. Мене тут нема. Я в тюрмі.

— В тюрмі? А знаєш, що за тобою вже приїздила міліція?

— І все-таки ти спала?

— А що я мала робити? Безпомічна жінка.

— В такому разі я їду до тюрми. Мене жде таксі.

— О боже! Я з тобою!

— Тебе ще не вистачало.

— Ні, ні, я поясню там... Підожди мене, я миттю...

— Ну вже гаразд,— згодився Гнат і пішов до кабінету, щоб освіжити в пам'яті описи римських триклініумів, де їли, лежачи на канапах, нажиралися до стогону, лоскотали в горлі пірцями, щоб занудило, виригували все з'їдене і знову жерли-жерли. Ото було життя!

До тюрми їхали мовчки. Тільки як зупинилися коло брами, Гнат спитав:

— Машину тобі затримати?

— Ні, ні, не треба!

А коли машина від'їхала, Ганна Сергіївна сплеснула руками:

— Який ти невихований! У машині при шоферові таке спитати! Адже він відразу догадається, що я привезла тебе до тюрми, а сама повертаюся додому!

— Хай догадується. А може, я прокурор.

— Глянь на себе, який ти прокурор.

— А що? Модний юнак останнього київського взірця.

— Ти...

— А ти...

Вони спробували посваритися коло тюремної брами, але нічого не вийшло, обох заїдала нехіть.

— Ну, стукай же,— сказала Ганна Сергіївна, з острахом дивлячись на високу глуху браму.

— Сама й стукай,— відповів Гнатко.— Я не звик добиватися в такі двері.

— Можна подумати, що я звикла.

— У тебе є життєвий досвід.

— Але не тюремний.

— Ага, виходить, ти не знаєш життя! А чому ж завжди штиркаєш мені в очі своїм досвідом!

— Тюрма — це не досвід. Це злочин. Стукай же!

— Сама й стукай, а я не стану!

— Але ж тебе засудять ще більше!

— Хай судять. Кому я потрібен!

— Ах так, ти нікому не потрібен. Ти нікому...

Ганна Сергіївна повісила торбинку на ліву руку, рішучим кроком підійшла до брами, стукнула в неї кулачком.

— Ей, агов, відчиніть, будь ласка!

Жодного ефекту. Ганна Сергіївна стукнула ще раз, хукнула на руку, бо було боляче, озирнулася на сина.

— Іди помагай.

— І не подумаю. Мене вчора завозили сюди на машині, а тепер пішки? Проза. Генка мій каже: «Не дайтесь, щоб проза повсякденності накинула вам зашморга на шию».

— Іди ж, дурню!

Вона застукала вже обома руками, потім спробувала вдарити в браму ногою. Збоку відчинилося маленьке віконечко, показались чиїсь очі, пильно глянули на Ганну Сергіївну, молодий голос спитав:

— Вам чого, громадянко?

— Мені треба в тюрму. Впустіть нас. Йому он треба в тюрму.

Очі ще раз подивилися на дивну пару, віконечко зачинилося.

— Але ж ви не маєте права,— закричала Ганна Сергіївна,— я вимагаю! Чуєте! Відчиніть зараз же!

Вона розігналася й вдарилася в браму всім тілом. Гнат стояв і реготав.

— Негіднику,— прошепотіла Ганна Сергіївна,— ти ще смієшся з матері. Тобі не соромно, що мати... Відчиніть же! Я вимагаю! Я вмру під цією брамою! Чуєте?

Вартовий по той бік брами доповів сержантові, той сповістив начальника караулу. Якісь люди хочуть пробитися в тюрму. Штурмують браму. В далекій караулці пролунала команда: «В ружье!» Задзвонили телефони, полетіли рапорти. Потім усе втихло. Збоку від брами були непомітні дверцята, вони відчинилися, звідти показався високий офіцер, глянув спокійно на Ганну Сергіївну, яка саме летіла в чергову атаку на неподатливу браму, на Гнатка, що стояв, заклавши руки за спину й скрививши губи, тихо сказав:

— Зайдіть, будь ласка, сюди.

Ганна Сергіївна почервоніла, поправила зачіску, суворо зиркнула на Гната: іди за мною.

В тісній кімнатці чергового офіцер запросив Ганну Сергіївну сісти, сам лишився стояти. Стояв і Гнат, бо сісти, власне, було більше ні на чому.

— Я вас слухаю,— сказав офіцер. На вигляд йому було років з сорок. Мужні складки залягали в куточках уст, темні розумні очі дивилися з-під густих гарно вигнутих брів. «Який мужчина!» — в думці зауважила Ганна Сергіївна і сховала назад до торбинки хусточку, в яку перед цим хотіла розплакатися.

— Розумієте, я... я вдова професора Косар...

— Мамо! — перебив її Гнат.— Перестань. До чого тут професор!

— Помовч! Повторюю: я вдова професора Косар-Косаревича, відомого архітектора. А це мій син Гнат, студент-випускник, прекрасна дитина, талант...

— Ма! Перестань!

— Не замазуй мені, будь ласка, рота! Так от... нам треба до тюрми... тобто...

Офіцер посміхнувся одними очима.

— У мене ще не було таких випадків, щоб хтось добровільно добивався в тюрму,— сказав він.

— Так, це справді трохи смішно, але розумієте... Мій син, тобто син покійного Косар...

— Якщо ти не перестанеш, я піду,— погрозив Гнатко.

— Куди ж ти підеш: тобі ж треба в тюрму!

— Якщо вам справді так треба в тюрму, то вас хіба що можна затримати за хуліганство,— сказав офіцер.— Спроба вчинити хуліганську вихватку коло тюремної брами. В практиці нашій таких речей, щоправда, не траплялося, але ви створите такий прецедент. Однак я жартую. Гадаю, що тут просто непорозуміння. Вам ліпше йти додому.

— Ви так вважаєте? — схопилася Ганна Сергіївна.

— Звичайно. Не думаєте ж ви, що ми хапаємо кожного, хто проходить побіля тюрми. Якщо хочете знати, то для мене задоволення не в тім, коли людину приводять до тюрми, а в тім, коли ми її випускаємо на волю. Та й хіба тільки для мене? Спитайте он солдата— він скаже те саме. Просто ми виконуємо обов'язок, тяжкий і суворий обов'язок, але все людське властиве нам так само, як і вам, як усім.

— Я вас розумію. Мені було дуже приємно познайомитися з таким прекрасним офіцером... Але Гнатко. Як же з ним? Він повинен сидіти в вашій тюрмі. У нього...

— Коротше кажучи,— втрутився Гнатко,— мені ще треба відсидіти чотирнадцять діб, одну я вже одсидів.

— Це не тут,— сказав офіцер,— ви помилились брамою. Але, якщо хочете, я допоможу вам, вас проведуть... Щоб ви більше не блукали і... не запізнювалися.

Офіцер ще хотів щось додати, хотів промовити слова заспокоєння для Ганни Сергіївни, але вона саме дістала з торбинки люстерко і поправляла зачіску. Офіцер був чоловік вихований і не став заважати дамі. Інцидент було вичерпано.

Гнатко пішов спати в казенний дім. Ганні Сергіївні лишилася згадка про справжнього мужчину з капітанськими погонами і рицарським характером. Якщо нагадати, що київське «Динамо» виграло 2:1, то все стає на свої місця, і ми можемо спокійно вести свою розповідь далі, тим більше, що є речі набагато важливіші за ті, які відбувалися цього дня в родині Косар-Косаревичів.

ПЕРЕВАЛ

Піт капав на протокол.

Кошарний не помічав поту. Він м'яв довгими пальцями верхній аркуш протоколу, поривався перебити Кукулика і, як тільки той замовк, підскочив з свого місця, жадібно хапаючи ніздрями повітря, викрикнув:

— В такому разі... В такому разі я складаю з себе будь-яку відповідальність! Ви почали це все, Василю Васильовичу, ви й...

— Стривай, голубе. Може, я вже зовсім старий і дурний став, але ж звиняй, я ще не забув нічого. Хто почав? Що почав? Давай уточняти.

— Якщо треба уточнень, то я... Проект...

Кошарний все-таки не міг сказати всього. Усе міг, а цього не міг...

— Та ти не про проект,— вже спокійніше промовив Кукулик,— ти про свою поведінку, про групівництво розкажи... А проект... Тут я теж готовий... Хоч ще ніхто нічого не знає, ніхто...

— Помиляєтеся, товаришу Кукулик,— пролунав раптом голос Тетяни Василівни.— Помиляєтесь. Я знаю! Я все знаю!

Кукулик швидко, несподівано швидко для такого опасистого чоловіка повернувся до неї:

— Ви? Тетяно Василівно, але ж ви...— Тепер він знав, що до його мужності доплюсують ще й гречність, і рицарство,— вже легше, вже хоч трохи легше! — Та що ви! Не знаєте ви нічого, і не треба вам знати, не треба ще й вам сюди заплутуватися, хай уже я, старий дурень...

— Ні, я знаю! Знаю! — Вона не могла вимовити нічого більше, крім цього слова.— Знаю! Знаю!

Відчувала, що треба б заплакати, ревно, по-дитячому, пожіночому заплакати, але плакати не могла, сиділа з дивно сухими очима, з пересохлим горлом, вигукувала, майже хрипіла: «Знаю! Знаю!»

Кукулик вхопив склянку, налив води, руки в нього тремтіли.

— Тетяно Василівно, шановна, заспокойтеся. Навіщо ще й вам... Звиняйте, але я... Товариші, чесне слово... Я був об'єктивний до кінця. Хотів усе провести по формі. Сам не писав рецензій, Кошарному заборонив...

— А громадську думку скеровувати хто велів? — обтираючи обличчя верхнім аркушем протоколу, тонко вигукнув Кошарний.

— Ну, ти тепер набалакаєш, ти тепер кум королю... А я от перед товаришами...

На нього соромно було дивитися, і ніхто не дивився. Для Діжі Кукулик втратив будь-який інтерес. Бар'єр, який ми вже подолали. Перевал, що лишився позаду.

Академік сидів і думав: «Римський імператор Тіберій неохоче міняв своїх чиновників. Казав: «Коли мухи наїдяться вдосталь, вони не так кусаються, як голодні». І Кукулика тримали, вважаючи, що він давно наївся. А він, бач... Все йому мало. Як то? «Терпеливий син убозтва»? Давно побачив, що не йому сидіти в тому кріслі, а відмовитися не міг. Боги чхають від фіміамів. У них сльозяться очі. Але спробуйте забрати в них фіміам».

Секретар міськкому чомусь згадував свою поїздку на підсобне господарство. Всі дивуються, що Київ добре постачається. А все дуже просто. У Києві є такий Георгій Іванович, колишній донецький шахтар, а тепер відповідальний за постачання столиці. Він організував навколо міста цілі державні маєтності. Сотні тисяч птиці, свині, худоба, овочі. Ставки на сотні гектарів, білі качки, качине царство. Георгій Іванович пояснював секретареві: «Щоб виростити пекінську качку, треба 63—67 днів. На шістдесят восьмий день качка починає давати збитки. Втрачає апетит, линяє, худне. Тому треба її різати вчасно. Без запізнень! В цьому весь секрет!»

Для пекінської качки критичний строк — шістдесят сім днів. А для Кукулика? Хіба можна рівняти директора республіканського інституту і пекінську качку?

Брайко зрозумів Кукулика. Він знав його, вивчив, розумів, навіщо тому була перша премія. Перша премія — для Кукулика не гроші. Не п'ять тисяч. Це перше місце серед талантів. Це принцип! Гордість вищого гатунку. Певність сил. А певність сил ніколи не завадить, її ніколи не буває забагато для людей типу Кукулика. Звичайно ж, він мріяв про наслідки. Вони вдвох з Кошарним мріяли. Не давайте негідникам мріяти!

Кукулик став таким лагідним, яким його ніхто ще не бачив.

— Я, товариші... звиняйте, що так, але...

Секретар міськкому підвівся, жестом руки запросив Кукулика помовчати.

— Товариші, ситуація наша, я б не сказав, що з кращих. Але ми повинні зробити все, щоб врятувати конкурс. З усієї республіки люди слали сюди свої роботи, з конкурсом зв'язано багато сподівань, може, цілі людські долі залежать від нашого сьогоднішнього рішення, тому ми не маємо права піти звідси, не встановивши справедливості. За даних обставин, на мою думку, ні товариш Кукулик, ні товариш Кошарний не можуть репрезентувати громадської думки, а тим більше очолювати наш конкурс. Вони порушили умови конкурсу, подавши на нього свої роботи, як це стає нам зрозумілим після останніх визнань цих товаришів. Ми не станемо зараз уточнювати, які саме роботи належать їм, бо це вже буде порушення умов конкурсу, але, гадаю, всі пристануть до думки про те, що ми позбавляємо товаришів Кукулика і Кошарного права голосу на нашому жюрі. Які будуть думки?

— Прийняти пропозицію Олексія Івановича,— сказав держбудівець.

— Не буде інших пропозицій? — спитав секретар.

— Не буде,— за всіх відповів Брайко.

— Тепер треба обрати керівника жюрі, голову. Без секретаря ми обійдемося. Напишемо простий протокол: «Жюрі під головуванням такого-то розглянуло проекти і присудило премії». І все. Пропоную на голову жюрі Тетяну Василівну.

— Мене? — злякано спитала Тетяна Василівна.

— Так, вас. Вам належить заслуга того, що ми розкрили сьогодні недостойні дії товаришів Кукулика і Кошарного.

— Але ж я...— у жінки зовсім не було слів.

— Як, товариші?

— Звичайно ж, Тетяна Василівна,— подав голос Діжа, так ніби не він сьогодні зчіплявся з Тетяною Василівною.— Вона проведе все найкраще.

Кукулик підвівся з свого крісла, відкашлявся.

— Звиняйте, а як же нам? Дозволите піти звідси?

— Чому ж? Залишайтеся. Ви члени жюрі, але без права голосу. Гадаю, що вам неодмінно треба залишитися, вам і Кошарному,— тепер уже Олексій Іванович говорив як секретар

міськкому партії, він звертався до комуніста Кукулика: сиди слухай, а потім ще нам відповіси, так, так...

Кукулик перемістився під стіну. Кошарний сів у другому кутку кімнати. Тетяна Василівна ждала, поки вони всядуться.

— Товариші,— сказала вона.— Нам доводиться починати все спочатку. Але не дискутувати — досить ми сьогодні дискутували, а починати оцінювати проекти. Які будуть пропозиції? Товаришу Діжа, ви?

— Я пропоную присудити першу премію проекту «Сонце для всіх».

— Так, занотуємо. Ви, товаришу Брайко?

— Підтримую пропозицію. Другу премію — проектові під девізом «Провесінь».

— Запишемо. Дементію Хомичу...

ВИНОГРАД З ТАТАРКИ

Є багато способів на те, щоб не прочитати за рік жодної книжки. Ось десять з них:

Купи телевізор.

Розводь голубів (якщо не заборонено постановою міськради).

Засідай щодня.

Лови рибу (спінінгом або просто вудкою).

Полюй три місяці на рік і готуйся до полювання решту дев'ять.

Стань головою відсталого колгоспу. Взагалі очоли щось відстале.

Грай у дурня, преферанс, забивай козла.

Купи велосипед, мопед, моторолер, мотоцикл, моточовен, автомобіль (що зможеш).

Одружися з кіноманкою, яка тягатиме тебе щовечора до кіно.

Заощаджуй електроенергію.

Володя вибрав ще й одинадцятий спосіб: вирощував виноград. Та ще працював над проектом.

Які то тяжкі були місяці! Коли думка не відпочивала жодної миті, коли навіть уві сні мозок продовжував свою працю, коли нерви були виснажені до краю, коли здавалося, що вже в голові не лишилося жодної ідеї, жодного поруху, жодного рішення. А ти не здавався, ти біг до бібліотеки, гортав якісь не потрібні тобі книжки (не читав, ні!), обмінювався поглядом з Веронікою, нічого не казав їй (та й що міг сказати?), повертався додому, сидів над білими аркушами ватману; потім якесь коротке, лихоманкове дрімання, бігом на роботу, і там якийсь сам не свій, розгублений, роздратований, злий, чого з тобою ніколи не було, і так весь час, мов гориш у вогні, кудись квапишся,

кудись біжиш і ніяк не добіжиш, і не знаєш, чи вистачить сили добігти...

Тепер проект десь лежав, його хтось там читав чи, може, просто викинув у кошик, але вже можна було відпочити, можна було забути про ті страшні місяці, хоч у голові вже з'являлися нові думки і щодень ставало їх більше, хоч як він відганяв їх. Невже так усе життя? І невже це життя творчої людини? Без нормованого робочого дня, без вихідних, без свят, без відпочинку, без змоги навіть подумати про кохану людину як слід, так, як думають тисячі й мільйони? І невже це щастя?

Він не знав і не хотів думати над цим. Намагався жити, як давніше, бути таким самим Володею Пушкарем, яким був до цього: після цілоденної біганини приїхав додому, нашвидкуруч щось там поїв і пішов до садочка.

Батьківський садок. Батьківські руки, батьківський піт — у всьому: і в отих схилистих рясних вишнях, і в невисоких міцностовбурних яблунях, і в товстих, покручених, потрісканих коренях виноградних ліз, сірих, як київська земля, нестомних у своєму щорічному проростанні, як нові весни.

Батьку, батьку, про що ти думав, коли біг в атаку на фашиста і коли падав з ворожою кулею в серці і високе небо накрило тебе навіки? Чи встиг ти пошкодувати, що не почуєш більше тихого голосу моєї матері, коханої твоєї Ганни, а чув тільки тишу смерті на полі бою! Чи, може, хотілося б тобі покласти свою дужу долоню на мою хлоп'ячу голову (а накрив долонями тільки слід від фашистського танка); чи згадав ти оці посаджені тобою виноградні лози, і бачив кипіння зеленого листя, і весь світ повнився для тебе зеленим листям, бо зелене листя — то вічність і безсмертя!

Ці виноградні лози були для Володі мов жива пам'ять про батька. Він беріг корені від морозів, і від засухи, і від всіляких шкідників і хижих нальотчиків — від усього беріг батьківські живодайні корені, а вони щовесни задаровували його молодим пагінням, і, здавалося, не могло бути більшої радості для хлопця, ніж бачити, як з старих, мовби вмерлих коренів виростає зелене, соковите, буйно-прекрасне.

«Батьку, батьку, ніколи не забуду тебе!»

Виноград ріс густими невисокими кущами, листя було чорнозелене, соковите, буйне, а між ним синіли грона ягід, тугих і терпких, мов терен, ось який був наш київський виноград з Татарки, і смак у нього — єдиний у світі, мов спогад з дитинства, мов смак перших днів творчості!

Володя зрізав кілька найспіліших грон, поклав їх до чорного конверта з фотопаперу. Треба почастувати Вероніку. Хоч він і втік сьогодні від неї, але завтра вони зустрінуться і він запропонує їй батьківського винограду з Татарки, винограду, вирощеного власними руками. Десь у підсвідомості пульсувало інше

бажання. Він би хотів подарувати Вероніці щось інше, більше, ніж оцей пакетик кислого винограду. Та що з того? Всі ми хотіли б роздарувати своїм коханим цілий світ.

Про те інше він не хотів і думати. Якщо й думав, то тільки краєчком свідомості. Так гомеопат розчиняє ліки, намагаючись дозувати їх таким чином, щоб дати хворому лише молекулу ліків. Володя впускав у своє серце тільки молекулу, тільки один-єдиний атом бажання, щоб у сірому будинку на Володимирській його проект... До біса проект! До біса все на світі!

Прийшла мати. Покликала:

— Володю, йди вечеряти.

— Не хочу.

— Що з тобою, моя дитино?

Він напав на неї:

— Ти знов переш білизну Косар-Косаревичам?

— Звідки ти взяв?

— Я був у них сьогодні.

— Ти в них був?

— Ага, злякалася?

Володя скинув з себе напускну суворість, підбіг до матері, обійняв її, поцілував.

— Та що з тобою сьогодні, сину?

— А я й сам не знаю.

— На роботі щось?

— Та на роботі нічого.

— А що ж?

— Та...

— Чи женитися збираєшся?

— Нічого не знаю. Треба дожити до завтра. А як дожити — не збагну. Хоч на осокір залазь!

— Це дівчина,— безапеляційно підсумувала мати,— це ота довгонога з білим волоссям.

— Дівчина, мамо, дівчина! А звуть її...

— Та Вероніка ж, я ж знаю.

— І Вероніка й не Вероніка.

Мати мовчки подивилася на сина. Ніколи не вимовляла слова «порядність», «честь», «совість», але знала, що син її знає ці слова, що інакше бути не може.

— Дивись, сину.

— Дивлюсь, мамо.

Як повідомляють у газетах: «Договір підписано в двох аутентичних примірниках...»

— Я згадав сьогодні батька, мамо...

Відповіді нема. Тиша, потім підозріле шмаркання.

— Мамо! Я ж вас люблю, мамо!

Шмаркання не втихає. Володя знов обіймає матір. Він її любить, він її син, та ніколи не замінить він їй того, що поліг у чужих полях, того, що лишив на цьому шматкові київської землі свою любов, свою працю, свою незабутність.

Все — від батька. Навіть закоханість у архітектуру. Бо хіба ж не батько своїми руками без жодних креслень і проектів збудував оце їхнє житло, оцей глиняний будиночок з великими ясними вікнами, що ловлять сонце, з поцяцькованим дерев'яним ганочком і ринвами, що кінчалися химерними змійовими пащеками: довгий бляшаний язик, гострі бляшані зуби, круглі ніздрі, в яких замість полум'я вогніє червоний сурик.

Спершу будиночок мав одну-єдину, щоправда, простору кімнату. Потім Володя прибудував сінці з шлакоблоків, потім ще кімнату — теж з шлакоблоків. Глиняну першооснову замінили цегляною, розділили на кухоньку й кімнатку для матері. Коли топилася на кухні грубка, нагрівалася вода в казані, йшла по трубах до радіаторів у кімнатах, йшла в душ, йшла в умивальник. Це все Володя. Зовні будиночок вражав цілковитою відсутністю архітектурного смаку. Взагалі нічого спільного не мав з архітектурою. Здавалося: примітивне житло з відбитком нестач перших повоєнних років і матеріальних труднощів, з яких випручувалася ця маленька трудова родина. Але люди, які тут жили, ставилися до свого житла з незвичайною закоханістю, кожна цеглина була пронизана для них спогадами, сентиментами і, коли хочете, поезією.

Хто б міг подумати, що в такій хатині народжуються зухвалі думки про будівництво небачених кварталів з бетону й скла, про панелі, прикрашені велетенськими панно в дусі народного українського мистецтва, про квартири, сповнені зручностей і... поезії?

Буржуазний архітектор заявив: «Дім — це машина для житла». Жодної романтики, жодної поетичності, гола технізація. А може, все ж таки між бетонними стінами житимуть палкі серця! А в лискучих поверхнях полірованих меблів віддзеркалюватимуться не тільки холодні очі мотоциклістів, автомобілістів і реактивників, а й теплі очі замріяних громадян країни, яка першою йде до комунізму.

Житло будувалося людиною для оберігання вогню. Оберігаймо ж вогонь пристрастей радянської людини!

Володя сидів з шматком м'яса, нанизаним на виделку. Забув, що треба нести той шматок до рота, втупивши очі в чорний пакетик з виноградом, що лежав на підвіконні, накритий великим зеленим листком, виголошував мовчазну промову на захист свого проекту.

ОСТАННІЙ АКОРД

Голосували дружно. Ще зовсім недавно Діжі здавалося, що він — Робінзон на безлюдному острові одноосібного розуміння проекту «Сонце для всіх», потім до нього приєднався П'ятниця — Брайко. Ще потім він сам себе відчув П'ятницею, а Брайка возвеличив до рангу Робінзона; тепер безлюдний острів став густонаселеним містом, в ньому вже налічувався мільйон мешканців, мешканці росли, вже тут була ціла республіка, вже стояв стіною народ, уособлений отим сірооким Олексієм Івановичем.

Бути справжнім художником — означає вибрати тяжку долю. Талант ще нікому не полегшував життя. Йдеш іноді крізь нерозуміння, недовір'я, сумніви.

Стіна нерозуміння руйнувалася перед очима в Діжі, і він мимоволі заздрив тим невідомим митцям, за проекти яких вони голосували. «Сонце для всіх» — перша премія. «Провесінь» — друга. А в проскрипціях Кукулика і Кошарного ці проекти були віднесені на саме дно зневаги й забуття. «Космос», той самий осіромашений «Космос», який Кошарний з Кукуликом пхали на першу премію, тепер лише завдяки наполегливості Тетяни Василівни одержав останню, заохочувальну, та й то половина членів жюрі утрималася від голосування.

Кошарний підсунув до себе чиюсь пачку цигарок, невміло припалив цигарку, закурив, хоч був некурящий. Кашляв, червонів, пахкав димом, щоб сховатися від присутніх за сизою хмаркою. Дивно, як він ще тримався. Навіть струшував попіл, який попадав йому на рукав піджака, і поправляв краватку. Цивілізований мужчина! Цивілізація в людини — у середньому мозкові. Там центри стримування. Під дією алкоголю, хтивості, підлабузництва, кар'єризму, просто страху мозок розгальмовується і ти втрачаєш людську подобу. Може, Кошарний глушив свій мозок нікотином, щоб витримати небачений сором?

Кукулик сидів, опустивши плечі, опустивши майже до самої підлоги руки, тільки голова в нього трималася ще прямо завдяки товстій, мов колона, шиї. Так сидять підсудні. Людини нема, є тільки її зовнішня оболонка. Пам'ять, уява, думка — все це десь у іншому місці, все це гасає по світах у пошуках порятунку, не знаходить, на мить повертається до свого хазяїна, він, злякано стрепенувшись, знов жене їх світ за очі, а сам сидить, змуміфікований ганьбою, страхом і презирством.

Є такий проект. Через три-чотири тисячі років людство розіб'є Юпітер і з утвореного «будівельного матеріалу» спорудить навколо Сонця велетенську кулю радіусом в триста мільйонів кілометрів, з товщиною стінок в три метри. Будівництво триватиме вісімсот років. Опісля людство розселиться всередині кулі і матиме «райське життя»: сталу температуру в усіх точках, прекрасний м'який теплий клімат. Як жити на тверді триметро-

вої товщини? Кукулик би перший згодився там жити, щоб випробувати ту твердь, згодився б поїхати зараз у Антарктиду, полетіти в космос, аби тільки не сидіти отут, не бути присутнім при власній ганьбі і найбільшій своїй поразці, поразці всього свого життя.

Тепер, тільки тепер нарешті він збагнув, що цей останній його злочинний крок не був випадковий, що готувався він протягом багатьох років, викристалізовувався, виростав, мов культура злоякісного грибка, посіяна в лабораторній пробірці на сприятливе поживне середовище. Він звик до перемог, упевнився в своїх перемогах, вважав, що перемагає той, у кого більша сила, а не той, хто має слушність. І от розплата. Сила йому не помогла. Не помогло нічого. Ні ота всевладна жінка, що, затиснувши уста, сидить за його столом, у його кріслі і тримає в руках його долю. Ні отой слизняк, який намагається заховатися за димовою завісою, але все одно ні від кого не приховає своєї нездарності і всезагальної зачуханості. Ні нахабний Жеребило, який десь умирає, а може, й помер, випередивши його, Кукулика, і хоч тепер скрутивши своєму директорові дулю.

А який сьогодні довгий день! Мовби для того, щоб передумав Кукулик усе своє життя, щоб сидів і карався.

Та він сидів і думав лише про одне: «Що ж тепер буде?» Боявся зазирнути в завтрашній день, глянути на те, що його жде. Не міг уявити себе на звичайній рядовій роботі, бо, власне, ніколи на ній не був і не знав, що воно таке. Жахався від думки про те, яке довге життя в людини. Позаду мовби й не було нічого, а попереду! І треба жити, і жити не директором і не Василем Васильовичем Кукуликом, а просто звичайним собі громадянином, яких — двісті п'ятдесят мільйонів. Тільки тепер збагнув, яка то гордість — трудівник! Заздрив тим, хто має ремесло в руках, уміє щось робити — хоч гнути дужки до відер. А він не вмів нічого. Навіть хліба в магазині не купував ніколи. Все дружина та дочки. Праця для нього була все життя абстракцією. Хтось там прибивав підметки до черевиків, сіяв хліб, пиляв ліс, місив бетон, бив камінь, викреслював проекти — сотні й тисячі кілометрів несхибно точних ліній. А він? Приносили до нього архітектори свою працю, і він або приймав її, або бракував, ні з ким не радячись, і часто все залежало від його настрою.

А тепер — злочин. Хто його штовхнув? Хто? Кошарний? Але що таке Кошарний поруч з ним, Кукуликом?

Академік бачив тільки Кукуликову неприродно зігнуту спину. На гадку прийшов рядок з Сенеки: «Кораблі поглинаються водами іноді того самого дня, в який пишалися на них».

— Може, ми доручимо розкрити конверти нашому старійшині, Дементію Хомичу? — долинув раптом до нього тихий голос Тетяни Василівни.

Він нахилив голову, приклав руку до грудей.

— Дякую за честь, але я не бачу причин, чому б вам, Тетяно Василівно...

— Після того, як ми проголосували, це найурочистіша частина церемонії, і я просила б вас, Дементію Хомичу...

— Просимо, просимо! — залунали голоси.

Академік підвівся, пішов до столу, на якому акуратною купкою лежали різноколірні конверти, сказав:

— В усе вірити або ні в що не вірити — найкращі два способи уберегти себе від думання. Я вірю в талант. Вірив у талант усе життя, віритиму й надалі. Дозвольте...

Взяв верхній конверт, не сідаючи, перед усіма обережно розкрив його, дістав звідти згорнутий учетверо аркушик, наблизив його до очей, прочитав голосно:

— «Сонце для всіх» — Пушкар Володимир Кирилович. Київ, вулиця Соляна, дім... Вітаю вас, товариші, з новим талантом у радянській архітектурі.

Його слова вкрили оплески. Сам Дементій Хомич плескав у свої старечі коричневі долоні.

— Я знаю одного Пушкаря, але він шофер,— сказав секретар міськкому,— дуже гарний хлопець.

— Це саме він,— подав голос Діжа.

— Ви певні цього? — повернувся до нього секретар.— Якщо ви не помиляєтеся, то наша премія потрапить у добрі робочі руки.

— Я навіть більше ніж певен,— здавленим голосом відповів Діжа.

— Але один! Не може бути, щоб такий об'єм робіт виконала одна людина! — вигукнув архітектурний юнак.

Академік наставив на нього кущуваті брови.

— Юний наш друже, хай буде вам відомо, що в мої часи проекти народжувалися в одній голові.

— Ви заперечуєте колектив! — вереснув юнак.

— Колектив покликаний допомагати талантам, а талант — це завжди насамперед індивідуальність. Коли говорять про колективний талант, то тим самим намагаються прикрити відсутність таланту взагалі. Наш конкурс не ставив нездійсненних завдань. Всього один квартал. Десяток будинків. Інженерна підготовка була зроблена заздалегідь. Отже, колектив уже допоміг. Слово мали таланти. І ось вони промовляють до нас. Я вітаю вас, товариші, ще раз з великим щастям бути присутніми при народженні великого, справжнього таланту!

Діжа не вірив, що все це відбувається насправді. Ще хвилину тому він тримався за свою релятивістську тезу про неможливість існування Пушкаря — тепер не мав жодних сумнівів. Чи почував він себе ображеним, обікраденим, обдуреним? Адже сам зробив усе для народження Пушкаря і для... Отам, за две-

рима, жде дивовижна дівчина, яку він бачив сьогодні вдруге в своєму житті і якої вже більше не бачитиме ніколи. Чому ж так складається? Чому радість і горе йдуть поруч? Чому він не може радіти разом з усіма, радіти ще більше за всіх присутніх, чому повинен сидіти мовчки?

Академік розкривав нові конверти, називав прізвища, імена, члени жюрі обмінювалися репліками, скутість володіла тепер тільки Кошарним та Кукуликом; а між цими двома таборами, між табором радості й табором розпачу опинився Діжа, і ніхто не знав, що з ним коїться та й він сам не знав. Обділений долею, як людина, що в дитинстві не мала іграшок, як жінка, що її ніхто не кохав, як батько, що ніколи не бачив свого сина.

Академік взяв конверт з написом «Космос».

— «Космос»,— прочитав безбарвним голосом, від якого Кукулик сіпнувся всім тілом, а Кошарний миттю погасив цигарку, уткнувши її в стільницю, але відразу ж запалив нову і запахкав ще дужче димом.

Дементій Хомич розривав конверт довго і невміло. Чомусь не слухалися його руки, ніяк не могли вправитися з глянцюватим папером, а коли й розірвали, то не могли видобути з конверта папірця. Кукулик вліпив очі в той папірець. Ось пролунає академіків голос, пролунає смертний вирок, пролу...

— Кукулик Василь Васильович,— читав повільно академік,— Кошарний Антон Кузьмич...

Запала мовчанка. Чути було, як хрипко дихає Дементій Хомич. Кукулик і досі не міг відірвати погляду від аркушика, який був у академікових руках. Тетяна Василівна теж дивилася на той аркушик, потім перевела погляд на Кукулика, і він відчув той погляд, його відчуття працювали тепер чітко, гостро, все повернулося до нього, він готовий був до бою, до оборони, ні, до наступу, до нападу, він уже вибрав собі супротивника, він бачив його, хоч як той ховався за димовою завісою.

— А Жеребило? — це спитав Кукулик, хоч голосу свого сам не впізнавав, такий він став чужий і неслухняний. І щоб надати голосові давньої сили, Кукулик знов повторив своє запитання, кидаючи його просто в димову хмару: — А де Жеребило?

Аж тепер Діжа стрепенувся. Кукулики! Кукулики тут, Кукулики — там, за дверима, і скрізь Кукулики, і скрізь він боротиметься з ними, нещадно й зле.

Всю силу свого характеру — проти Кукуликів! Наше майбутнє залежить від нашої праці, від характерів теж. Моральний кодекс будівника комунізму: борися зі злом, не приховуй його, не давай, щоб воно розрослося, щоб не перейшло з тобою в завтрашній день. Треба зробити так, щоб зло стало серед нас неможливим. Щоб людина була чесною і не брала того, що не дане, і не зазіхала на незароблене, і не відпихала роботящих і талановитих.

Якщо ти забираєш у суспільства людське життя, то суспільство знищить тебе за це. А якщо ти відбираєш не просту, звичайну людину, а людину талановиту? Яка за це кара? Її неспроможні визначити ніякі прокурори, жодні судді. Тільки народ!

— Вам ліпше знати,— вкладаючи всю можливу зневагу в слова, відповів Діжа Кукуликові.

Кукулик сидів на своєму коневі впевненості й сили.

— Не ваше засипалося,— метнув він гнівно на Діжу.— Я за своє відповім, я готовий. Але за чуже? Ні, ні! Товаришу Кошарний, я вас питаю, де прізвище Жеребила.

— Мене? — перепитав Кошарний.

— Вас же, хай йому чорт, вас! Чому серед авторів проекту «Космос» нема прізвища Жеребила? Де Жеребило?

— Нема,— дурнувато посміхнувся Кошарний, забувши потягти цигарку й окутатися димом.

— Бачу, що нема. Але де ж він подівся? Ми ж утрьох...— він хотів сказати «підписувалися», але на ходу поправився: — Автори...

— Ну...

— Що «ну»?..

— Ну, я...

— Списав на хворобу? На с...

Слова «смерть» Кукулик не наважився вимовити. Надто близько літало воно коло нього. Жеребилові навіть ліпше, у нього смерть справжня, фізична, без душевних страждань. Страждатимуть ті, хто лишився, а йому — все ніпочім, він пішов на вічний спочинок і вічний спокій. А от тут смерть — фігуральна, прилюдна, ганебна...

Діжа підвівся, нікому нічого не кажучи, швидко пішов до дверей. Йому було гидко дивитися на цього великого чоловіка, а ще гидкіше думати про те, що він — батько отої дівчини, яку Іван кохав цілий рік, кохав ще й досі, хоч уже й ненавидів. Рішуче вийшов з кімнати, щоб більше сюди не повертатися.

Академік стояв з аркушиком, на якому написано було два прізвища. Два замість трьох, але яке це мало значення? Нарешті він кинув аркушик на стіл, окремо від інших. Дістав з кишені велику картату хустку, витер руки. В пам'яті крутилося старе прислів'я, здається, французьке: «Хто розраховує на черевики вмерлого, рискує ще довго ходити босоніж».

— У мене є пропозиція,— підвівся Брайко.— Скасувати наше рішення про присудження заохочувальної премії проекту «Космос» в зв'язку з аморальним вчинком його авторів. Окрім того, записати в наше рішення...

— Окрім того,— підтримав його секретар міськкому,— записати в наше рішення прохання до комуністів Інституту житла розглянути питання про вчинок Кукулика і Кошарного і...— сек-

ретар витримав тяжку паузу,— про можливість перебування цих товаришів у лавах партії.

Тетяна Василівна подивилася на членів жюрі. Ніхто не заперечував. Вона схилилася над протоколом. Держбудівець подав їй цигарку. Всі запалили. Тільки Кукулик сидів непорушно та Кошарний невміло тримав двома пальцями згаслу цигарку і не знав, що з нею робити.

ОЗИРНИСЯ!

Вероніка ждала його коло самих дверей. Кинулася навпроти, стала, заступила дорогу.

— Ну, що? Я вас благаю! Що?

Діжа намагався викресати в собі злість, але мав тільки якесь знесилення, якусь байдужість, і це дало йому змогу повернутися до свого одвічного грубуватого скепсису, і він кинув просто в обличчя Вероніці:

— А, йдіть ви к чорту!

Вона не помітила образи, не почула її, її слух був настроєний тільки на одну звістку, на одну ноту, на одне слово: «Пушкар».

— Закінчилося голосування? Що там? Ну?

Вхопила його за руки, як перед тим Брайка. Діжа вивільнив руки. Легше було б вивільняти їх з-під кам'яної скелі. Навіть коли б привалило цілим гірським масивом, і то легше було б вивільняти!

— Послухайте, Вероніко, я вас ненавиджу!

Таня стояла за ними, стояла коло свого секретарського столу, коло безмовних тепер телефонів, все в неї всередині тремтіло: «Нарешті! Нарешті! Нарешті!» Про все дізналася, все народилося і все розвалилося перед її очима, мов хатка з піску. Він ненавидить цю гордячку, і вона її ненавидить, він і вона!

Вероніка тулилася до Діжі, мов сліпе кошеня.

— Але ж ви не можете... Ви повинні сказати!

— Ну, я скажу. Для того й вийшов першим, щоб сказати... Люблю приносити людям радість.

— Боже! Дорогий товаришу Діжа! Як вас звати? Іван? Ваню, дайте я вас поцілую.

Вона обхопила його голову своїми довгими тонкими руками, чмокнула в чоло, потім у губи.

— Я ж ще нічого не сказав,— глянув він на неї.

— Але я все, все зрозуміла! Йому премія? Володі премія? Заохочувальна? Третя?

Вона так любила того шофера, що готова була змиритися

з заохочувальною премією. Та й хто б не змирився для першого кроку в архітектурі.

— Товаришко Кукулик, майбутня — Пушкар,— урочисто промовив Діжа, намагаючись іронізувати,— Володимирові Пушкареві за проект «Сонце для всіх»...

— О-о,— зітхнула позаду Таня.

Вероніка миттю обернулася до неї, але не спитала нічого. знов — до Діжі.

— І?

— За проект «Сонце для всіх»...

— О боже, не тягніть же! Чула, чула. «Сонце для всіх» — це зовсім не похоже на Володю. Ви ніколи не видобудете з нього таких гучних слів. Але що, що?

— Присуджено,— рецитував, мов на урочистому мітингу, Діжа,— одноголосно присуджено... першу премію.

— Першу?

— Я висловився напрочуд точно: першу.

— Боже, я вас люблю! Віднині я люблю вас більше за всіх на світі! Ви!..

Вона ще раз кинулася до нього, мабуть, хотіла знов поцілувати, але раптом спинилася.

— А ви не жартуєте?

— Я серйозний, як міністр культури на відкритті пам'ятника.

— А що, коли я піду туди й спитаю там?

— Вас з ганьбою виженуть звідти.

— Але ж чому? Я спитаю батька.

— Ваш батько... Ваш батько голосував проти «Сонця для всіх».

— Я так і знала! Я догадувалася... Але ж ви сказали... Одноголосно?

— Вашого батька позбавили права голосу.

— Це правда?

— Правда.

— Там щось сталося? Але яке це має значення? Боже, яка я щаслива! Повторіть мені ще раз!

— Про батька?

— Ні, ні, про Володю!

— Повторюю: Володимирові Пушкареві...

— Так.

— Київ, вулиця Соляна, дім номер....

— Точно!

— За проект «Сонце для всіх»...

— Чудесно! Яка назва!

— Присудити...

— Присудити!

— Першу премію в розмірі...

— Ой, ще й розмір! Не треба, нічого більше не треба! Мене вже тут нема. Я побігла. Боже, тільки подумати! Вероніка, чи ти гадала коли-небудь? Я побігла. До побачення! До побачення, Ваню. До побачення, Таню... Я... я запрошую вас на наше весілля. Коли воно буде — я ще не знаю. Може, завтра, а може... Але я запрошую. Згода? Я побігла, побігла!

Вона вже була коло дверей. Чи озирнеться? Діжа загадав на своє щастя. Щастя пішло від нього, пішло й не вернеться, може ж, хоч озирнеться? Ну ж! Не озирнулося. Двері зачинилися. На сходах задріботіли швидкі кроки.

— Ви втомилися? — спитала Таня.— Сьогодні такий страшний день.

— Страшний,— згодився він.— Для багатьох він страшний. Як «Зеніт» — програв?

— Програв. Тобто я не знаю, ми не дослухали, але, мабуть, програв.

— Ну, то не страшно. Сьогодні програли, завтра виграють. А от є програші гірші, Таню. Ви знаєте, що це?

— Знаю. Є.

— І навіть гірші, ніж ви знаєте.

— Можливо. Я ще не можу похвалитися досвідом.

— Краще не мати гіркого досвіду. Хоча... Програвати теж треба навчитися. Тим, хто ніколи не програвав, рано чи пізно доводиться... Але тоді вже настає цілковита поразка... Крах... Он там, за дверима... Кукулик, Кошарний...

— Вони обидва? «Космос»?

— Ви знали?

— Догадувалася. Я хотіла сказати вам...

— А я не хотів знати. Хотів бути чесним до кінця. А знай я... Знай, що автор «Сонця для всіх»...

— Ви б голосували проти?

— Не в голосуванні справа. Я відстоював цей проект. Самодин відстоював. Пішов проти всіх! А знав би...

— Що ж було б?

— Ну, звичайно, теж відстоював би. У всякому випадку, так треба завжди діяти. Але людина іноді буває слабою, Таню...

— Я не звикла від вас таке чути.

— Почуйте.

— Я вас... люблю.

— Не треба жартувати, Таню. Ви бачили...

— Я не жартую.

— Таню!

— Іване!

— Краще я піду звідси.

Вона мовчала.

— До завтра, Таню.

— До завтра.

Він пішов до дверей. Вона загадала: «Повернеться чи ні, озирнеться чи ні? Озирнися! Озирнися ж!»

Він взявся за ручку дверей. Озирнувся. Очі в нього були сумні й нещасні. Вона перебігла кімнату, мов гнана вітром. Хотіла вхопити його за руку, як та. Не добігла, стала. Він пхав поперед себе важкі двері, дивився через плече на Таню. В очах у нього потепліло.

В кабінеті Кукулика загрюкотіли стільці. Двері за Діжею зачинилися. Він піде в ніч, довго добиратиметься на свій далекий хутір Нивки, в маленьку кімнатку.

Таня повернулася до столу, важко впала на стілець, опустила руки. «Озирнися на мене, озирнися, озирнися!»

ДЕ Ж МИ БУДЕМ НОЧУВАТЬ?

Вероніка чимдуж натискувала на кнопку електродзвінка. Видно, дзвінок був десь у будиночку, бо жодного звуку до дівчини не долинало. Закусивши губу, вона давила, давила ту кляту кнопку, а Володя не йшов. Де ж він? Чи вдома? Чи є хто вдома?

Тиша стояла на Татарці. Тут рано лягали спати, бо рано вставали, йшли на заводи, квапилися розпочати робочий день. Тут любили тишу, вміли її цінувати, а їй зараз хотілося не тиші, а шуму-грому, хотілося ілюмінації, святкових оркестрів, ревища тисячних юрб. Володя, Володя!

Хвіртка легко прочинилася, видно, була тільки прихилена. Вероніка подалася туди всім тілом і... з жахом відскочила назад. З хвіртки, хижо вигинаючи спину, вискочив здоровенний собайло.

— А-а-а! — закричала дівчина.

Собайло оббіг навколо дівчини, став навпроти неї, мовчки дивився розумними чорними очима. Їй стало ще страшніше. Вона не могла більше кричати. Стиха застогнала, потім і зовсім заніміла. До дзвінка дотягтися боялася. Боялася ворухнутися. Собацюга відразу кинеться і відкусить їй руку. Так і стояла вона перед велетенською вівчаркою, ще хвилину тому найщасливіша на світі, а тепер беззахисна й нещасна.

— Рекс,— почулося з двору,— де ж ти, Рекс?

І тоді вона прокинулася від страшної скованості, вона згадала, що собаку звуть Рекс, згадала, як годувала його цукерками і як він перестав на неї гавкати, вона згадала це все, бо з глибини двору почувся Володин голос, їй захотілося гукнути Володю, гукнути, щоб він біг сюди, але страх ще не відпускав її, і вона тільки прошепотіла:

— Рекс, Рекс...

Володя став у хвіртці, побачив Вероніку, не повірив власним очам, потім запримітив Рекса, вхопив його за шию, відтягнув від дівчини.

— Зринув з нашийника,— винувато пояснив Вероніці.— Хоч як туго затягую, а він покрутиться, покрутиться і, дивись, днів через три виприсне. Хочеться на волю.

— Володю,— сказала вона,— Володю, ну про що ти?

— Та про Рекса ж... Такий капосний собака...

Він уже догадувався, що Вероніку пригнало так пізно щось надзвичайне; він міг би заприсягнутися, що її пригнало сюди те, чого він найбільше боявся, про що не хотів думати, а воно само думалося, і от тепер теж не насмілювався спитати дівчину, не насмілювався навіть вислухати її, а говорив про собаку, потім згадав про виноград, який ждав Вероніку в чорному конверті з-під фотопаперу.

— А я тобі винограду приготував. В пакетику з-під фотопаперу. Чорний пакетик. А виноград знаєш який виріс. Сизий-сизий, аж чорний! Це ще батько мій посадив... А потім я зірвав листок винограду і поклав на пакет, він так і лежить на підвіконні, ось ходімо глянеш, ти ніколи не бачила такого: зелений різьблений листок на чорному тлі. Майже абсолютно зелене на майже абсолютно чорному...

— Володю,— сказала Вероніка і схлипнула від щастя,— Володю, чому ти не хочеш мене вислухати?

— Але ж ти нічого не кажеш! Стривай, я прив'яжу Рекса.

— Він не кусається. Ми з ним давні знайомі. Відпусти його.

Володя відпустив собаку. Той тріпнув шиєю, вирівнюючи шерсть, придавлену хазяїновою рукою, став за кілька метрів від Володі й Вероніки, дивився на них пильно, думав свою собачу думу.

— Володю,— вона простягла руки, пішла до нього, мов сліпа, поклала йому руки на плечі, роздивлялася його невродливе, вперте, розумне обличчя.

— Ну що, Вероніко? Ти сама на себе не схожа.

— Володю! — вона обхопила його шию, наблизила свої очі до його очей.— Тобі присудили... «Сонце для всіх»... Тобі — перша премія...

Він слабо відвзаємнив її обійми, не знав, чи вірити, чи ні, не знав, що щастя буває таким великим, гучним і несподіваним. Потім ухопив дівчину, стиснув її, підняв.

— Вероніко! Мамо!

* * *

Стільки людей змагалося, стільки розчарувань, зла, ненависті, боротьби — і все тільки для того, щоб ці двоє мали щастя.

* * *

Ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота,
Питається сон дрімоти:
«Де ж ми будем ночувати?»

А ночувати будемо в будинках Володимира Пушкаря, в Пушкаревих будинках ночуватимем.

Київ — Алупка,
1961—1963

ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ СЛОВНИК

Агамемнон — персонаж давньогрецьких міфів та «Іліади» Гомера, аргоський цар, герой Троянської війни. Убитий своєю дружиною Клітемнестрою та її коханцем Егістом.

Аеропа (Айропа) — дочка легендарного крітського царя Катрея; за розпусту батько продав її у рабство в Мікени, де з нею одружився цар Атрей, у котрого вона потім викрала баранячу шкуру із золотим руном для свого коханця Тієста (Атреєвого брата).

Аполінаризм — єретичне вчення у християнстві, засноване у IV ст. в Сірії єпископом Аполінарієм Молодшим.

Аріани — поборник єретичного напряму в християнстві IV—V ст., пов'язаного з іменем пресвітера Арія з Александрії.

Арм'янство — різновид християнської церкви, т. з. григоріанська церква, заснована в IV ст. у Вірменії єпископом Григорієм.

Ахілл (Ахіллес) — персонаж старогрецького епосу, в «Іліаді» Гомера — один з найхоробріших героїв Троянської війни.

Багряниця — довгий верхній одяг з дорогої тканини багряного кольору, який у давнину носили монархи.

Брисеїда — полонянка легендарних старогрецьких вождів — спершу Ахілла, згодом Агамемнона, через неї виникла міжусобиця, що принесла народу «незчисленні страждання» («Іліада»).

Валезіани — члени християнської секти, заснованої в III ст. у Візантії священиком Валезієм, який проповідував умертвлення плоті й вегетаріанство.

Венеди (венети) — тут: західне відгалуження стародавніх слов'ян.

Восьминник (осьменик) — збирач торгового мита, судово-адміністративна посада в Київській Русі.

Герольд — у середньовічній Європі оповісник, парламентер, церемоніймейстер при дворах королів і великих феодалів, розпорядник на святах і рицарських турнірах.

Готовизна — харчові припаси.

Гульбище — закрита галерея вздовж будинку, собору.

Донатисти — учасники сектантського руху в християнстві у Північній Африці (IV—V ст.); виступали, зокрема, за незалежність від Римської держави і римської церкви, а також проти феодального гніту.

Еріфіла — персонаж старогрецької міфології, дружина аргоського царя Амфіарая, за подароване їй намисто умовила свого чоловіка взяти участь у воєнному поході (Семеро проти Фів), знаючи наперед, що він там загине.

Єлена — одна з найпопулярніших героїнь давньогрецького епосу, славилася надзвичайною вродою; була викрадена від чоловіка, спартанського царя Менелая, троянським царевичем Парісом, і це стало приводом до Троянської війни.

Забороло — укріплена верхня частина міської стіни чи валу.

Іконоборство — в середні віки широкий громадський рух, спрямований проти шанування ікон, мощей та інших предметів культу; в цьому проявився і протест народних мас проти феодального гніту й офіційної церкви.

Інвеститура — у середньовічній Західній Європі юридичний акт передачі власності, церемонія введення васала у володіння земельним феодом, призначення на церковні посади, а також благословення папи римського монархам, що вступають на престол.

Іполит — за давньогрецькою міфологією, афінський царевич; відкинув кохання мачухи Федри і, оббреханий нею перед батьком (нібито Іполит хотів збезчестити її), був скараний на смерть.

Кампаніла — дзвіниця.

Кандавал — напівлегендарний лідійський цар; показав тілохранителю Гігесу свою нагу дружину, образившись, вона зажадала від Гігеса, щоб той або заплатив життям за зухвалість, або вбив Кандавала й одружився з нею; він вибрав останнє.

Кассандра — за давньогрецькою міфологією, віщунка, пророкуванням якої ніхто не вірив.

Катепан — візантійський військовий чин середнього рангу.

Клітемнестра — див. *Агамемнон.*

Клітія — міфологічна німфа-океаніда, що перетворилася на лілію («Метаморфози» Овідія).

Кодифікація — одна з форм систематизації законів та інших нормативних актів, що регулюють певну галузь суспільних відносин,

Коморники — найбідніші феодально залежні люди, що жили в чужих хатах.

Костеляція — взаєморозташування небесних світил, на якому основують астрологічні пророцтва.

Корзно — старовинний верхній одяг, схожий на плащ.

Котел — тут: ударний інструмент, подібний до барабана.

Крипта — приміщення під католицьким храмом для поховань вельможних осіб.

Лангобарди — племена східних германців, які, об'єднавшись, завоювали в VI ст. Північну й Центральну Італію і створили там своє королівство.

Латеран — Латеранський палац у Ватікані.

Лектика — ноші з кріслом.

Лен — спадкове землеволодіння, що надавалося особі, котра виконувала певні обов'язки по відношенню до свого володаря.

Лучеськ — нині м. Луцьк.

Лютичі — західно-слов'янські племена, що жили між річками Лабою (Ельба) і Одрою (Одер) та на островах Рюген, Узедом і Волін у Балтійському морі; в другій половині XII ст. ці землі загарбали германці, лютичі були частково понімечені, частково винищені.

Македонство — єретичний напрям у християнстві, пов'язаний з константинопольським єпископом Македонієм (IV ст.).

Маніхеї — ті, що сповідують засновану в III ст. проповідником Мані (Месопотамія) релігію, яка становить собою синтез халдейсько-вавілонських, персидських і християнських міфів та ритуалів.

Марка — у середньовічній Німеччині прикордонний укріплений адміністративний округ.

Маркграф — володар марки.

Медея — за давньогрецькою міфологією, чарівниця, дружина іолкського царевича Ясона, якому допомогла забрати у її батька золоте руно; вбила рідного брата, рятуючи свого чоловіка, а пізніше — своїх дітей, у помсту за зраду Ясона.

Міністеріал — у середньовічній Західній Європі слуга короля або великого феодала.

Мінотавр — за давньогрецькою міфологією, чудовисько (людина з головою бика).

Монофелітство — єретичне ранньохристиянське віровчення.

Назареї — т. з. «іудействуючі християни» (II ст.), що поєднували закон старозавітного пророка Мойсея з християнським віровченням.

Несторіанство — єретичне вчення у християнстві, засноване в V ст. у Сірії проповідником Несторієм, який вважав Христа не «боголюдиною», а простим смертним.

Нормани — тут ідеться про скандінавських завойовників, які в XI ст. підкорили Сіцілію і створили там державу.

Опрісноки — коржі (оплатки) з прісного тіста (вживаються для причастя у католицькій церкві, на відміну од православної, де вживається проскура — з учиненого тіста).

Осад (посад) — передмістя, ремісничо-торговельна частина у давньоруських містах; поселення.

Ошую — ліворуч.

Паволока — коштовна тканина, покривало.

Пенелопа — один із головних персонажів «Одіссеї» Гомера, дружина Одіссея, котра чекала його з подорожі двадцять років.

Понтифікальний — приналежний папі римському.

Поруб — яма із зрубом, погріб; в'язниця.

Прозеліт — особа, що прийняла нове віросповідання.

Прокна — за старогрецькою міфологією, дружина фракійського царя Терея, нагодувала його м'ясом із тіла вбитого нею їхнього сина Ітіса за те, що він, Терей, збезчестив її сестру Філомелу і відрізав їй язика, щоб приховати злочин.

Рака — велика гробниця для поховань знатних осіб, а також для зберігання останків тих, кого християнська церква вважає святими.

Рицар-мілітес — озброєний воїн, посвячений у рицарі в церкві.

Ромейський — візантійський.

Савеліанство — єретичне вчення у ранньому християнстві, започатковане лівійським пресвітером Савеллієм (III ст.).

Сармати — загальна назва племен, які в III — IV ст. заселяли землі на північному сході від Римської імперії та Візантії.

Северіани — єретики, послідовники вчення антіохського патріарха Севера (VI ст.).

Симонія — поширена за середніх віків у Західній Європі купівля-продаж церковних посад або духовного сану (від імені міфічного волхва Симона, який нібито просив апостолів продати йому здатність творити чудеса).

Скарлат — коштовне червоне сукно.

Скора — хутро, шкура.

Скрипторій — приміщення (переважно при монастирях), де переписувалися й оздоблювалися книги.

Соліпсизм — крайня форма суб'єктивного ідеалізму, за яким об'єктивна дійсність — продукт свідомості індивіда.

Сповідальня-парлаторіум — церковна сповідальня.

Сфенобея (Антея) — дружина аргоського царя Прота. Наговорила на свого чоловіка, ніби він вдавався з нею до страшної розпусти, чим образив покровительку шлюбу й подружнього кохання богиню Геру, за що та наслала на трьох дочок Прота й Сфенобеї божевілля.

Терми — давньоримські громадські лазні із залами для спортивних вправ, зборів, відпочинку тощо.

Тіун (тивун) — управитель княжого чи боярського маєтку.

Тороки — ремінці для прив'язування поклажі до сідла вершника.

Триклін (трикліній) — у Стародавній Греції та Стародавньому Римі їдальні, де за столами не сиділи, а лежали на спеціальних ложах.

Учта Філомели — див. Прокна.

Федра — див. Іполит.

Форум — у Стародавньому Римі й Візантії площа, де відбувалися народні збори, суди, торги тощо.

Хартія — тут: грамота, закон.

Цистеріанець (бернардинець) — член католицького «жебрущого» ордену, заснованого в кінці XI ст. у французькому містечку Цистеріумі.

Червець — червень.

Шпільман — тут: блазень.

ЗМІСТ

ЄВПРАКСІЯ. *Роман* 5

ДЕНЬ ДЛЯ ПРИЙДЕШНЬОГО
Роман

Ранок 273
День 391
Вечір 519
Пояснювальний словник . . . 576

ПАВЕЛ АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНЫЙ

СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ
Том четвертый

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *Й. Й. Брояк*
Художне оформлення *В. В. Машкова*
Малюнок на форзаці *В. В. Кузьменка*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *І. О. Селезньова*
Коректор *В. В. Бондаренко*

Інформ. бланк № 1041.

Здано до складання 28.09.79.
Підписано до друку 03.03.80.
Формат 60×90 1/16. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 36,5. Обл.-вид. арк. 40,818.
Тираж 100 000. Зам. 9—2439.
Ціна 2 крб. 80 к.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР.
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

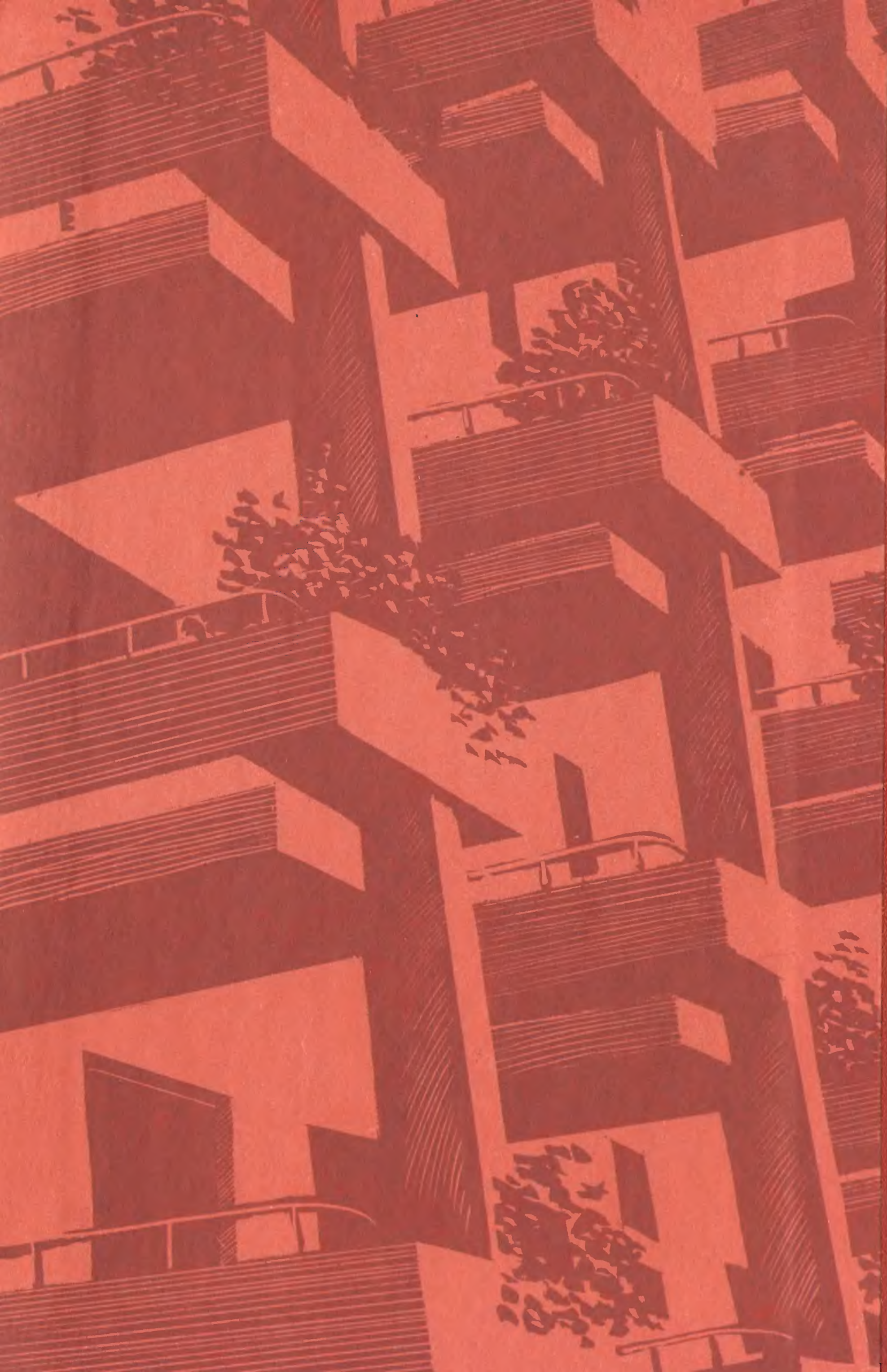

2 крб. 80 коп.